

Suomen kielen, suomalais-ugrialaisten ja pohjoismaisten
kielten ja kirjallisuuksien laitos
Humanistinen tiedekunta
Helsingin yliopisto

Miikul Pahomov

LYYDILÄISKYSYMYS:
KANSAA VAI HEIMO, KIELI VAI MURRE?

Väitöskirja (monografia)

Esitetään Helsingin yliopiston humanistisen tiedekunnan suostumuksella
julkisesti tarkastettavaksi auditoriumissa XII
lauantaina 11. helmikuuta 2017 klo 10.

Helsingin yliopisto & Lyydiläinen Seura
Helsinki 2017

Miikul Pahomov

Lyydiläiskysymys: Kansa vai heimo, kieli vai murre?

Englanninkielinen rinnakkaisnimi: The Ludian Question

Helsingin yliopisto & Lyydiläinen Seura ry / Lüüdilaine Siebr rü

Taitto ja kieliäsun tarkastus: Niko Partanen

Kannen suunnittelu: Alexandra Kellner

Kansikuva: Ves'aažed-ryhmä, Kuujärvi 2006 (Miikul Pahomov)

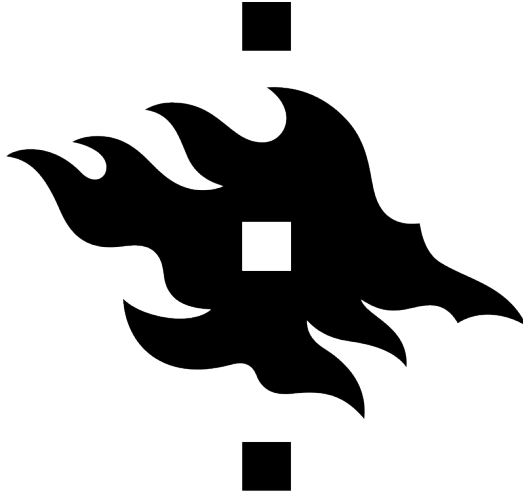
Vaakunakuva: Aune Kämäräinen

ISBN 978-951-51-2902-4 (nid.)

ISBN 978-951-51-2903-1 (PDF)

Unigrafia

Helsinki 2017

**HELSINGIN YLIOPISTO
HELSINGFORS UNIVERSITET
UNIVERSITY OF HELSINKI**

Tiivistelmä

Itämerensuomalaisten kielten tutkijat ovat esittäneet erilaisia tulkintoja lyydin asemasta. Sitä on pidetty itsenäisenä kielenä tai karjalan (tai vepsän) murteena. On myös pohdittu, ovatko lyydiläiset oma kansansa vai karjalainen (tai vepsäläinen) heimo. Tutkimuksen tavoitteena on lyydiläisten puhuman kielimuodon historiallinen ja taksonominen määrittely. Se tarkastelee yksityiskohtaisesti lyydin kieltä ja lyydiläisten historiaa, joista ei ole aikaisemmin tehty kokonaistutkimusta.

Tutkimus perustuu kielen ja historian tarjoamaan analyysiin ja vertailuun. Ensimmäisessä käytetään historiallis-vertailevaa menetelmää, johon sovitetaan paikoin myös kielisosiologista näkökulmaa. Tutkimuksen kohteena ovat lyydin alueellinen variaatio, 1780-luvulta 1960-luvulle ulottuvat kielelliset identifikaatiot ja väestöhistoria. Väestö- ja tutkimushistoriallinen tarkastelu perustuu enimmäkseen kirjallisiin lähteisiin. Lingvistisen tarkastelun lähtökohtana on tekijän Kuujärveltä vuosilta 1988–2015 keräämä aineisto, ja vertailuaineistona on muu saatavana oleva tutkimusmateriaali lyydistä ja sen naapurikielistä. Kuujärven lyydiä verrataan lyydin muihin murteisiin sekä vepsään ja karjala-aunuksen murteeseen. Painopiste on kielen rakenteellisissa ominaisuuksissa.

Nykyään lyydin puhujamäärä on enintään 300 henkeä, ja se kuuluu uhanalaisimpiin itämerensuomalaisiin kieliin. Lyydiläisten historiallinen asuma-alue jakautuu Syvärin ja Äänisen kulttuurialueeseen. Kaikkia 1900-luvun alussa puhuttuja lyydiläismurteita ei ole kartoitettu, koska lyydin perinteisen puhuma-alueen itärajan taakse jääneet murteet sammuihin 1940-luvulle mennessä. Tilastotietojen perusteella lyydiläismurteiden yhteisen puhujamäärän voidaan arvioida olleen 1900-luvun alussa enimmillään 15 000–20 000 henkeä.

Lyydiläisten omakielinen identifioituminen poikkeaa Venäjällä käytetystä virallisesta kielellisestä ja etnisestä identifikaatiosta. Myös lyydiläisiin kohdistuneissa tutkimuksissa on esitetty erilaisia näkemyksiä, mikä johtuu näkökulmien moninaisuudesta ja yhtenäisten arviointikriteerien puutteesta. Ennen Venäjän vallankumousta lyydiläisten identifikaatio perustui käsityksiin Aunuksen läänissä asuneista kansoista. Tuolloin paikalliset viranomaiset määrittivät kaikki Aunuksen läänin itämerensuomalaiset karjalaisiksi. Peter von Köppenin 1800-luvun puolivälin tutkimusten myötä venäläisissä tilastoissa tuli tavaksi jakaa Aunuksen läänin suomensukuiset asukkaat karjalaisiin ja vepsäläisiin. Venäjällä 1800-luvulla katsottiin karjalan kielen koostuvan varsinaiskarjalasta, aunuksesta ja lyydistä. Tämän näkökulman omaksuivat myös Neuvosto-Venäjän suomalais-ugrilaisen kielentutkimuksen johtohahmo Dmitri Bubrih ja hänen koulukuntansa. Toisaalta Bubrih huomautti, ettei tämä kansallisuuspolitiikkaan perustuva määrittely saa tukea lyydin rakenteellisista ominaisuuksista. Suomalaisten tutkijoiden tapa määrittellä lyydi vaihtelee enemmän, ja perustuu yleensä kielellisiin havaintoihin. Heidän tutkimuksissaan lyydiä on käsitelty perinteisesti erillisenä sekamurteistona. Pertti Virtarannasta lähtien alkoi vakiintua näkemys, jonka mukaan lyydi on itsenäinen kieli eikä ole karjalan tai vepsän varieteetti.

Kielellisten piirteiden tarkastelussa Kuujärven lyydillä on muiden lyydiläismurteiden ohella yhteisiä ominaisuuksia karjala-aunuksen ja vepsän kanssa. Lyydin luokittelu

yhdeksi karjalan kielen päämurteeksi on sikäli ongelmallista, että lyydiläismurteille ja karjala-aunukselle on vaikea esittää yhteisiä tunnusomaisia piirteitä, joita ei esiintyisi jossakin vepsän murteista. Toisaalta vepsä ei sovi lyydin ja aunuksen substraattikieleksi, koska ensitavun pitkät vokaalit ja alkuperäiset geminaatat ovat vepsässä pääsääntöisesti lyhentyneet. Lyydiläismurteista löytyy enemmän tietoa kuin vepsästä siitä muinaiskielestä, jonka pohjalta lyydin, aunuksen ja vepsän oletetaan kehittyneen. Aunuksen ”vepsäläisyyksinä” pidetyt piirteet voidaan selittää hyvin lyydistä käsin. Virtarannan esittämille 19 aunuksen tunnusomaiselle piirteelle löytyy lyydistä 19 vastinetta, koko vepsästä 12 ja äänisvepsästä 15 vastinetta. Lyydin ja aunuksen lukuisten yhtäläisyyksien perusteella voidaan muun muassa esittää, että kaakkoisaunus syntyi Kuujärven lyydin pohjalta.

Eteläkarjalan murteet voidaan jakaa aunuksenpuoleisiin ja lyydinpuoleisiin. Myös lyydinpuoleinen eteläkarjala, jonka ominaispiirteet ulottuvat Sisä-Venäjän karjalaismurteisiin, kytkeytyy lähemmin lyydiin kuin vepsään. Tällaista kuvaa tukevat myös pohjoiskarjalaan ulottuvat lyydiläisyydet. Diakronisten kriteerien perusteella lyydi, aunus ja vepsä, joihin liittyy myös eteläkarjala, kontrastoituvat pohjoiskarjalaan. Toisaalta lyydi ja aunus sekä äänisvepsä kontrastoituvat rakenteellisesti muuhun vepsään. Aunuksessa ja eteläkarjalassa esiintyy lyydiläinen substraatti, eikä näitä kielimuotoja voi tutkia ottamatta huomioon lyydiä. Tutkimuksen perusteella substraattikieli määritellään varhaislyydiksi, ja sille esitetään suhteellinen kronologia.

Lyydiläismurteita ei voi pitää sekamurteina, koska ne eivät täytä sekamurteille ominaisia kriteerejä. Sitä vastoin lyydi täyttää itsenäisen kielimuodon kriteerit, koska sen murteista on löydettävissä ympäristöstään (varsinaiskarjalasta ja aunukselta sekä vepsästä) selvästi erottuva oma järjestelmänsä. Lyydiläismurteiden tarkastelu alueellisen variaation, kielellisen määrittelyn ja väestöhistorian tutkimusnäkökulmasta osoittaa, että lyydiä on lähestyttävä omanlaisenaan alueellisena ilmiönä.

Abstract

Researchers of the Baltic-Finnic languages have presented various interpretations of the position of Ludian. It has been regarded as an independent language by some and a dialect of Karelian (or Vepsian) by others. Correspondingly, researchers have also pondered whether Ludians constitute their own people or a Karelian (or Vepsian) tribe. The goal of this research is to define the historical and taxonomical position of the language variety spoken by the Ludian people. It provides a detailed examination of the history of the Ludian language and its speakers, topics which have not yet been the target of a comprehensive study.

The study is based on analysis and comparison of historical and linguistic data. The primary research method is the historical-comparative method, which is supplemented where applicable with a language-sociological perspective. The main topics of the research are areal variation in Ludian, language identifications by linguistic researchers from the 1780s to the 1960s, and demographic history. The demographic and research-historical investigation is mainly based on written sources. The linguistic analysis is based on material collected by the author in the Kuujärvi region between 1988 and 2015, while the other research material available for Ludian and its neighbouring languages is used for comparative purposes. The Ludian spoken in the Kuujärvi region is compared with other Ludian dialects as well as with Vepsian and Karelian-Aunus and their dialects. The main focus is on the structural features of the language.

Today, Ludian has at most 300 speakers, making it one of the most endangered Baltic-Finnic languages. The historical home of the Ludians can be divided into the Svir and Onega cultural areas. Material has not been collected for all Ludian dialects spoken at the start of the twentieth century, as the dialects spoken beyond the eastern border of the historical Ludian area had already become extinct by the 1940s. Based on statistical data, the number of speakers of all Ludian dialects at the start of the twentieth century can be estimated at around 15,000–20,000.

Ludians' self-identification in their language differs from the official linguistic and ethnic classifications used in Russia. Research on the Ludians has also presented various views due to the diversity of perspectives on the subject and lack of common evaluation criteria. Before the Russian revolution, the identification of the Ludians was based on ideas about the peoples living in the Olonets district. At that time, the local authorities defined all members of the Baltic-Finnic-speaking population residing in the Olonets district as Karelians. Following Peter von Köppen's nineteenth-century research, it became customary for Russian statistics to divide the Finnic-speaking population of the Olonets district into Karelians and Vepsians. In nineteenth-century Russia, the Karelian language was regarded as consisting of Karelian Proper, Olonets Karelian and Ludian. This perspective was also adopted by Dmitri Bubrikh, the leading figure in Soviet Russian Finno-Ugric linguistics, and other representatives of his school of thought. However, Bubrikh noted that this definition, which has its roots in nationalities policy, is not supported by the structural features of Ludian. Among Finnish researchers, the characterisation of Ludian has been more varied and is usually based on linguistic observations.

In their research, Ludian is traditionally analysed as a separate group of mixed dialects. The research of Pertti Virtaranta led to the establishment of the view that Ludian is an independent language, rather than a variety of Karelian or Vepsian.

An analysis of the linguistic features of Kuujärvi Ludian reveals that it shares features not only with other Ludian dialects, but also with Karelian-Olonets and Vepsian. The classification of Ludian as one of the main dialects of the Karelian language is problematic, as it is difficult to present any distinctive features shared by both the Ludian dialects and Karelian-Olonets that would not also be present in certain dialects of Vepsian. On the other hand, Vepsian cannot be viewed as a substrate of Ludian and Olonets, as the first-syllable vowels and original geminates have generally become shortened in Vepsian. Compared to Vepsian, the Ludian dialects contain more evidence of the ancient language from which Ludian, Olonets and Vepsian are presumed to originate. The features of Olonets that are regarded as “Vepsianisms” can be explained well with reference to Ludian. Of the 19 distinctive features of Olonets presented by Virtaranta, Ludian has 19 corresponding features, Vepsian in general has 12 and Onega Vepsian has 15. Based on the many similarities between Ludian and Olonets, it can be ascertained that, for example, Southeast Olonets, developed based on Kuujärvi Ludian.

The South Karelian dialects can be divided into those on the Olonets side and the Ludian side. South Karelian, which is on the Ludian side and has features that extend into the Inner-Russian Karelian dialects, is more closely connected to Ludian than to Vepsian. This view is also supported by the Ludian features found in North Karelian. Based on diachronic criteria, Ludian, Olonets and Vepsian, to which South Karelian is also closely connected, stand in contrast to North Karelian. On the other hand, when it comes to their structure, Ludian and Olonets, as well as Onega Vepsian, differ greatly from the other Vepsian varieties. Olonets and South Karelian show Ludian substrate features, and these varieties cannot be studied without regard for Ludian. Based on the study, Early Ludian is identified as the substrate language and its relative chronology is presented.

The Ludian dialects cannot be considered mixed dialects, because they do not fulfil the criteria characteristic of mixed dialects. By contrast, Ludian fulfils the criteria of an independent language variety, because its dialects show their own system that can be clearly distinguished from the other varieties in its environment (Karelian Proper, Olonets and Vepsian). An investigation of the Ludian dialects from the perspective of areal variation, linguistic definitions and demographic history demonstrates that Ludian must be approached as its own areal phenomenon.

Резюме

В прибалтийско-финском языкознании высказывались различные мнения относительно идентификации людиковских говоров. Одни ученые рассматривали их в качестве самостоятельного языка, в то время как другие – в качестве наречия в составе карельского (или вепсского) языка. Наряду с этим поднимался вопрос об этнической принадлежности людиков как самостоятельного этноса или субэтноса в составе карел (или вепсов). Задачей данного исследования является определение языка людиков с точки зрения развития и классификации прибалтийско-финских языков. В монографии подробно рассматриваются вопросы языка и истории людиков. Фундаментальных работ, охватывающих весь круг этих вопросов, ранее не выходило.

Исследование базируется на сравнении и анализе языковых и исторических данных. В качестве основного в работе используется сравнительно-исторический метод, в дополнение к которому по возможности применяются средства социолингвистики. Объектом исследования являются людиковские говоры, научная идентификация языка людиков в период с 1780-х по 1960-е годы и региональная история. Исследование типов научной идентификации и региональной истории основано в основном на письменных источниках. Исходным материалом для лингвистического исследования является диалектный материал, собранный автором в 1988–2015 годах у михайловских (южных) людиков. В качестве сравнительного материала используются прочие источники по другим людиковским говорам и близким к ним языкам. Михайловский говор сравнивается с другими людиковскими говорами, а также с говорами вепсского и карельского языков. Основной акцент делается на фонетических и морфологических особенностях.

Число носителей людиковских говоров не превышает 300 чел. Людиковский относится к исчезающим языкам прибалтийско-финской группы. Первоначальный ареал расселения людиков подразделяется на два историко-культурных региона – свирский и онежский. Часть людиковских говоров, существовавших в начале XX века, осталась незафиксированной, поскольку говоры, выходящие за восточную границу исследованной диалектной территории, угасли к началу 1940-х годов. На основании статистических данных можно предположить, что в начале XX века общее количество носителей людиковских говоров достигало 15 000–20 000 чел.

Самоидентификация людиков отличается от официальной идентификации их языка и этноса. По поводу языковой и этнической идентификации людиков исследователями высказывались различные мнения, причиной чему было многообразие точек зрения и отсутствие единых критериев для ее определения. До революции в России идентификация людиков основывалась на представлениях об этническом составе населения Олонецкой губернии. В определенный период местные власти называли всех прибалтийско-финских жителей Олонецкой губернии карелами. Благодаря исследованиям Петра Кеппена в середине XIX века, в российской статистике прибалтийских финнов Олонецкой губернии стали подразделять на карел и вепсов. Уже в XIX веке в России считалось, что карельский язык состоит из собственно-карельского, олонецкого и людиковского «диалектов». Эту же точку зрения переняли основоположник советского финно-угроведения Дмитрий Бубрих и его последователи. В то же время, Бубрих сам отмечал, что данное определение,

основанное на взглядах национальной политики, не соответствует языковым особенностям людиковских говоров. Типы идентификации людиков, данные финляндскими исследователями, более разнообразны. Они основываются, главным образом, на языковых данных. В Финляндии людиковский традиционно рассматривался в качестве смешанных говоров отдельно от карельского и вепсского языков. Благодаря исследованиям Пертти Виртаранта, позднее стала устанавливаться точка зрения, согласно которой людиковский следует считать самостоятельным языком, а не наречием карельского или вепсского языка.

Наряду с другими людиковскими говорами Михайловский говор имеет общие языковые черты с карельским и вепским языками. Однако определение людиковских говоров в качестве одного из наречий карельского языка проблематично, т. к. они не имеют с карельским таких общих свойств, которые не встречались бы в говорах вепсского языка. С другой стороны, вепсский язык нельзя рассматривать в качестве языка-основы людиковских и олонецких говоров, поскольку долгие гласные первого слога и первоначальные геминаты в нем, как правило, сократились. Людиковские говоры сохранили больше черт того древнего языка, который считается основой для людиковских, олонецких и вепсских говоров. Так называемые «вепсизмы», наблюдаемые в олонецких говорах, находят объяснение в языке людиков. Из числа 19 особенностей олонецких говоров, перечисленных Виртаранта, в людиковских говорах находят соответствие 19 черт, в северновепсских (прионежских) говорах – 15, тогда как во всем вепском языке – только 12. На основании многочисленных людиковско-олонецких соответствий можно, в частности, утверждать, что юго-восточные олонецкие говоры сформировались на языковой основе, присущей говору михайловских людиков.

Южные говоры собственно-карельского наречия делятся на говоры, примыкающие к олонецким говорам, и говоры, примыкающие к людиковским. Примыкающие к людиковским южные говоры собственно-карельского наречия, особенности которых распространяются до Твери, Тихвина и Валдая, также лучше соотносятся с людиковским, чем с вепским языком. Эту картину дополняют людиковские черты, встречающиеся в северных говорах собственно-карельского наречия. В диахронном плане людиковские, олонецкие и вепские говоры, к которым примыкают южные говоры собственно-карельского наречия, противопоставлены северным говорам собственно-карельского наречия. В то же время по своим структурным особенностям людиковские, олонецкие и северновепские говоры противопоставлены всем остальным говорам вепсского языка. В олонецких говорах и южных говорах собственно-карельского наречия прослеживается людиковский субстрат, поэтому их происхождение нельзя изучать, игнорируя людиковские говоры. Путем исследования язык-основа определяется как раннелюдиковский, а также устанавливается его относительная хронология.

Людиковские говоры нельзя считать смешанными говорами, поскольку они не соответствуют критериям, характерным для таковых. Напротив, людиковские говоры соответствуют критериям, характерным для самостоятельного языка, т. к. в них прослеживается своя система, отличная от их языкового окружения, т. е. от собственно-карельских и олонецких говоров карельского языка, а также от вепсского языка. Исследование людиковских говоров, типов научной идентификации языка людиков и региональной истории позволяет сделать вывод о том, что язык людиков нужно рассматривать в качестве отдельного регионального явления.

Alkusanat

Ken miä olen?

Pakaane. Huudeges hongik.
Tiähtiid taivahal nägub,
d'uoksob Suuri Hirvi,
Kuudmaažen sil'mut kaccub.
Ken miä olen? küzün.
Kuspiä tulen? duumaan.
Vastuz om süväs kaivos,
magadab, däl'ges nouzob:
lagedas Kosmosas – pölü,
Päivääžen sisteman – muru,
Mual pienel – düvä,
Pohd'aažen ilman – laps'ut,
Heimole hubale – poigut,
Kujärven Iivuun Paušin
Obraman Fed'uun vunuk...
(Pahomov 1993c: 10, Pahomov & Potašova 2007: 40.)

Tämä runo syntyi tähtitaivaan alla pakkasiltana petroskoilaisen talon pihalla. Kuujärveltä peräisin oleva lyydiläisperheemme eli Petroskoissa hiljaista elämää, jossa tuntui silti jonkinlainen jännitysivahde: perheemme kieli poikkesi selvästi ympäristöstä. Ulkona emme puhuneet samaa kieltä, koska se herätti hämmästyksiä. Kävin suomalaista koulua numero 17, ja puhuin suomea paikallisten itämerensuomalaisten kanssa, sillä omaa kiel-tämme sanottiin *sekasikiöksi*, *Kuujärven kieleksi*, *vepsäksi*, vaikka meitä kutsuttiin *karjalaisiksi*. Ryhdyin etsimään *Ken miä olen?* -kysymykseen vastausta Karjalan historialle omistetuista kirjoista. Niissä kerrottiin paljon *Korelan* muinaisheimosta, muttei mitään *lyydistä*. Kirjoitin vuonna 1989 Petroskoin yliopistossa Nina Mamontovan johdolla dip-lomityön *Kuujärven paikannimistö*, mutta siitä en saanut kattavaa vastausta. Tuolloin mieleeni painuivat Aleksandr Barantsevin sanat, että oikea vastaus ei löydy nimistös-tä, vaan itse kielestä, joka on kansamme kirjoittamatonta historiaa. Hänen neuvoaan seuraten valmistin vuonna 2000 Helsingin yliopistossa Seppo Suhosen opastamana äännehistoriallisen tutkimuksen Kuujärven lyydistä, joka on tuonut lisää valoa siihen iltahämärään, jossa kysymykseni syntyi. *Kuidaviisi sain ma siia maailma? Miks?* (Vaa-randi 1982: 74) ovat itämerensuomalaisten pohtimia ikuisia kysymyksiä. Vastaukseksi näihin kysymyksiin olen uhanalaisia lyydiläisiä ajatellen tehnyt tämän väitöskirjan.

Toivon, että valmistamani monografia, jonka aineistoa kerätessäni minua auttoivat monet lyydiläiset, karjalaiset ja inkeriläiset, tarkentaisi lyydin aseman itämerensuomen koostumuksessa. – *Sillä me säilytimme oman kielemme ja kielemme kautta myös juuremme* (Meri 1983: 13). Tutkimukseni ohjaaja professori Riho Grünthal sekä kirjan taittaja ja oikolukija, sukukansojen ystävä Niko Partanen, ovat olleet tukenani pitkällä matkalla kohti monografian julkaisemista. Tiivistelmän on kääntänyt englanniksi Alexandra Kellner, joka on myös koristanut kirjan kannet lyydin lipulla. Osoitan heille sydämellisen kiitoksen avusta ja sujuvasta yhteistyöstä. Kiitokseni kuuluvat myös Viitanan lyydiläiselle Nina Mamontovalle ja professori Seppo Suhoselle, jotka toimivat aiempien tutkimusteni ohjaajina Petroskoissa ja Helsingissä. Kiitän väitöskirjani esitarkastajia professoreita Vesa Koivistoa ja Jaan Öispuuta, joiden antamat lausunnot ovat edistäneet työn viimeistelyä. Kiitos tohtori Herman Hakalan, professori Simo Parpolan ja rovasti Veikko Purmosen johtamalle Lyydiläiselle Seuralle, joka on tukenut taloudellisesti monografian julkaisemista. Erityisen kiitoksen esitän Lidia Potašovalle, Natalia Nazarovalle, Nadežda Vdovinovalle ja kaikille muille kuujärveläisille, jotka arkensa keskellä löysivät minulle aikaa ja sydämen lämpöä. Valitettavasti enimmäkseen heistä ovat jo siirtyneet *sille ilmalle*. Muistissani elävät myös professorit Pertti Virtaranta ja Aimo Turunen, lyydiläiset tutkijat Aleksandr Barantsev ja ristiäitini Roza Tarojeva-Nikol'skaja, joiden kanssa keskustellessani hahmottui käsitykseni lyydiläisyydestä ja lyydin kielestä.

Omistan tämän teoksen äidilleni Maijalle, isälleni Nikolaille, isoäidilleni *D'ogensuun Iivuun Iivuun Mikiforan D'eisijan Pekkon Oučile*, isoisälleni *Romanan Kriisanan Mihijan Iivuun Paušin Obraman Fed'uule* sekä kaikille lyydiläisille esiäideillemme ja esi-isillemme, jotka ovat lahjoittaneet minullekin elämän ja juuret.

Helsingissä, *Sündunmuan* aikaan 13. tammikuuta 2017
Miikul Pahomov (Kuujärvi)

Sisällysluettelo

Abstract	6
Резюме	8
Alkusanat	10
Sisällysluettelo	12
Taulukkoluetelo	14
Karttaliitteen karttaluettelo	15
Lyhenteet	16
Yleiset lyhenteet	16
Itä-Karjalassa puhuttujen ims. kielten ja murteiden lyhenteet lähteineen	18
Lyydi	18
Vepsä	20
Aunus	21
Varsinaiskarjala	22
Muut suomalais-ugrilaiset kielet ja murteet	23
Muut kielet ja murteet	23
1. Johdanto	24
1.1. Tutkimuksen tavoitteet, metodi ja taustat	24
1.2. Aineistosta	28
1.3. Kielen ja murteen rajankäyntiä	30
1.4. Transkription yksinkertaistaminen	37
1.4.1. Foneeminen transkriptio	37
1.4.2. Muita transkriptiota koskevia huomautuksia	39
1.5. Lyydin nykytilanne	40
1.6. Tutkimuksen rakenne	45
2. Lyydiläisalue, väestö ja kieli	47
2.1. Lyydiläiset ja heidän kielialueensa	47
2.1.1. Lyydin puhuma-alue	47
2.1.2. Kantasuomi ja saamelaisperäinen paikannimistö	51
2.1.3. Lyydin kaksi kulttuurialuetta	54
2.1.4. Syvärin alue	54
2.1.5. Kuujärven seutu	66
2.1.6. Äänisen alue	71
2.2. Lyydiläisten alueellinen identifioituminen	78
2.2.1. Lyydiläisiä ympäröivät väestöt	78
2.2.2. Lyydiläisten itsestään ja kielestään käyttämät ilmaisut	82
3. Lyydin kielen tutkimus	88
3.1. Vanhimmat kirjalliset lähteet	88
3.1.1. 1600-luvun lyydiläiset loitsut	88
3.1.2. 1600- ja 1700-luvun karjalankieliset sanaluettelot	92

3.1.3.	Vuoden 1804 katekismuksen käännökset	96
3.2.	Lyydin tutkijat	99
3.3.	Lyydi itämerensuomalaisena kielimuotona	107
4.	Näkökulmia lyydiläisten kielelliseen ja etniseen identifointiin	109
4.1.	Venäläisten ja neuvostoliittolaisten tutkijoiden käsityksiä	109
4.1.1.	P. S. Pallas (1741–1811)	109
4.1.2.	Peter von Köppen (1793–1864)	110
4.1.3.	Nikolai Leskov (1871–1915)	115
4.1.4.	Mihail Georgijevski ja Filipp Fortunatov	117
4.1.5.	Dmitri Bubrih (1890–1949)	119
4.1.6.	Jälkipohdinnat ja yhteenveto	123
4.1.6.1.	Ennen v. 1917 venäläistutkimuksessa	123
4.1.6.2.	Vuoden 1917 jälkeen venäläistutkimuksessa	127
4.2.	Suomalaisten tutkijoiden käsityksiä	129
4.2.1.	A. J. Sjögren (1794–1855)	129
4.2.2.	Elias Lönnrot (1802–1884)	131
4.2.3.	D. E. D. Europaeus (1820–1884)	133
4.2.4.	August Ahlqvist (1826–1889)	135
4.2.5.	Arvid Genetz (1848–1915)	143
4.2.6.	Juho Kujola (1884–1963)	145
4.2.7.	Lauri Kettunen (1885–1963)	146
4.2.8.	Aimo Turunen (1912–2000)	150
4.2.9.	Pertti Virtaranta (1918–1997)	153
4.2.10.	Jälkipohdinnat ja yhteenveto	155
4.2.10.1.	1800-luvun suomalaistutkimuksessa	155
4.2.10.2.	1900-luvun suomalaistutkimuksessa	157
4.2.10.3.	Suomalaisten tutkijoiden antamat määrittelyt (taulukko)	157
5.	Lyydiläismurteiden kontrastointi	159
5.1.	Lyydin murrejako	159
5.2.	Sanasto	162
5.3.	Rakenteelliset ominaisuudet	167
5.3.1.	Lyydiläismurteiden sisäinen variaatio	167
5.3.1.1.	Kuujärvi ja muu lyydi: vokaalit	168
5.3.1.2.	Kuujärvi ja muu lyydi: konsonantit	179
5.3.1.3.	Kuujärvi ja muu lyydi: muoto-opillisia yhtäläisyyksiä	198
5.3.2.	Lyydin ja vepsän suhde	205
5.3.2.1.	Kuujärvi ja vepsä: vokaalit	206
5.3.2.2.	Kuujärvi ja vepsä: konsonantit	207
5.3.2.3.	Kuujärvi ja vepsä: muoto-opillisia yhtäläisyyksiä	210
5.3.3.	Lyydin ja karjala-aunuksen suhde	212
5.3.3.1.	Kuujärvi ja pohjoiskarjala	213
5.3.3.2.	Kuujärvi ja eteläkarjala	224
5.3.3.3.	Kuujärvi ja aunus	236
5.3.4.	Kuujärven omia kehityksiä	251

5.3.4.1.	Kuujärven omia vokaalikehityksiä	251
5.3.4.2.	Kuujärven omia konsonanttikehityksiä	252
5.3.4.3.	Kuujärven omia muoto-opillisia kehityksiä	253
5.3.5.	Havaintoja Kuujärven kylämurteista	255
5.3.5.1.	Paloniemen kylämurre verrattuna Joensuun murteeseen	255
5.3.5.2.	Havaintoja Kuujärven pohjoiskylien murteista	257
5.4.	Lyydin suhde lähialueiden itämerensuomalaisiin varieteetteihin	258
5.4.1.	Yleisiä havaintoja	258
5.4.2.	Lyydi ja varsinaiskarjala	264
5.4.3.	Lyydi ja aunus	269
5.4.4.	Lyydi ja vepsä	271
5.4.5.	Varhaislyydin suhteellinen kronologia	275
6.	Lopuksi	277
Lähdeluettelo		287
Julkaisematon aineisto		287
Painetut julkaisut		288
Verkkajulkaisut		302
Karttaliite		304

Taulukkoluetelo

Taulukko 1. Lyydin päämurteiden ja erillismurteiden arvioidut puhujamäärät 1900-luvun alussa v. 1905 kuntarakenteen mukaan.	48
Taulukko 2. Aunuksen läänin Aunuksen kihlakunnan Vaasenin ja Mättään kuntien sekä Petroskoin kihlakunnan Pyhäjärven kunnan väestöluvut 1900-luvun alussa.	65
Taulukko 3. Kuujärven ryhmän kylät 1873–1933 asuttujen paikkojen luetteloissa.	69
Taulukko 4. Petroskoin kihlakunnan Suojun kunnan Jallahden ja Lohmojan kyläryhmien asukastiedot vuodelta 1873.	72
Taulukko 5. Aunuksen läänin Petroskoin kihlakunnan Kontupohjan, Munjärven, Suojun ja Latvan kuntien sekä Petroskoin kaupungin väestöluvut 1900-luvun alussa.	77
Taulukko 6. Lyydiläismurteiden tietämys ja kielen määrittely suomalaisessa kielentutkimuksessa.	158
Taulukko 7. Kuujärven lyydin leksikaaliset suhteet muihin lyydiläismurteisiin ja lähimpiin sukukieliin.	259

Karttaliitteen karttaluettelo

Kartta 1. Lyydiläismurteiden alue Pertti Virtarannan (1967: 88) mukaan.	304
Kartta 2. Lyydiläisalue entiseen kuntarakenteeseen perustuvassa Eino Leskisen (1936) <i>Itä-Karjalan ja Suomen Raja-Karjalan kunnat</i> -kartassa.	305
Kartta 3. Vanha lyydiläisalue Nissilän (1967) mukaan.	306
Kartta 4. Aunuksen kannaksen eteläosissa sijaitsevat lyydin ja vepsän alueet E. A. Tunkelon ja Eino Leskisen <i>Vepsäläisten asuma-alueet</i> -kartassa (Tunkelo 1946).	307
Kartta 5. Kuujärven alue (Pahomov 2011: 13).	308
Kartta 6. Petroskoin ympäristön kylät vuoden 1870 venäläisessä kartassa.	309
Kartta 7. Aimo Turusen (1946) Lyydiläisalueen murrekartta.	310
Kartta 8. Lyydiläisalueen murrejako Aleksandr Barantsevin mukaan (1978: 8).	311

Lyhenteet

Yleiset lyhenteet

abess.	=	abessiivi
ablat.	=	ablatiivi
adess.	=	adessiivi
adv.	=	adverbi(t)
akt.	=	aktiivi
allat.	=	allatiivi
ark.	=	arkityyliä
as.	=	asunut
dem.	=	deminutiivi
dift.	=	diftongi
elat.	=	elatiivi
ent.	=	entinen
esim.	=	esimerkiksi-
ess.	=	essiivi
gen.	=	genetiivi
harv.	=	harvinainen, harvoin
hn.	=	henkilönimi
huom.	=	huomaa, huomautus
id.	=	idem, sama
illat.	=	illatiivi
imperat.	=	imperatiivi
imperf.	=	imperfekti
ind.	=	indikatiivi
iness.	=	inessiivi
inf.	=	infinitiivi
instr.	=	instruktiivi
julk.	=	julkaistu, julkaissut
k.	=	kuollut
kaks.	=	kaksikko
kielt.	=	kielteinen
kk.	=	kirjakieli
ko.	=	kyseessä oleva
komp.	=	komparatiivi
kond.	=	konditionaali
ks.	=	katso
l.	=	eli
lopp.	=	loppuinen

mon.	=	monikko
mt.	=	mainittu teos
mts.	=	mainitun teoksen sivuilla
murt.	=	murre-, murteellinen
myöh.	=	myöhäinen, myöhempi, myöhemmin
myönt.	=	myönteinen
N:o	=	numero
nom.	=	nominatiivi
nomin.	=	nomini
ns.	=	niin sanottu
nyk.	=	nykyinen, nykyään
ok.	=	omat kielikokoelmat, jotka ovat tekijän hallussa
p.	=	persoona
part.	=	partitiivi
partis.	=	partisiippi
pass.	=	passiivi
per.	=	perustettu
perf.	=	perfekti
pn.	=	paikannimi
po.	=	pitää olla
poss.	=	possessiivi
postp.	=	postpositio
pot.	=	potentiaali
prees.	=	presens
pron.	=	pronomini(t)
refl.	=	refleksiivinen
s.	=	1. sivu(t), sivu(i)lla; 2. syntynyt, syntyään
sn.	=	sukunimi
sp.	=	sananparsi
suff.	=	suffiksi
t.	=	tai
tall.	=	tallennettu, tallennusaika
tav.	=	tavallisesti
toim.	=	toimittaja(t), toimittanut
transl.	=	translatiivi
ts.	=	toisin sanoen
v.	=	verbi(t)
vanh.	=	vanhahtava, vanhoilla
virt.	=	vertaa
yks.	=	yksikkö
ymt.	=	ynnä muissa teoksissa

Itä-Karjalassa puhuttujen ims. kielten ja murteiden lyhenteet lähteineen

Käyttämäni lyhenteet perustuvat pääosin Kujolan (LMS s. IX), Turusen (1946: XIV–XVI), Tunkelon (1946: X–XVIII), Zaitsevan ja Mulloksen (SVJ s. 12–13), Leskisen (1937: 252–253) ym. lyydiä ja sen lähialueilla puhuttuja kieliä esittelevien teosten lyhenneluetteloihin. Lyydiläistutkimuksessa (Turunen 1946, Virtaranta 1963a, Nissilä 1967 ym.) ja KKS:ssa vakiintuneen tradition mukaisesti käytän lyydiläis- ja karjalaisnimien suomenkielisiä variantteja. Samaa periaatetta yhdenmukaisuuden vuoksi sovellan myös vepsään, jonka suomen- ja vepsänkieliset nimivariantit on tarkastettu Heikkisen & Mulloksen (1994: 11–12) mukaan.

Lyydi

lyyd. = lyydiläismurteet, lyydin kieli
vlyyd. = hypoteettinen varhaislyydi

Lähteet: omat muistiinpanot ja äänitteet Kj:n murteesta 1988–2015 (Kuujärvi, Aunuksen kaupunki, Petroskoi, Helsinki); lyydP:stä 1989 (Petroskoi), 1994 (Kontupohjan piiri), 2014 (Kenjärvi); lyydK:stä 1994 (Prääsän piiri), 2015 (Pyhäjärvi) ja Koikarin murteesta 1989 (Koikari), 1994 (Kontupohjan piiri) // Barantsev 1975, 1978; Bogdanov 1946, Genetz 1872, KKR II, LKN, LMS, NKK; Pahomov 1993b, 2000c, 2011, 2012a, 2013a, 2014b; Turunen 1946, 1950, 1977; Virtaranta 1963a, 1963b, 1964, 1967, 1972, 1975, 1976, 1984, 1986, 1994; Zaikov 1987. Lyydin murrejaon kevennetty venäjänkielinen versio ks. Pahomov 2014a: 213.

lyydP = pohjoislyydi
B = Possinkylä (*Bošinkülä*)
D' = Jekunniemi (*D'ekun'n'iem*)
Hj = Haljärvi (*Hal'd'är'v*)
Hs = Honkaselkä (*Homsel'g*)
J = Jorssi (*D'oršš*)
Jm = Jyrkänmäki (*D'ürkämmägi*)
Kn = Kenjärvi (*Ken'd'är'v*)
Koill = pohjoislyyidin koillismurteet, -ryhmä
Ks = Kortassi (*Kortašš*)
Lh = Munjärven Lahti (*Mun'd'ärven Laht, Laht, Lahten külä*)
Lk = Kenjärven Länsikylä (*Luodehkülä*)
Lmj = Lismajärvi (*Ližmar'v*)
M = Munjärven kirkonkylä (*Mun'd'ärvem pagast*)
Mun = Munjärven ryhmä (*Mun'd'är'v*)
N = Naamoila (*Nuamoil*)
Palol = Palolampi (*Pal(o)lamb*)
Pk = Puikniemi (*Puikn'iem*)
Pl = Päljärvi (*Päl'är'v*)

Prn	=	Perttiniemi (<i>Per't'n'iem</i>)
Selk	=	Selkien kylät (<i>Šelgiden küläd</i>)
Sg	=	Sakarvoja (<i>Sagarvoi</i>)
Sn	=	Sununsuu (<i>Sununsuu</i>)
Sp	=	Suopohja (<i>Suopohd'</i>)
Suj	=	Suojun ryhmä (<i>Šuoju</i>)
Td	=	Tiutia (<i>T'iud'ii</i>)
Tör	=	Törökä (<i>T'örökänkülä</i>)
lyydK	=	keskilyydi
AV	=	Ala-Viitana (<i>Alaviidan, Alaižagd'e</i>)
Ka	=	Kaskana (<i>Kaškan</i>)
Lm	=	Lismi (<i>L'id'žmi</i>)
Ls	=	Pyhäjärven Lokinselkä (<i>Login</i>)
Mell	=	Pyhäjärven Mellitsä (<i>Mel'l'ičč(e)</i>)
Ph	=	Pyhäjärvi, myös Pyhäjärven ryhmä (<i>Pühär'vi</i>)
Plt	=	Pyhäjärven Palatesjärvi (<i>Palatezd'är'vi</i>)
Pn	=	Pyhäjärven Peltoinen (<i>Pelduoine</i>)
Post	=	Posta l. Polovina (<i>Pošte, Poštankülä</i>)
Pr	=	Prääsä (<i>Pr'iaž, ~-e, ~-ü ~-a ~-ä</i> ; yleisnimitys), vrt. TP ja SP
Präk	=	Pyhäjärven Präkkä (<i>Pr'äkke</i>)
Si	=	Pyhäjärven Simanisto (<i>Siman'išto</i>)
TP	=	Terun Prääsä (<i>Terun külä, Terum Pr'iaže</i>), vrt. Pr
V	=	Viitanan kirkonkylä (<i>Viidan, Pogoste</i>)
lyydE	=	etelälyydi
Kj	=	Kuujärvi, Kuujärven lyydi (<i>Kujär'v</i>), johon kuuluvat seuraavat kylät:
Akv	=	Akve (<i>Agveh</i>)
Hid	=	Hidniemi (<i>Hid'n'iem</i>)
Js	=	Joensuu (<i>D'ogensuu</i>)
Kuk	=	Kukoiniemi (<i>Kukuon'iem</i>)
Mets	=	Metsoiniemi (<i>Mecuon'iem</i>)
Nov	=	Novikko (<i>Novikuo</i>)
Pal	=	Paloniemi (<i>Palon'iem</i>)
Sj	=	Sjola (<i>S'ola</i>)
Syrj	=	Syrjä (<i>S'ür'd'</i>)
Taask	=	Taaskola (<i>Tuaškol</i>)
Yl	=	Ylitsi (<i>Ül'ič</i>)
Jt	=	Järventakuisen (<i>D'ärventaguin'e</i>) l. Sakilan (<i>Sagil</i>) murresaareke
Erillismurteet		
Lmo	=	Lohmojan murresaareke (<i>Lohmoja</i>)

SP = Saavan Prääsän murre (*Suavam Pr'iažü: Suavan külä, Keskikülä, N'ii(n)mägi, Rii(h)selgü*), vrt. Pr

Muita

Koik = Koikari (*Koikar'i*), lyydP:n ja karjE:n törmäysmurre (vrt. ALFE 1–3)

Vepsä

veps. = vepsän kieli

Lähteet: Kettunen 1922a, 1922b, 1925, 1960, VVS; SVJ, Tunkelo 1946, Uspenski 1912, VRS, VVV, VVV 1995; Virtaranta 1967, 1972, 1975; Zaitseva 1978, 1981.

vepsÄ

= äänisvepsä

Kal

= Kalajoki (*Kal'eg*)

Kask

= Kaskesoja (*Kaskez*)

Kukj

= Kukakja (*Kukagd'*)

Mt

= Metsäntaka (*Mecantaga*)

Per

= Pervakat, myös Pervakoi tai Pervakka (*Pervakad, Pervakei*)

S

= Soksu (*Šokš*)

St

= Soutjärvi (*Šoutar'v*)

vepsK

= keskivepsä

Al

= Alaisakja (*Alažagj*)

En

= Enärvi (*Enar'v*)

Jä

= Järvienkylä (*Järved*)

Ko

= Korpala (*Korbal*)

Korv

= Korvoila (*Korvoil*)

Krh

= Karhila (*Karhil*)

Ku

= Kuja (*Kuja*)

L

= Latva (*Ladv*)

Na

= Nasamjärvi (*Nažamjār'v*)

No

= Noitala (*Noidal*)

P

= Pontala (*Pondal*)

Pe

= Petsoila (*Pecoil*)

Pelt

= Peltokaski (*Püütkas'k*)

Pä

= Päsjärvi (*Päžar'v*)

Sim

= Simjärvi (*Šimg'är'v*)

Sä

= Särkijärvi (*Sär'g'g'är'v*)

Ts

= Tsikla (*Čikl*)

Vil

= Vilhala (*Vilhal*)

Vl

= Voilahti (*Voilaht*)

vepsE	=	etelävepsä
Ars	=	Arskahti (<i>Arskaht'</i>)
Krl	=	Kortlahti (<i>Kortlaht</i>)
Sid	=	Sidjärvi (<i>Šid'järv</i>)
Sod	=	Sodjärvi (<i>Sod'järv</i>)
Tsa	=	Tsaikla (<i>Čaigl ~ Čaigii</i>)
Tsi	=	Tsidoi (<i>Čidoi</i>)
Va	=	Valkeajärvi (<i>Vaagedjär'v ~ Vaagär'</i>)

Aunus

aun.	=	aunukselais- l. livviläismurteet
------	---	----------------------------------

Lähteet: omat muistiinpanot ja äänitteet 1988, 1996 (Aunuksen piiri); 1994 (Kontupohjan piiri), 2011 (Prääsän piiri) // Genetz 1884, Itkonen 1971, KKS, KKS I–VI, Makarov 1990; Markianova 1993b, 1995; Markianova & Mensonen 2006, NKK, Ojansuu 1918, Perevod 1804, Pohjanvalo 1947; Virtaranta 1967, 1972, 1975; Zaikov 1987.

Kaakk	=	aunuksen kaakkoismurteet l. kaakkoisaunus, joka koostuu Ktj:n ja NR:n murteistoista. Kaakkoisaunuksen kylämurteita ovat mm. seuraavat (Makarov 1990: 13):
Hl	=	Hoskila (<i>Hoškil</i>)
Mj	=	Mäkrätjärvi (<i>Mägräd'd'ärvi</i>)
Mkr	=	Mäkriä (<i>Mägriä</i>)
Sk	=	Stroitsankontu (<i>Stroičankondu</i>)
Smt	=	Sammatus
Yn	=	Yllöinen (<i>Ül'l'öine</i>)
Ktj	=	Kotkatjärvi (<i>Kotkad'd'ärvi</i>)
LMun	=	Länsi-Munjärvi, Munjärven kunnan läntinen (aunuksenkielinen) osa (<i>Mund'ärvi</i>)
NR	=	Nekkula-Riipuskala (<i>N'ekkul, Riipuškäl</i>)
Sl	=	Salmi
Smj	=	Säämäjärvi (<i>Seämärvi</i>)
Tmj	=	Tulemajärvi (<i>Tulomd'ärvi</i>)
Vlj	=	Vieljärvi (<i>Vield'ärvi</i>)
Vt	=	Vitele (<i>Videl</i>)
Nj	=	Munjäven Nolgenjärvi (<i>N'olgand'ärvi</i>), aunuksen ja karjE:n törmäysmurre, jossa esiintyy lyydiläisyyksiä.

Varsinaiskarjala

karj. = varsinaiskarjala

Lähteet: omat muistiinpanot ja äänitteet karjE:sta 1990 (Juustjärvi, Porajärvi) ja karjE:n Suojärven murteesta 2015–2016 (Helsinki); karjP:sta 1986–1987 (Louhen piiri, ks. Pahomov 1986) // Genetz 1880, KKS, KKS I–VI, Klementjev 1991, NKK, Ojansuu 1918, Punžina 1994, Rjagojev 1977, Stepanova 1991; Virtaranta 1967, 1972, 1975; Virtaranta & Suhonen 1983; Zaikov 1987, 1992, 1993, 2013.

karjE	=	eteläkarjala (KKS:n mukaan)
Ilom	=	Ilomantsi
Impil	=	Impilahti (KKS:n mukaan; <i>Imbilahti</i>)
Jnk	=	Porajärven Jänkäjärvi (<i>D'ängärvi</i>)
Jst	=	Mäntyselän Juustjärvi (<i>D'uustarvi</i>)
Krp	=	Korpiselkä (<i>Korbiselgä</i>)
Mnt	=	Mäntyselkä (<i>Mändüselgä</i>)
Onj	=	Rukajärven Ontajärvi tai Ontarvi (<i>Ondarvi</i>)
Phn	=	Mäntyselän Pyhäniemi (<i>Pühäniemi</i>)
Prj	=	Porajärvi (<i>Porarvi</i>)
Pt	=	Paatene (<i>Poaen ~ Pooen, Poodenen kylä</i>)
Rep	=	Repola (<i>Rebol'a</i>)
Rkj	=	Rukajärvi (<i>Rugarvi</i>)
Skj	=	Suikujärvi (<i>Suigarvi</i>)
Suist	=	Suistamo (<i>Suistama</i>)
Suoj	=	Suojärvi
Tihv	=	Tihvinä
Tunk	=	Tunkua (<i>Tunguo, Tungud</i>)
Tv	=	Tver
Vld	=	Valdai
karjP	=	pohjoiskarjala siirtymämurteineen I. vienalaismurteet (KKS:n (I s. LXIX, CIV) mukaan)
Jysk	=	Jyskyjärvi (<i>Jüškärvi ~ D'üskärvi</i>)
Jyv	=	Jyvöälahti
Kiest	=	Kiestinki
Kont	=	Kontokki
Kuiv	=	Kuivajärvi
Pist	=	Pistojärvi
Uht	=	Uhtua (<i>Uhut</i>)
Usm	=	Usmana (<i>Užmana</i>)
Vuok	=	Vuokkiniemi (<i>Vuokkin'iemi</i>)

Muut suomalais-ugrilaiset kielet ja murteet

ims.	=	itämerensuomi; itämerensuomalai/nen, -set
ink.	=	inkeroinen l. isurin kieli
liiv.	=	liivin kieli
mksm.	=	myöhäiskantasuomi
saam.	=	saamen kieli
suom.	=	suomen kieli
suom. Ink	=	inkerinsuomalaiset murteet
suom. Sav	=	suomen savoilaismurteet
vatj.	=	vatjan kieli
vir.	=	viro l. eestin kieli
virP	=	pohjoisviro
virP (Sm)	=	pohjoisviron Saarenmaan murteet
vksm.	=	varhaiskantasuomi

Muut kielet ja murteet

baltt.	=	balttilainen
engl.	=	englannin kieli; englanniksi
germ.	=	germaaninen
mven.	=	muinaisvenäjä
ruots.	=	ruotsin kieli; ruotsiksi
saks.	=	saksan kieli; saksaksi
slaav.	=	slaavilainen
ven.	=	venäjän kieli; venäjäksi
venP	=	pohjoisvenäläiset murteet

1. Johdanto

1.1. Tutkimuksen tavoitteet, metodi ja taustat

Lyydiläismurteilla on erityinen asema Karjalan tasavallassa puhuttavien suomensukuisien kielten sekä muiden itämerensuomalaisten kielten joukossa. Niin sanottu *lyydiläiskysymys* (Turunen 1946: 3, 1947: 5; Pahomov 1992, 2011: 10) syntyi, kun tutkijat eivät ole voineet yksimielisesti päättää, onko lyydi itsenäinen itämerensuomalainen *kieli* vai karjalan (tai vepsän) *murre*, ja ovatko lyydiläiset oma *kansansa* vai karjalainen (tai vepsäläinen) *heimo*. Vastaus kysymykseen *Ovatko lyydiläiset kansa vai heimo?* riippuu paljolti *Onko lyydi kieli vai murre?* -kysymyksen vastauksesta. Tutkimuksen tavoitteena on lyydiläisten puhuman kielimuodon historiallinen ja taksonominen määrittäminen. Tarkoituksena on myös tarkastella yksityiskohtaisemmin lyydin kieltä ja lyydiläisten historiaa, joista ei ole aikaisemmin tehty kokonaisuuden kattavaa tutkimusta. Toivon, että väitöskirjani ainakin osittain täyttäisi tämän tyhjiön fennougristiikassa.

Tutkimuksen tavoitteiden saavuttamiseksi valmistan tämän väitöskirjan monografian muodossa. Hyödynnän tutkimuksessani niitä mahdollisuuksia, joita kieli ja historia tarjoavat analyysiin ja vertailuun. Tarkasteluni perustuu aiempaan lyydiläistutkimukseen, joka lähestyi lyydiä diakronisesta näkökulmasta, ja se on vaikuttanut myös metodiini valintaan. Käytän työssäni ensisijaisesti historiallis-vertailevaa tutkimusmenetelmää, johon mahdollisuuksien mukaan soviton myös kielisosiologista näkökulmaa. Tutkimuksen kohteena ovat lyydin alueellinen variaatio, kielelliset identifikaatiot ja väestöhistoria. Tarkastelen lyydiä vertailemalla sitä naapurikielimuotoihin, ja väitöskirjani on laatuun *vertaileva kieli- ja väestöhistoriallinen tutkimus*.

Hyödynnän tutkimuksessani myös Heikki Paunosen (1982, 1991, 2006), Aila Mielikäisen (1982, 1998), Riho Grünthalin (2003, 2004), Harri Mantilan (2004), Marjatta Palanderin (2001, 2007) ym. esittämiä ajatuksia alueellisesta variaatiosta ja kielellisestä identiteetistä. Tämän mukaan yritän lähestyä aiheitani monitieteisenä tutkimusongelmana ja huomioida tutkimuksessani sekä kielelliset (kielen rakenteelliset ja leksikaaliset ominaisuudet) että kielenulkoiset (historialliset, maantieteelliset, sosiaaliset ym.) seikat. Näin ollen työni on jaettavissa kolmeen osaan: lyydin asutus- ja väestöhistorialliseen, tutkimushistorialliseen ja lyydin vertailevaan kielihistorialliseen kuvaukseen, joiden tarjoamia tietoja suhteutan toisiinsa.

Aluksi käsittelen lyydiläisalueen asutus- ja väestöhistoriaa sekä lyydiläisten alueellista identifioitumista. Työn tutkimushistoriallisessa osassa tarkastelen venäläisten ja neuvostoliittolaisten sekä suomalaisten tutkijoiden käsityksiä lyydistä. Lyydiin liittyvä tutkimushistoriallinen aineisto on laaja, mutta ei aina yksiselitteinen. Sitä joutuu usein esittämään seikkaperäisesti ja samalla ajallisesti rajoittaen 1780–1960-luvun puitteisiin. Seuraan eri tutkijoiden lyydiläisille ja heidän kielelleen antamia identifikaatioita Dmitri Bubrihiin (Venäjä ja Neuvostoliitto) ja Pertti Virtarantaan (Suomi) asti, koska heidän jälkeensä tutkimuksessa ei ole esitetty ratkaisevan uusia näkemyksiä lyydiläisten identifioinnista (ks. lukua 3.3. Lyydi itämerensuomalaisena kielimuotona).

Työn lingvistiksessä osassa esitän lyydin vertailevan äänne-, muoto- ja sanahistoriallisen kuvauksen, joka on fokusoitu Kuujärven murteeseen. Tämän tavoitteena on karhottaa lyydin kokonaisuus sekä selvittää eri lyydiläismurteiden väliset suhteet ja näiden suhteet naapurikielimuotoihin. Käytän tarkastelun lähtökohtana Kuujärveltä vuosina 1988–2015 keräämääni aineistoa ja vertailuaineistona muuta saatavana olevaa tutkimusmateriaalia lyydistä ja sen naapurikielimuodoista. Sen mukaan, että käyttämäni vertailuaineisto edustaa ensisijaisesti perinteistä kielihistoriallista tutkimusta (Ojansuu 1918, Turunen 1946 ja 1950, Tunkelo 1946, Bubrih 1947b ymt., Kettunen 1960, Itkonen 1971 jne.), painotan tutkimusmetodina piirrekeskeistä historiallis-vertailevaa tarkastelutapaa.

Tavoitteeni saavuttamiseksi vertaan Kuujärven lyydiä muihin lyydiläismurteisiin sekä vepsään ja karjala-aunukseen murteineen. Painopiste on kielen rakenteellisissa ominaisuuksissa, joista esittelen vertailevaa tietoa sekä ikäyksiä ja kehityskulkuja. Täydennän äänne- ja muotopiirteiden tarkastelua sanaston tutkimuksella. Koska tarkoitukseni ei ole ryhtyä laajempaan sanaston tutkimukseen, tarkastelen työssäni joukkoa frekvenssiltään yleisiä sanoja. Lopuksi käsitelen väestö-, tutkimus- ja kielihistoriallisen tarkastelun tuloksia kielisosiologisesta ja strukturaalisesta näkökulmasta.

Lyydiläismurteiden äännehistorian kirjoittanut Aimo Turunen (1946: 24) on luonnehtinut lyydiä seuraavasti: ”Lyydiläismurteet ovat tyypillisiä sekamurteita, joiden äännerakenteessa on huomattavia yhtäläisyyksiä toisaalta vepsän, toisaalta karjala-aunuksen kanssa, ja niiden lisäksi joukko omia piirteitä, jotka ovat osaksi kenties vanhaa, kuten on otaksuttu, kantavepsäläistä perintöä, osaksi myöhäisen erikoiskehityksen tuloksia sekä mitä moninaisimpien sekaannusten aiheuttamien vanhempia tai uudempia muodostuksia.” Kehittäessään D. V. Bubrihin (1947b) teoriaa Aunuksen kannaksella puhuttujen kielimuotojen alkuperästä Terho Itkonen on esittänyt, että ”aunukselaismurteet – – pohjautuvat todelliseen vepsäläiseen substraattiin”, kun taas ”pelkästä vepsäläisestä substraatista ei lyydissä siten ole kysymys, pikemmin kahden kielimuodon [ts. vepsän ja karjalan] verraten tasasuhteisesta sekoittumisesta” (Itkonen 1971: 181–182). Lyydin ja aunuksen alkuperän selittäminen muinaisvepsästä on melko yleistä nykyisessä kielitieteessä (ks. mm. Laanest 1972: 116, Sammallahti 1977: 129–133, Larjavaara 1986a: 5, Koponen 1991: 124–125, Pyöli 1996: 24, vrt. Salminen 1993: 27, 1998: 401).

Onko siis muuta lisättävää lyydille aiemmin annettuun ”diagnoosiin”? Onko enää tarvetta tutkia lyydiläisten alkuperää, kun kerran kaikki on muutenkin selvää? Emme pysty näkemään ilmiössä mitään uutta, jos emme muuta näkökulmaamme.

Lauri Kettunen on tutkimuksessaan tarttunut tähän Turusen esitykseen ja kehitellyt sitä pitkälle edelleen:

On totuttu puhumaan karjala-aunuksesta yhtenäisenä kieliryhmänä, mutta tähän voidaan liittää myös aunuksen jatkona olevat lyydiläismurteet, jotka tosin yhtyvät siinä määrin vepsään, että ”karjalan kielen” etevä tutkija Arvid Genetz aikoinaan luonnehtii lyydiläisiä ”vepsäläisten pohjoisiksi joukoiksi”. Se oli oikea luonnehdinta, vaikka sittemmin oli valalla jo semmoinenkin luulo, että ”lyydin kieli” periytyisi suoraan kantasuomesta. Tämän luulon on käsittäakseni lopullisesti torjunut Aimo Turunen laajassa monografiassaan – – On tosin jonkin verran ehdonvallan asia, voidaanko jotakin lyydin murreryhmää katsoa lähinnä vepsään kuuluvaksi, mutta kokonaisuutena lyydi muodostaa samanlaisen erikoisryhmän kuin siihen läheisesti liittyvä aunus, jota sitäkin täytyy pitää suuremman kokonaisuuden karjalan eli täsmällisemmin itäkarjalan murteena. (Kettunen 1960: 1.)

Tällainen näkemys (so. Kettusen *karjala-aunus-lyydi*) loppuun kehitettynä polarisoituu kärjistäen voimakkaaseen yleistykseen: sen mukaan koko itämerensuomen monikielisyys supistuisi vain kahteen (*suomi-inkeroinen-karjala-aunus-lyydi-vepsään* ja *vatja-viro-liiviin*) tai peräti yhteen kieleen (*suomi-viro*). Edellinen vastaisi itämerensuomalaisten kielten perusjakoa pohjois- ja eteläryhmään (ks. mm. Laanest 1972: 117–118, Larjavaara 1986a: 2, Viitso 1993: 59, Salminen 1998: 392), jälkimmäinen tarkoittaisi taas kokonaisuudessaan itämerensuomea, jonka puhujia vanhoissa venäläisissä lähteissä kutsutaan yhteisellä nimellä *finskoje plemja* ’suomalainen heimo’ (Köppen 1861: V, SNM 1873: LIV). Kettusen päätelmät huomattavissa osin perustuvatkin varhaisiin, vielä 1800–1900-lukujen vaihteessa esiintyneisiin suomalaisen kielentutkimuksen käsityksiin, joiden mukaan karjala, aunus, lyydi ja vepsä luettiin suomen ohella *yleissuomen* tai *yhteissuomen murteisiin* kuuluviksi (ks. Ahtia 1903: 1, 4, 7).

Kettusen teoria voidaan testata viime kädessä tarkastelemalla suomen asemaa *pysytysuorasti kantasuomesta periytyvänä todellisena sukukielenä* (ks. Kettunen 1960: 204), minkä vasta-argumentiksi asetetaan mm. seuraava lause:

Itse asiassa suomen kieli ei edusta mitään yhtenäistä kantasuomesta erkautunutta kielihäaraa, vaan yhteensulaamaa, jonka länsi- ja itämurteet ovat kerran olleet etäämmällä toisistaan kuin nyt ja jotka polveutuvat kantasuomesta eri kieligeneettisten linjojen kautta (Aikio & Aikio 2001: 10–11).

Kettusen lähtökohdat ovat olleet osaksi hyviä ja nykyäänkin neuvoksi sopivia. Hän suunnitteli vertailevan tutkimuksen eri kieliopillisten alojen edustuksen ja sanaston taolta (Kettunen 1960: 230), vaikka lyydiläisen sanaston vertailu lähisukukielimuotoihin jäi hänellä tekemättä (mts. 25). Silti äännehistorian ylikorostus on johtanut hänet kyseenalaisiin tuloksiin. Kettunen on näet katsonut itsenäisiksi itämerensuomalaisiksi kieliksi vain sellaiset, jotka juontuvat suoraan myöhäiskantasuomesta (mts. 230).

Tästä johtuen hänen käyttämänsä kriteerit, jotka koskivat erityisesti joidenkin muiden sukulaiskielten alueiden välillä puhuttuja itämerensuomalaisia kielimuotoja, eivät ole vakaita. Esimerkiksi lyydi olisi yhtä hyvin luettelevissa karjalan kuin vepsänkin jatkoksi (mts. 1, 204), karjala olisi toisaalta puolin suomalaismurteiden rajantakaista jatkoa (mts. 1, 203, 231), ja vatjakin olisi ”selvästi suomalais-virolainen sekakieli” (mts. 62, 231). Tällaisia käsityksiä esiintyy jo 1850-luvulla August Ahlqvistin varhaisissa pohdinnoissa. Niinpä Ahlqvist kirjoitti 10. elokuuta 1855 *Wosneseniessä* päivitetysssä matkakirjassaan:

Waan joka Wadjan kielen on tarkemmin tutkinut, on pian havaitseva, että sen yhtäläisyys Wiron kielen kanssa on paljo suurempi kuin yhtäläisyys Lyydin kanssa, ja että sen syystä voipi kutsua vaan Wiron kielen murteeksi. Jos emme eri kieleksi lue Liivin kieltä, joka näyttääkin olleen ainoastaan vanhempi muoto Wiron kielestä, niin tulee näitä Jäämiläisiä sisaruksia vaan kolme, nim. Wirolaiset, Lyydiköt ja Suomen Hämäläiset, joiden jälkimäisten kielestä kuitenkin Karjalaisuus on kuluttanut pois monta tämän heimokunnan yhteistä tunnusmerkkiä. (Ahlqvist 1859b: 57.)

Tällaisiin päätelmiin tulisi nytkin sangen helposti, jos tutkisi lyydiä perinteisellä tavalla: hajottamalla lyydin edustuksen kahtia, karjalaisuuksiin ja vepsäläisyyksiin – ”lyydiläismurteet puolittain vepsää, vähän omia piirteitä” (Kettunen 1960: 249) – sekä jakamalla

kielikokonaisuutta ”varsinaisiin” ja ”ei-varsinaisiin” murteisiin (Turunen 1946: 24–40, myös mm. Barantsev 1978: 5).

Tämän perinteisen tutkimustavan suuria epäkohtia ovat yksipuoliset ja valikoituun näkökulmaan perustuvat johtopäätökset: perinteisessä tutkimuksessa lyydiä on käsitelty induktiivisesti, kun taas sen vertauskohtina toimivia karjalaa ja vepsää on lähestytty deduktiivisina kokonaisuuksina. Saadaksemme oikean kuvan tutkittavasta kielimuodosta lyydiä on siis lähestyttävä samalla kokonaisuutena (deduktiivisesti), mutta vepsää ja karjalaa myös yksityiskohtien tasolla (induktiivisesti). Päätelyn tekevät luotettavaksi ja tieteelliseksi lyydin kokonaisuuden ja sen yksittäiskohtien välisten suhteiden esittäminen, niiden vertailu sukukielten yksityiskohtiin ja havaittujen ilmiöiden analyysi, jonka pohjalta tehdään päätelmiä. Sen lisäksi käytän kriittisen tarkastelun menetelmää, jonka on tuonut lyydiläistutkimukseen Aleksandr Barantsev (1989, 2007).

Barantsevin (1989: 21, 2007: 102–103) näkemyksen mukaan lyydi ja aunus eivät ole kehittyneet vepsästä, kuten Dmitri Bubrih on aikoinaan esittänyt. Niinpä lyydin ensitavun diftongit ovat Barantsevin mielestä selitettävissä kantasuomen pitkistä vokaaleista eikä vepsästä, jossa ensitavun pitkät vokaalit ovat säännöllisesti lyhentyneet, esim. lyyd. *mua* ’maa’, *piä* ’pää’, vrt. veps. *ma*, *pä*. Barantsevin johtopäätöksille antaa tukensa mm. se tosiasia, että Viteleen aunukselaismurteessa ensitavussa esiintyy odotuksenmukaisten diftongien asemesta pitkiä vokaaleja. Itse Bubrih tutustui Viteleen murteen ominaisuuksiin Karjalan matkallaan v. 1930 (Kert 2000: 87–88). Viteleessä keräämänsä aineiston pohjalta Bubrih myös esitti, että alkuperäisten pitkien pääpainollisten vokaalien diftongiutuminen, joka on *ti* > *t'i* -kehitystä nuorempi, on tapahtunut aunuksessa melko myöhään (1947a: 118–120, 123). Tästä näkökulmasta Bubrih ei ole kuitenkaan tarkastellut vepsän ja aunuksen suhteita.

Tämän tutkimuksen tarkoituksiin kuuluu mm. havaita ja analysoida lyydin kielellisiä ominaisuuksia, joihin kuuluu mm. alkuperäisen *h*:n säilyminen kaksivartaloisissa sanoissa, esim. *venehen* ’veneen’. Perinteinen kielellisten ominaisuuksien tarkastelu, jonka mukaan lyydiläismurteiden piirteitä jaetaan vepsäläisyyksiin ja karjalaisuuksiin sekä niiden ulkopuolelle jääviin tapauksiin, ei tässä tapauksessa toimi, koska *h*:llisiä muotoja tavataan sekä vepsässä että aunuksessa ja varsinaiskarjalassa (veps.-karjP *venehen*). Toisaalta mm. pitkä *uu* pääpainollisessa tavussa on yleensä ominaista kaikille lyydin murteille sekä karjala-aunukselle, mutta esiintyy myös eräissä vepsäläismurteissa, esim. lyyd.-karjP, vepsÄ, K (Krh) *puu*, vrt. vepsE, K *pu*. Siksi tutkimuksessa on huomioitava sellaiset piirteet, jotka on tavattu vähintään kahdessa lyydin murteessa, ja niiden ulkopuolelle jääneet piirteet, joille saattaa löytää vastineita naapurikielten murteissa, tai jotka ovat yksittäisen lyydiläismurteen omaa kehitystä.

Aila Mielikäinen (1998: 268) huomauttaa, että murreilmiöt näyttävät usein erilaisilta sen mukaan, katsellaanko niitä tutkittavan alueen pohjois- vai eteläpuolelta. Nimitäin Juho Kujolasta lähtien on vakiintunut tapa lähestyä lyydiä pohjoisesta päästä, ns. ”varsinaislyydin” Sununsuusta (LMS ymt.). Lyydin kielellisen ja etnohistoriallisen tarkastelun lähtökohdaksi voi kuitenkin valita päinvastaisen suunnan – Kuujärven etelälyydiläisen murteen. Tämän valinnan tekisi perustelluksi jo sekin asia, että Kuujärven murteen pohjalta tapahtuu lyydin kirjakielen kehitys.

Niinpä tarkastelen lyydin asemaa erityisesti sen eteläisimmän varieteetin, Kuujärven lyydin kannalta. Valintani perustuu seuraaviin seikkoihin:

- 1) Kj on historiallisesti katsoen lyydiläisten ensimmäisiä asutuksia Aunuksen kannaksella.
- 2) Kj näyttää parhaiten säilyneen karjala-aunuksen vaikutukselta.
- 3) Kj:n murretta ja sen puhujia on tutkittu vähiten lyydiläistutkimuksessa.
- 4) Kj sijaitsee muiden lyydiläismurteiden sekä karjala-aunuksen ja vepsän rajalla.
- 5) Kj:n murteen pohjalta kehitetään lyydin kirjakieltä.
- 6) Kj on nykyään toimivin lyydiläisen kulttuurin keskus.
- 7) Kj:n murteen puhujat ovat pitkään esiintyneet lyydiläistutkimuksessa vähiten tunnettuna vähemmistöryhmänä (ns. ”vähemmistö vähemmistössä”).

1.2. Aineistosta

Väitöskirjani on tietynlaista jatkoa Helsingin yliopistossa 2000 esittämälleni lisensiaaintityölle *Muinaisvepsän tytärkielten historiallista äänneoppia: Kuujärven lyydiläismurteen klusiilit astevaihtelusuhteineen* (= Pahomov 2000c) ja diplomityölleni *Kuujärven paikannimistö* (Petroskoin yliopisto, 1989). Kokonaisuudessaan tutkimukseni perustuu lyydiä ja sen naapurikielimuotoja käsittelevään materiaaliin, joka koostuu julkaisemattomasta aineistosta, painetuista julkaisuista ja verkkojulkaisuista (ks. Lähdeluettelo). Lyydiläisalueen asutus- ja väestöhistoriaa sekä 1780–1960-luvulla eri tutkijoiden lyydiläisille ja heidän kielelleen antamia identifikaatioita käsittelevä työn osuus perustuu enimmäkseen kirjallisiin lähteisiin.

Työni lingvistiksessä osuudessa käytän lähtöaineistona Kuujärveltä vuosina 1988–2015 keräämiäni muistiinpanoja ja äänitteitä. Hyödynnän myös painettuja julkaisujani ja muita valmiita materiaalejani: kielennäytekokoelmaa (Pahomov 2011), Kuujärven perinnekirjaa (Pahomov 2012a), opetusmonisteen muodossa olevaa *Kuujärven lyydin kielioppia* (Pahomov 2013a), *Lyydin verkkosanakirjaa* (Pahomov 2014b) jne. Sen ohella käytän hyödyksi omaa kielitaitoani, koska lyydi on äidinkieleni. Tutkimusmateriaalin kerääjänä, haastattelijana ja käsittelijänä on tällöin ollut sama henkilö, mikä luo parhaat edellytykset tutkimuksen edistymiseen (ks. Pyöli 1997: 69).

Lingvistisen tarkastelun vertailuaineistona on muu saatavana oleva tutkimusmateriaali lyydistä ja sen naapurikielimuodoista. Muiden lyydiläismurteiden osalta keskeisiä lähteitä ovat Arvid Genetzin urauurtava tutkimus (1872), Juho Kujolan toimitama murrasanakirja (LMS) ja Aimo Turusen (1946 ja 1950) kaksiosainen äännehistoria sekä Pertti Virtarannan (1963a, 1963b, 1964, 1967, 1976, 1984, 1994) ja Aleksandr Barantsevin (1978, NKK) julkaisemat lyydin kielennäytteet. Vepsän vertailuaineisto perustuu ensisijaisesti E. A. Tunkelon (1946) äännehistoriaan, Maria Zaitsevan ja Maria Mulloksen sanakirjaan (SVJ) sekä Lauri Kettusen (Kettunen 1922a, 1922b, 1925, 1960, VVS) ja Maria Zaitsevan (1978, 1981) tutkimuksiin. Karjala-aunuksen vertailuesimerkit ovat suurimmaksi osaksi kuusiosaisesta sanakirjasta (KKS I–VI, verkkoversio: KKS) sekä erikseen kaakkoisaunuksen osalta G. N. Makarovin (1990) sanakirjasta ja Tverin karjalaismurteiden osalta A. V. Punžinan (1994) sanakirjasta. Muita tärkeimpiä karjala-aunuksen lähteitä ovat Genetzin (1880, 1884), Heikki Ojansuun (1918), Terho Itkosen (1971) ja Pertti Virtarannan (1972, 1975) tutkimukset.

Täydennän vertailuaineistoa pohjois- ja keskilyydin sekä karjala-aunuksen osalta omilla murremateriaaleillani (ks. kohta Itä-Karjalassa puhuttujen ims. kielten ja murteiden lyhenteet lähteineen). Näitä kielimuotoja koskevat tietoni perustuvat mm. työkoekemukseeni, jonka sain toimiessani vuosina 1987–1991 apulaistutkijana Petroskoissa Karjalan tiedekeskuksen Kielen, kirjallisuuden ja historian instituutin kielitieteen laitoksella (ks. Pahomov 2011: 46). 1900-luvulla toimin myös lyydin tutkijana Helsingin yliopiston suomalais-ugrilaisella laitoksella.

Ensimmäinen keruumatkani, jonka tein jo vuonna 1986 Nina Mamontovan, Irma Mullosen, Matti Pöllän (ks. Pöllä 1995) ja muiden tutkijoiden joukossa, suuntautui Kiesinkiin pohjoiskarjalan murrealueelle (Pahomov 1986). Petroskoissa työskennellessäni osallistuin mm. seuraaviin hankkeisiin: *Itämerensuomalainen kielikartasto* (Kuujärvi, Koikari, Juustjärvi ja Porajärvi; ALFE 1–3), nauhoitearkisto (lyydi ja karjala-aunus, KF), nimiarkisto (Kuujärvi, Tuoppajärvi ja Pääjärvi; KNA), Makarovin (1990) sanakirja, Karjalan kielen (so. karjala-aunuksen ja lyydin) murteiden yhdistetty kortisto (ven. *Svodnaja kartoteka dialektov karel'skogo jazyka*, per. 1990; aineistoa käytetään teoksessa Zaikov 2000). Osallistuin myös mm. karjalankielisen Oma Mua -lehden (per. 1990) ensimmäisen numeron ja Pekka Zaikovin väitöskirjan konekirjoituksen oikolukuun.

Työni lähtö- ja vertailuaineiston lähteitä esittelen laajemmin kohdassa Itä-Karjalassa puhuttujen ims. kielten ja murteiden lyhenteet lähteineen sekä lähdeluettelossa.

Karjala-aunuksen ja lyydiin liittyvien yleisteosten laajaa käyttöä lingvistisen aineiston lähteinä olen silti välttänyt, koska ainakaan lyydiläismurteiden osalta ne eivät vaikuta täysin luotettavilta. Esimerkiksi monografiassaan pohjoiskarjalan tutkija Pekka Zaikov (2000: 26) kahden esimerkin nojalla esittää, että lyydin pohjoisissa murteissa illatiivin päätteinä ovat yksikössä *-u* ja monikossa *-i*, esim. *meččäu* 'metsään', *meččii* 'metsiin'. Tämä esitys on päässyt esittelemään lyydin tunnusomaisia piirteitä mm. Wikipedian aunuksen- ja venäjänkieliseen artikkeliin *Karjalan kielen murdehet*, mutta se ei saa tukea Aimo Turusen ja Pertti Virtarannan tutkimuksista.

Turunen (1946: 252, 260) kirjoittaa, että *u*-loppuinen yksikön illatiivi, jonka ainoana todistuksena on Genetzin (1872: 7, 19) Munjärveltä merkitsemä muutama esimerkki (*kuoppau*, *külüu*, *küläu*), ”on – – nykykielessä kokonaan tuntematon”. Hänen mukaansa pohjoislyydissä (kaksi- ja useampitavuisten sanojen) yksikön illatiivimuodoissa *h*:n asemesta yleisesti esiintyy *i* tai vokaalipidentymä, esim. *meččäi* ~ *meccäi* 'metsään', *l'innai* ~ *l'innaa* 'kaupunkiin' (Turunen 1946: 249–252, ks. myös mm. Kettunen 1960: 24, 208). Myös Genetzillä on pitkävokaalinen illatiivimuoto *metššaa* 'metsään' (1872: 15), jonka Turunen on toistanut teoksessaan virheellisesti diftongillisessa muodossa *metššau* (1946: 252). Turunen (mts. 252, 260) kertoo Genetzin merkinneen neljä *u*-loppuisen illatiivin esimerkkiä (*kuoppau*, *küläu*, *metššau*, *külüü*), mutta Genetzin teoksessa (1872: 7, 19) niitä on siis kolme. Lisäksi muodossa *külüü* (ks. mts. 19) näyttää olevan kyseessä vokaalipidentymä, ts. diftongi edustaa pitkää *üü*:tä, vrt. Hj *piü* 'pyy' (Virtaranta 1976: 185). Niinpä koko *u*-loppuisen illatiivityypin todellisuus on kyseenlaista. Monikossa *h* on taas säilynyt illatiivin päätteessä kaikkialla lyydissä, esim. *nämihe* 'näihin' (Turunen 1946: 247).

Zaikovin (2000: 17, 26, 280) käyttämä lyydin aines perustuu huomattavassa määrin Virtarannan Haljärven pohjoislyydiläistä murretta käsitteleviin *Lyydiläisiin teksteihin*, joissa Zaikovin mainitsemia illatiivin yksikön *-u* ja monikon *-i* -päätteitä vastaa taas

yksikössä *i*:llinen ja monikossa *h*:llinen päätte, esim. *meččai* 'metsään' (Virtaranta 1963a: 416), *šelgai* 'selkään' : *šel'giihe* 'selkiin' (Virtaranta 1986: 20). Yllättävää on, että nojaten Virtarannan tutkimuksiin myös Zaikov itse huomautti aikoinaan pohjoislyyidin omintakeisesta illatiivin *-i*-päätteestä, joka esiintyy ainoastaan yksikössä, esim. Hj *kätküid* 'kehto' : *kätküdei* 'kehtoon' : *kätküziihe* 'kehtoihin' (Zaikov 1987: 52–53, vrt. Virtaranta 1986: 24). Lisäksi Zaikovin (2000: 85, 185) muustakin aineistosta löytyy mm. Tiutian *meccai* ~ *meččai* -tapaisia *-i*-päätteisiä yksikön illatiivin muotoja.

Monien ansioiden ohella myös *Karjalan kielen murrekartasto* sisältää merkintävirheitä, asiavirheitä ja kyseenalaisia tapauksia (painovirheitä?), jotka ainakin osaksi johtuvat puutteellisesta keruumenetelmästä. Murrekartastolle on leimaa-antavaa, että se yleensä painottuu suomen ja Bubrihin kehittämän karjalan kirjakielen antamaan malliin. Keruuohjelmia täyttivät usein sellaiset henkilöt (mm. opiskelijat ja opettajat), joiden lähdekielenä oli suomi tai jokin muu kohdekielestä poikkeava kielimuoto (ks. Bubrih & al. 1997: 6–8, myös Bogdanova & Vinokurova 2006: 47).

Esimerkiksi *Palataalinen j tai d'* -murrekarttaan Pyhäjärven lyydiläismurteen kohdalla on merkitty tälle murteelle ominaisen sananalkuisen *d'*:n asemesta (ks. Turunen 1946: 318–319) suomen ja karjala-aunuksen tapaisia *j*:llisiä muotoja: *juuri* 'juuri', *jogi* 'joki', *jalga* 'jalka' (Bubrih & al. 1997: kartta 42), vrt. Ph *d'uuri*, *d'ogi*, *d'alge* (LMS s. 27, 33, 40). Samanlaisia merkintävirheitä tavataan myös muissa Pyhäjärven murretta käsittelevissä teoksissa, esim. Pn *jälgeh* (Zaikov 2000: 185) 'jälkeen, perään', po. *d'älgeh* (Barantsev 1978: 84). Leksemeille *hävitä*, *kadota* murrekartastossa esitetään Kuujärven kohdalla virheelliset vastineet *hajata*, *hjäjata* (Bubrih & al. 1997: kartta 205), vrt. Kj *häjeta* ~ *häjota* 'kadota', *häjetata* ~ *häjotata* 'kadottaa' (Pahomov 2011, 2014b).

Murrekartaston luettelon mukaan Kuujärven lyydin aineisto on tallennettu kahdessa eri kylässä: Joensuussa (lyyd. *D'ogensuu*, ven. *Ustje*) ja Kuujärven kylässä (lyyd. *Kud'ärv*, ven. *Mihailovskoje*; Bubrih & al. 1997: 9). Kuujärven oikeanasuinen lyydiläisnimi on kuitenkin poikkeuksellisesti *j*:llinen – *Kujär* 'v' (mm. Turunen 1946: 318, Nissilä 1947: 15), ja se tarkoittaa koko Kuujärven seutua. Venäläinen toponyymi *Mihailovskoje* on paitsi Kuujärven kyläryhmän yleisnimitys myös entisen Syrjän (lyyd. *S'ür'd'*) kirkonkylän nimen vastine. Tämän aineiston keruupaikka jää tarkoin määrittelemättä, koska v. 1946 murrekartaston ohjelmia täytettiin Syrjän kylässä (ven. *derevnja Mihailovskaja*) ja Joensuussa, mutta sen ohella myös muissa kuujärveläiskylissä (ks. Bogdanov & al. 1946, vrt. Bogdanova & Vinokurova 2006: 47; ks. myös lukuja 3.2. Lyydin tutkijat ja 4.1.5. Dmitri Bubrih).

1.3. Kielen ja murteen rajankäyntiä

Aimo Turunen luonnehti lyydiä *tyypillisiksi sekamurteiksi* tai *välimurteiksi* (1946: 24, 1947: 12, 1950: 265). Kehittäessään tätä näkökulmaa Terho Itkonen (1971: 176, 182) on kutsunut lyydiä, jonka hän on katsonut syntyneeksi vepsän ja karjalan *verraten tasasuhteisesta sekoittumisesta, todelliseksi sekakieleksi* tai *-murteeksi, karjalan ja vepsän kompromissiksi* sekä *karjala-aunuksen ja vepsän väliseksi siirtymämurteistoksi*, mistä on tiedetty jo Genetististä lahtien. Arvioidakseni näiden ja muiden tutkijoiden lyydiä koskevien johtopäätelmien pätevyyttä täytyy selvittää, mikä on *sekamurre* ja *miten*

ylipäänsä *murteet syntyvät*. Suomalaisessa dialektologiassa ei oltu Turusen aikoihin paljon pohdittu niitä tekijöitä, jotka aiheuttavat uuden murteen tai kielimuodon synnyn ja muotoutumisen. Yritän huomioida tutkimuksessani eri näkökulmat, jotka vaikuttavat lyydiläismurteiden määrittelyyn ja asemaan itämerensuomalaisten kielten joukossa.

Kielimuotojen määrittely ei voi perustua pelkästään äännehistoriallisiin kriteereihin. Dialektologisten menetelmien ohella tutkimuksessa on huomioitava myös kielisosiologinen näkökulma (ks. Mielikäinen 1982: 277–278). Kielten väliset erot ilmentävät eri ryhmille ominaisia identiteettejä. Kieli yhdistää samaan ryhmään kuuluvia jäseniä, mutta samalla se erottaa eri ryhmiä toisistaan (Paunonen 1982: 37). Toisaalta valitsemalla kieleensä tietynlaisia piirteitä ihmiset voivat myös osoittaa tiettyä identiteettiä. Näin erilaisiin kielenpiirteisiin liitetään kulttuurisia merkityksiä. (Mantila 2004: 323–325.)

Erotukseksi kielenpiirteen *variantista* ja vaihtelusta eli *variaatiosta* mitä tahansa kielen alalajia (osakieltä, kielimuotoa) sanotaan *varieteetiksi* (Mielikäinen 1982: 280). Käsite *lyydiläismurteet* ei tunnu toimivalta, koska ”vasta kun *murre* käsitellään puhutun kielen normittamattomaksi varieteetiksi, on hyväksyttävä puhua – – *dialektista* eli alue-murteesta” (ks. mts. 280). Lyydiläismurteille taas ei voi esittää muuta normitettua kieltä kuin lyydin kirjakieli (ks. Pahomov 2009). Venäjällä käytössä oleva käsite *karjalan kielen lyydiläismurre* ei nojaudu mihinkään yleispuhekieleen, koska karjalaisilla, jotka käyttävät erillisiä kirjakieliä, sellaista ei ole olemassa (ks. Pyöli 1996: 71, Kunnas 2006; Pasanen 2005: 68–69, 2006: 116–117).

Heikki Paunosen mukaan ”suurin osa suomen murteista, samoin kuin muista itämerensuomalaisista kielimuodoista, on syntynyt eriaikaisista murresekaannuksista ja -kosketuksista” (1991: 297). Tästä voidaan päätellä, että sekamurteiden synty ei ole mikään harvinainen ilmiö itämerensuomalaisella kielialueella ja uuden kielimuodon synty jopa edellyttääkin *murresekaannusta* ja eri kielten tai murteiden välistä kosketusta. Niinpä mm. Lauri Kettunen piti vatjaa *selvästi suomalais-virolaisena sekakielenä*, mutta poiketen lyydistä hän käsitteli vatjaa muiden itämerensuomalaisten kielten vertaisena omana kielenään (1960: 62, 231). Kettusen käsityksen mukaan karjalakaan ”ei ole edes mikään kantasuomesta periytyvä sukukieli, on jo sen syntyvaiheessa tullut sanastoa suomen länsimurteista, vepsästä, vatjasta, ja ehkä suoranaisesti eestistäkin” (mts. 231). Tästä huolimatta sekin muodosti Kettusella oman kielsensä.

Lyydiä, jota Kettunen luonnehti vatjan ja karjalan tapaan sekakielimuodoksi, hän ei kuitenkaan pystynyt pitämään omana ims. kielenä viime kädessä siitä syystä, ettei se ole *pystysuorasti kantasuomesta periytyvä sukukieli* (mts. 204). Kettusen, Turusen ja Itkosen lyydille antamat identifoinnit perustuvat kahteen pääkriteeriin, jotka ovat (a) myöhäiskantasuomesta suora polveutumisen ja (b) riittävä määrä sellaisia oman kehityksen tuloksia, joiden vastineita ei löydy lähisukukielten varieteeteista. Voidaan siis huomata, ettei mainituilla tutkijoilla ollut selvää käsitystä kielen syntyyn johtavista edellytyksistä.

Tyypillisessä *sekamurteessa* on runsaasti vaihtelua, mikä pääosin perustuu eri ta-
hoilta tulleiden varianttien pitkään jatkuneeseen kilpailuun, ja sisäsyntyistä vaihtelua, jolloin eri murteiden aineksista rakentuu uusia omaperäisiä järjestelmiä. Sekamurteiden kehittämät uudet järjestelmät eivät ole kuitenkaan vakiintuneita. (Paunonen 1991: 297.)

Sekamurteissa siis vaihtelevat kontaktiin joutuneiden murteiden variantit. Tällainen sekamurteelle annettu määrittely on lähellä *välimurteen* käsitettä, jota viime aikoina

on käytetty kaikista *siirtymämurteista*. (Mielikäinen 1998: 264.) Marjatta Palanderin (2001: 22) mukaan eri variantit esiintyvät rinnakkain edustuksen valta-alueiden rajoilla puhutuissa välimurteissa, jotka voivat olla useiden pitäjien levyisiä siirtymävyöhykkeitä päämurteistojen välissä. Tällaisille välimurteille on tunnusomaista runsas äänne- ja muotopiirteiden vaihtelu. Suomenkielinen käsitys *välimurre* eroaa myös englanninkielisestä *interdialect*-käsituksesta, jolla tarkoitetaan sellaista murretta, jossa kahdesta murrevariantista syntyy uusi variantti (Mielikäinen 1998: 264).

Kettusen ym. identifioinnit ovat kyseenalaisia siitäkin syystä, että niissä ei ole huomioitu väli- tai siirtymämurteille ominaista erilähtöisten komponenttien kilpailua, jota esiintyy selvästi mm. lyydin erillismurteissa – Saavan Prääsässä ja Lohmojassa (ks. Turunen 1946: 37–39, 1947: 11, 1977: 180–183). Näistä poiketen lyydin päämurteiden sisällä erilähtöisten komponenttien aiheuttamia äännepiirteiden variaatioita ei ole paljoa havaittavissa, esim. *V korgei, valgei* (Turunen 1946: 27, 124) < aun. tai lyydK, vrt. *V valged* (ok., Lüüdilaine 2007: 45). Uusia omaperäisiä järjestelmiäkin niissä on Kettusen mukaan melko vähän: ”Varsin vähän on vepsään tai karjalaan kuulumatonta –” (1960: 204).

Lyydissä ensitavua kauempana tavataan mm. alkuperäisen diftongi *Oi:n* variaatio, joka esiintyy sekä koko puhuma-alueella (esim. *reboi ~ rebuoi ~ rebuo ~ rebuu ~ reboo* ’kettu’) että lyydiläismurteiden sisällä (esim. *Kj rebuo ~ rebuu*, ks. mm. Nissilä 1947: 15). Tällaisen kehityksen takana on vaikeaa nähdä muita laukaisijoita kuin kielen sisäiset syyt (Kettunen 1960: 24, ks. myös Turunen 1946: 257, 1950: 179–191): nimitäin lyydin lähialueilla aunuksessa ja keskivepsässä on vakiintunut diftongi *Oi* (aun., vepsK *reboi*) ja äänisvepsässä *Oi > ei* (vepsÄ *rebei*). Kettusen mielestä Kuujärvellä sekä paikoin pohjois- ja keskilyydissä tavattavat muodot juontuvat lyydiläisestä trifongista, josta loppukomponentti on heikentynyt, siis: *reboi > rebuoi > rebuo (> Kj, lyydK (Ka) rebuu)*. Tämän ohella pohjoislyydin koillisryhmässä paikoin (ks. Turunen 1946: 24, 35) on hänen mukaansa tapahtunut *reboi > reboo*, jonka rinnakkaiskehityksen tulos tavataan myös etelävepsässä, vrt. vepsE *reboo*. Lyydiläismurteissa tapahtuneelle kehitykselle löytyy toki muitakin selitysmahdollisuuksia (ks. mm. Airila 1944: 146–147), mutta nekin perustuvat lyydin omaan pohjaan – asiasta enemmän luvussa 5.3.1.1. Kuujärvi ja muu lyydi: vokaalit.

Verrattuna lyydiin aunuksessa ja eteläkarjalaisissa murteissa, joita Itkonen on luonnehtinut ainakin osaksi (aunuksen- ja vienankarjalan) *siirtymämurteiksi* (1971: 182), variaatiota esiintyy selvästi enemmän, esim. aun. *piä ~ peä ~ pää ~ pee*, karjE (Vld) *piä ~ peä ~ pää ~ püä ~ pöö* (KKS). Näissä kielimuodoissa pääpainollisen pitkän vokaalin ja diftongin variaatiota saattaa esiintyä saman kielenoppaan puheessakin, esim. aun. *Tmj surus ku saan, suremata syön, kun’i peän elätän* (KKS IV s. 235; alleviivaus MP:n) ’jos saan (jotain) ollessani surussa, niin syön surematta, kunnes tulen toimeen (= elätän itseäni)’.

Aunuksen murteille on ominainen myös geminaattojen ja yksinäisklusiilien variaatio, joka esiintyy alkuaan vahva-asteisissa taivutusmuodoissa, esim. *pert’i ~ pert’i* ’tupa, pirtti’ (KKS IV s. 212–213, ks. Kettunen 1960: 8, Itkonen 1971: 170). Tällaista vaihtelua ei ole pystytty normittamaan myöskään nuoressa kirja-aunuksessa, ja siihen liittyviä tapauksia esiintyy nykyaikaisissa koulukieliopissa (ks. Markianova 2002, Markianova & Mensonen 2006). Niinpä Markianovan kieliopissa vahva- ja heikkoasteisia

essiivimuotoja käytetään rinnakkain, esim. *lautannu* 'lauttana' ~ *lauttoinnu* 'lauttoina' (Markianova & Mensonen 2006: 53). Sama koskee geminaattaklusiilien suhteita imperatiivin yks. 3. p. sekä mon. 1. ja 2. p. muodoissa, joita eri kieliopeissa on esitetty eri tavalla, esim. yks. 3. p. *ota/kkah*; mon. 1. p. *ota/kkuammo*, 2. p. *ota/kkua(tto)* (Markianova 2002: 147–148), vrt. yks. 3. p. *otta/kkah*; mon. 1. p. *otta/kkuammo*, 2. p. *otta/kkua(tto)* (Markianova & Mensonen 2006: 92–93). Aunuksen variantteja syntyi tiettävästi aunuksen karjalaistuessa entiseltä pohjaltaan (ks. Itkonen 1971).

Aunuksessa on myös eri murteiden (so. aunuksen substraattikielen ja varsinaiskarjalan) aineksista rakennettuja uusia omaperäisiä järjestelmiä, joita on esimerkiksi yksivartaloisten verbien akt. 2. partisiipin muotojen muodostus. Nämä muodot näet muodostetaan tietyin ehdoin vahvasta tai heikosta vartalosta, jolloin partisiipin tunnuksessakin *nUh* ~ *nnUh* esiintyy vaihtelua, esim. *süönnüh* ~ *ottanuh* ~ *virittännüh* (Markianova & Mensonen 2006: 104–105). Tällaiset muodot ovat uudennoksia, jotka syntyvät välimurteissa erilaisten äänneasujen ja taivutusmuotojen törmäyksestä (ks. Mielikäinen 1998: 264, 268).

Välimurteeksi luokittelu on kuitenkin aina tutkijan tulkintaan perustuva ratkaisu. Toisaalta itsenäisenä murteistonaan aluetta voidaan pitää siinä tapauksessa, jos sen murteista on löydettävissä ympäristöstään selvästi erottuva oma järjestelmänsä. (Palander 2001: 40.) Tapani Salminen (1998: 390, myös 1993: 25–27) katsoo myös aunuksen lyydin ohella täyttävän tämän kriteerin, minkä perusteella hän on ehdottanut näitä kielimuotoja käsiteltäviksi itsenäisinä ims. kielinä.

Variaationtutkimus esitetään monitieteisenä tutkimusongelmana. Murteiden syntyyn vaikuttavat seikat jakautuvat kielellisiin ja kielenulkoisiin tekijöihin. Kielellisiä tekijöitä ovat mm. törmäävien murteiden rakennepiirteet ja kielenulkoisia tekijöitä ovat mm. sosiaaliset ja kulttuuriset seikat, erityisesti prestiisisuhteet (Paunonen 1991: 297, ks. myös 1982: 35). Esimerkiksi vienankarjalaisten prestiisikielenä, jota he pyrkivät jäljittelemään tietoisestikin, on usein suomi (Kunnas 2006: 237, 2007: 303; Palander 2007: 411, ks. myös Pasanen 2006: 122–124). Toisaalta Neuvostoliitossa venäjän aseman korostaminen kansallisuuksien välisen kommunikaation ja korkeamman kulttuurin kielenä on johtanut siihen, että karjalan status on verrattuna prestiisikielenä olevaan venäjään matala (Pyöli 1997: 68–69). Uusimmissa karjala-aiheisissa tutkimuksissa kielikontakteihin ja kielenpuhujien kielellisiin asenteisiin on kiinnitetty paljon huomiota (ks. Pyöli 1996, Sarhimaa 1999, Pasanen 2006, Kunnas 2007).

Kieliasenne, jonka tutkimus kuuluu kielisosiologiaan, tarkoittaa yleensä kielen varieteettien ja varianttien sosiaalista arviointia. Kielen arviointi voi perustua mm. kieltä ympäröivään kontekstiin (*kontekstihypoteesi*), jolloin asenteet riippuvat arvioitavan kielen puhujien statuksesta, tai tuttuuteen (*tuttuushypoteesi*), jonka mukaan kauniiksi kuvataan tuttu ja läheinen kielimuoto. Kielisosiologisissa kyselyissä ilmenee, että esimerkiksi monien vienankarjalaisten mielestä suomalaisilla on korkea status, minkä vuoksi myös suomen kieltä arvostetaan. Huomattava osa vienankarjalaisia pitää taas vienaa ja aunusta eri kielinä ja suhtautuu aunuksenkarjalaan negatiivisesti, jossa toteutuu tuttuushypoteesi.

Kieliasennetta laajempaan käsitteeseen pidetään kieli-ideologiaa, joka tarkoittaa kieleen ja kielelliseen käyttäytymiseen liittyviä yksilön arvoja, uskomuksia ja tunteita. Vienalaisten informanttien vastauksissa ilmenevät mm. seuraavat vienan- ja aunuksenkarjalaan kohdistuvat kieli-ideologiat: halventamisen ideologia (suomea, johon liittyy

prestiisiä, ja sitä muistuttavaa vienankarjalaa pidetään parempina kuin aunusta, johon ei liity prestiisiä), pluralistinen ideologia (usean kirjakielen olemassaoloon suhtaudutaan myönteisesti), etnisyysideologia (karjalan kieli katsotaan karjalaisuuden olennaiseksi osaksi), nationalistinen ideologia (koska on olemassa yksi karjalan kansa, sillä pitää olla myös yksi kieli), ekonominen ideologia (usean kirjakielen kehittäminen on negatiivinen asia taloudellisista syistä) sekä instrumentaalinen ideologia (vienankarjala on kommunikointiväline, joka mahdollistaa yhteydenpidon suomalaisten kanssa). (Kunnas 2006: 232–242.) Vienankarjalaisten keskuudessa aunusta myös melko tavallisesti pidetään *huvittavana sekakielenä*, jolla ei ole mitään tekemistä vienan kanssa (Pasanen 2006: 123).

Kielisosiologisen tutkimuksen tavoitteita on kielen, kieliyhteisön ja kielenkäyttäjien sekä kielenkäyttötilanteiden keskinäisen yhteyden selvittäminen (Paunonen 1982: 35). Kielisosiologisesta näkökulmasta pyritään selvittämään, mitkä ovat kielellisten muutosten sosiaaliset edellytykset (Mielikäinen 1982: 292). Tällaisia edellytyksiä ovat esimerkiksi aunuksen kielipohjaan vaikuttaneen varsinaiskarjalan prestiisi, kulttuurivaihdus, maantieteellinen läheisyys, muuttoliikkeet, sukulaissuhteet jne. Kontekstihypoteesin (ks. Kunnas 2006: 232, 237, 241) perusteella on oletettavissa, että varsinaiskarjalaisilla livviköiden silmissä oli korkeampi status, minkä vuoksi he arvostivat myös varsinaiskarjalaa ja siksi ryhtyivät karjalaistamaan aunuksen substraattikieltä varsinaiskarjalan tarjoamien mallien mukaan (ks. Itkonen 1971).

Näin myös lyydiläisten puhuman kielimuodon identifioinnissa on otettava huomioon kielellisten piirteiden ohella sosiaaliset, historialliset, maantieteelliset ym. seikat, jotka ovat vaikuttaneet lyydiläismurteiden muotoutumiseen. Kielisosiologian piiriin kuuluvat mm. näkökulmat lyydiläisten identifiointiin kansankielessä ja kielelliset asenteet (prestiisisuhteet ym.).

Lyydiläismurteiden asema itämerensuomalaisten kielten joukossa voidaan määrittellä erilaisten kriteerien perusteella. Paunonen (2006) erottaa murteiden luokittelussa ja ryhmittelyssä diakroniset ja synkroniset kriteerit. Diakronisen näkökulman mukaisesti oletetaan, että toisilleen läheiset murteet ovat periytyneet samasta kantamuodosta. Tarkastelutapa on piirrekeskeistä, ja taksonomia perustuu yleensä yksittäisiin murrepiirteisiin, joita tutkija pitää luokituksessa keskeisinä. Tällöin ne piirteet, jotka voidaan johtaa aiemmista vaiheista, ovat yleensä luokittelukriteereinä tärkeämpiä, kuin piirteet, joilla on lyhyempi historia. (Paunonen 2006: 250–251.) Niinpä Turunen (1946, 1950), Bubrih (1947b ymt.), Kettunen (1960) ja Itkonen (1971) lähestyivät tutkimuskohdetta diakronisesta näkökulmasta hyödyntäen tutkimuksissaan piirrekeskeistä tarkastelutapaa. Väli-murteissa, joiksi he yrittivät luokitella lyydiläismurteet äännehistoriallisin perustein, ei kuitenkaan tarvitse selittää kaikkia ilmiöitä kantasuomesta lähtien, vaan voi turvautua törmäävien murteiden ominaisuuksiin (ks. Mielikäinen 1998: 269).

Synkroninen tarkastelu voi kuitenkin paljastaa toisenlaisia nykyjäsenyyksen mukaisia järjestelmiä ja tarjota erilaisia näkökulmia kuin diakroniaan perustuva analyysi (Mielikäinen 1998: 268). Synkroninen näkökulma voi myös käyttää piirrekeskeistä tarkastelutapaa, joka voi perustua muutamaan piirteeseen tai joukkoon piirteitä, mutta edellisestä poiketen myös strukturaalista tarkastelutapaa, jossa murteita ei luokitella yksittäisten piirteiden perusteella, vaan lähtökohdaksi otetaan murteiden rakenne ja erottavien piirteiden asema kokonaisstruktuurissa. Näin siis puhutaan piirrekeskeisestä ja struktuurikeskeisestä tarkastelusta. (Paunonen 2006: 249, 251–253.) Variaationtutkimuksen ns.

dynaamisessa mallissa kielen synkronisen vaihtelun ja diakronisen muutoksen katsotaan edustavan saman prosessin eri puolia. Tällöin kielen muuttuminen nähdään muutosten jatkumonomaisena sarjana. (Palander 2001: 30.)

E. N. Setälän (1890) tutkimusten myötä Suomessa yleistyi äännehistoriallinen suuntaus, joka pääsi vallalle myös murteentutkimuksessa (Paunonen 2006: 260). Itämerensuomalaisten kielten luokittelu yleensä tapahtui äännehistoriallisesta eli diakronisesta näkökulmasta, jonka mukaan taksonomian kriteereinä painotettiin fonologisten muutosten ikää, kronologiaa ja hierarkiaa, vaikka näiden ohella olisi voitu hyvin käyttää eräitä morfologisia eroja (Grünthal 2003: 20–21). Itämerensuomen fonologiaa ei voi silti käsitellä kokonaan ilman morfologiaa, koska monet äänne muutokset heijastuvat myös morfologiseen järjestelmään (Mielikäinen 1982: 279, Paunonen 2006: 262). Murteiden luokittelussa huomioidaan ainakin äänne-morfologiset ja leksikaaliset erot ja yhtäläisyydet, jotka järjestyvät niissä hierarkkisesti (Palander 2001: 30; Paunonen 1982: 79–88, 2006: 249, 251). Turusen (1946, 1950) ja Kettusen (1960) edustamassa perinteisessä lyydiläistutkimuksessa lyydiläismurteiden luokitus tapahtui diakronisesta näkökulmasta, jossa painotettiin lähinnä vain äännehistoriallisia kriteerejä.

Kielisosiologisen aspektin kasvavaa roolia itämerensuomalaisten kielten tutkimuksessa on käsitelty etenkin karjala-aunuksen yhteydessä (ks. Pyöli 1996, Sarhimaa 1999, Lauttamus 2001; Pasanen 2005, 2006; Kunnas 2006, 2007; Palander 2007). Riho Grünthalin (2004) kirjoituksessa esitetään itämerensuomalaisten kielten yksityiskohtaiseen tarkasteluun liittyviä lähtökohtia. Hän painottaa, että vertailun ja kontrastoinnin tarkoituksena on eri kielimuotojen välisten erojen ja yhtäläisyyksien osoittaminen ja selittäminen (mts. 102–103).

Toisilleen läheistä sukua olevien ims. kielten ryhmittelyn ongelmana koetaan etenkin eri kieliin kuuluvien murteiden välisten rajojen epätarkkuus, ts. piirteiden limittäinen esiintyneisyys eri kielten alaisissa varieteeteissa. Tämän takia kielenpiirteitä ei voi tarkastella kielten, vaan ainakin niiden päämurteiden tasolla (ks. Viitso 1985: 400, 2008: 63–67). Tutkimukseni lähtökohta on Kuujärven lyydi, jonka piirteitä analysoin vertailemalla ja kontrastoimalla niitä muihin itämerensuomen koillisryhmän varieteetteihin, joita ovat lyydin, vepsän ja karjala-aunuksen päämurteet (ks. Larjavaara 1986a: 6–7, 1986b, myös Laanest 1972: 118–119).

Grünthal huomauttaa, että *luonnonvaraisuus* on ominainen vähälukuisemmille lähisukukielille, mikä tarkoittaa, että niitä on perinteisesti käytetty erilaisessa kielisosiologisessa ympäristössä kuin suomea ja viroa, eikä niiden tukena ole ollut samanvertaista yhteiskunnallista kielen suunnittelua. Puhujamäärältään pienemmät ims. kielet esiintyvät enimmäkseen suullisessa muodossa ja niiden peruslähteinä tutkijat käyttävät äänitteistä litteroituja puhutun kielen näytteitä. Suomen ja viron tukena on taas ollut laajamittainen yhteiskunnan kehityksen edellyttämä kielen suunnittelu. (Grünthal 2004: 102.)

Huomio pätee myös Karjalan tasavallan kielioloihin. Vuonna 2004 siellä tuli voimaan laki *Karjalan, vepsän ja suomen kielelle Karjalan tasavallassa annettava vasta valtion tuesta* (ks. Markianova 2005: 60–62, Pasanen 2006: 117). Sen puitteisissa Petroskoissa perustettiin karjalan ja vepsän kielilautakunta (ven. *Respublikanskaja termino-orfografitšeskaja komissija*, aun. *Karjalan da vepsän kielten sanasto- da oigiehkirjutuskomissii*, ks. Oma Mua 15.1.2014, myös Markianova 2005: 59–60), jonka toimintapiiriin lyydi ei kuitenkaan kuulunut. Tosin v. 2014 kielilautakuntaan hyväksyttiin

kolmen hengen lyydiläinen työryhmä (aun. *Sanastokomissien Lyydiläzieren ozasto*, Oma Mua 25.6.2014), mutta sen toiminta on toistaiseksi ollut nimellistä. Karjalan tasavallassa tapahtuneen vähemmistökielten *revitalisaation* eli elvyttämisen (termin käytöstä ks. Pasanen 2005: 67, 2006: 115) aikana lyydin kielensuunnittelu on toteutunut käytännössä pelkästään lyydiläisaktivistien voimin.

Lyydi on siis ”luonnonvaraisempi” (Grünthal 2004: 102) kielimuoto, kuin virallisen tahon tietoisien kielensuunnittelun kohteena olevat aunus, varsinaiskarjala (käytännössä vain pohjoiskarjala) ja vepsä (ks. Markianova 1993a: 56–57). Niiden kielellisen moninaisuuden analysointia ja vertailua luonnonvaraisemmassa kunnossa olevaan lyydiin häiritsevät kielensuunnittelun myötä tulleet yleistykset. Niinpä mm. karjala-aunuksen murteiden ensitavun monimuotoinen diftongien ja pitkien vokaalien variaatio (esim. *mua* ~ *moa* ~ *maa* jne., *piä* ~ *peä* ~ *pää* jne.) ei heijastu nykyisiin kielioppeihin, joissa kieliopillisia ominaisuuksia on yleistetty ja murre-eroja on pyritty tasoittamaan (esim. *mua*, *piä*; ks. Markianova & Mentsonen 2006: 14, Zaikov 2013: 14–15). Siis myös näitä – kielenhuoltoa saavia – kielimuotoja käsiteltäessä on turvaututtava puhutun kielen näytteisiin. Toisaalta mm. vienankarjalan kirjakielen uskotaan vähitellen 1990-luvun alusta vaikuttaneen myös vienalaismurteisiin (Kunnas 2007: 300, Palander 2007: 413).

Itämerensuomalaisten kielten vertailun ja kontrastoinnin erikoisuus on näiden kielten yhteinen geneettinen perusta, mistä johtuen niiden konkreettiset yksiköt ja rakenteet ovat hyvinkin läheisiä, joskus identtisiä. Läheisten sukukielimuotojen välillä ilmenevät samankaltaisuudet perustuvat etupäässä niiden yhteiseen perimään, kun taas eroavaisuudet sattumaan. (Grünthal 2004: 102–103.)

Esimerkiksi lyydin ja vepsän astevaihteluttomat yksinäisklusiilit, joiden oletetaan kehittyneen myöhäiskantasuomen klusiilien ja niiden heikkojen vastineiden pohjalta, perustuvat samaan perimään. Sekä lyydissä että vepsässä niiden jatkajat ovat langenneet yhteen. Aunuksen astevaihteluttomia tapauksia tarkasteltaessa on etsittävä selitystä ensiksi aunukselle maantieteellisesti ja kielellisesti läheisestä lyydistä ja toiseksi vepsästä (ks. Turunen 1959: 390–391; Virtaranta 1972: 13–27, 1975: 411–414) sen sijaan, että etsittäisiin suoraan vepsästä (ks. Kettunen 1940a: 285, 1960: 8, 204; Itkonen 1971: 155–182).

Paradoksaaliselta kuulostaa Itkosen (1971: 171) aunuksen geminaattaklusiileja koskeva arvio, jonka mukaan geminaattaklusiilien astevaihtelu olisi voitu omaksua aunukseen suoraan *lyydiläistyypisestä vepsästä*. Voiko lyydiä ylipäänsä kutsua vepsäksi, jos aunuksen geminaattasuhteita joudutaan selittämään lyydistä eikä vepsästä, jossa näitä suhteita ei ole säilynyt (ks. Kettunen 1960: 29–30)? Äänisvepsän geminaatoista Kettunen on muutoin kirjoittanut aivan eri tavalla, jonka mukaan lyydi olisi taas karjalaa: ”Äänisvepsään on karjalansekaisesta lyydistä joutunut geminaatallisia sanoja – –” (mts. 30).

Tutkittavan kielimuodon tarkka laatu määritellään osoittamalla sen rakenteellisia eroja ja kontrastoimalla niitä lähisukukielimuotoihin. Huomattavien erojen perusteella itämerensuomalaiset kielet luokitellaan typologisiin ryhmiin. (Grünthal 2004: 102–105.) Tosin diakroniseen näkökulmaan perustuvassa perinteisessä luokittelussa typologisiin eroihin ei ole kiinnitetty paljoa huomiota (Grünthal 2003: 20–21). Yksi selvimmistä synkronisista kriteereistä on pohjoiset ja eteläiset itämerensuomalaiset kielet erottava suomen ja viron konditionaalien tunnuksen *isi* ~ *ksi* -ero, minkä perusteella kaikki ims.

kielet jaetaan kahteen tyyppiin (ks. Ojansuu 1922: 142–144; Laanest 1972: 118, 1982: 237–238; Salminen 1998: 393, Grünthal 2004: 103).

Samalla tavalla ims. kielet typologisesti jaetaan kahtia pass. ind. preesensin päätteen perusteella (ks. Kettunen 1960: 47–48). Virossa ja eräissä muissa lähisukukielissä passiivin pääte esiintyy *ks*:llisessä muodossa (esim. vir. *tullakse* < mksm. **tulδaksen*), kun taas suomessa ja karjalassa sen asemesta ovat analogian tietä yleistyneet imperfektislähtöiset alkuaan *h*:lliset muodot (suom. *tullaan*, karj. *tullah* < **tullahen*) (ks. mts. 6, Lehtinen 1984). Kuujärven lyydi ja äänisvepsä, joiden pass. ind. preesensin pääte palautuu analogiseen **-sen*-muotoon (esim. Kj *d’uodaze*, vepsÄ *d’odaze*), tarjoavat mielenkiintoista vertailuaineistoa näiden kahden tyyppin suhteiden tarkasteluun.

Läheisten kielimuotojen vertailu ja kontrastointi perustuu etupäässä kielen rakenteelliseen analyysiin. Taustatekijänä huomioidaan myös kielisosiologisten olojen ja kielen käyttöympäristön erot, jotka ovat vaikuttaneet kummankin vertailtavan kielimuodon muotoutumiseen. (Grünthal 2004: 104.) Tällaiseksi voi katsoa mm. venäjän vaikutuksen, joka on varsin huomattava itäisissä itämerensuomalaisissa kielissä. Esimerkiksi venäjän refleksiiviset verbit ovat tukeneet refleksiivikonjugaation kehitystä itäisissä ims. kielissä (ks. Suhonen 1974: 19–26, Kährrik 1978: 271–275, Lehtinen 1984: 41, Koivisto 1995: 322). Kielikontaktiteoria on varsin suosittu lyydiin ja karjalaan kohdistuneissa nykyajan tutkimuksissa (ks. mm. Ojanen 1985, Pyöli 1996, Sarhima 1999, Kunnas 2007).

Anneli Sarhimaan (1999: 194–199, 231–251, 305–309, ks. myös Lauttamus 2001: 639, 642) mukaan monimuotoinen karjalan ja venäjän sekakieli (engl. *Mixed Karelian*) on syntynyt kaksikielisyyden ja koodinvaihdon tuloksena. Tämä määrittely ei silti tue mm. Turusen ja Itkosen esittämiä käsityksiä lyydin sekakielisyydestä, koska varsinais-karjalan ja aunuksen vaikutuksesta johtuvaa koodinvaihtoa lyydiläisillä esiintyy ani harvoin (ks. Pahomov 2011: 49). Lyydin ja karjala-aunuksen kaksikielisyyttä tavataan lähinnä vain Kuujärvellä, jonka murteessa aunuksen vaikutus on kuitenkin hyvin vähäistä. Eniten karjala-aunus näyttää vaikuttaneen muihin lyydiläismurteisiin (ks. Turunen 1947: 5, 11; Pahomov 1995: 110, 2011: 10), joiden puhujilla taas ei esiinny kaksikielisyyttä.

1.4. Transkription yksinkertaistaminen

1.4.1. Foneeminen transkriptio

Lyydin ja sen sukukielten esimerkkejä esittäessäni käytän tässä työssä yksinkertaistettua FU-transkriptiota (ts. suomalais-ugrilaisten kielten tarkekirjoitusta) eli foneemista transkriptiota. Transkription yksinkertaistamistarve johtuu mm. siitä, että ”tekstinäytteissä ja sanakirjojen hakusanoissa [on] usein noudatettu niiden pääasiallisten käyttötarkoituksen kannalta turhan tarkkaa kirjoitustapaa, joka diakriittisine merkkeineen saattoi suorastaan haitata luettavuutta ja ainakin vaikeutti painatusta ja lisäsi painatuskustannuksia” (Posti & Itkonen 1973: 7). Kuujärven lyydin esimerkistön osalta on myös sanottava, että keräämäni kielennäytteet (Pahomov 2011) ovat saatavana Suomen kielen nauhoitearkistosta äänitteiden muodossa, mikä mahdollistaa niissä esiintyvien allofonisten yksityiskohtien tarkastamisen.

Sen sijaan 1900-luvulla ilmestyneissä lyydiläisiä kielennäytteitä sisältävissä teoksissa Kujola, Ojansuu, Kalima, Kettunen (LKN [1934], LMS [1944]); Turunen (1946, 1950, 1977), Nissilä (1947, 1967) ja Virtaranta (1963a, 1963b, 1964, 1967, 1976, 1984, 1986) käyttivät foneettista transkriptiota merkiten hienompia, allofonisia yksityiskoh-
tia ja usein myös impressionistista foneettista kirjoitusta merkiten satunnaisia äänne-
vaihteluita (ks. Deskriptiivinen fonetiikka). Omassa lyydiläistekstien litterointityössäni
1996–1997 olin aluksi käyttänyt foneettista kirjoitusta (ks. näyte Suhonen & al. 1997: 7),
jonka v. 2011 Suomalais-Ugrilaiselle Seuralle julkaistavaksi esitetystä versiossa muutin
foneemiseksi (ks. Pahomov 2011: 52–54).

Virtarannan itkuvirsikokoelmissa (1994, Virtaranta & Virtaranta 1999) ja Barantse-
vin lyydiläisteksteissä (1978, NKK [1994]) on transkriptiota huomattavasti kevennetty.
Kokoelmassa *Ahavatuulien armoilla*, joka julkaistiin Helmi ja Pertti Virtarannan kuole-
maan jälkeen v. 1999, vain Maria Moisejevan kuolinitku edustaa Pyhäjärven lyydiä.
Itkuvirsikokoelma on silti tärkeä lyydiläistutkimukselle, koska se esittelee kaakkoisau-
nukselaisia murteita ja Paateneen eteläkarjalaa, joita puhutaan lyydin lähialueilla. Virta-
rannan viimeisimmässä lyydin näytteessä (ks. Virtaranta & Virtaranta 1999: 124–127)
on mm. osoitettu palataalistumistapauksia ja pitkät vokaalit on transkriboitu kahdella
merkillä: *l'ähted'ii(h)* 'lähdettiin; lähtivät', *old'ii(h)* 'oltiin; olivat', *suuri(h)* 'suuriin' jne.
Samaa merkintätapaa noudatetaan NKK:ssa ja nyt myös oheisessa tutkimuksessa, jossa
on diakriittisistä merkeistä käytetty lähinnä vain liudennusmerkkiä, ja pitkiä vokaaleja
transkriboidaan kahden merkin avulla. Virtarannan yleisesti käyttämä affrikaattamerkin-
tä *tš ~ t's'* (esim. *krutšinažed* 'murheet (dem.)' on kuitenkin korvattu *č*-merkillä.

Lyydin foneettiseen kirjoitukseen perustuvan äännejärjestelmän on kokonaisuudes-
saan kuvannut Turunen (1946: 9–24). Oheisessa tutkimuksessa foneemeiksi, joita osoi-
tetaan kirjoituksessa, erotetaan seuraavat äänteet:

- 1) Yksinäisvokaalit *a, o, u, ä, ö, ü, i, e* (ven. ы:ta muistuttava äänne (Turunen 1946: 13, 16) on katsottu *i*:n allofoniksi sekä omissa, että ven. lainoissa: ven. hn. Мартынов > Kj *Martinou*; sen edellä konsonantti on aina palataalistuma-
ton, esim. *rist* 'risti', *ol'edik* 'oletko');
- 2) Yksinäiskonsonantit:
 - klusiilit *k, t, p, g, d, b* (allofoneina mm. sananloppuiset *g, d, b*); *t', d', p', b'* (vain ven. lainoissa);
 - affrikaatat *c, č, d'ž; šč* (vain ven. lainoissa, esim. *nastojaščij* 'oikea, todellinen');
 - spirantit *f, h* (allofonina mm. ven. *χ* ja *h'*, esim. ven. трёхклассный > *t'roχ(klasnoi* 'kolmen luokan (koulu)', *el'et'ih'e* 'asuttiin; asuivat');
 - sibilantit *s, s', z, z'* (allofoneina *Z, Z'*); *š, ž* (allofonina *Ž*);
 - nasaalit *m; m'* (vain ven. lainoissa); *n* (lyydissä *η* on *n*:n allofoni, perustelu ks. Posti & Itkonen 1973: 27), *n'*;
 - puolivokaalit *v; v'* (vain ven. lainoissa); *j*;
 - likvidat *l* (allofonina mm. ven. л); *l', r, r'*.

Pitkiä konsonantteja ja geminaattoja osoitetaan samalla tavalla: *hukk : hukkad* 'susi'. Puolipitkiä konsonantteja ja vokaaleja on yleensä katsottu yksinäiskonsonanttien ja -vokaalien allofoneiksi, esim. *kävüt'ih'e škonà* (Suhonen & al. 1997: 7) 'kävivät koulu' >

kävüt'ihe škola(ha), *χot'à* (mts. 7) 'vaikka' > *hot'a*. Venäläisissä lainoissa ja omaperäisissä sanoissa venäjän loppu-*uū* ~ *-yū*:ta tavoittelevia sananloppuisia äänneyhtymiä on merkitty *j*-loppuisiksi, esim. hn. *Ondr'ij* (vrt. ven. Андрей), *nastoljaščij promislovij ohotn'ik* 'oikea ammattimetsästäjä' (vrt. ven. настоящий промысловый охотник), *polnij* 'täydellinen' (vrt. ven. полный) / *vij* 'vei'.

Diftongi *üu*, joka esiintyy äänis- ja osittain keskivepsässä (ks. mm. SVJ, Virtaranta 1967) ja joka Turusen (1946: 16) mukaan on ominainen lyydiläismurteille (esim. Kj *l'ämüun* 'nuotion', *l'ämüud* 'nuotiota'; Virtaranta 1967: 102–104), on lyydin kirjakielen mukaisesti yleensä merkitty pitkällä *üü*:llä. Tekijän mielestä Kuujärven lyydissä esiintyisikin pikemmin monoftongi, esim. *l'üüd'ikš* 'lyydiksi'. Myös Virtaranta (1967: 103) on merkinnyt pitkän *üü*:n (esim. *kalat püüdab* '(hän) pyytää kalaa') Kuujärven esimerkeissä ensitavussa.

Esimerkkejä tuoden voidaan käyttää kaarta [] seuraavien tapausten havainnollistamiseksi (ks. Posti & Itkonen 1973: 21):

- 1) tavunrajan umpeutumista, esim. *kahesaküment seičime vuott_ol'ii* '87 vuotta eli';
- 2) elisiotapauksia, esim. *Man'kampelt t'änn_ol'ii* 'Mankanpelto oli tässä (= tänne);
- 3) sandhiassimilaatiotapauksia, esim. (*-d* > *-t*) *lambhat_štobi oldaaž* 'että lampaita olisi', (*-st'* > *-zd'*) *mol'itvuod opazd'_da kaik* 'opetti rukouksia ja muuta'.

1.4.2. Muita transkriptiota koskevia huomautuksia

- 1) Venäläislainoja merkitään samalla tavoin kuin omia sanoja, esim. (sanan ja tavun raja, affrikaattageminaatta, *-stv-* > *-sv-*) ven. по отчеству + lyyd. *-se* > *po oččesvuse* 'sukunimeltään' / (tavunrajan umpeutuminen, *pr* > *pp* -assimilaatio) ven. например > *nappimer* 'esimerkiksi'.
- 2) Lyydin *-se* katsotaan suomen *-han* ~ *-hän* -liitepartikkelin vastineeksi ja se kirjoitetaan lausuntatavan mukaan yhdessä pääsanana kanssa, esim. *n'iiutse* 'niitythän'.
- 3) Myös muita liitepartikkeliksi katsottuja aineksia kirjoitetaan yhdessä pääsanana kanssa mm. indefiniittimuodoissa noudattaen samaa käytäntöä kuin aunuksen kieliopissa (ks. Markianova & Mensonen 2006: 32, 109) *kuna-* ~ *kunetaht* 'minnekin, minne tahansa'.
- 4) Sama koskee vepsän kieliopin elatiivia, ablatiivia, aditiivia, komitatiivia, terminatiivia, approksimatiivia ja egressiivia (ks. Tikka 1992, VVV 1995: 181, Grünthal 2003: 29) vastaavia lyydin muotoja, esim. *lumespiä* 'lumesta (päin)', *Ven'alpiä* 'Venäjältä (päin)', *Ven'al'epiä* 'Venäjälle (päi)', *Palon'iemehepiä* 'Paloniemeen (päin)', *hänenke* 'hänen kanssa', *kolhozuohesaa* 'kolhoosiaikaan saakka', *hänenno* 'hänen luo'.
- 5) Poiketen aunuksen kieliopista *n'i*-negatiivipartikkeleita merkitään pääsanasta erikseen selvän tavurajan ja *-painon* takia, esim. *n'i mida* 'mitään'. Vepsän kieliopissa (ks. VVV 1995: 68) vastaavanlaisia muotoja kirjoitetaan viivan kautta.

1.5. Lyydin nykytilanne

Perinteisellä alueella lyydiä puhutaan Karjalan tasavallan Aunuksen, Prääsän ja Kontupohjan piirin lyydiläiskylissä. Niiden joukosta huomattavimpia ovat nykyään Kuujärvi, Pyhäjärvi, Prääsä, Viitana, Kenjärvi, Munjärven Lahti ja Jyrkänmäki (ks. Karttaliite, kartta 1, vrt. Barantsev 1975: 4; Lüüdilaine 2006: 48–52, 2007: 45–46). Huomattava osa lyydiläisistä asuu nykyään myös tasavallan kaupungeissa: Aunuksessa, Petroskoissa ja Kontupohjassa. Esimerkiksi kuujärveläisiä asuu sekä Aunuksen piiriin kuuluvalla Kuujärvellä, että Aunuksen kaupungissa, Petroskoissa, Pietarissa ja Leningradin alueella, jopa Murmanskin Apatityssa ja muualla Venäjällä. Lisäksi 1920-, 1940- ja 1990-luvulla pieniä määriä lyydiläisiä muutti Suomeen ja Ruotsiin. Etnisten lyydiläisten määrästä vain murto-osa puhuu enää lyydiä. Oman arvioni mukaan nykyään lyydin puhujamäärä on enintään 300 henkeä (Pahomov 2012b).

Suurin osa lyydin puhujakuntaa on korkeassa iässä olevia henkilöitä. Kuten myös mm. aunuksenkarjalaa (ks. esim. Pyöli 1996: 126–179, 1997: 70), lyydiäkin puhutaan enimmäkseen koti- ja lähimmässä ystäväpiirissä tai maaseudulla vanhemman väen kanssa.

Nykyään elinvoimaisin lyydiläinen kylä on Kuujärvi, jossa lyydin kieli on säilynyt paremmin kuin muualla. Vertailun vuoksi mainittakoon, että vuonna 1926 Kuujärvi oli täysin lyydinkielistä seutua, jossa lyydiläisiä asui 2082 henkilöä (ks. lukua 2.1.5. Kuujärven seutu). Vuoden 2016 alussa Kuujärven maalaiskunnassa asui 557 henkilöä, joiden määrästä lyydiläissyntyisiä oli noin 260 (vrt. Pahomov 2012b, 2013b: 85). Paikallisen lyydiläisyhdistyksen tietojen mukaan Kuujärvellä 63 henkilöä puhuu sujuvasti, 41 ymmärtää ja 40 on opiskellut lyydiä kerhossa (vrt. Rodionova & Kovaleva 2014: 3). Tausaltaan livvinkarjalaisia asuu siellä noin sata henkilöä. Kielen säilyttämistä edesauttaa v. 2010 Kuujärvellä avattu *Lüüdikodi*-niminen etnokulttuurinen keskus, jonka johtajana toimii Raisa Kopaneva. Keskuksen aloitteesta Kuujärven kadutkin (lyyd. *kujod*) saivat vuonna 2013 uudet nimikyltit lyydinkielisine nimineen. Katujen lyydinkielisiä nimikylttejä koekäytetään tämän lisäksi Pyhäjärvellä. Lyydinkielistä toimintaa järjestetään myös Kenjärvellä, Pyhäjärvellä ja Petroskoissa.

Vuonna 1926 keskilyydin murteita puhui vähintään 2000 h. (Kehayov & al. 2012: 62, ks. myös SNM 1926). Tarttolaisten tutkijoiden laskelman mukaan v. 2012 perinteisellä murrealueella keskilyydin puhujamäärä ei ylittänyt 100 hengen rajaa (Kehayov & al. 2012: 65, 92). Näiden tietojen mukaan keskilyydin puhujia, yhteismäärältään 72 h., on tavoitettu seuraavissa kylissä: Viitanassa (10 h.), Prääsässä (23 h.), Pyhäjärvellä (26 h.), Lismilla (6 h.), Siidniemessä (4 h.), Ylä-Vaasenissa (2 h.) ja Matrossan kylässä (1 h.). Tässä laskelmassa tarttolaisten ovat huomioineet myös petroskoilaisten tutkijoiden keskilyydiä puhuvia informantteja koskevia tietoja (ks. Kovaleva & Rodionova 2011: 129–132). Puhujamäärältään keskilyydi on parhaiten säilynyt Pyhäjärvellä, jossa kieltenoppaideni mukaan syksyllä 2015 lyydiä puhui noin 30 henkilöä. Pyhäjärven maalaiskunnan asukkaiden kokonaismäärä oli silloin n. 830 h.

Kielen asteittaista sammumista voi seurata mm. keskilyydin Viitanan murteen puhujien vähenevistä luvuista. Viitana on nykyään Petroskoin lähin lyydiläiskylä, joka sijaitsee parinkymmenen kilometrin päässä kaupungista. Vuonna 1926 Viitanan alueen viidessä kylässä asui 682 lyydiläistä (SNM 1926: 47, Kehayov & al. 2012: 61).

Väestönlaskenta 1933 mainitsee Viitanan alueelta neljä kylää, joissa silloin oli 675 lyydiläistä (SNM 1933: 81–83). Vuoden 2010 väestönlaskennan mukaan muutamasta kylästä muodostuneessa Viitanan keskuskylässä oli 287 ja Ala-Viitanassa 31 asukasta (SNP 2010: 40–41). Viitanassa petroskoilaiset tutkijat v. 2001 tavoittivat 12 lyydin puhujaa, 2012 – 9 ja 2014 – 4 (Rodionova & Kovaleva 2014: 9, vrt. Kehayov & al. 2012: 65). Vielä vuonna 1994 siellä asui parisenkymmentä lyydiläisperhettä (Lüüdilaine 2007: 45).

Myös pohjoislyydin Kenjärven murrealue on petroskoilaisten tutkijoiden mukaan venäläistynyt melkein kokonaan (Mullonen 2009: 22). Kielenvaihdon myötä etninen identiteettikin muuttuu muutamassa vuosikymmenessä venäläiseksi, mistä esimerkkinä on Petroskoin liepeillä sijaitseva Suisaaren eli *Suvisaaren* entinen lyydiläiskylä (mts. 24). Tarttolaiset tutkijat kuvaavat keskilyydin nykytilanteen, jossa syntyy lyydiläis-venäläinen sekakieli, edustavan parhaiten asteittaista kielikuolemaa (Kehayov & al. 2012: 93). Uhkaavan kielikuoleman merkkejä osoittavat myös sekä aunus että varsinaiskarjala (ks. Pyöli 1996, 1997; Sarhimaa 1999), mutta niiden tilanne ei näytä toistaiseksi yhtä toivottomalta kuin lyydin. Anneli Sarhimaa (1999: 194–199, 307; ks. myös Lauttamus 2001) tuo esille karjalan ja venäjän kaksikielisyydestä juontuvan sekakielen (engl. *Mixed Karelian*), jota pidetään välivaiheena karjalan ja venäjän bilingvismistä venäjän monolingvismiin. Vähemmistökielten puhujien on kuitenkin pakko omaksua valtakieli selviytyäkseen yhteiskunnassa (Pyöli 1997: 67, Pasanen 2005: 69).

Lyydi on Karjalan tasavallan autoktonisista kielistä, joita on vanhastaan puhuttu sen alueella, uhanalaisin (ks. mm. Pahomov 1998b). Uhanalaisuudella tarkoitetaan tilannetta, jossa kielen siirtyminen sukupolvelta toiselle on katkennut tai häiriintynyt (Pasanen 2006: 115). Lyydin sammumisen takana nähdään maantieteellisten, taloudellisten, demografisten ja historiallisten tekijöiden kokonaisuus, joita ovat mm. Petroskoin kaupungin läheisyys sekä alueen laaja teollistuminen ja siihen liittyvä väestön muutto-liikkuvuus (Kehayov & al. 2012: 66–70, 92). Näiden lisäksi on mainittava myös kieli-poliittinen tekijä, joka on vaikeuttanut lyydin tilannetta ratkaisevassa määrin (ks. mm. Pahomov 1992, 2013b).

Lyydikkö Väinö Pahomovin sanojen mukaan ”syynä oman kielen häviämiseen on ollut monivuotinen valtion harjoittama pienten kansojen kielen hävittäminen” (1995: 109). Kielen sammumista on vauhdittanut 1990-luvulla käynnistynyt kielensuunnittelu, joka on ollut riittämätöntä kaikkien Karjalan tasavallan itämerensuomalaisten kielten osalta. On näet katsottu, että yhteisen karjalan kirjakielen asemesta on kehitettävä sen päämurteita, joiden joukkoon Venäjällä luetaan varsinaiskarjala, aunus ja lyydi. Kysymättä lyydiläisten mielipidettä heidän puhumansa kielimuoto jätettiin kuitenkin tietoisesti revitalisaation ulkopuolelle.

Karjalan tasavallassa virallista tukea ovat saaneet vepsän ja suomen ohella vain aunus ja varsinaiskarjala (Markianova 1993a: 56–57; Zaikov 2000: 19, 2013: 10), tarkemmin sanoen varsinaiskarjalan alainen viena eli pohjoiskarjala (Pyöli 1996: 71, Pasanen 2005: 68–69, Kunnas 2006: 229). Tasavallan kielipolitiikkaa suunniteltaessa lienee katsottu, että aunuksen pitäisi kelvata lyydiläisille kirjakieleksi, ja sen opetusta olikin yritetty järjestää eräissä lyydiläiskylissä saavuttamatta kuitenkaan toivottuja tuloksia (Pahomov 1992: 11, Potašova 2003: 160, Kunnas 2006: 229; Lüüdilaine 2007: 10, 12–13, 15–16). Vuodesta 2004 on ollut voimassa laki *Karjalan, vepsän ja suomen kielelle Karjalan tasavallassa annettavasta valtion tuesta*, jonka valmisteluvaiheessa Lyydiläinen

Seura vetosi Karjalan viranomaisiin, jotta he huomioisivat laissa lyydiläisten tarpeet, mutta tämä vetoamus jätettiin huomiotta.

Koska lyydiä usein pidetään karjalan kielen päämurteena, on syytä tarkastella niitä kieliasenteita ja kieli-ideologioita (ks. Kunnas 2006: 231–234, 240–242), jotka aunuksen- ja varsinaiskarjalan puhujat kohdistavat lyydiin. Aunuksen- ja vienankarjalaisten lyydiä koskevissa kieliasenteissa toteutuvat mm. konteksti- ja tuttuushypoteesi, jolloin lyydiin suhtaudutaan negatiivisesti, koska sen puhujien status – *vepsäläiset tai vepsänsekaiset karjalaiset* (ks. mm. Kujola 1928: 94, 1932: 518) – katsotaan matalaksi eikä heidän kieltään koeta läheiseksi. Aunuksen ja varsinaiskarjalan puhujilla voidaan havaita myös seuraavia lyydiin kohdistuneita kieli-ideologioita:

- a. halventamisen ideologia: aunusta ja varsinaiskarjalaa, joihin liittyy prestiisi, pidetään parempina kuin lyydin vähälukuista ”sekamurretta” (ks. mm. Turunen 1946: 24, 1947: 12, 1950: 265; Itkonen 1971: 176, 182), johon ei liity prestiisiä;
- b. nationalistinen ideologia: koska on olemassa yksi Karjalan kansa, niin sillä ei saa olla useita kirjakieliä; lyydin kirjakielenä pitää siis olla aunus tai varsinaiskarjala;
- c. ekonominen ideologia: lyydin kirjakielen kehittäminen on negatiivinen asia taloudellisista syistä;
- d. instrumentaalinen ideologia: lyydillä ei ole merkitystä kommunikaatiovälineenä.

Kielellisen identifikaation kannalta kieli on saman ryhmän jäseniä yhdistävä, mutta samalla ryhmiä erottava tuntomerkki (Paunonen 1982: 37). Lyydin puhuja kokee äidinkielenensä piirteiden tukevan positiivisesti hänen identiteettiään kun hän on omassa yhteisössään. Lyydin puhujan jouduttua aunuksenkieliseen yhteisöön samat piirteet muuttuvat negatiivisiksi ominaisuuksiksi, koska ne erottavat häntä uuden yhteisön jäsenistä. Lyydinkieliset henkilöt käyttävät aunuksenkielisessä ympäristössä äidinkielenensä sijaan venäjää (ks. Pahomov 1993b: 116), mikä osoittaa, että aunus ja ylipäänsä karjala ovat heille vieraita kielyhteisöjä.

Lyydin säilyttämiseen ja kehittämiseen kohdistettu toiminta jäi ilman valtion tukea, minkä takia sitä ei myöskään ole opetettu pääaineena Karjalan oppilaitoksissa. Karjalan tasavallan opetus-, tiede-, kulttuuri-, media- ja muilla valtion tukemilla aloilla lyydin käyttö oli kielletty tai epäsuosittu (ks. Pahomov 1992: 11–12, 1998b: 40–41; Lüüdilaine 2007: 7–16). Äidinkielen ja etnoksen epäoikeudenmukainen kohtelu herätti protesteja lyydiläisten keskuudessa. Petroskoissa v. 2007 *Karjalan kielen kehitys Karjalan tasavallassa: tilanne, ongelmat, tulevaisuuden näkymät* -konferenssissa (ven. *konferentsija ”Razvitije karel’skogo jazyka v Respublike Karelija: sostojanije, problemy, perspektivy”*) puhunut Aleksandr Barantsev syytti kansallista eliittiä lyydiläisiin kohdistetusta sovinismista ja totesi tämän vähemmistöetnoksen täydellisen syrjinnän Karjalan tasavallassa (Kondopoga 2007, Oma Mua 5.7.2007, Lüüdilaine 2007: 71).

Lyydiläisten edustajat vaativat lyydin kielen tunnustamista itsenäiseksi kieleksi ja etnoksensa itsenäiseksi suomalais-ugrilaiseksi kansaksi vuonna 2000 Helsingissä pidetyssä Suomalais-ugrilaisten kansojen III Maailmankongressissa ja siihen liittyvässä Lyydiläisen Seuran järjestämässä seminaarissa *Kansa vai heimo, kieli vai murre?* (Lüüdilaine 2007: 6–16). Suomalais-ugrilaisten kansojen VI Maailmankongressiin osallistuneet lyydiläisdelegaatit toistivat samat vaatimukset v. 2012 Unkarissa (Lüüdilaine Sana 1 [2012]).

Tähän mennessä lyydin säilyttämiseen ja kehittämiseen kohdistettu toiminta on toteutunut vapaaehtoisvoimin. Lyydiläisiä kieli- ja kulttuuriasioita ovat ajaneet lyydiläisten perustamat aatteelliset yhdistykset, joista vanhin on Helsingissä 1. joulukuuta 1998 perustettu Lyydiläinen Seura (lyyd. *Lüüdilaine Siebr*, Pahomov 1998a: 6). Vuonna 2006 kielentutkija Aleksandr Barantsev perusti Petroskoissa Lyydin humanitaarisen säätiön (lyyd. *Lüüdin Humanfond*, Lüüdilaine 2006: 73). Nykyään Karjalan tasavallassa asuvat lyydiläiset ovat järjestäytyneet neljään lyydiläisyhdistykseen (ks. Lüüdilaine 2013: 26, Lüüdilaine Sana 3 [2014]), joiden puheenjohtajina toimivat Natalja Chesnokova (Karjalan lähde, Kenjärvi, per. 2009), Raisa Kopaneva (Lyydin Vesat, Kuujärvi, per. 2012), Lidia Konovalova (Karjalan lyydiköt, Petroskoi, per. 2013) ja Olga Zaharova (Pyhäjärven juuret, Pyhäjärvi, per. 2014).

Lyydin kirjakielen kehitys on tapahtunut kirjallisuudessa, joka syntyi perestroikan aikana vuonna 1989 (ks. Öispuu 2006b: 11, 87–94, 142; Pahomov 2009, Tšikina 2012). Lyydiksi on tähän mennessä julkaistu yli 30 kirjaa ja aikakausjulkaisua, joiden joukkoon kuuluvat aapinen ja lukukirja. Ennen oppikirjojen tekemistä lyydin kirjakielen ortografisia normeja (ks. Lüüdilaine 2013: 48–51) kehitettiin kauno- ja käännöskirjallisuudessa.

Maaliskuussa 1989 petroskoilainen suomenkielinen kirjallisuuslehti Carelia (ent. Punalippu) julkaisi ensimmäiset lyydinkieliset runot (ks. Pahomov 1989), joissa käytetty kirjakielimuoto nojautui Kuujärven murteeseen. Tällöin myös alkoi lyydiläisten kansallinen järjestäytyminen (ks. Pahomov 1990c, 1990a: 183). Samaan aikaan lyydiläisaktivisti Lidia Potašova (lyyd. *Ivanan Lid'a*, 19.3.1945–17.12.2007) aloitti Kuujärven koulussa lyydin opetuksen, minkä tukemiseksi allekirjoittanut laati latinaiseen aakkostoon perustuvan kirjaimiston (ks. Tsykarev 2007: 80). Aina vuoteen 2014 saakka Kuujärven koulu oli ainoa, jossa vaikeuksista huolimatta on opetettu lyydiä. Vertailun vuoksi mainittakoon, että samoihin aikoihin Karjalan tasavallassa varsinaiskarjalaa ja aunusta opiskeli enimmillään 60 koulussa 2522 lasta sekä vepsää neljässä koulussa 436 lasta (Markianova 2005: 63–64, Pasanen 2006: 121–122).

Opetustarkoitukseen Potašova käänsi Kuujärven lyydiksi Zaitsevan & Mullosen vepsänkielisen aapisen (*Abekirj*. Petroskoi 1991) ja ehdotti sitä julkaistavaksi Karjalan tasavallan kansalliskomitealle, mutta se jäi julkaisematta (Potašova 2003: 160, 2007: 12–13). Paljon myöhemmin Lyydiläisen Seuran julkaisemana ilmestyi 2003 Helsingissä Potašovan ja allekirjoittaneen tekemä lyydiläisaapinen *ABC-kird' Kujärven lüüdin kielet*. Varsinaisen aapisosan ohella *ABC-kird'* sisältää jonkin verran kielioppia ja Kuujärven lyydin pienoissanakirjan. Aapisen jälkeen Kuujärven lyydiksi ilmestyi samojen tekijöiden laatima lukukirja *Tervheks!* (Lyydiläinen Seura, Helsinki 2007).

Ensimmäinen lyydinkielinen kaunokirjallinen kirja, runokokoelma *Tuohuz ikunas*, joka julkaistiin Petroskoissa v. 1993, oli kieliassultaan myös lähinnä Kuujärven murretta. Myöhemmin ilmestyneissä lyydinkielisissä kirjoissa – lukemistossa *D'umalan Poig* (Lyydiläinen Seura, Helsinki 1999), runokokoelmassa *Lüüdiland* (Snellman-instituutin erillisjulkaisut 1/2000, Kuopio 2000) ja rukouskirjassa *Ehtsluužb* (Lyydiläinen Seura, Helsinki 2005) tekijä on pyrkinyt tietoisesti käyttämään Kuujärven lisäksi keski- ja pohjoislyydiläistä kieliainesta sekä tasoittelemaan lyydin murre-eroja yleislyydiläisen kirjakielen kehittämiseksi. Uudempaan lyydinkieliseen kokoelmaan *Ukon bembel* (Petroskoi 2010) kootut runot edustavat kumpaakin lyydin kirjakielimuotoa – yleislyydiä ja Kuujärven kirjakieltä. Kuujärven lyydiksi on lisäksi ilmestynyt lastenkirjallisuutta,

mm. kertomuskokoelma *Päivääne, lämmita! – Kiritused lapsiile Kujärven lüüdin kielel* (Petroskoi 2012).

Lyydiläistä kansanrunoutta on tunnettu ja tutkittu tieteellisissä piireissä vain vähän (ks. mm. Laiho 1942a, Turunen 1945), minkä tilanteen on yrittänyt korjata Lyydiläinen Seura mm. julkaisemalla lyydiläisiä folkloretekstejä vuosijulkaisussaan. Yhteistyössä Maailman musiikin keskuksen kanssa Seura julkaisi Helsingissä vuonna 2007 kuujärveläisen Pit’k Randaane -perinneryhmän CD-levyn ja siihen liittyvän laulutekstikokoelman *Pajod (Lyydiläisiä lauluja / Ludian songs*, ks. Pit’k Randaane 2007), jonka tekstit käännettiin suomeksi ja englanniksi. Ensimmäisen varsinaista lyydiläisfolklorea esittelevän kirjan Lyydiläinen Seura valmisti ja julkaisi Vörossa vuonna 2012 yhteistyössä Võro Seltsin kanssa (ks. Lüüdilaine Sana 1 [2012]). Tämä kansanrunouden kokoelma ilmestyi *Kondan Kalndan – Kujärven lüüdin rahvhansana* -nimellä eestiläisen Hõimurahvaste Programmin eli Viron valtion rahoittaman suomalais-ugrilaisen tukiohjelman avulla. Samana vuonna Lyydiläisen Seuran tuella ja tieteellisellä avulla petroskoilainen Periodika-kustantamo otti uusintapainoksen aiemmin Grigori Makarovin (1971) julkaisemasta Saavan Prääsan sananlaskukokoelmasta, joka ilmestyi *Priäžan lyydiläized sananpolved* -nimisen kirjan muodossa (ks. Lüüdilaine Sana 1 [2012]).

Lyydiläistä taiderynoutta, käännöksiä, folklorea ja kirjoituksia julkaistiin aluksi petroskoilaisissa aikakausjulkaisuissa Carelia, Kipinä, Oma Mua ja Karjalan Sanomat sekä Suomen lehdissä. Vuonna 2003 valmistui Karjalan Sivistysseuran äänenkannattajan Karjalan Heimon Kuujärven erikoisnumero (N:o 9–10) ja 2007 Carelia-kulttuurilehden lyydiläisnumero (N:o 6). Vuodesta 2005 lähtien Helsingissä on ilmestynyt Lyydiläisen Seuran vuosijulkaisu Lüüdilaine, jossa lyydin kielen ohella on suomen- ja venäjänkielisiä kirjoituksia. Lyydiläisen Seuran vuosijulkaisun pohjalta syntyi lähes samanniminen Lüüdilaine-sanomalehti, jota julkaistiin Petroskoissa vuosina 2008–2009 lyydin ja venäjän kielellä. Vuonna 2012 Kuujärven ja Kenjärven lyydiläisyhdistykset elvyttivät sanomalehden uudella nimellä Lüüdilaine Sana.

Lyydin kieltä opetetaan pääosin lasten ja aikuisten kielikerhoissa sekä eri lyydiläiskylissä järjestetyssä Ilmori-nuorisoleirissä, mikä toiminta on yleensä tapahtunut koulujen ulkopuolella. Ensimmäisen kielikerhon perusti Kuujärvellä opettaja Lidia Potašova, joka eläkkeelle siirryttyään v. 2005 ei saanut enää opettaa äidinkieltään koulussa (Tsykarev 2007: 80). Nyt Lidian elämäntyötä jatkaa hänen oppilaansa Nadežda Kovaltšuk (lyyd. *Hevrasejan Griškan Iivanan Nad’a*), joka vetää kielikerhoja Kuujärven etnokeskuksessa ja toimii Lüüdilaine Sana -sanomalehden lyydinkielisenä toimittajana. Lidia Potašova opetti lyydiä myös Lyydiläisen Seuran vuonna 2007 Suomessa järjestämässä ensimmäisessä Ilmori-leirissä (Lüüdilaine 2007: 74), jonka perustamisidean Seuralle esitti tämän kirjoittaja.

Heinäkuussa 2012 lyydiläisalueella käynnistyi toiminta lyydin kielen kouluopetuksen aikaansaamiseksi. Esimerkiksi Natalja (lyyd. *Natuu*) Kruglova aloitti vapaaehtoisen opetuksen Kenjärven koulussa maaliskuussa 2014 (Lüüdilaine Sana 3 [2014]). Karjalan tasavallan opetusministeriön mukaan samana vuonna lapset opiskelivat lyydiä kerhon muodossa kolmella paikkakunnalla: Kuujärvellä lyydiä luki 14, Kenjärvellä 42 ja Pyhäjärvellä 5 opiskelijaa (Karjalan Sanomat 2.7.2014).

1.6. Tutkimuksen rakenne

Tutkimus koostuu johdantoluvusta (luku 1.), neljästä analyysiluvusta (2.–5.) ja päätösluvusta (6.). Työni analyysiluvuissa tarkastelen lyydiläisalueen asutus- ja väestöhistoriaa (2.), lyydin tutkimushistoriaa (3.–4.) sekä lyydiläismurteiden kielihistoriaa (5.). Suhteutan eri luvuissa käsiteltyjä tietoja toisiinsa.

Johdantoluvussa (1.) esittelen tutkimuksen tavoitteita, menetelmiä ja taustoja (1.1.), tutkimusaineistoa (1.2.), metodologisia kysymyksiä (1.3.) sekä työssä käytettyä transkriptiota (1.4.), lyydin nykytilannetta (1.5.) ja tutkimuksen rakennetta (1.6.). Transkription yksinkertaistamista käsittelevä luku (1.4.) koostuu kahdesta alaluvusta: Foneeminen transkriptio (1.4.1.) ja Muita transkriptiota koskevia huomautuksia (1.4.2.).

Työn asutus- ja väestöhistoriallinen osa (luku 2.), jota suhteutetaan kieliseikkoihin, koostuu kahdesta ala-luvusta: Lyydiläiset ja heidän kielialueensa (2.1.) ja Lyydiläisten alueellinen identifioituminen (2.2.). Ensimmäisessä alaluvussa (2.1.) aluksi kartoitan lyydin puhuma-alueita sekä tutkittujen lyydiläismurteiden puhujamääriä 1900-luvun alussa (2.1.1.), esittelen tutkittavan alueen saamelaisperäistä paikannimistöä ja sen kytkeä varhaiskantasuomeen (2.1.2.) sekä perustelen historiallisen lyydiläisalueen jakoa kahteen kulttuurialueeseen (2.1.3.). Seuraavaksi käsittelen Syvärin ja Äänisen kulttuurialueiden sekä erikseen Syväriin alueeseen kuuluvan Kuujärven seudun asutus- ja väestöhistoriaa, esittelen kummankin kulttuurialueen väestölukuja ja niiden perusteella lasken arvioidun lyydin puhujien kokonaismäärän 1900-luvun alussa (2.1.4.–2.1.6.). Toisen alaluvun (2.2.) omistan lyydiläisten etnisen ja kielellisen identifioitumisen kysymykselle, jota lähestyn tarkastelemalla lyydiläisten suhteita naapuriväestöihin (2.2.1.) sekä lyydiläisten itsestään ja kielestään käyttämiä etnonymyjä (2.2.2.). Tämä aluehistoriallinen osuus (luku 2.) kytkeytyy paitsi kieleen myös mm. paikannimistöön ja kansanperinteeseen.

Työn tutkimushistoriallinen osa, jota myös suhteutetaan kieliseikkoihin, alkaa lyydin kielen tutkimukselle omistetulla luvulla (luku 3.). Tässä luvussa esittelen ja analysoin lyydin kielihistoriaan liittyviä vanhimpia lyydin-, karjalan- ja aunuksenkielisiä kirjallisia lähteitä (luku 3.1. alalukuineen 3.1.1.–3.1.3.) sekä kerron lyydiläistutkimuksen päävaiheista (3.2.) ja lyydin asemasta nykyisessä ims. kielentutkimuksessa (3.3.).

Tutkimushistoriallinen osa jatkuu seuraavassa luvussa (luku 4.), jossa tarkastelen venäläisten ja neuvostoliittolaisten (4.1.) sekä suomalaisten (4.2.) tutkijoiden käsityksiä lyydistä. Venäläisten ja neuvostoliittolaisten tutkijoiden käsityksiä käsittelevässä luvussa (4.1.) tarkastelen eri venäläistutkijoiden lyydiläisille ja heidän kielelleen antamia identifikaatioita 1780–1940-luvun puitteissa P. S. Pallasin sanakirjasta Dmitri Bubrihiin saakka (4.1.1.–4.1.5.), minkä jälkeen esitän yhteenvedon (4.1.6.). Yhteenvetoluku (4.1.6.) koostuu kahdesta alaluvusta, joissa pohdin Tsaarin Venäjällä (4.1.6.1.) sekä Neuvostoliitossa ja Nyky-Venäjällä (4.1.6.2.) yleistyneiden käsitysten kehitystä ja taustoja. Suomalaisten tutkijoiden käsityksiä käsittelevässä luvussa (4.2.) tarkastelen erilaisia identifikaatioita 1820–1960-luvun ajalta A. J. Sjögrenin tutkimusmatkasta Pertti Virtarantaan asti (4.2.1.–4.2.9.), jonka jälkeen esitän yhteenvedon (4.2.10.). Yhteenvetoluku (4.2.10.) koostuu kolmesta alaluvusta, joissa pohdin erikseen 1800-luvulla (4.2.10.1.) ja 1900-luvulla (4.2.10.2.) toimineiden suomalaistutkijoiden käsitysten kehityssuuntia ja taustoja sekä esittelen heidän eri lyydin murteille antamia identifikaatioita taulukossa

(4.2.10.3.). Tässä luvussa (4.) tarkasteltavan aineiston ajallisesta rajoituksesta ks. lukua 1.1. Tutkimuksen tavoitteet, metodi ja taustat.

Työn lingvistiksessä osassa (luku 5.) käsittelen lyydiläismurteiden sisäistä variaatiota ja niiden kontrastointia naapurikielimuotoihin vertailevan kielihistoriallisen kuvauksen muodossa, jonka lähtökohtana ja fokuksena on Kuujärven murre. Tämä osa koostuu neljästä pääluvusta, joissa tarkastelen lyydin murrejakoa (5.1.), frekvenssiltään yleisiä sanoja (5.2.), rakenteellisia ominaisuuksia (5.3.) sekä sen suhteita naapurikielimuotoihin (5.4.).

Luvussa 5.3. käsittelen Kuujärven lyydin (lyhenne ”Kj”) äänne- ja muotopiirteitä vertailemalla ja kontrastoimalla niitä muun lyydin, vepsän ja karjala-aunuksen varieteetteihin, joita ovat etenkin niiden päämurteet: pohjoislyydi (”lyydP”), keskilyydi (”lyydK”); äänisvepsä (”vepsÄ”), keskivepsä (”vepsK”), etelävepsä (”vepsE”); aunus (”aun.”) sekä eteläkarjala (”karjE”) ja pohjoiskarjala (”karjP”). Lyydin ja vertailukielten murteiden lyhenteitä esittelen lyhenneluettelossa (ks. kohta Itä-Karjalassa puhuttujen ims. kielten ja murteiden lyhenteet lähteinen), joka havainnollistaa myös näiden kielimuotojen murrejakoja.

Luku 5.3. koostuu viidestä alaluvusta, joissa tarkastelun kohteena ovat Kuujärven murteen suhteet muihin lyydiläismurteisiin (5.3.1.), vepsään (5.3.2.) ja karjala-aunuksen eri murteineen (5.3.3.) sekä Kuujärven omat kehitykset (5.3.4.) ja Kuujärven lyydin ala-murteiden ominaisuudet (5.3.5.). Jokainen näistä luvuista jakautuu yleensä kolmeen alalukuun. Pitkä luku 5.3.3. jakautuu kolmeen alalukuun, joiden puitteissa tarkastelen Kuujärven lyydin suhteita karjala-aunuksen varieteetteihin: pohjoiskarjalaan (5.3.3.1.), eteläkarjalaan (5.3.3.2.) ja aunukseseen (5.3.3.3.). Lukujen 5.3.1., 5.3.2. ja 5.3.4. sekä karjala-aunuksen osakielille omistettujen lukujen 5.3.3.1.–5.3.3.3. alaluvuissa tarkastelen erikseen vokaali-, konsonantti- ja muotopiirteitä. Luvussa 5.3.5. näitä en erottele, vaan sen alaluvuissa käsittelen Kuujärven etelä- (5.3.5.1.) ja pohjoiskylien (5.3.5.2.) ominaisuuksia.

Läheisissä sukukielissä monet kielenpiirteet esiintyvät limittäin. Tästä syystä kaikki tarkastelemani piirteet eivät myöskään jakaudu jäännöksettä tiettyihin lukuihin: mm. jokin osa lyydiläismurteiden sisäisen variaation (5.3.1.) yhteydessä ilmeneviä piirteitä tavataan edelleen vepsässä (5.3.2.) sekä pohjoiskarjalassa (5.3.3.1.), eteläkarjalassa (5.3.3.2.) ja aunuksessa (5.3.3.3.). Näitä kielimuotoja käsittelevien lukujen tärkein tehtävä on siis auttaa tutkimusta eteenpäin. Toisaalta tarkkailun jatkuvuuden ja lopputuloksen vuoksi käsittelen eräitä tapauksia eri näkökulmista tarkoituksella useassakin työn kohdassa.

Luvussa 5.4. analysoin aiemmin luvuissa 5.2. ja 5.3. suorittamani tarkastelun tuloksia (5.4.1.), tarkastelen lyydin ja sen läheisten sukukielimuotojen yhteyksiä suhteessa niiden yhteiseen substraattiin ja esitän tutkimuksen lingvistisen osan johtopäätökset (5.4.2.–5.4.4.), minkä yhteydessä esitän substraattikielen (varhaislyydin) suhteellisen kronologian (5.4.5.).

Lopuksi (luku 6.) esitän tutkimuksen väestö-, tutkimus- ja kielihistoriallisen tarkastelun tulokset käsittelemällä niitä kielisosiologisesta ja strukturaalisesta näkökulmasta.

2. Lyydiläisalue, väestö ja kieli

2.1. Lyydiläiset ja heidän kielialueensa

2.1.1. Lyydin puhuma-alue

Lyydin perinteinen puhuma-alue (Karttaliite, kartta 2–3) sijaitsee Aunuksen kannaksen itäosassa ulottuen Syvärin keskijuoksussa sijaitsevasta joen mutkasta pohjoiseen kohti Äänisen luoteiskolkkia (ks. Turunen 1946: 4–7, Nissilä 1967: 9–14). Kyseessä on noin 200 km pitkä alue, jonka eteläisessä päässä sijaitsee Kuujärven Paloniemi ja pohjoisessa Kontupohjan kuntaan kuulunut Palolampi. Aiemmin lyydiläisalue oli huomattavasti laajempi varsinkin idän suunnassa, jossa siihen kuuluivat mm. Petroskoin seutu ja koko Äänisniemi (ks. Barantsev 1984: 298, Pahomov 2000b: 137). Viime vuosisadan alussa (1905) Aunuksen kuvernementin Vaasenin, Pyhäjärven, Suojun, Munjärven ja Kontupohjan kunnissa asui yli 10 000 lyydin puhujaa (Kujola 1932: 520, Turunen 1946: 8). Heidän määrästään noin puolet puhui pohjoislyydin murteita.

Lyydin puhujamäärän alustuvan laskelman, joka perustuu v. 1905 venäläisen tilaston tarjoamiin tietoihin Aunuksen läänin talonpoikaisväestöstä (SNM 1905), on tehnyt Juho Kujola (1932: 518–520, vrt. Kujola 1928: 95–96). Hänen laskelmansa mukaan Aunuksen läänin viidessä kunnassa asui tuolloin 10 697 lyydinpuhujaa 79 kylässä. Aimo Turunen (1946: 4–5) on kuitenkin huomauttanut, etteivät Kujolan lyydinkielisiksi katsotut Munjärven kunnan Päljärven kyläryhmään kuulunut Kuivajärvi (ven. *Suhoje ozero*; ks. SNM 1905: 22–23, 322), joka on pohjoisin aunuksenkielinen kylä, sekä Pyhäjärven kunnan Mangan kyläryhmään kuuluneet Kaskesniemi, Ahpoiselkä, Majaiselkä ja Terunselkä (ks. SNM 1905: 16–19) liity lyydiin, vaan aunukseen, vrt. aun. *Kaskezn' iemi*; iness. *Appoi-, Majai-, Teru/sel' l'äs* (ok., vrt. Kujola 1932: 519). Samoin Kontupohjan kunnan Tavoimäen sekä Suojun kuntaan kuuluneiden Tihonniemen, Lohmoijärven ja Kossalmen kylien Turunen on katsonut venäläistyneen jo ennen v. 1905 (Turunen 1946: 5). Esitetyn perusteella hän on ehdottanut Kujolan esittämää lyydiläisten kokonaismäärää vähennettäväksi 444 hengellä (mts. 8).

Oman laskelmani mukaan näissä 9 kylässä, joissa Turusen mukaan ei puhuttu lyydiä, asui peräti 814 h. Kujola myös sekoitti Kuujärven Vassilan ja Sjolan sekä Sjolan ja Syrjän kylät keskenään (ks. 1932: 519–520) sillä tuloksella, että yksi kylä sekä Syrjän kylän lyydiläisten määrä, joka oli 142 h. (SNM 1905: 46–47, ks. lukua 2.1.5. Kuujärven seutu), jäivät häneltä kokonaan laskematta. Pyhäjärven kunnan Pyhäjärven kyläryhmästä häneltä jäi laskematta jopa 10 kylää, joissa kaikesta päätellen puhuttiin keskilyydiä (ks. Nissilä 1967, Barantsev 1978). Niinpä Pyhäjärven Partaniemen kylässä, joka jäi myös pois Kujolan laskuista, on tallennettu kuuluisin lyydinkielinen kalevalamittainen runo (Leskov 1893b / SKVR II s. 68–83, ks. lukua 3.2. Lyydin tutkijat). Näissä kylissä asui v. 1905 yhteensä 651 h., mikä henkilömäärä jakautui kylittäin seuraavasti:

- 1) Siidniemi (lyyd. *Siidn'iem(i)*, ven. *Sig-navolok*) – 159
- 2) Palva (lyyd. *Palve*, ven. *Palguba*) – 32
- 3) Mellitsä (lyyd. *Mel'l'ičč(e)*, ven. *Mel'nitsa*) – 40
- 4) Partaniemi (lyyd. *Barduoin'iem(i)*, ven. *Borodin-navolok*) – 103
- 5) Syrjä (lyyd. *Sürd'e*, ven. *Sjur'ga*) – 75
- 6) Tsarniemi (lyyd. *Čarn'iem(i)*, ven. *Tšar-navolok*) – 75
- 7) Lahti (lyyd. *Laht(i)*, ven. *Lahta*) – 39
- 8) Lismi (lyyd. *L'id'žmi*, ven. *Ližma*) – 105
- 9) Kikki (lyyd. *Kikki*, ven. *Kikki*) – 12
- 10) Prokku (lyyd. *Prokku*, ven. *Prokki*) – 11

(SNM 1905: 18–19, Härkönen 1920: 369; Nissilä 1967: 72–73, 63, 53, 16, 81, 84–85, 44, 47, 34, 66; Barantsev 1978: 10–13, kartta 3; 40–72). Huom. ven. paikannimet on litteroitu teoksen SNM 1905 ortografian mukaan.

Näiden korjausten jälkeen voidaan esittää, että v. 1905 Aunuksen läänissä oli 81 lyydiläiskylää, joiden asukkaat – kokonaisuutaltaan 10 676 h. – puhuivat lyydiä. Esitän korjatut lyydin puhujamäärät päämurteittain ja erillismurteittain seuraavassa taulukossa 1.

Päämurre ja/tai erillismurre	Kunta (kylä)	Lyydin puhujamäärä (henkilöä)
Pohjoislyydi	Kontupohja	1849
	Munjärvi	3269
	Suoju	756
Yhteensä		5874
Lohmojan murre	Suoju	10
Keskilyydi ja Saavan Prääsän murre	Suoju (Viitana, Posta)	432
	Pyhäjärvi	2545
	Vaaseni (Kaskana)	251
Yhteensä		3228
Kuujärvi	Vaaseni	1564
Koko kielialue yhteensä		10 676

Taulukko 1. Lyydin päämurteiden ja erillismurteiden arvioidut puhujamäärät 1900-luvun alussa v. 1905 kuntarakenteen mukaan. Lähteet: SNM 1905, Kujola 1932: 518–520.

Taulukossa esitetyn lyydin perinteisen murrealueen ulkopuolelle ovat jääneet Petroskoin kaupunki (ks. myös Turunen 1946: 8) sekä vähemmän tunnetut lyydiläisseudet. Niiden asukaslukuja tarkastelemalla on oletettavissa, että 1900-luvun alussa Aunuksen läänissä lyydiä on voinut puhua noin 15 000–20 000 h. (ks. lukuja 2.1.4. Syvärin alue ja 2.1.6. Äänisen alue).

Kujolan mukaan pohjoisessa lyydiläisalueen raja myötäilee entisten Petroskoin ja Poventsan kihlakuntien välistä rajaa. Lyydin murrealueen pohjoisin kylä on Palolampi, läntisin – Pyhäjärven Nirkka ja eteläisin – Kuujärven Hidniemi. Itäisimpiä kyliä ovat pohjoisessa Santalajärven Selkien kylät sekä etelämpänä – Viitana ja Posta. Tämän

yhtenäisen alueen ulkopuolella vielä idempänä sijaisi venäläisasutuksen saartamana Lohmojan murre. (Kujola 1932: 520.)

Mullonen (2009) määrittelee lyydiläisalueen rajat seuraavasti: Läntinen raja, jonka takana puhutaan livvinkarjalan murteita, myötäilee muinaista Syväri–Suojunjoki -vesireittiä. Pohjoisraja noudattaa pohjoisten ja eteläisten taigametsien rajavyöhykettä, jonka eteläpuolella on paremmat mahdollisuudet maanviljelyn harjoittamiseen. Lyydiläiset tunnetaan maanviljelijöinä, ja tämä on säädellyt heidän asutuksensa pohjoisrajaa, kun taas varsinaiskarjalaiset, jotka ottivat käyttöönsä laajat pohjoistaigan alueet, eivät olleet yhtä sitoutuneita maanviljelyyn. Etelärajana on ollut Syväri ja idässä lyydiläisten asuttama alue on ulottunut tunnettua kauemmaksi. (Mullonen 2009: 22–25.) Eteläosissa lyydin ja aunuksen välinen raja kulkee Syväriin ja Aunuksen- eli Alavoisenjoen vesistöalueita erottavaa luonnon muodostamaa rajaa myöten, jonka länsipuolella sijaitseva livviläisalue ei ulotu aivan Syväriin saakka, vaan on suunnattu kohti Laatokkaa ympäröiden siihen laskevien Aunuksen-, Tuuloksen- ja Viteleenjokien vesistöjä (Mullonen 2002: 158, 317–318).

Tosin mm. Syväriä Säämäjärvelle ja Uikujärvelle ulottuva *Kaara* 'lahti' -nimien levikkialue ylittää lyydin ja karjala-aunuksen murrerajoja (Mullonen 2002: 162–165, kartta 13). Lyydiläisalueen länsi- ja pohjoisrajojen ulkopuolella tavataan myös sellaisia venäjänkielisiä paikannimiä, joiden heijastamat äänteelliset piirteet eivät esiinny aunuksessa eivätkä varsinaiskarjalassa, mutta ovat ominaisia lyydille (ks. Pahomov 2000b: 137, 2007b: 42–44). Lyydin erikoispiirteisiin kuuluu soinnillisten klusiilien esiintyminen alkuaan heikkoasteisissa muodoissa, joissa aunuksessa ja varsinaiskarjalassa tapahtuu astevaihtelu (ks. lukua 5.3.1.2. Kuujärvi ja muu lyydi: konsonantit), esim. lyyd. *rugiž* 'ruis', *kindaz* 'kinnas', *vuoz* : yks. gen. *vuoden* 'vuosi', *vedut(t)* : yks. gen. *veduden* 'vesi (dem.)', *l'ühüd* : yks. gen. *l'ühüdan* 'lyhyt'.

Tällaisiin muotoihin ovat rinnastettavissa mm. seuraavat paikannimet, jotka tavataan aunukselais-varsinaiskarjalaisella alueella (ks. mm. Karel'skaja ASSR 1983): *oze-ro Segezskoje* (järvi, Aunuksen piiri / Leningradin alueen Lotinapellon piiri), *Segeža* ~ *Segiža* (Köppen 1851) (joki ja kylä, Leningradin alueen Lotinapellon piiri), *ozero Segozero* (järvi, Karhumäen piiri / Segežan piiri), *Segeža* (joki ja kaupunki, Segežan piiri) < **segež* ~ *segiž*, vrt. karj. *šieš* 'sees; seesteinen, kirkas' (KKS V s. 361); *Kindasovo* (kylä, Prääsän piiri) < **kindas*, vrt. aun. *kinnas* 'kinnas' (KKS II s. 199–200); *Padany* (kylä, Karhumäen piiri) < yks. gen. **paaden*, vrt. karj. *Poaen* ~ *Pooen* (Leskinen 1936: X), *poasi* : mon. nom. *poajet* 'iso kivi, paasi' (KKS IV s. 360); *Tunguda* (kylä, Belomorskin piiri), vrt. karj. *Tunguo* 'Tunkua'.

Tällaisia nimiä tavataan myös nykyään venäläistyneen Äänisniemen alueella, esim. *Lambasrutšei* (kylä, Karhumäen piiri) < **lambas*, vrt. lyyd. *lambaz*, karj. *lammas* ~ *lammas* 'lammas' (KKS III s. 15). Suurlahden kunnan Suurlahden kyläryhmään kuuluneessa Lammasojan kylässä (ven. *Lambasrutšei*; ks. SNM 1905: 2–3, Härkönen 1920: 356) vuoden 1873 kansallisuustilaston mukaan asui 82 *karjalaista* (SNM 1873: 23). Suurlahden kunta tunnetaan erityisesti nykyisen Kižin museosaaren johdosta (ks. Vituhnovskaja 1988), joka on antanut nimen historialliselle Kižin pogostille (ven. *pogost Spaskoi v Kižah*, PKOP 1582–83: 146–163) ja myöhemmin Suurlahden kunnan isolle Kižin kyläryhmälle (ven. *Kižskoje obšttestvo*; ks. SNM 1905: 2–5, Härkönen 1920: 356–357). Nimistöntutkimuksen perusteella Kižin alue yhtyy pohjoislyydiin (Mullonen

2009: 25–26). Toponyymi *Kiži* selittyy lyydin appellatiivista *hiž(i)* ’hiisi’ (ks. Pahomov 2007c: 22), vrt. lyydP (Td) *Hiižd’är’v* (Nissilä 1967: 22); ven. *pri oz(ere) Giže* (SNM 1873: 31), (*pri*) *Ozere Gižezere* (SNM 1905: 8).

Karjalaisten (ven. lyhenne *Kor.*) ohella Suurlahden kunnan kyliin on v. 1873 merkitty *venäläistyneitä tšuudeja* (ven. *Tšud’ obrusevšaja*) ja *suomalaisia* (ven. mon. part. *Finnov*), joita tavataan mm. Heinälahden kyläryhmässä (ks. SNM 1905: 6–7, Härkönen 1920: 358–359): Heinälahden pogostassa (so. kirkonkylässä, ven. *Sennogubskij pogost, selo*) 165 *venäläistynyttä tšuudia*, Bukolnikovassa 70 *venäläistynyttä tšuudia* ja 7 *suomalaista*, Gornitsyssa (eli Garnitsyssa) 3 *karjalaista*, Longasyssa 4 *karjalaista*, Klementjevskajassa 10 *suomalaista* (SNM 1873: 25–26) jne. *Venäläistyneitä karjalaisia* mainitaan asuneen v. 1873 myös Äänisniemen itärannalla Tulvojan kunnassa Kuusirannassa (ven. *Kuzarandskij Pogost*, 125 h.) ja sen naapurikylissä (mts. 29). V. Keynäksen kansallisuuskartan (1921) mukaan v. 1902 Aunuksen läänin Petroskoin kihlakunnan Suurlahden kunnassa 592 h. eli 5,27 % koko kunnan väestön määrästä ja Tulvojan kunnassa – 1176 h. eli 9,78 % oli suomensukuisia.

Pohjoislyydin itäpuolella pitkin Äänisen rannikkoa kapeana kaistana venyvä venäläisalue muodostui paikallisten itämerensuomalaisten venäläistymisen myötä melko myöhään, suurimmalta osin viimeisten 150–200 vuoden aikana (Mullonen 2009: 22). Äänisniemen pohjoisvenäläisissä murteissa esiintyy myös itämerensuomalaiselta pohjalta selitetyjä piirteitä, mm. painollinen ensitavu (Genetz 1872: 5, Turunen 1946: 7, Laine 2005: 127–128). Lyydiläisalueen itäpuolella sijaitsevilla venäläisseuduilla aiemmin puhutun itämerensuomalaisen kielen Turunen on määrittänyt lyydiksi (1946: 7). Näin on pääteltävissä, että lyydin puhuma-alue on ollut tunnettua huomattavasti laajempi.

Itämerensuomalaiseen kieliryhmään kuuluvat lyydiläiset ovat Karjalan tasavallan autoktonista väestöä, jotka käyttävät itsestään etnonymejä (Kj) *l’üüd’ikuo* ~ *l’üüd’ikuu* ’lyydikkö’ tai *l’üüd’ilaan’e* ’lyydiläinen’ ja kutsuvat kieltänsä *l’üüd’i(n)kiel’* ’lyyidin kieli’ tai transl. *l’üüd’iks’* ’lyydiksi’. Kuujärven Sjolan kylässä syntyneen isoisäni äidillä Oljuulla (16.5.1875–27.1.1960) oli tapana sanoa: ”En ole karjalainen enkä vepsäläinen, olen lyydikko.”

Lyydin kieli, jota puhutaan muutamissa Karjalan tasavallan Kontupohjan, Präsän ja Aunuksen piirin kylissä sekä Petroskoin, Kontupohjan ja Aunuksen kaupungeissa, kuuluu uhanalaiseihin itämerensuomalaisiin kieliin (Pahomov 2011: 10–12, Kehayov & al. 2012: 58). Lyydiläisalueen kaakkoispuolella puhuttu Sakilan eli Järventakuisen murre sekä Petroskoinlahden pohjoisrannalla puhuttu Lohmojan murre sammui v. 1940-luvun jälkeen (ks. Turunen 1946: 5–6, 1977: 176, 180; Nissilä 1947: 14).

Sota, repressiot, siirto kolhooseista sovhooseihin ja sitä seurannut kehityskelvottomiksi katsottujen kylien tyhjentäminen johtivat lyydiläiskylien häviämiseen ja lyydiläisten joukkomuuttoon uusiin asutuskeskuksiin ja kaupunkeihin. Niinpä kuujärveläisiä tavataan sekä Aunuksen piiriin kuuluvalla Kuujärvellä että Aunuksen kaupungissa, Petroskoissa, Pietarissa ja Leningradin alueella, jopa Murmanskin Apatityssa ja muualla Venäjällä. Tämän ohella on joukko lyydiläistaustaisia ihmisiä, jotka asuvat Karjalan tasavallan ja Venäjän Federaation ulkopuolella: entisen Neuvostoliiton muilla alueilla, Suomessa ja Ruotsissa.

Perinteisistä elinoloista luopuminen ja lyydiläisten venäläistyminen, joka nopeutui etenkin viimeisen neljännesvuosisadan kuluessa, aiheuttivat lyydin puhujamäärän

jatkuvan laskun. Lyydiläiskylien tyhjenemisen myötä lyydin puhujamäärän arviointi kävi vaikeaksi senkin takia, että *venäläinen kansallisuustilasto on aina yhdistänyt lyydiläiset karjalaisiin* (Ahtia 1936: 1), joita laskiessaan se huomioi myös täysin venäjänkieliset karjalaistaustaiset henkilöt (ks. Klementjev 1991: 59–76). Neuvostoaikana lyydiläisille myönnettyissä passeissa ja samaten kaikissa muissa asiakirjoissa kansallisuuden kohdalla luki *karjalainen*.

1980-luvulla lyydiläisten kokonaismäärän arvioitiin olevan 8 000 h. (Korhonen 1986: 226). Toisaalta jo vuosina 1963–1966 lyydiläiskyllissä kieliaineistoa kerätessään Aleksandr Barantsev ilmoitti lyydin puhujia olevan enintään 6 000–7 000 henkeä (1975: 4). Omien havaintojani mukaan, jotka tein tutkimusmatkalla kesäkuussa 1994, maaseudulla asui silloin noin 3 000 lyydiläistä eli n. 1 000 henkilöä päämurretta kohti (Pahomov 1995: 109). Nykyään Karjalan tasavallassa arvioidaan asuvan n. 5 000 lyydiläistaustaista henkilöä (Malyševa 2011), joista lyydiä puhuu enintään 300 henkilöä (ks. Pahomov 2012b). Synnyinseudullaan lyydiköitä tavataan maaseudulla Aunuksen, Prääsan ja Kontupohjan piirissä.

2.1.2. Kantasuomi ja saamelaisperäinen paikannimistö

Itämerensuomalaisena kielenä lyydi palautuu itämerensuomalaisten yhteiseen kantakieleen – myöhäiskantasuomeen, jonka edeltäjänä on perinteisesti pidetty itämerensuomalais-saamelaista kantakieltä eli varhaiskantasuomea. Tosin nykyisin monet tutkijat kyseenalaistavat varhaiskantasuomihypoteesin todistettavuuden (ks. mm. Rahkonen 2013: 184). Janne Saarikiven mielestä tätä hypoteesia voidaan pitää tarpeellisena, ”mikäli varhaiskantasuomella ymmärretään lähinnä kantaauralin läntisintä murretta, jossa tapahtui eräitä muista kielistä poikkeavia kehityksiä” (2011: 109).

Tähänastisia kantasuomen jakautumista koskevia migraatio- ja jatkuvuusteorioita (ks. myös mts. 112) ovat kriittisesti tarkastelleet Ante ja Aslak Aikio, joiden mukaan nykyisten itämerensuomalaisten kielten sukulaisuus on niin läheistä, ettei niiden erkaneamista toisistaan voi ajoittaa n. 2000 vuotta aiemmaksi (Aikio & Aikio 2001: 7). Myöhäiskantasuomen yhtenäisen puhuma-alueen sijoittamista sekä Suomen että Viron rannikolle puoltavaa todistusaineistoa he eivät pidä riittävänä (mts. 7–8, vrt. Kallio 2006: 18–19). Tällaisen näkemyksen mukaan kantasuomea olisi puhuttu Suomenlahden eteläpuolella ja kantsaamea Suomen alueella (ks. myös Saarikivi 2011: 113). Toisaalta heidän mielestään ”tällä hetkellä [v. 2001] tunnettu aineisto ei myöskään anna mahdollisuutta kantasuomen ja kantsaamen eriytymisen ajoittamiseen ja paikantamiseen” (Aikio & Aikio 2001: 14).

Petri Kallion esittämän modernin lainasanaevidenssin kannalta varhaiskantasuomea on voitu puhua niin myöhään kuin esiroomalaisella rautakaudella, joka sijoitetaan ajalle n. v. 500–1 eKr. (2006: 14, 19, vrt. Kallio 2007: 246). Myöhäiskantasuomea, jonka kielelliset innovaatiot ajoittuisivat ajanlaskun alkuun, olisi silloin puhuttu Suomenlahtea ympäröivällä alueella (Kallio 2006: 18, vrt. Saarikivi 2011: 113). Kantsaamen alueen Kallio näkee sijoittuvan myöhäiskantasuomen taakse Järvi-Suomesta Laatokalle ja Ääniselle ulottuvalle vyöhykkeelle (2006: 18, vrt. Rahkonen 2013: 183, kartta 24).

Jo esihistoriallisista ajoista alkaen saamelaiset ovat jättäneet jälkensä Itä-Karjalan paikannimistöön, jonka eteläosiin – Laatokan ja Äänisen väliselle kannakselle – usein sijoitetaan kantasaamelainen ydinalue (Korhonen 1977: 76, 82). Saarikiven (2011: 117, kartta 3) mukaan itämerensuomalaisista ja saamelaiskielistä peräisin olevan paikannimistön laajimman levikin raja kulkee Ilma- ja Valkeajärven eteläpuolitse kohti koillista. Saarikivi olettaa, että kantasaamea olisi puhuttu ”noin ajanlaskumme alun tienoilla ja mahdollisesti ensimmäisinä vuosisatoina sen jälkeen” myöhäiskantasuomen itä- ja koillispuolella – Valkeajärven, Laatokan ja Äänisen välisessä maastossa, josta saamelaiskielet olisivat aluksi levinneet Suomeen, Karjalaan ja Pohjois-Venäjälle (mts. 112–113). Myöhäiskantasuomen varhaisimman hajoamisalueen Saarikivi sijoittaa Suomenlahden eteläpuolelle, jonnekin Viron ja Inkerinmaan seuduille (mts. 113).

Irma Mullosen mukaan ne Valkeajärveltä kohti Syväriä ulottuvat saamelaisperäisiksi katsotut paikannimet, joiden yhdistäminen tunnettuihin saamelaiskieliin tuottaa vaikeuksia ja jotka edustavat tiettyjä toponymimalleja, voivat palautua kantasaameen tai varhaiskantasuomeen tai sitäkin varhaisempaan suomalais-volgalaisen kantakieleen (2002: 180–183, 189–190, 319–322, vrt. Saarikivi 2011: 109–110). Syvärin vesistöalueen Mullonen jakaa kahteen historiallis-kulttuuriseen alueeseen, jota ovat Kaakkois-Laatokka ja Ääninen. Äänisen alueen paikannimistö on eniten saamelaisvaikutteista, ja siinä esiintyy myös kaakosta ulottuneita toponymimalleja, joita Kaakkois-Laatokalla ei tunneta (Mullonen 2002: 322–324).

Pauli Rahkonen (2013: 183, kartta 24) on sijoittanut kantasaamen alueen Pohjois-Laatokalle ja Aunuksen kannakselle mukaan lukien Syvärin laakso. Rahkosen mukaan useilla Lapin etymologisesti läpinäkymättömillä vesistönimillä, joiden kielellinen alkuperä on tähänastisessa tutkimuksessa jäänyt tuntemattomaksi, on vastineita juuri Syvärin alueella, minkä perusteella hän on olettanut, että niitä saattoi levitä Syväriä käsin Suomen alueelle Lappia myöten (mts. 174). Opaakkeihin vesistönimiin kuuluviksi Rahkonen lukee mm. *Oht*-kantaiset toponymit, joista osa on nimetty kannaksen tai vetotai-paleen perusteella (mts. 162–165). Tällaista *Oht*-nimistöä tavataan mm. Kaakkois-Laatokalla ja Keski-Syväriellä (mts. 162; 165, kartta 9; 183, kartta 24). Eniten *Oht*-kantaisia nimiä esiintyy Kaakkois-Laatokalla – Kapsa- ja Paksujoen sekä Ojatin vesistöalueella (ks. Mullonen & al. 1997: 83, 86, 88, 104; Mullonen 1988: 89–90). Keski-Syväriellä kyseinen nimistö taas edustuu käytännössä yhdellä kuujärveläisellä paikannimellä, joka on Uslankoinjoen vesistöalueeseen kuuluvan Ohtojan nimi (Mullonen & al. 1997: 24, Rahkonen 2013: 14). Toisaalta Kuujärven *Oht’oja ~ Oht’oi ~ Oht’oioja* -toponyymin (ks. Pahomov 2011: 148–149, 154–155) voi yhdistää aunukselais-lyydiläiseen kasvinnimeen *ohtoi* ’ohdake (*Cirsium* sp.)’ (KKS IV s. 8, LMS s. 279).

Vielä 1300-luvulla *lappalaisia* ’saamelaisia’ ja *tsuudeja* asui Äänisen itärannikolla, mistä kertoo testamentissaan Muromin tai Murmanskin luostarin v. 1352 perustanut Lasarios Muromilainen (k. 1391) (SNM 1873: XLIX, LVIII–LIX; Zverinski 1890: 185, Bubrih 1947b: 38, Piironen 1991: 60–61, Kert & Mamontova 2008: 13). Äänisen tienoilta saamelaiset etenivät kohti Vienanmeren rannikkoa, missä 1400–1500-luvulla he joutuivat läheisiin kosketuksiin itämerensuomalaisten ja venäläisten uudisasukkaiden kanssa (Kuzmin 2013: 164, 166). Kirjallisten lähteiden perusteella 1500-luvulla saamelaiset asuivat Itä-Karjalan pohjois- ja keskiosissa Lapin pogosteissa aina Ääniselle saakka (Bubrih 1947b: 38, Kert & Mamontova 2008: 14, ks. myös Kuzmin 2013: 132, 164).

Vielä 1600-luvulla saamelaisia tiedetään jossain määrin asuneen eteläisemmillä seuduilla aina Suojärveä ja Repolaa myöten (Korhonen 1977: 77, ks. myös Köppen 1861: 357, Kuzmin 2013: 167). Saamelaisuus säilyi sitkeimmillään Pohjois-Vienassa Pääjärvellä, jonka seudulla asuvien saamelaissukujen karjalaistuminen kesti 1800-luvun alkupuolelle (Pöllä 1995: 115–116, Kuzmin 2013: 135).

Saamelaisasutukseen viittaavia seikkoja ovat Itä-Karjalan saamelaisperäiset sekä *lappi*-etnonymien sisältävät paikannimet (ks. Korhonen 1977: 78). Oletetaan, että vielä 900–1100-luvulla saamelaisalueen eteläraja ulottui ainakin Syvärille (Barantsev 1978: 11, Mullonen 2002: 319–322), jonka eteläpuolella virtaavan Ojatin vesistönimistössä tavataan myöskin selviä saamelaisjälkiä (ks. Mullonen 1988: 10–11, 18–19, 74–84). Niinpä Pyhäjärven kunnan kylien nimet *Siidn'iem(i)* (ven. *Signavolok*) ja *Čarn'iem(i)* (ven. *Tšarnavolok*) ovat selitettävissä saamesta, vrt. saam. *sii'dá*, *sijd* 'talvikylä'; *ts-arra* 'hiekkä' (Nissilä 1967: 72–73, 84–85, 100; Barantsev 1978: 11, 43–44, vrt. Mullonen 2002: 268).

Saamelaisiin viittaavia *Lappi*-nimiä ja saamelaisperäisiä paikannimiä tavataan myös etelämpänä Kuujärven seudulla, esim. lyyd. *Lapin/kos'k* (Vaaseninjoen koskia, Turunen 1946: 7), *-d'är'v*, *-oja*, *-suo* ~ *-suu* / lyyd. *Vuažen'* (Syvärillä sijaitseva ven. kylä), *Vuažn'end'ogi* (Vaaseninjoki); ven. *Važiny*; *reka Važinka* ~ *Važenka*, *na ust' Važene* (PKOP 1563: 97), *na reke na Važene* (PKOP 1582–83: 87) < saam. *vaažá* 'vaadin, naarasporo' / lyyd. *Lid'žman/kuar* '-lahti', *-rand* '-ranta', *-purde* '-lähde' < saam. *lis'me* 'lieju' / ven. *Njuhovo* (Kuujärven Ylitsin kylän ven. nimitys), *potšinok nat* [sic] *tem že ozerom na Njuhkojeve ž storony* (PKOP 1563: 88) < saam. *njuk'čá* 'joutsen' (Pahomov 2011: 14, KKLS I–II, vrt. Kert 1960; Nissilä 1967: 46–47, 99–100; Korhonen 1977: 78; Mullonen 1988: 74–84, 2002: 286–290; Kert & Mamontova 2008: 13–14, 70). Vepsän murteissa ja paikannimistössä *lappi*-etnonymit on puolestaan tuntematon (Mullonen 2002: 161, ks. myös SVJ).

Kuujärven itäpuolella entisten Vaasenin ja Mättään kuntien alueella Vaaseninjoen sivujoen ja kosken sekä kylien niminä esiintyvät seuraavat saamelaisperäiset toponymit: lyyd. *Čolma*, *Čolmankos'k* (Nissilä 1962: 114, 1967: 80, 100) // ven. *Tšelma*, joki ja kylä / ven. *derevnja Tšemodanovskaja* (PKOP 1582–83: 89), *Tšemodanova gora* (SNM 1873: 155), *Tšemodanova* (1905: 44–45), kylä < saam. *čol'bme* 'salmi' (KKLS I s. 671, ks. myös Korhonen 1977: 78, Mullonen 2002: 230–231). *Čolma*-joki lähtee Lintjärvestä (ven. *Lendozero*; ent. *Lindo-ozero*, PKOP 1563: 92), joka yhdistyy lyhyellä joella viereiseen Sidjärveen. Irma Mullosen oletuksen mukaan *Čolma* on voinut saada nimensä tämän *salmen* mukaan (2002: 231).

Sidjärvi (ven. *Sidozero*, ks. mm. Mullonen & al. 1997: 19), joka tunnetaan myös sen rannoilla sijaitsevien kylien yhteisnimenä (SNM 1873: 158), sijaitsee Mättään kunnan Pahatsalan seudulla. Sidjärveen laskee *Šidrutšei*-niminen oja. Mullonen (2002: 268–269) johtaa nämä toponymit, joiden vastineita tavataan vepsäläisalueella muodossa *Šid'järv* (ven. *Šidozero*), 'talvikylää' tarkoittavasta saamelaissanasta. Siihen yhdistetään myös pyhäjärveläisen kylän nimi *Siidn'iem(i)* (ks. edempänä), jossa sananalkuinen terävä *s* on voinut kehittyä paikannimen mukautuessa lyydin äännejärjestelmään (vrt. Mullonen 2002: 269). *Sidozero*-muodossa *š* > *s* näyttää taas suhteellisen myöhään (vrt. *Šidrutšei*) toponymien sekoitettua henkilönnimeen *Sidor* (mts. 269), vrt. *na Sidore oze-re* ~ *na Sidorove že ozere* ~ *na Sidorkove že ozerke* (PKOP 1563: 92). Samankaltainen

toponyymi tavataan myös Kuujärven alueella, jossa *Lapinsuon* länsipuolella virtaavan ojan nimi on *Šidoja* (ok.).

2.1.3. Lyydin kaksi kulttuurialuetta

Maantieteellisin, historiallinen, kulttuurisin ym. perustein lyydiläisalueen voi jakaa kahteen isoon piiriin, jotka ovat Syvärin (eteläinen) ja Äänisen (pohjoinen) alueet. Syvärin alueeseen (vrt. lyydK *Svirin čura* 'Syvärin puoli', Barantsev 1978: 49) kuuluvat etelälyydi (Kuujärvi ja Järventakuinen), Saavan Prääsä ja suurin osa keskilyydiä (ks. Karttaliite, kartta 4). Äänisen alueeseen liittyvät taas pohjoislyydi ja Lohmoja sekä Suojun alajuoksulla sijaitseva keskilyyidin Viitana. Vanhan kuntarakenteen mukaan Viitanan kylä kuului Naamoilan ja muiden pohjoislyydiläisten kylien ohella Suojun kuntaan (SNM 1905: 42–45, Härkönen 1920: 365). Eteläisessä piirissä on havaittavissa historiallista yhteyttä Syvärillä sijaitsevaan Vaaseniin ja aunuksenkarjalaisiin, kun taas pohjoisen piirin luonteeseen ovat vaikuttaneet sinne perustetut teollisuuskeskukset ja etäläkarjalaiset. Kahden kulttuurialueen välinen raja on vanhastaan kulkenut Suojunjokea pitkin ja nykyään se myötäilee Petroskoi–Sortavala -valtatieä. Tällä tiellä sijaitsevien venäläistyneiden kylien kiila jakaa keskilyyidin erottamalla Prääsän seudun Viitanasta ja pohjoislyydistä (Kehayov & al. 2012: 60).

Syvärin alueelle on ominainen mm. *kaara* 'lahti' -lekseemi, joka pohjoisella alueella esiintyy vain merkitykseltään hämärtyneissä paikannimissä (ks. seuraavaa lukua 2.1.4. Syvärin alue). Tätä lekseemiä pohjoislyydissä ja Viitanassa vastaavat lekseemit *lahti* ja venäläisperäinen *guba* (ks. lukua 5.2. Sanasto). Nimistöntutkimuksen osalta tämä jako perustuu erimallisten paikannimien muodostamiseen (Mullonen 2002: 171–172, 2009: 25–26, kartta 2–3). Esim. merkityksessä 'mäen rinne' Äänisen alueelle ovat ominaisia karjalaissävyiset *Rinne*-nimet, joiden asemesta Syvärin piirissä tavataan vanhankantaisia *Palte*-nimiä. Eteläisellä alueella ei tunneta myöskään *Topia* 'iso' -nimimallia, joka on kehittynyt pohjoisella alueella tunnusomaiseksi ja on havaittavissa sen venäläistyneiden naapuriseutujen paikannimistössä.

2.1.4. Syvärin alue

Lyydiläisten alkuperä on liitettävissä Kaakkois-Laatokan kurgaani- eli hautakumpukulttuuriin, joka vaikutti 800–1200-luvulla Olhavan ja Syvärin välisellä alueella ja ulottui siitä Aunuksen kannakselle ja Pohjois-Ääniselle (Pahomov 1997: 140, 2000b, 2007a: 34, 2011: 16–17). Paikalliset itämerensuomalaiset omaksuivat tämän esikristillisen hautastavan Aldeigjuborgin eli Vanhan Laatokan varjaageilta (ks. Tallgren 1927: 120). Kokonaisuudessaan Kaakkois-Laatokan kulttuuri käsittää 194 kurgaaniryhmää 1438 hautakumpuineen (Kotškurkina 1989: 256). Kaakkois-Laatokan kurgaanikulttuurin lopetti 1200-luvulla Novgorodin Laatokalle levittämä kristinusko (Kotškurkina 1990: 11–12).

Tämän kulttuurin kanta-alueella Kaakkois-Laatokalla tavataan sellaisia paikannimiä, jotka ovat yhdistettävissä lyydin erikoispiirteisiin, esim. *Vahnova Kara* (ven. Вахнова Кара, *Vakhnova Kara*) Ojatin alajuoksulla (ks. Pahomov 2007b: 42). Tämän

niminen kylä sijaitsee Leningradin alueen Lotinapellon piirissä Valtatie M18 ”Kuolan” ja Ojatin muodostamassa kaakkoisnurkkauksessa (ks. Karta ”Vahnova Kara”). Kyseisessä toponyymissä esiintyy lyydin erikoispiirteisiin kuuluva *nh > hn* -metateesi, joka ei ole ominaista vepsälle: Kj, lyydK, *vahn(e) kuar(e)* ’vanha lahti’, vrt. veps. *vanh* ’vanha’ (ks. lukua 5.3.1.2. Kuujärvi ja muu lyydi: konsonantit).

Dmitri Bubrihin (1947b) käsityksiin nojaavien selitysten mukaan lyydiläisalue on muodostunut itämerensuomalaisen väestön muutto- tai siirtoliikkeiden tuloksena, joista ratkaisevin kulki Syväriältä kohti Vienanmerta (mm. Barantsev 1977: 70, Mullonen 2009: 22–24, Pahomov 2011: 16; itämerensuomea koskevien migraatio- ja jatkuvuusteorioiden keskeisistä kysymyksistä ks. Aikio & Aikio 2001). Aleksandr Barantsev (1977: 70, 1978: 11) on katsonut, että itämerensuomalaisen väestön eteneminen Paksujoelta ja Ojaltilta nykyiselle lyydiläisalueelle tapahtui 1100–1300-luvulla (ks. myös Barantsev 1975: 11). Itämerensuomalaiset saavuttivat Syväriältä käsin Kuujärven alueen Syvärin sivujoikia – Uslankoin- ja Vaaseninjokea – ylös nousemalla, tulivat Vaaseninjokea Pyhäjärvelle ja sieltä jatkoivat Suojunjokea päätyen Äänisen luoteiskolkkiin (Barantsev 1975: 11, 1977: 70, 1978: 11; Pahomov 1997: 140, 2011: 16; Mullonen 2002: 318, 2009: 22–23, ks. myös Kehayov & al. 2012: 59). Tästä muuttoliikkeestä muistuttaisi myös lyydiläisalueen muoto, joka on kartalle piirrettynä pitkä ja kapea. Toisaalta voidaan puhua lyydiläisalueen levittäytymisestä Syväriältä pohjoiseen.

Itämerensuomalaisen Kaakkois-Laatokalta Syvärielle ja Ääniselle suunnatun ekspansion on silti katsottava alkaneeksi myöhäisintään 900-luvulla (ks. Mullonen 1995: 26, 2002: 155), ts. ennen ensimmäisten slaavien tuloa Äänisen Karjalaan, joka ajoitetaan 1000-luvulle (OIK s. 43). Siitä todistavat rikas lyydiläisperäinen paikannimistö (ks. Nissilä 1947: 14, 1967: 13–14; Mullonen 1995: 22–23, 2002: 4–6, 156–174, 2009: 23–26), lyydiläisasutuksen säilyminen Keski-Syväriellä 1870-luvulle saakka (ks. SNM 1873: 153–157) ja muinaislöydöt.

Syvärin ja Pohjois-Äänisen 900–1000-luvulle ajoitetut kurgaanit sekä rahakätköt liittyvät kaakkoislaatokkalaiseen kulttuuriin (Kotškurkina 1989: 221–223, 248–255, 256–257). Syväriältä löydettiin 900–1000-luvulle sijoitettuja kurgaaneja seitsemästä paikasta ja kuusi rahakätköä 1000–1100-luvulta; Pohjois-Ääniseltä – 18 kurgaania 900–1000-luvulta (Kotškurkina 1989: 221–223, 257). Tšolmužin ja Kokorinon kurgaanit viittaavat Kaakkois-Laatokalta Pohjois-Äänisen lahtiin suunnattuun väestöryhmien etenemiseen (mm. Alemina 2006: 296).

Erään perimätiedon mukaan sellainen *muinaishauta* (kurgaani), josta löydettiin ihmisluita, oli Aunuksen kihlakunnan Vaasenin kunnan Ust-Bojarskajan kylän lähistöllä korkealla paikalla pellolla n. 100 sylen päässä Vaaseninjoesta (SNM 1873: LIII). Ust-Bojarskajan kylä sijaitsi Vaaseninjoen suun kohdalla (OGV 1895, N:o 41, s. 4). Kuujärven lähellä kurgaaneja tunnetaan myös Svirstroissa, Podjandebskojessa sekä Mannerjoella (ven. *Mandroga*) ja Ylä-Mannerjoella. Ainakin kahta niistä on tutkinut aikoinaan D. E. D. Europaeus (Kotškurkina 1989: 222–223, 1990: 13). Sekä Syvärin Podjandebskojen, että Äänisen Tšolmužin 1000-luvun alulle ajoitetuissa löydöissä esiintyy identtisiä tulirautoja: kummankin tuliraudan kädensija on kahden kamppailevan (halailevan) karhun muotoinen (ks. Kotškurkina 1989: 222, 252). Niinpä Kaakkois-Laatokalta Vienanmerelle vievän kauppap tien varsilla jo 900–1000-luvuilla on nähtävästi ollut itämerensuomalaista asutusta.

Itämerensuomalaisen ekspansion Kaakkois-Laatokalta Syvärille on taas katsottava päättyneeksi 1300-luvulle mennessä (ks. Pahomov 2000b: 137–138, 2011: 16). Syynä tähän on ollut novgorodilaisten taloudellisesti tärkeän Laatokan kaakkoisrannikon valloittaminen, kun Novgorodin toiminta koko nykyisen Lounais-Venäjän alueella aktivoitui. Novgorodilainen kronikka kertoo, että v. 1114 oli alkanut kivilinnan rakentaminen Vanhassa Laatokassa (Raspopov & al. 1969: 106, 140). 1100-luvun tärkein tapahtuma oli Novgorodin itsenäistyminen Kiovan Venäjän hajottua itsenäisiksi ruhtinaskunniksi. Novgorodin tasavalta, jonka korkein hallintoelin oli kansalaisten kokous, *vetše*, syntyi v. 1136 (OIK s. 57–58). Novgorodilaiset itse kutsuivat ja vaihtoivat ruhtinaansa, jonka tärkein tehtävä oli sotavoimien johtajuus.

Novgorodin tasavaltaan kuuluvilla itämerensuomalaisilla alueilla valta kuului paikallisille heimopäälliköille (OIK s. 58–59). Jo 1100-luvun alkupuoliskolla Novgorodin verotusalueisiin kuului koko Laatokan ja Äänisen välinen alue, mm. Sääksi-, Paksu-, Ojatin-, Syvärin- ja Aunuksenjoen rannikkoseudut (SNM 1873: LV, OIK s. 59, Kotškurkina 1973: 72–78), jotka kuuluivat kaakkoislaatokkalaiseen kurgaanikulttuuriin. Novgorodin ruhtinas Svjatoslav Olegovitšin ohjesääntökirjeessä (1137) mainitaan Kaakkois-Laatokalla sijaitsevien asutuspaikkojen ohella Aunus ja Syväri (SNM 1873: LV–LVI; Kotškurkina 1973: 72–78, 1990: 28–31). Tämän perusteella 1100-luvulle mennessä Syvärillä näyttää jo olleen kiinteää itämerensuomalaista asutusta.

Novgorodilaisten joukkoliike Ääniselle ja Vienanmerelle käynnistyi 1200-luvulla, minkä yhteydessä syntyi venäläistä asutusta Kantalahdessa ja Kuolan niemimaalla sekä Äänisen pohjois- ja itäpuolella (OIK s. 43, Kert & Mamontova 2008: 16). Vienanmeren rannikkoalueet, viikinkien *Bjarmaland* oli kuulu turkis-, riista- ja kalarikkauksistaan, jotka houkuttelivat novgorodilaisia. Karttaan kuvattuna Äänisen viidenneksen alueen muoto kuvastaa hyvin kohti koillista suuntautunutta Novgorodin levittäytymistä, jossa Syvärille kuului avainasema (ks. PKOP 1563: karttaliite): Novgorod > Olhava > Laatokka > Syväri > Äänisjärvi > Uikujärvi / Vodlajoki ja Äänisjoki > Vienanmeri (ks. SNM 1873: XLVI, OIK s. 50–51, Nissilä 1947: 13, Mullonen 2009: 22). Tämä Novgorodin kauppatie toimi 1200–1400-luvuilla (Nissilä 1947: 13).

Vaaseninjoen suistossa, jonka kohdalla Syväriä ylöspäin liikkumista vaikeuttivat Syvärin kosket ja reitti kääntyi Vaaseninjoelle, novgorodilaiset perustivat Vaasenin kauppalan, jossa turkisnahkoja vaihdettiin hopeaan (Mullonen 2009: 22–23). Vaaseni, joka sijaitsee toistakymmentä kilometriä Kuujärveltä kaakkoon, oli novgorodilaisten ensimmäisiä asutuksia Syvärillä (Semenov 1900: 390, Nissilä 1947: 13). Juuri sieltä löydettiin moni länsi- ja itämaista hopeaa sisältänyt rahakätkö (Mullonen 2009: 23–24). Koskien takana sijaitsevan Äänisen puoleisen Syvärin osan novgorodilaiset ottivat käyttöönsä myöhemmin 1200–1400-luvulla (Mullonen 1995: 10–11, 2002: 131–132). Niinpä Syvärin vesistöalue on jaettavissa kahteen historiallis-kulttuuriseen – Kaakkois-Laatokan ja Äänisen – alueeseen, joiden välinen raja myötäilee Vaaseninjokea. Tämä vastaa suurin piirtein aunusta ja lyydiä sekä pohjoisvenäjän laatokkalais- ja äänismurteita erottavia rajoja (Mullonen 2002: 322–324).

1500-luvulla Vaaseni mainitaan Äänisen viidenneksen Vaasenin Voskresenskin (eli Kristuksen ylösnousemisen) pogostin keskuksena (ven. *pogost Voskresenskoj v Važeneh na Sveri*) keskuksena (PKOP 1563: 86). Novgorodin pogostijaon pohjana olevan itämerensuomalaisen väestön ryhmittäytymisen on arvioitu tapahtuneen ensimmäisen ja

toisen vuosituhannen vaihteeseen mennessä (Kotškurkina 1973: 74, Mullonen 1995: 23). Vaasenin pogostin rajat, joiden oletetaan noudattaneen muinaisia heimorajoja, heijastavat siis lyydiläisalueen tilannetta, joka muodostui Suojunjoen eteläpuolella 1000-luvulla (Mullonen 2002: 157, kartta 12; 173–174, ks. myös Mullonen 1995: 17–27).

Vaasenin pogostin muoto heijastaa lyydiläisasutuksen levittäytymistä pohjoiseen pitkin muinaista Syväri–Suojunjoki -vesireittiä, joka kulki Vaaseninjokea (ks. jäljempänä). Niinpä Vaaseninjoen yläjuoksulla sijaitsevan Pyhäjärven Peltoisen kylän nimen (lyyd. *Pelduoine*, ven. *Peldoži*; ks. Barantsev 1978) tarkka vastine löytyy joen alajuoksulta Pitmajärveltä – ven. *Peldoži*. Pitmajärven Peltoisessa, jonka nimi oli kolmen kylän yhteisnimi, v. 1873 mainittiin asuneen *karjalaisia* (SNM 1873: 158). Myös Kuujärven Akveen (lyyd. *Agveh* < **Akjoveh* '(järven) päässä asuvat') kylää kutsuttiin 1560-luvulla lähes samalla nimellä: *Derevnja Peldež na Guk-ozere slovet v Jahnove kontse* 'Peltois-kylä Pitkäjärvellä on Akveen päässä' (PKOP 1563: 87).

Novgorodilaiset tulivat intensiivisiin kielikontakteihin paikallisten itämerensuomalaisten kanssa, joilta he lainasivat mm. sanat *uškui* 'uisko, iso vene' ja *uškuinik* 'novgorodilainen, merenkävijä' (ks. mm. Popov 1990: 21). Nämä sanat palautuvat alkumuotoon **uškoi* < **uiskoi*, vrt. suom. *uisko* (Nirvi 1945: 213); virP (Sm) *uisk*, yks. gen. *uisu* 'uhemastiline (rannasõidu) purjekas' (Toomessalu 1969: 257). Novgorodilainen muoto *uškui* heijastaa kolmea lyydille (Pahomov 2007a: 35) sekä vepsälle ja livville (Bubrih 1947a: 122) ominaista piirrettä, jotka ovat *i*-loppuisen diftongin reduktio *sk*-yhtymän edellä, äänne muutos *s* > *š* sekä *i*-loppuisen diftongin säilyminen sanan lopussa. Novgorodin kirjallisten lähteiden perusteella kyseiset kehitykset esitetään tapahtuneeksi 1300-luvun alkuun mennessä (Bubrih 1947a: 122).

Suuren Novgorodin itsenäisyys päättyi v. 1478, jolloin myös Äänisen maat joutuivat Moskovan vallan alle. Vuonna 1570 Iivana Julma hävitti jälleen Novgorodin, jota epäiltiin salaliitosta liettualaisten kanssa. Moskova vahvisti valtaansa Novgorodin entisillä mailla mm. verottamalla niiden asukkaita (ks. PKOP 1563, 1582–83) ja perustamalla alueelle uusia luostareita, jotka myös levittivät venäjän kieltä autoktonisen väestön keskuuteen. 1500-luvulla Syväriin alueelle perustettujen luostareiden ympärille alkoi muodostua venäjänkielistä asutusta (SNM 1873: LX–LXII, Nissilä 1947: 13), mistä huolimatta siellä oli vielä 1870-luvulla paikoin säilynyt lyydiläisiä kyliä (ks. SNM 1873: 155–158).

Syväriin vanhin luostari on Aleksanteri Syväriläisen luostari, joka koostuu kahdesta osasta: Spasski (per. v. 1487) ja Troitski (per. v. 1506). Luostarin perusti pyhittäjä Aleksanteri Syväriläinen (1448–1533), joka oli taustaltaan Ojatilla sijaitsevan Manteren kylän vepsäläisiä (Zverinski 1892: 50, Piironen 1991: 25–31, Pahomov 2006: 26). Aunuksen kannakselle 1500-luvulla syntyneet luostarit ovat pyhän Aleksanterin opetuslasten perustamia. Novgorodin tasavallan aikana 1136–1478 Aunuksen maille perustettiin vain neljä luostaria, kun taas Moskovan vallan alla 1400-luvun lopussa ja 1500-luvulla Aunuksen perustettiin 20 luostaria (ks. SNM 1873: LVI–LXII, vrt. Koponen 1968: 201–202).

Ennen vallankumousta ja sen jälkeen laadituissa *asuttujen paikkojen luetteloissa* lyydiläiset yleensä yhdistetään karjalaisiin. Niissä mm. Kuujärven asukkaiden kansallisuutta (ks. taulukko 3. seur. luvussa) on merkitty seuraavasti: ven. lyhenne *Kor* = *korely* (SNM 1873: 156–157) tai ven. *karely*, suom. *karjalaiset* (SNM 1926: 81–82 ja 1933: 52)

'karjalaiset'. Samalla tavalla luetteloissa on osoitettu myös Kuujärven lähistöllä sijaitsevien Mäkrätjärven, Pätsin ja Kuittisen aunuksenkarjalaisten kansallisuus. Tosin vuoden 1873 luettelossa on merkitty Kuujärven Vassilan asukkaita *tšuudeiksi* (ven. *Tšud'*), mutta Vaaseninjoen vastarannalla sijaitsevan Metsoiniemen asukkaita *koreloiksi* (SNM 1873: 156–157).

Vaikka v. 1873 enimmäkseen Kuujärven lyydiläiset luettiin karjalaisiksi, Venäjän viranomaiset olivat tietoisia, että kuujärveläiset eroavat aunuksenkarjalaisista alkuperältään ja kieleltään. Niinpä eräässä Aunuksen läänin kanslian Lojanskin pogostin Kuujärven lyydiläisiä koskevassa asiakirjassa vuodelta 1856 lukee, että Kuujärven asukkaat ”syntyperältään kuuluvat tšuidien heimoon, jonka kieli huomattavasti erottuu aunuksenkarjalaisten kielestä” (KOG 1856, Pahomov 2000b: 138, ks. myös Pahomov 1997: 140).

Karjala-etnonymy siirtyi Aunuksen kannakselle vähitellen karjalaispakolaisten myötä. Niinpä 1580-luvulla Vaasenin pogostin Kuujärven pitäjän Novinka Fedotovskaja -kylän asukkaana mainitaan *Ivanko Koreljanin*, siis livana Karjalainen (PKOP 1582–83: 90). Kohokohtana etnonymin historiassa oli Stolbovan rauha (1617), jolloin Venäjä menetti Ruotsille karjalaisen perinnealueen – *Korelan ujezdin* eli Käkisalmen läänin. Ennen sitä kaikkia Äänisen viidenneksen itämerensuomalaisia todennäköisesti kutsuttiin tšuideiksi. Mainittakoon, että vielä 1700-luvun lopussa P. S. Pallasin sanakirjassa *Linguarum totius orbis vocabularia comparativa* (Pietari 1786–1789) ja ortodoksisen katekismuksen käännoistyössä (Perevod 1804) karjala selvästi erotettiin ns. *aunuksen kielestä* (ven. *Olonetskoi jazyk*).

Myös muiden Vaasenin ja Mättään (suomeksi myös Mätysova, Mätässyvä) kunnassa, jonka keskus sijaitsi Keski-Syvärin pohjoisrannalla Vatsjärven eteläpuolella, asuneiden lyydiläisten kansallisuutta v. 1873 on osoitettu vaihtelevasti, mistä esitettäköön muutamia esimerkkejä (SNM 1873: 155–158, Härkönen 1920: 392–395; lyydinkieliset paikannimet ks. Nissilä 1947: 14, 1967: 13–14 ja Pahomov 2011):

- Vaasenin Kaskan kyläryhmässä Kaskanassa (ven. *Kaškina*, lyyd. *Kaškan*) Vaaseninjoella on *tšuudeja* 258 henkeä;
- Vaasenin Mannerjoen (ven. *Mandroga*) kyläryhmässä Syvärillä (ks. SNM 1905: 46–47) on Saaren kylässä (ven. *Ostrov*, lyyd. iness. *Suares*) *karjalaisia* 74;
- Vaasenin Sakilan (ven. *Soginitsy*, lyyd. *Sagil*) kyläryhmässä Vatsjärvellä on Järventakuisessa (ven. *Zaozerje*, lyyd. *D'ärventaguin'e*) *karjalaisia* 182 ja Kokoiniemessä (ven. *Kokino*, lyyd. *Kokoin'iem*) on *karjalaisia* 59;
- Vaasenin Sakilan kyläryhmässä Vaaseninjoella on Pogostassa (ven. *Pogostskoje*, *Pogostskij bereg*, *selo*) *tšuudeja* ja venäläisiä 45, Junatsunmäessä (ven. *Ignatova*, *Junatševa*; lyyd. *D'unačummägi*) *tšuudeja* 21, Birikoinmäellä (ven. *Kajagina Sel'ga*, *Birjuki*; lyyd. *Bir'ikuommägi*) *tšuudeja* 36, Syrjänmäellä (ven. *Syrga*, lyyd. *S'ür'd'ämmägi*) *tšuudeja* 69 ja Kiviniemessä (ven. *Kamennyi Navolok*, *Ki-Navolok*; lyyd. *Kivin'iem*) *tšuudeja* 37;

- Mättään kunnassa (ven. *Mjatusovo*, lyyd. illat. *Mäthaze*) Pahatsalan (ven. *Pagatšenitsy*, myös *Paštšenitsy* [painovirhe?], SNM 1873: 157, 221–222); lyyd. *Pahačal*) kyläryhmässä on Luostarin kylässä (ven. *Monastyr*) *karjalaisia* 86, Kartapei-Kirilovskajassa *karjalaisia* 65, Jefremovskojessa (kirkonkylä) *karjalaisia* ja *venäläisiä* 116, Karpovskaja-Martynovskajassa *karjalaisia* 50, Antsiferovskajassa *karjalaisia* 53, Jakovlevskaja II -kylässä *karjalaisia* 45, Vavšukovskajassa *karjalaisia* 87;
- Mättään kunnassa Hevronjinon ja Mättään kyläryhmissä Syvärillä (ks. SNM 1905: 62–63) on Lukinskaja I -kylässä *tšuudeja* 184, Jakovlevskaja I -kylässä *tšuudeja* 52, Pavlovskaja-kylässä *tšuudeja* 153, Burakova gorassa *tšuudeja* 168, Hevronjinossa *tšuudeja* ja *venäläisiä* 182, Mättäässä (ven. *Mjatusovo*, lyyd. illat. *Mäthaze*) *tšuudeja* ja *venäläisiä* 306 jne.

Aimo Turusen esittämä väite siitä, että etelässä lyydiläisalue ”on ulottunut ainakin Syvärille saakka” (1946: 5, ks. myös Mullonen 2009: 25), saa siten näistä tiedoista tukea. Viljo Nissilän käsitystä siitä, että Syvärillä muinoin asuneet vepsäläiset ovat jättäneet jälkensä paikannimistöön (1947: 14) on sikäli korjattava, että vielä 1870-luvulla Keski-Syvärillä on puhuttu lyydiläismurteita, jotka ovat ilmeisesti etelälyydin, siis Kuujärvi-Järventakuisen tapaisia. V. Keynäksen kansallisuuskartan (1921) mukaan v. 1905 Mättään kunnassa 9,37 % koko väestöstä eli 500 h. muodostivat suomensukuiset.

Vaasenin ja Koskenalan välissä ovat Kesojan (ven. *Kezorutšei*), Niiselän (ven. *Nisel’ga*, *Nosova gora*), Valdoman (ven. *Valdoma*) ja Pogran (ven. *Pogra*) kylät, jotka sijaitsevat Syvärin vasemmalla rannalla Niemen kylän (ven. *Nemetskaja*, nyk. *Nikol’skij*) vastarannalla (OGV 1895, N:o 39, s. 4–5, ks. myös SNM 1873: 108, 155). Näiden kylien asukkaiden kerrotaan siirtyneen mäiltä joen rantaan 1800-luvun alkupuoliskolla, näin on mm. Mäki-Niiselän rinnalla syntynyt Ranta-Niiselkä (OGV 1895, N:o 39, s. 4–5). Tämän seudun paikannimistö on lyydiläistä perua ja näiden kylien lyydinkieliset nimet ovat myös tiedossa – *Kezoja*, *N’iisel’g*, *Valdaman der’een’* (ks. Nissilä 1947: 14, 1967: 14). Voidaan siis olettaa, että ennen 1800-lukua lyydin puhuma-alue on ulottunut Syvärin etelärannikolle ainakin entisen Vaasenin pogostin rajojen puitteissa, jota pidetään historialliselta taustaltaan lyydiläisenä (ks. Mullonen 2002: 157, kartta 12; 173).

Asuinpaikkojen luettelon 1873 kannalta vielä 1800-luvulla *tšuudi*-etnonymilla on voitu tarkoittaa sekä vepsäläisiä että lyydiläisiä, mikä käsitys perustui mm. *lyydi*-etnonymiin käyttöön, joka on ollut yhteinen lyydille ja vepsälle (ks. SNM 1873: L). *Tšuudi*-etnonymii suppeassa merkityksessä ‘vepsäläinen’ näyttää yleistyneen Venäjän keisarikunnassa 1800-luvulla mm. A. J. Sjögrenin vepsäläistutkimusten myötä (ks. Köppen 1861: V, SNM 1873: XLVIII–L).

Kuujärveläisille lähintä sukua olevia lyydiläisiä on vielä 1900-luvulla asunut pohjoisessa Kaskanen kylässä (lyyd. *Kaškan*), joka sijaitsi Vaaseninjoen (lyyd. *Vuažn’end’ogi*) varrella n. 20 kilometrin päässä Metsoiniemestä, ja idässä n. 15 kilometrin päässä lähellä Murmanskin rataa sijaitsevassa Sakilassa (lyyd. *Sagil*).

1890-luvulla Vaasenin pappi tiedotti, että Lojanskin eli Kuujärven seurakunnassa ja osassa Sakilan seurakuntaa (ven. *Soginskij prihod*) puhutaan *karjalaa*, kun taas

Vaasenin seurakunnassa osataan vain venäjää (OGV 1895, N:o 43, s. 4). Sakilan kyläryhmässä (ven. *Soginskoje obštšestvo*; ks. SNM 1905: 46–47, Härkönen 1920: 393) lyydiläisiä asui vielä 1940-luvulla Järventakuisen (lyyd. *D'ärventaguin'e*, ven. *Zaozerje*) ja Kokoiniemen (lyyd. *Kokoin'iem*, ven. *Kokino*) kylässä, jossa v. 1943 Aimo Turunen tapasi muutaman lyydintaitoisen asukkaahan (1946: 5–6, 1977: 176; ks. myös Nissilä 1947: 14). Turunen on antanut ainoan kuvauksen Järventakuisen murteesta (1946: 39–40, 1977: 176–179).

Järventakuinen ja Kokoiniemi kuuluivat Sakilan pogostiin (so. seurakuntaan, ven. *Soginskij pogost*), johon kirkollisen jaon 1845 mukaan kuului myös Metsoiniemen kuu-järveläiskylä (VOTS 1845 [N:o 23], ks. myös Pahomov 1997: 141). Kuujärven ja Sakilan pogostien asukkaat asuivat vierekkäin kiinteässä yhteydessä toisiinsa. Molempien pogostien pyhät – Syrjän kirkon p. Georgios ja Sakilan kirkon p. Miikkula (ts. Nikolaos) – olivat hyvin suosittuja kuujärveläisten keskuudessa. Asuttujen paikkojen luettelossa 1873 mainitaan mm. Metsoiniemen ja Vassilan ohella Vaaseninjoella sijaitseva Sakilan Junatsunmäki (ven. *Ignatova, Junatševa*), jossa luettelon mukaan asui 21 tšuudia 2 talossa (SNM 1873: 157). Vuonna 1905 Junatsunmäessä oli 18 asukasta 3 talossa (SNM 1905: 46–47). Ilmeisesti samaan *Junatšov*-sukuun (Kj yks. gen. *D'unačovän, D'unačün*) kuuluvia henkilöitä on asunut 1900-luvulla Kuujärven Joensuun kylässä.

Pahatsalan alue – ven. v *Pogatšenitsah* (PKOP 1563: 93), *selo Pagatšinitšy* (OGV 1882, N:o 38, s. 419), *Pogatšenskij pogost* (VOTS 1845 [N:o 24]), *Pogatšenskij prihod* (OGV 1895, N:o 55, s. 7), *Pogatšinskoje obštšestvo* (SNM 1905: 64–65) – sijoittuu Vatsjärven eteläpuolelle (ks. Nissilä 1947: 14, 1967: 13). Pahatsalan kyläryhmään (ks. mm. Härkönen 1920: 395) kuuluvat kylät ympäröivät Hautjärven (ven. *Galdozero*; ent. *Gavdozero*, PKOP 1582–83: 96) ja Sidjärven (ven. *Sidozero*) rantoja (SNM 1873: 157–158, SNM 1905: 64–65). Niissä nähtävästi puhuttiin samaa murretta kuin pohjoisempana *Vatsjärven takana* sijainneessa Järventakuisessa. Pahatsalan kirkko oli Sakilan kirkosta 10 virstan päässä. Molemmat kirkot oli pyhitetty p. Miikkulalle ja rakennettu samaan aikaan: Pahatsalan kirkko rakennettiin v. 1680 ja Sakilan kirkko v. 1696 (VOTS 1845 [N:o 24 ja 23]).

Vatsjärven itäpuolella sijaitsee Pitmajärvi (ven. *Pid'mozero*), josta lähtevä Pitmajoki (ven. *Pid'ma*) laskee Syväriin. Tämä seutu on lyydiläisalueen itäisintä seutua kaakossa. Vuoden 1873 tilastossa Pitmajärven seudun väestöä, jonka asuttamia kyliä myös Sakilan lyydiköt muistivat lyydiläisinä (Turunen 1977: 176), on merkitty *karjalaisiksi* (SNM 1873: 158). Vuonna 1905 Pitmajärven lyydiläiskylät kuuluivat Mättään kunnan Volostnoi navolokin kyläryhmään (SNM 1905: 62–65, Härkönen 1920: 394). Pitmajärven itäpuolella lyydiläisalue rajoittuu Syväriin pohjoisesta laskevaan Ivina- tai Ivinkajokeen (lyyd. *D'iven*, Nissilä 1967: 13; suom. myös *Jyvenjoki*, Tunkelo 1946: karttaliite), jota pitkin kulkee etelälyyidin äänisvepsästä erottava venäläiskiila (Mullonen 2002: 156–157, kartta 12). Syvärin yläjuoksulla alkava venäläiskiila alkoi muodostua ensimmäisten venäläisten ilmestyttyä tälle seudulle 1200–1400-luvulla ja se kasvoi paikallisen itämerensuomalaisen väestön venäläistymisen myötä (Mullonen 1995: 10, 14, 2009: 22).

Pitmajärveltä lyydiläisalueen itäinen rajavyöhyke kulkee pohjoiseen myötälleen nykyistä rautatietä Revon- tai Riiselän (lyyd. *R'iisel'g*, ven. *Revsel'ga*), Tarsalan (lyyd. *Taržal ~ Taržil*, ven. *Taržepol'*) ja Päsän- tai Pätsynselän (lyyd. *Päd'žünsel'g*, ven. *Pjažijeva Sel'ga*) kautta Maasjärven tienoilta ja Petroskoihin. Tämä venäläistynyt

rajavyöhyke erottaa etelä- ja keskilyydin äänisvepsän murrealueesta (ks. Nissilä 1947: 14, 1967: 13–14). Näin Ivinajoen seudun paikannimistössä esiintyy lyydiläis-vepsäläisten kielikontaktien jälkiä (ks. Mullonen 2002: 161).

Vuoden 1905 tilasto mainitsee Vaasenin Mannerjoen kyläryhmään kuuluvana kylänä Saaren (ven. *Ostrov*, ks. Härkönen 1920: 392), joka kirkollisen jaon mukaan 1845 kuului Lojanskin eli Kuujärven pogostiin (VOTS 1845 [N:o 25], ks. myös Pahomov 1997: 141). Saaren kylässä v. 1873 asui 74 *karjalaista* 13 talossa ja 1905 oli 82 asukasta 13 talossa (SNM 1873: 157, SNM 1905: 46–47). Tännekin kuujärveläisillä oli sukulaissuhteita, mikä ilmenee mm. kuujärveläistyttöjen laulamassa *lyhytpajossa*: *En d’o lähte Suarhe miehele – / hukan uloin’e kuulub. / Lähten ku d’uaman korvha – / poştan kelluun’e kuulub.*

Tolstoin (lyyd. *Tolstuun d’er’ein’*; ven. *Tolstoje, Retška*) ja Kinoilan (lyyd. *Kinuu-lan ~ Kiinuulan d’er’ein’*, ven. *Kinoviši*) kylät sijaitsivat vierekkäin Syvärin rannalla (SNM 1905: 44–45, Turunen 1946: 5; Nissilä 1947: 13, 1967: 13). Ne ovat eteläisimpiä kyliä, joista on tavoitettu lyydiä puhuvia asukkaita (Turunen 1946: 5, Mullonen 2009: 25). Muutoin Syväriä pitkin kulkee lyydiä ja keskivepsää erottava venäläinen asutusvyöhyke. Turunen kertoo Tolstoissa ja Kinoilassa asuneen vanhuksia, joiden murre oli sama kuin Kuujärvellä (1946: 5). Nissilän mielestä näiden kylien lyydiläisasukkaat olisivat taas verraten myöhäisiä tulokkaita Kuujärveltä (1947: 13–14).

1890-luvulla Tolstoin kylä kuului kirkollisesti Kuujärven seurakuntaan (OGV 1895, N:o 41, s. 4). Tilaston mukaan v. 1905 Vaasenin kunnan Uslankoin kyläryhmään kuuluneessa Tolstoissa oli 83 asukasta 14 talossa sekä Kinoilassa 110 asukasta 20 talossa (SNM 1905: 44–45, Härkönen 1920: 392). Tilasto vuodelta 1873 ei anna heidän kansallisuudestaan mitään tietoa. Tuolloin Tolstoissa asui 46 henkeä 8 talossa ja Kinoilassa 75 henkeä 1 [sic] talossa (SNM 1873: 155).

Vaaseninjoen rannalla Kuujärven ja Pyhäjärven puolivälissä sijaitsevan Kaskan kylämurre suurimmassa määrin yhtyy keskilyydiin, mutta osoittaa huomattavia yhtäläisyyksiä Kuujärven murteeseen ja tapauksittain pohjoislyydiläisiin murteisiin (ks. murteen kuvausta Pahomov 2000c luku 1.2.3., 2005b: 11–12). Vaasenin kunnan Kaskan kyläryhmä koostui yhdestä asutuksesta – Kaskan kylästä (ven. *Kaškany*), jossa v. 1873 asui 258 tšüudia 35 talossa ja 1905 oli 251 asukasta 45 talossa (SNM 1873: 157, SNM 1905: 46–47, ks. myös Härkönen 1920: 393).

Pyhäjärvellä v. 1994 asunut Anna Kuznetsova, joka oli syntynyt Kaskanassa 1928, kertoi allekirjoittaneelle, että vielä ennen sotia hänen kotikylässään Kaskanassa oli sata taloa, mutta 1994 asukkaita oli enää yhdessä talossa. Tarttolaisten tutkijoiden mukaan, jotka ovat hiljattain tavoittaneet Ylä-Vaaseni (ven. *Verhnije Važyny*) ja Lismillä kolme Kaskan murteen taitajaa, Kaskan kylä on nykyään autioitunut (Kehayov & al. 2012: 64–66). Kaskan kylä tyhjeni sen asukkaiden muutettua neuvostoaikana perustettuun Ylä-Vaasenin asutuskeskukseen, joka sijaitsee Kaskanasta 7 kilometrin päässä (mts. 64), sekä mm. Pyhäjärvelle. Kuujärven vanhimpaan folklorekerrostumaan kuuluvat *uinotuzpajod* ’kehtolaulut’ osoittavat suoraa yhteyttä Kaskan kehtolauluun, joka on merkitty muistiin Ylä-Vaaseni, esim.

Kaskana:

Bai, bai pikkaraiste lapsušte,
 L'uuli, l'uuli, poigašte,
 Bai, piendy pun'ušte!
 Tule, uni, uinottamaa,
 Tule, azuine, azettamaa,
 Pienen lapsen pieluksih,
 Suuren lapsen suuruksih,
 Lepäižil peručaižil,
 Koivužil koretaižil.
 (Anna Filippova; *Vuažina*, Prääsä [so. Ylä-Vaaseni]; julk. Kuznetsova 1994.)

Vrt. Kuujärvi:

Baju-baju-bajuižiid,
 Pikkaraažiid muruižiid.
 Muam last liikutab,
 Pikkarašt uinotab.

Tule, uinuune, uinota,
 Tule, azuune, azeta
 Koivuižiil kord'aažiil,
 Lepaažiil regučuol!

Bai-baju-bai,
 Löli-löli-löl'.
 (Matfijan Malašuu [Ignašova], julk. Pit'k Randaane 2007: 47.)

Keskilyydille kuului tärkeä rooli pohjois- ja etelälyydiä yhdistävänä alueena. Kansanrunouden näytteitä vertailemalla on pääteltävissä, että pitkin lyydiläisaluetta on ollut yhteyksiä, jotka ulottuivat etelässä sijaitsevalta Kuujärveltä pohjoisimpien lyydiläiskylien ulkopuolelle. Niinpä kuujärveläisen folkloreaineiston vastineita esiintyy eteläkarjalan murteita puhuvalla väestöllä, joka asuu lyydiläisalueen pohjoispuolella. Tällainen on mm. *Vihman sanad* -loru (alkuaan ilmeisesti loitsu), joka tunnetaan sekä Kuujärvellä että Paateneessa: Kj *vil'i-vil'i vihmad, pol'i-pol'i poudad, d'umalal'e zirkolt, kakačul'e laudad, mil'ie biibol* (Pahomov 2012a: 108), vrt. karjE (Pt) *vil'i vil'i vihmää, pol'i pol'i poudää, mettšäkana laudää* (KKS). Tällaisia yhteyksiä osoittaa myös Kuujärveltä Seesjärven ja Uikujärven eteläpuolelle ulottuva *Kaara*-nimien levikkialue (ks. Mullonen 2002: 162–165, kartta 13).

Pyhäjärvelle ja sen kautta Suojun lyydiläisseudulle etelälyydiläisillä on siis ollut yhteyksiä. Vaaseninjokea kulkevasta vanhasta vesireitistä Syväri–Suojunjoki kertovat Pyhäjärven seudun paikannimet *Vehnije Važiny* 'Ylä-Vaaseni', *Važinskaja pristan* 'Vaasenin laiturin, Simanisto', *Važozero* tai *Važezero* 'Vaasjärvi, Vaaseninjärvi' (ks. Barantsev 1978: 10–11, kartta 3; Kert & Mamontova 2008: 13). Vaaseninjoki (ven. *reka Važinka* tai *Važenka*), joka alkaa Pyhäjärven liepeillä, laskee pohjoisesta Syväriin. Vaaseninjoen

suun kohdalla Syvärillä tavataan Vaasenin kylä (ven. *Važiny*) ja Vaasenin lahuri (ven. *Važenskaja pristan'*, Južakov 1901 [4]: 302). Tämän vanhan vesireitin varsilla Kuujärveltä ja Sakilasta lähtien Pyhäjärven kautta aina Kontupohjaan saakka esiintyy myös kylännimi lyyd. *Sürd'(e)*, ven. *Sjur'ga ~ Sjurga* 'Syrjä'.

Tätä tietä tapahtuneista Kuujärven ja keskilyydin välisistä kontakteista kertovat sellaiset tapaukset, kuin *d*-alkuinen muoto K_j *dur'm*, lyydK (Ph, V) *dur'mi* 'nurmi' (Turunen 1946: 28, 319), vrt. vepsÄ, K *nor'm* (SVJ s. 365), ja sana K_j *kuar*, Ph *kuare* 'lahti' (Nissilä 1947: 19), joka tunnetaan myös äänis- ja keskivepsässä muodossa *kar(a)* 'pikku lahti, lahdeke' (SVJ s. 179). Keskilyydin murrealueella mm. Pyhäjärven kyläryhmässä (ks. SNM 1905: 18–19, Härkönen 1920: 369) oli *Kaara*-niminen kylä (lyyd. *Kuare*, ven. *Kara*), minkä nimi juontuu tästä lekseemistä (Nissilä 1947: 19, 1967: 28–29). Tosin Kuujärvellä ja Sakilassa puhutusta etelälyydistä poiketen *kuare*-appellatiivin merkitys on Pyhäjärvellä hiljattain hämärtynyt (Nissilä 1947: 19, Mullonen 2002: 164, Žukov & Litvin 2015: 38). Pohjoislyydissä puolestaan näitä tapauksia ei esiinny, vrt. lyydP *nur'm* 'nurmi'; *guba* 'lahti', *laht ~ laht'* 'lahti'. *Kuar(e)*-lekseemi merkityksessä 'lahti' on tuntematon myös aunukselaismurteissa (Mullonen 2002: 164, ks. myös KKS).

Kyseessä on hyvinkin vanha yhteys (ks. Mullonen 2002: 172, 318–319, 2009: 22–23), joka tuo mieleen 1000-luvulle mennessä muotoutuneet Syväriltä Suojunjoen alajuoksulle ulottuvan Vaasenin pogostin rajat (ks. edempänä). Tämä yhteys palautuu nähtävästi lyydiläisalueen Syväriltä Ääniselle suunnatun levittäytymisen aikoihin. Näin myös pohjoisempana, missä Suojunjoki laskee Ääniseen, tavataan sellaisia kylännimiä kuin *Važinskaja* (Suojun kyläryhmä, SNM 1905: 40–41, 303; Härkönen 1920: 364) ~ *Vanžinskoje* (tai *Vonžinskoje*, SNM 1873: 7) ja *Karajevskaja* (eli *Okulovskaja*, SNM 1873: 8; Jallahden kyläryhmä, ks. SNM 1905: 38–39), joka on selitettävissä Kuujärven ja keskilyydin lekseemistä *kuar(e)*. Vuoden 1873 tilasto kutsuu *Va(n)žinskojen* eli 'Vaasenin' kylän asukkaita *lappalaisiksi* ja *Karajevskajan* eli 'Karaan' – *suomalaisiksi* (SNM 1873: 7–8).

Kuar(e)-lekseemin sisältäviä nimiä tavataan myös pohjoislyydin murrealueella – mm. Kenjärvellä ja Munjärvellä, esim. Kn *Kuaran/guba*, Mun *Must/kuar* (Mullonen 2002: 165). Tähän lekseemiin palautuvien paikannimien levikkialueen raja myötäilee lyydiläis- ja aunukselaismurteiden välistä rajaa kulkien Syväriltä Säämäjärven itäkolkan kautta Seesjärven ja Uikujärven eteläpuolitse (mts. 163, kartta 13). Appellatiivi *kuar* on voinut kadota lyydin pohjoismurteista mm. äänisvenäläisen *guba*-lekseemin levittäytymisen myötä (mts. 165), vrt. lyydP *kuar*, mon. nom. *-ad* 'veneeseen kaari' (LMS s. 161, Nissilä 1947: 19).

Syväri–Suojunjoki -vesireittiä pitkin uitettiin tukkeja vielä 1900-luvun alussa, mikä yhdisti keskilyydiläiset etelämpänä ja pohjoisempana asuviin heimolaisiinsa. Uitoreitti kulki tuolloin pohjoisesta Kaskanen ja Kuujärven Metsoiniemen välissä ja sieltä Vaasenin- tai Uslankoinjokea Syväriin (Pahomov 1993b: 118–119, Kehayov & al. 2012: 67). Vaaseninjokea alkukesällä uitettu puutavara päätyi Vaasenin lahurille, joka oli Syvärin merkittävä kuljetussatama (Južakov 1901 [4]: 302). Uiton ohella eri lyydiläisryhmien siteitä ylläpitivät kylässä käymiset – lyydK (Pn) *kävüttih ad'vuoih* 'kyläiltiin (tav. sukulaisten luona)' – juhlien ja häiden aikoina (Barantsev 1978: 49, 64; Kehayov & al. 2012: 67).

Vuonna 1871 Arvid Genetz sai tietoja etelämpänä sijaitsevista Kaskanen ja Metsoiniemen lyydiläisasutuksista Pyhäjärvellä (Genetz 1872: 3–4, Turunen 1946: 3). Pyhäjärven Peltoisen kylän keskilydiläiset olivat hyvin tietoisia Kuujärvestä ja erityisesti Metsoiniemestä (Barantsev 1978: 49, 64). Peltoisen, Kaskanen ja Metsoiniemen nuoret tapasivat yhteisissä iltamissa (lyydK (Pn) *bes 'oduois*), joissa Metsoiniemen tytöt määrittelivät 1900-luvun alussa koko alueen muotitrendiä (mts. 49, 64). Pitkästä välimatkasta (n. 30 km) huolimatta kaskanalaiset vierailivat heimolaistensa luona usein myös Pyhäjärven kylissä (Kehayov & al. 2012: 67).

Pyhäjärven alueellisen kuvauksen antoi Aleksandr Barantsev julkaisemassaan Peltoisen kiennäytekokonaisuudessa (1978: 10–14). Keskilyydin alueen yleiskuva sisältyy tarttolaisten tutkijoiden tutkimukseen (ks. Kehayov & al. 2012: 58–70). Kaskana, jota on syytä pitää omana murteenaan, ja Pyhäjärven ympäristön kylät kuuluvat keskilyydin murrealueeseen, joka jatkuu Pyhäjärven pohjoispuolella Terun Präässä (ks. lukua 5.1. Lyydin murrejako). Terun Prääsän (ven. *Pavlova Prjaža*) lyydinkielinen nimi on *Terun külä* (Gordejeva & Jegorova 1941, Nissilä 1967: 82) tai *Terum Pr'iaž'e ~ -ü* (ks. mts. 82). Tämän ohella Saavan Präässä on puhuttu erikoista Saavan Prääsän murretta, joka lukuisine aunukselaisuuksineen erottuu keskilyydistä (Turunen 1946: 37–38, Barantsev 1975: 9–10). Vuoden 1905 tilasto esitti Petroskoin kihlakunnan Pyhäjärven kunnan alaisesta Prääsän kyläryhmästä seuraavat luvut: Terun Präässä (ven. *Pavlova Prjaža*) oli 37 taloa ja 147 asukasta, Saavan kylässä (ven. *Pahomova Prjaža*) – 20 ja 99, Keski-Präässä eli Keskikylässä (ven. *Srednjaja Prjaža*) – 17 ja 93, Kintahen kylässä (ven. *Kindasovo*) – 25 ja 124, Niiniselässä eli lyydiläisittäin Niinimäessä (ven. *Nini-sel'ga*) – 14 ja 106, Präkin eli Präkän kylässä (ven. *Prjakk*) – 12 ja 83, Matrossassa (ven. *Matrosy*) – 4 ja 14, Riihiselässä (ven. *Rig-sel'ga*) – 11 ja 64, Lokinselässä (ven. *Loginova sel'ga*) – 17 ja 83 (SNM 1905: 18–19, vrt. Härkönen 1920: 369–370, ks. myös Kujola 1928: 96, 1932: 519; Nissilä 1967).

Lueteltujen kylien joukosta Kintahen kylässä puhuttiin aunusta, Präkässä ja Lokinselässä (lyyd. *Pr'äkke* ja *Login*, Gordejeva & Jegorova 1941, ks. myös Nissilä 1967: 47, 66) – keskilyydin Pyhäjärven murretta (Turunen 1946: 28), Terun Präässä ja Matrossassa – edellisestä poikkeavia keskilyydiin kuuluvia murteita. Muissa kylissä puhuttiin Turusen *Saavan Prääsän murteistoksi* kutsumaa erillismurretta, jonka murrealueeseen kuuluivat Prääsään sijoitettujen Saavan kylän ja Keskikylän ohella Niinimäki ja Riihiselkä (mts. 37). Saavan Prääsän lyydiläismurteella näiden kylien nimet ovat *Suavan külä* (myös *Suavam Pr'iažü*), *Keskikylä*, *N'ii(n)mägi* ja *Rii(h)selgü* (Gordejeva & Jegorova 1941; Nissilä 1967: 34, 58, 69–70, ks. myös Kujola 1932: 519). Vuoden 1873 tilasto kertoi Prääsän kylän (ven. *Prjaža, selo*) koostuneen neljästä asutuksesta, joiden venäjänkieliset nimet olivat *Prjaža, Pahomovo, Ivanovo* ja *Pavlovo* (SNM 1873: 5).

Venäläistyneet Matrossan ja Postan (ven. *Polovina*) lyydiläiskylät sijaitsevat muutamien kilometrien päässä toisistaan Petroskoista Prääsään vievän tien varrella, joka jakaa keskilyydin ja koko lyydiläisalueen kahtia (ks. lukua 2.1.3. Lyydin kaksi kulttuurialuetta). Posta tai Posti (lyyd. *Pošte, Poštankylä*; Nissilä 1967: 65–66) kuului v. 1905 Suojun kunnan Viitanan kyläryhmään, jolloin siinä asui 75 h. 10 talossa (SNM 1905: 42–43, Härkönen 1920: 365, ks. myös Kujola 1928: 96). Näissä kylissä puhutetuista murteista on saatavana rajoitetusti tietoja, joita löytyy mm. *Karjalan kielen murrekartastosta* (Bubrih & al. 1997: 9). Pienehkö määrä Juho Kujolan v. 1909 Präässä muistiin

merkitsemiä *Polovinan* eli Postan murteen näytteitä sisältyy myös *Lyydiläismurteiden sanakirjaan* (ks. LMS s. VI). Postan aineistoa on käsitellyt tutkimuksissaan Aimo Turunen (1946, 1950). Matrossan (lyyd. *Matrosankülä*, Nissilä 1967: 52) kanta-asukkaisiin kuuluva Klaudia Lukkareva julkaisi 1990-luvulla Oma Mua -lehdessä lyydinkielisiä kirjoituksiaan (ks. Öispuu 2006a: 133), joita voi pitää Matrossan murteen näytteinä. Maantieteellisesti ja kielellisesti Matrossa ja Posta sijaitsevat Prääsän ja Viitanan välillä.

Vuoden 1873 tilasto kutsuu kaikkia Postan, Matrossan, Prääsän, Präkän, Pyhjärven sekä Viitanan asukkaita *karjalaisiksi* (SMN 1873: 5–6). Tuolloin Postassa oli 58 karjalaista ja 8 taloa, Matrossassa – 9 ja 1, koko Prääsässä – 307 ja 46, Präkässä – 38 ja 8 sekä Pyhjärven pogostissa (ven. *Svjatozero, pogost*), joka koostui kolmesta asutuksesta (ven. *Pogostino, Voronovo* ja *Salma*), – 425 ja 48 (mts. 5). Tästä poiketen sama tilasto määrittelee pohjoisempana asuneita lyydiläisiä usein *lappalaisiksi* (ks. lukua 2.1.6. Äänisen alue).

Syvärin alueen muodostavien lyydiläisseutujen väestöluvut 1900-luvun alusta esitetään taulukossa 2, joka perustuu V. Keynäksen kansallisuuskarttaan (1921). Keynäksen kartta on laadittu etupäässä venäläistilastojen mukaan vuosilta 1902, 1905 ja 1907.

Vuosi	Kunta	Koko väestö (Hlömäärä)	Suomensukuiset		Venäläiset	
			Hlömäärä	Prosenttia	Hlömäärä	Prosenttia
1902	Vaaseni	6109	3500	57,29	2609	42,71
1905	Mätäs	5334	500	9,37	4834	90,63
1902	Pyhjärvi	3682	3682	100	-	-
Yhteensä		15125	7682	50,79	7443	49,21

Taulukko 2. Aunuksen läänin Aunuksen kihlakunnan Vaasenin ja Mättään kuntien sekä Petroskoin kihlakunnan Pyhjärven kunnan väestöluvut 1900-luvun alussa.

Huom. Keynäksen ilmoittama Mätysovan eli Mättään kunnan väestön kokonaismäärä – 5834 h. on todennäköisesti painovirhe, po. 5334 h.

Oheisesta taulukosta ilmenee, että etelälyyidin sekä Kaskan ja Pyhjärven keski-lyyidin käsittelevällä alueella oli 15 125 asukasta, joiden määrästä 7682 h. (50,79 %) oli suomensukuisia. Alueella asuneiden suomensukuisten valtaväestön muodostivat lyydiläiset. Kielellisesti puhtain lyydiläiskunta oli Pyhjärvi, jossa suomensukuiset muodostivat 100 % väestöstä. Lyydiläisten ohella Pyhjärven kunnassa oli joukko aunuksen-karjalaisten asuttamia kyliä, mm. Mangan kyläryhmä (ks. SNM 1905: 16–19, Turunen 1946: 4), joiden asukasmäärät myös kuuluvat suomensukuisten yhteislukuun. Tästä poiketen Vaasenin ja Mättään kuntien suomensukuisten väkiluvut (yht. 4000 h.) heijastavat pelkästään etelälyyidin – Kuujärven, Sakilan, Pahatsalan ja Pitmajärven – sekä keskilyyidin Kaskan murteiden puhujamääriä (ks. Härkönen 1920: 391–395). Vähentämällä tästä luvusta kaskanalaiset, joita v. 1905 oli 251 h. (SNM 1905: 46–47), saadaan etelälyyidin puhujamääräksi 3749 h.

Sen lisäksi Mättään kunnan itäpuolella sijaitsevassa Ostretsinin (lyyd. *Ahnuz*, Nissilä 1967: 13; suom. myös *Ahnus*, Tunkelo 1946: karttaliite) kunnassa v. 1902 asui 400 suomensukuista (12,09 % kunnan väestöluvusta, Keynäs 1921). Venäläistynyttä Ivinajoen seutua eli Ostretsinin kuntaa vuoden 1905 rajoissa ei voi silti kiistatta yhdistää

lyydiläisalueeseen, koska toiset tutkijat pitävät sitä äänisvepsäläisenä (ks. Mullonen 2002: 173–174) huolimatta siitä, että sen paikannimistö kuuluu lyydiläisvaikutuksen piiriin (mts. 161). Mulloksen mukaan 1000-luvulle mennessä hahmottuneet Vaasenin ja 1200-luvulle ajoittuvat edellistä nuoremman Ostretsinin pogostin rajat noudattavat muinaisia heimorajoja (mts. 174).

Toisaalta, jos Mulloksenkin mielestä vepsäläiset ottivat käyttöönsä Ostretsinin pogostin alueen myöhemmin, on oletettavissa, että ennen sitä Ostretsinin kuului Vaasenin pogostin alueella asuneiden lyydiläisten vaikutukseen piiriin. Ainakin Latvan kunnan Uusiselän, Maasjärven, Pätsynselän, Tarsalan ja Riiselän kylien (ks. SNM 1905: 12–15, Härkönen 1920: 370–371) muodostama lyydin itäinen rajavyöhyke, joka äänisvepsän ohella sijoittuu keskiaikaiseen Ostretsinin pogostiin (ks. PKOP 1582–83: 115–132), sopisi katsoa lyydiläiseksi (vrt. Nissilä 1947: 14, 1967: 13–14).

2.1.5. Kuujärven seutu

Kuujärven seutu (lyyd. *Kujär ’v*; ven. ent. *Lojanitsy*, nyk. *Mihailovskoje*; ks. Karttaliite, kartta 5) on lyydin Syvärin kulttuurialueen keskeisin paikkakunta. Kuujärvi sijaitsee n. 50 kilometrin päässä Aunuksen kaupungista itään Syvärin pohjoispuolella. Syvärin mutkassa sijaitsevasta Uslankoin (ven. *Uslanka*) venäläiskylästä on Kuujärven eteläisimpään Hidniemen kylään n. 6 km. Nykyisen hallintojaotuksen mukaan Kuujärven maalaiskunta (ven. *Mihailovskoje sel’skoje poselenije*) kuuluu Karjalan tasavallan Aunuksen piiriin, jonka keskus sijoittuu Aunuksen kaupunkiin, mutta ennen tasavallan perustamista Kuujärven kyläryhmä kuului Aunuksen läänin Aunuksen kihlakunnan Vaasenin kuntaan (SNM 1905: 44–47, Härkönen 1920: 392–393).

Kuujärven asutuksen hallintokeskus asettuu entiseen Joensuun kylään, jota nykyään tunnetaan venäläisellä nimellä *Mihailovskoje* (lyyd. *Mihailouskuo* ~ *Mihailouskuu* ~ *Mihaalouskuu*) eli Kuujärvi. Venäläinen paikannimi *Mihailovskoje* (aiemmin *Mihailovskaja*) oli alun perin tarkoittanut Kuujärven entistä kirkonkylää eli Syrjän kylää (lyyd. *S’ür ’d’*), jonka mukaan ensin Kuujärven kyläryhmä (ven. *Mihailovskoje obštšestvo*) ja myöhemmin *Mihailovskin* tai *Mihailovan kyläneuvosto* saivat nimensä (SNM 1873: 157, 1905: 46–47, 1926: 81–82, 1933: 52; Lüüdilaine Sana 2 [2013]).

Lyydiläinen paikannimi *Kujär ’v* ei oikeastaan tarkoita konkreettista järveä, vaan sitä käytetään tarkoittaessa Kuujärven aluetta tai sen kaakkoispuolella sijaitsevien järvien sarjaa (ks. Nissilä 1947: 14–15, Bogdanov & al. 1946). Etelälyydin *Kujär ’v*, keskilyydin *Kujärvi* (Barantsev 1978: 49) -toponyymi on aiemmin selitetty palautuvaksi lekseemiin *kuu*, joka tässä paikannimessä esiintyisi poikkeuksellisesti lyhytvokaalisessa muodossa (Nissilä 1947: 14–15, Turunen 1950: 25).

Kuujärven lyydissä *kuu* tarkoittaa kuitenkin ’kuukautta’, vrt. Kj *kuudam* ’taivaan-kappale Kuu’. Tämän ohella huomiota herättää *j:n* säilyminen lyydin *d’är ’v*-appellaatiivia vastaavassa nimen osassa (ks. myös Turunen 1946: 318). Lyydissä sekä äänisvepsässä on tapahtunut *j > d’*-muutos, mikä kehitys ei kuitenkaan esiinny vokaalien välissä, esim. lyyd. *kujo* ’kuja’ (mts. 319–322), vrt. vepsä *Pujeg* ’Puujoki’ (ven. *Derevjannaja*, kylä; Tunkelo 1946: 465, 548, 583 / so. *Derevjannoje*, kylä ja *Derevjanka*, joki; ks. SNM 1905: 14–15). Näkemykseni mukaan tämän paikannimen alkumuotona ei ollut runollinen *Kuujärvi*, vaan *Kuivajärvi* (Pahomov 2011: 12). Kehitys näyttää

tapahtuneen seuraavasti: *Kuivajärvi* > *Kuivjär'v* > *Kujjär'v* (Kujola 1909: 29) > *Kujär'v* (~ *Kujjär'v*), vrt. lyydP (Hj) *Kuivd'är'v* (Virtaranta 1986: 48 / ven. *Suhoje ozero*, järvi ja aunuksenkielinen kylä Päljärven kyläryhmässä; ks. SNM 1905: 22–23, 322; Turunen 1946: 4, Nissilä 1967: 40–41); veps. *kuinu* 'kuivunut (järvi)', E *Lad'järv* 'Latvajärvi' (Tunkelo 1946: 499). Myös Viljo Nissilä myöhemmin huomioi tämän selitysmahdollisuuden (1967: 43–44).

Kuujärven pogosti (so. seurakunta, ven. *Lojanskij pogost*; ks. VOTS 1845 [N:o 25]) itsenäistyi Vaasenin pogostista, johon se aikaisemmin kuului pitäjän ominaisuudessa (ven. *Lojanskaja volost'*). Vaasenin Voskresenskin pogosti (ven. *Važinskij Voskresenskij pogost*) perustettiin jo ennen 1500-lukua (OGV 1895, N:o 38, s. 4, vrt. Mullonen 1995: 22–23, 2002: 174). Kuujärven pitäjän ja järven nimen vanhoja venäläisiä vastineita *Lojanitsy* ja *ozero Lojanskoje* yritettiin selittää saamen kielen avulla (Kert 1960: 89, Nissilä 1967: 48–49). Tosin, kuten olen aiemmin huomauttanut (Pahomov 1997: 139–140), nämä toponyymit sekä kylän ja joen nimi *Uslanka* (lyyd. *Uslankuo* ~ *Uslankuu*) palautunevat alkumuotoon *Lojan*, joka on hyvin selitettävissä lyydin appellatiivista *oja* (yks. nom. *ojan*) 'oja': v *Važenjah na Lojane ozere* (PKOP 1582–83: 90), *derevnja na ust' Lojanitsy* (PKOP 1563: 86), *na rečke na Lajanke* (PKOP 1563: 89).

1900-luvun alkupuoliskolla Kuujärven kyläryhmään kuului 11–12 lyydiläistä kylää (kylien ven. nimet ovat teoksista SNM 1873: 156–157, 1905: 46–47, 1926: 81–82 ja 1933: 52):

- a. Hidniemi (*Hid'n'iem* ~ *Hid'n'iim* – ven. 1873, 1926, 1933 *Gižino*; 1905 *Gižina*), Taaskola (*Tuaškol* – ven. 1873 *Taškenitsa*, *Taškinskaja*; 1905 *Taškenitsy*; 1926, 1933 *Taškinity*), Paloniemi (*Palon'iem* ~ *Palon'iim* – ven. 1873 *Pal-Navolok*; 1905 *Pal-navolok*; 1926, 1933 *Palnavolok*), Syrjä (*S'ür'd'* – ven. 1873, 1905 *Mihailovskaja*, *Gora*; 1926, 1933 *Mihailovskaja*; ent. kirkonkylä) ja Sjola (*S'ola* – ven. 1873 *Kirga*, *Selo*; 1905 *Kir'ga*, *selo*; 1926, 1933 *Kirga*) sijaitsivat ns. *Kuujärvenjärven* (*Kujjärvend'är'v* – ven. *ozero Lojanskoje*) eli Kuujärven rannoilla.
- b. Joensuu (*D'ogensuu* ~ *D'ogensuo* – ven. 1873, 1905, 1926, 1933 *Ustinskaja*; 1905, 1926, 1933 *Ustje*; 1926 *Ustinskoje*; nyk. *selo Mihailovskoje*, vuodesta 1926 kunnan keskus), Kukoiniemi (*N'iem* ~ *N'iim*, *Kukuon'iem* ~ *Kukuun'iem* ~ *Kukuun'iim* – ven. 1873 *Kukoi-Navolok*; 1905, 1926, 1933 *Kukoi-navolok*), Ylitsi (*Ül'ič* – ven. 1873, 1905 *Njuhova*; 1926, 1933 *Njuhovo*), Akve (*Agveh* – ven. 1873, 1905, 1926, 1933 *Jakovlevskaja*; 1873, 1905 *Jahnovo*; 1926 *Jahnova*) ja Novikko (*Novikuo* ~ *Novikuu* – ven. 1873, 1905 *Novikova*; 1873 *Novinskaja*; 1926, 1933 *Novikovo*) sijaitsivat Pitkäjärven rannoilla (*Pit'k d'är'v* ~ *Pid'gd'är'v* ~ *Pid'd'är'v* – ven. *ozero Dolgoje*).
- c. Metsoiniemi (*Mecuon'iem* ~ *Mecuun'iem* ~ *Mecuun'iim* – ven. 1873, 1905, 1926, 1933 *Mošničje*; nyk. Leningradin aluetta) sijaitsi kauempana pohjoisessa Vaaseninjoen (*Vuažn'end'ogi* – ven. *reka Važinka*) varrella. Metsoiniemen kylä koostui kahdesta osasta – varsinaisesta Metsoiniemestä ja Vaaseninjoen vastarannalla sijainneesta Vassilasta (*Vas'l'an* ~ *Vas'il'an d'er'ein'* – suom. 1926 Vassila; ven. 1873, 1905, 1926 *Vasiljevskaja*), joka mm. venäläisissä tilastoissa 1873, 1905 ja 1926 erotettiin omaksi kyläkseen (ks. Lüüdilaine 2006: 53–55). Kaksi Metsoiniemen kylää mainitaan myös kirjurinkirjassa vuosilta 1582–1583.

Kuujärven pitäjän kylien nimiä ja muuta nimestöä esiintyy Äänisen pogostien kirjurin-kirjoissa (= PKOP) 1563 ja 1582–1583. Kuujärven pitäjä eli *volostka Lajanitsy* mainitaan v. 1563 Äänisen viidenneksen Vaasenin Voskresenskin pogostaan kuuluvana pitäjänä (PKOP 1563: 86). Vaasenin pogostin kirjurinkirjoissa tavataan kuujärveläisten kylien nimiä, esim. Hidniemi – *derevnja na Giže navoloke* (PKOP 1563: 87); *derevnja na Gižnavoloke*, *derevnja Hižina*, *derevnja Tretje Hižino* (PKOP 1582–83: 89) < *Hii-den-*, *Hiisi/niemi* (ks. myös Nissilä 1967: 21–22, 53–54) / Kukoiniemi – *derevnja Kukujev Navolok* (PKOP 1582–83: 91) / Metsoiniemi – *derevnja na Mošnitškom že navoloke* (PKOP 1563: 94), *derevnja Mošnitšja* ja *derevnja Mošnitšje Drugoje* (PKOP 1582–83: 92), vrt. venP *mošnik* ‘metso’.

Arvokasta aineistoa Kuujärven historian tutkimukselle antavat mm. haastattelemanni I. V. Samukovin paikannimistöä koskevat tiedot (ks. Pahomov 2011: 142–157). Hän kertoi myös Syrjän kylän pajoista. Vaasenin pogostin kirjurinkirjassa 1582–1583 mainitaan samaisen Syrjän kylän (*derevnja na gore v Lojaničah Mihailovskaja*) asukkaiden joukossa seppä (*kuznets*) Falja Timofejev (PKOP 1582–83: 90). Samukov ja muut kuujärveläiset muistelivat kertomuksissaan tiiliskivistä v. 1823 rakennettua (VOTS 1845 [N:o 25]), 1924 palanutta Kuujärven kirkkoa ja vanhaa kalmistoa, jotka sijaitsivat Syrjän kylässä. Vaasenin pogostin kirjurinkirjassa 1563 kerrotaan, että mäellä sijaitsevassa [Syrjän] kylässä pellon takana on kirjanpidon jälkeen rakennettu puusta pyhä Georgioksen kirkko: *Derevnja na gore i u toje derevni za polem postavlena posle pis'ma tserkov Jegorei Velikij* (PKOP 1563: 87). Dokumentissa mainitun 1500-luvulla toimineen kirkon nimi ja sijainti (*za polem* ‘pellon takana’) vastaavat Kuujärvellä 1823–1924 toimineen kirkon nimeä ja sen sijaintia Syrjän kylän kaavassa.

Kuujärven väestöä koskevia demografisia tietoja 1873–1933 saadaan Aunuksen läänin ja myöhemmin Karjalan tasavallan asuttujen paikkojen luetteloista (ks. taulukko 3. Kuujärven ryhmän kylät 1873–1933 asuttujen paikkojen luetteloissa).

Oheisessa taulukossa esitetyt luvut kertovat Kuujärven väestön jatkuvasta kasvusta, joka on tapahtunut aina 1920-luvun lopulle mennessä. Vuonna 1873 Kuujärven kylissä oli 178 pihaa (ven. *dvor*) eli taloa, joissa asui 1099 h. Tämä väestö on suurimaksi osakseen, mukaan laskettuna Metsoiniemen kylä (ks. SNM 1873: 156), luokiteltu *karjalaisiksi*, joita osoitettiin tilastotiedoissa venäläisellä lyhenteellä *Kor.* (so. *Korely*). Tästä poiketen ainoastaan Vassilan asukkaat, joiden kylä kuului kiinteästi Metsoiniemen yhteyteen, on merkitty kuuluviksi *tšuudeihin* (ven. *Tšud*), kuten myös Junatsunmäessä ja Kaskanassa asuvat lyydiläiset (mts. 157, ks. lukua 2.1.4. Syvärin alue).

Venäjän talouden ja kansanterveydenhoidon kehitys tukivat väestön ja talonpoikaistalojen määrien kasvua 1900-luvun alussa. Vuonna 1905 Kuujärvellä oli jo 1564 (lyydingielistä) talonpoikaa ja 269 taloa. Niistä kahdessa talossa Syrjän kylässä, jossa sijaitsivat ortodoksinen kirkko ja koulu, asui 14 talonpoikaissäättyyn kuulumatonta henkilöä, joita olivat etenkin pappis- ja opettajaperheiden jäsenet. Leninin käynnistämä uusi talouspolitiikka myötävaikutti Venäjän kehitykseen agraarimaana, mikä ilmenee myös Kuujärven väestön luvuissa, jotka v. 1926 olivat korkeimmillaan. Tällöin Kuujärven kylissä oli 520 taloa ja 2243 asukasta, joiden määrästä lyydiläisiä oli 2082 h. Väestön kasvua ei Kuujärvellä hidastanut vallankumous eikä sitä seurannut siviilisota, jonka taisteluja käytiin kuujärveläisalueen ulkopuolella.

Kylän nimi	1873 Aauksen läänin Aunuksen kihlakunnan Vaasenin kunnan Vaasenin kunnan kyliä			1905 Aunuksen läänin Aunuksen kihlakunnan Vaasenin kunnan Mihalovskin kyläryhmä			1926 Karjalan ANSt:n Aunuksen piirin Mihalovskin kyläneuvosto					1933 Karjalan ANSt:n Aunuksen piirin Mihalovien kyläneuvosto					
	Asukk.	Kansall.	Taloja	Talonpoikia	Muita	Taloja	Asukk.	Karj.	Ven.	Suom.	Muita	Taloja	Asukk.	Karj.	Ven.	Suom.	Muita
01. Hidniemi	107	Karj.	018	165	-	027	238	234	004	-	049	229	229	-	-	-	-
02. Taaskola	158	Karj.	026	233	-	044	364	306	051	007	105	268	266	002	-	-	-
03. Paloniemi	077	Karj.	014	112	-	021	197	191	006	-	042	186	180	003	-	003	-
04. Syrjä 1873 kirkko 1905 kirkon- kylä 1905 koulu	121	Karj., ven.	020	142	014	029	198	165	033	-	041	162	160	002	-	-	-
05. Sjola	028	Karj.	004	073	-	011	064	062	002	-	013	059	051	008	-	-	-
06. Joensuu 1926 kylä- neuvosto 1933 kylä- neuvosto	098	Karj.	017	142	-	025	206	195	011	-	051	192	185	004	003	-	-
07. Kukoiniemi	103	Karj.	016	131	-	023	162	162	-	-	033	130	130	-	-	-	-
08. Ylitsi 1873 tsasouna	126	Karj.	019	181	-	029	249	247	002	-	051	230	230	-	-	-	-
09. Akve 1873 tsasouna koulu 1905	123	Karj.	022	135	-	022	177	176	001	-	032	150	149	-	001	-	-
10. Novikko 1873 tsasouna	068	Karj.	007	097	-	015	133	131	002	-	025	114	114	-	-	-	-
11. Metsoiniemi 1905 koulu	055	Karj.	010	084	-	012	117	101	015	001	033	190	190	-	-	-	-
12. Vassila 1905 koulu	035	Tsuudi	005	069	-	011	138	112	025	001	045	-	-	-	-	-	-
Yhteensä	1099	-	178	1564	014	269	2243	2082	152	2	7	520	1910	1884	19	4	3

Taulukko 3. Kuujärven ryhmän kylät 1873–1933 asuttujen paikkojen luetteloissa. Lähteet: SNM 1873: 156–157, 1905: 46–47, 1926: 81–82 ja 1933: 52.

Stalinin aloittama Venäjän teollistaminen ja siihen liittyvät kulakki- sekä muut vai-
not ovat johtaneet maaseudun väestöluvun laskuun, mikä näkyy jo vuoden 1933 tilastos-
sa. Verrattuna vuoden 1926 tietoihin Kuujärven kaikkien asukkaiden lukumäärä väheni
tuolloin 333, lyydiläisten – 198, venäläisten – 133 ja muiden – 2 henkilöllä. Samaan
aikaan oli kuitenkin vielä korkea syntyvyys, mikä jonkin verran kompensoi lyydiläisvä-
estön hävikkiä.

Väinö Pahomovin (1995: 109) mukaan kaksi viimeistä sotaa vei yli 200 miehen
hengen. 1950-luvun lopussa alkanut kehityskelvottomiksi katsottujen kylien tyhjentä-
minen johti Kuujärven kyläryhmän häviämiseen. 1960-luvulla Kuujärven entiseen Jo-
ensuun kylään rakennettiin suuri asutuskeskus *Mihailovskoje*, johon osa lakkautettu-
jen lyydiläiskylien asukkaista muutti asumaan (ks. Pahomov 1997: 142, 2011: 68–69).
Hyvin monet kuujärveläiset ovat silti muuttaneet muualle, mm. Aunuksen kaupunkiin,
Petroskoihin, Leningradin alueelle ja jopa Murmanskin alueella sijaitsevaan Apatityyn.

Vuoden 1996 loppupuolella Kuujärvellä oli 811 asukasta, mikä oli 29 henkilöä vä-
hemmän kuin vuonna 1994 (Jeroškin 1996). Vuonna 1996 Kuujärven vanhoissa kylissä
asui pysyvästi seuraava määrä lyydiläisiä: Taaskolassa 7 henkilöä (vuonna 1992 oli 16),
Paloniemessä 5 (1992 oli 5), Hidniemessä 3 (1992 oli 3), Syrjässä 3 (1992 oli 3). Muut
kylät olivat täysin autioituneet (Pahomov 1993a: 30).

Vuonna 1999 Kuujärven asukasluku jälleen laski. Samana vuonna Helsingissä vie-
raillut Joensuun kylän asukas Väinö Pahomov kertoi, että Kuujärvellä asui tuolloin 749
henkilöä, joista suomensukuisia oli yhteensä 429 ja lyydiläisiä vähän yli 200. Vuonna
2006 Kuujärven väkiluku oli n. 600 henkilöä (Pahomov 2006: 26).

Kuujärven nykyisestä (1.1.2016) 557 asukkaan määrästä lyydiläissyntyisiä on noin
260 henkilöä (vrt. Pahomov 2012b, 2013b: 85). Kaikki muu alueella asuva väestö on
muuttanut Kuujärvelle vasta viime sodan jälkeen. Lyydiläisten lisäksi siellä asuu aunuk-
senkarjalaisia, venäläisiä, ukrainalaisia, valkovenäläisiä ym.

Noin puolet Kuujärven lyydiläissyntyisten joukosta hallitsee lyydiä. Suurin osa
Kuujärven lyydiä puhuvista on iäkkäitä ihmisiä, jotka hekin ovat kaksikielisiä. Lyydin
ja venäjän ohella monet Kuujärven lyydiläiset osaavat aunuksenkarjalaa. Ennen sotia ja
jatkosodan aikana Kuujärvellä oli suomenkielistä opetusta, minkä ansiosta ikääntyneet
henkilöt, mm. haastattelemani Väinö Pahomov ja Roza Jeršova (ks. Pahomov 2011:
50–51), puhuivat myös suomea.

Haastattelijan kieli vaikuttaa kielenvalintaan ja kielenkäyttömoodiin (Laakso &
Sarhimaa 1997: 109). Aunuksenkarjalaa Kuujärven lyydiläiset käyttävät tilanteen mu-
kaan keskusteluissa livvinkarjalaisten ja myös suomalaisten kanssa. Niinpä v. 1909
Kuujärven Paloniemessä vierailut Salmin karjalaisia syntyään ollut Juho Kujola (ks.
Virtaranta 1960: 29–30) näyttää osaksi saaneen lyydin asemesta aunuksen näytteitä,
jotka hän tietämättömänä julkaisi myöhemmin Kuujärven aitoina sanastoesimerkkei-
nä toimittamassaan sanakirjassa (ks. LMS). Myös professori Seppo Suhosen johtama
Helsingin yliopiston AV-keskuksen kuvausryhmä sai osaksi tallennettua aunusta lyydin
asemesta Kuujärvellä v. 1996.

Osaamaansa aunusta Kuujärven lyydiläiset eivät silti sekoita arkipuheessa lyydiin.
Ylipäänsä he ovat melko konservatiivisia äidinkiellensä suhteen. Haastattelemani palo-
niemeläisen Ivan Samukovin puheessa esiintyvät aunukselaisuudet ovat sikäli poikkeuk-
sellisia, että aunus on ollut hänen Jevdokia-vaimonsa äidinkieli (ks. Pahomov 2011: 49).

Eniten aunukselaisuuksia olen havainnut Kuujärven ns. *lyhytpajoissa* eli tšastuškoissa (ks. Pahomov 1990a), jotka näyttävät olleen Aunuksen mailla yhteistä kansanrunoutta.

2.1.6. Äänisen alue

1300-luvulta lähtien lyydiläiset joutuivat läheisiin kosketuksiin varsinaiskarjalaisten kanssa. Novgorodin ja Ruotsin välisen Pähkinäsaaren rauhan (1323) solmimisen jälkeen osa varsinaiskarjalaisia muutti ruotsalaisille jääneiltä seuduilta Itä-Karjalan keski-alueelle, Suununjoen ja Seesjärven väliseen maastoon (Bubrih 1947b: 37–40), missä he tapasivat lyydiläisiä. Pitkään kestäneen kontaktin jälkiä tavataan sekä pohjoislyydissä että eteläkarjalassa. Erityisen vahvana sitä koettiin 1600-luvulla Lohmojan seudulla (ks. Turunen 1977: 180–186, Barantsev 1984), jossa Suoju laskee Ääniseen. Siellä lännestä Suojunjokea alas kulkeneet karjalaiset törmäsivät Syväriltä tulleeseen paikalliseen lyydiläisväestöön (vrt. Mullonen 2002: 172, 318, 2009: 24).

Lappalaisiksi on Itä-Karjalassa perinteisesti nimitetty pohjoisen asukkaita, vaikka he eivät olisi saamelaisia (Grünthal 1997: 134). 1500-luvulla saamelaisten asuttamia Itä-Karjalan pohjois- ja keskiosia kutsuttiin Lapin pogosteiksi, joista eteläisin, Lintujärven pogosti sijaitsi Suununjoella (Bubrih 1947b: 38, Kert & Mamontova 2008: 14). Hallinnollisena yksikkönä ns. *Novgorodin Lappi*, jonka alue käsitti seitsemän pogostia (Lintujärvi, Semsjärvi, Selki, Paatene, Rukajärvi, Suikujärvi ja Paanajärvi), muodostui 1400-luvun lopussa (Kuzmin 2013: 132).

Etnonyymi *lappi* on Itä-Karjalan eteläosien asukkaiden käyttämänä pitkään tarkoittanut Lapin pogostien alueella asunutta väestöä huolimatta sen etnisessä koostumuksessa tapahtuneista muutoksista, vaikka myöhemmin alueella asui itämerensuomalaisia (Bubrih 1947b: 39–40, Barantsev 1984: 302, Kert & Mamontova 2008: 14). Niinpä Aunuksen läänin ensimmäinen kuvernööri runoilija Gavriila Deržavin kutsui matkapäiväkirjassaan v. 1785 Lapin pogostien alueella Poventsan kihlakunnassa asunutta karjalaisväestöä *lappalaisiksi* (ven. *lopljane*) ja heidän kieltään *lapin kieleksi* (ven. *lopskij jazyk*), jonka rajamurteet yhtyvät *anukselaisten murteeseen* (ven. *narešije olontšan*, so. livvi ja lyydi) (Epštein 1987: 73–75, 79, 113, 119, ks. myös Pimenov & Epštein 1969: 91). Myös v. 1841 Elias Lönnrot huomautti, että Aunuksen läänin pohjoisten pogostien (Lintujärven, Repolan, Rukajärven jne.) asukkaita kutsutaan *lappalaisiksi* (1902: 7, 1985: 233). Ahtian selityksen mukaan 1870-luvulla venäläisessä tilastossa esiintyvä etnonymy *lappalaiset* tarkoittaa niitä karjalaisia, jotka ovat asuneet Lapin pogosteissa (1903: 5). Lapin pogostien alueella asuvat eteläkarjalaiset ovat kutsuneet myös itseään *lappalaisiksi* (Bubrih 1947b: 8, 40, 46–47).

Lapin ja Äänisen pogostien raja (ks. kartta PKOP 1582–83: 509) kulki lähellä pohjoislyydiläisiä kyliä, jotka ovat paikoin yhä kosketuksissa eteläkarjalaisiin. Paitsi pohjoislyydiläiset myös keskilyydiläiset sekä Saavan Prääsän ja Lohmojan lyydiläismurteiden puhujat ovat nimittäneet karjalaisia, joiden asutusalue kuului aikoinaan Lapin pogosteihin, *lappalaisiksi* sekä heidän aluettaan ja kieltään *lapiksi* (LMS s. 109, 192; Gordejeva & Jegorova 1941, Bubrih 1947b: 40; Turunen 1947: 4, 1977: 183). Kujolan mukaan lyydin *lapp(i)* ’lappi’ tarkoittaa ensisijaisesti Poventsan kihlakunnan karjalais-alueetta ja siellä puhuttua kielimuotoa: lyydP (B) *lapin rahvaz* ’Lapin ihmiset’ / (Pl) *lapp*:

pohd'ain'e čura 'Lappi: pohjoinen puoli', *pagištau lapikš* 'puhutaan lappia' / (N) *lapin bokkai* 'Lapin puoleen', *lapin vaza* 'Lapin vasikka, so. haukkumanimi henkilölle, joka ei osaa hyvin lyydiä eikä venäjää' (LMS s. 192) // K (Lm) *kard'alaižed pohjaine Porarvi, Rebola, Himol'a, kui se on lappi l'ibo lapin čura* 'karjalaisia ovat pohjoiset Porajärvi, Repola, Himola, koska ne ovat Lappia eli Lapin puolta (mts. 109).

Sen lisäksi etnonymii lappi tarkoittaa lyydissä pohjoiskarjalaisia. Esimerkiksi Saavan Prääsän lyydiläiset ovat käyttäneet ilmaisuja *lap'p'ilaizet* ja *lapin miehet* paitsi Porajärven ja Repolan myös Uhtuan alueiden asukkaista: *lap'p'i, lap'p'ilaizet: rebo-läd, uhtat, porarvet* 'Lappia eli lappalaisia ovat repolalaiset, uhtualaiset, porajärveläiset' (Gordejeva & Jegorova 1941). Kujolallakin (N) *lappalaine* on 'vienankarjalainen' (LMS s. 192). Etelälyydin alueella lekseemi *lappi* esiintyy etenkin paikannimissä (ks. lukua 2.1.2. Kantasuomi ja saamelaisperäinen paikannimistö). Vepsän murteissa ja paikannimistössä *lappi*-nimi on taas tuntematon (Mullonen 2002: 161, ks. myös SVJ).

Aimo Turusen (1977: 183, 186) mukaan 1800-luvun puolivälissä venäläisten asiakirjojen mainitsevat kaksi *lappalaiskylää* Petroskoin pohjoispuolella ovat Lohmoja ja Jallahti (ks. Karttaliite, kartta 6). Molemmat paikkakunnat ovat nykyään venäläistyneitä. Lohmoja eli *Rutšja* (ven. *Logmorutšei, Logmozero*) sijaitsee kymmenisen kilometrin päässä Petroskoista. Vuonna 1905 tässä kylässä oli 232 asukasta 48 talossa (SNM 1905: 40–41, vrt. Härkönen 1920: 364). Vuonna 1909 Kujola (1909: 27–28) tavoitti Lohmojan (Kujolalla – *Rutšja*, myös lyyd. *Lohmoid'är'v*) viidessä talossa 10 henkilöä, jotka osasivat *l'uud'ikš pagišta*. Koska tästä määrästä 9 h. oli tuolloin iäkkäitä, hän oletti Lohmojan kylän venäläistyneen kokonaan 1930-luvulle mennessä (Kujola 1928: 97, 1932: 520). Tästä huolimatta vuoden 1943–1944 vaihteessa Turunen tapasi Lohmojassa 8 lyydin taitajaa, joiden puheessa oli yllättävän paljon muissa lyydiläismurteissa tuntemattomia eteläkarjalaisia piirteitä (Turunen 1946: 6, 38–39, 1977: 180–186).

Kylän vanhin asukas, 100-vuotias Jakov Stafejev kertoi Turuselle, että 1800-luvun lopussa kaikki Lohmojan asukkaat osasivat lyydiä ja sitä puhuttiin myös pohjoisempaan sijaitsevassa Jallahden kylässä (ven. *Jalguba*) vielä 1800-luvulla (Turunen 1946: 6, 1977: 180, 183). Vuonna 1867 Konstantin Petrovin ja 1892 Nikolai Leskovin ilmestyneissä julkaisuissa mainitaankin, että Jallahden kylässä puolet väestöstä koostuu venäläisistä ja toinen puoli *karjalaisista*, jotka menevät keskenään naimisiin (Leskov 1892: 97; Paškov 2010: 183, 191, 329). Myös Stafejevin kertoman mukaan toinen puoli Jallahtea puhui lyydiä ja toinen venäjää, mutta hänen lapsuutensa aikana lyydin taito oli sielläkin ollut yleistä (Turunen 1977: 180).

Lohmojan alue tunnetaan myös Järventakaisen nimellä – lyyd. *D'ärventagain'e*, ven. *Zaozerje*, jonka mukaan Lohmojan kyläryhmä kutsuttiin vuoden 1905 tilastossa *Zaozerskoje obštšestvo* (Nissilä 1967: 28). Tämä nimi oli tuttu Genetzille (1872: 3–4), joka kertoo saaneensa matkalla tiedon, että lyydiläisiä asuu ”*Järventaguaisen kylässä* (Petroskoin likitienoossa, Shuojunjoen laskelmalahden vasemmalla puolella)”. Lohmojan eli Järventakaisen kyläryhmä, Jallahden kyläryhmä (ven. *Jalgubskoje obštšestvo*) ja erillinen Jallahden verovapaa kyläryhmä (ven. *Jalgubskoje obel'noje obštšestvo*) kuuluivat Petroskoin kihlakunnan Suojun kuntaan (SNM 1905: 38–41, Härkönen 1920: 363–364). Aunuksen läänin asuttujen paikkojen luettelo vuodelta 1873 sisältää tietoja näihin ryhmiin kuuluvista kylistä ja niiden asukkaista (SNM 1873: 5, 7–8).

Kyläryhmä (1905)	Kylän nimi		Taloja (1873)	Väestö (1873)				
	Ven. nimi (1873)	Suom. nimi		Asukkaita	Karj.	Lapp.	Suom.	Muita
Jallahti	1. Suisar (Suisarskij ostrov)	Suisaari	58	431	431	-	-	-
	2. Okulovskaja (Karajevskaja)	Kaara	42	282	-	-	180	102
	3. Jemeljanovskaja (Kunajevskaja)		37	290	290	-	-	-
	4. Anhimovskoje (Babkino)		24	187	-	-	107	80
			161	1190	721	-	287	182
Jallahti verovapaa	1. Tjurmino (Iangora tai Jalgora)	Jalmäki (Tyriminä)	9	71	71	-	-	-
	2. Mandera (kaksi asutusta: Berezovago Mosta ja Novyi Potšinok)	Mannerkylä	8	81	81	-	-	-
			17	152	152	-	-	-
Lohmoja (Järventakainen)	1. Petrušin Navolok	Petrusiemi	4	33	-	33	-	-
	2. Logmorutševskaja	Lohmoja	32	221	-	221	-	-
	3. Tihon ~ Tiinj Navolok (kaksi asutusta: Matkovštšina ja Stšeleiki)	Tihoniemi	14	108	-	108	-	-
	4. Leh-Navolok (Lek-Navolok)	Lehtiniemi						
	5. Zaostrovje	Saarentaka	20	188	-	188	-	-
	6. Šlykin Navolok	Slikanniemi	12	74	-	74	-	-
	7. Rud-Navolok (Rudnyi)	Rutaniemi	3	22	-	22	-	-
	8. Solomenskaja uprazdennaja pustyn' (Solomenskij pogost)	Solomanni (Salmi)	3	-	-	-	-	9
	9. Sulož gora	Suolusmäki	55	364	-	364	-	-
		143	1019		1010		9	
								Yhteensä kyläryhmässä

Taulukko 4. Petroskoin kihlakunnan Suojun kunnan Jallahden ja Lohmojan kyläryhmien asukastiedot vuodelta 1873. Lähteet: SNM 1873: 5, 7–8; Härkönen 1920: 363–364 (T SNM 1905: 38–41), Nissilä 1967.

Lohmoijärven rannikkoseudulla sijainneissa Lohmojan ryhmän kylissä v. 1873 oli 1010 *lappalaista*, jotka asuivat 140 talossa. Äänisjärvellä sijainneissa Jallahden ryhmän kylissä asui yhteensä 1190 h. 161 talossa. Näiden kylien asukasmäärästä (1190 h.) *karjalaisia* oli Suisaaressa (431 h.) ja Jemeljanovskajassa (290 h.) sekä *suomalaisia* – Okulovskajassa eli Kaarassa (180 h.) ja Anhimovskojessa (107 h.).

Verovapaa Jallahden kyläryhmä koostui parista tai kolmesta kylästä, jotka sijaitsivat *kaivojen vieressä* – Jalmäestä (Tyrminästä) ja Mannerkylästä (kylien nimistä ks. Nisilä 1967: 50–51, 87). Viimeksi mainitusta erotettiin kaksi asutusta: *Berezovago Mosta* (v. 1905 *Berezovyje mosty*) ja *Novyi Potšinok*. Vuonna 1873 Jalmäessä ja Mannerkylässä asui yhteensä 152 henkilöä 17 talossa, ja kaikki asukkaat olivat *karjalaisia*. Vuoden 1905 tilasto kertoo verovapaan Jallahden ryhmän koostuneen tuolloin kolmesta kylästä: Jalmäestä (ven. *Jalgora, Tjur'mino*), Mannerkylästä (ven. *Berezovyje mosty, Manderä*) ja *Okulovskaja*-nimisestä kylästä (SNM 1905: 40–41), joka on silti eri kylä kuin edellä mainittu Okulovskaja-Kaara (ks. mts. 38–39, Härkönen 1920: 363). Vuonna 1905 tässä kyläryhmässä oli 342 asukasta 56 talossa (mts. 40–41).

Kolmessa kyläryhmässä v. 1873 oli yhteensä 321 taloa, jossa asui 2361 h. Heidän määrästään ainoastaan 191 h. oli venäjänkielisiä, joiden etnisestä taustasta tilastossa ei ollut tapana mainita tietoja. Tällaisia henkilöitä tavataan tilaston mainitseman *suomalaisen* valtaväestön ohella Okulovskajan (Kaarän) ja Anhimovskojen kylässä sekä nykyisin Petroskoin kaupunginosana tunnetun Solomannin (ven. *Solommenoje*) ainoana asukkaana. Tilaston mukaan Solomannissa eli 'Salmen kylässä' asui 1870-luvulla vain 9 h. kolmessa talossa, mutta jo v. 1905 siellä oli peräti 154 talonpoikiin kuulumatonta henkilöä 30 talossa (SNM 1873: 7, SNM 1905: 40–41, vrt. Härkönen 1920: 364). Vuonna 1873 Solomannissa, jota kutsuttiin lakkautetuksi luostariksi, oli kaksi kirkkoa ja tsasouna (SNM 1873: LXI, 7).

Näin venäläinen tilasto vuodelta 1873 kutsuu Lohmojan–Jallahden murretta puhuneita lyydiläisiä *karjalaisiksi*, *lappalaisiksi* ja *suomalaisiksi*. 1800-luvun loppupuoliskolla Venäjällä on vakiintunut käsitys siitä, että lyydiläiset ovat osa karjalaista etnosta (Ahtia 1903: 4). Täten myös Kuujärven ja Järventakuisen lyydiläiset v. 1873 määriteltiin enimmäkseen *karjalaisiksi* (SNM 1873: 157). 1990-luvun lopussa Irma Mullonen tapasi Suisaaressa iäkkäitä ihmisiä, jotka kertoivat vanhempiensa puhuneen sujuvasti *karjalaa*. Tämän sekä paikannimistön ja vuoden 1873 tilaston tarjoamien tietojen perusteella Mullonen luokitteli Suisaaren lyydiläiseksi kyläksi, jonka identiteetti on muutamassa vuosikymmenessä vaihtunut venäläiseksi (2009: 24–25).

Toisaalta Lohmojan–Jallahden murteessa ”on runsaasti muulle lyydille vieraita karjalaispiirteitä” (Turunen 1977: 180), mistä johtuneen sen puhujien määrittelemisen *lappalaisiksi* 1870-luvun venäläisessä tilastossa. Näin myös v. 1875 Pietarissa ilmestyneessä tutkimuksessaan A. F. Rittich mainitsi karjalaisten ohella *lappalaisia* (ts. Lapin pogostien karjalaisia), joita Aunuksen läänissä oli tuolloin 3526 h. (Ahtia 1903: 5). Jallahden veroista vapautettuja talonpoikia kutsutaan *lappalaisiksi* jo v. 1601 laaditussa lahjakirjassa (Mjuller 1947: 115, Barantsev 1984: 302), mikä Amelinan (2006: 288–289) mukaan viittaa heidän karjalaiseen alkuperäänsä. Tilastossa esiintyvä etnonymy *suomalaiset* taas perustuneen Sjögrenin *tšuudeja* ’vepsäläisiä’ koskevaan ilmaisuun *Urfinnen* (ven. *pervobytnyje finny*, ks. Köppen 1861: V). Niinpä myös v. 1849 laaditussa Aunuksen kihlakunnan *karjalaisia* koskevassa raportissa (ks. Paškov 2010: 119–120) etelälyydiläiset esiintyvät nimellä *suomalaiskarjalaiset eli tšuudit* (ks. lukua 4.1.2. Peter

von Köppen). Myös Kotkatjärven ja Viteleen kuntien aunuksenkarjalaisia vuoden 1873 tilastossa on luokiteltu *suomalaisiksi* (ks. SNM 1873: 138–143, 146–147).

Huomattakoon, että nykyään Petroskoin kaupunginosana tunnetun Suolusmäen isohkon asukasryhmän (364 h. 55 talossa) tilasto määrittelee kokonaisuudessaan *lappalaisiksi* (SNM 1873: 5). Tämä on tärkeä osoitus siitä, että Petroskoin seutu kuului aikoinaan lyydiläisalueeseen (ks. myös Mullonen 2009: 24). Sama tilasto kertoo *lappalaisten* 1870-luvulla asuneen laajemmin Suojun kunnan muissa kylissä, esim. Ylä-Besoutsassa, Lipatsu-Besoutsassa, Lembatsovassa, Soiminossa, Onteinniemessä, Sakarvossa, Kosalmella, Suojun Tsupussa, Surlahdessa (lyyd. *Sur(m)laht*, ven. *Surguba*; ks. Nissilä 1967: 78), Rinnassa, Naamoilassa (SNM 1873: 5–9), joista suurin osa on ollut jo kauan venäläistyneitä. Vuonna 1909 Kujola merkitsi Naamoilassa tiedon, jonka mukaan ”*Rindan* kylä *Ugzd’ärven* rannalla on venäläinen, mutta *Surlaht* jo *l’uud’ikylä*” (1909: 27). Vuoden 1873 tilaston *lappalaisiksi* kutsumien lyydiläisten asuma-alue sijoittuu entiseen Petroskoin kihlakunnan Suojun kuntaan (ks. SNM 1905: 38–45, Härkönen 1920: 363–365), ja se käsittelee Suolusmäen, Suojunjoen ala-juoksun, Lohmoijärven, Uksijärven ja Kenjärven ympäristöt (Amelina 2006: 287–288, ks. myös SNM 1873: 5–9).

Ensimmäisiä venäläisiä asutuksia ilmestyi Äänisniemelle Novgorodin aikoihin, 1200–1400-luvulla (OIK s. 43, Nissilä 1947: 13; Mullonen 2009: 22, 24). Metalliteollisuuden kehitys käynnistyi 1500-luvulla, jolloin Äänisen alueella oli lukuisia talonpoikaispajoja. Tältä pohjalta 1600-luvun jälkipuoliskolla alkoi kupari- ja rautatehtaiden toiminta Äänisniemellä ja sen lähiseuduilla. Eniten rautamalmia oli Kižin, Sungun ja Lapin pogosteissa. Tuolloin perustettiin Kižin pogostin kyliin Lisman (ven. *Ližma*) ja Tetrijärven (ven. *Kedrozero*) tehtaat. (Mjuller 1947: 144–146.) Vuoden 1905 hallinnollisen jaon mukaan Lisma ja Tetrijärvi kuuluivat Kontupohjan kunnan Lisman kyläryhmään (SNM 1905: 10–11, Härkönen 1920: 355), joka sijaitsee nykyisen pohjoislyyidin itäisellä rajavyöhykkeellä. 1870-luvulle mennessä nämä kylät lienevät jo venäläistyneet, koska sen aikainen tilasto ei esitä niiden asukkaiden etnistä taustaa koskevia tietoja (SNM 1873: 21, 32). Bubrihin mukaan Munjärven Lahden pohjoispuolella asuneet lyydiläiset ja heidän lähinaapurinsa varsinaiskarjalaiset joutuivat yhdessä 1500–1600-luvulla kehittyneen metalliteollisuuden vaikutuspiiriin, mikä oli leimaavaa heidän murteilleen (1947b: 45–46).

Teollisuuslaitosten perustaminen varsinaiselle lyydiläisalueelle lisäsi 1700-luvulla merkittävästi venäjän kielen vaikutusta lyydin murteisiin. Lohmoja, Viitana ja Suojun kyläryhmä sijaitsevat lähellä Petroskoin kaupunkia. Petroskoi, joka sai alkunsa Pietarin tehtaasta (ven. *Petrovskij zavod*), perustettiin v. 1703 (Afanasjeva & al. 1984: 45–46). Suojun lyydin alueella Pietari Suuren käskystä v. 1707 avattiin kupari- ja rautavalimo. Tämä Kenjärven tehtaan nimellä (ven. *Kontšezeskij zavod*) tunnettu valimo liittyi ns. *Aunuksen Pietarin tehtaiden* ketjuun (ven. *Olonetskije Petrovskije zadody*), joiden käytämiä raaka-aineita (järvi- ja suomalmia, hiiltä ym.) hankittiin paikallisten talonpoikien voimin (Ozeretskovski [1792] 1989: 140–147; Afanasjeva & al. 1984: 42–43, 49–53, 64, 82–83; Paškov 2010: 27–29). Tällöin Petroskoin kihlakunnassa asuneet lyydiläiset ja äänisvepsäläiset talonpojat 1700-luvun alusta asti kuuluivat Aunuksen tehtaiden alaisuuteen (ven. *pripisnyje krestjane* ’kiinnitetty talonpojat’, Paškov 2010: 28, 98–100, 130). 1700-luvun puolivälissä oli jo yli 15 000 henkilöä velvoitettu tehdastyöhön (Koponen 1968: 202).

Pohjoislyyidin koillisryhmän murrealueella hieman Tiutiaa pohjoisempaan oli venäläisten asuttama Valkeamäen kylä (SNM 1873: 31, 1905: 8; Nissilä 1967: 89, Lüydilaine 2006: 51–52). Valkeamäessä (ven. *Belaja gora*) louhittiin Pietarin palatsien ja kirkkojen rakentamista varten *tiutialaista* marmoria, jonka hankintaan osallistuivat Tiutian kylän kauppiaat ja talonpojat (Ozeretskovski [1792] 1989: 133–138, Afanasjeva & al. 1984: 50). Tiutian marmorilouhimo avattiin v. 1757 (Paškov 2010: 28). Vuonna 1762 Tiutiassa alkoi toimia metallitehdas (Ozeretskovski [1792] 1989: 133–134, Klementjev 1991: 13). Lohmojan lähellä sijaitsevasta Solomannin kylästä löydettiin myös marmoria v. 1769 (Paškov 2010: 28).

Vuonna 1829 Aunuksen tehtaiden hallitus toimitti selvityksen *karjalan kielen* käytöstä tehtaisiin kiinnitettyjen Petroskoin kihlakunnan talonpoikien keskuudessa (ks. Paškov 2010: 98–100), joka tarjoaa tietoja Petroskoin lähellä asuneiden lyydiläisten kielitilanteesta 1800-luvulla (ks. lukua 4.1.6.1. Ennen v. 1917 venäläistutkimuksessa). Tämän selvityksen mukaan Petroskoin pohjoispuolella sijaitsevilla kylissä venäjän kielen taito oli melko yleistä: Suunun *volostissa* eli 'kyläkunnassa' (ks. Härkönen 1920: 364–365, Nissilä 1967: 78–80) ja Vornovan kylässä (ks. Härkönen 1920: 353, Nissilä 1967: 92) puhuttiin vain venäjää, eräissä Suojun *vottšinan* eli 'kunnan' kylissä puhuttiin vain venäjää tai venäjän ohella osattiin *karjalaa*; Viitanan, Lohmojan ja Jallanden volosteissa *karjalan* ohella osattiin venäjää. Kontupohjan volostista ilmoitettiin ristiriitaisia tietoja, joiden mukaan siellä puhuttiin ainoastaan venäjää tai venäjän ohella osattiin myös *karjalaa*. Koillisryhmän alueella Petropavlovskin seurakunnassa (so. Tiutiassa ym., ks. Härkönen 1920: 355) venäjän ohella osattiin *karjalaa*, Lisman volostissa (ks. mts. 355) puhuttiin vain venäjää. Pohjoislyydiläisen alueen itäpuolella sijaitsivat Kižin ja Tolvujan vottšinojen venäjänkieliset kylät.

Aunuksen tehtailla v. 1829 toimitetussa selvityksessä mainitaan Ostretsinin kunnan ainoana *karjalankielisenä* kylänä Maasjärven lyydiläiskylä (Paškov 2010: 99), joka sijaitsee Petroskoin eteläpuolella. Vuoden 1905 hallintojaon mukaan se kuului Latvan kunnan Derevjannojen kyläryhmään, jonka nimikkökylä Derevjannoje sijaitsi *Derevjanka*-joella eli *Puujoella*, vrt. vepsÄ *Pujeg* (Tunkelo 1946: 465, 548, 583). Tällöin Maasjärvellä oli oma koulu ja 201 asukasta 32 talossa (SNM 1905: 14–15). Härkösen (1920: 371) ilmoittamat Maasjärven kokonaisluvut ovat taas 185 asukasta ja 28 taloa. Häneltä jäivät laskematta 16 talonpoikaissäätyyn kuulumatonta henkilöä ja heidän asuttamansa neljä taloa. Tällaisia mm. maalaispappeja ja -opettajia koskevia tietoja tilasto (SNM 1905) antoi erikseen, minkä johdosta etenkin heille kuuluneet talot ovat jääneet Härköseltä usein huomaamatta.

1870-luvun tilasto ei kerro mitään Maasjärven asukkaiden etnisestä taustasta. Vuonna 1873 kolmesta osasta koostuneesta Määsjärven kylässä asui 150 h. 26 talossa, joiden lisäksi Maasjärven Misukanselässä (ven. *Mišukova-Sel'ga*) oli yksi talo ja kaksi asukasta (SNM 1873: 20–21). Vuoden 1905 tilasto mainitsi taas Misukanselän omana pienenä kylänään, jossa oli tuolloin 9 asukasta kahdessa talossa (SNM 1905: 14–15, Härkönen 1920: 371). Köppenin etnografisessa kartassa (1851) Maasjärven kylän asukkaat on määritetty *tsuudeiksi* (ks. lukua 4.1.2. Peter von Köppen). Tämän kylän murteesta ei ole tarkkoja tietoja lukuun ottamatta paikannimistön tarjoamia näytteitä, joiden perusteella Maasjärven on katsottu liittyneen lyydiin yhteyteen (Turunen 1946: 6–7,

Nissilä 1967: 11–12), esim. (pääpainollisen tavun diftongi) *Suarik* 'Saarikko; Inselgruppe' (Maasjärvi, Nissilä 1967: 11), vrt. Kj *suar'ik* 'saari' (ks. Pahomov 2011).

Maasjärven välittömässä läheisyydessä asuneeksi väestöksi Köppenin karttaan on merkitty Uusiselän (ven. *Užesel'ga*) *karjalaiset*, jotka muodostivat oman murresaarekkeensa Äänisen rannalla nykyisen Petroskoin lähiössä (ks. Köppen 1851). Vuonna 1905 tämä kylä, joka mainittiin Suuren ja Pienen Uusiselän nimellä, kuului samaan Latvian kunnan Derevjannojen kyläryhmään. Suurella Uusiselässä oli tuolloin 112 asukasta 17 talossa ja pienessä Uusiselässä – 45 asukasta 5 talossa (SNM 1905: 14–15, vrt. Härkönen 1920: 371). Vuoden 1873 tilasto kutsui Uusiselän, Derevjannojen ja niiden lähi-kylien asukkaita *venäläistyneiksi tšuudeiksi* (SNM 1873: 16), joiden voidaan kuvitella puhuneen Maasjärven tai Lohmojan tapaista lyydiläismurretta. Tähän viittaa myös *Užesel'ga*-paikkannimen ž:llinen asu, jossa on tunnistettavissa Lohmojan murteelle ja osaksi pohjoislyydille ominainen kehitys $z > ž$ i:ttömän vokaaliaineuksen ja *i:n* välissä (ks. Turunen 1946: 222–223), esim. lyyd. Lmo, Mun, Koill *uuz* 'uusi'; pn. *Uužküla* (kaksi kylää Munjärven ja Solomannin alueella, Nissilä 1967: 89). Nissilä 1967: 89). Ääniseikä muussa vepsässä tällaista kehitystä ei tavata, vrt. vepsä *uuz*' (SVJ s. 604–605).

Äänisen länsirannikolle ulottuvien lyydiläisseutujen väestöluvut 1900-luvun alusta esitetään taulukossa 5, joka perustuu V. Keynäkseen kansallisuuskarttaan (1921).

Vuosi	Kunta / kaupunki	Koko väestö (hlömäärä)	Suomensukuiset		Venäläiset	
			Hlömäärä	Prosenttia	Hlömäärä	Prosenttia
1905	Kontupohja	8349	4170	49,99	4179	50,01
1905	Munjärvi	6342	6342	100	-	-
1902	Suoju	7807	2500	32,06	5307	67,94
1908	Petroskoi	15041	6500	43,22	8541	56,78
1902	Latva	6249	2640	40,65	3609	59,35
Yhteensä		43788	22152	50,59	21636	49,41

Taulukko 5. Aunuksen läänin Petroskoin kihlakunnan Kontupohjan, Munjärven, Suojun ja Latvian kuntien sekä Petroskoin kaupungin väestöluvut 1900-luvun alussa.

Kuten oheisesta taulukosta ilmenee, 1900-luvun alussa lyydiläisalueen Äänisen puoleisessa osassa, mukaan laskettuna Petroskoin kaupunki, oli 43 788 asukasta, joiden määrästä 22 152 h. (50,59 %) oli suomensukuisia. Alueella asuneiden suomensukuisten lukumäärän muodostavat enimmäkseen lyydiläiset, joiden ohella samaan lukuun kuuluvat Länsi-Munjärven aunuksenkarjalaiset, Petroskoissa asuneet karjalaiset, vepsäläiset ja suomalaiset sekä Latvian kunnassa vepsäläiset. On oletettavissa, että lyydiä on tuolloin puhuttu sekä Petroskoissa että Latvian kuntaan kuuluvien Uusiselän, Maasjärven, Pätsynselän, Tarsalan ja Riiselän kylien ympäristöissä.

Pelkästään maaseudulla – Kontupohjan, Munjärven, Suojun ja Latvian kunnissa – asui 28 747 h., joiden määrästä 15 652 h. eli 54,45 % oli suomensukuisia. Myös suhteessa venäjänkieliseen väestöön se on enemmän kuin Syvärin lyydiläisalueella, jossa samoihin aikoihin 50,79 % koko väkiluvusta eli 7682 h. oli suomensukuisia (ks. lukua 2.1.4. Syvärin alue). Kielellisesti suurin lyydiläiskunta oli Munjärvi, jossa asui 6342 suomensukuista eli 100 % koko kunnan väestömäärästä.

Yhteen laskettuna 1900-luvun alussa tunnetulla lyydiläisalueella (Petroskoi mukaan luettuna) asui 29 834 suomensukuista henkilöä. Jos tähän vielä lisätään Äänisen takaiset Suurlahden (592 h.) ja Tolvujan (1176 h.) kuntien suomensukuisten luvut, suomensukuisten kokonaismäärä nousee 31 602 henkilöön. Vaikka tähän samaan lukuun kuuluvat Petroskoin kaupungissa ja lyydiläiskunnissa asuneet karjalaiset, vepsäläiset ja suomalaiset, se ylittää reilusti Kujolan laskentaan perustuvan lyydin potentiaalisen puhujamäärän, joka v. 1905 oli 10 676 h. (ks. taulukko 1. Lyydin päämurteiden ja erillis-murteiden arvioidut puhujamäärät 1900-luvun alussa v. 1905 kuntarakenteen mukaan).

Tosin tunnettujen lyydiläismurteiden puhujamäärän laskelmasta jäivät kokonaan pois sekä Petroskoi että Suurlahden, Tolvujan, Latvian ja Mättään kunnat, joiden suomensukuisten asukkaiden määrä Keynäksen (1921) tietojen perusteella oli 11 408 h. Lisäksi edempänä esitetty Vaasenin kunnassa puhutun lyydin yhteisluku (1815 h.) ei sisällä kaikkia Vaasenin kunnassa asuneita lyydiläisiä, joita Keynäksen mukaan oli 3500 h. (tästä määrästä puuttuu vielä 1685 h.). Niinpä Kujolan laskelmasta huomiotta jääneellä lyydiläisalueella asui lisäksi 13 093 suomensukuista henkilöä, joiden määrästä 6500 sijoittuu Petroskoihin ja 6593 maaseudulle. Esitetyn perusteella on pääteltävissä, että 1900-luvun alussa Aunuksen läänissä lyydiä on voinut puhua noin 15 000–20 000 h.

2.2. Lyydiläisten alueellinen identifioituminen

2.2.1. Lyydiläisiä ympäröivät väestöt

Lyydiläisalue sijaitsee erikielisten väestöjen ympäröimänä. Sen itä- ja eteläpuolella asuvat venäläiset, länsipuolella aunuksenkarjalaiset sekä luoteis- ja pohjoispuolella eteläkarjalaiset (ks. Karttaliite, kartta 2). Lyydiläiset ovat nimittäneet lännessä asuvia livvi-koita *aunukselaisiksi* ja varsinaiskarjalaisia *lappalaisiksi* (ks. lukua 2.1.6. Äänisen alue).

Kuujärven lyydiläiset käyttävät aunuksenkarjalaisia tarkoittaen etnonymyjä *anuks'ilaazed* ~ *anukselaazed* tai *karjalaazed*: *no anukselaazed ielguu l'üüd'ilaazet s'id oma / müö heit sanum karjalaažiiks* 'Mutta aunukselaiset eivät ole lyydiläisiä. He siten ovat, me kutsumme heitä karjalaisiksi' (Pahomov 2011: 94–95). Samat nimitykset ovat käytössä myös muilla lyydiläisryhmillä, vrt. lyydP (N) *aunuks'ilaine* 'aunukselainen' (LMS s. 10); K (Lm) *kard'alai/ne, -zed* '(etelä)karjalai/nen, -set' (mts. 109); SP *anuks'ilaizet* 'aunukselaiset', *karjalazet* 'karjalaiset' (Gordejeva & Jegorova 1941). Venäläisten yleisnimityksenä lyydissä on *ven'alain'e* ~ *ven'alaine* ~ *ven'alaan'e* 'venäläinen' (LMS s. 482, ok.), jonka ohella lyydiläiset nimittivät venäläisiä myös synnyinseutujensa mukaan, esim. Kj *vagan*, mon. nom. *vaganad* 'Vaga-joelta kotoisin oleva venäläinen' (Virtaranta 1967: 103–104).

Karjalaiset puolestaan nimittävät lyydiläisiä *vepsäläisiksi* ja heidän kieltään *vepsäksi*, minkä lyydiläiset kokevat halveksivana nimityksenä (ks. Turunen 1947: 4, Pahomov 1992: 11, ks. myös lukua 4.2.5. Arvid Genetz). Kuujärveläissyntyisen kirjallisuudentutkijan Maija Pahomovan suullisen tiedonannon mukaan esimerkiksi Sammatuksen livvinkarjalaiset (mm. aunukselainen runoilija Vladimir Brendojev) kutsuivat idempänä puhuttua Kuujärven lyydiä *vepsäksi*. Moderni esimerkki tästä on seuraavanlainen nettikommentti: ”Lyydiläiset ovat vepsäläisiä eivätkä ollenkaan karjalaisia ja heidän kielensä on vepsää” (Malysheva 2011, kommentit).

Aiemmin venäläisväestö nimitti lyydiköitä mm. *kaivanoiksi*, samoin kuin etelävepsäläisiä (Turunen 1946: 5, 1947: 4), sekä *tšuudeiksi*, kuten myös äänis- ja keskivepsäläisiä (ks. SNM 1873, Pulkkin 1984: 25, Laine 2005: 126–127). Näin eräässä Aunuksen kuvernementin kanslian Kuujärven pogostin lyydiläisiä koskevassa asiakirjassa vuodelta 1856 lukee, että sen asukkaat “syntyperältään kuuluvat tšuidilaiseen heimoon, jonka kieli huomattavasti erottuu aunuksenkarjalaisien kielestä” (KOG 1856; Pahomov 1997: 140, 2000b: 138). Vanhat lyydiläiset tajusivat kielensä erikoisuuden karjalaismurteiden ja vepsän suhteen, kun sanoivat: “En puhu vepsää enkä karjalaa, puhun lyydiä” (Pahomov 1993a: 28).

Etelälyydiläisten käsityksiä omasta kielellisestä ja etnisestä identiteetistään sekä heitä ympäröivistä väestöistä heijastaa v. 1899 Kuujärven Joensuun kylässä syntyneen Obraman Fedjuun kertoma, jonka Pertti Virtaranta tallensi nauhalle Petroskoissa 16.8.1958:

Meil Kujärves pagištaze l'üüd'iks. 'Meillä Kuujärvellä puhutaan lyydiä.'
Müö ol'em l'üüd'ikuod. 'Me olemme lyydiläisiä.'
Šoltad'ärves oma vepsad. 'Soutjärvellä on vepsäläisiä.'
Anukses oma karjalaažed. 'Aunuksessa on karjalaisia.'
Uslankuol el'etaze ven'alaazed. 'Uslankoin joella asuvat venäläiset.'
Svir'in tagana el'etaze ajat'ilaazed. 'Syvärin takana asuvat ojattilaiset.'
 (SKNA 108: 1.)

Ainakin toisen vuosituhannen alussa lyydiläisalue rajoittui vepsäläisten asuttamiin seutuihin, joista nykyään sen erottaa venäläisasutuksen kiila (ks. Nissilä 1947: 13). Kuujärven ja pohjoislyyidin Pyhäjärven kautta yhdistänyttä vesireittiä keskivepsäläiset saattoivat käyttää vielä melko myöhään (Mullonen 2002: 318–319, 2009: 22–24). Sen osoituksena ovat mm. pitkin lyydin ja livvin välistä rajaa (sekä äänisvepsässä) esiintyvät *Kukoi(n)harj* 'kukonharja (so. maankohouma)' -malliset paikannimet, joiden tyyppiä pidetään keskivepsäläisenä, esim. Kj *Kukuo-* ~ *Kukuuhuar* ', lyydK *Kukuo(i)nhard'e* (Mullonen 2002: 163, kartta 13; 166–167, 171–172, 2009: 23, kartta 1). Kuujärveläisten kontakteihin keskivepsäläisten asuttamalle Lotinapellon alueelle viittaa myös se, että heidän murteessaan esiintyy Lotinapeltoa tarkoittava omakielinen toponyymi – Kj *Peldol'l'idn* (ks. Nissilä 1947: 16).

Kuujärven ja koko lyydin lähimpiä keskivepsäläisiä kyliä on Karhila, joka sijaitsee n. 15 kilometrin päässä etelässä Syvärin mutkasta ja n. 20 kilometrin päässä Kuujärven eteläisimmistä kylistä. Keskivepsän Karhila ja äänisvepsän murrealue, jonka itäisin Matvejanselän kylä sijaitsee n. 30 km:n päässä Syvärin mutkasta, osoittavatkin eniten yhtäläisyyttä lyydiläismurteiden kanssa (ks. lukua 5.3.2. Lyydin ja vepsän suhde). Kuujärven asukkaiden kertoman mukaan vielä 1930-luvulla siellä kävi vepsäläisiä savipatakauppiaita Ojatilta, joiden kanssa kuujärveläiset tulivat hyvin toimeen kumpikin osapuoli omaa kieltään puhumalla (Pahomov 2011: 106–107). Kuujärvellä vepsäläisiä osoitetaan etnonymillä *vepsad* ~ *vepsalaažed* 'vepsäläiset', minkä ohella on käytetty myös paikannimiin perustuvia nimityksiä, esim. Kj *vepsad oma ajat'ilaazed* [*a-* – sic] *padan'ikad* 'vepsäläisiä ovat ojattilaiset savipatojen tekijät', *šoltoz'orad(oma)pečn'ikad* 'soutjärvelläiset ovat uunintekijöitä' (Bogdanov & al. 1946). Myös Ahlqvist (1859b: 45) kertoi Petroskoin alueen lyydiläisten nimittäneen äänisvepsäläisiä *Schoksalaisiksi*.

Kuujärven nykyisinä naapureina idässä ja etelässä asuvat venäläiset, pohjoisessa keskilyydiläiset ja lännessä kaakkoisaunukselaiset. Venäläisten kielestä kuujärveläiset käyttivät nimityksiä *ven'an kiel'* 'venäjän kieli' ja *pagišta ven'aks* 'puhua venäjäksi'. Lähiseutujen venäläiset kutsuivat taas toiskielisiä Kuujärven asukkaita *kaivanoiksi* (Kj mon. transl. *kaivanuokš* ~ *kaivanuukš*; Pahomov 1993b: 119, 2011: 104), joiksi venäläiset nimittivät myös Sakilan ja muiden alueiden lyydiläisiä (ks. Turunen 1946: 5, 1947: 4). Kansanetymologian mukaan venäjän *kaivan*, mon. *kaivany* selittyy kuujärveläisestä ilmaisusta ”*Ka, Iivan!*” (Pahomov 1993b: 119). Mielestäni kyseinen etnonyymi on yhdistettävissä ruotsalaisia ja suomalaisia tarkoittavaan muinaisvenäläiseen nimitykseen *kajanskije nemtsy* (ks. mm. Paškov 2010: 182) 'Kajaanin "saksalaiset" tai vierasmaalaiset' (Pahomov 2005b: 13).

Aina sodan alkamisen saakka kuujärveläiset olivat jatkuvassa kosketuksessa venäläisten asuttamiin Uslankoihin ja Keski-Syväriellä toistakymmentä kilometriä Kuujärveltä kaakkoon sijaitsevaan Vaaseeniin, jonne oli parhaita kulkuyhteyksiä (Pahomov 1993b: 118–119). Tästä kertoivat myös haastattelemani kuujärveläiset (ks. mm. Pahomov 2011: 104–105, 122–123). Kuujärven kyläryhmä kuului v. 1905 Vaasenin kuntaan, jonka hallintokeskus sijaitsi *Skuratovan* kylässä (SNM 1905: 44–47). Vaaseeni (ven. *Važiny*; Kj nom. *Vuažen'*, illat. *Vuažn'ehe*) oli alkuaan muutaman kylän muodostaman kokonaisuuden yleisnimi (OGV 1895, N:o 41, s. 4). Vaasenin kyläryhmä v. 1905 koostui 12 kylästä (SNM 1905: 44–45). Vaasenin asukkaita tarkoittaen kuujärveläiset käyttävät seuraavia etnonyymejä: mon. nom. *ven'alaažed* 'venäläiset'; *vuažn'elaažed*, *vuažen'čad* 'Vaasenin asukkaat'.

Kuujärven lähimpiä venäläisiä kyliä ovat Syvärin pohjoisrannalla sijaitsevat Uslankoi (ven. *Uslanka*) ja Korpi (ven. *Korba*), joissa v. 1873 oli yhteensä 275 asukasta 144 [sic] talossa, ortodoksinen tsasouna ja rautatehdas (SNM 1873: 155). Vuonna 1905 Vaasenin kunnan Uslankoin kyläryhmän kuuluvassa Uslankoissa on asunut 198 henkeä 41 talossa ja Korven kylässä – 133 henkeä 27 talossa (SNM 1905: 44–45). Niiden lisäksi samaan kyläryhmään kuuluivat v. 1905 edempänä mainitut Tolstoi ja Kinoila sekä *Tšemodanova* (eli *Ripakova gora*), jonka erikoinen nimi on yhdistettävissä saamen sanaan *čoaľbme* 'salmi'. *Uslanka*-yleisnimellä tarkoitettiin taas venäläisten asuttamia *Osijevštšina*, *Ripakova gora*, *Uslanka* ja *Korba* -kyliä, minkä ulkopuolelle jäivät Tolstoi ja Kinoila (OGV 1895, N:o 41, s. 4). 1940-luvulla Turunen tavoitti Tolstoin ja Kinoilan kylissä muutaman *kaivanoihin* (mon. illat. *kaivanuuhe*) lukeutuneen, Kuujärven murretta puhuneen vanhuksen, minkä perusteella hän on olettanut näiden kylien olevan alkuaan lyydiläisiä (1946: 5).

Venäläiset ovat jättäneet jälkensä Kuujärven puheeseen, jossa tavataan mm. venäläisperäisiä sivistyssanoja, esim. *bol'n'ič* 'sairaala', *cerkov* 'kirkko', *d'er'ein* 'kylä', *mel'n'ič* 'mylly' jne., sekä folkloreen. Lauri Laihon (myöh. Simonsuuren) mukaan venäläisvaikutus näkyy kuujärveläisissä lauluissa ja itkuissa, mutta tämän lisäksi mm. loitsurunoudessa (1942a: 452–453). Tätä kontaktia ei voi kuitenkaan sanoa yksinpuoliseksi, koska Kuujärven lähettyvillä asuneet venäläiset ovat omaksuneet lyydiläisiltä runsaissa määrin mm. paikannimistöä ja sanoja, esim. venP *Korba* 'Korpi (kylännimi)', *n'e maltaju* 'en osaa', *kara* 'lahti', vrt. Kj illat. *Korbhe*, *en mauta*, *kuar*. Lyydiläisten folklorelainojen osuus naapuri-venäläisten perinteessä jää epäselväksi aiheeseen liittyvien tutkimusten puutteessa. Eräiden musiikintutkijoiden mielestä Kuujärven laulutapa on omanlainen ilmiö Karjalan kansanlaulukulttuurissa. Kuujärveläisten *uinotuzpajojen*

tekstitykset ovat erilaisia kuin esim. Arkangelin ja Vologdan alueen venäläisten kehtolaulujen sanat.

Lyydiläisten kontaktit lännessä sijaitsevaan Aunuksen karjalaiskaupunkiin olivat taas melko vähäisiä. Martti Haavion mukaan ”Kuujärven lyydiläiset ovat eläneet sangen eristettyinä. Tapasin vanhuksia, jotka eivät olleet käyneet edes Aunuksenlinnassa” (1969: 240). Huonot tieyhteydet maitse aunuksenkieliseen länteen ja kyläryhmän syrjäinen sijainti eli *alueellinen eriytyneisyys* (ks. Paunonen 1982: 36) on tärkeä kielenulkoinen tekijä, joka on vaikuttanut Kuujärven lyydin omaleimaisuuteen. Aiemmin kuujärveläiset kutsuivat itseään ’korpikansaksi’ – Kj *orgos el’äjad* ‘orossa asuvat’.

Tämä ei kuitenkaan tarkoita sitä, että kuujärveläiset olisivat täysin eristyneet aunuksenkarjalaisista, joiden asuttamat Mäkrätjärven ja Kuittisen kylät sijaitsevat melko lähellä Kuujärveä (ks. Pahomov 2011: 104). Ennen vallankumousta jotkut Kuujärven nuorukaiset olivat peräti kauppiaiden opissa Aunuksen kaupungissa (ks. Pahomov 1993b: 116–118). Kuujärven kielikosketukset karjala-aunukseen olivat silti pinnallisia verrattuna keski- ja pohjoislyydiin (vrt. Turunen 1947: 5, 11). Kuujärveläisten keskuudessa kehittyi monikielisyttä, kun he ovat pitkän ajan kuluessa oppineet puhumaan äidinkieltensä ohella sekä aunusta että venäjää (ks. Pahomov 1993b: 116). Muista lyydiläisistä poiketen he eivät sekoittaneet lähinaapuruudessaan puhuttua karjalaismurretta (ts. kaakkoisaunusta) omaan murteeseensa.

Tsaarinaikana kuujärveläiset tekivät myös pyhiinvaelluksia Valamoon ja muihin luostareihin (ks. Pahomov 1997: 142), joista he ovat tuoneet matkamuittoina Valamon perustajien ikoneja ym. Mielenkiintoisia ovat Kuujärven vanhat tuulensuuntien nimet – *Valamuon tuul’* ’lounaistuuli’ ja Akveen kylässä käytetty *Saumuotuul’* ’luoteistuuli’, jotka kertovat kuujärveläisten käyneen Valamossa ja Salmin karjalaispitäjässä. Joensuun kylän kanta-asukas Väinö Pahomov muisteli, että hänen mummonsa muiden kuujärveläisten kanssa kävi juhlapalveluksissa Aleksanteri Syväriläisen luostarissa (Kj *Sroičam manastir’*, Pahomov 2011: 84).

Lähimmät aunuksen kaakkoismurteita puhuvat naapurit, joista Kuujärven lyydiläiset käyttävät nimitystä *anuks’ ilaažed* ja heidän kielestään *anuksen kiel’*, asuvat 15 kilometrin päässä Mäkrätjärvellä (Kj adess. *Mägid’ärvel*). Mäkrätjärvellä (ven. *Megrozero*) v. 1873 asui 51 karjalaista 10 talossa (SNM 1873: 157). Vuoden 1905 tilaston mukaan Mäkrätjärvi kuului Aunuksen läänin Aunuksen kihlakunnan Nekkulan kunnan Kuittisen kyläryhmään, jolloin siinä oli 74 asukasta 15 talossa (SNM 1905: 66–67, Härkönen 1920: 390). Sinne, samoin kuin muihinkin Aunuksen kaupunkiin vievän tien varrella sijaitseviin aunukselaiskyläin, kuujärveläisillä on sukulaisyhteyksiä. Nykyäänkin Kuujärvellä asuu naimisiin menneitä aunukselaisvaimoja mm. Mäkrätjärveltä ja Joenselästä. Tämä yhteys näkyy myös Kuujärven ja kaakkoisaunuksen kansanrunoudessa, etenkin lyhytpajoissa (mon. nom. *l’ühüdad pajod*), esim.

Kuittinen:

Oližingu, oližingu

ozavembi lapsi.

Tuliš kuldoi, tuliš kuldoi

ehtäs kerdua kaksi.

(Semoin N’ušoi [Semukova], julk. Mihailova 1998.)

Vrt. Kuujärvi:

Oliižiin ku, oliižiin ku

Ozavembi lapsi –

Käviiž kuldu, käviiž kuldu

Ehtas kierad kaksi.

(Pešan Nata [Nazarova], julk. Pahomov 1990a: 185.)

Tämän *lyhyen pajon* kuujärveläiset ovat kuulleet naapureiltaan aunukselaisilta: runomitan ja loppusoinnun vaatimukset ovat pakottaneet heidät jättämään aunukselaisuudet laulussa paikoilleen, vrt. Kj *ozavemb laps* 'onnellisempi lapsi', *kuldaan'e* 'kulta, armas', *kaks* 'kaksi'.

Näin ei asia kuitenkaan ole kuujärveläisten puhemielessä, joka on melko konservatiivinen aunukselaislajien suhteen. Kommunikoidessaan aunukselaisten ja myös suomalaisten kanssa Kuujärven lyydiläiset pyrkivät puhumaan aunusta, jota he pitävät erillisenä kielenä, tai sitten venäjää. Tätä tilannetta sekä Kuujärven naapureiden ja heidän kieltensä nimityksiä on värikkäästi kuvannut 1900-luvun alulle palautuvissa muistelmissaan Obraman Fedjuu (ks. Pahomov 1993b).

Tällainen kaksikielisyys johtuu monesti siitä, että *anuksen prihad* 'Aunuksen pojat' ovat pitäneet pilkkanaan aunukselaismurteista poikkeavaa kieltä puhuvia kuujärveläisiä: *Sigedad–magedad, ota kalu kuadieš!* 'Sikeät–makeat, ota kalu housuista!', *Siga jedet na telege, počinpoigad na sanjah* 'Sika (= Kj *s'iga* 'siellä') ajaa reellä, porsaat saneilla' jne. Näinpä kuujärveläisten kaksi- tai kolmikielisuuden ansiosta Kuujärven puhe on vuosisatojen kuluessa säilynyt muihin lyydiläismurteisiin verrattuna sangen puhtaana. Toisaalta monet Kuujärven lyydille ominaiset kielipiirteet ulottuvat kaakkoisaunukseen. Niitä esittelen 5. Lyydiläismurteiden kontrastointi -lukukokonaisuudessa.

Kuujärveläisten kontaktit naapurissa asuviin omiin heimolaisiinsa, aunuksenkarjalaisiin ja venäläisiin ovat kuvastuneet kielen ohella myös kansankulttuuriin. Ne olivat vuorovaikutteisia ja kumpaakin osapuolta rikastuttavia. Vierashomioisista folklore- sekä kielilainoista puheen ollen haluaisin esittää Lauri Laihon ajatuksen siitä, että lyydi "on muovannut lainaamansakin kansanrunouden oman elämäkatsomuksensa ja käsitystapsansa mukaisesti, kiinnittänyt sen siten kotoiseen maaperään" (1942a: 459).

2.2.2. Lyydiläisten itsestään ja kielestään käyttämät ilmaisut

1800-luvulta lähtien kielentutkijat ovat yhdistäneet lyydiläisiin ja heidän kieleensä viitattavia ilmaisuja aunuksenkarjalaisia eli liiviköitä ja heidän kieltään tarkoitaviin etnonyymeihin sekä rinnastaneet niitä venäläiseen sanaan *людь* 'das Volk', mon. nom. *люди* 'die Menschen, Leute' (ks. Branch 1973: 82; Lönnrot 1853: 1, 1902: 6, 16; Ahlqvist 1859b: 73, Genetz 1872: 5–6, Ojansuu 1918: 21 jne.). Käsitukset *lyydi* ja *livvi* -etnonymien etymologisesta yhteenkuuluvuudesta ja niiden venäläisperäisyydestä ovat yleistyneet etenkin sodanjälkeisissä tutkimuksissa (esim. Tunkelo 1946: 570, 903; Bubrih 1947b: 30, 1948b: 46, 1950a: 144; Turunen 1947: 4, 1950: 30–31, 264; Virtaranta 1972: 26–27, 1975: 414; sanan historiasta ks. Grünthal 1997: 75–78). Lyydin ja aunuksen

lisäksi *lyydi*-sanueen levikki käsittää äänisvepsän ja keskivepsän Ojatin murteita (mm. Ahlqvist 1859b: 73; Tunkelo 1946: 570, 903; Zaitseva 1981: 6).

Lekseemi *lyydi* näyttää yleistyneen itäisillä itämerensuomalaisilla Novgorodin ta savallan aikoihin 1100-luvulla, jolloin Aunuksen-, Syvärin-, Ojatin-, Paksu- ja Sääksijoen rannikkoseudut kuuluivat Novgorodin ruhtinas Svjatoslav Olegovitšin verottamaan ”Äänisen riviin” (Ks. SNM 1873: LV–LVI, OIK s. 59; Kotškurkina 1973: 72–78, 1990: 30–31). Keskiajan Novgorodissa on ollut kaupunginosa *Ljudin konets* ‘Rahvaanpää’. Sana *ljudi* (yks. nom. *ljudin, ljud*) tarkoitti muinaisvenäjässä aatelistoon kuulumattomia vapaita ihmisiä (Južakov 1903 [12]: 418, ks. myös Bubrih 1948b: 46, 1950a: 144), vrt. ven. *prosto/ljudin* ‘rahvaanmies’, *ne/ljud* ‘epäihminen’.

Lyydiläisten tapaan myös äänisvepsäläiset ja läntiset keskivepsäläiset ovat kutsuneet itseään ja kieltään sanalla *lyydi* (Bubrih 1947b: 30, Grünthal 1997: 98). Vanha *vepsä*-lekseemi esiintyy etelävepsäläisillä ja Ylä-Ojatilla asuvilla keskivepsäläisillä (Mullonen 2002: 311–312), esim. vepsK *vepslain’e*, (P) *vepsl’äin’e*; E *beps*, (Krl) *vepslaan’e*, (Sod) *bepslaan’e* ‘vepsäläinen’ (Zaitseva 1981: 6, SVJ s. 634).

Lyydi-sanue on edustettuna lyydiläisillä ja heidän lähikieliseläisillä seuraavasti (viittaamatta esitettyjen lyydin ja karjala-aunuksen esimerkkien lähteinä ovat LMS [s. 221] ja KKS III [s. 130, 207]):

yks. nom. Kj *l’üüd’i* (Pahomov 2011: 140), lyyd. *l’üüd’i* (Virtaranta 1972: 27, 1975: 414) ~ *l’uud’i* (Bubrih 1947b: 30, 1950a: 144; Bubrih & al. 1997: kartta 1) ~ *l’uud’* (Bubrih 1948b: 46, 1950a: 144) ‘lyydi’ / veps. *l’ud’* (Bubrih 1947a: 119, 1947b: 30, 1950a: 144) ~ *l’uud’* (Bubrih 1947b: 30) ‘vepsä’ / aun. *l’üügi* (Bubrih 1947a: 119, 1947b: 30, 1950a: 144; Bubrih & al. 1997: kartta 1) ~ *liügi* (Ojansuu 1918: 21) ~ *l’üüdi* (Bubrih 1947a: 119, 1947b: 30, 1948b: 46, 1950a: 144) ‘livvi’ / vrt. karjP nom. *liüüt’i* ‘maa, valtakunta’);

transl. Kj *l’üüd’ikš* (ok.); lyydP (B) *liüdikš*, (Pl, Ks, N) *l’uud’ikš*, (Td, Pk) *l’uudikš*, (Sn, M) *l’üüd’ikš* (vrt. Turunen 1950: 30), (Hj) *l’üüd’ikš* (Virtaranta 1976: 55, 163); K (Ph) *l’üüd’ikse* (ok.), (V) *l’uudikse*, (Lm) *liüdikse* (vrt. Turunen 1950: 30), (Ka) *l’üüd’iks* (ok.); SP *l’üüd’ikse* ‘lyydiksi; (harv.) livviksi’; Koik *l’üüd’ikš(i)* (ok.) ‘lyydiksi, karjalaksi’ / veps. *l’ud’ikš* ~ *l’uud’ikš* (Bubrih 1947b: 30), Ä *l’üüd’ikš* (Kettunen 1922b: 132, Tunkelo 1946: 465, SVJ s. 303) ~ *liüd’ikš* (Tunkelo 1946: 570, Turunen 1950: 30) ~ (Per) *l’ud’ikš* (Tunkelo 1946: 96) ~ *l’üüd’iks’* (*s’* – sic; Turunen 1947: 4, Virtaranta 1975: 414), K (Krh) *l’uud’ikš* (Tunkelo 1946: 419) ~ (Jä, Vil, Krh) *l’üüd’ikš* (SVJ s. 303, myös Zaitseva 1981: 6) ~ (Vil) *l’ud’ikš* ~ (En) *l’uudikš* (Tunkelo 1946: 570) ‘vepsäksi’ / aun. *l’ivvikse* ~ *livvikse* ~ (Vt) *lidvikse*, (Nj) *mina pagizen livvikse* (ok.) ‘livviksi; (harv.) lyydiksi’; Kaakk *livvikse* (Makarov 1990: 188) ‘livviksi, karjalaksi’ / karjE (Jst) *paissa l’üüd’ikš* (~ *karjalakš*, ok.) ‘puhua eteläkarjalaa’ (huom. Turusen (1950: 30) mainitsemat lyydin lyhytvokaaliset Sn, M **l’üüd’ikš* ja Lm **liüdikse* -muodot ovat todennäköisesti virheellisiä, koska Kujolan sanakirjassa (LMS s. 221) vokaalien pituutta osoittavat tarkkeet puuttuvat näissä muodoissa ilmeisen painovirheen takia. Painovirheeltä vaikuttaa myös Turusen (1947: 4) teoksessa esitetty äänisvepsän s:llinen muoto *l’üüd’iks’*, jota toistaa eri asuissa Virtaranta (1972: 26–27, 1975: 414). Vepsän fonetiikan kannalta odotuksen mukainen olisi suhusibilantti – *l’üüd’ikš*);

Kj *l'üüd'ikiel' ~ l'üüd'in kiel'* (ok.); lyydP (Td, Jm, Pl) *l'üüd'ikiel'* (ok.), (Hj) *l'üüd'in kiel'* (Virtaranta 1976: 55, 163); K (Ph) *l'üüd'in kiel'i* (ok.) ~ *lüüd'in kieli* (Turunen 1950: 31, myös LMS s. 221), (V) *l'üüd'in kieli* (ok.) 'lyydin kieli'; Koik *l'üüd'in kielel pagišta* (ok.) 'puhua lyydin tai karjalan kieltä' / vepsÄ, K gen. *l'udin* (*d* – sic, Tunkelo 1946: 903) 'äänis- ja ojatinvepsän (kieli)', Ä *l'üd'ikel'* (SVJ s. 303) ~ adess. *l'üüd'ik'el'el* (Turunen 1947: 4), K *l'üd'ikel'* (SVJ s. 303) 'vepsän kieli' / aun. *l'ivvin kiel'i ~ livvin kieli* ~ (Vt) *lidvin kieli* 'aunus, aunuksen murre; (harv.) lyydiläismurre'; Kaakk *livvin kieli* (Makarov 1990: 188) 'aunuksenkarjala';

Kj *l'üüd'ikuo ~ l'üüd'ikuu*, mon. nom. *-d* (ok.); lyydP (B) *l'uudikoi ~ lüüdikoi*, (Sn) *l'üüd'iköi*, (Jm, Pl) *l'üüd'ikoi* (ok.), (Hj) *l'üüd'ik(uoi)* (Virtaranta 1976: 55, 163, 1986: 47); K (V) *l'uudikuo*, (Ph) *lüüd'iküöi ~ l'üüd'iküöi* (ok.), (Lm) *l'üüd'iköi* (ok.), (Ka) *l'üüd'iküö* (ok.) 'lyydikkö; (harv.) livvikkö'; mon. nom. *-d*, *l'uud'ikuoit* (Bubrih 1947b: 30), lyydP (Hj) *l'üüd'ikuoit* (Virtaranta 1986: 47), lyydK (Pn) *lüüdiküöit* (Barantsev 1978: 56); (TP, Ls) *l'üüd'iköit ~ (Ls) l'üüd'iküöt*, (Präk) *l'üüd'iküöit ~ l'üüd'iköit*, SP *l'üüd'iköit* (Gordejeva & Jegorova 1941) 'lyydiköt'; Koik *l'üüd'ikoid* (ok.) 'lyydiköt, karjalaiset' / vepsÄ, K mon. nom. *l'ud'in'ikat* (*t* – sic, Tunkelo 1946: 903) 'äänis- ja ojatinvepsäläiset'; Ä mon. nom. *l'üüd'ik'el'ed* (Turunen 1947: 4; Virtaranta 1972: 26–27, 1975: 414) 'vepsäläiset', (Per) *l'üdin'ik* (VVS) 'vepsäläinen'; K mon. nom. *l'üd'in'ikad* (Zaitseva 1981: 6) 'ojatinvepsäläiset', (Jä, Vil, Krh) *l'üd'in'ik* (SVJ s. 304) ~ (Vil) *l'ud'in'ik* (Tunkelo 1946: 570, VVS) 'vepsäläinen', (Al) *l'üd'in'ik* (Tunkelo 1946: 419) 'lyydiläinen [sic]' / aun. *l'ivviköi ~ livviköi* 'livvikkö', mon. nom. *l'ivviköit* (Bubrih 1947b: 30, 1948b: 46, 1950a: 144), (NR) *livviköid* 'livviköt'; Kaakk *livviköi* (Makarov 1990: 188) 'aunuksenkarjalainen'; (Smj) *l'uudikoid* 'lyydiköt', (Nj) *l'üüd'ikoi* (ok.) 'lyydikkö' / karjE (Prj) transl. *lüüd'iköks* 'lyydikkö', mon. nom. *l'uud'ikot* (Bubrih 1947b: 8, 46–47) 'eteläkarjalaiset'; (Suoj) *lüüviköi* 'lyydikkö';

Kj *l'üüd'ilaa/n'e*, mon. nom. *-žed* (ok.); lyydP (Hj) *l'üüd'ilain'e* (Virtaranta 1976: 55, 163); mon. nom. K (Pn) *l'üüdiläizet* (Barantsev 1978: 56), (Lm) *l'üüd'iläized* (ok.) 'lyydiläinen' / vepsÄ *lüdilain'e* (Tunkelo 1946: 570, Turunen 1950: 30) 'äänisvepsäläinen' / aun. *lüügiläine ~ lüügiläne*; mon. nom. (Vt) *lüügiläzed*, (NR) *liügiläzed* 'aunukselainen; (harv.) lyydiläinen'; Kaakk *liwgil'ä/ine*, mon. nom. *-žet* (Makarov 1990: 188) 'aunuksenkarjalainen' / karjE (Suoj) *lüüdilän'e* (Ojansuu 1918: 21) 'aunuksen kieltä puhuva henkilö'.

Lyydiläisiä, aunuksenkarjalaisia ja pohjoisia vepsäläisiä tarkoittavat etnonymit palautuvat samaan lekseemiin *lyydi* (ks. Bubrih 1947b: 30, 1948b: 46; Virtaranta 1972: 26–27, 1975: 414). Tässä suhteessa on huomattava, että sana aunuksenkielisessä asussaan sisältää vahva-asteisen *g:n*, joka heikossa asteessa muuttuu *v:ksi*: *liügi* : *livvin*. Bubrih (1947a: 119, 1948b: 46, 1950a: 144) mainitsee aunuksen *d*:llisen rinnakkaismuodon *liü-di*, joka edustaa aunuksen varhaisempaa kantaa (ks. Ojansuun 1918: 21), vrt. Viteleen metateettinen rinnakkaismuoto *lidvikse* (~ *livvikse*) 'livviksi', *lidvid* 'lyydiläiset' (KKS III s. 130). Täten aunuksen uusi, *g*:llinen muoto syntyi aunukselaisten yrittäessä soveltaa alkuaan *d*:llistä sanaa uuteen astevaihtelujärjestelmäänsä, minkä yhteydessä se on Ojansuun (1918: 21) mukaan heikon asteen välityksellä siirtynyt *d* : *v* -vaihtelusta

g : *v* -vaihteluun (ks. myös Turunen 1982: 316). Siis heikkoasteisen *livvi*-muodon vahva-asteiseksi pariksi aunuksessa asetettiin ”vääränlainen” *g*:llinen muoto. Kehitys on ilmeisesti kulkenut seuraavaa tietä: *lüüdi* : *lüüdin* > *lüüdi* : *livvin* > *liüdi* : *livvin* > *liügi* : *livvin*.

Alkuaan astevaihteluton *d*:llinen sana on sopeutunut aunuksessa astevaihteluun *liügi* : *livvin*, mitkä muodot edellyttävät alkuperäistä pitkää vokaalia ensitavussa ja näin ovat johdettavissa juuri lyydin (ei ainakaan keskivepsän) suhteesta *lüüdi* : *lüüdin*. Se tosiasia, että *lyydi*-sanasto ulottuu lyydistä aunukselaismurteisiin, joiden *karjala*-sanat ovat selvästi myöhäistä perua (ks. Bubrih 1948b: 46, 1950a: 144), jo sinänsä herättää keskustelua aunuksen lyydinpohjaisuudesta. *Karjalan kielen sanakirja* ei sisällä *karjala*-lekseimin käytön esimerkkejä aunuksen murrealueelta (ks. KKS II s. 72). Makarovin (1990: 188) kaakkoisaunuksen sanakirjassa venäjän *karel* ’karjalainen’ -sanueta vastaavat yleisesti *livvi*-sanat, vrt. toisaalta *müö olemmo liwgil’äzet, a hüö karjalažet* ’me olemme livviköitä, mutta he ovat karjalaisia’ (mts. 188).

Pohjoislyydistä käsin lekseemi *lyydi* ulottuu myös Mäntyselän ja Porajärven karjalaisseuduille. Bubrihin mukaan Suununjoen keski- ja yläjuoksulla asuvat eteläkarjalaiset, joiden tiedetään kutsuneen itseään myös *lappalaisiksi*, käyttivät 1940-luvulla itseään tarkoittaen etnonymia *l’uud’ikot* (1947b: 8, 40, 46–47). Entisen Poventsan kihlakunnan alueella Mäntyselän kunnassa Koikarin, Pyhäniemen ja Juustjärven sekä Porajärven kunnassa Soutjärven ja Jänkäjärven asukkaat (ks. SNM 1905: 274–275, 278–279) kutsuivat kansallisuuttaan ja kieltään *lyydiköiksi* ja *lyydiksi* (Bubrih & al. 1997: kartta 1–2, ok.). Näiden joukosta mm. Leskisen (1936: 201–202, karttaliite, 1937: 252–253) ja Nissilän 1967: 35–36, karttaliite) mukaan pohjoislyydin ja eteläkarjalan Koikarin törmäysmurre olisi katsottava kuuluvaksi lyydin yhteyteen (ks. Karttaliite, kartta 2–3).

Varsinaiskarjalalle on tietenkin ominainen *karjala*-nimi, esim. karJE (Tv) *kar’iela* ~ *kar’jala*, *kar’ielan’e* ~ *kar’jalan’e*; P transl. *karjalakši, karjalain’i* ’karjalan kieli, karjalainen’ (KKS). Sama etnonymia esiintyy *lyydi*-nimen ohella mm. Porajärvellä: transl. *kard’alakš, kard’alane* ’karjalan kieli, karjalainen’ (ok.). Koikarin törmäysmurteessa tavataan yleensä *lyydi*-sanue, jonka ohella voi esiintyä varsinaiskarjalalle ominaisia rinnakkaismuotoja: *l’üüd’ikoid* ~ *karjalazed* ’lyydiläiset, karjalaiset; Koikarin asukkaat’ (Lüüdilaine 2006: 50, ok.). Nolangjärvellä, jossa aunuksella, eteläkarjala ja lyydi ovat törmänneet toisiinsa, syntynyt informantini kertoi olevansa *kard’alaine*, tuntevansa *l’üüd’ikoi*-nimen ja puhuvansa *livvikse* (ks. Lüüdilaine 2006: 52, ok.).

Huomattakoon, että *kOi*-loppuisia johdoksia äänis- ja ojatinepsän murteet eivät tunne (ks. Grünthal 1997: 76). Tieteellisessä kirjallisuudessa lekseemi *lyydi* on yleistynyt mm. August Ahlqvistin matkakirjoitusten myötä, joissa hän etenkin äänisvepsäläisiin viitattaessaan viljeli etnonymia *lyydin kieli* ja (yks. nom.) *lyydikkö* (1859b: 56–57). Etnonymia *lyydikkö*, joka ei esiinny vepsän kielessä, hän silti oppi matkalla Petroskoihin Pyhäjärven lyydiläisiltä, joilta hän kuuli myös ilmaisun *lyydin kieli*:

On näiden eteläisten Karjalaisten kielessä toistakin vierasta ainetta, nim. tschuudilaista eli vepsäläistä, varsinkin idempänä, Pyhäjärven pogostalta alkain aina Savodoille asti. Tämän seurakunnan tienoissa kulkee se Suomen maanselästä tuleva mäkihajaranne, joka katoa Syvärin ja Oniegan seuduissa, ja saattoi entiseen aikaan olla Wepsäläisten ja Karjalaisten rajana, sillä heti sen itäpuolella tapaavat kielessä sen muutoksen, että esim. *d*, jota Karjalan kielestä ei löydy, kuuluu hyvin puhtaasti ja selvästi (*meiden, teiden, andan, kandon*), ja

että rahvas kutsuu kieltänsä Lyydin kieleksi ja itsiänsä Lyydiköiksi, jolla nimellä minuakin kunnioitettiin. Puhtaita Tschuudeja (Wepsäläisiä) näiden tienoitten asujat eivät kuitenkaan ole, vaikka vepsäläinen aine heidän karjalaistuneessa kielessänsä on epäilemätöin ja heti tuntuva. Wepsäläisiä, joita tšakäläinen rahvas toden mukaan tietää eläväksi etelään päin Savodoilta, kutsutaan täällä [Petrosavodsk’issa] Schoksalaisiksi. (Ahlqvist 1859b: 45.)

Aunuksenkarjalaisten puhumaa kieltä Ahlqvist taas osoitti etnonymyillä *livvi* ja *aunus*: ”Jo toinen kylä, Mägrä nimeltä [ts. Mäkriä], noin 40 virstaa joelta, on Karjalaisia, jotka kieltänsä kutsuvat Aunuksen eli Livvin kieleksi” (mts. 44).

Lekseemi *lyydi* esiintyy useimmiten translatiivissa (ks. LMS s. 221); muissa sijamuodoissa sitä tavataan harvoin, esim. Kj (yks. part.) *l’üüd’it pagižob* ‘puhuu lyydiä’ (Pahomov 2011: 96). Bubrih (1947b: 30, 1948b: 46, 1950a: 144; Bubrih & al. 1997: kartta 1) ja Virtaranta (1972: 27, 1975: 414) mainitsevat *lyydi*-sanan harvinaislaatuisten yksikön nominatiivin, jonka olen kuullut myös Kuujärven lyydiläisiltä: *nu ka // sandaze ”l’üüd’i” / sandaze* ’no niin sanotaan ”lyydi”, sanotaan’ (Pahomov 2011: 140–141). Lekseemin produktiivinen, adverbien tapainen käyttö lyydissä ja osassa vepsää – Kj *pagišta l’üüd’iks* ’puhua lyydiksi’, vepsK *pagišta l’üd’iks* ’puhua vepsäksi’ (Zaitseva 1981: 6) – on ilmeisesti yleistynyt venäläisen говорить по-людски ’puhua ihmisten tavoin’ rakenteen vaikutuksesta (Pahomov 2000c luku 3.1.2.1.1.).

Kuujärvellä asuvat lyydiläiset kutsuvat itseään *l’üüd’ikuod* ~ *l’üüd’ikuud* ‘lyydi-köt’ tai *l’üüd’ilaazed* ‘lyydiläiset’, minkä ohella käytetään ilmaisuja *kujärvilaažed* ~ *kujärvelaažed* ‘kuujärveläiset’, *Kujärven narod* ~ *rahvaz* ’Kuujärven kansa, Kuujärven asukkaat’, *kujärvilaan’e narod* ’Kuujärven kansa, asukkaat’ ja *meid’en narod* ’meidän kansamme, meidän ihmisemme’, vrt. lyydP (Tör) *mean rahvaz* ’meidän kansamme, meidän ihmisemme’. Kieltänsä kuujärveläiset osoittavat sanoilla *l’üüd’ikiel* ~ *l’üüd’in kiel* ‘lyydin kieli’, *pagišta l’üüd’iks* ‘puhua lyydiä’ tai *pagišta l’üüd’in kiel’he* ~ *kiel’el* ‘puhua lyydin kieltä’, joiden ohella käytetään seuraavia ilmaisuja: *Kujärven kiel* ‘Kuujärven kieli’, *pagišta Kujärven kiel’he* ~ *kiel’el* ‘puhua Kuujärven kieltä’; *meid’en kiel* ’meidän kielemme’, *pagišta meid’en kiel’he* ~ *kiel’el* ’puhua meidän kielemme’; *oma kiel* ’oma kieli’, *pagišta omaha kiel’he* ~ *omal kiel’el* ’puhua omaa kieltä’; *pagišta meid’en luadhu* ’puhua meidän tavallamme’ (ks. Pahomov 2011), vrt. lyydP (Tör) *mean kiel’t* ’meidän kieltämme’, K (Ph) *Pühärven kielel* ’Pyhäjärven kielellä’ (ok.).

Etnonyymi *karjala* oli alkuaan lyydiläismurteille tuntematon. Aunuksenkarjalan vaikutuksen alaisessa Saavan Präässäkin etnonyymi (SP) *karjalaiset*, jonka ohella esiintyy omanlainen nimitys *l’üüd’iköit*, alkoi levitä lyydiläisiä tarkoittavana ilmaisuna vasta vuoden 1941 tienoilla (Gordejeva & Jegorova 1941). Kuujärvellä ilmaistut *karjal* ‘Karjala; karjalan kieli’ ja *karjalaažed* ‘karjalaiset’ ovat nuorehkoja lainoja karjalasta ja suomesta, mihin viittaa mm. *j*:n säilyminen konsonantin jäljessä, vrt. Kj *kird* ‘lukutaito; kirjain; kirja; merkki; kirjonta jne.’ Niiden asemesta puhekielessä kuitenkin yleisesti käytetään venäläisperäisiä lainoja *Kar’el’ij* ‘Karjala’, *kar’el’skuu (kiel’)* ‘karjalan (kieli)’ ja *kar’elad* ‘karjalaiset’ (ks. Pahomov 2011), vrt. lyydK (TP) *karel’ij* ‘karjala’ (Gordejeva & Jegorova 1941). *Kareloiksi* kutsutaan toisinaan aunuksenkarjalaisia, toisinaan myös itse lyydiläisiä. Vepsäläisistä lyydiläiset silti erottavat itsensä aivan selvästi.

Karjalan kielen murrekartastoon (Bubrih & al. 1997) liittyi keruuhjelmia, joita täytettäessä aluksi otettiin selvää haastateltavan etnisestä identifioitumisesta (ks.

Bogdanov & al. 1946). Tuolloin haastatettavalta kysyttiin hänen *kansallisuuttaan* (ven. *natsional'nost'*, ohjelman kohta 1), hänen kotikylänsä *nykyistä virallista* nimeä (ven. *sovremennoje ofitsial'noje nazvanije*) ja *entistä karjalankielistä* nimeä (ven. *prežneje karel'skoje nazvanije*, kohta 2) sekä pyydettiin antamaan tietoja *kansallisista* ja muista etnonyymeistä (ven. *svedenija o natsional'nyh i drugih nazvanijah*) esittämällä hänelle kysymystä ”Kuinka paikalliset *karjalaiset* kutsuvat itseään?” (ven. *Kak mestnyje karely nazyvajut sebja*, kohta 3; ks. kritiikkiä luvussa 4.1.5. Dmitri Bubrih).

Tähän kyselyyn vuonna 1946 vastannut Kuujärven Taaskolan kylän asukas maanviljelijä Jefim Filatov ilmoitti, että venäjäksi hänen *kansallisuutensa* on *karel* ja hänen kotikylänsä *nykyinen virallinen* nimi on *derevnja Taškinitsy*, mutta sen omakielinen nimi on *Tuaškol* ja kotikylänsä asukkaat käyttävät itsestään *kansallisia* nimiä *l'üüd'ikuod* ja *l'üüd'ilaazed* sekä *kujar'vilaazed* (*a, r' – sic*; Bogdanov & al. 1946). Myös tästä ilmenee, että lyydiläisten omakielinen identifiointuminen poikkeaa heille Venäjällä tarjotusta virallisesta (venäjänkielisestä) kielellisestä ja etnisestä identifikaatiosta.

3. Lyydin kielen tutkimus

3.1. Vanhimmat kirjalliset lähteet

1400-luvun lopussa Novgorodin ruhtinaskunta liitettiin Moskovaan. Tämän yhteydessä alettiin pitää erilaisia verotusta koskevia kirjoja, jotka sisältävät lyydiläisiä henkilön- ja paikannimiä. Äänisen viidenneksen Aunuksen pogostin kirjurinkirjat vuosilta 1563 ja 1582–1583 ovat lyydin vanhimpia tunnettuja kirjallisia lähteitä (ks. PKOP).

Lyydin vanhimmat tunnetut tekstit ajoitetaan 1600-luvulle. Vertailevan tutkimuksen kannalta ovat myös tärkeitä lähialueiden väestöjen kielihistoriaan liittyvät kirjalliset muistomerkit, joita ovat mm. 1600- ja 1700-luvun karjalankieliset sanaluettelot sekä v. 1804 ilmestyneet ortodoksisen katekismuksen käännökset.

3.1.1. 1600-luvun lyydiläiset loitsut

Vanhimpia lyydiksi kirjoitettuja tekstejä ovat 1600-luvun alkuun ajoitetun ns. Jallahden käsikirjoituksen 11 loitsua, jotka Aleksandr Barantsev on julkaissut aikakauslehdessä *Sovetskoje finno-ugrovedenije* Tallinnassa 1987 (tästä lähteestä työssä käytetään myös lyhennettä Loitsu 1–11). Kyseiset tekstit on kirjoitettu tuolloisella venäläisellä kirjoitustavalla. Kielellisesti loitsut heijastavat mm. eteläkarjalan vaikutusta lyydiin.

Käsikirjoituksen tekijöinä pidetään kuuluisia kansanparantajia Grigori Merkuljevia ja Kuzma Feodorovia Äänisen länsirannalla sijaitsevasta Jallahden lyydiläiskylästä (Barantsev 1984: 301–302), joka sijaitsee lähellä Petroskoita. Veroista vapautettuina talonpoikina heidät mainitaan kirjurinkirjassa vuosilta 1616–1619 (Amelina 2006: 288–289). Lyydiläiset shamaanit Merkuljev ja Feodorov ovat viimeksi mainitun verovapaan kyläryhmän patriarkkoja. He ovat onnistuneesti parantaneet Venäjän tsaareja. Palkkioksi he ja heidän jälkeläisensä saivat vapautuksen maaveroista. Boris Godunovin lahjakirjassa 1601 heitä kutsutaan *lappalaisiksi* (Mjuller 1947: 115, Barantsev 1984: 302, Amelina 2006: 288–289), minkä etnonyymin käyttöä Jallahden lyydiläisiä tarkoittavassa merkityksessä tarkastelen luvussa 2.1. Lyydiläiset ja heidän kielialueensa.

Perimätiedon mukaan kansanparantajat ovat hoitaneet Venäjän tsaarin jalkahaavoja (Ozeretskovski [1792] 1989: 131–132), joka voi jollain tavalla liittyä heidän kotipaikkansa nimeen *D'allaht'* 'Jalkalahti' (ks. Nissilä 1967: 24). Tekstit on ensimmäisenä tunnistanut lyydiläisiksi Aleksandr Barantsev (1984). Ennen Barantsevin tutkimuksia loitsuja pidettiin pitkään *muinaisvepsän* kielellä kirjoitettuna (ks. OIK s. 154–156, Barantsev 1984: 299). Barantsev on myös julkaissut kyseiset lyydiläiset tekstit venäjännöksineen ja selityksineen (1987). Loitsujen litterointia ja käännöksiä tarkennettiin myöhemmin Lüüdilaine-vuosijulkaisussa (2006: 62–64, 2007: 68–69), jossa julkaistiin kaksi tekstiä nojaten lyydin kirjakielen kirjoitusnormiin.

Yhä elävä loitsurunous kuuluu lyydiläisen kansanrunouden vanhimpaan kerrostumaan. Etelä-Aunuksessa 1942 lyydiläistä kansanrunoutta kerännyt Lauri Laiho (myöh. Simonsuuri) kirjoitti Kuujärven lyydiläisten loitsuperinteestä:

Se kansanrunouden laji, mikä Kuujärvellä on suurimmaksi osaksi omakielistä, on loitsut l. *puheget*, kuten niitä siellä nimitetään. -- Yleisimpiä loitsuja Kuujärvellä samaten kuin muuallakin Aunuksessa näyttää olevan ”madon puhe”. Se on luonteeltaan syntyloitsu ja siinä selvitellään paitsi käärmeen eri lajien synnyt myös käärmeen eri ruumiinosien kokoonpanoa. Yleinen suomalaistuntuinen -- loitsu on myös ”vihkelduksen” l. ”hiveldyksen” (= niukahduksen) puhe, jossa kerrotaan, miten Neitsyt Maarian -- ratsastaessa hevonen pelästyy pyrähtävää pyytää jne., kuten Suomessakin. Muutkin täällä säilyneet loitsut ovat parhaastaan parannusloitsuja, mikä onkin luonnollista, kun ajatellaan alkukantaisten ihmisten elämää. Tunnetaan verensulkusanat, puheet synnyttäjälle, vastasyntyneelle lapselle, loitsut ”urkvoita” l. silmäyksiä vastaan, sekä sanat pistoksien, erilaisten kipujen, ilman, veden, metsän nenän ym. parantamiseksi. Niin ikään taidetaan tehokkaita lemmentololoitsuja eli ”kuivduspuheita”. --

Useat loitsut alkavat kuvauksella, miten loitsija nousee aamulla, peseytyy ja pukeutuu sekä lähtee ”lagedah peldoh, vihandah durmeh” jne. -- Niitä ovat edelleen kuvaukset kultaisesta naisesta tai mustasta miehestä, jollaisen kuujärveläinenkin loitsun esittäjä kertoo kohtaavansa mentyään kultaisia kujasia tai kultaista merta kultaishalla saarella olevan kultaisten kirkon kultaisten alttarin tms. luo parannusta hakemaan. -- ”kud-muga” -asetelmia käyttivät mielellään varsinkin kuujärveläiset lemmentololoitsut.

-- Malani Ontrijeva Metsoiniemestä kehotti minua ryhtyessäni hänen tietojaan paperille panemaan kirjoittamaan vain kaiken tarkkaan, koska hän hampaattomana ei pystynyt enää ketään loitsuillaan auttamaan. Ja mitä paremmin kansaan, sen elämään ja käsityksiin tutustuin, sen selvemmäksi minulle kävi, että ei vain Kuujärvellä vaan aivan samoin koko kulkemallani alueella loitsut, taitat ja uskomukset olivat osa elävää elämää. Jos sattui ”mado nuokkoamah”, turvaututtiin henkilöön, joka taisi lasketella madon puheen, jos sattui sairastumaan, haettiin joku ”tiedoiniekku” ”sproavittamah”, lapsista poistettiin edelleenkin ”potšin sugahia” ja parannettiin ”koiran vanhusta”, jos nim. äiti ”kohtuisena” ollessaan oli tullut potkaisseeksi sikaa tai koira. Synnyttämäänsikin mentiin vielä joskus -- pimeän ”tahnunon” oljille, jossa vain ”boabuska” oli läsnä. (Laiho 1942a: 452–453, ks. myös 1942b.)

Kielellisen aineiston lisäksi 1600-luvun loitsujen tekstit sisältävät mielenkiintoisia tieto- ja lyydiläisten historiasta ja kulttuurista. Loitsujen kielikuvissa lyydiläisten esikristilliset ja kristilliset hahmot esiintyvät rinnakkain. Niinpä kalevalaisten *mustan miehen* (Loitsu 1 s. 286) ja *Hiiden* (Loitsu 3 s. 288) rinnalla loitsuissa tavataan **Sünd(ü) ruhtinas süöttaj* ’Kristus Herra Varjelija’, **pühä jumaldemä ruhtinas* ’pyhä Jumalansynnyttävä Valtiatar’ ja pyhät ihmiset (Loitsu 9 s. 292, 10 s. 294). Kristinuskoon kuuluvia pyhiä esiintyy mm. loitsussa 10 (Barantsev 1987: 294, Lüüdilaine 2006: 62–64), jonka teksti esitetään seuraavaksi latinalaisin kirjaimin litteroituna alkuperäisen käsikirjoituksen mallin mukaan riveihin jaettuna. Tämän loitsutekstin alkuosan sisältävä alkuperäisen käsikirjoituksen sivu on julkaistu valokuvana teoksessa OIK s. 155.

Поедучи на промысел, говори ж или куды ни будь
(‘Lausu puuntiin tai jonnekin ajaessa’):

Sündü ruhtinas süttaj, püha
jumaldemä ruhtinas, püha Miikkul i püha
Kozma i Damian. Kazvatit, süttai, mägen mas taiva-
haze sai,
laskit mäges valget meri i läksi valktas
meres car’ Kost’antin, car’al Kost’antinal kuldai-
žet kädet i kuldaižet jalgat i ot’ kuldaižihe
käzihe minun i minun püdüset i lask kuldai-
žiš i käzišaze minun püdüset i ott
kuldaižile käziheze kitovijan taugan
i ot kuldaižihe käziheze kuldaižen vinen,
kuldaižes vines kuldaižet nulet i ambui
čilahtoit urosten urkindat i našten nagra-
dat i külän prizorat i pahoiden i paginat i vas-
tha tulijan i müdha mänijan i kivel – –
hol ištujat i verähil olijat i mänga net
paginat i dumat meren randale i audioi suväi.
A milein jumal käski kümmin küšta, mile-
in sada i vühin tuda.

Tekstissä esiintyvät muodot **audioi suväi* (= *süväi*) ’altoon syvään’ edustavat yksikön *i*-tunnuksista illatiivia, joka on ominainen Lohmojan lyydiläismurteelle (Turunen 1946: 249–250). Tällaisia muotoja tavataan myös pohjoislydyissä, kun taas vepsässä niiden asemesta esiintyy *h*:llinen illatiivi (ks. mm. VVV 1995: 181–188).

Lekseemi *ruhtinas* tarkoittaa ’Herraa’ ja ’Valtiatarta’ (ks. Loitsu 9 s. 292–293). Niinpä 1700-luvun ensimmäisellä puoliskolla vanhauskoisten varsinaiskarjalaksi kääntämä *Jeesuksen rukous* kuuluu: **ruhtinas isuse hristos poigo jumalan armaha milma räähkähistä* (Mikkola 1904: 41) eli ’Herra Jeesus Kristus, Jumalan Poika, armahda minua syntistä’.

Tekstissä on tapauksia, joissa kahdella kirjaimella on merkitty geminaattoja ja pitkiä vokaaleja, esim. **Miikkul* ’Miikkula, Nikolaos’. Samalla tavalla on loitsuissa merkitty myös ensitavua kauempana esiintyviä pitkiä vokaaleja, esim. **vaskiižel* ’vaskisella’ (Loitsu 1 s. 286); **siniižes* ’sinisestä’, **tulii* ’tulija’ (Loitsu 2 s. 287). Useimmissa tapauksissa ensitavuun kuuluvat pitkät vokaalit on silti osoitettu yhdellä kirjaimella. Edellä mainittu esimerkki viittaa siihen, että tekstit edustavat sellaista kielimuotoa, jolle on ollut ominaista pitkien vokaalien esiintyminen ensitavussa. Niinpä esim. **püdüset* ’pyydykset’ sekä **tuli* ’tuuli’ (Loitsu 6 s. 290) ja **Hiden* ’hiiden’ (Loitsu 3 s. 288) -asui-
set sanat ovat luettavissa pitkävokaalisina – **püüdüset*, **tuuli*, **Hiiden*.

Venäjän kirjaimilla *y* ja *ю*, jotka on oheisessa litteroitu *u*:lla ja *ü*:llä, on ilmeisesti merkitty diftongeja *uo* ja *üö* niiden alkukomponentin mukaan: **nu(o)let*, **tu(o)da*, **sü(ö)ttaj* ~ **sü(ö)ttai*, **mü(ö)dha*. Tällöin loitsujen heijastama kielimuoto olisi likempänä Lohmojan murretta, jossa pääpainollisessa tavussa tavataan diftongeja, esim. *kuokka* ’kuokka’, *müö* ’me’ (Turunen 1950: 20, 1977: 182). Toisaalta loitsuihin merkitty muoto **müdha* on verrattavissa Lohmojan postpositioon *müd* ’myöten’, jossa on tapahtunut

diftongin poikkeuksellinen lyheneminen, esim. Lmo *jiada müd* 'jäätä myöten', *järvöö müd* 'järveä myöten' (Turunen 1950: 33, 1977: 181).

Alkuperäisten pääpainollisten pitkien *aa:n* ja *ää:n* vastineet on teksteissä merkitty yhdellä kirjaimella, mikä ei heijasta diftongiutumista. Tällaiset tapaukset voivat siis olla tulkittavissa pitkiksi vokaaleiksi (ks. Barantsev 2007: 102–103), esim. **ma* 'maa', **pä* 'pää' (Loitsu 7 s. 291); **maha sai* 'maahan saakka', **päh* 'pähän' (Loitsu 3 s. 288); **mas* 'maasta', **sada* 'saada' (Loitsu 10 s. 294).

Alkuperäisen pitkän *ee:n* jatkajat on loitsuissa merkitty *e:llä* tai *i:llä*, joista viimeinen on tulkittavissa diftongiksi tai pitkästä *ee:stä* kehittyneeksi pitkäksi *ii:ksi*, esim. (*-e-*) **tedän* 'tiedän' (Loitsu 7 s. 291), **mez* 'mies' (Loitsu 1 s. 286) / (*-i-*) **tidäi* 'tietäjä' (Loitsu 3 s. 288), **lineb* 'lienee' (Loitsu 9 s. 293), vrt. Kj *t'iedai* ~ *t'iidai*, *l'iinob*.

Pantakoon merkille, että ortodoksisiiin pyhiin kuuluva tsaari Konstantinos ottaa kultaisiin käsiinsä **kitovijan taugan* eli 'valaanjousen', vrt. lyydP *taug*, mon. nom. *taugad* 'kaaripyssy' (LMS s. 428), ven. китовый 'valaan-'. Ennen vanhaan valaita pyydettiin *Valkealla* (loitsussa – **valget meri*) eli Vienanmerellä, jonne Äänisen rannoilla asuneet lyydiläiset pääsivät juuri *ajamalla* (ven. поедучи на промысел). Kieretissä v. 1837 tekemässään päiväkirjamerkinnässä Elias Lönnrot kertoi, kuinka toukokuun loppupuolella Kieretin kautta lukuisat kalastajakuormastot kulkivat etelästä Kantalahden ja Jäämeren kalavesille (1985: 197–198).

Näin loitsu kertoo meille, että vielä 1600-luvulla lyydiläiset harjoittelivat valaanpyyntiä Vienanmerellä, jonne he ajoivat omalta heimoalueeltaan. Vienanmeri oli myöhemminkin sangen tuttu pohjoislyydiläisille, jotka ennen Venäjän vallankumousta tekivät pyhiinvaelluksia Solovetskin luostariin. Tästä Pertti Virtarannalle kertoi hänen pohjoislyydiläinen kielenoppaansa Stefan Huotarinen (Virtaranta 1964: 177–184). Loitsussa mainittu **valget meri* on todennäköisimmin todellinen *Valkea* eli Vienanmeri. Loitsun mukaan Luoja on kasvattanut **mägen mas taivahaze sai*, mikä vastaa mm. virolaisten muinaistarujen käsityksiä pohjoisnavasta ja arktisista alueista, jossa harjoitetaan valaanpyyntiä (Meri 1983: 353–359). Myös Gerard Mercatorin suuressa maailmankartassa vuodelta 1569 pohjoisnapa on kuvattu vuoreksi keskelle merta (Lainio 1985: 4). Lyydiläinen loitsu on värikäs osoitus lausujansa maailmankuvasta, uskomuksista ja myös senaikaisesta suullisesta perinteestä.

Kuzma Feodorov oli kansanparantaja Grigori Merkuljevin sukulaispoika, ja hän sai nimensä pyhän Kozman eli Kosmaksen mukaan. Ortodoksinen kirkko muistaa 200-luvulla eläneitä palkatta parantajia Kosmasta ja Damianosta ensimmäisenä heinäkuuta. On siis luonnollista, että lyydiläiset tietäjät Merkuljev ja Feodorov ovat pitäneet heitä omina taivaallisina suojelijoinaan, jotka loitsussa mainitaan Jumalansynnyttäjän sekä meri- ja kauppiamiesten suojelijan pyhän Miikkulan (Nikolaoksen) jälkeen: *Sündü ruhtinas süttaj, püha jumaldemä ruhtinas, püha Miikkul i püha Kozma i Damian*. – 'Herra Kristus Varjelija, pyhä Jumalansynnyttäjä Valtiatar, pyhä Nikolaos ja pyhä Kosmas ja Damianos'.

Mainittakoon, että Petroskoissa sijaitsevan Karjalan tasavallan taidemuseon koelmiin kuuluu harvinainen ikoni, jonka nimi on 'Jumalansynnyttäjä pyhän Miikkulan, Kosmaksen ja Damianoksen kanssa' (ks. Lüüdiläinen 2006 s. 62–64). Ikoni on maalattu 1600-luvulla, jolloin elivät ja toimivat Jallahden kansanparantajat. Lyydiläisessä loitsussa ja ikonissa esiintyvät juuri samat pyhät hahmot. Museon kokoelmiin ikoni on

nähtävästi saatu Suvisaaren lyydiläiskylästä (ven. Суйсарь), joka tsaarin aikana kuului Petroskoin kihlakunnan Suojun kunnan Jallahden kyläryhmään (Härkönen 1920: 363). On hyvin mahdollista, että tämä ikoni on aikoinaan kuulunut Grigori Merkuljevälle ja Kuzma Feodoroville, lyydiläisille kansanparantajille.

3.1.2. 1600- ja 1700-luvun karjalankieliset sanaluettelot

Lukuun ottamatta *Novgorodin tuohikirjeen N:o 403* nimellä tunnettua 1300-luvulta peräisin olevaa *venäläis-itämerensuomalaista liikematkailijan sanastoa* (Laakso 1999: 546–548) 1600-luvulla kyrillisin kirjaimin kirjoitettu karjalais-venäläinen sanaluettelo on tietävästi vanhin karjalankielinen sanakirja (ks. Mullonen & Pantšenko 2013). Kyseinen karjalais-venäläinen sanaluettelo sisältyy 1600-luvun puolivälissä käsinkirjoitetun *aakkosellisen paterikonin* (ven. *Azbutšnyi paterik*) kahdelle viimeiselle sivulle Solovetskin luostarin kirjastosta (Mikkola 1901, Paškov 2010: 18). Vuonna 1855 Solovetskin kirjasto päättyi Kasaniin (Mikkola 1901: 102), jossa J. J. Mikkolan pyynnöstä Yrjö Wichmann kopioi sanaluettelon v. 1902 (Mikkola 1904: 38, 1932: 101). Wichmannin ottaman kopion erilaisine tulkintoineen Mikkola julkaisi kahdesti Virittäjässä 1904 ja 1932. Hiljattain Petroskoin yliopiston kustantamosta ilmestyi sanaluettelon ja sen tekijän taustoja valaiseva erillisteos (= Mullonen & Pantšenko 2013), jonka mukaan sanaluettelon on kirjoittanut athoslainen arkkimandriitta Feofan ollessaan vangittuna Solovetskin luostarissa vuosina 1666–1668 (mts. 2, 7, 23, 45).

Viimeisimmässä kirjoituksessaan Mikkola yritti translitteroida karjalaisia sanoja pohjoiskarjalan avulla (1932: 102). Mullonen puolestaan esitti, että sanaluettelo heijastaa sellaisia piirteitä, jotka ovat ominaisia varsinaiskarjalan etelämurteille (Tunkua) tai siirtymämurteille (Usmana) (Mullonen & Pantšenko 2013: 31, varsinaiskarjalan murrejaosta ks. Virtaranta 1972: 7–13, 1975: 410–411). Sanaluettelon edustaman karjalaismurteen määrittelyn tarkentamiseksi huomattakoon, että Solovetskin saaren lähin varsinaiskarjalan murrealue on Vienanmeren itärannikolla Usmana, jonka eteläpuolella sijaitsevat Voijärven, Suikujärven ja Tunkuan murrealueet (Karttaliite, kartta 2, ks. myös Leskinen 1936: 201–202, karttaliite, 1937: 252–253). Solovetskin käsikirjoituksessa esiintyykin Usmanan murteelle ominaisia piirteitä.

Usmanan murteessa, kuten myös eteläkarjalan Paateneessa, sanan alussa esiintyy terävä *s* etuvokaalien edellä sekä suhu-*š* takavokaalien edellä (Virtaranta 1946: 10–11; 36, kartta 1; 38, ks. myös Bubrih & al. 1997: kartta 74–76). Tätä ominaisuutta tekstissä edustavat toisaalta *s*:lliset **si(i)bi* 'siipi', **särgi* 'säski', **säünä* 'säynävä', toisaalta *š*:lliset **š(u)ola* 'suola', **šulga* 'sulka' -muodot. Usmanan murteessa nominijohtimessa *ne(n)* esiintyy muuttumaton *e* (esim. Usm *toin'e* 'toinen'; Leskinen 1936: 96, KKS), mikä ominaisuus myös on edustettuna tekstissä muodoilla **ukhone vahnane* 'vanha ukko (dem.)'. Nämä piirteet eivät silti ole ominaisia eteläkarjalan Tunkuan murteelle, jossa pohjoiskarjalan tapaan tavataan sananalkuinen *š* etuvokaalien edellä (Virtaranta 1946: 5; 36, kartta 1) sekä *i n'i*-johtimen lopussa, vrt. Tunk *šärgi* (KKS, Bubrih & al. 1997: kartta 76), *toin'i* (KKS).

Virtarannan (1972: 9–10, 1975: 410–411) mukaan pohjois- ja eteläkarjalan välisissä siirtymämurteissa soinnittomat klusiilit (vokaalien välissä) ja soinnilliset (nasaalin tai

likvidan yhteydessä) voivat esiintyä rinnakkain, minkä ohella eräissä murteissa tavataan pelkästään soinnillisia konsonantteja. Paitsi soinnillisten konsonanttien edessä ja jäljessä (**tagla* 'taula', **šulga* 'sulka', **särgi* 'säрки', **rengi* 'ämpäri', **tulda* 'tulda') myös vokaalien välissä Solovetskin sanaluetteloon on yleensä merkitty soinnillisia klusiileja: **haugi* 'hauki', **tagana* 'takana', **pada* 'pata', **lauda* 'lauta', **pidäv* 'pitää', **l(u)oda* (< ven.) 'syvä lautanen', **si(i)bi* 'siipi', **rebo* 'kettu'. Yhdessä tapauksessa tavataan soinniton *p*: **jumala apuh* 'jumala apuun'. Tällaista variaatiota heijastavat myös Leskinen (1936: 96–98) julkaisemat Genetzin näytteet Usmanan murteesta, esim. *hebon'e* ~ *hepon'e* 'hevonen'.

Genetzin teksteissä (ks. myös KKS) vokaalienvälisiä klusiileja on esitetty vaihtelevalla tavalla: 1) soinnittomina omaperäisissä sanoissa, esim. *poika* 'poika', *pit'äü* (~ *pit'äv*, KKS, vrt. *pit'äu*, NKK s. 135) (*män'n'ä*) 'pitää (mennä)', *hepon'e*; *s'elkäh* 'selkään' // 2) soinnillisina: a. venäläisissä lainasanoissa, esim. *dorogala* 'tiellä', (*heän*) *vuid'i* '(hän) lähti', *naroda* 'kansa, ihmiset, väki', *grobuh* 'ruumisarkkuun' / b. omaperäisissä sanoissa soinnillisen konsonantin yhteydessä, esim. *nagrokši* 'nauruksi', *engo* 'enkö', *peldoh* 'peltoon', *pandih* 'pantiin; panivat', *kumban'e* 'kumpi' / c. tapauksittain omaperäisissä sanoissa vokaalien välissä, esim. *eigo* 'eikö', *vel'l'igo* 'velikö', *hebon'e*.

NKK:ssa julkaistut näytteet (ks. s. 134–144) antavat samanlaisen kuvan Usmanan klusiilien suhteista. Soinnittomien ja soinnillisten klusiilien variaatiota vokaalien välissä NKK:ssa tavataan samojen kertojien puheessa, esim. *süküzül'l'ä* 'syksyllä' ~ *sügüšs'oomga* 'syyslohikala' (s. 135), *tapah* ~ *tabah* ~ *tabaa* 'tapaan' (s. 137). Bubrihin kartaston mukaan Usmanalle ovat taas ominaisia *g*, *d* ja *b* (Bubrih & al. 1997: kartta 72). Joka tapauksessa ei voi sulkea pois mahdollisuutta, että myös soinnittomia klusiileja on merkitty sanaluettelossa soinnillisina, minkä ohella mainittu *p*:llinen tapaus heijastaa Usmanan murteelle ominaista variaatiota.

Pitkiä vokaaleja Solovetskin sanaluettelossa, kuten myös 1600-luvun lyydiläisteksteissä, on merkitty yhdellä kirjaimella: **hi(i)li* 'hiili', **hi(i)ri* 'hiiri', **si(i)bi*, *tu(ohu)š* 'kynttilä', *šü(ü)vä* 'syödä'. Väljeneviä diftongeja on osoitettu myös yhdellä kirjaimella, joka vastaa diftongin alku- tai loppuainesta, esim. (diftongin alkukomponentin mukaan) **i(e)llä* 'edellä', **vu(o)ži* 'vuosi'; (diftongin loppukomponentin mukaan) **l(i)enev* 'tulee', **š(u)ola* 'suola', **l(u)oda* 'syvä lautanen', **j(u)okši* 'juoksi', Mikkola näki aluksi sanaluettelossa lisäksi merkkejä pitkien *aa:n* ja *ää:n* säilyttämisestä (1904: 39).

Tulkinnan varaisia tapauksia ovat *келля* 'kädellä' ja *венегекши* 'venäjäksi', joille on esitetty erilaisia rekonstruktioita (ks. Mikkola 1904: 39, 1932: 102–103; Mullonen & Pantšenko 2013: 32–33). Usmanan murrenäytteiden pohjalta nämä sanat ovat palautettavissa alkumuotoihin **k(i)ällä* ja **venähäkši* tai **ven(ü)ähekši*, joissa *ä:tä* on merkitty venäjän *e*-kirjaimella, vrt. Usm *kiäštä* 'kädestä' (Leskinen 1936: 97), *venähäkše* ~ *venüähekši* (NKK s. 136–137). Tuolloin diftongia olisi osoitettu loppuaineksen mukaan. Lekseemiin *säynävä* liittyvän karjalaissanan, jonka lopussa lukee yksinäisvokaalia vastaava kirjain (савна), Mikkola ensin palautti pitkävokaaliseen asuun **säünää* (1904: 39). Se on kuitenkin selitettävissä lyhytvokaalisesta muodosta **säünä* (Mikkola 1932: 103, Mullonen & Pantšenko 2013: 33), vrt. Mnt *säün'ä*, Tv *šäun'ä* (KKS).

Sanaluetteloon kuuluu pari takavokaalista sanaa – *мара* 'nukkuu' ja *кивга* 'kiuas, uuni', jotka palautettiin pitkävokaalisiin (**maata*, **kiugaa*; Mikkola 1904: 39, 1932: 103) tai diftongillisiin muotoihin (**kiukoa*, Mikkola 1932: 102; **moata*, **kiugoa* tai

**kiugua*, Mullonen & Pantšenko 2013: 33, 43, 51–52, vrt. Mikkola 1904: 39). Usmanan murteessa *iä* (~ *üä*) -diftongin takavokaalisena parina on *ua* (näytteiden mukaan harvemmin Usmanassa esiintyy *oa* : *eä* -diftongipari, vrt. KKS), esim. *tuatto* (~ *allat. toatollahe*) 'isä', *kiukuan* (*peräh*) 'uunin (nurkkaan)' : *hiän* (~ *heän*) 'hän' (Leskinen 1936: 96–97); *ruato* 'työ', *kalua* (~ *kaloa*) 'kalaa' : elat. *piäštä* 'pää' (NKK s. 135). Tältä pohjalta Solovetskissa kirjoitetut sanat saataisiin alkumuotoihin **m(u)ata* ja **kiug(u)a* (~ **kiuk(u)a*).

Tosin ei voi kokonaan sulkea pois mahdollisuutta näiden kirjoitusasujen osoittavan pitkävokaalisia muotoja. Nimittäin eteläkarjalan Rukajärven kuntaan kuuluvan Ontajärven murteessa, jota puhutaan Tunkuan murrealueen eteläpuolella, *iä*-diftongin takavokaalisena vastineena on pitkä *aa*, esim. *piädä* (*vasse*) 'päättä (vastaan)' : *maata* 'nukkua' (Stepanova 1991: 148, 150), *d'iädih* 'jäätin; jäivät' : *taattoloin* 'isien' (Klementjev 1991: 3). Tällaista kehitystä olettaisi esiintyneen laajemminkin Itäisen Vienan alueella.

Toinen käsinkirjoitettu karjalankielinen sanaluettelo kuuluu P. P. Vjazemskin kirjakoelmaan, josta sen löysi ja julkaisi v. 1903 Russkij filologičeskij vestnik -aikakauskirjassa venäläinen professori V. N. Peretz (Mikkola 1904: 40, Paškov 2010: 25). Se on vanhauskoisten laatima *venäläis-karjalainen sanakirja*, jonka kalligrafisen analyysin perusteella Peretz sijoitti 1700-luvun alkupuoliskolle.

Paškovin mukaan alun perin sanaluettelo kuului Uikujoen yhteisön vanhauskoisille, jotka 1700-luvulla kävivät aktiivista leipäkauppaa kulkien Äänisjärveä ja Syvärinjokea (ks. myös Stepanov 1986: 76). Tämän 126 lekseemiä sisältävän sanakirjan tarkoituksena oli helpottaa kanssakäyntiä venäjää osaamattomien karjalaisten kanssa, jotka vaihtoivat turkiksi vanhauskoisten tuomiin leipiin (Paškov 2010: 25–26). Äänisen pohjoispuolella virtaavalle Uikujoelle vanhauskoiset perustivat Danilovon nimellä tunnetun yhteisön v. 1694 (Stepanov 1986: 74, Vituhnovskaja 1988: 14).

Kyseinen sanakirja sisältää kauppaan ja arkielämään liittyvän sanaston ohella myös uskontoon liittyviä sanoja (esim. **jumala* 'jumala', **jumalahine* 'jumalinen, uskonnollinen', **rä(ä)hkä* 'synti'), lauseita (esim. **ti(i)jätko pravoslavija(a)* tai *oigijaa v(i)erua* 'tiedätkö ortodoksisuudesta, oikeasta uskosta?') ja *Jeesuksen rukouksen* käännöksen (ks. edellistä lukua 3.1.1. 1600-luvun lyydiläiset loitsut). Tämän perusteella sanakirjan tekemisen tehtäviin kuului myös lähetystyö, jota vanhauskoiset harjoittivat karjalaisen keskuudessa (ks. Stepanov 1986: 82–85). Vanhauskoinen Danilovo tunnettiin myös sivistyksen keskuksena. Siellä oli kouluja, joissa opetettiin lukutaitoa, lausuntataittoa, kirkonlaulua, vanhauskoisten kirjojen kopiointia, ikonimaalausta, ja oma kirjasto, jota täydennettiin keräämällä ja kopioimalla kirjoja (Stepanov 1986: 77, Vituhnovskaja 1988: 14).

Peretzin jälkeen J. J. Mikkola transkriboi karjalaiset sanat sekä julkaisi sanakirjan tekstin omine selityksineen ja tulkintoineen Virittäjässä (1904: 40–43). Sanakirja koostuu kahdesta osasta: alkuosa *Imenovaniija veštšem* 'esineiden nimittäminen' sisältää venäjän- ja karjalankielisiä sanoja ja lauseita aakkosellisessa järjestyksessä ja loppuosa *Prošenie* 'pyyntö' kehotus- tai kysymyslauseita. Alkuosan karjalankielinen aineisto on varustettu alaotsikolla *Besedy i glagolanija jazyka karel'skago* 'karjalan kielen lauseet ja sanat'. Mikkola ei tarkentanut, mitä karjalan murretta kyseiset tekstit voivat edustaa, mutta hän kylläkin pani merkille, että sanakirjan tekijä merkitsi karjalaiset sanat melko tarkoin kyrillisin kirjaimin. Sanakirjan edustaman murteen piirteistä hän huomautti, että

sille ovat ominaisia mm. alkuperäiset pitkät *aa* ja *ää*, jotka eivät ole muuttuneet diftongeiksi *oa* ja *eä*, sekä terävät sibilantit (Mikkola 1904: 39, 43).

Poiketen mm. edellä käsittelemäni Solovetskin sanaluettelon merkintätavasta väljenevervät diftongit on tässä sanakirjassa osoitettu useimmiten kahdella kirjaimella, esim. **äijägö vuotta* 'montako vuotta?', **miä* 'minä', **siä* 'sinä', **piä* 'pidä!', **sielä* 'siellä', **tuo* 'tuo!', **juota* 'juota!', **vuota* 'odota!', **kuoli* 'kuoli', **lüödü* 'lyöty', **müö* 'myy!', **süötä* 'syötä!', **midä müöte* 'mitä myöten (so. mistä hinnasta)?', **üödä* 'yötä'. Parissa tapauksessa pitkät *aa* on vanhauskoisten sanakirjassa myös merkitty kahdella kirjaimella: **vaassa* 'kalja' (ven. *kvas*, ks. mts. 42), **oigijaa* 'oikeaa' (mts. 41). Tämä on tärkeä todiste siitä, että sanakirja edustaa sellaista murretta, joille ovat olleet ominaisia pitkät *aa* ja *ää*. Muissa tapauksissa pitkiä vokaaleja on osoitettu sanakirjassa yhdellä kirjaimella, esim. **ma(a)mo* 'äiti', **sa(a)rva* 'saukko', **va(a)ra* 'vaara', **salba(a)* 'suljel', **osta(a)* 'ostaa', **ja(a)* 'jaa!', **kulga(a)* 'kuulkaa!', **nä(ä)dä* 'näätä', **tä(ä)lä* 'täällä', **rä(ä)hkä* 'synti', **sä(ä)ret* 'säät', **lizä(ä)* 'lisää!', **ti(i)jätkö* 'tiedätkö?', **ku(u)le* 'kuule', **pu(u)* 'puu'.

Oheisten tekstien määrittelyä tehdessä on otettava huomioon, että vanhauskoiset ovat mitä todennäköisemmin tehneet sanakirjan heidän yhteisönsä lähistössä puhutuista karjalaismurteista. Uikujoen vanhauskoisten asutuksen lähimpiä eteläkarjalaismurteita ovat mm. Ontajärvi ja Paatene, joiden murrealueet sijaitsevat Uikujärven länsipuolella. Ontajärvellä on säilynyt pitkä *aa*, jonka etuvokaalisena vastineena voi olla diftongi *iä*, pitkä *ee* tai harvemmin pitkä *ää*, esim. *maa* : *piä* ~ *pee* ~ pää (ks. lukuja 5.3.3.1. Kuujärvi ja pohjoiskarjala sekä 5.3.3.2. Kuujärvi ja eteläkarjala). Paateneessa taas *oa* : *eä* -diftongiparin ohella esiintyvät pitkät *oo* ja *ee*, esim. *moa* : *peä* ~ *moo* : *pee* (ks. mainittuja lukuja). Ensitavua kauempana Ontajärvellä ja myös Paateneessa on havaintoja pitkästä *aa*:sta (1. inf.. *ostaa*, Bubrih & al. 1997: kartta 6) sekä pitkästä *ää*:stä (esim. Onj *iz'ändää* 'isäntää', NKK s. 163; Pt *sein'ää* 'seinää', KKN III s. 43), jotka kuvastavat näiden murteiden varhaisia vokaalisuhteita. Muissa Itä-Karjalassa puhutuissa varsinaiskarjalan murteissa tällaisia vokaaleja ei ole havaittu (ks. Bubrih & al. 1997: kartta 4–7, Ahtia 1936: 8).

Kun otetaan huomioon, että Paateneen pitkät *oo* ja *ee* (sekä Ontajärven *ee*) ovat kehittyneet melko myöhään alkuperäisistä *aa*:sta ja *ää*:stä, voi juuri kyseiset murteet yhdistää oheisiin teksteihin. Esimerkiksi vanhauskoisten sanakirjassa mainitussa muodossa **sä(ä)ret* 'säät' esiintyy terävä *s* etuvokaalin edellä sekä pitkä pääpainollinen vokaali, mikä yhdistelmä Itä-Karjalan alueella tavataan ainoastaan kyseisissä varsinaiskarjalan murteissa: Pt *seeri* (~ *seäri*) 'säät', vrt. karjE, P *šeäret* ~ *šiäret* ~ (Uht, Rep, Rkj, Mnt) *seäret* 'säät' (KKS).

Muuten Paateneessa ja Ontajärvellä (Kuusiniemessä ja Korpilahdessa) takavokaalien edellä esiintyy sananalkuinen *š*, esim. Pt *šoorava* 'saukko' (Virtaranta 1946: 6, 10–11, 14–15; 36, kartta 1; 38; Bubrih & al. 1997: kartta 74–76), mutta *š*:lliset ja *s*:lliset muodot vaihtelevat Paateneessa alamurteittain, esim. Pt *salvata* ~ *šalbata* (KKS). Paateneen kaakkoiskylissä – Jouhivaarassa, Saajärvellä, Maaselässä, Petkelniemessä jne. – sanan alussa, sisällä ja lopussa on yleistynyt *s* (*z*) (Virtaranta 1946: 18–19; 36–37, kartta 1–2; 38; Bubrih & al. 1997: kartta 74–100), minkä kehityksen takana Bubrih näki lyydin vaikutuksen (1947b: 46). Sellaiset *s* (*z*):lliset muodot ovat yleisiä myös vanhauskoisten kirjoittamissa teksteissä, esim. (etuvokaalisissa sanoissa) **siä* 'sinä', **sielä* 'siellä',

**sä(ä)ret* 'säät', **süötä* 'syötä!', **hävitüs* 'tuho', **lizä(ä)* 'lisää!', **küzün* 'pyydän'; (takavokaalisissa sanoissa) **sa(a)rva* 'saukko', **salba(a)* 'suljel!', **sule* 'sulje!', **osta(a)* 'ostaa', **vaassa* 'kalja', **muista* 'muista (mon. elat.)', **kaheksi* 'kahdeksi', **koreus* 'ylpeys', **kallis* 'kallis', **pakkazesta* 'pakkasesta'. Paateneen kaakkoiskylät sijaitsivatkin lähimpänä vanhauskoisten perustamaa Danilovoa.

Paateneen ja Ontajärven murteelle ovat ominaisia harvinaislaatuiset *o*-vartaloisten nominien *a*-loppuiset yksikön partitiivin muodot, joita myös tavataan vanhauskoisten sanakirjassa: **v(i)erua* 'uskoa', **armua* 'armoa', vrt. Pt, Onj *kaivua* 'kaivoa' (Bubrih & al. 1997: kartta 8); Pt *rebo* 'kettu': *rebu* 'kettua' (Virtaranta & Suhonen 1983: 14). Muualla varsinaiskarjalassa tällaisten muotojen asemesta ovat yleistyneet *uo*-diftongiin päättyvät muodot, esim. karjE, P *kaivuo* 'kaivoa' (Bubrih & al. 1997: kartta 8); *armuo* 'armoa', *rebuo* ~ *repuo* 'kettua' (KKS).

Toisaalta tekstissä esiintyviä yks. 1. ja 2. persoonan pronomineja *miä* ja *siä* Itä-Karjalassa puhuttujen varsinaiskarjalan murteiden joukossa on merkitty pelkästään Paateneesta, esim. *miä t'örkkeen siudaš* 'minä tyrkkään sinut', *na piä häkkiä, miä issen kuin siä ed n'ee!* 'pidä sonnia (kiinni), minä teurastan (sen) kunnes et näe!', *em miä igävee piä* 'en (yleensä) ikävöi' (KKS), vrt. karjE, P *mie, šie* ~ *sie* (KKS); Onj *mie, sie* (NKK s. 162–164, Stepanova 1991: 147–148). Harvinaisuutena mainittakoon, että myös Kuujärven lyydissä tavataan *miä* ja *siä* sekä tverinkarjalan Vasiljevskoin kylän murteessa *miä* ja *šią* (Bubrih & al. 1997: kartta 125). Paateneen ja Tverin murteissa kyseiset pronomini muodot ovat voineet kehittyä varsinaiskarjalan *mie* ja *sie* -pronomineista. Tällainen kehitys esiintyy sanakirjaan merkityssä imperatiivissa **piä* 'pidä!' jonka suoranainen vastine löytyy Paateneesta: Pt *piä* (KKS) < *pie*. Vanhauskoisten kirjoittama sanakirja edustaa ilmeisesti Paateneen murteen varhaisempaa kantaa, jolle ovat olleet ominaisia pitkät pääpainolliset vokaalit *aa* ja *ää*. Niiden jatkajia ovat Paateneessa *oo* ja *ee*.

3.1.3. Vuoden 1804 katekismuksen käännökset

Erään yliprokuraattori ruhtinas Golitsynille osoitetun kirjeen mukaan 1773 metropoliitta Gabriel oli määrännyt Poventsasta Pietariin saapuneen pappiskokelaan kääntämään *Herran rukouksen*, uskontunnustuksen ja lyhyen siveysopin *aunuksen kielelle* (Leskinen 1937: 239). Käännösten tarkistamiseksi metropoliitta kutsui koolle muutamia Pietarissa asuvia aunukselaisia kauppiaita. Käännösten kohtalosta ei ole tietoa, mutta niillä voi olla yhteyttä seuraavaan merkittävään tapahtumaan.

1800-luvun alussa Pyhän synodin siunauksella julkaistiin erikielisinä laitoksina 'muutamien rukouksien ja lyhyen katekismuksen käännös', joka ilmestyi venäjänkieliselä nimellä. Tekstit ovat ilmeisesti samoja, jotka on halunnut käännettäviksi metropoliitta Gabriel. Tämä kirja oli käännetty muutamille Venäjällä asuvien kansojen kielille, mm. tataarin, tšuvassin sekä suomalais-ugrilaisiin kieliin kuuluvien udmurtin, mordvan, marin ja karjala-aunuksen kielille. Vuonna 1804 Pietarissa painettiin kaksi erilaista laitosta – toinen tverinkarjalaksi ja toinen *aunuksen kielellä* (Leskinen 1937: 241–243).

Edellinen ilmestyi nimellä 'käännös karjalan kielelle' – *Perevod nekotoryh molitv i sokraštšennago katihizisa na Korel'skij jazyk. V Sanktpeterburge pri Svjateišem Pravitel'stvujuštšem Sinode 1804 goda* ja jälkimmäinen nimellä 'käännös aunuksen

kielelle’ – *Perevod nekotoryh molitv i sokraštšennago katihizisa na Olonetskoi jazyk. V Sanktpeterburge pri Svjateišem Pravitel’stvujuštšem Sinode 1804 goda* (= *Perevod 1804*). Kirjan karjalankielinen laitos oli tuttu mm. A. J. Sjögrenille. Sjögren lainasi siitä muutamia uskontunnustukseen kuuluvia lauseita v. 1822 julkaistussa arvostelussaan, jonka hän kirjoitti v. 1820 ilmestyneen Matteuksen evankeliumin tverinnöksen johdosta (Leskinen 1937: 241, 258).

Käännösten ilmestymistä v. 1804 pidetään karjalankielisen kirjallisuuden alkuta-
pahtumana (ks. Pahomov 2005a: 5–9). Kumpikin käännöskirjanen sisältää kolme ortodoksista perusrukousta: *Herran rukouksen*, uskontunnustuksen ja *Iloitse, Jumalan Äiti* -veisun sekä lyhyen katekismuksen, johon kuuluu 31 kysymystä ja vastausta. Tekstit on painettu rinnakkain venäjän (osaksi kirkkoslaavin) ja karjalan tai aunuksen kielillä. Karjalan- ja aunuksenkieliset tekstit on kirjoitettu kirkkoslaavin kirjaimin ja numeroin, joihin lukijaa tutustuttaa kirjan alkuosa. Täten tätä kirjaa voidaan pitää myös eräänlaisena aapisena.

Kirjan aunuksenkielisessä laitoksessa julkaistu *Malittu Jumalan eli ’Herran rukouksen’* käännös kirjoitettuna latinalaisin kirjaimin näyttäisi seuraavalta (*Perevod 1804: 6a*, Pahomov 2005a: 9):

Tatto mejän, sinä olet taivahal, i pühitäh nimi sinun, i tulov carstva sinun, i lenov valdu sinun, kui taivahal i mal, leibü mejän heitelematoi anna meile nügoi, i jäta meile velgat mejän, kui i mio heitammio velgunekoin mejän, i elä ve meidu pahah, i pästa meidu ovnahas.

Tämän rukouksen tverinnös sisältyy karjalankieliseen laitokseen (ks. Leskinen 1937: 243, Pahomov 2005a: 9), joka eroaa aunuksenkielisestä käännöksestä erityisesti pitkien vokaaliainesten litteroinnin osalta:

Tuatto miän, kumbane olet taivahašša, ana hüvättiečov nimi šivn, ana tulov kuningáš šivn, ana lienöv vällä šivn, kuin taivahašša, niin i maailmalla, anna meilä leibiä jogopäivällistä nütten i jätä meilä miän vellat, kuin i müö jättälemmä miän velganiekoila, i elä meidä viä muanitukšeh, a piäšša meidä pahašta.

Aunuksenkielinen versio on sikäli kiinnostava lyydin kielihistorian kannalta, että siinä on useita lyydiin yhdistettäviä piirteitä, kuten kvalitatiivisen astevaihtelun ulkopuolelle jääneet muodot **velgat* (*Perevod 1804: 6a*) ’velat’, **lugen* (mts. 8b) ’luen’, **penis igis* (mts. 19a) ’pienistä ijistä, varhaisiästä saakka’, **kodin* (mts. 19a) ’kodin’, vrt. Kj *velgad*, *lugen*, *igiiš*, *kod’in*. Aunukselle taas ovat ominaisia astevaihtelun alaiset muodot *vellat*, *luven*, *ijis*, *koin*. Murrepohjaltaan kyseinen käännöskirja on lähimpänä kaakkoisaunusta, jonka edustukselle ovat ominaisia mm. lyydin tapaiset š:lliset ja ž:lliset muodot, esim. **ištuuh* (*Perevod 1804: 7a*) ’istuutui’, **neidižes* (mts. 7a) ’neitsyestä’ sekä erillinen alatiivin päätte (ks. Larjavaara 1986b: 416–417), esim. **i ühtele jumalale spasale sündule poijale jumalan* (*Perevod 1804: 6b*) ’Ja yhteen Herraan, Jeesukseen Kristukseen, Jumalan Poikaan’, vrt. aun. Kaak *ištuokseh* (Makarov 1990: 97) ’istuutua’, *n’eidizen* (mts. 224) ’tytön, neidon’, *lapsel’e* (mts. 21) ’lapselle’. Vladimir Rjagojevin mukaan kaakkoisaunuksen Nekkulan murteen kvantitatiivisen astevaihteluttomuuden tapaukset selittyvät Kuujärven lyydin vaikutuksen taholta (ks. Brendojev 1999: 4).

Vanhoissa lyydiläisissä loitsuteksteissä, samoin kuin aunukselaisessa katekismuksessa, esiintyy Kristuksen muinainen nimi – *Sündii*. Lyydissä *sündummua* on joulukausi, aika joulusta loppiaiseen ja *sündumpäiv* on jouluaatto (LMS s. 414, Pahomov 2012a: 142–143). Nämä *syntyä*-sanapesyeseen kuuluvat lekseemit tarkoittivat alun perin valon syntymää talven kaaoksesta ja pimeydestä sekä liittyivät esikristilliseen auringon kultin palvontaan.

Aunuksenkielisessä laitoksessa alkuperäisen pääpainollisen tavun pitkien vokaalien vastineet on useimmiten merkitty yhdellä kirjaimella (*a, ä, o, ö, u, ü, e, i*), esim. **i toiči tulov slavan kelä sudimah elävii i kolii, hänen carstvale ei lene agja* (Perevod 1804: 7a) 'Ja on taas kunniaassa tuleva tuomitsemaan eläviä ja kuolleita ja jonka valtakunnalle ei loppua tule'. *Herran rukouksen* tekstiä litteroidessaan Heikki Ojansuu (ks. Härkönen 1925: 8) on osoittanut tällaisia tapauksia joko pitkällä vokaalilla (*taatto* 'isä', *maal* 'maan päällä', *päästä* 'päästä!' tai diftongilla (*lienöv* 'tulee', *elä vie* 'älä saata'). Samalla tavalla on aikaisemmin litteroinut *Perevodin* tekstiä myös Lönnrot, esim. *Sidämyö, mi minä uskon jumalah meiän spaasale syndyle* (1902: 15) 'Siksi, että minä uskaan Jumalaan, meidän Herraamme Jeesukseen Kristukseen', vrt. **Sidäme* 'sitä myöten, siksi', **spasale* 'Heraan' (Perevod 1804: 8a). Myös ensitavua kauempana esiintyneet pitkät vokaaliainekset on osoitettu alkuperäisessä tekstissä samalla lailla, esim. *agja* (Perevod 1804: 7a) 'loppua', **varamah* (mts. 19a) 'pelkäämään', **izä* (mts. 7a) 'isää', vrt. aun. *agjua, varuamah, iziä ~ iziä*.

Tutustuin *Perevodin* alkuperäiskappaleeseen Kotimaisten kielten keskuksen *Tutkimuslaitos "Suomen Suku"* -kirjastossa. Kyseinen kappale on kuulunut aikoinaan E. N. Setälälle, joka on kirjan tyhjälle sivulle kirjoittanut kynällä sen tarinan, joka ennen julkaisemattomana ja tähän tutkimukseen liittyvänä on syytä tuoda tässä kokonaisuudessaan esille. Kirjan edellisen omistajan (M. A. Castrén) nimikirjoituksen alle Setälä on laittanut oman nimikirjoituksensa (E. N. Setälä) ja tämän alle kirjoittanut seuraavan testin:

Elias Lönnrot [alleiviivaus – sic] kertoo kirjeessään Sjögrenille (kirj. "Petrosavodsk den 21 Martii 1841") saman vuoden alkupuolella tutkineensa Aunuksen murretta Salmin, Tulomajärven [o – sic], Weskelyksen ja Säämäjärven pitäjissä sekä Säämäjärven papilta saaneensa "en Katekes med slavonska stilar tryckt på Olonetsiska, år 1804", jonka kielestä hän mainitussa kirjeessä tekee selkoa. Luultavasti Lönnrot on lahjoittanut kirjan Castrenille [e – sic], jonka jälkeen se on joutunut Ahlqvistin omaisuudeksi. Allekirjoittanut osti kirjan Ahlqvistin kuolinpesältä v. 1890. Kirjan omistajina ovat siis olleet kaikki tähänastiset suomen kielen professorit. E. N. Slä [sic].

Toinen lyydiin liittyvä aunuksen kirjallinen muistomerkki on 1870-luvulla ilmestynyt sääntökirja maalaispoliiseille, joka on otsikoitu kahdella kielellä: *Nakaz politseiskim sotskim i desjatskim – Prikoazu (käskendu) poličeskoi sotskoile i kymmenniekkoi*. Tässä käännöskirjassa käytetyn itämerensuomalaisen kielimuodon Genetz sanoo horjuvan aunuksen ja vepsän välillä (ks. Leskinen 1937: 261–262). Kääntäjän lähtökielenä on silti ollut lyydi eikä vepsä, koska kansatieteilijä Vladimir Mainovin mukaan käännöksen teki lyydiläistäustainen Paateneen kunnan sihteeri (ks. Laine 2005: 136, 187), joka tavoitteli aunuksen mallia.

3.2. Lyydin tutkijat

Alkuvaiheessa ovat lyydin aineistoa tallentaneet ja käsitelleet pääasiassa suomalaiset, joille kuuluu myös johtoasema lyydiläismurteiden tutkimuksessa (ks. Virtaranta & Koivusalo 1975: 45, 55).

Ensimmäinen kielentutkija, joka tarkasteli lyydiläisiä ja heidän kieltään, oli Anders Johan Sjögren (Branch 1973: 81, Korhonen 1986: 44, Grünthal 1997: 75, Barantsev 2007: 101). A. J. Sjögren oli syntynyt 8. toukokuuta 1794 Iitissä ja kuoli 18. tammi-kuuta 1855 Pietarissa, jossa hän toimi suomalais-ugrilaisen ja kaukasialaisen kieli- ja kansatieteen akateemikkona Pietarin akatemiassa. Sjögren tunnetaan varhaisena tutkimusmatkailijana. Hänen ensimmäinen tutkimusmatkansa 1824–1829 kohdistui Karjalan ja Lapin kautta vepsäläisalueille ja sieltä Pohjois-Venäjälle, jossa hän keräsi kieli- ja kansatieteellisiä, maantieteellisiä ja taloutta koskevia tietoja. Matkan tuloksena hän julkaisi mm. kirjoitelman *Anteckningar om församlingarne i Kemi-Lappmark* ja tutkielman syrjääneistä. Samalla matkalla hän löysi ja identifioi vepsäläiset ja heidän kielensä. (Ks. Korhonen 1986: 40–50.)

Sjögren lähti matkalle 25. kesäkuuta 1824 Pietarista ja alkuvaiheessa hän retkeili mm. Aunuksen läänin länsiosissa aunuksenkarjalaisten, vepsäläisten ja lyydiläisten kielialueella. Hän tuli tällöin kartoittaneeksi ensimmäisenä tutkijana näitä kielimuotoja ja niiden välisiä rajoja (Leskinen 1937: 242, Branch 1973: 78–92, Korhonen 1986: 44–45). Sjögren tapasi lyydiläisiä mm. keskilyydiläisellä alueella: Pyhäjärvellä, Prääsässä ja Viitanassa ja sai tietää heitä asuvan myös pohjoisempana mm. Tiutiassa (Branch 1973: 79, 81–82, 85–86).

A. J. Sjögrenillä lienee ollut jo jonkinlainen käsitys etelälyydiläisestä asumisalueestakin, koska 26.12.1826 ja 3.1.1827 hänen tekemissään päiväkirjamerkinnöissä on määritelty, että lyydin ja aunuksen välinen raja ulottuu kohti etelää Lotinapeltoon saakka, jossa lyydin puoleinen kielimuoto vaihtuu vepsäksi (Branch 1973: 79). Maantieteellisesti Sjögrenin lyydin, vepsän, aunuksen ja venäjän kohtaamispaikkana kuvaama Lotinapelto (mts. 82, 84) sijaitseekin heti kuujärveläisalueen eteläpuolella.

Lyydin tutkimuksen historian kannalta on tärkeä huomata, että Sjögrenin päiväkirja vuodelta 1825 sisältää ensimmäisiä tieteellisellä tavalla tallennettuja lyydiläisiä sanastollisia ja kieliopillisia esimerkkejä: Ph, Pr *tiedän, Luudin kieli, Luudiks; V Ljuudiks, Ljuudikoi, tiedän, rubedan syömäh, pühkddä [dd – sic] (stola), magada, kunut, korja ’släde’, püövü ’päls’*, joita hän vertasi aunuksenkarjalaan: aun. *tiiän, Livviks, Livvin kieli* (Branch 1973: 82). Michael Branchin mukaan Sjögren lienee aluksi pitänyt lyydiläisten puhumaa kielimuotoa eristäytyneenä vepsäläismurteena. Ei ole ihan selvää, kuinka hyvin Sjögren ymmärsi lyydin ja vepsän välisten erojen luonteen, mutta pyrkiessään tajuamaan niiden eroavaisuuksia hän käsitteli lyydiä ja vepsää omina kokonaisuuksinaan (mts. 81, Korhonen 1986: 44–45).

A. J. Sjögrenin julkaisematon jäämistö jäi hänen kuoltuaan Pietariin ja pysyi pitkään kielitieteilijöiden ulottumattomissa. Toistaiseksi kattavin kuvaus Sjögrenin ensimmäisestä tutkimusmatkasta ja hänen elämäntyönsä alkuvaiheista on Michael Branchin tutkimus *A. J. Sjögren – Studies of the North*, joka ilmestyi Suomalais-Ugrialaisen Seuran julkaisemana 1973. Tästä syystä Arvid Genetzin mallia seuraten monen sukupolven

lyydiläistutkijat ovat toistuvasti pitäneet lyydiläisten ”löytäjänä” D. E. D. Europaeusta (Genetz 1872: 3; Kujola 1910: 162, 1928: 94, 1932: 518; Turunen 1946: 1 jne.). Vähätelemättä D. E. D. Europaeuksen merkitystä lyydin tutkimukselle Aimo Turusen (1946: 1) väite, etteivät Europaeuksen edeltäjät Sjögren ja myös Lönnrot ”olleet vielä selvillä” Itä-Karjalassa puhuttavien kielimuotojen ”keskinäisistä eroavaisuuksista ja niiden perusteella tehtävästä kielellisestä jaotuksesta” ei pidä paikkaansa. Tarkastelen heidän näkökulmiaan lyydiin ja sen läheisimpiin sukukielimuotoihin myöhemmin erillisessä luvussa.

Sjögrenin vaikutus häntä nuorempaan Elias Lönnrotiin (1802–1884) oli ilmeisen merkittävä. Sjögren ja Lönnrot tutustuivat v. 1834, minkä jälkeen heidän välilleen kehittyi kieliä ja kansanrunoutta käsittelevä kirjeenvaihto. Sjögrenin vierailu vepsäläisten luona inspiroi Lönnrotia tutustumaan vepsän kieleen, mikä toteutui 1842 (ks. Lönnrot 1902). Lönnrotin keruuretken 1841–1842 reitti kulki lähes Sjögrenin vuosien 1824–1829 matkan jälkiä. Lönnrotin kautta suomalaiset tutkijat saivat lisää tietoa äänis- ja ojatinvepsästä (Niemi 1905: 2, Genetz 1872: 3). Vepsän kieliaineistoa käsitteleviin matkamuiistiinpanoihinsa nojaten hän laati 1853 väitöskirjan *Om det nord-tschudiska språket*. Lönnrotin jälkeen vepsäläismurteet olivat myös häntä suomen kielen professorina seuranneen August Ahlqvistin (1826–1889) keruutyön ja tutkimuksen kohteena (ks. Ahlqvist 1859a, 1859b: 31–79). Näin vepsäläistutkimuksesta kehittyi suomalaisissa akateemisissa piireissä eräänlainen trendi.

Elias Lönnrot kävi Aunuksen mailla kielentutkimusmatkalla alkuvuodesta 1841. Niin sanotun Lönnrotin 10. matkan tarkoitus (1841–1842) oli alun perin matkustaa Aunuksen kautta Venäjän ja Norjan Lappiin sekä mahdollisuuksien mukaan myös samojedien luo. Alkuvaiheessa hänen matkansa päättyi kuitenkin Petroskoihin, josta hän joutui palaamaan Suomen puolelle passimuodollisuuksien takia (Lönnrot 1902: 3, 1985: 11–12). Lönnrotin reitti Petroskoihin kulki Salmin, Tulemajärven, Veskelyksen, Säämäjärven ja Viitanan kautta, joilla seuduun hän tutki jonkin aikaa paikallisia murteita (Lönnrot 1902: 13, 15). Vuoden 1841 maaliskuussa kirjoittamissaan kirjeissä ja päiväkirjassaan hän mainitsee meno- ja paluumatkalla käyneensä Viitanan kylässä (mts. 13, 22), jonka murre kuuluu keskilyydiin (Turunen 1946: 27). Lönnrot käsitteli lyydiä ja livviä eli aunuksenkarjalaa samana kielimuotona (Lönnrot 1985: 312). Hänen *Aunuksen kieltä* edustavat esimerkkinsä ovat osaksi Viitanan lyydiläismurretta ja toiseksi aunuksenkarjalaa. Esimerkiksi Lönnrotin (1902: 6, 21) merkitsemät taivutusmuodot *andan*, *andat*, *andab* ja infinitiivit *andada*, *maksada*, *vetädä*, *seisoda* ovat lyydiä. Toisaalta mm. hänen mainitsemansa *u ~ ü* -loppuiset yksikön nominatiivit ja partitiivit ovat selvää aunusta, esim. *kerdu*, *äijy*, *pitky*; *parttu* (mts. 21, 33).

Merkittävä tapahtuma lyydiläismurteiden tutkimuksen kannalta oli D. E. D. Europaeuksen (1820–1884) ensimmäinen runon- ja sanastonkeruumatka Raja- ja Itä-Karjalaan, jonne hän lähti Lönnrotin neuvoja ja jalanjälkiä seuraten keväällä 1845. Matkansa aikana, kuten muulloinkin, hän oli Lönnrotin kanssa kirjeenvaihdossa. Europaeuksen kirjeiden ja muun käsinkirjoitetun jäämistön julkaisija A. R. Niemi löysi hänen *Lyhyt kertomus matkustuksestani* -otsikoimansa selostuksen vuosien 1845–1846 matkoista, joka oli ollut 50 vuotta kadoksissa, Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran arkistosta v. 1896 (Niemi 1905: I–II, 1–6). Helsingissä 4. marraskuuta 1846 päivätyssä *Lyhyessä kertomuksessaan* Europaeus kertoo keränneensä joukon sanoja Munjärven pitäjän Päljärven kylässä sekä matkustaneensa Petroskoista Aunuksen maantietä Prääsään asti (mts. 1–2).

Pyhjärven pitäjään kuuluvassa Prääsässä Europaeus oli kirjoittanut muistiin kalevala-aiheisen *Seppi Ilmorin starinan*, jonka hän julkaisi vuonna 1847 Suomettaren 40. numerossa. Pertti Virtarannan mukaan se on varhaisin julkaistu lyydinkielinen näyte (Virtaranta 1960: 19). Europaeus on varustanut julkaisunsa sanastoselityksillä ja seuraavilla lisätiedoilla: ”Präshan kylästä Petroskoin ja Aunuksen linnan keskiväliltä. Satu on Lyydin kieltä” (1847b). Lyydiläismurteita koskevia muistiinpanojaan Europaeus teki ainakin Munjärven Päljärvellä ja Pyhjärven Prääsässä (Genetz 1872: 3, Kujola 1910: 162, Turunen 1946: 2, Virtaranta 1960: 19). Europaeuksen *Seppi Ilmorin starina* on julkaistu uudelleen nykyaikaisin kirjaimin Lyydiläisen Seuran vuosijulkaisussa (Lüüdilaine 2006: 60–61).

Vuonna 1855 Aunuksen lääniin matkan suorittaneen August Ahlqvistin aikomus oli ollut ”Wepsäläistenkin ja eteläisten Karjalaisten murteita tarkemmin tutkia”, mutta matkalla hän kohdisti huomionsa kokonaan vepsäläismurteisiin. Hänen tiedetään silti matkustaneen äänisvepsäläisten luo aunuksenkarjalan ja lyydin murrealueen kautta. (Ahlqvist 1859b: 33, 44–45.)

Europaeuksen ja Ahlqvistin tiedot lyydiläisistä herättivät kiinnostusta Suomalaisen Kirjallisuuden Seurassa, joka heinäkuussa 1871 lähetti Arvid Genetzin (1848–1915) tutkimusmatkalle Itä-Karjalaan (Genetz 1872: 3, Kujola 1910: 162, KKS I s. IX–XIV). Keruuretki tähtäsi ensisijaisesti karjalan kielen tutkimukseen, minkä ohella Genetz sai tehtäväkseen kerätä lyydiläisiä koskevia tietoja. Niinpä August Ahlqvistin ohjeiden mukaisesti Genetz suuntasi Säämäjärveltä lyydiläiskylään (KKS I s. XII). Viitisen päivää kestäneen intensiivisen keruun aikana Genetz oli ehtinyt käydä Pyhjärvellä, Viitanassa, Munjärvellä ja Sununsuussa, joiden kylistä hän sai talteen lyydiläismurteiden esimerkkejä ja näytteitä (Genetz 1872: 3–4, Turunen 1946: 2–3, Virtaranta 1960: 19, LMS s. VII, KKS I s. XII).

Kielettäressä 1872 (I:4 s. 1–32) ja 1873 (I:5 s. 1–26) julkaistiin hänen kielennäytteitä sisältävä tutkielmansa *Wepsän pohjoiset etujoukot*, joka esitteli keski- ja pohjoislyydin kieliopillisia ominaisuuksia. Yksityiskohtana mainittakoon, että sekä Lönnrot 1841, että Genetz 1871 ovat merkinneet Viitanan keskilyydiläisestä murteesta samantlaisia *-b*-päätteisiä akt. ind. prees. yks. 3. persoonan muotoja: *andab* (Lönnrot 1902: 21); *süöb*, *astub* (Genetz 1872: 22–23), jotka eivät ole nykyään ominaisia keski- eikä pohjoislyydille. Viitanan murteen nykytilanteesta ks. Lüüdilaine 2007: 45–46, Kehayov & al. 2012.

Genetz näki lyydiläismurteet äänis- ja ojatinvepsään kytkeytyvänä vepsän pohjoisena jatkona (Genetz 1872: 3–6). Hänen ansiostaan pystyttiin silti pääpiirteisesti hahmottamaan lyydiläinen kielialue, johon kuuluvia murteita hän käsitteli tutkimuksessaan omana kokonaisuutena. Pyhjärven, Viitanan, Munjärven ja Sununsuun lyydiläisten lisäksi Genetz sai matkalla tietoa Kaskanen, Metsoiniemen (ts. Kuujärven), Järventakaisen (ts. Lohmojan), Prääsän, Kenjärven, Tiutian ja Päljärven lyydiläisistä (Genetz 1872: 3–4). Huomattakoon, että Genetzin tutkielma sisältää ensimmäisen tunnetun maininnan kuujärveläisten murteesta hänen lukiessaan Kuujärven *Metshuoiniemen* lyydiläiskylien joukkoon.

Yhdessä Arvid Genetzin kanssa vuoden 1871 tutkimusretkeen osallistui A. A. Borenius (KKS I s. IX–XIV), joka karjalankielisten kalevalamittaisten runojen ohella sai talteen lyydiläistä kansanrunoutta. Pyhjärven Peltoisen kylässä hän merkitsi muistiin 22.7.1871 Kostin Gordii Häkiltä 120-säkeisen *Hiitolassa kosinta* -aiheisen runon

(SKVR II s. 83–85, Turunen 1945: 246, Koponen 1968: 232). Tämä sekä muut lyydiläisrunot on julkaistu *Suomen Kansan Vanhat Runot* -sarjan toisessa osassa. Genetziltä ja Boreniukselta julkaistua lyydiläistä aineistoa on hyödynnetty 1944 Juho Kujolan toimittamassa *Lyydiläismurteiden sanakirjassa* (LMS s. VI–VII).

1890-luvulla lyydiläissyntyinen kirjailija ja kansanrunouden keräilijä Nikolai Feofilaktovitš Leskov (s. 29.10.1871 Pyhäjärvellä – k. 5.11.1915 Petroskoissa) julkaisi Venäjän Keisarillisen Maantieteellisen Seuran etnografian osaston Živaja starina (’Elävä menneisyys’) -aikakauslehdessä lyydiläistä kansanrunoutta ja omia kuvauksiaan kansantavoista, jotka hän kirjoitti venäjäksi (ks. Firsov 2000: 106–108; Paškov 2010: 325–363, 441). Yksi hänen kuvauksistaan ilmestyi lyydinkielisellä nimellä *Viändüöid* (Leskov 1894b). Leskovin julkaisemista folkloreteksteistä huomattavin on *Sepuoi Ilmallisesta* kertova runo (Leskov 1893b / SKVR II s. 68–83), jonka hän merkitsi muistiin runonlaulaja Jekaterina Turulta Pyhäjärven Partaniemessä. Vuonna 1893 julkaistu Turun esittämä runo, joka sisältää 484 säettä, on osoittautunut kaikista tunnetuista kalevalamittaisista runoista pisimmäksi (Turunen 1945: 246, Koponen 1968: 232–234). Tämä kuuluisin lyydiläisruno julkaistiin hiljattain Lyydiläisen Seuran vuosijulkaisussa uudelleen (ks. Lüüdilaine 2007: 58–63). Živaja starina -lehdessä Leskov julkaisi myös Aunuksen läänin lyydiläisiä ja aunukselaisia arvoituksia ja sananlaskuja (1893c). Leskovin Pyhäjärveltä, Präsästä, Säämäjärveltä, Veskelyksestä ja Salmenniskasta keräämät ja julkaisemat arvoitukset ja sananlaskut Juho Kujola julkaisi uudelleen Virittäjässä 1918.

Lyydiläistaustainen tutkija Nikolai Leskov oli ensimmäisiä Karjalan kansallisen sivistyneistön edustajia, jotka omalla toiminnallaan pyrkivät palvelemaan omaa kotimaataan ja kansaansa (Paškov 2010: 361–363). Vaikka tutkijana ja kirjailijana Leskov kasvoi venäläisen kulttuurin ja tieteen vaikutuksen alaisena, hän sai vaikutteita myös Suomesta: mm. Elias Lönnrotilta, M. A. Castrénilta ja Juhani Aholta (Leskov 1893b: 541–542, 1895a: 285–289; Paškov 2010: 330–334, 343–347, 441). Vertaillaessaan karjalaisten talonpoikien elämää Suomen oloihin Leskov suri kotiseutunsa alikehittyneisyyttä ja näki Suomen mallina, joka sopisi Karjalan taloudelliselle ja kansalliselle kehitykselle (1895b: 284–286).

Vähemmän tunnetuksi on jälkipolville jäänyt Aunuksen läänin kansakoulujen opettajien toiminta lyydin, äänisvepsän ja aunuksen sanakirjojen aikaansaamiseksi. Kesäkuussa 1908 Petroskoissa pidettiin kansanopistojen tarkastajien kokous, jossa ilmeni, että monet maalaiskoulujen opettajat ovat tehneet omaan käyttöönsä sanaluetteloita ja jotkut heistä ovat valmistaneet sanakirjoja ja kielioppeja (Inno 1992). Heidän joukossaan olivat venäläis-lyydiläisen sanakirjan tekijä Mihail Georgijevski, venäläis-vepsäläisen sanakirjan (Pietari, 1909) tekijä Pavel Uspenski ja venäläis-aunukselaisen sanakirjan (Viipuri, 1913) tekijä Viktor Korolev. Samoihin aikoihin venäjäksi kirjoitettuja kielioppeja ei ilmeisesti ole säilynyt (Inno 1992).

Keskilyydin sanakirja, joka ilmestyi venäjänkielisellä nimellä *Russko-Korelskij Slovar’* julkaistiin 1908 Pietarissa (= Georgijevski 1908b). Sen teki opettaja Mihail Dmitrijev [sic] Georgijevski keskilyydin Pyhäjärven murteesta. Georgijevskin sanakirjaan sisältyvä synnintunnustuksen käännös on ollut samalla ensimmäinen hengellisen tekstin lyydinnös. Sanakirjan toimittaja oli akateemikko Filipp Feodorovitš Fortunatov (1848–1914), joka kirjoitti myös sen alkusanat. Kuuluisa venäläinen kielentutkija Fortunatov, jota pidetään Venäjän indoeurooppalaisen vertailevan kielentutkimuksen

perustajana, asui kesäisin Kossalmen lyydiläiskylässä, jossa hän sai myös viimeisen leposijansa (Virtaranta 1990: 26–30). Tämän kautta Fortunatov tunsi pohjoislyydiläisiä, joita hän kutsui *karjalaisiksi* (Kert 2004). Georgijevskin 53-sivuiseen sanakirjaan sisältyvää Pyhäjärven kieliainesta Kujola käytti myöhemmin *Lyydiläismurteiden sanakirjassa* (LMS s. VII).

Lyydiläismurteiden tuntemusta lisäsi Genetzin jälkeen E. N. Setälän ja J. H. Kallan 1889 tekemä matka rajantakaiseen Karjalaan, minkä yhteydessä he saivat perustietoja Lohmojan murteesta (Turunen 1977: 180, 185). Tarkemmin lyydiläinen kielialue tuli tunnetuksi silloin, kun kesällä 1909 Juho Kujola (1884–1963) suoritti perusteellisen tutkimusmatkansa lyydiläisiin kyliin (ks. Virtaranta 1960: 19–30). Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran stipendiaattina Kujola keräsi tuolloin kieliaineistoa Kortassista, Sununuusta, Päljärveltä, Munjärven kirkonkylästä, Munjärven Lahden kylästä, Kenjärveltä, Viitanasta, Postasta, Saavan Prääsästä, Terun Prääsästä, Pyhäjärveltä, Peltoisesta, Lokinselästä ja Kuujärven Paloniemestä (LMS s. V–VI).

Kujola julkaisi matkastaan muutamia raportteja ja tutkielmia, minkä ansiosta lyydiläiset tulivat laajalti tutuksi suomalaiselle lukijakunnalle: *Sananen lyydiläisistä ja heidän kielestään* (Kujola 1910), *Lyydiläiset* (Kujola 1928) ja *Lyydiläiset* (Kujola 1932). Kuujärvellä ja monissa muissa lyydiläiskylissä vuonna 1909 käynyt Kujola piti aluksi kuujärveläismurretta vepsään kuuluvana (Kujola 1910: 163, 1928: 96–97). Ajan mittaan Kujolan käsitys kuitenkin muuttui ja hän liitti Kuujärven muiden lyydiläismurteiden joukkoon (1932: 518). Vuonna 1944 ilmestyi Kujolan toimittama *Lyydiläismurteiden sanakirja*, johon kuuluu hänen Kuujärven Paloniemessä keräämänsä aineisto.

1920-luvulla suomalaisille tutkijoille tarjoutui mahdollisuus tallentaa lyydiläistä kieliaineistoa kotikamarallaan Itä-Karjalasta Suomeen tulleilta pakolaisilta (ks. LKN s. III–VII, LMS s. V–VI, Turunen 1946: 3). Tällöin 1920-luvulla ja 1930-luvun alussa kerättiin pohjoislyydin sekä neljältä kielenoppaalta myös keskilyydin ainesta seuraavista kylistä (LKN s. III–VII, LMS s. VI–VII):

- a. Kortassista (E. A. Tunkelo 1923 Sortavalassa);
- b. Tiutiasta (Jalo Kalima ja Heikki Ojansuu 1921 Läskelässä, Lauri Kettunen 1922 Lieksassa, Juho Kujola 1923 Sortavalassa; E. A. Tunkelo 1925 Lieksassa, 1930 Suojärvellä sekä 1924–1925 ja vuodesta 1927 alkaen useana vuotena Helsingissä; Elvi Erämetsä 1931–1932 Lieksassa);
- c. Päljärveltä (E. A. Tunkelo 1930 ja Elvi Erämetsä 1931–1932 Suojärvellä);
- d. Possinkylästä (Heikki Ojansuu 1921, Lauri Kettunen 1922 ja E. A. Tunkelo 1923–1924 Sortavalassa; Y. H. Toivonen 1921 Suojärvellä, Jalo Kalima 1924 Antreassa);
- e. Puikniemestä (Jalo Kalima ja Heikki Ojansuu 1921 Läskelässä);
- f. Haljärveltä (Heikki Ojansuu 1921 ja E. A. Tunkelo 1930 Suojärvellä);
- g. Sakarvojasta (E. A. Tunkelo 1930 Suojärvellä);
- h. Jekunniemestä (E. A. Tunkelo 1930 Suojärvellä);
- i. Naamoilasta (Heikki Ojansuu 1921 Vesilahdessa ja Toijalassa, Kai Donner 1921 Helsingissä, Y. H. Toivonen 1921 Suojärvellä);
- j. Viitanasta (Jalo Kalima 1921 Suojärvellä);
- k. Terun Prääsästä (Jalo Kalima 1921 Suojärvellä);

- l. Pyhäjärveltä (Jalo Kalima ja Heikki Ojansuu 1921 Suojärvellä);
 m. Lismiltä (Y. H. Toivonen 1921 Suojärvellä).

Lyydin murreaineiston karttuessa ilmestyi Suomalais-Ugrilaisen Seuran julkaisemana Heikki Ojansuun, Juho Kujolan, Jalo Kaliman ja Lauri Kettusen yhteisteos *Lyydiläisiä kielennäytteitä* 1934 (SUST LXIX), joka kartoitti pohjois- ja keskilyydiläiset murteet. Tämä yhteiskokoelma sisältää seuraavaa murreaineistoa (LKN s. III–VII, 306–310):

- a. Heikki Ojansuun Tiutian, Munjärven Possinkylän, Kenjärven Haljärven, Suojun Naamoilan ja Pyhäjärven kirkonkylän näytteet;
- b. Juho Kujolan Tiutian, Sununsuun ja Munjärven Lahden näytteet;
- c. Jalo Kaliman Munjärven Puikniemen ja Possinkylän, Terun Prääsän sekä Pyhäjärven kirkonkylän näytteet;
- d. Lauri Kettusen Tiutian ja Munjärven Possinkylän näytteet.

Vuonna 1944 Suomalais-Ugrilainen Seura julkaisi Juho Kujolan toimittaman *Lyydiläismurteiden sanakirjan* (LSFU IX), joka koostui enimmäkseen Kujolan omasta ja yllälueteltujen tutkijoiden 1920–1930-luvulla keräämästä sana-aineistosta.

Lauri Kettunen lienee ensimmäisenä käyttänyt äänityslaitteita, *fonografia ja ns. parlografia* lyydin näytteitä ottaessaan 1922 Lieksassa ja Sortavalassa. Näiden laitteiden avulla hän tallensi Tiutian ja Possinkylän murteiden näytteet (LKN s. VI–VII, 310). Elämänsä loppuvuosina Kettunen julkaisi teoksen *Suomen lähisukukielten luonteenomaiset piirteet* (SUST 119), jossa hän esitti oman näkemyksensä myös lyydiläisten puhumasta kielimuodosta (ks. Kettunen 1960: 1).

Vuosina 1946 ja 1950 ilmestyi Aimo Turusen (1912–2000) kaksiosainen *Lyydiläismurteiden äännehistoria* (SUST 89 ja 99), jonka aineiston tekijä keräsi Itä-Karjalassa sota-aikana 1942–1944. Turusen tutkimus vahvisti lopullisesti Kuujärven murteen aseman lyydin erottamattomana osana.

Toisen maailmansodan aikana lyydiläisalueelta saivat poimituksi tutkimusaineistonsa myös mm. paikannimistön tutkija Viljo Nissilä ja kansanrunouden tutkija Lauri Simonsuuri (ent. Laiho). Muun lyydin ohella Nissilä tutki Kuujärven paikannimiä ja selvitti niiden alkuperiä (ks. 1947, 1967). Lauri Laiho kirjoitti ensimmäisenä Kuujärven lyydiläisten kansanrunoudesta (ks. Laiho 1942a). Hänen Kuujärveä koskevat muistiinpanonsa kuuluvat Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran kokoelmiin (ks. Laiho 1942b).

1960-luvulta lähtien alkoi ilmestyä Pertti Virtarannan (1918–1997) laaja sarja *Lyydiläisiä tekstejä* I–V (SUST 129–132 ja 165; Helsinki 1963–1964, 1976 ja 1984), joka alkujaan perustui Virtarannan pohjoislyydiläiseltä Stefan Huotariselta Ruotsissa tallentamiin kielennäytteisiin. Niihin liittyy Virtarannan teos *Haljärven lyydiläismurteen muoto-oppia* (SUST 190, Helsinki 1986). *Lyydiläisiä tekstejä* -sarjan jatkoksi Virtaranta julkaisi 1994 *Anna Vasiljevna Tšesnakovan kerrontaa ja itkuvirsiä*, Pyhäjärven keskilyydiläismurretta esittelevän kokoelman (*Lyydiläisiä tekstejä* VI, SUST 218, Helsinki).

Kuujärven murteen ensimmäisiä kielennäytteitä Helmi ja Pertti Virtaranta saivat tallennetuksi Kuujärven Joensuun kylässä syntyneeltä Obraman Fedjuulta (lyyd. *Obraman Fed'uu*, 3.2.1899–21.7.1984) eli Feodor Pahomovilta Petroskoissa 16. ja 18.8.1958. Pertti Virtaranta 1967 julkaisi ne litteroituina myöhemmin *Lähisukukielten lukemistossa*

(SKST 280, s. 96–108). Obraman Fedjuu oli toiminut myöskin 1963 Aimo Turusen ja 1965 Raija Kopsen lyydin kielen oppaana. Äänitteitä säilytetään Helsingissä Suomen kielen nauhoitearkistossa (= SKNA 108: 1, 111: 1, 3223: 1, 3224: 1, 5499: 1).

Samoihin kokoelmiin kuuluvat myös Obraman Fedjuun Outši-vaimon Paša-sisaren miehen Ondrij Ontonovilta l. Andrei Antonovilta tallennetut äänitteet (SKNA 107: 2, 109: 3, 110: 1, 3223: 1). Kuujärven Sjolan kylässä 10.11.1901 syntynyttä Ondrij (lyyd. *Ondr'ij* tai *On'n'i*, k. 17.5.1975 Petroskoissa) Ontonovia Helmi ja Pertti Virtaranta haastattelivat yhdessä Obraman Fedjuun kanssa elokuussa 1958 petroskoilaisen Pohjola (ven. *Severnaja*) -hotellin huoneessa (ks. Virtaranta 1967: 96, 1990: 47–48, 114). Myöhemmin Pertti Virtaranta (1990: 48) kirjoitti: ”Nämä äänitykset olivat tärkeitä senkin vuoksi, että Kuujärven seudulla emme käyneet silloin emmekä myöhemminkään”. Myös Aimo Turunen haastatteli Obraman Fedjuuta ja Ondrij Ontonovia Petroskoissa 31.8.1963.

Kiinnostus omaan äidinkieleen innosti lyydiläisiäkin tallentamaan erilaista kieli- ja folkloreaineistoa. Obraman Fedjuu, jolta Virtarannat äänittivät ensimmäisiä Kuujärven kielennäytteitä, kirjoitti muistelmansa omalla murteellaan ja pani muistiin kuujärveläisiä sananlaskuja (julk. Pahomov 1990a ja 1993b). Obraman Fedjuun tytär, kemian insinööri Lilja Pahomova (17.1.1929–19.1.1964), kirjoitti 1961–1964 Kuujärven sanakirjaa (A–K -kirjaimet), joka hänen kuolemansa jälkeen suureksi vahingoksi katosi.

Prääsäläinen opettaja Anna Samsonova tallensi ja vuosina 1960–1962 lähetti lähes 1000 lyydiläistä sananlaskua ja sanontaa petroskoilaiseen Kielen, kirjallisuuden ja historian instituuttiin. Instituutin työntekijä, kielentutkija Grigori Makarov toimitti Samsonovan kokoelman, ja se julkaistiin v. 1971 Suomalais-Ugrilaisen Seuran Aikakauskirjassa (SUSA 71, s. 1–27). Vuonna 2012 Petroskoissa toimiva Periodika-kustantamo julkaisi Lyydiläisen Seuran tuella kyseisen sananlaskukokoelman kirjana *Priäžan lyydiläized sananpolved*. Samsonovan keräämät sananlaskut edustavat Saavan Prääsän lyydiläismurretta, jossa tuntuu vahva aunuksen vaikutus.

Venäjän tiedeakatemian Karjalan tiedekeskuksen Kielen, kirjallisuuden ja historian instituutti (= KKKHI) perustettiin Petroskoissa v. 1931, jolloin sitä kutsuttiin nimellä Karjalan tutkimusinstituutti (ven. *Karel'skij naučšno-issledovatel'skij institut*). KKKHI:n ensimmäinen johtaja oli Neuvosto-Karjalan kansankomissaarien neuvoston puhemies filosofian tohtori Edvard Gylling (Vlasova 1986: 76).

KKKHI:n karjalan ja vepsän murretutkimusta koskeva toiminta käynnistyi 1930-luvulla professori D. V. Bubrihin johdolla (mts. 97). KKKHI:n suurimpana kielihankkeena oli silloin Bubrihin suunnittelema *Karjalan kielen murrekartasto* (= Bubrih & al. 1997), jossa osana karjalan kieltä olivat mukana lyydiläismurteet. Murrekartaston keruutyö aktivoitui v. 1937 (ks. Bubrih 1948b: 44), jolloin Bubrihin tiedetään keränneen aineistoa mm. Pyhäjärven ja Viitanan lyydiläisiltä sekä Koikarin törmäysmurteen puhujilta (Kert 2000: 28). Lyydiläisiä kielennäytteitä hän myöhemmin käytti vertailuaineistona mm. äännehistoriallisessa tutkimuksessaan (Bubrih 1948a). Eräissä kirjoituksissaan Bubrih mainitsee myös Kuujärven murteen (ks. Bubrih 1948b: 45, 1950a: 144, 1950b: 86), jossa v. 1937 täytettiin kaksi murrekartaston ohjelmaa (Bogdanov 1947: 132). Bubrih johti suomalais-ugrilaista tutkimusta eri tiedelaitoksilla, minkä ohella hänet kutsuttiin KKKHI:n johtajaksi v. 1947 (Kert 1975: 28).

Sotien jälkeisinä vuosina *Karjalan kielen murrekartasto* -hankkeeseen osallistui aktiivisesti KKKHI:n vepsäläinen tutkija Nikolai Ivanovitš Bogdanov (1904–1959; ks. Bogdanova & Vinokurova 2006), joka kuuluu Bubrihin oppilaiden joukkoon (Kert 1975: 44, 2000: 25). Bogdanov oli mukana täydentämässä Bubrihin alkuperäistä keruuhjelmaa, jonka toinen laitos julkaistiin vuonna 1946 (Bubrih 1946, Bogdanova & Vinokurova 2006: 46) Bubrihin kuoleman (1949) jälkeen Bogdanov yhdessä A. A. Beljakovin ja M. M. Hämäläisen kanssa toimitti murrekartastoa (Kert 1975: 44, 2000: 36; Vlasova 1986: 98).

Vepsän ohella Bogdanovin kiinnostuksen kohteena oli Kuujärven lyydi. Vuonna 1946 hän kahden opiskelijan kanssa teki keruumatkan Kuujärvelle murrekartaston uudistetun ohjelman täyttämiseksi (ks. Bogdanov 1947: 132, Bogdanova & Vinokurova 2006: 46–47, Minvalejev 2015: 136). Tuolloin Bogdanovin johtama retkikunta tallensi aineistoa kahdeksassa kuujärveläiskylässä: Metsoiniemessä, Akveessa, Ylitsissä, Joensuussa, Paloniemessä, Taaskolassa, Hidniemessä sekä Syrjän kylässä (ven. *derevnja Mihailovskaja*, Bogdanov & al. 1946), joka Bogdanovin retkelle omistetuissa kirjoituksissa on jäänyt mainitsematta (ks. Bogdanova & Vinokurova 2006: 47).

Seuraavana vuonna Bogdanov julkaisi artikkelin Kuujärven refleksiivikonjugation suhteesta keskivepsän taivutustyyppiin, minkä yhteydessä hän kertoi suunnittelemansa monografiaa Kuujärven murteesta (Bogdanov 1947: 132). Tämä aikomus ei kuitenkaan toteutunut, mutta v. 1946 hän keräsi edustavan aineiston Kuujärven murteesta. Murrekartastoon liittyvän aineiston (Bogdanov & al. 1946) lisäksi se sisältää kaksi pitkää sanalistaa ja kielennäytteitä, joita säilytetään Karjalan tiedekeskuksen arkistossa (Bogdanov 1946).

1950-luvulla KKKHI:ssa käynnistyi lyydiläisalueen etnografinen tutkimus Roza Tarojevan (myöh. Nikol'skaja) johdolla. Vuonna 1956 hän teki ensimmäisen lyydiläismatkan pohjoislyyidin alueelle ja v. 1957 vieraili tutkimusryhmänsä kanssa keskilyydiläisissä kylissä ja Kuujärvellä. (Minvalejev 2015: 136–137, ks. myös Vlasova 1986: 87.) Roza Tarojeva-Nikol'skaja syntyi 12.9.1927 lyydiläisessä Munjärven Pogostan kylässä (ks. Virtaranta 1990: 143–146). Varsinaiskarjalan ja aunuksen ohella hänen tutkimuksensa sisältävät runsaasti etnografian piiriin kuuluvaa lyydin sanastoa (mm. Tarojeva 1965, Nikol'skaja 1983). Tarojeva-Nikol'skajan julkaisut ja julkaisematon jäämistö ovat olleet perustana koko itäkarjalaisten kansankulttuurin tutkimukselle. Häntä pidetään Karjalan etnografisen tutkimuksen alullepanijana.

Samassa instituutissa toimi Karjalan kirjallisuuden tutkimuksen perustaja Maija Pahomova, joka syntyi 31.7.1926 Aunuksen kaupungissa Kuujärven lyydiläisten perheeseen (ks. Virtaranta 1990: 114, Tšikina 2016). KKKHI:n tutkijoiden joukosta Maija Pahomova ja Unelma Konkka tekivät Kuujärven lyydin ensimmäisiä äänitteitä kansanrunouden keruumatkallaan 9.–16. kesäkuuta 1964 (KF). Osa tuolloin tallennettua folkloreaeineistoa on julkaistu Kuujärven perinnekirjassa (Pahomov 2012a).

KKKHI:ssa työskenteli myös kielentutkija Aleksandr Barantsev, joka syntyi 21.4.1931 Pyhäjärven Peltoisen kylässä (ks. Virtaranta 1990: 64–67). Barantsevin omalta äidiltään Anna Barantsevilta äänittämistä ja litteroimista Peltoisen murteen näytteistä koostuva tekstikokoelma *Obraztsy ljudikovskoi retši I* on merkittävästi lisännyt keskilyydiläisten murteiden tuntemusta. Hänen laatimansa Peltoisen murrekokoelma ilmestyi vuonna 1978 Petroskoissa KKKHI:n julkaisemana. Barantsevin perusteos on lyydin fonologiaa käsittelevä *Fonologičeskije sredstva ljudikovskoi retši*, joka julkaistiin v. 1975.

Hänen vuosina 1983–1984 keräämänsä Kuujärven ja Tiudian kielennäytteet julkaistiin vuonna 1994 Karjalan tiedekeskuksen ja Joensuun yliopiston yhteisessä kokoelmassa *Näytteitä karjalan kielestä I* (NKK s. 349–450). Barantsevin keräämä lyydiläisaineisto kuuluu KKHI:n kokoelmiin.

KKHI:ssa toimi Nina Mamontova, joka on syntynyt 19.7.1941 Petroskoissa ja on juuriltaan Viitanan lyydiläisiä (ks. Virtaranta 1990: 90). Häntä voi kutsua Karjalan tasavallan nimistöntutkimuksen alullepanijaksi.

Olen myös itse aloittanut tieteellisen urani samassa instituutissa Petroskoissa työskennellessäni siellä vuosina 1987–1991 (ks. lukua 1.2. Aineistosta). Keräämäni kuujärveläiset kielennäytteet ilmestyivät Suomalais-Ugrilaisen Seuran Toimituksissa v. 2011 nimellä *Kuujärven lyydiläistekstejä* (Pahomov 2011). Näytteet perustuvat tekemiini äänitallenteisiin, joita säilytetään KKHI:n ja SKNA:n arkistokokoelmissa.

3.3. Lyydi itämerensuomalaisena kielimuotona

Lyydin asema itämerensuomalaisten kielten joukossa on ollut epäselvä, ja siitä on esitetty erilaisia näkemyksiä (ks. mm. Salminen 1998: 390). Venäjällä on käytössä Neuvostoliiton aikoina vakiintunut käsitys, jonka mukaan lyydi katsotaan karjalan kielen päämurteeksi (mm. Kert 2000, Zaikov 2000, Klementjev 2008, Žukov & Litvin 2015, vrt. Bubrih 1947b ymt.). Samaa näkemystä ovat kannattaneet myös useimmat virolaiset tutkijat (ks. Laanest 1972; Viitso 1985, 2008), vaikka eräissä uusimmissa virolaistutkimuksissa huomioidaan erilainen näkemys, jonka mukaan lyydiä on pidettävä itsenäisenä ims. kielenä (ks. Kehayov & al. 2012: 59).

Suomalaisten tutkijoiden piirissä on esitetty monenlaisia näkemyksiä lyydin asemasta. Vanhemman suomalaisen näkemyksen mukaan, joka yhdisti epäitsenäiseksi katsotut kielimuodot osaksi karjalan tai suomen kieltä (Salminen 1998: 390), lyydi liitettiin mm. karjalan jatkoksi (ks. Kettunen 1960). Toisaalta suomalaisten tutkijoiden joukosta ainoastaan Lauri Kettunen painotti lyydin kuuluvuutta karjalaan, vaikka sekään ei ollut Kettusella yksiselitteistä (ks. lukua 4.2.7. Lauri Kettunen). Pertti Virtarannasta (1972, 1975) lähtien suomalaisessa tutkimuksessa sai jalansijaa näkemys, jonka mukaan lyydiä on pidettävä pikemminkin itsenäisenä ims. kielenä kuin karjalan varieteettina. Diakronisissa tutkimuksissa lyydiä yleensä esitetään karjalan vaikutuksen tuloksena muinaisvepsästä varttuneeksi omaksi ims. kielimuodokseen (ks. Itkonen 1971; Larjavaara 1986a: 5, 1986b: 424; Koponen 1991: 124–125; Koivisto 1993: 187, 192).

Erilaisena näkee lyydin aseman mm. Pekka Sammallahti, jonka näkemys perustuu Dmitri Bubrihin (1947b) ja Terho Itkosen (1971) tutkimuksiin. Sammallahten (1977: 129–133) mukaan lyydi ja aunus ovat muinaisvepsän ja myöhemmin vepsän karjalais-tuneita tytärsä, jotka yhdessä varsinaiskarjalan kanssa ovat yhentyneet karjalan kieleksi Stolbovan rauhan aiheuttamien muuttoliikkeiden aikaan 1600-luvulla. Karjalan murteen ominaisuudessa lyydiä on esitelty myös eräissä varsinaisesti karjalan kieleen kohdistuneissa tutkimuksissa (ks. Pyöli 1996: 23–24, Sarhimaa 1999: 20–21). Toisaalta sellaisista kielisukupuista, joissa kantasuomen jatkaajiksi ims. kielten koillisryhmässä katsotaan pelkästään karjala ja vepsä, lyydi ja aunus saattavat puuttua kokonaan (ks. Kallio 2007: 243–244).

Synkronisesta näkökulmasta mm. Tapani Salminen on ehdottanut pidettäväksi itsenäisenä ims. kielenä lyydin lisäksi myös aunusta (1993: 25–27; 1998). Salmisen (1998: 390–391, 398) mukaan lyydi ja aunus muodostavat välikielimuotojen ketjun karjalan ja vepsän välille, mutta ne erottuvat selvästi ympäristöstään. Kielisosiologisten tutkimusten mukaan karjalan varieteettien väliset erot ovat niin suuria, etteivät vienalaismurteiden ja aunuksen puhujat tavallisesti ymmärrä toisiaan (ks. mm. Pasanen 2005: 68; Kunas 2006: 236, 241–242). Teoreettiselta osalta Salmisen esitys saa tukea mm. Marjatta Palanderilta, jonka mukaan kielimuotoa voidaan pitää itsenäisenä, kun sen murteista on löydettävissä ympäristöstään selvästi erottuva oma järjestelmänsä (2001: 40). Eräissä suomalaisissa ja virolaisissa tutkimuksissa käsitettä *lyydin kieli* on myös käytetty selvyysyistä ottamatta kantaa siihen, onko lyydi kieli vai murre (ks. Ojanen 1985: 18, Kehayov & al. 2012: 59).

4. Näkökulmia lyydiläisten kielelliseen ja etniseen identifiointiin

4.1. Venäläisten ja neuvostoliittolaisten tutkijoiden käsityksiä

4.1.1. P. S. Pallas (1741–1811)

Vuosina 1786–1789 Pietarissa julkaistiin Peter Simon Pallasin *Linguarum totius orbis vocabularia comparativa* 'koko maailman kielten vertaileva sanakirja', jonka aineisto käsittelee kahtasataa kieltä (Korhonen 1986: 40). Saksalainen tutkija Pallas, joka v. 1767 kutsuttiin Pietarin tiedeakatemian jäseneksi, toimi pitkään Venäjällä. Sanakirjan hän toimitti venäläistä tiedettä suojelleen keisarinna Katariina II Suuren toivomuksesta. Myöhemmin Pallasin sanakirjasta otettiin toinen täydennetty laitos, joka ilmestyi venäjänkielisellä nimellä *Sravnitel'nyi slovar' vseh jazыkov i narešij* (Pietari 1790–1791).

Pallasin sanakirjassa ovat suomen ja viron ohella varsinaiskarjala ja aunus, joista kummastakin on esitetty 285 sanastollista esimerkkiä. Kyseessä on tietävästi vanhin painettu karjalankielinen sanaluettelo (Leskinen 1937: 239–240). 1600- ja 1700-luvulle ajoitetaan myös pari muuta käsinkirjoitettua sanaluetteloa, jotka edustavat varsinaiskarjalaa (ks. lukua 3.1.2. 1600- ja 1700-luvun karjalankieliset sanaluettelot). Pallasin sanakirjan ajoilta tunnetaan myös tverinkarjalaksi v. 1783 kirjoitettu tervehdyspuhe, joka v. 1902 tuli Pietarin tiedeakatemian kirjaston käsikirjoitusosastoon (Mikkola 1904: 44).

Huomattakoon, että Pallasin sanakirjassa varsinaiskarjala ja aunus esitetään omina *kielinään*, jotka on erotettu selvästi toisistaan. Edellistä Euroopan ja Aasian kieliä sisältävässä sanakirjan osassa edustaa tverinkarjala, joka mainitaan *Korell*-nimisenä järjestysnumerolla 56, aunus taas esitetään samassa osassa *Olonetz*-nimisenä numerolla 57 siitä erillään (Pallas 1789: VII). Esimerkkejä esiteltäessä sanakirjassa käytetään myös venäjänkielisiä etnonymiejä *Po Korel'ski* 'karjalaksi' ja *Po Olonetski* 'aunukseksi'. Tverinkarjalalle ominaista diftongia *ia* [ja], joka esiintyy historiallisen *aa*:n asemesta (ks. Virtaranta 1972: 12, 1975: 411), valaisee esimerkki *Нягла* eli *niagla* 'naula', kun taas aunuksen foneettisia piirteitä (ks. Virtaranta 1972: 19, 21, 1975: 412–413) edustaa sanakirjassa selvästi muoto *Лашку* eli *lašku* (< **laiska*) 'laiska' (Pallas 1789: 145, 191).

Muistutettakoon, että myös 1800-luvun alussa Pyhän synodin siunauksella julkaistujen *Perevod nekotoryh molity i sakraštšennago katihizisa* 'muutamien rukouksien ja lyhyen katekismuksen käännös' -nimisen kirjan erikielisten käännösversioiden joukossa Venäjällä puhuttuja itämerensuomalaisia kieliä edustivat aunus (ven. *Olonetskoi jazyk*) ja tverinkarjala (ven. *Korel'skij jazyk*). Vuonna 1804 Pietarissa ilmestyi kyseisen katekismuksen kaksi laitosta: toinen tverinkarjalaksi ja toinen *aunuksen kielellä* (Leskinen 1937: 241–243, Pahomov 2005a: 8–9).

Pallasin sanakirjan ja katekismuksen käännösten sekä 1600- ja 1700-luvulla käsinkirjoitettujen sanaluetteloiden pohjalta voidaan päätellä, että 1820-luvulle saakka, jolloin A. J. Sjögren suoritti ensimmäisen tutkimusmatkansa, pystyttiin tunnistamaan itäisten itämerensuomaisten kielten joukosta kaksi kielimuotoa: Aunuksen läänin asukkaiden

kieli ja varsinaiskarjalaisten puhuma kieli. Vasta myöhemmin Pietarissa toiminut suomalaissyntyinen akateemikko Anders Johan Sjögren teki tutuksi venäläiselle tieteelle vepsäläiset (ks. SNM 1873: L, Bubrih 1947b: 5). Ennen Sjögreniä mm. akateemikko N. J. Ozeretskovski ([1792] 1989: 114, 125), joka v. 1785 tiedeakatemian toimeksiannosta suoritti tutkimusmatkan Laatokalle ja Äänisjärvelle, yhdisti äänisvepsäläisiä karjalaisiin (ks. Pimenov & Epštein 1969: 46–47).

Vaikka Pallasin sanakirja ja katekismuksen aunuksenno (ks. Pervod 1804) eivät sisällä suoranaista tietoa lyydiläisten puhumasta kielimuodosta, voidaan otaksua, että niiden tekijöiden mukaan lyydiläiset katsottiin Aunuksen kuvernementin asukkaina lähinnä *anuksen kielen* piiriin kuuluvaksi ryhmäksi. Tähän viittaa myös Aunuksen kuvernööri Gavriila Deržavinin v. 1785 tekemä päiväkirjamerkintä, jonka mukaan Aunuksen läänissä puhutaan *lapin kielen* (so. varsinaiskarjalan) ohella *anukselaisten murretta* (so. livviä ja lyydiä, ven. *narešije olontšan*) (ks. Epštein 1987: 79, 119).

4.1.2. Peter von Köppen (1793–1864)

Peter von Köppen (ven. *Pjotr Ivanovič Keppen*, 1793–1864) oli saksalaissyntyinen venäläinen tilastotieteilijä, etnografi ja bibliografi, joka kutsuttiin Pietarin tiedeakatemian tilastotieteen akateemikoksi vuonna 1843. Hän syntyi ja opiskeli yliopistossa Harkovassa, minkä jälkeen v. 1814 tuli Pietariin (BSE, Paškov 2010: 109). Köppen käsitteli Venäjän väestöä ja kansallisuusrakennetta tilastollisten tietojen valossa. Hän oli Venäjän Keisarillisen Maantieteellisen Seuran (ven. *Imperatorskoje Russkoje geografitšeskoje obštšestvo*, per. 6. elokuuta 1845) perustajajäsen ja tämän seuran tilasto-osaston ensimmäinen johtaja (Dvadsatipjatiletije s. 7–8, 63).

Köppen laati Venäjän eurooppalaisen osan etnografisen kartan (= Köppen 1851, ven. *Etnografitšeskaja karta Jevropeiskoi Rossii*), jonka seura julkaisi v. 1851 (ks. mm. BSE; eräissä muissa lähteissä kartan ilmestymisvuodeksi ilmeisesti virheellisesti mainitaan 1852, ks. Dvadsatipjatiletije s. 56). Sitä ennen Maantieteellinen Seura julkaisi Köppenin laatiman Pietarin läänin etnografisen kartan (saks. *Ethnographische Karte des St. Petersburgischen Gouvernements*, St. Petersburg 1849), johon liittyi selitystekstejä (ks. Köppen 1849). Hänen tekemästään aloitteesta alettiin laatia Venäjän asutuskeskusten luetteloja (ven. *Spiski naseleennyh mest Rossijskoi imperii*) (BSE, ks. myös Dvadsatipjatiletije s. 63–65).

Valmistaessaan *Venäjän eurooppalaisen osan etnografista karttaa* Köppen keräsi eri lääneissä ja kihlakunnissa asuneista ei-venäläisistä kansoista (ven. *inorodtsy*) sekä *virallisista että yksityisistä lähteistä* (Köppen 1861: V). Näiden lähteiden mukaan Köppen jakoi Aunuksen kuvernementin eli läänin suomensukuiset asukkaat kahtia: karjalaisiin (ven. *Karely*) ja *tšuudeihin* (ven. *Tšud'*, *Tšuhari*) eli vepsäläisiin (Köppen 1861: V–VI, ks. myös Ahlqvist 1859b: 31–32). Köppenin mukaan karjalaisia asui Aunuksen kuvernementin länsiosassa sekä Arkangelin, Pietarin, Novgorodin, Tverin ja Jaroslavlän lääneissä (1852: 29, 1861: VI). Määritellensä vepsäläisiä Köppen (1861: V) nojautui A. J. Sjögrenin käsityksiin ja kertoi heidän asuneen Äänisjärveltä etelään Aunuksen ja Novgorodin lääneissä.

Köppenin käynnistämästä kansallisuustilastojen keräämisestä Aunuksen läänissä kertoo hiljattain Petroskoin yliopiston julkaisema A. M. Paškovin (2010: 109–132) teos, jonka tekijä on käyttänyt Karjalan kansallisarkiston julkaisematonta aineistoa. 1830-luvun lopussa Köppen sai tehtäväkseen laatia v. 1835 väestönlaskelman pohjalta Venäjän asuttujen paikkojen luettelon, minkä yhteydessä hän kävi keräämään tietoja maan etnisestä koostumuksesta. Vuonna 1840 Köppen lähestyi Aunuksen kuvernööriä Pietarin akatemian nimissä kirjoitetulla kirjeellä, jossa hän pyysi lähettämään tietoja läänissä asuvista *inorodtseista*, ts. *ei-venäläisistä asukkaista*. Läänin johtaja, joka ei ymmärtänyt termin *inorodsit* ’ei-venäläiset, vierasheimoiset’ merkitystä, vastasi siihen, *ettei Aunuksen läänissä ole vierasheimoisien asutuksia eikä inorodtseja ole olemassa*. Vastatesaan hänelle Köppen joutui määrittelemään *inorodseja* tarkemmin kirjoittamalla, että *Aunuksen kuvernementin venäläisten lisäksi oleskelee tiettävästi aunukselaisia* (ven. *olonštane*), *suomalaisia, karjalaisia, tšuudeja, tšuhontseja* (so. inkerinsuomalaisia, ks. Köppen 1861: VI) *ja varmaankin mustalaisiakin*. Näin siis jo ennen keruuta Köppen antoi Aunuksen läänin etnisen koostumuksen valmiin määrittelyn, jonka pohjalta eri paikkakunnissa toimitettiin tietojen keräys.

Näitä tietoja maaseudulla keräsivät etenkin kihlakuntien oikeuslaitokset (ven. *zemskije sudy*) ja Aunuksen vuoriteollinen hallitus (ven. *Olonetskoje gornoje pravlenije*), joiden raporteissa on käytetty Köppenin itämerensuomalaisten tunnistamiseksi ehdottamia etnonymyjä *korely* ja *tšud*. Vuoriteollisen hallituksen mukaan v. 1846 Petroskoin kihlakunnassa asui 12 523 karjalaista ja 5265 tšuudia (Paškov 2010: 113). Nämä Petroskoin kihlakunnan tšuudit asuivat Kalajoen kunnassa. Vuoriteollisen hallituksen raportissa Petroskoin kihlakuntaa asuttaneet runsaslukuiset lyydiläiset katsottiin siis kuuluviksi karjalaisiin, kuten myös Petroskoin maakuntaoikeuden raportissa, jossa Petropavlovskin ja Suojun kuntien lyydiläisväestö ilmoitettiin karjalankieliseksi (mts. 112).

Aunuksen maakuntaoikeuden (ven. *Olonetskij zemskij sud*) vuoden 1846 raportissa on mainittu erikoinen ryhmittymä, johon kuuluvat *karjalaiset* (so. etelälyydiläiset) asuvat Aunuksen kihlakunnan 17 kylässä lukumäärältään 686 mies- ja 680 naishenkilöä (yhteensä 1366 h.) ja *puhuvat epäpuhdasta karjalan kieltä sekoittaen siihen tšuidin sanoja* (mts. 114). Samassa raportissa on kerrottu, että Aunuksen kihlakunnan paikallisia asukkaita kutsutaan *aunukselaisiksi* (ven. *olonštane*) eli *karjalaisiksi*, joka on sama nimitys, heidän kieltään kutsutaan *aunukseksi* (ven. *olonetskij*) eli *karjalaksi* ja heidän lukumääränsä on 12 692 h. (mts. 114). Samana vuonna tekemässään lisäraportissa Aunuksen maakuntaoikeus tiedotti Aunuksen kihlakuntaan *varsinaisesti* kuuluvan 10 836 karjalaista, jotka asuttavat 7 kyläyhteisön 206 kylää ja puhuvat *puhdasta karjalan murretta* (ven. *karel’skoje naretšije*) (mts. 115). Viimeksi mainittu karjalaisten lukumäärä (10 836 h.) eroaa edellisessä raportissa mainituista tiedoista (12 692 h.) ilmeisesti siitä syystä, että lisäraportissa karjalaisten lukumäärästä on vähennetty tšuidilaisittain *epäpuhdasta karjalan kieltä* puhuvien, ts. Aunuksen kihlakunnassa Uts-Bojarskajan kunnassa asuneiden etelälyydiläisten lukumäärä (ks. myös Istoria Karelii s. 79).

Vuonna 1847 Aunuksen kuvernementin kansallisuustilaston (ks. Istoriija Karelii s. 79–80) mukaan Petroskoin kihlakunnassa karjalaiset (so. pohjois- ja keskilyydiläiset sekä Säämäjärven livviköt) yhteismäärältään 12 582 h. asuivat Petropavlovskin, Salmenniskan ja Suojun kunnissa. *Tšuudit* asuivat Petroskoin kihlakunnan Kalajoen

kunnassa (6 050 h.) ja Ostretsinin kunnassa (125 h.). Edellinen ryhmittymä tarkoittaa äänisvepsäläisiä.

Ostretsinin kunnan *tšuideilla* taas tarkoitettaneen Maasjärven lyydiläisväestöä (ks. Härkönen 1920: 371, Nissilä 1967: 11–12), joka mainitaan myös vuoden 1829 Aunuksen tehtaiden hallituksen toimittamassa karjalan kielen käyttöä koskevassa selvityksessä (ks. lukua 2.1.6. Äänisen alue). 1870-luvulla Maasjärvellä oli lähes saman verran asukkaita – 150 h. (ks. SNM 1873: 21). Köppenin etnografisessa kartassa (ks. Köppen 1851) tämä toinen *tšuidilaiseksi* määritetty ryhmittymä sijoittuu Petroskoin eteläpuolelle *Gorjatševšina*-nimiseen kylään, jonka nimi on yhdistettävissä 1870-luvulla Maasjärven osakylinä mainittuihin *Gorjajevšinaan* (tai *Gorejevšinaan*) ja *Malaja Gorlevšinaan* (ks. SNM 1873: 21, 203). Maasjärven *tšuidien* koillispuolella asuviksi lähinaapureiksi Köppenin karttaan on merkitty Äänisen rannassa sijaitseva Uusiselän (ven. *Užesel'ga*) *karjalaisten* muodostama saareke (ks. Köppen 1851).

Aunuksen kihlakunnan kolmessa kunnassa v. 1847 oli yhteensä 19 638 karjalaista, minkä määrästä suurin osa asui Riipuskalan (9 265 h.) ja Jyrkilän (7 577 h.) kunnissa (ks. Istorija Karelii s. 79). Ust-Bojarskajan (so. Vaasenin, ks. OGV 1895, N:o 41, s. 4) kunnassa, jonka itämerensuomalaisiksi asukkaiksi on katsottava Kuujärven ja muut etelälyydiläiset, asui vuoden 1847 tietojen mukaan 2 796 *karjalaista* (Istorija Karelii s. 79). Lotinapellon kihlakunnassa (4 108 h.) ja Vytegran kihlakunnan Kondušin kunnassa (323 h.) asuneen itämerensuomalaisen (ts. vepsäläis-) väestön tämä tilasto liittyy *karjalaisiin* (mts. 80).

Köppenin kyselyn myötävaikutuksesta kuvernementtien johtajia veloitettiin esittämään Venäjän ei-venäläisiä kansoja koskevia tietoja vuosittaisissa raporteissa. Näin v. 1848 sisäasiainministeri kehotti Aunuksen kuvernööriä N. E. Pisarevia, joka samana vuonna aloitti toimensa, mainitsemaan vuosiraportin *inorodtseja* koskevaan kohtaan *karjalaisten* lukumäärän (Paškov 2010: 112, 117). Vuonna 1849 Pisarev esitti sisäasiainministerille selvityksen, jonka mukaan Aunuksen läänissä asui 52 824 *karjalaista*, millä nimellä hän käsitti kaikki läänissä asuneet itämerensuomalaiset (mts. 129–130). Pisarev selitti, että *karjalaiset* on yleisnimitys Aunuksen läänissä asuville *inorodtseille*, jotka kylläkin eroavat toisistaan kielellisesti. Tosin sama etnonymyminen sisältyi sisäasiainministerin kehotuskirjeeseenkin.

Selvityksen tekemiseksi Pisarev käynnisti v. 1848 Aunuksen läänissä itämerensuomalaisista mittavan selvittelyn, jonka Aunuksen kihlakunnan osalta toimitti N. V. Mentšenkov. Vuonna 1849 esittämässään raportissa Mentšenkov jakoi kartoittamansa Aunuksen kihlakunnan asukkaat, joiden määräksi hän esitti vuoden 1835 tietojen mukaan 19 629 henkilöä 453 kylässä, kolmeen kieli- ja etnosryhmään: *varsinaiskarjalaisiin* (ven. *sobstvenno korely*, asuttivat 150 kylää), *venäläiskarjalaisiin* (ven. *russko-korely*, asuttivat 287 kylää) ja *suomalaiskarjalaisiin* eli *tšuidiin* (ven. *finno-korely*, ili *tšud'*; asuttivat 16 kylää). Paškovin tulkinnan mukaan nämä ryhmittymät vastaavat livvinkarjalaisia, lyydiläisiä ja vepsäläisiä (mts. 119–120).

Vuoden 1847 tilaston mukaan Aunuksen kihlakunnassa, joka koostui kolmesta – Riipuskalan, Jyrkilän ja Ust-Bojarskajan – kunnasta, ei kuitenkaan asunut vepsäläisiä (ks. Istorija Karelii s. 79). Ei ole myöskään mahdollista, että Aunuksen kihlakunnassa lyydiläiskylien määrä olisi 287. Mentšenkovin luettelossa mainittujen paikannimien ja kylien määrien perusteella on sen sijaan esitettävissä, että

varsinaiskarjalaisiksi ja *venäläiskarjalaisiksi* hän nimitti senaikaisten Riipuskalan ja Jyrkilän kuntien aunuksenkarjalaisia.

Mentšenkovin mukaan Sammatuksen kyläyhteisön 11 kylässä ja Ust-Bojarskajan kyläyhteisön 5 kylässä asui *suomalaiskarjalaisia*, millä hän todennäköisesti tarkoitti Aunuksen kihlakunnan kolmannen – Ust-Bojarskajan (ts. Vaasenin) – kunnan 1840-luvulla asuttaneita Kuujärven ja muita etelälyydiläisiä. Sama lyydiläisryhmittymä mainitaan vuoden 1846 Aunuksen maakuntaoikeuden Köppenin kyselyyn tekemässä raportissa, jonka mukaan Aunuksen kihlakunnan 17 kylässä asuu *karjalaisia*, jotka *puhuvat epäpuhdasta karjalan kieltä sekoittaen siihen tšuudin sanoja*. Tämän ryhmän Paškovkin (2010: 114) on määrittänyt lyydiläiseksi. Mentšenkovin mainitsema *suomalaiskarjalaisen* kylien määrä Sammatuksen kyläyhteisössä – 11 kylää – vastaa Kuujärven kyläryhmää, joka koostui 11–12 kylästä (ks. Pahomov 2011: 14, 19). Eräässä Aunuksen läänin kanslian asiakirjassa vuodelta 1856 sanotaankin, että Kuujärven asukkaat *kuuluvat alkuperältään tšuudin heimoon* (KOG 1856, Pahomov 2000b: 138). Etnonyymi *suomalaiskarjalainen* taas perustuu Sjögrenin *tšuudeja* ’vepsäläisiä’ koskevaan ilmaisuun *Urfinnen* (ven. *pervobytnyje finny*), jota käytti Köppen (1861: V). Sjögrenin käsitysten mukaan venäläinen tilasto (ks. SNM 1873: L) ja Suomessa mm. Ahlqvist (1859b: 31–32) yhdistivät vepsäläiset muinaishämeeseen. Mentšenkovin v. 1849 raportissa on tehty varhainen yritys erottaa etelälyydi aunuksesta sanastollisesti. Hän on nimittäin huomauttanut, että Aunuksen kihlakunnassa puhutuissa murteissa mm. sana ’tuli’ edustuu eri tavalla – *tuli* tai **l’amjo* (ks. Paškov 2010: 120), vrt. aun. *tuli*, Kj *l’ämüö*.

Vuosina 1848–1849 kerättyjen tietojen perusteella Aunuksen kuvennööri Pisarev lähetti v. 1850 Pietarin akatemialle asiakirjan nimeltään *Vedomost’ ob inorodtsah Olonetskoi gubernii* eli ’kirjanpito Aunuksen läänin vierasheimoisista’ (ks. Paškov 2010: 130–131). Tässä asiakirjassa läänin itämerensuomalaiset jaettiin kahtia karjalaisiin ja vepsäläisiin. Kirjanpidon mukaan karjalaiset (yht. 47 113 h.) asuivat Poventsan (10 018 h.), Petroskoin (12 523 h.), Aunuksen (20 141 h.), Lotinapellon (4 108 h.) ja Vytegran (323 h.) kihlakunnissa.

Tässä esitetty Aunuksen *kihlakunnan* karjalaisten lukumäärä (20 141 h.) poikkeaa edellä mainitusta vuoden 1847 kansallistilaston lukeman saman kihlakunnan karjalaisen määrästä (19 638 h., ks. Istorija Karelii s. 79) etenkin siitä syystä, että vuoden 1850 laskelmissa huomioitiin Aunuksen kaupungin karjalaisten lukumäärä (513 h.). Aikaisemmin v. 1849 sisäasiainministerille esittämässään selvityksessä Pisarev mainitsi lähes samanlaisen Aunuksen kihlakunnan karjalaisten määrän (19 628 h.), kuin on mainittu vuoden 1847 kansallistilastossa (ks. Paškov 2010: 130, Istorija Karelii s. 79). Muuten v. 1849 sisäministeriölle esitetty Aunuksen kihlakunnan karjalaisväestön luku perustuu Mentšenkovin laskelmiin (Mentšenkovilla on tarkalleen 19 629 h.), jotka hän teki vuoden 1835 väestönlaskelman tietojen pohjalta (Paškov 2010: 120).

Vuoden 1847 tilastossa ja Pisarevin v. 1850 Pietarin akatemialle esittämässä kirjanpidossa on mainittu erikseen Petroskoin kihlakunnan *tšuudit*, joiden määräksi v. 1847 laskettiin 6 175 h. Kalajoen kunnan äänisvepsäläisten ohella tähän lukuun sijoitettiin myös Ostretsinin kunnan lyydiläistaustaiset asukkaat. Vuonna 1850 *tšuudien* määräksi esitettiin 5 265 h. Lotinapellon ja Vytegran kihlakuntien vepsäläisiä vuoden 1847 ja 1850 tilastoissa kutsuttiin kuitenkin *karjalaisiksi*. (Ks. Istorija Karelii s. 79–80, Paškov 2010: 130–131.)

Siispä v. 1850 Pietarin akatemialle lähetettyjen tietojen mukaan Aunuksen läänin itämerensuomalaiseen väestöön kuului 47 113 karjalaista ja 5 265 vepsäläistä, tarkentamatta vepsäläisten tulleen kartoitetuksi vain Petroskoin kihlakunnassa (Paškov 2010: 131). Lyydiläisiä, joiden luvut sijoittuvat Petroskoin ja Aunuksen kihlakuntien karjalaislukuihin, näissä tiedoissa ei ole mainittu erikseen.

Köppenin etnografisessa kartassa (1851) lyydiläisalue sijoittuu pääasiallisesti karjalaisten etnisen kaakkoisrajan taakse. Karjalaisalueeseen kuuluvina kylinä karttaan on merkitty Kuujärvi (Hidniemen ja Kukoiniemen kylät – ven. *Gižina* ja *Kuhoi Navolok*), Terun Prääsä (ven. *Prjažinsk*), Saavan Prääsä (ven. *Pahomova*), Viitana (ven. *Vidanskoi*, *Antuševskaja*, *Pogoskaja*), Haljärvi (ven. *Gatezero*), Kenjärvi (ven. *Kentšozerkaja*), Munjärvi (ven. *Mukozerkoi*), Sununsuu (ven. *Ussuna*) ja Tiutia (ven. *Tivdija*). Huomattakoon, että osa karttaan merkityistä venäjänkielisistä paikannimistä, jotka esitetään tässä sellaisinaan, sisältää painovirheitä. Mainittujen lisäksi karttaan on merkitty Petroskoin eteläpuolella Äänisen rannalla sijaitseva Uusiselän (ven. *Ušesel'ga*) *karjalaisaareke*, jossa on nähtävästi puhuttu Maasjärven tai Lohmojan tapaista lyydin murretta (ks. lukua 2.1.6. Äänisen alue).

Köppenin käyttämien etnonymien joukosta ainoastaan etnonymit *aunukselaiset*, jolla hän omien sanojensa mukaan tarkoitti *Aunuksen kihlakunnassa asuvia tšuudeja* (1852: 16), ts. etenkin livviköitä (vrt. Lönnrot 1902: 6–7, 15–16, 18, 21, 32–33), on jäänyt kokonaan pois kansallisuustilastosta. Kuten sana *inorodtsit*, tämäkin ilmaisu aiheutti epäselvyyttä Aunuksen läänin viranomaisten keskuudessa, jotka kutsuivat *olontšaneiksi* koko kuvernementtinsa väestöä etnistä taustaa katsomatta (Paškov 2010: 110, 116). Köppen luopui termin käytöstä senkin perusteella, että Sjögrenin tutkimuksissa *Aunuksen kihlakunnassa asuvia tšuudeja* on yhdistetty karjalaisiin (Köppen 1852: 16). Niinpä vuoden 1847 Aunuksen läänin kansallisuustilasto määritteli mm. koko Aunuksen *kihlakunnan* itämerensuomalaista väestöä *karjalaisiksi* (Istorija Karelii s. 79). Köppen viimeisteli näkemyksensä itäisten itämerensuomalaisten koostumuksesta seuraavasti:

Mitä koskee Venäjän eurooppalaisessa osassa oleskelevia Suomen heimon eri polvia, niin minä voin vain tässäkin toistaa Etnografisen karttaan liittyvässä esitteessä antamani lausunnon. Siellä Suomalaiset on jaettu kahteen pääosaan: Tšuudeihin ja Karjalaisiin. (Köppen 1861: V.)

Etnografiseen karttaan liittyvässä selostuksessaan hän esitti Aunuksen läänissä asuvien karjalaisten (43 380 h.) ja tšuidien (8 550 h.) lukumäärät, jotka perustuivat pääasiallisesti vuoden 1835 väestönlaskennan tietoihin (Köppen 1852: 29, Paškov 2010: 132). Koska Köppen luetteloi Venäjän väestöryhmittymät ensimmäistä kertaa (Dvadtsatipjatiletije s. 63), hänen näkemyksensä Aunuksen kuvernementin väestökoostumuksesta vakiintui venäläisessä kansallisuustilastossa ja tuli venäläisten tutkijoiden piireissä hallitsevaksi. Tämän näkemyksen mukaan kaikki Aunuksen läänin suomensukuiset asukkaat jaettiin kahteen ryhmään, nimittäin ”karjalaisiin (korely) ja vepsäläisiin (tshudji)”, jolloin lyydiläiset yhdistettiin karjalaisiin (Kujola 1910: 162–163, myös Ahtia 1903: 4, 1936: 1).

Vuonna 1867 ilmestyi Petroskoin kymnaasin opettajan Konstantin Petrovin tutkielma *Olonetskije karely* ’Aunuksen karjalaiset’, jonka tekijä esitti oman käsityksensä karjalan kielen murrejaosta (Paškov 2010: 179, 183–184). Petrov jakoi Aunuksen läänissä puhutun karjalan kielen kolmeen päämurteeseen Aunuksen, Petroskoin ja Poventsan

kihlakuntien mukaan. Hänen ehdottamansa karjalan murrejako vastaa suurin piirtein nykyään Venäjällä toimivien tutkijoiden käsityksiä, joiden mukaan karjalan kieli jaetaan aunuksen, lyydiin ja varsinaiskarjalaan (ks. esim. Zaikov 2000). Köppenin tapaan Petrov erotti selvästi Aunuksen läänissä asuneet *karjalaiset* vepsäläisistä ja jakoi heidän kielensä päämurteisiin äänneopillisin perustein (Paškov 2010: 182, 184, 192). Hän huomautti, että Petroskoin (so. lyydin) murre on lähempänä vepsää ja muista *karjalan* murteista poiketen sille ovat ominaisia astevaihteluttomat konsonantit sekä loppuheitto, esim. (lyyd.) *meiden*, vrt. (aun.) *meien* ’meidän’; (lyyd.) *paik*, vrt. (aun.) *paiku* ’päälliina’ (mts. 184). Tutkimuksessaan Petrov viittasi mm. Sjögrenin ja Castrénin teoksiin (mts. 181–182, 192).

4.1.3. Nikolai Leskov (1871–1915)

Venäjällä 1890-luvulla vakiintunut käsitys lyydiläisten (ja aunukselaisten) kuuluvuudesta karjalaisiin heijastuu etnografi ja kirjailija Nikolai Feofilaktovitš Leskovin (1871–1915) kirjoituksissa (ks. Paškov 2010: 325–363). Hän oli syntynyt Pyhäjärven lyydiläiskylässä 29. lokakuuta 1871. Leskov valmistui Petroskoin pappisseminaarista ja v. 1895 Pietarin pappisakatemiasta, jossa hän suoritti teologian kandidaatin tutkinnon. Vuonna 1896 Leskov palasi Karjalaan, jossa hän ehti toimia yhden vuoden Petroskoin pappisseminaarissa. Petroskoista hänet siirrettiin Kargopolin pappisopistoon. Paškovin (mts. 358–359) mukaan siirto venäjänkieliseen Kargopoliin merkitsi Leskoville karkotusta, minkä tarkoituksena oli lopettaa hänen vapaamielinen toimintansa Karjalan alkuperäisasukkaiden hyväksi. Tämän jälkeen hänen julkaisutoimintansa käytännössä sammuihin. Vuonna 1908 Leskov palautettiin Petroskoihin, jossa hän työskenteli pappisopiston opettajana.

Leskov harrasti tieteellistä toimintaa suurimmaksi osaksi opiskellessaan Pietarin pappisakatemiassa. Kotiseutunsa patriootina Leskov otti innolla Venäjän Keisarillisen Maantieteellisen Seuran ehdottaman siihen kohdistuneen tutkimustehtävän vastaan ja suoritti sen tunnollisesti (ks. Leskov 1893a: 432). Maantieteellinen Seura palkitsi hänet ansioistaan jo ensimmäisen matkansa jälkeen v. 1893 hopeamitalilla. Seuran toimeksiannosta hän teki neljä etnografisten tietojen ja kansanrunouden keruuseen suunnattua tutkimusmatkaa: v. 1892 omalle kotiseudulle Petroskoin kihlakuntaan, 1893 Petroskoin ja Aunuksen kihlakuntaan sekä Viipurin läänin Sortavalan kihlakuntaan, 1894 Lotinapellon kihlakuntaan ojatinvepsäläisten luo ja 1895 Poventsan kihlakuntaan (Leskov 1895b: 279, Firsov 2000: 107–108, Paškov 2010: 325–341).

Ensimmäisestä matkasta Leskov laati raportin *Doklad o pojezdke v Olonetskuju guberniju letom 1892 goda* (Leskov 1893a), jonka suomennos julkaistiin v. 2000 petroskoilaisessa Carelia-lehdessä nimellä *Tutkimusmatkalla Aunuksen kuvernementissa kesällä 1892*. Siinä hän kertoo matkansa tarkoituksesta ja lyydiläisestä kotiseudustaan käyttäen etnonymyjä *Karjala* ja *karjalaiset*:

Kuluvan vuoden keväällä, toukokuun lopussa sain Keisarin maantieteelliseltä seuralta tehtäväkseni kerätä kesäloman aikana Karjalan seutua koskevaa etnografista aineistoa. Ehdotus sopi minulle, halusin vilpittömästi tehdä hyödyllistä työtä oman karjalaisen kotiseutuni hyväksi. Heti kesäkuun alussa olin jo Pyhäjärvellä – Petroskoin kihlakunnan

karjalaisessa kylässä – ja ryhdyin työhön. Aloin seurata karjalaisten elämää. Venäläisten naapureiden vaikutus on voimistunut vuosi vuodelta, mutta siitä huolimatta karjalaisten elämässä on yhä paljon omaperäistä. (Leskov 2000: 109 / 1893a: 432.)

Parin viikon päästä Leskov kertoo lähteneensä Pyhäjärveltä Prääsään, jonka keskilyydiläistä murretta hän kutsui *karjalan kieleksi*:

Kesäkuun puolivälissä lähdin Pyhäjärveltä suunnaten Petroskoin kihlakunnan luoteisosaan, kohti Suomea. Prääsästä ei löytynyt paljoakaan mielenkiintoista, omaperäistä, karjalaishenkistä. – – Prääsän karjalaisten kieli eroaa tuntuvasti muiden karjalaisten puheesta, sillä siinä on runsaasti venäjänkielisiä sanoja. Tämä antoi minulle aiheita kiinnittää huomiota karjalan kieleen ja antoi sysäyksen karjalan kielen sanakirjan laatimiseen. (Leskov 2000: 110–111 / 1893a: 434.)

Prääsästä Leskov jatkoi aunuksenkarjalaisiin kyliin Säämäjärvelle, Prokkoilaan, Veskelykseen, Salmenniskaan, Kintahon kylään ja sieltä Pyhäjärven kautta *Keskuoijärvelle* keräten siellä arvoituksia, satuja ja kaskuja (Leskov 1893a: 434–435, 2000: 111). Aunuksenkarjalaiset ja keskilyydiläiset kylät Leskov laski samaan kulttuuripiiriin kuuluviksi. Niinpä Kotkatjärven aunukselaiskunnan Keskojärven kylän hän mainitsee lyydin-asisuisella nimellä *Keskuoijärvi*, joka sisältää Pyhäjärven murteelle ominaisen triftongin (ks. Turunen 1946: 28, Barantsev 1978).

Matkaraportteja ja tutkimusmatkoilla hankkimaansa aineistoa sekä sen pohjalta laatimiaan kirjoituksia Leskov julkaisi pietarilaisissa aikakausjulkaisuissa *Živaja starina* ja *Istoritšeskij vestnik*. Jo vuoden lopussa 1892 Leskov julkaisi vertailevan tutkielman *karjalan kielen vaikutuksesta venäjään Aunuksen läänissä* (Leskov 1892), jonka sana-aines on ilmeisesti peräisin hänen v. 1892 aloittamastaan *venäläis-karjalaisesta sanakirjasta* (ks. Leskov 1893a: 434, 436). *Zagadki korel Olonetskoi gubernii ja Poslovitsy korel škije* -julkaisuun hän otti Pyhäjärven ja Prääsän lyydin ohella Säämäjärven, Veskelyksen ja Salmenniskan aunuksenkielisiä arvoituksia (Leskov 1893c: 532). Tekijän tapaa noudattaen Juho Kujola otsikoi julkaisemansa Leskovin aineiston Virittäjässä 1918 käännös-nimellä *Aunuksen läänin karjalaisten arvoituksia ja sananlaskuja*. Leskovin Pyhäjärven Partaniemessä muistiin merkitsemä kalevalamittainen *Sepuoi Ilmaline* -runo (1893b) sekä Pyhäjärvellä ja Prääsässä keräämät arvoitukset ja sananlaskut (1893c) ym. edustavat ensimmäisiä Venäjällä julkaistuja lyydiläistekstejä. Myös hänen muut julkaisunsa sisältävät yksittäisiä sanoja ja kokonaisia lauseita lyydin kielellä (ks. Leskov 1892 ym.).

Maantieteellisen Seuran toimeksiannosta vuosina 1892–1895 Leskov sanojensa mukaan sai tutustua kaikkiin Aunuksen läänin eri kihlakunnissa asuviin karjalaisryhmiin (1895b: 279). Pyhäjärven ja Prääsän lyydiläiskylien ohella hän kävi keskilyyidin Kaskanassa (Leskov 1894a: 22) ja pohjoislyyidin Munjärven lyydiläiskylissä (Leskov 1895b: 280). Hän myös kertoi, että Jallahden kylässä puolet väestöstä koostuu venäläisistä ja toinen puoli *karjalaisista* (Leskov 1892: 97), jotka puhuivat nykyään sammunutta lyydiläismurretta (Turunen 1946: 6).

Raportoidessaan vuoden 1893 kesämatkasta Leskov mainitsi kohdeluettelossa Kaskan perään *Metšuoijärven* ja *Pagatšinitšy* -nimisen paikan (Leskov 1894a: 22, Paškov 2010: 334), joiden nimet ovat yhdistettävissä Kuujärven Metsoiniemeen ja Pahatsalaan

(ks. lukua 2.1.4. Syvärin alue). Leskovin aikainen venäläinen kansallisuustilasto kutsui Metsoiniemen kylän ja Mättään kunnan (ven. *Mjatusovo*) Pahatsalan kyläryhmän asukkaita *karjalaisiksi* (SNM 1873: 156–158). Niinpä hän lienee ensimmäinen tutkija, joka on käynyt Kuujärven ja Järventakuisen murretta puhuneiden etelälyydiläisten luona.

Kaikkia tuntemiaan lyydiläisiä ja heidän kieltään, kuten aunusta ja eteläkarjalaakin puhuvia Aunuksen läänin asukkaita, Leskov osoitti venäjänkielisillä etnonymyillä *korely* tai *koreljaki* 'karjalaiset', *korela* 'karjala' ja *korel'skij jazyk* 'karjalan kieli' (Leskov 1892, 1893a, 1894a, 1895b). Hän jopa valitsi kirjailijannimekseen *Leskov-Korel'skij* (Paškov 2010: 354). Kertoessaan Petroskoin ja Aunuksen kihlakuntien lyydiläis-aunukselaisesta väestöstä hän myös käytti etnonymyjä *Olonetskije Korely* 'Aunuksen läänin karjalaiset', *Olonetskij korel* 'Aunuksen läänin karjalainen', *Olonetskaja korela* 'Aunuksen Karjala tai Aunuksen läänin karjalaiset' ja *Olonetskaja Korelia* 'Aunuksen Karjala' (Leskov 1894a: 19, 30). Tosin myös Viipurin läänin karjalan- ja suomenkielistä väestöä Leskov nimitti *karjalaisiksi*: *korel* 'karjalainen', *Finljandskij korel* 'Suomen karjalainen', *finljandets-korel* 'suomenkarjalainen' jne. (mts. 19–20).

Määrittelemänsä *karjalaiset* hän piti erillään Lotinapellon kihlakunnassa asuneista vepsäläisistä, joita tarkoittaen hän käytti etnonymyjä *Tšud'*, *tšudjane* sekä *tšuhari*, *kaivany* (Leskov 1895a). Vepsän kieltä Leskov kutsui venäjäksi *tšudskoi jazyk* 'tšuudin kieli'. Hän kuitenkin huomautti, että vepsäläisten kieli eroaa vain vähän *karjalan* (so. lyydin) kielestä ja he osoittavat itseään ja heidän kieltään kuten *karjalaisetkin* omakielisillä etnonymyillä *ljuvdiköt* ja *ljuvdikön keli* (mts. 5).

Vaikka Leskov huomasi lyydiläismurteiden ja vepsän läheisen suhteen, hän kuitenkin määritteli lyydin karjalan kielen yhteyteen kuuluvaksi. Tämän taustalla voi nähdä sen, että hänen käsityksensä muotoutuivat tsaarinaikaisen Pietarin tieteellisissä piireissä: hän opiskeli Pietarissa, toimi pietarilaisen Maantieteellisen Seuran ohjeiden mukaisesti ja julkaisi kirjoituksensa tämän seuran kustantamassa lehdessä. Toinen tärkeä tekijä, joka vaikutti Leskovin käsityksiin, on se, että hän oli Karjalan kansallisen liikkeen ideologi (Paškov 2010: 344–345), joka ajatteli koko Karjalan hyötyä ja koki siellä asuvan väestön yhdeksi karjalaiskansaksi (Leskov 1895b: 279–287). Lisäksi lyydiläistaustaisena venäjänkielisen koulutuksen saaneena henkilönä hän lienee halunnut yhtyä historiasta tunnettuun *korelaan* eikä *tšuhareihin*, mihin nimeen venäjän kielessä liittyy halveksivaa sävyä.

Uraauurtavana tutkijana Leskov on tehnyt merkittävän panoksen Karjalan etnografiseen tutkimukseen, jossa hänen teoksillaan on edelleenkin suuri merkitys (Surhasko 1977: 9–10, Paškov 2010: 361–363).

4.1.4. Mihail Georgijevski ja Filipp Fortunatov

Karjalan kielen sanakirjan nimisenä ilmestyi 1908 Pietarissa myös ensimmäinen lyydiläissanakirja *Russko-Korelskij Slovar'* (ks. Georgijevski 1908b), jonka maalaisopettaja Mihail Georgijevski laati keskilyydin Pyhäjärven murteesta. Sanakirjaan kirjoittivat omat alkusanansa sekä tekijä että toimittaja, akateemikko Filipp Fortunatov.

Valmistuttuaan Petroskoissa Aunuksen pappisseminaarista Mihail Dmitrijevits Georgijevski toimi vuodesta 1883 Pyhäjärven kansakoulun opettajana. Vuonna 1907

hänelle tarjottiin karjalan kielen opettajan paikkaa Petroskoin miesten opettajaseminaarissa. (Paškov 2013.)

Taustaltaan umpivenäläisenä Georgijevski kohtasi lyydiläiskylässä suuria kielivaikeuksia, joita hän koki sekä opetustyössään että arkielämässään. Tämä haaste inspiroi hänet laatimaan kyseisen sanakirjan, jonka hän kokosi Karjalassa toimivien venäläisten avuksi (ks. Georgijevski 1908b: 3–5). Sen ohella Georgijevski kirjoitti kuvauksia Aunuksen kuvernementin etnografiasta ja luonnosta, jotka hän julkaisi kuvernementin lehdissä Olonetskija Gubernskija Vedomosti (= OGV) ja Vestnik Olonetskago Gubernskago Zemstva.

Sanakirjan alkusanoissa Georgijevski (1908b: 3–5) kutsui aikalaisensa Nikolai Leskovin tapaan Aunuksen seutua *Karjalaksi* (ven. *v Korele*) ja *Karjalan seuduksi* (ven. *v Korel'skom kraje*) sekä siellä asuvia lyydiläisiä *karjalaisiksi* (ven. *korely*). Pyhäjärven lyydiläisille omistetussa *Karely* 'Karjalaiset' -nimisessä etnografisessa kuvauksessaan (Georgijevski 1908a) hän käyttää samaa etnonymia, joka on kirjoitettu *a:n* kautta.

Keskilyydiläisten puhuman kielimuodon Georgijevski (1908b: 3–5) määritteli karjalan kieleksi (ven. *korel'skij jazyk* 'karjalan kieli', *po-korel'ski* 'karjalaksi'). Sen ohella Georgijevski käyttää käsitettä *Olonetskije korely* 'Aunuksen karjalaiset' (1908b: 5), joiden kielialue hänen mukaansa ulottuu Pyhäjärveltä Nuosjärven ja Tulemajärven kautta Sortavalaan saakka (1908a: 9). Hän huomauttaa, että eri *karjalaiskylissä* puhutaan eri murteita (ven. *govory korel'skih dereven*'), ja mainitsee esimerkin *mečče* : *mečču* tunnistuksen loppuvokaalin eron (Georgijevski 1908b: 5), joka heijastaa keskilyydin ja aunuksenkarjalan äänneopillisia eroavaisuuksia.

Georgijevskin sanakirjan toimittaja Filipp Fjodorovitš Fortunatov (1848–1914) oli tunnettu indoeurooppalaisten kielten tutkija ja Venäjän tiedeakatemian jäsen. Hän vietti lapsuuden ja nuoruuden vuotensa Petroskoissa, jossa hänen isänsä toimi Aunuksen kymnaasin rehtorina. Vuonna 1863 Fortunatovien perhe muutti Moskovaan, jossa Filipp Fortunatov opiskeli Moskovan yliopiston historiallis-filologisessa tiedekunnassa, suoritti maisterin tutkinnon ja 1876 tuli professoriksi. Hänet kutsuttiin tiedeakatemian jäseneksi v. 1898, jolloin hän asui ja työskenteli Pietarissa. Vuonna 1879 hän tapasi Pietarissa nuoren Aleksei Šahmatovin (1864–1920), joka myöhemmin kutsui Fortunatovia opettajakseen. (Pimenov & Epštein 1969: 223–226.)

Fortunatovilla oli läheisiä siteitä pohjoislyydiläiseen alueeseen, jossa hän vuosina 1894–1914 vietti kesä Petroskoin lähellä sijaitsevassa Kossalmen kylässä ja josta hän otti ottolapsekseen Honkaselän kylässä syntyneen lyydiläisen tytön (Pimenov & Epštein 1969: 225–226, Virtaranta 1990: 26–30, Kert 2004). Hänen huvilassaan Kossalmassa vierailivat akateemikko Šahmatov ja professori Mikkola (Pimenov & Epštein 1969: 225). Vuoden 1905 hallintojaon mukaan Kossalmen kylä (lyyd. *Kossalma*, ven. *Kosalma* < *Koskialmi*, Nissilä 1967: 38–39) kuului Petroskoin kihlakunnan Suojun kunnan Naamoilan kyläryhmään (Härkönen 1920: 365). Suojun lyydiläisalueella Fortunatov tutustui lyydin kieleen (Virtaranta 1990: 30), jonka puhujia hänkin kutsui *koreleiksi* 'karjalaisiksi' (Georgijevski 1908b: 7).

Fortunatovin kirjoittamat Georgijevskin sanakirjan toimittajan alkusanat ovat eräänlainen katsaus lyydin fonetiikkaan, jonka pohjalta toimittaja kriittisesti tarkastelee sanakirjan tekijän litterointitapaa (ks. Georgijevski 1908b: 7–15). Alkusanoissaan Fortunatov mainitsee tarkistaneensa sanakirjan käsikirjoituksen Petroskoin kihlakunnan

luoteisosan paikkakunnilla, pääasiassa *Korel'skoje*-nimisen eli Karjaisen kylän tienoilla (Georgijevski 1908b: 7, ks. myös Pimenov & Epštein 1969: 226, Virtaranta 1990: 30). Georgijevskin sanakirjan korrehtuuri Fortunatovin tekemine oikaisuineen todistaa hänen suhtautuneen toimitustyöhönsä hyvin vastuullisesti (Pimenov & Epštein 1969: 226).

Karjainen, joka sijaitsi Viitanan ja Kossalmen välissä, kuului v. 1905 Suojun kunnan Naamoilan kyläryhmään (Härkönen 1920: 365). Kylän lyydiläinen nimi on *Kar'd'aine* tai *Kar'd'aiženkülä*, jonka Nissilä on yhdistänyt etnonymiin *karjalainen* (1967: 30–31). Turusen mukaan Karjalan (so. Karjaisen) kylässä on puhuttu Naamoilan murretta, joka Honkaselän ja Kenjärven murteiden ohella muodostaa pohjoislyydin Suojun ryhmän (1946: 31). Georgijevskin ja Fortunatovin aikoihin Venäjällä yleisesti kutsuttiin lyydiläisiä *karjalaisiksi*. Niinpä myös heidän aikalaisensa matkailija ja kirjailija N. I. Berezin (1903: 95, 97, 111) kertoessaan Honkaselästä ja Karjaisesta, jotka kuuluivat samaan Naamoilan kyläryhmään (ks. Härkönen 1920: 365), nimitti näiden kylien asukkaita *karjalaisiksi* ja heidän kieltään *karjalaismurteeksi* (ven. *karel'skoje naretsije*).

Alkusanoinaan Fortunatov käytti käsitettä *karjalan kieli*, jonka hän kuvailee koostuvan eri murteista (ven. *korel'skije dialekty*). Suojun lyydin, josta hänellä on ollut henkilökohtaista kokemusta, ja sanakirjassa käytetyn Pyhäjärven murteen Fortunatov lukee *eteläisiin karjalaismurteisiin*. Aunuksen läänin Poentsan kihlakunnan ja Arkangelin läänin murteet, joita koskevia tietoja hän on hakenut Arvid Genetzin tutkimuksesta *Ver-such einer karelistischen Lautlehre* (Helsingfors 1877), Fortunatov taas katsoo kuuluvan *pohjoisiin karjalaismurteisiin*. (Georgijevski 1908b: 11.) Tämän käsityksen mukaan karjalan kieli siis koostuisi pohjois- (so. varsinaiskarjala) ja etelämurteista (so. aunuksenkarjala ja lyydi).

4.1.5. Dmitri Bubrih (1890–1949)

Neuvostoliiton tiedeakatemian kirjeenvaihtajajäsentä, professori Dmitri Vladimirovitš Bubrihia on kutsuttu neuvostoliittolaisen suomalais-ugrilaisen tutkimuksen (ven. *sovetskoje finno-ugrovedenije*) perustajaksi (Kert 1975: 5, 2000: 83, 92; ks. myös Maitinskaja & al. 1967: 213). Itse Bubrihin mukaan ennen lokakuun vallankumousta suomalais-ugrilaista tutkimusta Venäjällä ei ollut (1948b: 43, ks. myös Maitinskaja & al. 1967: 213) tai se oli sammunut vallankumoukseen mennessä (1948c: 135). Neuvostoliitossa harjoitettu itämerensuomalaisten kielten tutkimus, joka alkoi karjalan murretutkimuksesta, käynnistyi Bubrihin johdolla Karjalan tasavallassa v. 1930 (Bubrih 1947b: 3, 1948b: 44; Maitinskaja & al. 1967: 215).

Bubrih syntyi venäjän kielen opettajan perheeseen v. 1890 Pietarissa. Hän opiskeli Pietarin yliopiston historiallis-kielitieteellisessä tiedekunnassa vuosina 1909–1913 akateemikko Aleksei Šahmatovin johdolla. Vuonna 1920 Bubrih suoritti maisterin tutkinnon ja 1924 sai tohtorin arvon. Suomalais-ugrilaiseen tutkimukseen Bubrih tuli opettajansa Šahmatovin vaikutuksesta, joka myös itse tutki suomalais-ugrilaista kieliä. Vuonna 1925 Leningradin yliopistossa avattiin suomalais-ugrilaisen filologian oppituoli (ven. *kafedra finno-ugorskoi filologii*), jonka ensimmäiseksi johtajaksi kutsuttiin Bubrih. Hän johti tätä laitosta kuolemaansa saakka. Vuosina 1934–1949 Bubrih toimi samalla Neuvostoliiton tiedeakatemian Kielen ja ajattelun instituutin (ven. *Institut jazyka i myšlenija*)

suomalais-ugrilaisen osaston johtajana Leningradissa, josta käsin hän koordinoi suomalais-ugrilaisia kieliä koskevia tutkimuksia eri neuvostotasavalloissa. Tämän lisäksi hän järjesti ja johti suomalais-ugrilaista tutkimusta myös muilla tutkimuslaitoksilla.

Bubrih osallistui Neuvostoliiton suomalais-ugrilaisten kirjakielten kehittämiseen, minkä puitteissa hän 1930-luvulla kehittäi mm. yhtenäistä karjalan kirjakieltä. Venäjällä puhuttujen suomalais-ugrilaisten kirjakielten luominen edellytti laajamittaista keruu- ja murretutkimustoimintaa. Niinpä v. 1930 hän järjesti ensimmäisen murretutkimusmatkan Karjalan tasavallan alueelle. Vuonna 1936 Bubrihin johtama Kielen ja ajattelun instituutin suomalais-ugrilainen osasto ja Karjalan tutkimusinstituutti sopivat yhteishankkeesta, jonka jälkimaailma tuntee myös Bubrihin murrekartaston (ven. *Atlas Bubriha*) nimellä. (Bubrih 1948a, 1948b, 1955: 3–6; Kert 1975, 2000: 20–38, 83–107.)

Karjalan kielen murrekartasto (= Bubrih & al. 1997) tehtiin Bubrihin laatiman keruuohjelman mukaan, mikä toiminta kesti taukoineen aina vuoteen 1956 saakka, mutta vasta v. 1997 Venäjän tiedeakatemian Karjalan tiedekeskuksen Kielen, kirjallisuuden ja historian instituutin ja Kotimaisten kielten tutkimuskeskuksen yhteistyönä Suomalais-Ugrilainen Seura julkaisi murrekartaston Helsingissä (Kert 2000: 20–38). Vuonna 1937 Bubrih itse täytti murrekartaston keruuohjelmat mm. Pyhäjärven ja Viitanan lyydiläismurteiden sekä lyydin ja eteläkarjalan törmäysmurteena pidetyn Koikarin osalta (mt. 28). Lyydiläisiltä keräämäänsä aineistoa hän myöhemmin käytti vepsän ohella suomen äännehistoriaa käsittelevissä tutkimuksissaan (mm. Bubrih 1948a). Eräissä kirjoituksissaan Bubrih viittaa myös Kuujärven lyydin erikoispiirteisiin (Bubrih 1948b: 45, 1950a: 144, 1950b: 86).

Bubrihin tutkimukset perustuvat historiallis-vertailevaan metodologiaan, jonka perustajiin Venäjällä luetaan myös hänen opettajansa Aleksei Šahmatov (Bubrih 1955: 3–7; Kert 1975, 2000: 83–107). Akateemikko Šahmatov (1864–1920) oli taas Filipp Fortunatovin oppilas ja jatkaja. Opiskellessaan Pietarin yliopistossa Šahmatov teki v. 1884 ensimmäisen tutkimusmatkansa Aunuksen lääniin, jossa hänen tutkimuskohteenaan olivat Karjalassa puhutut venäläismurteet (Pimenov & Epštein 1969: 223–225).

Vuosien 1927–1928 vaihteessa Bubrih vieraili Helsingin yliopistossa, jossa hän tutustui mm. Setälän äännehistorialliseen tutkimukseen (Kert 1975: 22–23). Kuitenkin Bubrihin aikoihin historiallis-vertailevaa tutkimusta arvosteltiin voimakkaasti neuvostoliittolaisessa kielitieteessä. Bubrih koetti soveltaa sitä marksilaisuuteen (ks. Kert 1975: 31), mutta tästä huolimatta hän joutui varsinkin elämänsä loppuvaiheessa ideologisten syytösten uhriksi (ks. Kert 2000: 97–107). Aikansa hengessä Bubrih 1930–1940-luvulla ilmestyneissä teoksissaan kritisoi suomalaisten tutkijoiden ”porvarillista” näkökulmaa Karjalan asukkaiden kielelliseen ja etniseen identifiointiin (ks. mm. 1932, 1948b, 1950b). Neuvostoajan ideologian ja vaatimusten mukaisesti hän yritti rakentaa omaa, edellisestä poikkeavaa näkemystään nojaten historialliseen materialismiin ja dialektiikkaan.

Näin ainakin varhaisimmissa tutkimuksissaan Bubrih torjui kantasuomen käsitteen kokonaan selittäen suomen ja karjalan kielellisen läheisyyden niiden välisillä tiiviillä talous- ja kulttuurisuhteilla (1932: 11). Neuvostotieteessä kielletyn *kantakieli*-käsitteen sijaan hän kehitti *kielikontaktiteoriaansa* (ven. *teorija kontaktov*), joka selitti kielisukulaisuuden Friedrich Engelsin määrittelemien *muinaissukujen* tai *-heimojen* välisistä kontakteista (Kert 1975: 45–50). Bubrihin mukaan heimojen välisten kontaktien myötä kehittyivät myös *heimokielten* (ven. *plemjannyje jazyki*) väliset yhtäläisyydet (mts. 47).

Karjalan kielen pohjaksi Bubrih v. 1937 kaavaili *karjalan* ja *liugin* (so. livvin) heimokielet (mts. 36), jotka hän sotien jälkeen vaihtoi muinaiskarjalaan ja -vepsään (Bubrih 1947b). Tuolloin (1937) Bubrih oletti *karjalan kielen lyydiläismurteen* kehittyneen *liugin* heimokieleen ja vepsän risteytymisestä, niin kuin myös *karjalan kielen Uhtuan murteen* syntyneen karjalan heimokieleen ja suomen kielen risteytymisestä (Kert 1975: 36).

Hänen näkemyksensä mukaan kielihistoria liittyy tietyn *kansan* historiaan (ks. Bubrih 1947b: 4, 1948b: 44). Vaikka murrekartastoon liittyvien kyselyjen tarkoituksena olikin selvittää Karjalan tasavallan asukkaiden kieli- ja etnohistoriallisia taustoja, aineiston keruu tapahtui Bubrihin valmiiksi ideoimien käsitysten pohjalta. Näin jo keuruohjelmassa etukäteen kerrottiin, että Karjalan tasavallan väestö on muodostunut eri heimoryhmistä ja se puhuu eri karjalaismurteita, joiden suhteet suomen, vepsän ym. sukukieliin on tarkoitus selvittää (Bubrih 1946: 4). Ohjelman otsikko – *Programma po sobiranižu materiala dlja dialektologišeskogo atlasa karel'skogo jazyka* – sekin sisälsi tutkittavien kielimuotojen valmiin identifikaation (so. *karjalan kielen murteet*).

Painetun perusohjelman (Bubrih 1946) lisäksi kyselyissä käytettiin koneella kirjoitettuja täydennysohjelmia (ven. *Malyje voprosniki po karel'skoi dialektologii*, ks. Bogdanov & al. 1946). Niissä mm. haastateltavan etnisestä identifioitumisesta otettiin selvää seuraavalla ennakoitavalla tavalla: tiedusteltiin hänen (virallista venäjänkielistä) *kansallisuuttaan*, hänen kotikylänsä *nykyistä virallista* (venäjänkielistä) nimeä ja *entistä* [sic] *karjalankielistä* nimeä sekä pyydettiin antamaan tietoja *kansallisista* ja muista etnonyymeistä esittämällä hänelle kysymys ”Kuinka paikalliset *karjalaiset* kutsuvat itseään?” (ks. lukua 2.2.2. Lyydiläisten itsestään ja kielestään käyttämät ilmaisut). Tietyn murrealueen etnisen ja kielellisen identifioitumisen havaitsemisen teki vaikeaksi myös se, että kyselyt tehtiin pelkästään virallisella (venäjän) kielellä, johon sisältyi ideologinen sävy.

Bubrihin lähtökohtana on siis se, että karjalaiset ovat Neuvostoliiton oloissa lopullisesti muotoutunut yhtenäinen kansa, jonka muodostamiseen ovat ottaneet osaa kaksi erillistä etnistä tekijää, kaksi muinaisheimoa: muinaiskarjala ja -vepsä (Bubrih 1947b: 4–6, 44–48, 1948b: 46–48, 1950a: 145, 1950b: 85). *Karjalan kansa* -käsitettä Bubrih pitää itsestäänselvyytensä poliittisen, valtiollisen, taloudellisen ja kulttuurisen yhteyden perusteina (1948b: 48). Karjalaisia identifioidessaan hän viittaa viime kädessä siihen, että *jokainen karjalainen, olkoonpa hän livvikkö, lyydikkö tai varsinaiskarjalainen, tajuaa nyt ja on jo kauan tajunnut itseään karjalaisena ja että muutkin kansat tunnistavat nyt ja ovat jo kauan tunnistaneet jokaista karjalaista, olkoonpa hän livvikkö, lyydikkö tai varsinaiskarjalainen, karjalaiseksi* (1947b: 44–45). Vepsäläisistä hän mainitsee, että he ovat vepsän heimon *eräät erilliseksi vepsän pieneksi kansaksi eristäytyneet ryhmät*, jotka eivät ottaneet osaa *karjalan kansan* muodostamiseen (1948b: 47). Tätäkin hän pitää itsestäänselvyytensä.

Vertaillen karjalan päämurteita keskenään Bubrih kuitenkin huomauttaa, että niiden välissä on vähemmän yhteistä kuin vepsän, lyydin ja livvin välissä, jotka kokonaisuutena eroavat varsinaiskarjalasta (1947b: 5–6, 1948b: 44–46, 1950a: 143–144, 1950b: 86, ks. myös Kert 1975: 36–38). Viimeisimmissä kirjoituksissaan hän suoranaisesti ehdottaa käsitellä lyydiä ja livviä muoto- ja lauseopillisesti sekä sanasto-opillisesti vepsäläisen murretutkimuksen näkökulmasta, jonka mukaan *ne esiintyvät kerta kaikkiaan vepsän murteiden ominaisuudessa* (Bubrih 1950a: 143, 1950b: 86, ks. myös Kert

2000: 35). Puhuen lyydin ja vepsän äänneopillisesta läheisyydestä Bubrih huomauttaa, että lyydiläismurteiden ja varsinaiskarjalan *ainoa foneettinen piirre* on pääpainollisten vokaalien pituussuhteiden säilyminen, joka sekkin osittain tunnetaan pohjoisvepsässä (1950a: 144).

Kielellisesti Bubrih katsoo lyydiläis- ja livviläismurteet vepsän jatkajiksi sekä niiden puhujat vepsäläisten jatkajiksi, jotka ovat muodostaneet 60–70 % Karjalais-Suomalaisen SNT:n karjalaisväestöstä (1950b: 86). Hänen mielestään *puhtaasti lingvistisestä näkökulmasta* lyydi ja livvi ovatkin lähempänä vepsää kuin varsinaiskarjalaa (Bubrih 1950a: 144). Hän myös huomauttaa, että lyydiköt ja livviköt eivät kutsu itseään varsinaiskarjalaisten tapaan *karjalaisiksi*, vaan käyttävät sen asemesta etnonymia *lyydi*, joka tunnetaan myös vepsäläisillä (Bubrih 1948b: 46, 1950a: 144). Eivät naapuritkaan kutsu lyydikköjä ja livviköitä karjalaisiksi, vaan varsinaiskarjalaiset käyttävät heitä ja vepsäläisiä tarkoittaen yhteisnimeä *vepsä* (Bubrih 1948b: 46, 1950a: 144). Lopuksi Bubrih näyttää ajautuvan ristiriitaan omien käsitystensä (vrt. Bubrih 1947b: 44–45) kanssa esittäessään seuraavaa:

Karjalaiset muodostavat yhtenäisen kokonaisuuden vain sen verran, minkä verran asia koskee yhteiskunnallisten suhteiden korkeimpia sfäärejä. Arkiolosuhteissa he eivät ollenkaan muodosta yhtenäistä kokonaisuutta. (Bubrih 1948b: 46.)

Tällöin koko Bubrihin käsitys karjalan kielestä ja sen koostumuksesta perustuu poliittisesti määriteltyyn käsitteeseen *karjalan kansa* (vrt. Kert 2000: 34). Tämän näkemys mukaan karjalan kielirajat ovat niin kiinteitä, että Bubrihin oppilaan Nikolai Bogdanovin (1947: 132) oli vaikeaa mahdollistaa niihin Kuujärven murretta, joka ominaisuuksiensa perusteella ansaitsisi hänen mielestään *erillisen kielen* aseman. Bubrih kertoi avoimesti, että hänen käynnistämänsä murretutkimuksen tavoitteet eivät olleet puhtaasti kielitieteellisiä. Hänen tarkoituksenaan oli nimittäin kielitieteen keinoin ratkaista ulkopoliittinen *karjalaisongelma* (ven. *karel'skaja problema*, Bubrih 1932: 3–7) tai *karjalais-suomalaisen ongelma* (ven. *karelo-finskaja problema*, Bubrih 1948b: 43) Neuvostoliiton etujen mukaisesti. Tästä huolimatta hänen käsityksensä ovat edelleenkin hallitsevia venäläisessä murretutkimuksessa.

Bubrihin (1948b: 44) mukaan *karjalan kieli* jakautuu päämurteisiin (ven. *narešije*), päämurre muodostuu murteista (ven. *dialekt*) ja murre koostuu alamurteista (ven. *govor*). Niinpä Kuujärven lyydin hän määritteli *karjalan kielen lyydin päämurteen Kuujärven murteeksi* (ven. *Mihailovskij dialekt ljudikovskogo narešija karel'skogo jazyka*, Bubrih 1948b: 45) tai *lyydin päämurteen Kuujärven kyläneuvoston murteeksi* (ven. *ljudikovskij dialekt Mihailovskogo sel'soveta*; Bubrih 1950a: 144, 1950b: 86). Nikolai Bogdanov kutsui tutkimuksissaan Kuujärven lyydiä varovaisesti *Karjalais-Suomalaisen SNL:n Aunuksen piirin Kuujärven kyläneuvoston murteeksi* (ven. *dialekt Mihailovskogo sel'soveta Olonetskogo rajona K-FSSR*, 1947) tai *Karjalais-Suomalaisen SNL:n Aunuksen piirin Kuujärven kyläneuvoston karjalaisten murteeksi* (ven. *dialekt karel Mihailovskogo sel'soveta Olonetskogo rajona Karelo-Finskoi SSR*, 1946). Bogdanovin v. 1946 keräämät Kuujärven sanalistat ja kielenäytteet (Bogdanov 1946) on silti otsikoitu *venäläis-karjalaisen sanakirjan* (ven. *Russko-karel'skij slovar'*) ja *karjalaistekstien* (ven. *Karel'skije teksty*) nimellä.

Kuitenkin ennen 1930-lukua, jolloin tapahtui neuvostotieteen voimakas politisointi ja Bubrihin kirjoitukset alkoivat saada vahvoja ideologisia värejä (ns. *karjalaisongelma* (1932) ym.), hänen käsityksensä karjalan kielestä olivat melko liberaaleja. Palattuaan Suomesta v. 1928 hän ei vielä sulkenut pois sellaista mahdollisuutta, että lyydiä tulisi käsitellä erikseen karjalan kielestä (ks. Kert 1975: 20–23). Suunnitellessaan Karjalan lingvististä tutkimusmatkaa, joka toteutui v. 1930, hän kirjoitti Neuvosto-Karjalan kansalliskomitealle osoittamassaan suunnitelmassa:

Tutkimusmatkan tehtävä on karjalaismurteiden, päämurteiden ja ryhmittymissä puhuttujen murteiden tutkimus (KASNT:n rajoissa sellaisia ryhmittymiä on kolme (so. Uhtuan, Paateneen ja aunuksen murteet), mutta mukaan laskien *lüidiläizet* on neljä). Tutkimusryhmä työskentelee heinäkuun ja elokuun aikana v. 1930. (Kert 1975: 21.)

1930-luvulla Bubrih (1932: 16–17, ks. myös Kert 1975: 36) erotti Karjalan tasavallan alueella puhutussa *karjalan kielessä* neljä päämurretta: Uhtuan murteen (ven. *uhtinskoje naretšije*), Paateneen murteen (ven. *padanskoje naretšije*), aunuksen murteen (ven. *olnetskoje naretšije*) ja lyydin murteen (ven. *ljudinskoje naretšije*). Näiden lisäksi Karjalan ulkopuolella puhuttiin karjalan viidettä päämurretta, Tverin murretta (ven. *tverskoje naretšije*), joka on läheisintä sukua Paateneen murteelle. Määrittelemänsä *karjalan kielien lyydin murteesta* eli *naretšijesta* Bubrih antoi seuraavan kuvauksen:

Kapeana vyöhykkeenä itään aunuksen naretšijesta, luoteeseen ja kaakkoon [sic, po. lounaaseen] Petroskoista ulottuu niin sanottu *ljudinskoje naretšije*. Sen vanhoissa (eikä suinkaan uusissa) kerrostumissa paljastuu sen risteytyminen toisen kielen kanssa – vepsän kanssa, joka nykyään on säilynyt Karjalan ASNT:n rajoissa Syväriltä pohjoiseen, Äänisjärven rantojen tuntumissa sekä Syväriltä etelään. (Bubrih 1932: 16–17.)

Sotien jälkeisinä vuosina Bubrih esitti uuden näkemyksensä karjalan murrekoostumuksesta, joka vakiintui ja on säilynyt Venäjällä työskentelevien tutkijoiden piireissä nykypäiviimme saakka (ks. Zaikov 1987: 3–5, 2000: 19–27, 29; Kert 2000: 6, 48–49). Tämän näkemyksen mukaan *karjalan kieli* koostuu kolmesta päämurteesta, joita ovat varsinaiskarjala (ven. *sobstvenno-karel'skoje naretšije*), livvi (ven. *livvikovskoje naretšije*) ja lyydi (ven. *ljudikovskoje naretšije*) (Bubrih 1948b: 44, 1950a: 143).

4.1.6. Jälkipohdinnat ja yhteenveto

4.1.6.1. Ennen v. 1917 venäläistutkimuksessa

Ennen vallankumousta ilmestyneissä venäläislähteissä itäisten itämerensuomalaisten kielimuotojen identifioinnit perustuvat pääosin sen aikaisiin käsityksiin Venäjällä asuneista kansoista. Näin ennen Sjögrenin tutkimuksia Venäjällä erotettiin omiksi kielikseen mm. Tverin Karjalassa ja Aunuksen kuvernementissa puhutut kielimuodot: varsinaiskarjala ja aunuks.

A. J. Sjögrenin tekemiä identifikaatioita tarkastelen laajemmin luvussa *Suomalaisen tutkijoiden käsityksiä*. Työssäni Sjögrenin nimi on yhdistetty suomalaiseen tutkimukseen ensisijaisesti hänen syntyperänsä ja kulttuuritaustansa perusteella. Sjögrenin

tieteellinen toiminta tapahtui kuitenkin pääosin Pietarin akatemian venäläispiireissä, minkä takia hän on jäänyt suomalaisessa tieteenhistoriassa suhteelliseen marginaaliseen asemaan etenkin häntä nuorempaan M. A. Castréniin verrattuna (ks. Korhonen 1986: 50, 66). Valtiollisten rajojen perusteella esimerkiksi Bubrih piti Sjögreniä (ven. *Andrei Mihailovitš Šegren*) venäläisenä tutkijana (1947b: 5, 1948c: 134, 1950b: 80). Uusimmis- sa venäläistutkimuksissa Sjögreniä kutsutaan Venäjän suomalais-ugrilaisen tutkimuksen perustajaksi (ks. Paškov 2010: 58).

1800-luvun alkupuoliskolla Pietarin pappisseminaarissa toimi *karjalan ja suomen kielen oppituoli* (ven. *kafedra karelo-finskogo jazyka*), jonka oppiaineena oli *olonetsko-karel'skij jazyk*, joka Paškovin tulkinnan mukaan tarkoittaa *karjalan kielen livvin murretta* (2010: 104). Pietarissa opetetun aineen oikea tulkinta on kuitenkin *aunuksen ja karjalan kieli*, mikä vastaa Pallasin käsityksiä aunuksen ja varsinaiskarjalan erilaisuudesta. Pietarin akatemiassa tilastotieteilijä Peter von Köppen (1852: 16) on aluksi yrittänyt pitää varsinaiskarjalaisia erillään livviköistä, joita hän nimitti Pallasin tapaan *aunukse- laisiksi* (ven. *olontšane*), mutta tämä etnonymyi ei ole yleistynyt kansallisuustilastossa.

Paškovin (2010: 116) mukaan *o:n* kautta kirjoitettu venäjänkielinen etnonymyi *ko- rely* 'karjalaiset' ja siihen liittyvä kollektiivisubstantiivi *korela* 'karjala' olivat Venäjällä virallisessa käytössä aina vuoteen 1917 saakka. Sen ohella mm. Petroskoin kaupungin- johtaja käytti 1840-luvulla raporteissaan länsimaiseen käytäntöön perustavia (so. *Korell*, Pallas 1789: VII) geminaatallisia monikkumuotoja *korelly* tai *karelly* 'karjalaiset'.

Etnonymyi *karjala* tuli tarkoittamaan livviköitä ja lyydiköitä vuoden 1820 jälkeen. Sen ohella myös Aunuksen läänin viranomaisten asiapapereissa Petroskoin ja Lotinapellon kihlakuntien vepsäläisiä kutsuttiin pitkään (ainakin vielä v. 1849) *karjalaisiksi* (Paškov 2010: 98–99, 102–103, 129–130). Vuonna 1820 Pietarissa Venäjän raamattuseuran kustantamana ilmestyi *Herran miän Šündüruohtinan svätoi Jovanheli Matveis- ta karjalan kielellä* eli Matteuksen evankeliumin tverinkarjalaksi laadittu käännös (ks. Leskinen 1937: 241, 257–261; Pahomov 1990b, 2005a: 10–11), joka tuli edustamaan itäistä itämerensuomea kirjallisuudessa. Sitä käytettiin oppikirjana myös Petroskoissa v. 1829 perustetussa Aunuksen pappisseminaarissa vuonna 1804 ilmestyneen katekis- muksen ohella (Leskinen 1937: 258, Stepanov 1986: 51, Pahomov 2005a: 11, Paškov 2010: 105). Tämän vaikutuksesta Petroskoissa alettiin käyttää tveriläisen evankeliumin viljelemää *karjala*-etnonymyiä laajemmin.

Heti petroskoilaisen pappiseminaarin perustamisen jälkeen Aunuksen hiippakun- nan arkkipiispa Ignati Semjonovin aloitteesta siellä käynnistettiin *karjalan kielen* opetus (Paškov 2010: 103–105). Ignati, joka toimi v. 1828 perustetun Aunuksen hiippakunnan johtajana vuosina 1828–1842, yritti hävittää karjalaisten keskuuteen laajalti levinneen vanhauskoisuuden venäläistyttämällä heitä (Stepanov 1986: 50, 80–85; Paškov 2010: 100–109).

Arkkipiispa Ignati antoi jo v. 1836 *karjalan kielelle* sellaisen määrittelyn (ks. Paškov 2010: 103), johon historiallisesti palautuu venäläistutkijoiden näkemys karjalan kielen koostumuksesta (vrt. Bubrih 1932: 16–17, Kert 1975: 36). Ignatin mukaan se koostuu *varsinaiskarjalasta* (ven. *sobstvenno karel'skij*, so. Vienen ja Tverin läänien murteet), *aunuksesta* (ven. *olonetskij*, so. Aunuksen läänin Aunuksen ja Petroskoin kihlakuntien murteet), *lapista* (ven. *lopskij*, so. Aunuksen läänin Poventsan kihlakunnan murteet) ja *tšuudista* (ven. *tšudskij*, so. vepsä, myös lyydi).

Hän huomautti, että Lotinapellon ja eräissä Petroskoin kihlakunnan seurakunnissa puhuttu *karjalan kieli*, jota kutsutaan *tšuudiksi*, poikkeaa muista *karjalan kielen* muodoista. Ignatin mukaan Aunuksen läänissä puhutaan karjalan kielen kolmea päämurretta (ven. *tri glavnyh dialekta*), joiden ohella lähes joka kunnassa on omia paikallismurteitaan (Paškov 2010: 107). Vuonna 1841 Petroskoissa vieraili Elias Lönnrot, jonka selityksen mukaan *lappalaisiksi* silloin kutsuttiin pohjoisten pogostien (Lintujärven, Repolan, Rukajärven jne.), ts. Aunuksen läänin Poventsan kihlakunnan asukkaita (1902: 7, 1985: 233). Repolan murteen Lönnrot kirjoitti olevan *karjalan ja aunuksen sekoitusta* (1902: 6).

Aunuksen seminaarissa opetettiin mm. erottamaan *karjalan, tšuudin ja suomen murteita* (ven. *naretšija*) toisistaan. Siellä toimi *karjalan kielen oppituoli* (ven. *kafedra karel'skogo jazyka*, Paškov 2010: 104–105), minkä nimitys poikkesi Pietarin seminaarin käytännöstä. Pietarissa vastaavanlaista oppiainetta kutsuttiin *aunuksen ja karjalan kielesi* (ven. *olonetsko-karel'skij jazyk*). Kuitenkin Lönnrot merkitsi v. 1841 Petroskoissa päiväkirjaansa, että Aunuksen seminaarin useat opiskelijat puhuivat *lyvinkieltä*, jota seminaarissa käytettiin venäjän ohella opetuksessa (1902: 18, 1985: 238).

Petroskoilaisen tutkijan A. M. Paškovin (2010: 98–109) julkaisemista arkistomateriaaleista selviää, että myös ennen Köppenin tutkimuksia paikalliset viranomaiset keräsivät eräitä Aunuksen läänin itämerensuomalaisen väestön etnistä taustaa koskevia tilastollisia tietoja. Näin v. 1829 Aunuksen tehtaiden hallitus toimitti selvityksen *karjalan kielen* käytöstä tehtaisiin kiinnitettyjen Petroskoin kihlakunnan talonpoikien keskuudessa, minkä tavoitteena oli kuitenkin venäjän kielen käytön levittäminen (mts. 98–100). Tämä asiakirja sisältää Petroskoin lähiseutujen itämerensuomalaisen väestön kielitaitoa koskevia tietoja.

1700-luvun lopussa Aunuksen vuoriteollinen piirikunta (ven. *Olonetskij gornyi okrug*) oli jaettu seitsemään *vottšinaan* 'kuntaan', jotka vuorostaan koostuivat *volosteista* 'kyläkunnista' (Balagurov 1962: 44). Tällöin Aunuksen tehtaiden hallituksen käyttämä *vottšinajako* vastaa Aunuksen läänin v. 1847 kuntarakennetta (ks. Istorija Karelii s. 79–80). Esimerkiksi äänisvepsäläisten asuttamaan Kalajoen *vottšinaan* kuuluivat Soksun, Mäki-Soutjärven, Ranta-Soutjärven, Kalajoen, Himjoen ja Štšeleikin volostit. Vuoden 1905 hallinnollisen jaon mukaan Štšeleiki muodosti yhdessä Himjoen kanssa saman kyläryhmän (ven. Štšeleisko-Gimoretskoje obštšestvo, ks. Härkönen 1920: 374). Aunuksen tehtailla tehdyn selvityksen mukaan lukuun ottamatta Štšeleikiä, jossa osatiin vain venäjää, kaikissa muissa Kalajoen *vottšinan* volosteissa puhuttiin *karjalaksi*.

Tämän ohella myös Petroskoin kihlakunnassa asuneiden lyydiläisten, aunuksen-karjalaisten ja eteläkarjalaisten puhumaa kieltä selvityksessä kutsuttiin *karjalan kielesi*. Yhdeksästä volostista koostunut Salmenniskan (ts. Säämäjärven, ks. Härkönen 1920: 366–367) *vottšina* edusti luettelossa aunuksenkarjalan ja Lintujärven pogosti (myös Lönnrot 1902: 7; v. 1905 Mäntyselän Lintujärven kyläryhmä, ks. Härkönen 1920: 345) eteläkarjalan murrealuetta.

Luetteloon kuuluu iso joukko lyydiläisiä paikkakuntia, jonka väestö selvityksen mukaan puhui *karjalaa*: Petropavlovskin *vottšina* (so. pohjoislyyidin koillisryhmän murrealue, ks. Härkönen 1920: 355); Viitanan (ks. Härkönen 1920: 365), Järventakaisen (ven. *Zaozerskaja*, ts. Lohmojan kyläryhmä; ks. Härkönen 1920: 363–364, Nissilä 1967: 28, 48), Jallahden (ks. Härkönen 1920: 363), Kontupohjan (v. 1905 Kontupohjan

kyläryhmä; ks. Härkönen 1920: 354, Nissilä 1967: 37–38) volostit; Munjärven pää (ven. *Munozeskij konets*); Suojun vottšinan Surlahti (v. 1905 Suojun kyläryhmän kylä; ks. Härkönen 1920: 364, Nissilä 1967: 78), Rinta (v. 1905 Suojun kyläryhmän kylä; ks. Härkönen 1920: 364, Nissilä 1967: 69), Suisaari (v. 1905 Jallahden kyläryhmän kolme kylää; ks. Härkönen 1920: 363, Nissilä 1967: 75–76), Tšunyški ja Viitanan Niska -nimiset kylät, Ostretsinin vottšinan Maasjärven kylä (v. 1905 Latvan kunnan Derevjannojen kyläryhmän kylä; ks. Härkönen 1920: 371, Nissilä 1967: 11–12).

Eräillä muilla lyydiläisillä paikkakunnilla tämän asiakirjan mukaan puhuttiin pelkästään venäjää: Ostretsinin vottšinan muissa kylissä (ts. Latvan kunnassa, ks. Härkönen 1920: 370–371), Petropavlovskin vottšinan Lisman volostissa (v. 1905 Kontupohjan kunnan Lisman kyläryhmä, ks. Härkönen 1920: 355) ja Vornovan kylässä (v. 1905 Munjärven kunnan Vornovan kyläryhmä; ks. Härkönen 1920: 353, Nissilä 1967: 92); Suojun vottšinan Suunun volostissa (v. 1905 Suojun kunnan Suunun kyläryhmä; ks. Härkönen 1920: 364–365, Nissilä 1967: 78–80), Suojun pogostissa (v. 1905 Suojun kyläryhmä; ks. Härkönen 1920: 364, Nissilä 1967: 76–77), Ala-Besoutsassa (v. 1905 Viitanan kyläryhmän kylä; ks. Härkönen 1920: 365, Nissilä 1967: 16–17) ja Suolusmäessä (nyk. Petroskoin kaupunginosa, v. 1905 Järventakaisen [sic, ts. Lohmojan] kyläryhmän kylä; ks. Härkönen 1920: 364, Nissilä 1967: 77). Viimeksi mainitut kolme paikkakuntaa sijaitsivat Petroskoin välittömässä läheisyydessä. Tästä poiketen myöhemmin laadittu venäläinen tilasto kertoo *lappalaisten* tai *karjalaisten*, ts. lyydinkielisen väestön asuneen 1870-luvulla sekä Suolusmäessä että useissa Suojun ja Suunun kyläryhmien kylissä (SNM 1873: 5–9).

Vuonna 1836 Venäjän ortodoksisen kirkon synodin kehotuksesta Aunuksen hiippakunta arkkipiispa Ignatin johdolla toimitti Aunuksen läänin *karjalaisten* laskennan, jonka tarkoituksena oli vanhauskoisuuden leviämisen estäminen heidän keskuudessaan. Tuolloin hiippakunnan asiapapereissa ei tehty eroa karjalaisten ja vepsäläisten välillä, minkä mukaan muiden ohella myös Petroskoin ja Lotinapellon kihlakunnissa asunutta vepsäläisväestöä on kutsuttu *karjalaisiksi* (Paškov 2010: 102–103).

Sjögrenin vaikutuksesta venäläisen kansallisuustilaston perustaja Peter von Köppen (1861: V) katsoi omaksi kansakseen vepsäläiset. Köppenin tutkimusten myötä venäläisessä kansallisuustilastossa alkoi vakiintua näkemys, jonka mukaan Aunuksen läänin suomensukuiset asukkaat jaettiin karjalaisiin ja vepsäläisiin (Kujola 1910: 162–163, Ahtia 1936: 1). Vaikka mm. Aunuksen kihlakunnan viranomaisten v. 1846 ja 1849 tekemissä raporteissa (ks. Paškov 2010: 114, 120) huomioitiin etelälyydiläisten puhuman kielen erikoislaatu, sillä ei ollut vaikutusta heidän määrittelyynsä. Köppenin näkemyksen mukaan venäläinen kansallisuustilasto (ks. SNM 1873, Ahtia 1903) ja Venäjän Karjalassa toimineet tutkijat (ks. Leskov 1892 ym., Georgijevski 1908a ja 1908b) identifioivat lyydiläisiä ennen vallankumousta etenkin karjalaisiin kuuluviksi ja heidän kielimuotonsa *karjalan kieleksi*. Vuoden 1897 Venäjän väestönlaskennan johdosta Ahtia (1903: 4, 7) kirjoitti, että se yhdistää varsinaiskarjalan, aunuksen ja lyydin karjalan kieleksi, jota se pitää erillään vepsästä.

4.1.6.2. Vuoden 1917 jälkeen venäläistutkimuksessa

Itämerensuomalaisiin kohdistuneissa tutkimuksissa eri aikakausien venäläisillä tiedemiehillä voidaan huomata tietynlaista jatkuvuutta. Tosin neuvostoaikaisten käsitysten mukaan suomalais-ugrilainen tutkimus alkoi Venäjällä vasta v. 1925, jolloin Leningradin yliopistoon perustettiin Bubrihin johtama suomalais-ugrilaisen filologian oppituoli (Bubrih 1948b: 43, 1948c: 136–138; Maitinskaja & al. 1967: 215; Kert 1975: 15, 18). Itämerensuomalaisten kielten tutkimuksen katsottiin siellä alkaneen 1930-luvulla, jolloin Petroskoissa avattiin Karjalan tutkimusinstituutti (Maitinskaja ja muut 1967: 215). Tämä laitos (ks. Vlasova 1986: 76), tunnetaan nykyisellä nimellä Venäjän tiedeakatemi-an Karjalan tiedekeskuksen Kielen, kirjallisuuden ja historian instituutti.

Neuvostotiede piti ennen lokakuun vallankumousta suomalais-ugrilaisien kielten parissa toimineiden tutkijoiden jäämistöä marginaalisena ilmiönä (Bubrih 1948c: 134–135, Maitinskaja & al. 1967: 215, Kert 1975: 15), eikä sen puitteissa heidän tutkimustensa käyttäminen ollut turvallista (Bubrih 1955: 3–7, Kert 2000: 99). Tästä poiketen nykyvenäläinen tiede esittää suomalais-ugrilaisen tutkimuksen syntyneen ja kehittyneen Venäjällä 1800-luvulla (Paškov 2010: 52–96).

Kokonaisuudessaan Neuvosto-Venäjällä harjoitettu suomalais-ugrilainen tutkimus polveutuu tsaarinaikaisesta Pietarista. Pietarin akatemian (per. v. 1724), sen jatkajana tunnetun Pietarin yliopiston ja Pietarissa toimineen Venäjän Keisarillisen Maantieteellisen Seuran (per. v. 1845) toiminnan merkitystä neuvostoaikaiselle ja nykyvenäläiselle tieteelle ei voi aliarvioida. Jo Peter Simon Pallasin ajoilta lähtien, jonka v. 1767 Venäjän keisarinna Katariina II Suuri kutsui Pietarin tiedeakatemi-an professoriksi, pietarilaisissa tiedelaitoksissa on harjoitettu suomalais-ugrilaista tutkimusta.

Myös Karjalan ja Neuvosto-Venäjän suomalais-ugrilaisen kielentutkimuksen perustajaksi kutsutun D. V. Bubrihin elämäkkaari oli sidottu Pietariin, jossa hän syntyi, opiskeli Pietarin yliopistossa, harjoitti opintojaan akateemikko Aleksei Šahmatovin johdolla ja aloitti tieteellisen uransa (ks. Kert 1975). Bubrihin opettajan Šahmatovin opettajana oli taas Filipp Fortunatov. Bubrihin ja myös Fortunatovin ja Šahmatovinkin tieteellinen toiminta tapahtui Pietarissa, mutta heillä kaikilla on ollut siteitä Aunuksen Karjalaan (ks. Pimenov & Epštein 1969: 223–225). Vaikka Venäjän keisarikunnassa suomalais-ugrilainen tutkimus rajoittuikin suurimmaksi osaksi etnografiaan ja tilastotieteeseen, se loi pohjan neuvostoaikana kehittyneelle suomalais-ugrilaiselle kielentutkimukselle.

Venäläinen itämerensuomalaisten kielten tutkimus varttui 1930-luvun Neuvostoliitossa, joka peri käsityksensä Karjalan tasavallan alueella asuvista kansoista tsaarinai-kaiselta kansallistilastolta (ks. SNM 1926, 1933). Sen johtohahmolla Dmitri Bubrihilla, jonka tieteellinen toiminta tapahtui vaikeissa poliittisissa oloissa (ks. Kert 2000: 83–107), ei ollut mahdollisuuksia arvioida kriittisesti kansallisen tilaston tarjoamaa tietoa Karjalan tasavallan väestökoostumuksesta itse suorittamansa murretutkimuksen pohjal-ta. Tästä syystä Bubrih tukeutui valmiisiin käsitteisiin (karjalan tai vepsän) kansa ja kieli, yritti soveltaa niihin murretutkimuksensa tuloksia ja selvittää niiden historiallisia vaiheita.

Neuvostoliittolaisen ja myöhemmin *kotimaisen* kielentutkimuksen nimen saanut Bubrihin koulukunta (ks. Kert 1975: 5, 2000: 83) määrittelee karjalan kieleen kuuluviksi katsomiaan kielimuotoja nojaten seuraaviin perusteisiin:

Kielen murrejaon kysymys ei ole puhtaasti akateeminen. Kielen ja murteen käsitteet eivät perustu pelkästään lingvistisiin kriteereihin, vaan myös kyseisen kieliyhteisön muodostumisen yhteiskunnallis-historiallisiin ja poliittisiin ehtoihin, etnografisiin, maantieteellisiin ja muihin kriteereihin jokaisessa konkreettisesti tapauksessa. (Kert 2000: 47, vrt. Bubrih 1948b: 48.)

Bubrihin jatkaja G. M. Kert, joka tarkastelee kriittisesti Virtarannan (1972, 1975) esittämää karjalan kielen koostumusta, painottaa, että lyydiläisten puhumaa kielimuotoa määriteltessä on otettava huomioon heidän pitkäaikainen kuuluvuutensa Karjalan valtiolliseen autonomiaan sekä heidän itseidentifiointinsa, jonka mukaan he pitävät itseään karjalaisina (2000: 48, vrt. Bubrih 1948b: 48, 1947b: 44–45, 48). Tämäkin on tärkeä esimerkki siitä, kuinka sattumanvaraisia luokittelussa käytetyt kriteerit voivat olla.

Suunnilleen samaa linjaa lyydiläisten määrittelyssä seuraavat myös jotkut nykyiset venäläistä koulukuntaa edustavat tutkijat:

Eräät tutkijat ovat sitä mieltä, että lyydiä on pidettävä erillisenä kielenä eikä karjalan kielen murteena. Siinä tosin on hyvin paljon vepsän kieleen viittaavaa aineistoa, koska se on ollut kovin tiiviissä kontakteissa vepsään. Kuitenkin lyydiläiset pitävät itseään karjalaisina ja niiden kulttuurissa ja kielessä on enemmän karjalaista kuin vepsäläistä tai jotakin muuta ainesta. (Zaikov 1987: 3–4.)

Ihmisen oma identifioituminen on tärkeää, nimittäin se, minä hän pitää itseään. Tässä kohden olemme suomalaisten kollegojemme kanssa eri mieltä esimerkiksi lyydiläisistä. Meidän venäläinen koulukuntamme lähtee lyydiläisten identiteetistä, etnisestä itsetunnosta. Luemme heidät karjalaisiin, koska he itse pitävät itseään karjalaisina. Sitä vastoin suomalainen koulukunta ei laske heitä karjalaisiin kuuluviksi, koska se lähtee eräistä muodollisista, objektiivisista seikoista. Lyydiläisten kielessä ja kulttuurissa on todellakin hyvin paljon ei-karjalaista. (Mullonen 2011: 70.)

Neuvostoaikainen traditio määrittellä lyydiä karjalan kielen alaiseksi murteeksi kielisosiologisin perustein on vaikuttanut pitkälle myös virolaisten tutkijoiden käsityksiin (ks. Salminen 1998: 390), joita havainnollistaa mm. seuraava esimerkki:

Artiklis eristatakse seitset läänemeresoome keelt: liivi, eesti, vadja, isuri, soome, karjala, vepsa. Seejuures arvestatakse asjaolu, et lüüdilased peavad ennast tänapäeval karjalas- teks. (Viitso 1985: 399, 2008: 63, vrt. toisaalta Meri 1983: 21, Kehayov & al. 2012: 59, myös Viitso 1993: 59.)

Bubrihin ideoiden kanonisointia vastaan esiintyi lyydiläismurteiden tutkija Aleksandr Barantsev mm. karjalaisten elvyttämisen kysymyksille omistetussa konferenssissa (ven. *Karely: etnos, jazyk, kul'tura, ekonomika. Problemy i puti razvitija v uslovijah soveršenstvovanija mežnatsional'nyh otnošeniij v SSSR*), joka pidettiin Petroskoissa pe- restroikan aikana (ks. Barantsev 1989).

Kuten edeltä ilmenee, Venäjällä on edelleen tapana lukea lyydiläismurteet karjalan kieleen, joka muutoin koostuu varsinaiskarjalasta ja aunuksesta. Tämän mukaan lyydi olisi karjalan kolmas päämurre, mikä käsitys perustuu sosiaalis-poliittiseen näkökulmaan (ks. Kert 2000: 47–48) eikä kielentutkimuksen tietoihin. Venäjällä jo 1800-luvulla

katsottiin karjalan kielen koostuvan varsinaiskarjalasta, aunuksesta ja lyydistä (ks. esim. Ahtia 1903: 4, Paškov 2010: 103), minkä käsityksen venäläinen koulukunta esitti myöhemmin Bubrihin nimissä (vrt. Kert 1975: 36–37, 2000: 34–35, 90–91). Tapa yhdistää lyydiläiset karjalaisiin syntyi siis Tsaarin Venäjällä, jossa vertaileva suomalais-ugrilainen kielentutkimus kuitenkin sen myöhemmässä, kriittiseen kielitieteelliseen argumentointiin ja vertailuaineistoon perustuvassa merkityksessä puuttui.

4.2. Suomalaisten tutkijoiden käsityksiä

4.2.1. A. J. Sjögren (1794–1855)

Ensimmäisiä tietoja lyydiläisistä ja heidän puhumastaan kielimuodosta tavataan A. J. Sjögrenin päiväkirjasta 1825, jossa Sjögren kertoo Suojunjoen eteläpuoleisella alueella puhutusta keskilyydistä. Päiväkirjaan 11.1.1825 tehty merkintä koskee Pyhäjärven ja Präsän keskilyydiläisiä murteita. Se osoittaa, että Sjögren on jo silloin havainnut lyydiläismurteiden olevan aunuksenkarjalan ja vepsän välinen siirtymämuoto, joka eroaa aunuksista mm. äänneopillisesti (tarkennukset Branchin):

Här [Pyhäjärvi] och i Präschen tyckte jag mig uti några former märka ett närmande till en Tschudiska [ie. Vepsian] munarten. Så sade man till ex. icke *tiän* utan *tiedän*. Äfven ansåg man på min tillfrågan om skillnaden emellan *Livvin* och *Luudin kieli* båda egentligen för och detsamma. *Livviks* wore mera städadt och värtaligare; hvaremot *Luudiks* betecknade den simpla Karelskan [ie. Olonetsian], som äfven nyttjades åt Petrosavodska tragtens och vidare framåt. – Om de egentelige *Luudiaset* i Ladeinoje Pole hade de ingen kännedom. Säsom nu dialekten här närmade sig till den Tschudiska, så nyttjade man ock här ett slags medelnamn derföre, neml. *Liiwwiks* [ie. Lude]. (Branch 1973: 82.)

Viitanassa 27.2.1825 tekemässään päiväkirjamerkinnessä Sjögren identifioi sikäläistä keskilyydiä *tšuidin* eli vepsän murteeksi, jota hän pitää kuitenkin erillään Lotinapellon seudulla puhutusta vepsästä:

Dialekten i denna ort är den *Tshudiska*, och att tala på ortens wis, heter efter hvad jag hos prästen hörde: *Ljuudiks*, äfvensom folket sjelft *Ljuudikoi*. Icke allenast den Grammatikaliska gestalten af språket är tschudisk (man säger t.ex. *tiedän*, *rubedan syömäh*, *pühkddä* (*stola*), *magada*), utan äfven tschudiska ord förekomma, säsom *kunut*, *korja* (släde), *püövü* (päls). – Säsom man ser, äro dessa dock mer efter finskan formerade än i Lad. Pole. (mts. 82.)

Päiväkirjassaan 8.4.1825 Sjögren kertoo käyneensä myös Tiutian pohjoislyydiläisessä kylässä, jonka murteesta hän antaa osuvan kuvauksen esitellen sitä lähinnä eteläkarjalan vaikutuksen alaisena vepsänä, joka samalla eroaa aunuksenkarjalasta:

Jag stannade till någon tid i Tivdiä för att göra mig något bekant med den härvarande munarten, hvilken man förut redan hade uppgifvit säsom en egen munart. Jag blef emedertid snart stadfast uti min förmodan, att denna munart intet annat vore än Tschudiska med en naturlig blandning af den Povnetsiska Karelskan och som ifrån Tschudiskan särskiljer sig blott med tjockare ljud i början af orden *š* för *s*-, samt fullare (efter Karelskan)

ord med vokaler i slutstafvelsen, hvilka emedlertid ej såsom i Olonetskan hafva den utmärkande predil. för *u* och *ü* utan ändas såsom i Finska ord. – Ock är det märkligt, att denna munart bär namnet *Wiepsa*. Formen af detta namn jemfördt med *Wepsa* utgör ock ett analogt karakteristikon. (mts. 86.)

Michael Branchin mukaan Sjögrenin suhtautuminen lyydiläismurteisiin ei ole yksiselitteistä (ks. myös Korhonen 1986: 44–45). Hän on ilmeisesti pitänyt (keski)lyydiä eristäytyneenä vepsän varieteettina (*a close dialect variant of Vepsian*), jota hän käsiteli kuitenkin omana kokonaisuutenaan erillään vepsästä: ”The available suggests that Sjögren came in the course of this research to realize Lude and Vepsian were characterized by distinct differences and while he may not have fully understood them, he did at least treat them as separate entities” (Branch 1973: 81). Toisaalta Tiutiassa puhuttua pohjoislyydiä Sjögren on määrittänyt varsinaisen vepsän pohjoishaaraksi (mts. 85–86).

Sjögrenin myöhemmin (päiväkirjassa 26.12.1826 ja 3.1.1827) tekemä kuvaus lyydiläismurteiden Petroskoin etelänpuoleisesta rajasta suhteessa aunuksenkarjalaan ja keskivepsään on aika tarkka. Hän on määrittänyt lyydin olevan yhteyside aunuksen ja vepsän välillä. Sjögrenin mukaan aunuksen ja lyydin välinen raja kulkee pitkin Petroskoin-Aunuksen tietä ja jatkuu Aunuksen kaupungista etelään aina Lotinapellon seudulle saakka, jossa aunuksen itäpuolella puhuttu kielimuoto (lyydi) vaihtuu vepsäksi (mts. 79, 82). Hän on myös pitänyt Lotinapeltoa sellaisena kohteena, jossa tapaavat lyydi, vepsä, aunus ja venäjä (mts. 82, 84). Tämä viitanee siihen, että Sjögrenilla on mahdollisesti ollut joitakin tietoja etelälyyidin puhuma-alueesta, johon kuuluu Kuujärvi.

Suhteessa aikakauteensa Sjögrenilla oli poikkeuksellisen hyvät tiedot lähes kaikista Suomen itärajan takana puhutuista lähisukukielistä mukaan lukien lyydi, vepsä, aunus ja varsinaiskarjala. Valitettavasti painamatta jääneet lyydiä koskevat tietonsa eivät olleet seuraavan tutkijasukupolven ulottuvilla (ks. Genetz 1872: 3). Nykyinen käsityksemme Sjögrenin näkökulmasta lyydiläisten kielelliseen ja etniseen identifiointiin perustuu hänen matkapäiväkirjaansa ja kirjeitään käsitelleen Michael Branchin tutkimukseen.

Branch yrittää tiukoin pysyä Sjögrenin näkökannalla eikä itse käy soveltamaan *language* ja *dialect* -käsitteitä lyydin ja vepsän suhteessa pitäen koko kysymystä kiistanalaisena (1973: 81, 86). Hänen mukaansa on sangen luonnollista, ettei Sjögren voinut identifoida lyydiä erottamalla sitä selvästi vepsästä: ”It is hardly surprising that he was uncertain about the difference; before his investigation scholars had not known that such languages even existed” (mts. 81). Branchin tutkimuksessa Tiutian murretta koskevia tietoja on esitetty vepsälle omistetussa luvussa erikseen keskilyydistä ja keskilyydiäkin on tarkasteltu aunuksenkarjalan ulkopuolella (ks. mts. 81–82, 85–86).

Niinpä A. J. Sjögren on käsitellyt lähinnä Pyhäjärven ja Prääsän edustamaa keskilyydiä sekä varsinaisesta vepsästä että pohjoislyyidin Tiutian murteesta, jota hän on pitänyt vepsään kuuluvana, erikseen. Sjögrenin lyydille antama identifikaatio on näin ollut kahdenlaista: Suojunjoen eteläpuolella puhutun keskilyyidin hän on identifioinut eräänlaiseksi omaksi vepsästä eristäytyneeksi kielimuodokseen (*Luudin kieli*), joka vaihtuu etelässä varsinaiseksi vepsäksi, mutta pohjoislyyidin Tiutian murretta ja todennäköisesti myös keskilyydiin kuuluvaa Viitanan murretta hän on pitänyt varsinaisesti vepsään kieleen kuuluvana.

4.2.2. Elias Lönnrot (1802–1884)

Elias Lönnrot kutsui Aunuksen kuvernementissa puhuttuja murteita *lyvvin kielesi* (nom. *lyyti*), *aunukseksi* ja *Aunuksen kielesi*, joita hän oli pitänyt samana kielimuotona (1902: 6, 15–16, 21, 1985: 312). Akateemikko Sjögrenille osoitetussa kirjeessä, jonka Lönnrot on kirjoittanut Petroskoissa 21.3.1841, lukee:

Rahvas sanoo kieltänsä erotukseksi suomen kielestä *lyvvin kielesi*. Tämän sanan nominatiivi on luultavasti *lyyti* – ainakin olen joskus kuullut tätä kansaa sanottavan *lyytiköiksi* [t – sic], *lyytikköläisiksi*. – *Lyyti* sana taas johtunee venäläisestä люди sanasta. (Lönnrot 1902: 16.)

Lönnrot on ollut selvillä tuntemiensa murteiden keskinäisistä eroavaisuuksista, mutta tulkitsi ne omalla tavallaan. Toisistaan eroavat lyydin ja aunuksen muodot Lönnrot merkitsi rinnakkain ymmärtäen niitä saman kielimuodon sisäisenä variaationa, esim. ”*andan* ja *annan*”, ”*elgentää*, *ellentää* = ymmärtää”, ”*kier*, gen. *kieran* = kerta, kerran; – *kerdu* = kerta” (mts. 6, 21). Tapaukseen ”*minun poika*, *minun poigal* (kursivointi MP:n) = poikani, pojallani” liittyy seuraava julkaisijan huomautus: ”g:n yläpuolelle kirjoitettu *j*, *g*:tä pois pyyhkimättä” (mts. 21). Kyseinen huomautus jälleen todistaa, että Lönnrot on pitänyt sekä lyydin *poigal* että aunuksenkarjalan *pojial* -muotoja ns. *lyvvin kielelle* ominaisina vaihtelumuotoina.

Viitanan kylässä Lönnrot on käynyt menomatallaan Petroskoihin sekä sieltä käsin suorittamallaan matkalla Veskelykseen, josta hän päätti palata Suomeen (ks. mts. 13, 22). Veskelyksessä 27.3.1841 tehdyssä päiväkirjamerkinnässään Lönnrot kertoo lähteneensä Petroskoista kohti Suomen rajaa ja matkalla vierailleensa Viitanassa talonpoika Gustriefin luona (mts. 22).

Eräät Lönnrotin keräämään aineistoon kuuluvat muodot viittaavat samalla keskilyydin Viitanan murteeseen. Niiden joukosta mainittakoon mm. seuraavat (mts. 21):

- a. *andada*-verbin sisäheitton 1. infinitiivin muoto, joka on ominainen keskilyydille: lyydK (V, TP, Ph) *andada*, vrt. lyydP *antta* ~ *anta*, Kj *anta* (LMS s. 10, Kujola 1910: 168), aun. *andua*.
- b. Akt. ind. preesensin yks. 3. persoonan *-b*-päätteisiä muotoja, esim. *andab*, joita Kuujärven pohjoispuolella puhuttujen lyydiläismurteiden joukosta on tavattu vain Viitanassa, vrt. lyydK (V) *süöb*, *astub* (Genetz 1872: 22–23).
- c. Vokaalien kato sananloppuisten *a:n* ja *ä:n* asemesta, mikä ei ole ominaista muille keskilyydin murteille kuin Viitanassa puhutulle, esim. *kier* = lyydK (V) *kier*, vrt. lyydK (TP, Ph) *kiere* (LMS s. 130).
- d. *oiged*, *korged* -adjektiivien yks. nominatiivin *d*:llisiä muotoja, jotka eivät ole Turusen mukaan ominaisia aunuksen vaikutuksen alaiselle keskilyydille, vrt. lyydK *korgei*, *valgei* (1946: 27, 124, 1947: 11, vrt. LMS s. 152, 472), allekirjoittanut on havainnut juuri Viitanan murteessa, esim. lyydK (V) *valged* (ok., Lüüdilaine 2007: 45).

Yllämainitussa Lönnrotin kirjeessä Sjögrenille käy ilmi, että hän sai menomatallaan Petroskoihin Pyhän synodin siunauksella Pietarissa 1804 julkaistun *Muutamien*

rukouksien ja lyhyen katekismuksen käännöksen Aunuksen kielelle (Perevod nekotoryh molitv i sokraštšennago katihizisa na Olonetskoi jazyk. V Sanktpeterburge pri Svjateišem Pravitel'stvujuštšem Sinode 1804 goda) ja ahkerasti tutki sen tekstiä:

Jos kohta suomenkieli onkin kovin rumentunutta Turun seuduilla, sen on kuitenkin verratomasti puhtaampaa kuin tämä Aunuksen kieli. Säämäjärven papilta sain v. 1804 slavonilaisilla kirjakkeilla [ts. kirkkoslaavilaisin kirjaimin] painetun aunuksenkielisen katekismuksen. Sen kieli on seuraavanlaista; Ensimmäine kysynde. Midämyö sinä sanottos ristikansu? – Sanon: Sidämyö, mi minä uskon jumalah meiän spaasale syndyle. – Näin jotenkin kuului tämä eriskummainen teksti papin tulkitsemana. (Lönnrot 1902: 15.)

Viitanan kylään Lönnrot saapui Salmin, Tulemajärven, Veskelyksen ja Säämäjärven aunuksenkarjalaisten kylien kautta, joissa hän oli tutkinut paikallisia murteita (mts. 13, 15), niinpä hänen käsityksensä Aunuksen kuvernementissä puhutusta kielestä oli ollut jo silloin muodostunut. Säämäjärvellä hän oli saanut käsiinsä katekismuksen käännöksen *Aunuksen kielelle* (ven. *na Olonetskoi jazyk*), jota hän käytti eräänlaisena oppikirjana. Kyseistä kirjaa (= *Perevod* 1804) Lönnrot oli kuljettanut mukanaan koko matkan ajan ja tuonut sen sitten Suomeen, jossa hänen jälkeensä kirjan omistivat E. N. Setälän sanojen mukaan ”kaikki suomen kielen professorit” häntä itseään myöten.

Lönnrotin kirjan tarinan olen jo kertonut luvussa 3.1.3. Vuoden 1804 katekismuksen käännökset, sekä samalla osoittanut, että *Perevodin* tekstit sisältävät runsaasti lyydiläisyyksiä. Tälle kirjalle, jota Lönnrot on kutsunut *en Katekes med slavonska stilar tryckt på Olonetsiska*, epäilemättä kuuluu ratkaiseva rooli hänen näkemyksensä muodostumisessa: on ilmeistä, että sen vaikutuksesta hän on alkanut kutsua tavoittamiaan murteita *Aunuksen kieleksi* eikä ole käynyt erottelemaan niitä eri kielimuotoihin.

Heimoaatteiden hengessä Lönnrotilla on ollut tapana myös kutsua aunusta ja lyydiä *suomen murteeksi* ja niiden puhujia *suomalaisiksi*, mikä on eri asia kuin kielimuotojen tieteellinen identifiointi:

Aunukselaiset, jotka puhuvat suomea, sanovat puhuvansa *Lyvvin* kieltä. Tämän sanan johdosta lienee etsittävässä venäläisestä sanasta *ljudi*, varsinkin kun itse kansan nimenä tämän ohella on *lyydiköt* [*d – sic*]. (Lönnrot 1902: 6.)

Minä taas läksin Aunuksen suomalaisten luo Salmiin, Tulomajärveen, Veskelykseen ja Säämäjärveen, joilla seuduilla jonkun aikaa olen tutkinut heidän murrettaan. – (mts. 15).

Lönnrotin 10. matkan päätarkoituksena oli sanaston keruu, joka liittyi 1840 hänelle toimeksi annettuun laajan suomalais-ruotsalaisen sanakirjan tekemiseen (Lönnrot 1985: 11–12). Niinpä hänen *Suomalais-Ruotsalaiseen Sanakirjaansa* (osa I–II, Helsinki 1874, 1880) varmasti päätyi mukaan suomalaistettuja aunukselais-lyydiläisiä sanoja. Seuraava Lönnrotin havainto, joka sisältyy 20. maaliskuuta 1841 päivättyyn kirjeeseen, kertoo käytännöllisesti senaikaisesta lyydiläismurteiden tilanteesta Petroskoin seudulla: ”Ympäristön kylissä, lukuun ottamatta ihan likimpiä, puhutaan suomea, mutta kaupungissa enimmäkseen venettä” (1902: 11). Petroskoin ympäristössä puhuttua lyydiä on tarkastellut Aimo Turunen (ks. 1946, 1950, 1977).

Silti *lyydikköläisistä* Lönnrot on erottanut selvästi äänisvepsäläisiä ja varsinaiskarjalaisia. ”Omana murteenaan” hän on pitänyt ”vepsankieltä” [*a – sic*], jota hänen

saamiensa ”tiedonantojen mukaan puhutaan Solttijärvessä, 60 virstaa etelään Petroskoissa” ja jota ”lyydikköläiset tuskin ollenkaan ymmärtävät” (Lönnrot 1902: 6–7, 1985: 233). Toisaalta Lönnrotilla ”lyytiköt [*t* – sic] eroavat pohjoisista bogosteista, Lindajärvestä (so. Lintujärven), Repolasta, Rukavaarasta (so. Rukajärven) jne.; näitä sanotaan *lappalaisiksi*” (1902: 7, 1985: 233). Mielenkiintoinen on Lönnrotin huomautus siitä, että *lyyvinkieli* on suomen ja viron välinen kielimuoto (1902: 21).

Tarkastellaan lisää Lönnrotin näkemystä yhteydessä hänen oppilaaseensa Europaeukseen seuraavassa luvussa.

4.2.3. D. E. D. Europaeus (1820–1884)

Lönnrotin jälkeen lyydiläisalueella kävi 1845 David Emmanuel Daniel (Taneli) Europaeus, joka tarkoittaen Prääsän lyydiläisten kielimuotoa on käyttänyt käsitettä *Lyydin kieli*. Määriteltessään Suomettaressa 40/1847 julkaisemansa *Seppi Ilmorin starinan* kielimuotoa hän tarkentaa: ”Präshan kylästä Petroskoin ja Aunuksen linnan keskiväliltä. Satu on Lyydin kieltä” (Europaeus 1847b). Tämä Europaeuksen 1845 muistiinmerkitsemä kielelnäyte edustanee Terun Prääsän keskilyydiläistä murretta, jonka puhujat kutsuvat Prääsää Teruksi (ks. Kert & Mamontova 2008: 80). Matkamuistiinpanoissaan Europaeus mainitsee kyseisen *Starinan* karjalaisilta saamansa kalevala-aiheisen runouden joukossa (Niemi 1905: 37).

Hieman aikaisemmin Suomettaressa 16/1847 julkaistussa *Suomen kieli kirjallisesti käytettävänä* -artikkelisarjansa ensimmäisessä osassa Europaeus huomauttaa:

Vielä likeisempää [kuin vepsän kieli; tarkennus Pertti Virtarannan], miltei aivan yhtä Hämeen murteen kanssa on Aunuksen maalla Lyydin kieli, merkillisesti osoittava, kuinka suomen kielen murteet kauan eri paikoilla olleina, kuitenkin kestävävät muuttumattomina. Hämeen murteen hyväelijöille on tällä kielellä suurin tärkeys. (1847a.)

Virtarannan (1960: 19) mukaan tämä lainaus ilmaisee Europaeuksen käsitystä lyydin kielestä, mutta Europaeuksen *Lyydin kieli* on ilmeisen samaa kuin Lönnrotin *lyyvin kieli* eli Aunuksen kuvernementin kylissä puhutun lyydin ja aunuksenkarjalan yhteisnimi, ts. aunus-lyydi.

Europaeuksen 1845 matkan jälkeen kirjoittamista artikkeleista selviää, että hän on erottanut vepsää *Aunuksen maalla* puhutusta kielestä ja varsinaiskarjalasta mm. mon. 3. persoonan päätteen perusteella:

Wepsän kielessä näkyy kielimme luonto alkuperäisessä säännöllisyydessänsä. Täällä oli lausukoilla monikon 3:n kohdan päätte sama kuin Suomessa ja ei niinkuin Wenäen Karjalassa ja Aunuksen maalla, joissa sanotaan esim. *myö* [sic, po. *hyö*] *tullah*. Tässä eriaävät kuitenkin Wepsäläisemme senkautta, että sanoovat esim. *tuleebat, saabat*. (Niemi 1905: 74.)

Jo pelkästään tämän seikan perusteella Europaeuksen Prääsässä muistiinmerkitsemä teksti edustaisi eri kielimuotoa kuin vepsä, koska siinä tavataan mon. 3. persoonassa analogisia *h*:llisiä, alkuaan passiiville ominaisia muotoja, esim. *kolmet kodshoimiehet tuldah* ’kolmet sulhasmiehet tulevat’, *toiset otkashittihese i kumardettihess i ääres lähdettih* ’toiset kieltäytyivät ja kumarsivat ja pois lähtivät’ (Europaeus 1847b).

Helsingissä 4. marraskuuta 1846 päivätyssä *Lyhyt kertomus matkustuksestani* -raportissa, jonka hän on jättänyt Suomalaisen Kirjallisuuden Seuralle, Europaeus katsoo Munjärven Päljärven pohjoislyydiläisen murteen *Wepsän murteeksi*:

Päljärven kylässä Mundjärven pitäjässä tapasin Suomen miehen [ts. suomalaisen], joka jo toistakymmentä vuotta oli siellä asunut, ja jonka avulla minä sain joukon sanoja, kuu-luvia Wepsän murteeseen (Niemi 1905: 1–2).

Myös Snellmanin *Saiman* 39/1845 numerossa julkaistussa matkaselostuksessa (25.9.1845) Europaeus mainitsee, että Munjärvellä puhutaan vepsän kieltä:

Äfven har han inom Mundjärvi, der det s. k. ”Wepsän kieli” talas, hvilket Hr. Europaeus anser tillhöra Tavastländska dialekten, gjort goda lexikografiska samlingar (mts. 13).

Toisaalta on näytettä siitä, että Europaeus on käsitellyt Munjärven murretta erikseen varsinaisesta vepsästä (ks. myös Turunen 1946: 2). Niinpä kirjeessään Lönnrotille 9.12.1845 Europaeus puhuu erikseen Munjärven ja äänisvepsän Soksun sanastoista kutsuen vain jälkimmäistä *vepsäläiseksi*:

Efter återvändandet ifrån Kiando, ärnar jag först bevandra vestra trakterna åt norr och sedan östra delarne tillbaka åt söder och ifrån öster till Repola. Derstädes skall vara en Lärare ifrån Schokschu, dit jag ifrån Petrosavodsk skulle vandra. Ankommen till Repola hoppas jag med hans biträde kunna få ett vepsiskt vocabularium likt dett i Mundjärvi upptecknade, hvilket Herr Doctorn godhetsfullt ville tillsända mig till Kiando. (Niemi 1905: 14–15.)

Samasta tapahtumasta Europaeus mainitsee myös suomeksi *Lyhyessä kertomuksessaan*:

Kajaanassa viivytyäni neljä päivää, läksin taas Wenäelle päin matkalle, ja tulin Repolan kirkolle, jossa Wepsäläiseltä [so. äänisvepsäläiseltä] opettajalta sain vähän tietoa Wepsän kielestä (mts. 5).

Saimassa 23/1846 (13.6.1846) hän huomauttaa usean äänisvepsän sanan poikkeavan Munjärven murteesta:

I Repola samlade ja litet Wepsiska ord af dervarande Läraren. Han kom icke noga ihåg språket, ty han hade största delen af sin tid vistats i Petrosavodsk. Vål vore det, om jag ännu sjelf skulle komma att besöka Wepserne. Deras språk tyckes vara den regelbundnas-te af alla finska dialekter, och kunskap deri isynnerhet nödvändig för hvar och en, som vill skrifva finsk grammatik. Många ord, som voro olika i Mundjärvi-dialekten, utsade presten enligt finskan eller tavastländskan. Egna ord funnos äfven. *Varasta minda* är vänta på mig (varastada = vartua), men stjåla är *vargastada*. *Vahinko* heter der *vajago*, alltså *vahinko* = *vajinko* af *vajo* 'a, der *vajago* hvad som brister. (mts. 37–38.)

Äänisvepsäläisistä, joita hän myös kutsuu ”varsinaisiksi Wepsäläisiksi”, hänellä näyttää olevan paljon selkeämpi käsitys kuin lyydiläisistä ja aunuksenkarjalaisista, mikä ilme-nee *Lyhyestä kertomuksen* tekstistä:

Siitä kylästä [Päljärveltä] oli 70 virstaa Petrosavodskiin, jonne myös menin, toivoen Kar-jalan kieltä opettavalta seminarin opettajalta Iljinskiltä saavani joitakuita tietoja maini-

tun kielen sikäläisistä murteista, ja mielen mennä edellepäin varsinaisien Wepsäläisien luokse Sviri joen lähille. Iljinskiltä en saanut mitään hyvää. Hän sanoi, ettei hän muuta luetakaan, kuin sitä tunnettua karjalaista Matthaeuksen evangeliumin käännöstä. Eipä tullut Wepsäläisienkään käynnöstä mitään. Tultuani Derevännoin kylään 22 virstaa Petrosavodskista etelään päin, sanoi stantsian isäntä Tohtor Lönnrotin jo käyneen Wepsäläisien luona, ja viipyneen siellä kaksi kuukautta, jonka tähden minusta näytti turhulta enään käydä siellä, senkin vuoksi, kuin jo rahat ja passin aika rupesivat vähenemään. Tohtor Lönnrotilta sain jäl'estäpäin tietää, ettei hän viipynytäkään Wepsäläisien, vaan Tschuudilasien luona. (mts. 2.)

Saimassa 23/1846 julkaistuun kirjoitukseen liittyvässä huomautuksessaan Europaeus antaa vepsälle seuraavan määritelmän: ”Wepserna eller Tschuderna bo nordvest ifrån Bjelosero och tala en högst originel finsk dialect, hvaraf på ena sidan Finskan, på andra Estiskan kan anses hafra utbildat sig” (mts. 37). Sjögrenin ja Lönnrotin tutkimusten ansiosta 1800-luvun alkupuoliskolla äänis- ja keskivepsäläisten murteet olivat suomalaisille kutakuinkin tuttuja. Europaeus on kuitenkin selvästi erottanut tuntemansa *Lyydin kielen* eli aunus-lyydin vepsästä, jonka yhteydessä hän ei myöskään mainitse Munjärven Päljärven murretta:

Olla Wepsän kieli Suomen maan sisällä; se sitte kyllä kelpaisi kulmakiveksi panna, sillä siinä löytyy kieleemme rakennus alkusäännöllisyydessänsä ja täydellisyydessänsä. Se on nyt meille kuitenkin liian etäinen vieras, sillä sitä puhutaan vaan Aunuksen maalla Onegajärven etelälänteisillä ranteilla ja Svirri-joen eteläpuolella. Kielen tutkijoille tämä erinomainen murre kuitenkin on ylen tärkeä; se antaa selkoa monessa asiassa, ja ansaitseekin todella likemmin tutkittaa, kuin sitä tähän asti on voitu saada. (1847a.)

Lönnrotin ja Europaeuksen kirjallisen jäämistön perusteella on pääteltävissä, että heillä on ollut vähemmän tietoja Aunuksen läänin kielirajoista kuin Sjögrenillä. Lönnrot ja Europaeus ovat osanneet hyvin erottaa omiksi kielimuodoikseen vepsän ja varsinaiskarjalan, kun taas lyydin, tarkemmin sanoen keskilyydin, ja aunuksenkarjalan murteita he ovat pitäneet varsin yhtenäisenä kielimuotona. Se johtuu ainakin osittain lyydiläisiä ja aunuksenkarjalaisia tarkoittavien *lyydi* ja *livvi* -etnonymien samankaltaisuudesta. Etelälyydi Kuujärven murre mukaan luettuna lienee ollut silloisille tutkijoille täysin tuntematon. Pohjoislyydin murteita on hieman varoen yritetty tulkita vepsän murteiksi.

Jatketaan D. E. D. Europaeuksen esittämien näkemysten käsittelyä seuraavassa luvussa, joka on syytä omistaa hänen aikalaiselleen August Ahlqvistille.

4.2.4. August Ahlqvist (1826–1889)

August Ahlqvistia ei oikein tunneta lyydiläismurteiden tutkijana, vaan vepsän ja karjalan asiantuntijana. Aleksandr Barantsev, joka oli viimeisissä kirjoituksissaan katsonut äänisvepsäläismurteet lyydiin kuuluviksi, tämän esityksen perusteella mainitsi Ahlqvistin nimen niiden suomalaisten joukossa, jotka olivat keränneet kieliainesta lyydiläisaluella (2007: 100–101). Vaikka Aimo Turunen (1977: 173–174, 183) ja Pertti Virtaranta-kin (1990: 17) olivat eri yhteyksissä maininneet Ahlqvistin matkan Aunuksen Karjalaan, hänen suhteensa Pyhäjärven ja Petroskoin seudun lyydiläisiin jäi lyydin tutkijoiden

huomion ulkopuolelle. Vuonna 1855 Ahlqvist kulki Lotinapellosta Mäkriän kylän kautta Aunuksen kaupunkiin ja sieltä Keskojärven ja Pyhäjärven kautta Petroskoihin, josta hän suunnisti äänis- ja keskivepsäläisten luokse (1859b: 44–79).

Ahlqvistin suoranaisesti lyydiä käsittelevä painettu jäämistö on jäänyt hyvin vähäiseksi, mutta hänen teoriansa ovat huomattavasti vaikuttaneet seuraavien tutkijasukupolvien käsityksiin lyydiläisistä. Niinpä Ahlqvistin lyydiläisiä koskevat mietinnät ovat sananmukaisesti luettavissa Arvid Genetzin, Juho Kujolan, Aimo Turusen ja muiden kielitieteilijöiden sekä hänen omien tulkinnanvaraisten riviensä välistä.

Lyydiläistutkimuksen alkuvaiheita on selostanut Juho Kujola *Karjalan kirjassa* v. 1910 seuraavin sanoin:

Venäläiset jakavat Aunuksen läänin suomensukuiset asukkaat kahteen ryhmään, nim. karjalaisiin (karely) ja vepsäläisiin (tshudji). Meillä Suomessa on totuttu erottamaan kolme eri ryhmää, nim. karjalaiset, aunukselaiset ja vepsäläiset. Jaon perusteena on ollut kieli. Aluksi vepsäläisiä tiedettiin olevan vain Äänisjärven länsirannalla muutamissa pitäjissä ja sitten Ojattijoen varsilla. Ensimmäinen, joka sanoo vepsäläisiä asuvan myöskin pohjoisempana mainittuja alueita, on D. E. D. Europaeus. Hänen Kirjallisuuden Seuralle antamansa tiedon mukaan vepsäläisiä asuu myöskin Pyhäjärven pitäjässä Aunuksen ja Petroskoin välisen maantien varrella sekä Mundjärvässä Petroskoista pohjoiseen. Mainitun Europaeuksen ilmoituksen johdosta on sitten etevä karjalan kielen tutkija A. Genetz käynyt hänen mainitsemallaan alueella. (1910: 162.)

Parisenkymmentä vuotta myöhemmin julkaisemissaan *Lyydiläiset*-nimisissä kirjoituksissaan Kujola käsittelee samaa aihetta hieman erilaisin sanoin: lainausmerkkejä käyttäen hän nimittäin tarkentaa Europaeuksen kertoneen *vepsäläisistä tai/eli vepsänsekaisista karjalaisista*:

Kun yleensä puhutaan Aunuksen karjalaisista, tarkoitetaan niillä heimolaisiamme, jotka asuvat Aunuksen läänin itäosassa [> länsiosassa, 1932] Suomen itärajalta lähelle Äänisjärveä ulottuvalla yhtenäisellä alueella, [entisissä, 1932] Poventsan, Aunuksen ja Petroskoin kihlakunnissa. Jos tarkkaa lähemmin näitten heimolaistemme kieltä, niin helposti huomaa viimeainitun [> viimeksi mainitun, 1932] kihlakunnan murteiden eroavan muutamissa suhteissa Poventsan ja Aunuksen kihlakuntien murteista [> ensisimainittujen puheenparresta, 1932] ja olevan lähellä vepsän kieltä. Tämän seikan ensimmäisenä huomasi [> huomasi ensimmäisenä, 1932] tunnettu kansanrunouden kerääjä ja kielentutkija D. E. D. Europaeus. Hän mainitsee Suomalaisen Kirjallisuuden Seuralle antamassaan tiedossa ”vepsäläisiä tai [> eli, 1932] vepsänsekaisia karjalaisia” asuvan Pyhäjärven pitäjässä Aunuksen ja Petroskoin välisen maantien varrella sekä Mundjärvässä Petroskoista pohjoiseen. Europaeuksen ilmoituksen johdosta kävi sitten A. Genetz mainitulla [> tällä, 1932] alueella tutustumassa lähemmin asiaan. (1928: 94, 1932: 518.)

Lyydiläismurteiden äännehistorian johdanto-osassa *Lyydiläisväestön tunnetusitulo, asuma-alue ja lukumäärä* Aimo Turunen on tuonut esille samat yllälainatuissa kappaleissa Kujolan esittämät asiat sillä erolla, että hän on varustanut Europaeuksen ”vepsäläisiä eli vepsänsekaisia karjalaisia” koskevan ”tiedonannon” SKS:lle viittauksella lähdeoteeseen (”Genetz: Vepsän pohjoiset etujoukot s. 3.”) sekä maininnut siitä erillään Europaeuksen jättäneen 1846 SKS:lle matkakertomuksen, jonka julkaisi A. R. Niemi

(Turunen 1946: 1–2). Kujolan ja Turusen kuvaukset Europaeuksen osuudesta lyydiläis-tutkimukseen perustuvat lähes kokonaan Arvid Genetzin tutkielman alkuosaan:

Wepsäläisiä on tätä ennen tuskin tiedetty muualla löytyvän Aunuksen läänissä, kuin kahdessa ryhmässä: eteläispuolella Petroskoin kaupunkia Äänisjärven läntisellä rantiolla, Shoksan, Sholtjärven ynnä muissa seurakunnissa, joiden kieltä on esitelty Ahlqvistin teoksessa *Anteckningar om [sic] Nordtschudiskan* [kirj. yhteen – sic], ja Ojattijoen latvoilla Laatokan ja Walkeanjärven välillä, joiden murteesta taas löytyy tietoja Lönnrotin väitöskirjasta *Om det nord-tschudiska språket*. Muualta ei ole kumminkaan painosta ilmautunut minkäänlaisia kielitieteellisiä tietoja. Mutta kun hra D. E. D. Europaeuksen, Kirjallisuuden Seuralle antaman, ilmoituksen mukaan Wepsäläisiä, tai vepsän-sekaisia Karjalaisia piti löytymän myös pohjoisempanakin: Pyhäjärven pitäjässä Aunuksen ja Petroskoin välisen maantien varrella sekä Mundjärvässä (Munajärvässä?) Petroskoilta pohjoisessa päin, pantiin allekirjoittaneen toimeksi käydä näillä paikoilla ja saada selväksi, oliko asian laita niin, vai ei. (1872: 3.)

Yllä esitetyissä lainauksissa on muutama epäkohta, joka on johtanut Europaeuksen 1845 lyydiläismatkan tulosten virheelliseen arviointiin:

- a. Europaeus on ensimmäisenä ”löytänyt” lyydiläiset.
- b. Suomalaisen Kirjallisuuden Seuralle hän ilmoitti löytäneensä *vepsäläisiä* Pyhäjärvellä ja Munjärvellä.
- c. Hänen käsityksensä mukaan Pyhäjärvellä ja Munjärvellä asui *vepsäläisiä tahi/ tai/eli vepsänsekaisia karjalaisia*.

Olemme jo nähneet, että ensimmäinen, joka on esittänyt ”vepsäläisten” asuvan kanta-alueensa pohjoispuolella, on ollut A. J. Sjögren eikä D. E. D. Europaeus. Europaeus ei ole myöskään pitänyt kaikkia tuntemiaan lyydiläisiä vepsäläisinä.

A. R. Niemen *D. E. D. Europaeuksen kirjeitä ja matkakertomuksia* -asiakirjakoelmaan liittyvässä SKS:lle 4.11.1846 Europaeuksen jättämässä matkaraportissa *Lyhyt kertomus matkustuksestani* (Niemi 1905: 1–6) hän kertoo saaneensa Päljärvellä ”joukon sanoja, kuuluvia Wepsään murteeseen” (mts. 1–2), mutta siinä ei ole mitään Prääsän kielimuodosta. *Lyhyessä kertomuksessaan* Europaeus tuskin mainitsee koko vierailuun Prääsässä: ”Takatulossa Petrosavodskista matkustin pitkin Aunuksen maantietä Prähään asti, jossa poikkesin oikealle kädelle ja tulin Tulomajärvelle” (mts. 2). Siitä, että hän on Prääsässä kirjoittanut muistiinsa *Seppi Ilmorin starinan* ja arvioinut sen olevan *Lyydin kieltä* saadaan niukasti tietoja 5.10.1847 ilmestyneestä Suometar-lehden numerosta (Europaeus 1847b). Sen lisäksi A. R. Niemen mukaan SKS:lle annettu *Lyhyt kertomus matkustuksestani* on ollut kateissa vuosina 1846–1896, niinpä 1880-luvulla Europaeuksen kansanrunouden keruumatkoja tutkinut Genetzin aikalainen J. Krohn on pitänyt sitä ”jo aivan hävinneenä” (Niemi 1905: II). Europaeuksen matkaselostuksista ei löydy myöskään mainintaa *vepsäläisistä tai vepsänsekaisista karjalaisista*.

Lyydiläisiä murteita koskevia alustavia tietoja Genetz sai August Ahlqvistilta, joka SKS:n puolesta oli seikkaperäisesti ohjeistanut häntä ennen keruumatkan aloittamista: ”Säämäjärveltä matka suuntautui lyydiläiskyliin, kuten Ahlqvistin ohjeissa oli kehotettu” (KKS I s. IX–XII). Ahlqvistin ohjeiden mukaan Genetz oli toiminut myös

aiemmin SKS:n kustantamalla Suojärven matkalla (mts. VII–IX). Genetzin tutkielma *Wepsän pohjoiset etujoukot* julkaistiin sitten Ahlqvistin toimittamassa Kielettäressä (mts. XII). D. E. D. Europaeus oli perustanut yhdessä Ahlqvistin, Paavo Tikkasen ja Antero Vareliuksen kanssa 1847 Suometar-lehden (ks. Lehikoinen 1986: 187) ja toimitti sitä vuosina 1847–1850. Europaeus ja Ahlqvist toimivat samassa sanakirjaprojektissa, jonka tuloksena oli 1853 SKS:n julkaisema Europaeuksen *Svenskt-finskt handlexikon – Ruotsalais-suomalainen sanakirja* (mts. 183, 199), jne. – Ahlqvist saattoi olla hyvinkin tietoinen Europaeuksen 1845 matkan yksityiskohdista.

Ajatusta siitä, että lyydiläisiä kuuluisi käsitellä suomalaisessa kielentutkimuksessa vepsäläisinä, varmaankin kypsyteli itse Ahlqvist. Ahlqvist on näet ollut sitä mieltä, että suomalaisten olisi luontevampi käyttää kansanomaisia etnonyymejä rajan takana asuvista kielisukulaisistaan ja heidän kielistään kuin venäläisten antamia nimiä, mikä näkökanta tavataan sellaisenaan myös Genetzillä (Genetz 1872: 15–6).

Tämä idea näyttää valloittaneen Ahlqvistin jo 1855 Aunuksen matkalla, kun hän on kirjoittaessaan Suomettareen alkanut käyttää etnonyymejä *Lyydin kieli* ja *Lyydiköt* äänis- ja keskivepsäläisiä tarkoittaen:

Kumpikin lyydikkö-ryhmä, tämä Oniegan rannalla ja se etelään päin Lotina-Pelloilta, jossa Lönnrot teki tutkintonsa, ovat siis aivan yhtä kansaa. Mutta kuinka se muuten niin tarkka Sjögren voi päättää tämän kansan ja Inkerin-maalla elävien Watjalaisten heimolaisuutta niin suureksi, että heille antoi yhteisen nimenkin, sitä on vaikea ymmärtää, sillä kielet todistavat toista. Epäilemättä on Lyydin ja Wadjan kielten välillä suurempi heimolaisuus kuin esim. Lyydin ja Karjalan kielen – (1859b: 56–57.)

Samalla hän on käynyt kyseenalaistamaan venäläisperäisen *Tschuudi*-nimen käytön tarkoituksenmukaisuutta:

Tschuudin nimi, jos tätä vieraskielistä nimitystä vielä tarvittanee suomalaisessa kansatie-teessä – (mts. 57).

Ahlqvist kertoo perustaneensa tämän käytännön äänisvepsäläisten käyttämiin omakieliisiin etnonyymeihin:

Tschuudit itse kutsuvat kieltänsä Lyydin kieleksi, vaan Karjalaiset pohjaispuolella Savodoja [ts. Petroskoita] sanovat sitä Schoksun kieleksi, varmaan sentähden, että Schoksu on heihin päin ensimmäinen lyydikkö-seurakunta (mts. 56).

Edellä olemme nähneet, että Äänisen rannalla asuvat Tschuudit kutsuvat itseänsä vaan Lyydeiksi eli Lyydiköiksi, joka tulee venäjänkielisestä sanasta *ljudi*, merkitsevä rahvasta, ja jolla nimellä mekin entistä myöten olemme heitä tähän asti kutsuneet (mts. 73).

Jos Ahlqvistin käyttämistä etnonyymeistä *lyydi* esiintyy vepsässä murteittain, niin alkuaan *kOi*-loppuinen johdos *lyydikkö* nykyisissä vepsäläismurteissa on tuntematon (vrt. vepsÄ *l'üud'ik'el'ed* 'vepsäläiset', (Per) *l'üdin'ik* 'vepsäläinen'; K *l'üd'in'ik* 'vepsäläinen'), mutta sitä tavataan kaikkialla lyydissä (ks. lukua 2.2.2. Lyydiläisten itsestään ja kielestään käyttämät ilmaisut). Edempänä näimme, että *lyydiköt* kansannimityksellä Lönnrot on tarkoittanut sekä *lyydiläisiä* että *aunuksenkarjalaisia* (Lönnrot 1902: 6–7, 16). Täten lyydiläisten omintakeinen nimitys on eri aikoihin tarkoittanut suomalaisessa

kielitieteessä *lyydiläisten* ohella myös *aunuksenkarjalaisia* sekä *vepsäläisiä*. Ahlqvistin käyttämänä se viittaa hänen pyrkimyksensä käsitellä vepsää ja lyydiä samana kielimuotona.

Syyskuussa 1855 matkalta palattuaan hän kehitteli Helsingissä tätä ajatustaan edelleen ja kehotti luopumaan kaikista vepsäläisiä tarkoittavista lainasanoista alkuperäisen *Wepsän* nimen hyväksi:

Tässä otamme sentähden tilaisuuden tärkeimmästi kehoittaaksemme kaikkia tästä kansasta eli sen kielestä vasta kirjoittavia, että heittäisivät pois nuo muukalaiset nimet Lyydit, Tschuudit ja muut, joihin ylpeiden naapurien halveksiminen ja ylenkatse on nähtävä juuri, ja antaisivat tälle kansalle sen edun, jota ei kielletä keltään yksinäiseltäkään ihmiseltä, nim. kunniallisen oman nimensä nautinnon (1859b: 73).

Tässä yhteydessä Ahlqvist kritisoi Sjögreniä ”siitä, että hän ei tarkoin ottanut vaaria rahvaan kielessä käytettävistä nimistä, päättää hän venäläisiä nimiä alkuperäisiksi ja niiden antajia maan ensimmäisiksi asujiksi, josta taas seuraisi että Wepsäläiset vasta myöhemmin joutuivat sen isänniksi ja että niinmuodoin Nestorin Wessit olivat toinen kansa, toista Wepsäläiset” (1859b: 75).

Ennen Genetzin matkaa Ahlqvist on laatinut *Ohjeita Karjalan murteen tutkijalle* -nimisen asiakirjan, joka on päivätty 1.6.1871. Melkoinen osa ohjeita koskee lyydiläis-murteisiin kohdistavaa keruuta, josta kerrotaan asiakirjan osassa 2. Pyhäjärven murteen tutkimusta siinä on ohjattu seuraavasti:

Suomen puolelta voipi hän mennä yli rajan Tulomajärvelle ja täältä Widlajärven kautta kulkea *Säämäjärvelle* [kursivoitu – sic], jossa hänen tulee ensiksi tarkemmin ottaa kielimurteen ominaisuudet kirjaan. Tästä voipi hän poiketa etelään päin Pyhäjärvelle, joka on valtamaantien varrella Aunuksen ja Petroskoin välillä. Tässä tienoossa luullaan olevan Wepsäläisiä, jonkatähden matkustajan on tässä pysähtyminen ja paikkakunnan kieliseikat selville saaminen sekä myös tiedusteleminen, kuinka laajalle vepsäläisyyden rajat näillä tienoin ulottuvat. (Ahlqvist 1878: 15.)

Olemme osoittaneet, että Prääsän keskilyydiläisen murteen Europaeus on identifioinut aunuksen-lyydiksi, mutta hän ei ole maininnut sitä matkaraportissaan SKS:lle. Vaikka vuoden 1905 venäläisen väestötilaston mukaan Prääsän kylä on kuulunutkin Pyhäjärven kuntaan (ks. mm. Kujola 1928: 95–96), mainitaan *Aunuksen läänin asuttujen paikkojen luettelossa vuoden 1873 tietojen mukaan* ns. *karjalaisten* asuttamat Prääsän ja Pyhäjärven kylät toisistaan erillään. Niissä kummassakin on ollut oma kirkkonsa ja postiase-mansa (SNM 1873: 5). Myöskin Sjögrenillä Pyhäjärvi ja Prääsä ovat tarkoittaneet eri paikkoja (Branch 1973: 82). Europaeus ei myöskään mainitse Pyhäjärven nimeä Prääsän yhteydessä.

Tästä johtuen tiedon Pyhäjärvellä asuvista *Wepsäläisistä* on katsottava olevan peräisin itse Ahlqvistilta, joka on käynyt Aunuksen seuduilla v. 1855. Vaikka hänen matkansa pääkohteena on ollut äänisvepsä, kertoo hän matkamuistelmissaan *Aunuksen eli Livvin kielestä*, jossa hän on havainnut esiintyvän vepsäläisyyksiä. Tämän yhteydessä paljastuu, että Ahlqvist on tiennyt lyydiläisten asuneen Pyhäjärven pogostissa (so. seurakunnassa) sekä Pyhäjärven ja Petroskoin välisessä maastossa. Heidän kielensä hän on identifioinut matkallansa aunuksenkarjalaan liittyväksi karjalaistuneeksi vepsäläismurteeksi:

Tien varrella Aunukseen päin ei Syvärin pohjaispuolella ole kuin yksi kylä Wenäläisiä. Jo toinen kylä, Mägrä nimeltä [ts. Mäkriä], noin 40 virstaa joelta, on Karjalaisia, jotka kieltänsä kutsuvat Aunuksen eli Livvin kieleksi, ja joiden ala täältä saaden ulottuu pohjaan päin aina lähelle Wienan merta ja Lapin rajoille, ja lähelle Oniegan merta itää kohti. – – On näiden eteläisten Karjalaisten kielessä toistakin vierasta ainetta, nim. tschuudilaista eli vepsäläistä, varsinkin idempänä, Pyhjärven pogostalta alkain aina Savodoille [ts. Petroskoihin] asti. Tämän seurakunnan tienoissa kulkee se Suomen maanselästä tuleva mäkiharjanne, joka katoa Syvärin ja Oniegan seuduissa, ja saattoi entiseen aikaan olla Wepsäläisten ja Karjalaisten rajana, sillä heti sen itäpuolella tapaavat kielessä sen muutoksen, että esim. *d*, jota Karjalan kielestä ei löydy, kuuluu hyvin puhtaasti ja selvästi (*meiden, teiden, andan, kandon*), ja että rahvas kutsuu kieltänsä Lyydin kieleksi ja itsiänsä Lyydiköiksi, jolla nimellä minuakin kunnioitettiin. Puhtaita Tschuudeja (Wepsäläisiä) näiden tienoitten asujat eivät kuitenkaan ole, vaikka vepsäläinen aine heidän karjalaistuneessa kielessänsä on epäilemätön ja heti tuntuva. (Ahlqvist 1859b: 44–45.)

Ahlqvist on matkustanut Aunuksesta Petroskoihin Pyhjärven kautta, jossa hänen voi olettaa ensi kerran kuulleen etnonymien *lyydikkö*, vrt. lyydK (Ph) *l'üud'iküöi* 'lyydiläinen, ihminen, jonka äidinkieli on lyydin kieli tai aunuksen karjala' (LMS s. 221). Tuon matkan vaiheista hän on kertonut *Savodojen linnassa (Petrosavodskissa)* 1.6.1855 kirjoittamassaan selostuksessa:

Tästä kulki matkani vähillä katkelmilla yhtä suoraa 15 peninkulmaa aina tänne Savodoille asti. Keskojärven ja Pyhjärven postipaikkojen välillä tuli melkein keskikohdalla minulle matkustava herrasmies vastaan. (Ahlqvist 1859b: 50.)

Petroskoista Ahlqvist on suunnannut äänisvepsäläisten luo, joista kirjoittaessaan *Wosneseniessä* 10.8.1855 hän soveltaa nyt etnonymia *lüüdikkö* muihin vepsäläisiä tarkoittaviin nimiin sekä antaa tarkan kuvauksen äänisvepsän murrealueesta, jonka pohjoisimmaksi kyläksi hän mainitsee Soksun:

Ja nyt emme enää voi Savodoilta mitään kertomisen arvoista löytää, jonka tähden olemme valmiit lähtemään matkalle, Wepsäläisten, Lyydikköjen eli pohjais-Tschuudein kieltä kuuntelemaan. Näiden piiri alkaa noin 30 virstan päässä Savodoilta etelään päin pitkin Oniegan rantaa, jossa Schoksu (eli Schoksa, niinkuin edellisessä kirjassani kirjoitin) on ensimmäinen heidän seurakuntansa. Seuraavat neljä seurakuntaa ovat ilman sitä samaa kansaa: Scholtdjärv, Kalaig eli Kalajeg ja Himjeg, kaikki neljä Oniegan rannalla, ja Mägi, oleva vaan puolella Scholtdjärvestä. Viimeiset tschuudilaiset talot etelään päin tässä ryhmässä ovat noin 15 virstaa Syväriltä, ja niinkuin Syvärin länsipäässäkin jo löytyy ummikkovenäläisiä tämän joen pohjaispuolella, niin elää niitä sen itäisenkin pään pohjaispuolella noin parin kolmen kylän paksuudelta. Tschuudit itset kutsuvat kieltänsä Lyydin kieleksi – – (Ahlqvist 1859b: 55–56.)

Vuonna 1859 ilmestyneeseen Ahlqvistin tutkimukseen *Anteckningar i Nord-Tschudiskan* kuuluva *pohjois-tschuudilaisten eli vepsäläisten* kylien luettelo ei myöskään sisällä lyydiläisten paikkojen nimiä (ks. 1859a: 50). Genetzille antamissa *Ohjeissaan* hän silti mainitsee pohjoislyydin Munjärven, jota hän luonnehtii seuraavasti:

Petroskoilta on hänen meneminen Mundjärvelle, jossa myöskin luullaan olevan Wapsäläisiä [painovirhe, po. Wepsäläisiä] taikka Wepsänsekaisia Karjalaisia, josta seikasta selvä on otettava (Ahlqvist 1878: 15).

Munjärven pitäjään kuuluvan Päljärven kylän kielimuotoa Europaeus on kutsunut *Wepsän murteeksi*, ja maininnut sen SKS:lle jättämässään matkaraportissa (Niemi 1905: 1–2). Siitä puhuessaan hän on myös käyttänyt *Mundjärvi-dialekten* -käsitettä (mts. 38). Tämän tiedon siis Ahlqvist on saanut Europaeukselta. *Ohjeisiinsa* Ahlqvist on liittänytkin otteen Europaeuksen kirjoituksesta, joka ilmeisesti koski Munjärven murretta:

Samoin liitetään tähän ote eräästä Herra D. E. D. Europaeuksen kirjoituksesta, koskeva tätä kysymyksessä olevata murteentutkimusmatkaa (Ahlqvist 1878: 16–17).

Europaeuksen matkaselostukset eivät kuitenkaan sisällä Munjärven asukkaiden identifiointia *Wepsäläisiksi taikka Wepsänsekaisiksi Karjalaisiksi*, minkä on pakko olettaa Ahlqvistin itse antaneen. Ahlqvistin aiemmin julkaisemista kirjoituksista selviää, että tässä mainitut *Wepsänsekaiset Karjalaiset* on tulkittava aunuksenkarjalaisiksi, joiden kieli-alueen hän on katsonut ulottuvan Aunuksen seuduilta ”lähelle Wienan merta ja Lapin rajoille, ja lähelle Oniegan merta (ts. Äänisjärveä) itää kohti” (1859b: 44). Näin myös *Ohjeissa* puhutaan *ljüvviläisestä kielestä*, siis aunuksenkarjalasta, jota sitäkään käsitettä ei löydy Europaeuksen matkakirjoituksissa. Ahlqvistin *Ohjeissa* lukee:

Hyvä olisi, jos matkustaja sekä Pyhäjärvellä että tässä [Munjärvellä] voisi näiden paikkakuntain vepsäläisestä taikka ljüvviläisestä kielestä saada kielitieteellisiäkin tietoja, vaikka hänen tämän vuoksi ei pidä menettää kovin paljon aikaa päättarkoitukselta (1878: 15).

Selostaen vuoden 1855 Aunuksen matkansa vaiheita Ahlqvist ei mainitse pohjoislyydiläisiä paikannimiä, mutta hänen matkakertomuksessaan on sellaisia kohtia, jotka viittaavat siihen, että hänellä on ollut jonkin verran tietoa myös Petroskoin pohjoispuolella asuvista lyydiläisistä ja hän on haastatellutkin heitä. Esimerkiksi Petroskoissa 1.6.1855 hän on kertonut itämerensuomalaisten yhä asuttaneen Äänisen länsirannikkoa (alleviivoitukset MP:n):

Viimeinkin istun nyt Oniegan [ts. Äänisen] rannalla, tämän järven, joka ymmärtäjälle tietää niin paljon kertoa Suomalaisten muinaisuudesta ja jonka tienoot vielä nytkin ovat isoksi osaksi Suomalaisilta [so. äänisvepsäläisiltä ja pohjoislyydiläisiltä] asutut, tällä rannalla, johon jo niin kauvan olen turhaan ikävöinyt (Ahlqvist 1859b: 31).

Samassa kirjoituksessaan hän selittää paikallisten asukkaiden kutsuneen Petroskoita *Savodoiksi* (< ven. *zavod* ’tehdas’), jonka nimen hän on voinut kuulla ei ainoastaan Aunuksen kaupungin tienoilla asuvilta livviköiltä, mutta myös Petroskoin lähistön lyydiläisiltä:

Waan tässä rähjässä [ts. Lotinapellon kaupungissa] ei voinut kunnan korttiera löytää, jonkatähden en kauan arvellutkaan, vaan päätin heti pitentää matkani aina tänne Petrosavodskiin, karjalaksi Savodoille, asti (mts. 43).

Hänen *Wosneseniessä* 10.8.1855 kirjoittamassaan tekstissä on lisää mainintoja Petroskoin pohjoispuolella asuvista *Karjalaisista* (alleviivoitukset MP:n):

Sen ohessa pitää muistoamme, että venäläisyys täällä [Soutjärvellä] ei ole saanut paljon suurempaa voittoa kansassa kuin esim. vähää pohjaisempana elävissä Karjalaisissa, ja näiden seassa kaikuu vielä Kalevalan runo, vaikuttavat vielä isiltä perityt loihdut alkupe-
räisessä täyteläisyydessänsä (Ahlqvist 1859b: 58).

Tschuudit itset kutsuvat kieltänsä Lyydin kieleksi, vaan Karjalaiset pohjaispuolella Savodoja [ts. Petroskoita] sanovat sitä Schoksun kieleksi, varmaan sentähden, että Schoksu on heihin päin ensimmäinen lyydikkö-seurakunta (mts. 56).

Siispä Petroskoissa 1.6.1855 kirjoittamassaan selostuksessa Ahlqvistin mainitsee Pyhäjärven pogostin asukkaiden ohella pohjoislyydiläisiäkin, joita hän kutsuu *Karjalaisiksi* ja heidän kieltään *karjalaistuneeksi* vepsäksi sekä huomauttaa, että *vepsä*-etnonymyitä käytetään juuri Petroskoin pohjaispuolella asuvia lyydiläisiä tarkoittaen (alleviivoitukset MP:n):

– – on Karjalaisia, jotka kieltänsä kutsuvat Aunuksen eli Livvin kieleksi, ja joiden ala täältä saaden ulottuu pohjaan päin aina lähelle Wienan merta ja Lapin rajoille, ja lähelle Oniegan merta itää kohti. – – On näiden eteläisten Karjalaisten kielessä toistakin vierasta ainetta, nim. tschuudilaista eli vepsäläistä, varsinkin idempänä, Pyhäjärven pogostalta alkain aina Savodoille [ts. Petroskoihin] asti. – – Puhtaita Tschuudeja (Wepsäläisiä) näiden tienoitten asujat [so. keski- ja pohjoislyydiläiset] eivät kuitenkaan ole, vaikka vepsäläinen aine heidän karjalaistuneessa kielessänsä on epäilemätöin ja heti tuntuva. Wepsäläisiä, joita täkäläinen rahvas [so. pohjoislyydiläiset] toden mukaan tietää eläväksi etelään päin Savodoilta, kutsutaan täällä [Petroskoissa] Schoksalaisiksi – – Wepsäläis-nimeä ei tuntenut kukaan, eli sanottiin Wepsäläisiksi pohjempana eläviä Karjalaisia [so. pohjoislyydiläisiä]. (1859b: 44–45.)

Täten Ahlqvistin kirjoituksista poimimamme tiedot tukevat sitä oletusta, että pohjoislyyidin Munjärven asukkaiden identifiointi *Wepsäläisiksi* taikka *Wepsänsekaisiksi Karjalaisiksi* on ollut peräisin August Ahlqvistilta.

Huomattakoon, että matkakirjoituksensa alussa Ahlqvist esittelee etenkin Pietarissa tieteellisissä piireissä vaikuttaneen saksalaissyntyisen venäläisen tilastotieteilijän akateemikko Peter von Köppenin ”venäjänkielisiä töitä”, joissa ”hän tekee tilin Venäjän vallan europolaisen osan kansoista”. Ahlqvistin mainitsemassa lähteessä Köppen on erottanut omaksi kansakseen Novgorodin ja Aunuksen lääneissä asuneet vepsäläiset sekä karjalaiset, joiden demografisia lukuja esitellen hän on jakanut niitä lääneittäin. Niinpä Venäjän Karjalassa asuneiden karjalaisten lukumäärät siinä on lueteltu erikseen Aunuksen ja Arkangelin läänien kohdalla. (Ahlqvist 1859b: 31–32, ks. Köppen 1852.)

Tätä mallia seuraten on Ahlqvistkin matkakirjoituksessaan kutsunut *Karjalaisiksi* Aunuksen läänissä asuneita aunukselaisia ja lyydiläisiä. Samalla voi huomauttaa, että Ahlqvistin alkuperäiseen suunnitelmaan oli vepsän ohella kuulunut aunuksen ja lyydin murteiden tutkimus, mutta matkalla hän päätti kohdistaa sen vepsäläisiin:

Niin heräsi mielessäni toivo, enkö yhdellä tielläni vielä saisi Wepsäläistenkin ja eteläisten Karjalaisten murteita tarkemmin tutkia, ja hyvän ystävään toimesta on tämäkin matkani tullut mahdolliseksi (1859b: 33).

Matkastanikaan en kauan epäillyt lähteäkö Syväriä myöten sen suuhun asti Oniegan rannassa ja siitä maisin Petrosvodskiin, eli Aunuksen kaupungin ja maan kautta maata myöten, sillä Aunuksessa toivoin tapaavani täällä eläviä luteerinuskoista Suomesta tulleita Suomalaisia, joiden tilan tiedustamista katsoin velvollisuudekseni, ja toiseksi tahdoin myös vähän kuunnella Aunuksen Karjalaisten kieltä, vaikka sen tutkiminen nyt ei juuri tarkoituksenani ollut (mts. 43).

August Ahlqvistin *Ohjeet* ovat olleet niin seikkaperäisiä, että niissä on kerrottu jo etukäteen, minkälaisen tutkielman Genetzin on matkan jälkeen laadittava (mts. 16). Tästä seurasi, että suomalaiseen kielentutkimukseen ei lyydiläisiä vepsäläisten ominaisuudessa ole tuonut niukkasanainen Europaeus, vaan Arvid Genetz, joka on matkoillaan seurannut tarkoin opettajansa August Ahlqvistin ohjeita.

4.2.5. Arvid Genetz (1848–1915)

Tutkielmassaan *Wepsän pohjoiset etujoukot* Arvid Genetz tieteellisen ohjaajansa August Ahlqvistin näkemyksiin nojaten liittää kaikki tuntemansa lyydin murteet vepsän kielen jatkoksi ja katsoo lyydiläiset *Wepsän kansaan* kuuluviksi. Suomalaisessa kielentutkimuksessa Genetz on silti ensimmäisenä käsitellyt lyydiläismurteita saman kokonaisuuden puitteissa:

Ne vaillinaiset tutkimukset Wepsän kielestä, jotka tässä astuvat suosiollisen lukijan eteen, ovat saaneet alkunsa muutamista, kielen elantopaikoilla tehdyistä havainnoista, joihin allekirjoittanut sai tilaisuutta, kun hän, Suomen [sic] Kirjallisuuden Seuran lähettiläänä Karjalan kielen tutkimusta varten, tuli muutamina päivinä matkustamaan Wepsän kansan pohjoisten rajamaiden läpi. – – Seuraavat lehdet todistanevat, että Wepsän kieltä puhutaan, ei ainoastaan Pyhäjärvässä ja Mundjärvässä, vaan myöskin Wiidanassa (Shuojunjoen varrella, lähellä Petroskoin kaupunkia) ja Sununsuussa (Mundjärvestä ensimmäinen seurakunta pohjaan päin). Tämän lisäksi saimme matkalla tietää, että paitsi vastamainituissa paikoissa on vepsäläinen asutus vielä Kashkanassa ja Metshuoiniemessä (Metsoniemi, Pyhäjärvestä etelässä päin) – – (Genetz 1872: 3–4.)

Genetz on ollut hyvin tietoinen lyydiläisten käyttämistä kieltään ja etnostaan tarkoittavista nimistä sekä heidän ja livviköiden eli aunuksenkarjalaisten välisistä eroista:

Näiden Wepsäläisten nimestä on pari sanaa sanottava. Wepsäläiset [ts. lyydiläiset] itse sanovat kieltänsä Ljuudin eli Lyydin kieleksi ja itseänsä Ljuudikoiksi eli Lyydikoiksi. Wepsän nimeä he eivät tunnusta, enkä sitä kuullut kertaakaan Aunuksen läänin lounaisessa osassa. Lyy’iköt (esim. Säämijärvässä) kutsuvat näitä naapureitansa omalla nimellänsä ”Livviköiksi”, ja nämä taas edellisiä omalla nimellänsä, arvattavasti sentähden, että eivät tunne mitään perinpohjaista eroitusta toistensa välillä kansallisuuden tahi kielen suhteen. Toinen oli asian laita pohjoisessa, Karjalan [ts. varsinaiskarjalan] rajalla. (1872: 5.)

Lyydi ja *livvi* -sanoja tarkastelen luvussa 2.2.2. Lyydiläisten itsestään ja kielestään käyttämät ilmaisut. *Vepsä* ja *vepsäläiset* -etnonymien käyttöä lyydin kielimuotoa ja lyydiläisiä tarkoittavassa merkityksessä Genetz perustelee Ahlqvistin (1859b: 56–57, 73) tapaan seuraavasti:

Tässä kirjoituksessa on käytetty Wepsän nimeä syystä että se on ainakin parempi kuin Wenäläisten antama nimitys Tshuudi, ja kukaties Suomalaisten käyttää luontevampi, kuin lyydi, ljuudi, vaikkei tätä tarvinnekaan johtaa venäläisestä sanasta люди kansa, rahvas (Genetz 1872: 5–6).

Tälle käsitykselle Genetz hakee tukea varsinaiskarjalaisilta, jotka käyttävät *vepsän* nimeä pohjoislyydiläisiä ja heidän kieltään tarkoittaen (ks. Virtaranta 1972: 26, 1975: 414):

Sununsuussa olimme turhaan kuulustelleet Wepsän nimeä, kun tavattiin jostakusta karjalaiskylästä tullut poika, joka käytti tätä nimeä Sununsuun kansasta ja kielestä; ja sittemmin saimme sen usein kuulleeksi Karjalaisten suusta, jotka myöskin antoivat hyvin tarkkoja tietoja Wepsän kielen pohjoisrajasta (Genetz 1872: 5).

Etnonyymien *vepsä* käytön Itä-Karjalassa muita kuin varsinaisia vepsäläisiä tarkoittaen huomasi jo Sjögren (Branch 1973: 86). Erikoista, että Ahlqvist kuuli sen Mäkriä-Pyhäjärven suunnalla eli aunukselais-keskilyydiläisellä alueella, jossa *Wepsäläis-nimi* tarkoitti pohjoislyydiläisiä (1859b: 45). Ilmiötä seikkaperäisesti tarkastelleen Dmitri Bubrihin mukaan lyydiläisalueen välittömässä läheisyydessä asuvat varsinaiskarjalaiset kutsuvat eteläisiä naapureitaan *vepsäläisiksi* ja samoin tekevät lyydiläiset ja aunuksenkarjalaisetkin (1947b: 8, 39–40, 1948b: 46, 1950a: 144; Bubrih & al. 1997: kartta 2). Kansankielessä tällä etnonyymillä on selvästi halveksiva sävy (Turunen 1947: 4, Pahomov 1992: 11). Aimo Turusen mukaan karjalaisten tapa kutsua lyydiläisiä vepsäläisiksi on vaikuttanut aiemmin Europaeukseen [sic] ja on aiheuttanut sen, että lyydiläiset ja lyydin kieli ovat saaneet suomalaisessa kielentutkimuksessa *vepsä*-nimityksen enemmän kuin puoleksi vuosisadaksi (1946: 2).

Tilanteen lähitarkastelu kuitenkin osoittaa, ettei lyydiläisiä ole kutsuttu vepsäläisiksi Europaeuksen, vaan Ahlqvistin käsitysten perusteella. Niin myös Genetzin argumentteihin kuuluva viittaus karjalaisten käyttämään *vepsä*-nimeen, jolla hän tarkoittaa lyydiläisiä, on ollut myös Ahlqvistin varastossa, kun hän samoin perustein on yrittänyt saada *vepsä*-nimeä käyttöön äänisvepsäläisistä, joiden murre ei tunne kyseistä etnonyymiä, ja koko vepsän kansaa tarkoittavassa merkityksessä:

Ei tarvitse siis ensinkään epäillä, että tämä nimi, vaikka sitä nyt käyttää vaan yksi osa tätä kansaa, ennen ei olisi ollut sen yleisenä nimenä, jota päätöstämme vahvistaa sekin seikka, että pohjaispuolimaisen Aunuksen Karjalaisetkin yleisesti kutsuvat näitä serkkujansa Wepsäläisiksi (1859b: 73).

Genetz oli lyydiä käsittelevässä tutkimuksessaan antanut lyydiläisalueen alustavan hahmottuman, joka ei ollut täydellinen, mutta lähestyi kokonaisuutta. Tutkimansa Pyhjäjärven, Viitanan, Munjärven ja Sununsuun lisäksi hän on saanut tietoa myös seitsemästä muusta lyydiläisestä paikkakunnasta, joiden joukossa on Kuujärven pohjoisin kylä, Vaaseninjoen mutkassa oleva Metsoiniemi, jonka pohjoispuolella sijaitsee keskilyydiin kuuluva Kaskana. Metsoiniemestä ja Kaskanasta Genetz sai todennäköisesti kuulla Pyhjäjärven lyydiläisiltä. Tämän vaatimattoman maininnan kautta tiedemaailma sai ensimmäisen kosketuksensa Kuujärven murteeseen.

Huomattakoon, että Genetzin 1871 Itä-Karjalaan tekemän matkan päätavoitteena oli ollut karjalan kielen murrealueen kartoittaminen, jonka ohella hän keräsi myös tietoja lyydistä (ks. mm. KKS I s. IX–XII). Genetzin puoli vuotta kestäneen matkan aikana hän ehti viipyä lyydiläisten luona ainoastaan viisi päivää (Genetz 1872: 4, KKS I s. IX). Hänen lyydiläistutkimuksensa *Wepsän pohjoiset etujoukot* (Kieletär I, 4. vihko s. 3–32 ja 5. vihko s. 3–26), joka julkaistiin vuosina 1872–1873, valmistui melkoista vauhtia

heti matkan jälkeen. Vasta sen jälkeen ilmestyivät samaisen keruumatkan saaliin pohjalta Genetzin *Tutkimus Venäjän Karjalan kielestä* (1880, 247 sivua) ja *Tutkimus Aunuksen kielestä* (1884, 194 sivua), joiden kirjoittamiseen tekijä oli varannut selvästi enemmän aikaa. Tieteellistä tunnustusta Genetz on saanut karjalan kieltä käsittelevistä tutkimuksistaan (KKS I s. VII–IX).

Genetz on ollut hyvin karjala-henkinen tutkija, jonka uskoisi olleen innoissaan saatuaan varsinaiskarjalaisten *vepsä*-etnonymien käytöstä tukea Ahlqvistin käsitykselle lyydiläisten vepsäläisyydestä. Myös Genetzin matkakumppani A. A. Borenius nimitti lyydiläisiä kirjoituksissaan *pohjoisvepsäläisiksi* (Ahtia 1903: 4).

Genetzin julkaisemat tutkimukset varsinaiskarjalasta, aunuksesta ja lyydistä jäivät pitkäksi aikaa ainoiksi. Turusen lausetta muokaten voidaan siis sanoa, että August Ahlqvistin myötävaikutuksesta Arvid Genetzin tutkimuksella ”oli kuitenkin se merkitys, että vepsäläiset-nimitys jäi – – tarkoittamaan lyydiläisiä” aina Juho Kujolan lyydiläismatkaan (1909) saakka. Tuolloin Suomessa lyydiläisiä identifioitiin ”pohjoisiksi vepsäläisiksi l. ’vepsän pohjoisiksi etujoukoiksi’ (ljuudikoi)”, joita erotettiin varsinaisista karjalaisista ja aunukselaisista sekä myöskin (varsinaisista) vepsäläisistä ilmoittaen *vepsän pohjoisten etujoukkojen* olevan Petroskoin piirikunnassa lukumäärältään n. 3 000 h. (Karjalainen 1909: 715–716).

4.2.6. Juho Kujola (1884–1963)

Heti lyydiläismatkinsa 1909 jälkeen Juho Kujola on kirjoittanut Karjalan kirjaan kuvauksen *Sananen lyydiläisistä ja heidän kielestään* (ks. Kujola 1910), jonka alussa hän antaa lyhyen selostuksen lyydiläistutkimuksen alkuvaiheista ja pohtii lyydiläisten ja heidän kielensä identifioinnin ongelmia: ”Onpa myöhemmin [Genetzin jälkeen] kielentutkijoissa herännyt se mielipide, että nämät lyydiläismurteet olisivatkin lähempänä aunusta kuin vepsää ja siis lyydiläiset luettava aunukselaisiin kuuluviksi. Tästä kuitenkin ei voida vielä toistaiseksi varmuudella mitään sanoa, vasta näiden murteiden tarkempi tutkimus on osoittava kumpaan ne kuuluvat tai kenties on ne pidettävä aivan erillään” (mts. 162–163).

Vielä 1900-luvun alussa suomalaisessa kielentutkimuksessa oli käsitys, että suomen lisäksi myös karjala, aunus ja vepsä kuuluvat *yleissuomen* tai *yhteissuomen murteisiin* (Ahtia 1903: 1, 4, 7). *Yleissuomen* ohella mm. Vienan läänissä puhutut *lappi* ja *syrjääni* luokiteltiin omiksi suomalais-ugrilaisiksi *kielikseen* (mts. 1, 9). Boreniuksen vielä v. 1891 käyttämä käsite *pohjoisvepsäläiset*, joka tarkoitti lyydiläisiä, kuulosti jo silloin vanhanaikaiselta. *Lyytiläisten* puhuman kielimuodon (*ljuudin eli lyidin kieli*) katsottiin olevan *poikkeavainen vepsänkaltainen murre*, jonka puhuma-alue kulkee kapeana ja pitkänä kaistaleena *lyytiläisten* (so. aunuksen) itäpuolella (mts. 4).

Myös Kujolan mukaan siitä huolimatta, että Genetz on aiemmin ehdottanut lukea lyydiläiset vepsäläisiin kuuluviksi, Suomessa on ruvettu käyttämään etnonymia *lyydiläiset*, mikä käytäntö perustuu lyydiläisten omakieliseen nimitykseen: ”Itse kansa mainitsee itseään nimellä l’yydiköit t. l’uudikoit ja kieltään nimittävät l’yydi- ja l’uudikiel” (1910: 162). Diplomaattisen varovaisesti Kujola yllämainituissa ja seuraavissa lauseissaan alkaa puhua lyysin ”kansasta” ja ”kielestä”: ”Seuraavassa on tarkoitukseni esittää

muutamia piirteitä lyydiläisistä, etupäässä heidän kielestään” (mts. 163). Siis Kujola on käytännössä ehdottanut käsiteltäväksi lyydiläisiä ja heidän kieltään omana kokonaisuutenaan ”aivan erillään” sekä vepsäläisistä että aunuksenkarjalaisista, mikä heijastuu myös hänen laatimiensa kirjoitusten nimissä: *Sananen lyydiläisistä ja heidän kielestään* (1910), *Lyydiläiset* (1928 ja 1932) jne.

Tämän tutkijan näkökantoja käsiteltäessä on otettava huomioon, että itse Juho Kujola (ent. Ivan Lasarev) oli syntyperältään Salmin aunuksenkielisiä karjalaisia, joka lyydin lisäksi on tutkinut salmilaista kotimurrettaan ja Sisä-Venäjän karjalaismurteita: ”Aunukselaiset ja lyydiläiset eroavat toisistaan oikeastaan siis vain kielen puolesta” (1910: 166–167). Kujola julkaisi omiin havaintoihinsa perustuvan Äänneopillisen tutkimuksen Salmin murteesta 1910. Hän oli itse tärkeä aunusta osaava informantti. Vuonna 1912 ilmestyi Kai Donnerin tutkimus *Salmin murteen kvantiteettisuhteesta*, joka perustui kokonaan Kujolan ääntämykseen.

Karjalan kirjan toisessa painoksessa 1932 Kujola on viimeistellyt näkemyksensä lyydiläisistä ja heidän kielestään, josta hän on ruvennut käyttämään neutraalilta kuulostavaa käsitettä *lyydiläismurteet*: ”Tämän mukaan on kielimiesten kesken meillä ruvettu puhumaan erikseen lyydiläisistä ja lyydiläismurteista. Eräissä suhteissa ne liittyvät Aunuksen karjalaisiin murteisiin, eräissä taas vepsän kieleen, muodostaen siten välimuodon karjalan ja vepsän välille” (s. 518). Tämä Kujolan tekemä lyydiläisten identifiointi on näkynyt jatkossa hänen toimitteissaan *Lyydiläisiä kielennäytteitä* 1934 ja *Lyydiläismurteiden sanakirja* 1944 sekä jatkunut seuraavien suomalaistutkijoiden sukupolvien tutkimuksiin.

Myös myöhäisimmissä julkaisuissaan vakiintuneen *lyydiläismurteet*-käsitteen ohella Kujola puhuu edelleen *lyydin kielestä* ja *lyydiläisten äidinkielestä*:

Tämä lyydiläistekstien kokoelma liittyy osittain siihen etupäässä kielitieteelliseen tutkimusretkeen, joka kesällä 1921 tehtiin maisteri Toivo Kaukorannan aloitteesta maamme itärajalle ja jonka tarkoitus oli karjala-aunuksen ja lyydin kielen tutkiminen Venäjän puolelta tänne paenneiden heimolaistemme avulla (LKN s. III).

Paitsi mainittuja sanakirjan varsinaisena perustana käytettyjä aineksia olen työssäni ottanut huomioon myös aikaisemmin painosta ilmestyneet lyydin kieltä käsittelevät julkaisut (LMS s. VI–VII).

**l'üüd'i* (Sn M); tr. *l'üüd'ikš* [painovirhe, po. *l'üüd'ikš*], B *lüudikš*, Pl Kš N *l'uud'ikš*, Td *l'uudikš*, V *l'uudikse*, SP *l'üüd'ikse*, Lm *lüdikse* [painovirhe, po. *lüüdikse*], Pk *l'uudikš* lyydin kieli (mts. 221).

l'üüd'iköi (Sn), B *l'uudikoi*, *lüudikoi*, V *l'uudikuo*, Ph *l'üüd'iküöi*, pl.n. Sn B V Ph *-d* lyydiläinen, ihminen, jonka äidinkieli on lyydin kieli tai aunuksen karjala (mts. 221).

4.2.7. Lauri Kettunen (1885–1963)

Lauri Kettusen tutustuminen pohjoislyydin ja aunuksen murteisiin oli tapahtunut samoissa olosuhteissa ja samaan aikaan, mikä antoi hänelle vaikutelman lyydin ja aunuksen yhteenkuuluvuudesta. *Lyydiläisten kielennäytteiden* lokakuulle 1934 päivätysssä

Alkulauseessa Kettunen kertoi ottaneensa ”kielennäytteet fonografiin ja ns. parlografiin Lieksassa ja Sortavalassa toukokuussa (ja kesäkuussa, ks. LKN s. 310) v. 1922, tutkituaan sitä ennen lyydiläismurteita (ja aunusta, lisäys Kettusen) mainittuihin paikkoihin saapuneilta muiltakin pakolaisilta” (mts. VI).

Ilmeisesti tämän keruutaustan takia Kettunen ei aluksi juuri erottanut lyydiä karjalaismurteista:

Matkani muuten suorititiin Tartosta käsin kesken lukukautta, ja suurimman osan kahden kuukauden virkalomastani omistin karjalan murteiden tutkimukselle (mts. VII).

Tuolloin Kettunen haastatteli Lieksassa Tiutian entistä asukasta Ivan Savastjanoffia sekä Sortavalassa Ondrei Aleksejeffia, joka oli kotoisin Munjärven Possinkylästä (mts. 291–305, 310). Heiltä 1922 Kettusen keräämiä pohjoislyydin aineksia käytettiin myöhemmin Juho Kujolan toimittamassa *Lyydiläismurteiden sanakirjassa*, joka ilmestyi v. 1944 (ks. LMS s. V–VI).

Samana vuonna (1934) Kettunen teki toisen vepsänmatkansa, jonka reitti kulki etelävepsäläiseltä alueelta keskivepsän kautta äänisvepsäläisiin kyliin. Tämän matkan tavoitteisiin kuului mm. Kettusen ensimmäisellä vepsänmatkalla 1917–1918 kerätyn vepsäläissanaston tarkistaminen ja täydentäminen. Tutkimusmatkoillaan Kettusen keräämää vepsän sanaluetteloa säilytettiin käsikirjoituksena Helsingin yliopiston suomalais-ugrilaisella laitoksella, kunnes 2000-luvulla se siirrettiin elektronisessa muodossa Kotimaisten kielten keskuksen tietokantaan (= VVS). Yllätykseksi *Lauri Kettusen vepsän sanasto* varsinaisen vepsän sana-aineiston ohella sisältää pohjoislyydiin kuuluvan Sununsuun murteen sanastoa, joka on alun perin kuulunut käsikirjoitukseen ja ”jota Kettunen keräsi sieltä kotoisin olleelta kielenoppaalta toisessa yhteydessä” (Grünthal 2007).

Lyydiläismurteiden sanakirja, jossa Sununsuun murre-esimerkkejä on esitetty laajalti sana-artikkeleiden alussa, ei kuitenkaan sisällä Kettusen keräämää Sununsuun ainesta. Sununsuun kohdalla sanakirjassa on käytetty ainoastaan Kujolan 1909 Sununsuussa Ilja Habukilta muistiin merkitsemää aineistoa (LMS s. V).

Kyseessä olevan Sununsuun sana-aineksen Kettunen kokosi ilmeisesti jatkosodan aikana Itä-Karjalassa ”yhteisesti keräystyötä suorittaessa” Aimo Turusen kanssa (Turunen 1946: IV, ks. myös Matkapakinoita s. 360–361). On varsin merkittävää, että Sununsuun lyydiläismurteen sanaluettelon Kettunen on lisännyt vepsän sanastoa käsittelevään käsikirjoitukseensa, joka verkkomuodossaan koostuu 3005 sanasta. Tämä jo sinänsä viittaa siihen, että Kettusen näkemys lyydistä, jota hän oli yleensä pitänyt karjalaan kuuluvana murteistona, ei ollut horjumaton: vepsän sanastoa käsittelevää käsikirjoitusta valmistellessaan hän yhtäkkiä koki lyydin olevan osana vepsän kieltä.

Vaikka Kettusen oma keruutyö oli kohdistunut mainittuihin pohjoislyydin murteisiin, hänen käytettävissään oli muiden suomalaistutkijoiden keräämä laaja lyydiläisaineisto mukaan laskettuna Aimo Turusen äännehistoria, jonka tekemistä hän oli aktiivisesti seurannut ja tukenut (Turunen 1946: IV–V, 1950: III; Matkapakinoita s. 360). Tämän materiaalin pohjalta Kettunen laati sitten tutkimukseensa *Suomen lähisukukielten luonteenomaiset piirteet* (1960) kuuluvat lyydiä käsittelevät osat, joissa hän esitti oman näkemyksensä lyydiläisten puhumasta kielimuodosta.

Lyydin edustusta Kettunen on tarkastanut tutkimuksensa alussa *Karjala-aunuslyydi* -luvussa, jossa hän esittelee ko. kielimuotojen yhteisiä piirteitä (1960: 1–20),

senjälkeisessä luvussa *Lyydi*, jossa hän referoi lyydin ja vepsän yhteisiä piirteitä sekä muita lyydin eroavaisuuksia karjala-aunuksesta (mts. 22–26), sekä johtopäätelmiään sisältävän *Yleiskatsauksen* osassa, joka koskee *karjala-aunus-lyydiä* (mts. 203–204). Sen lisäksi eräitä lyydin piirteitä hän on esitellyt tutkimuksensa aunukselle ja vepsälle omistetuissa osissa. Tällainen ryhmittelytapa jo sinänsä ei voi johtaa riippumattomiin tutkimustuloksiin. Vepsän hän silti erottaa hyvin selkeästi ns. *karjala-aunus-lyydistä* omaksi kielekseen:

Vepsän kieli on todellinen sukukieli, jonka juuret ovat jo kantasuomessa. Siinä on kolme päämurretta – – (Kettunen 1960: 204.)

Kettusen ylikorostama äännehistoriallinen tekijä, johon kokonaisuudessaan nojautuu hänen suorittamansa itämerensuomalaisten kielten jako (mts. 230) on johtanut hänet lyydin suhteessa paradoksaaliseen johtopäätelmään, *että lyydi yhtyy siinä määrin vepsään, että sitä on pidettävä karjalan murteena*:

On totuttu puhumaan karjala-aunuksesta yhtenäisenä kieliryhmänä, mutta tähän voidaan liittää myös aunuksen jatkona olevat lyydiläismurteet, jotka tosin yhtyvät siinä määrin vepsään, että ”karjalan kielen” etevä tutkija Arvid Genetz aikoinaan luonnehti lyydiläisiä ”vepsäläisten pohjoisiksi joukoiksi”. Se oli oikea luonnehdinta, vaikka sittemmin oli vallalla jo semmoinenkin luulo, että ”lyydin kieli” periytyisi suoraan kantasuomesta. Tämän luulon on käsittääkseni lopullisesti torjunut Aimo Turunen laajassa monografiassaan ”Lyydiläismurteiden äännehistoriaa” [part. – sic]. – – On tosin jonkin verran ehdonvallan asia, voidaanko jotakin lyydin murreryhmää katsoa lähinnä vepsään kuuluvaksi, mutta kokonaisuutena lyydi muodostaa samanlaisen erikoisryhmän kuin siihen läheisesti liittyvä aunus, jota sitäkin täytyy pitää suuremman kokonaisuuden karjalan eli täsmällisemmin itäkarjalan murteena. (mts. 1.)

Tämä on hyvin tulkinnanvarainen lausunto. Jotkut tutkijat ovat sen perusteella päättäneet, että Kettusen mukaan lyydi olisi muinaiskarjalan jatkaja, joka koki melkoista vepsäläisvaikutusta (ks. Žukov & Litvin 2015: 144). Sitä hän ei ole kuitenkaan varmasti tarkoittanut.

Kyseiseen Kettusen esitykseen liittyvää kritiikkiä on esitetty luvuissa 1.1. Tutkimuksen tavoitteet, metodi ja taustat ja 1.3. Kielen ja murteen rajankäyntiä, niinpä siihen ei kannata enää palata sitä suuremmalla syyllä, että itse Kettunenkin on ko. teoksestaan lausunut, ”että erehdystenkin kautta usein kulkee tie oikeaan ratkaisuun” (1960: IV). On silti tärkeä ymmärtää Kettusen johtopäätelmiin johtanutta ajatuksen kulkua.

Suomalaiseen kielentutkimukseen tapa käsitellä aunusta karjalan kielen murteena tuli Heikki Ojansuun myötä (1918), joka oli määrittellyt varsinaiskarjalan ja aunuksen murteiden yhtenäiseen *karjala-aunus* -nimiseen yhteiseen kielimuotoon kuuluviksi. Tähän nojaten Kettunenkin on määrittänyt aunuksen liittyvän karjalaan, mutta hänen aunusta koskevat lausuntonsa kuulostavat yhtä ristiriitaisilta kuin lyydiäkin määrittävät esityksensä:

Edellä mainittujen lisäksi on aunuksessa lukuisia erikoispiirteitä, jotka kuitenkin enimmäkseen liittyvät lyydiin ja sitä tietä vepsään – – (1960: 21).

Aunus alkaa (lyydiläismurteiden välityksellä) jo enemmän lähennellä vepsää. Niinpä esim. *lähten*, karj. *lähen*, *avandon*, karj. *avannon* jne. – – vain muutamia vepsästä saatuja aunuksen piirteitä mainitaksemme. Oleellisesti kuuluu aunus kuitenkin karjalaan. Sen muutamit karjalalle tai vepsälle vieraat piirteet – – eivät ole sen laatuksia, että aunusta voitaisiin pitää erillisenä ”sukukielenä”. (mts. 204.)

Kettusen käsittelysuunnitelma näyttää seuraavalta: Aluksi hän oli yrittänyt selvittää varsinaiskarjalan, aunuksen ja lyydin yhteiset piirteet (mts. 1–20), mutta jo siinä vaiheessa selvisi, että monet näistä piirteistä ovat ominaisia myös vepsälle. Niinpä *karjala-aunus-lyydille* ominaiset mm. tavunloppuisten klusiilien edustus (esim. *kagla*, *adra*) ja *h:n* johdonmukaisen säilymisen hän on selittänyt olevan ”selvästi vepsän perintöä” (mts. 204). Seuraavaksi Kettunen oli yrittänyt erottaa aunuksen tai lyydin ominaisimpia piirteitä, jossa hän taas törmäsi vepsään (mts. 20–26). Ikään kuin kumotakseen omat edelliset väitteensä lyydin välitystehtävästä hän lausui:

Eikä meidän tarvitse välttämättä olettaa mitään ”lyydiä” tai nykyistä rengasta välittäjäksi, sillä jo muinais-Karjalan syntyhistoria edellyttää vepsäläisten siirtymistä Laatokan Karjalan alueille, samoin kuin karjalaista sekaväestöä on ilmeisesti siirtynyt vepsäläisten keskuuteen. – – Niin vanha kuin ”vepsän” nimitys onkin – –, kutsuvat ei ainoastaan aunukselaiset ja Äänis-vepsäläiset vaan myös paikoin keskivepsäläiset itseään vain ”lyydeiksi” ja kieltään ”lyydin kieleksi”, mikä sekin viittaa asutushistoriallisiin ja kielellisiin yhteyksiin. (mts. 25.)

Vertailemalla aunuksen ja lyydin edustusta vepsään Kettunen haki vain todistusaineistoa sille väitteelleen, ettei kumpikaan näistä kielimuodoista ole varttunut suoraan myöhäiskantasuomesta eikä näin ole ”todellinen sukukieli”. Vaikka hänen vertailunsa olivat paljastaneet vepsän ja aunuksen, vepsän ja lyydin sekä lyydin ja aunuksen läheisiä suhteita, hän ei kiinnittänyt siihen huomiota. Todettuaan, etteivät aunus ja lyydi ole myöhäiskantasuomen suoria jatkajia ja havaittuaan niissä vain vähän ”omintakeisia” piirteitä, hän on liittänyt ne karjalan kieleen ilman vakuuttavaa argumentointia. Tämän taustalla voidaan nähdä neuvostotieteessä yleistynyt Bubrihin näkemys karjalan kielen murrekoostumuksesta (ks. Bubrih 1947b: 5–6, 8, 29–30; Kert 2000: 47–49), joka on sopinut hyvin Kettusen omiin kokemuksiin itäkarjalaisten pakolaisten kielestä. 1920-luvulla hän tutustui samanaikaisesti lyydiin ja aunuksen, joita hän kutsui jo silloin *karjalan murteiksi*, Itä-Karjalasta Suomeen saapuneiden pakolaisten keskuudessa (LKN s. VI–VII).

Lyydiläismurteiden liittäminen karjalan kieleen tuntuu keinotekoiselta ja ongelmalliselta myös Kettusen omien lausuntojensa takia:

Lyydin murteet ovat jo siinä määrin vepsää, että lyydin kuuluminen karjala-aunuksen on kyseenalaista [!]. Puuttuu miltei täydelleen klusiilien astevaihtelu – –, on vokaalien loppuheittoa – –, vepsäläinen *-škanden* -johdin – – ym. vepsäläisyyksiä. Huomattavin karjalainen piirre on ensi tavun säilyneet ja diftongiutuneet pitkät vokaalit – – Varsin vähän on vepsään tai karjalaan kuulumatonta – – Lyydiä ei siis mitenkään voida pitää minään pystysuorasti kantasuomesta periytyvänä ”sukukielenä”, ja nimitystä ”lyydiläiset” käyttävät itsestään aunukselaiset, Äänis-vepsäläiset ja osaksi keskivepsäläisetkin, niin vanha (ja karjalaisten käyttämä) kuin *Vepsä*-nimi onkin. (Kettunen 1960: 204.)

Eikä ole yllätys, että keinotekoisen *karjala-aunus-lyydi* -käsitteen ohella Kettusella eräässä kohdin ilmestyy *vepsä-lyydi* -niminen kielimuoto:

– – aunuksessa sekä *s* että *t* voivat absoluuttisessa lopussa (samaa koskee osittain eteläkarjalaakin) kuulua löyhästi artikuloituina tai selvästi soinnillisinakin, niinkuin vepsä-lyydissä – – (mts. 21).

Siispä Kettusen antamat lyydin identifikaatiot ovat karkeasti referoiden kahta lajia: lyydi hänen mukaansa voi liittyä karjalaan yhtä hyvin kuin vepsäänkin (mts. 1, VVS). Tämän ohella hänen tutkimuksissaan on sellaisia kohtia, jotka viittaavat lyydin itsenäiseenkin asemaan:

Siinä [ts. vepsän kielessä] on kolme murretta, etelä-, – – keski- ja pohjois- eli Äänis-vepsä, joilla on aivan selvät yhteiset tunnusmerkit, ennen kaikkea klusiilien astevaihteluttomuus, joka miltei täydellisenä oli tavattavissa lyydissä ja osittain aunuksessakin (Kettunen 1960: 204–205).

Vaihtelua vain Äänis-vepsässä sen verran, että verbien yks. 3. persoonassa ilmenee geminaatta, – – mikä on selvästi lyydin vaikutusta – – (mts. 205).

4.2.8. Aimo Turunen (1912–2000)

Lyydiläismurteiden ominaispiirteitä Aimo Turunen esitti tutkimuksensa *Lyydiläismurteiden äännehistoria* johdanto-osassa seuraavasti:

Lyydiläismurteet ovat tyypillisiä sekamurteita, joiden äännerakenteessa on huomattavia yhtäläisyyksiä toisaalta vepsän, toisaalta karjala-aunuksen kanssa, ja niiden lisäksi joukko omia piirteitä, jotka ovat osaksi kenties vanhaa, kuten on otaksuttu, kantavepsäläistä perintöä, osaksi myöhäisen erikoiskehityksen tuloksia sekä mitä moninaisimpien sekaan-nusten aiheuttamien vanhempia tai uudempia muodostuksia (1946: 24).

Edempänä olemme osoittaneet, että ko. Turusen esityksen pohjalle Lauri Kettunen on rakentanut oman näkemyksensä lyydin kuuluvan karjalan kielen piiriin, vaikka sekään ei ollut Kettusella yksiselitteistä (1960: 1). Vaikka Kettunen on Turusen sanojen mukaan ”monilla arvokkailla neuvoillansa ja myötämielisellä tuellansa – – auttanut ja rohkaisnut” häntä hänen kirjoittaessaan *Lyydiläismurteiden äännehistoriaa* (1946: V, ks. myös Turunen 1950: III, Matkapakinoita s. 360), Turusen oma näkemys lyydiläismurteiden identifioinnista eroaa Kettusen johtopäätelmistä.

Nimittäin *lyydiläismurteet* -käsitteen ohella Turunen käyttää äännehistoriallisen tutkimuksensa *Alkusanoina* ytimekästä ja yksinkertaista *lyydi*-etnonymia osoittaen sillä lyydiläisten kieltä:

Keskittyminen nimenomaan lyydiläismurteisiin, joista mitään yksityiskohtaista tutkimusta ei ollut suoritettu, tapahtui keväällä 1942 professori E. A. Tunkelon kehoituksesta. – – tarkoituksena oli alun pitäen rajoittua vain lyydin pohjoisiin murteisiin. Pian kuitenkin selvisi, että tulosten saavuttaminen yksinomaan siltä pohjalta jäisi epäselväksi ja että sen vuoksi tutkimus oli ulotettava samanaikaisesti koko lyydiin. (1946: III–IV.)

Heti *Lyydiläismurteiden äännehistorian Konsonantit*-osan ilmestyttyä Turunen on julkaissut Virittäjässä 1947 kirjoituksensa *Lyydin asema vepsän ja karjala-aunuksen välimurteistona*, jonka nimestäkin voi huomata, että sen kirjoittaja identifioi lyydin omaksi *välimurteistokseen* ts. *kielen ja murteen väliseksi muodoksi*:

Osoittaakseni, millä tavoin kielelliset ilmiöt pystyvät valaisemaan käsittelemäämme ongelmaa, esitän eräitä näkökohtia lyydin aseman määrittelemiseksi vepsän ja aunuksen välisenä kielimuotona (Turunen 1947: 6).

Yhtäläisyydet vepsän kanssa ovat siis erittäin runsaat. Silti myös karjala-aunuksen piirteitä lyydissä on paljon – (mts. 11.)

Lyydiläisten kielimuotoa koskevaa Turusen seuraavaa lausuntoa voidaan katsoa myöntytykseksi hänen opettajalleen Lauri Kettuselle (vrt. Kettunen 1960: 1, 204):

Suorittamamme tarkastelu osoittaa, ettei lyydiläismurteiden konsonantisto sisällä piirteitä, jotka oikeuttaisivat meidät pitämään lyydiä itsenäisenä sukukielenä niin kuin ovat vepsä, vatja, viro ja liivi. Konsonantiston perusteella lyydi osoittautuu sekamurteistoksi, joka on saanut peruspiirteensä vepsästä, mutta jonka kehitykseen myös karjala-aunuksella on ollut osuutensa. (Turunen 1947: 12, sama esitys teoksessa Turunen 1950: 265.)

Vaikka Turunen on luonnehtinut lyydiä *sekamurteistoksi*, hän on silti erottanut sitä sekä vepsästä että karjala-aunukselta:

Kun lyydi kuitenkin on sekamurteisto, jonka tutkiminen edellyttää varsin laajaa vepsän ja karjala-aunuksen tuntemusta, jouduin ulottamaan keräystyöni tutkittavan alueen ulkopuolelle (1946: IV).

– – venäjän vaikutuksesta aiheutuneet ilmiötkin antavat viitteitä lyydin aseman määrittelyyn vepsälle ja karjala-aunukselle läheisenä kielimuotona – – (1947: 3).

Tämä *sekamurteisto* jakautuu Turusen mukaan neljään *päämurteistoon*, mikä myös viittaa lyydin identifiointiin itsenäiseksi kielekseen:

– – jakoa on suoritettaessa otettu rinnakkain murteiden useita eri ominaisuuksia, joiden mukaan erotetaan neljä päämurteistoa: varsinaislyydi, Kuujärven ja Saavan Prääsän murteistot ja Lohmoiojan [ts. Lohmoja] eli Ričjan murre (1946: 26).

Myöhemmissä tutkimuksissaan Turunen on noudattanut samaa käytäntöä erottaen lyydiä karjalasta ja vepsästä sekä aunuksesta. Niinpä tarkastellessaan Lohmojan murteen lyydiläispiirteitä hän kirjoittaa:

Jos lueteltuihin erikoisuuksiin lisättäisiin vielä ne murrepiirteet, jotka lyydissä ja aunuksessa ovat yhteisiä, mutta eroavat karjalasta, luettelo muodostuisi varsin pitkäksi. Niihin piirteisiin kuuluvat mm. deminutiivimuodot *r'eboi*, *möčoi*, toisaalta taas murteen *mända: mänou* 'mennä: menee' poikkeaa ä:llisyytensä vuoksi aunuksesta, mutta on tyyppinä samanlainen vepsässä, lyydissä ja karjalassa. (Turunen 1977: 181.)

Virittäjässä 1971 julkaistiin Terho Itkosen artikkeli *Aunuksen äänneopin erikoispiirteet ja aunukselaismurteiden synty*, jonka lopussa tekijä on ottanut kantaa ns. *vepsäläisen*

*substraat*in esiintymiseen lyydissä, aunuksessa ja eteläkarjalassa. Näin Itkosenkin lyydiä koskeva johtopäätelmä näyttää palautuvan samaan Turusen (1946: 24) esitykseen, jonka olemme tuoneet esille alussa:

Pelkästä vepsäläisestä substraatista ei lyydissä siten ole kysymys, pikemmin kahden kieli­muodon [ts. vepsän ja karjalan] verraten tasasuhteisesta sekoittumisesta. Sitä ilmeisempää on, että aunukselaismurteet vuorostaan pohjautuvat todelliseen vepsäläiseen substraattiin, jonka merkit vielä karjalaistumisen jälkeenkin kajastuvat suoraan tai välillisesti kielen koko ilmiasussa. – – toissijaisesti vepsäläisyys kuvastuu aunuksen – osaksi kai myös pohjoislyydin – välittämänä eteläkarjalassakin, ja sitä kautta ovat piilevää vepsäläisperintöä vieneet mukanaan kauas etelään myös Tverin ja Novgorodin läänien karjalaiset. (Itkonen 1971: 182.)

Huomattakoon, että ko. kohdassa Turunen puhuu kuitenkin yleisesti *otaksutusta* eikä omasta näkemyksestään lyydin *kantavepsäläisestä perinnöstä* (1946: 24). *Lyydiläismurteiden äännehistorian* ensimmäisen osan loppusivuilla Turunen on pysynyt varovaisella kannalla, jonka mukaan lyydin ja vepsän yhtäläisyydet voivat saada selityksensä lyydiläis-vepsäläisten kosketustenkin taholta:

– – lyydiläismurteiden syntyä ja kehitystä arvioitaessa vepsänkieli kokonaisuudessaan aivan samalla tavoin kuin karj.-aunuskin on otettava tutkimuksen lähtökohdaksi. Yhtäläisyydet vepsän kaukaiiinkin murteisiin puolestansa todistavat sitä kenties vanhoihin aikoihin palautuvaa, mutta myöhemmin eri puolilta tulleiden vaikutusten hämärtämää suhdetta, mikä lyydillä on vepsäläiseen kieliyhteisöön. (1946: 338, vrt. Turunen 1947: 5.)

Virittäjässä 1947 julkaistun artikkelin päätöslauselma on jäänyt Turuselta jotenkin epäselväksi:

Epätietoisuutta voinee syntyä lähinnä vain siitä, millaista on ollut se vepsä, joka on ollut lyydiläismurteiden pohjana. Luonnollista tuntuisi, että ensimmäisten nykyisille lyydiläis­seuduille muuttaneiden vepsäläinen kieli on ollut monessa kohden vanhemmalla kannalla kuin vepsän nykyiset murteistot, mutta toisaalta lyydissä on täsmällisiä yhtäläisyyksiä suhteellisen nuoriinkin vepsän ilmiöihin – – (1947: 12.)

Lyydiläismurteiden äännehistorian toisen osan *Loppupäätelmät* Turunen on rakentanut Virittäjässä 1947 julkaisemaansa artikkeliin nojaan. Siinä hän esittää jo Virittäjässä kypsyttelämänsä ajatusta (Turunen 1947: 5–6), että selitystä lyydin ja vepsän läheiseen suhteeseen on haettava siitä olettamuksesta, jonka mukaan 1500-luvulla autoituneet lyydiläiskylät ovat saaneet uusia asukkaita vepsäläisseuduilta:

Kaiken sen perusteella, mitä lyydiläismurteiden yksityiskohtaisessa käsittelyssä on voitu todeta, lyydi ja vepsä kuuluvat niin läheisesti yhteen, ettei niiden välillä vallitsevia yhdenmukaisuuksia voida selittää niiden varsin irrallisten ja sattumanvaraisten kosketusten aiheuttamiksi, mitä lyydiläisillä heidän nykyisillä asuinsijoillaan on ollut vepsäläisten kanssa. Ei myöskään tunnu uskottavalta, että rinnakkainen, samojen edellytysten vallitessa tapahtunut kehitys olisi voinut johtaa kahden kielimuodon niin suureen samankaltaisuuteen kuin tässä on kysymys. – – Todennäköisestä on, että nykyisten lyydiläisseuditkin ovat tällä tavoin ainakin suureksi osaksi autoituneet alkuperäisestä väestöstä ja tilalle on tullut uutta asutusta eri puolilta vepsän aluetta. (Turunen 1950: 265.)

Itkosen lyydiä koskevat johtopäätelmät eivät ole jääneet Turuselta huomaamatta, mutta hän ei ole yhtynyt Itkosen johtopäätelmään lyydin syntyneen vepsän ja karjalan ”verraten tasasuhteisesta sekoittumisesta”. Lyydiläisiä murreaarekkeita käsittelevässä artikkelissaan, jossa hän myös esittelee lyydiläiset *itämerensuomalaisena heimona*, Turunen on pukeutunut ajatuksensa hänelle ominaiseen pidättäytyväiseen muotoon:

Vepsäläinen väestö on laajalti yleistyneen käsityksen mukaan ollut perusaineksena lyydiläis- ja osaltaan myös aunukselais- ja eteläkarjalaisheimon synnyssä (1977: 173).

4.2.9. Pertti Virtaranta (1918–1997)

Pertti Virtaranta sai ensimmäisen kosketuksensa lyydiläismurteisiin Itä-Karjalassa 1944. Tuolloin hän teki muistiinpanoja Palolammin, Kortassin ja Päljärven pohjoislyydiläisistä murteista (Virtaranta 1963a: 4). Huhtikuussa 1950 hän oli tavannut Ruotsissa asuneen Stefan Huoratisen (ven. Godarev), joka äidinkielenään puhui Haljärven pohjoislyydiläistä murretta. Vuosina 1950–1961 Malmössä ja Lundissa Virtaranta on tallentanut ja tarkastanut häneltä Haljärven murrenäytteitä, johon perustuvat Virtarannan julkaiseman *Lyydiläisiä tekstejä* -sarjan osat I–V (Virtaranta 1963a: 3–6, 1984: 5–8). Virtaranta haastatteli myös lyydiä osaavaa Stefanin poikaa Leoa, jonka avulla Stefanin kuoleman jälkeen (1962) hän sai aikaan teoksensa *Haljärven lyydiläismurteen muoto-oppia* (Virtaranta 1993: 293).

Vuodesta 1957 Virtaranta aktiivisesti tallensi lyydin kieliaineistoa äänittämällä lyydiläisten puhetta Petroskoissa ja lyydiläiskyliin tekemillään matkoilla (Virtaranta 1990: 46–48). Elokuussa 1958 Virtaranta sai nauhalle Petroskoin Pohjola-hotellissa muiden lyydiläishaastattelujen ohella Obraman Fedjuun (virall. Feodor Pahomov) puhetta (SKNA 108: 1, 111: 1; Virtaranta 1990: 47–48, 1993: 90), jonka litteroidun osan hän julkaisi v. 1967 Kuujärven lyydin ensimmäisenä näytteenä *Lähisukukielten lukemisto* kokoelmassaan. Tämän teoksen *Lyydi*-osa koostuu Stefan Huoratisen pohjoislyydiläisistä ja Obraman Fedjuun kuujärveläisistä näytteistä (s. 87–108). Kotimaisten kielten keskuksen alaiseen Suomen kielen nauhoitearkistoon kuuluvat Pertti Virtarannan ja hänen vaimonsa Helmi Virtarannan tekemät äänitteet edustavat useita pohjois-, keski- ja etelälyydiläisiä murteita. Niistä varhaisin on Stefan Huotariselta 4.3.1953 saatu talletus (SKNA 19: 1). Muita Pertti Virtarannan Huotariselta saamia äänitteitä on mm. Lundin Landsmålsarkivetissa (Virtaranta 1963a: 5).

Virtarannan tapa lähestyä lyydiläismurteita eroaa muiden tutkijoiden näkökulmista. Hänen tutkimuksensa on paljolti keskittynyt kielen dokumentointiin, jonka puitteissa hän on osannut eläytyä haastateltavan ajatusmaailmaan ja usein luonutkin tähän läheisen suhteen. Niinpä Stefan Huotarista Virtaranta ei kutsu pelkästään *lahjakkaaksi lyydiläiseksi kielenoppaakseen*, vaan myös *ystäväkseen* (1993: 275). Niinpä hän on tarkastellut lyydiä ikään kuin sisältäpäin. Osoittaessaan kielenoppaansa puhuman kielimuodon hän ei ole paljoa teoretisoinut:

Jaarisen opastamana ajoinkin samana päivänä Lackarebäckin parakkikylään, jossa asui Suomen ja Inkerin suomalaisia, karjalaisia, lättiläisiä, virolaisia, puolalaisia – ja Huotarisen perhe, jonka päämies Stefan Huotarinen saattoi ilmoittaa: *miö olemme l’üüd’ikuoid*

(= me olemme lyydiläisiä) ja *müö pagižemme l'üüd'iks* (= puhumme lyydiä). (Virtaranta 1963a: 4.)

Lyydiläisten itseidentifiointiin nojautuva näkemys on kuvastunut Virtarannan lyydiläisteoksissa: *Juho Kujola, karjalan ja lyydin tutkija* (1960), *Lyydiläisiä tekstejä* (1963–1964, 1976, 1984, 1994), *Haljärven lyydiläismurteen muoto-oppia* (1986) jne. *Lähisukkielten lukemistossa*, jossa Virtaranta on julkaissut itämerensuomalaisia kieliä esitteleviä kielennäytteitä, hän erottaa lyydin omaksi kielekseen karjalan, vepsän, inkeröismurteiden, vatjan, viron ja liivin ohella (1967: 6, 87). Virtarannan antaman jaon mukaan lyydi ei kuulu vepsään eikä karjalaan, jonka kokonaisuuteen liittyvät mm. aunukselaismurteet (mts. 6, 63). Teoreettiselta osalta tämä näkemys perustui Kujolan ja Turusen lyydiläistutkimuksiin sekä Heikki Ojansuun (1918) ja Eino Leskisen (1937) käsityksiin karjalan kielen koostumuksesta.

Samanaikaisesti *Lähisukkielten lukemiston* kanssa Virtaranta valmisteli julkaistavaksi *Karjalan kielen sanakirjan* ensimmäisen osan, joka ilmestyi 1968 ja jonka päätoimittajana hän silloin toimi. Lyydiläismurteiden sanastoa tähän sanakirjaan ei ole otettu lainkaan sen perusteella, että se ei kuulu karjalan kielen piiriin (ks. myös Salminen 1998: 390). Virtaranta on kirjoittanut sanakirjan johdannon, jossa karjalan kielen alue rajataan seuraavasti:

Karjalan kielen päämurteiden nimityksistä tavallisimmat ovat ”karjala” ja ”aunus”. Edellinen jakautuu ”pohjoiskarjalaan” eli ”vienalaismurteisiin” (joskus ”viena”) ja ”eteläkarjalaan”, johon liittyvät Sisä-Venäjän (ent. Tverin ja Novgorodin läänien) karjalaismurteet. Aunuksesta käytetään myös omakielistä nimitystä ”livvin kieli”.

Karjalan kielen sanakirjan alueen rajaaminen ei ole aiheuttanut suuria ongelmia. – Ainoa pulma on koskenut karjalasta jo varhain eriytyneitä inkeröismurteita, joiden mukaanottoa karjalan sanakirjaan näkyy hankkeen alkuaikoina suunnitellun. Leskisen toimintakaudella 1930–1939 inkeröismurteet – samoin lyydiläismurteet – oli SKS:n kielitieteellisen valiokunnan päätöksen mukaisesti jätetty karjalan kielen sanakirjan valmistelutöiden ulkopuolelle.

(KKS I s. LXIX.)

Oman näkemyksensä karjalan murrejaosta Virtaranta (1972, 1975) on tuonut näkyvästi esille III Kansainvälisessä Suomalais-Ugrilaisessa Kongressissa Tallinnassa. Sen mukaan karjalan kieli koostuu kolmesta päämurteistosta, jotka ovat pohjoiskarjala (engl. *North Karelian*), eteläkarjala (*South Karelian*) ja aunuksenkarjala (*Olonets-Karelian*). Lyydiä (engl. *Lude*) hän taas esittelee itsenäisen kielen ominaisuudessa:

In the Olonets-Karelian dialects the double sibilants and the double *h* are affected by consonant gradation just like the double plosives, for example, *kassu* ‘woman’s hair’ : *kasan* (gen. sing.), *duuhhu* ‘odour’ : *duuhun* (gen. sing.). This is also the case in Lude but not in Karelian. (Virtaranta 1975: 412.)

— people speaking Lude call themselves *l'üüd'ikuoid* and they speak *l'üüd'iks(e)* — (mts. 414).

Nojaten Tunkelon ja Turusen äännehistoriallisiin tutkimuksiin Virtaranta samalla esittää, että lyydi ja vepsä ovat samaa kaukaista sukujuurta, mistä ei kuitenkaan seuraa, että lyydi olisi kehittynyt vepsän pohjalta tai vepsän ja karjalan sekoittumisesta:

I believe that Lude and Vepsian have largely developed from more or less one single linguistic ancestor. This has become evident from the work of Tunkelo and Turunen on the history of sounds. (mts. 413.)

Niinpä Virtarannan käsitys aunuksenkarjalaisten ja osaksi eteläkarjalaisten murteiden muodostumisesta eroaa edellä esitetystä Terho Itkosen (1971: 182) lausunnosta. Itkoselta poiketen Virtaranta on huomionut vepsän ohella lyydiläisten roolin aunuksenkarjalan ja osaksi myös eteläkarjalaisten murteiden muodostumisessa:

Even South Karelian contains some Lude-Vepsian elements, and these are particularly frequent in the Olonets-Karelian dialects. This is because the present Olonets-Karelian dialects, partly also South Karelian, cover areas that were originally sparsely populated by Lude-Vepsians who later mixed with the incoming Karelians. (1975: 414.)

Aunuksenkarjalaisten käyttämän *livvi*-etnonymymin Virtaranta on katsonut viittaavan siihen, että aunukselaismurteiden muodostamiseen ovat ottaneet osaa sekä vepsäläiset että lyydiläisetkin (mts. 413–414). Viimeksi mainitut hän erottaa selvästi karjalaisista:

-- the North Ludes are called by their neighbours, the Karelians, *vepsät*, and the Karelian say that the North Ludes speak *vepsäksi* (mts. 414).

Virtarannan esittämä karjalan kielen murrejako ja hänen näkemyksensä lyydin kieliasemasta, jonka mukaan lyydiä käsitellään omana kielimuotonaan karjalaismurteista ja vepsästä erillään (ks. myös Kert 2000: 47–48), ovat yleisesti vakiintuneet nykyiseen suomalaiseen kielentutkimukseen.

4.2.10. Jälkipohdinnat ja yhteenveto

4.2.10.1. 1800-luvun suomalaistutkimuksessa

1820–1860-luvulla suomalaisilla kielentutkijoilla oli vain satunnaisia tietoja lyydistä. Lyydiläisen kielialueen kokonaiskuva puuttui ja heidän päätelmänsä perustuivat yksittäisiin murteisiin, joiden tuntemus oli vähäistä. Niinpä he eivät pystyneet yksiselitteisesti määrittelemään, mikä kielimuoto oli kyseessä. Heidän esittämänsä identifiointiarviot vaihtelevat murteittain: Sjögrenilla Tiutia ja Viitana ovat vepsäläismurteita, mutta Pyhäjärvi ja Prääsä lähestyvät itsenäisen lyydin asemaa; Lönnrotilla Viitana on aunuksen-lyydiä; Europaeuksella Päljärvi on vepsää, mutta Prääsä on Lönnrotin käsityksen mukaista aunuksen-lyydiä; Ahlqvistin käsityksen mukaan Pyhäjärvi on vepsää, mutta Munjärven murre kuuluisi vepsään tai aunuksenkarjalaan.

Tuon aikakauden tutkimusmatkoilla oli tapana tiedustella paikallisia kielimuotoja ja etnisiä ryhmiä koskevia tietoja ensi kädessä sikäläisiltä papeilta, opettajilta ja virkamiehiltä sekä hankkia paikan päällä tällaisia tietoja antavaa kirjallisuutta (ks. mm. Branch 1973: 79–90, Lönnrot 1902: 15; Niemi 1905: 2, 5; Ahlqvist 1859b: 72–73).

Kokemuksensa perusteella Ahlqvist *Ohjeissaan* kehottikin Genetziä kulkemaan Petroskoihin, ”jossa virkamiehiltä ja muilta maantuntevilta voipi hankkia kaikenlaisia hänen tarkoitukselleen hyödyllisiä tietoja, ostaa Aunuksen lääniä ja sen asukkaita koskevia kirjoja –” (1878: 15). Esimerkiksi Europaeus kertoo Lönnrotin käyttäneen äänisvepsäläisistä etnonyymiä *Tschuudilaiset* (Niemi 1905: 2), joka perustuu venäläiseen tilastoon, jossa nimi *tšud’* on 1800-luvulla tarkoittanut vepsäläisiä (Genetz 1872: 5–6, Karjalainen 1909: 715, Kujola 1910: 162 ym.). Tämän nimen pohjalta tehtyjen päätelmien takia Ahlqvist on myös moittinut Sjögreniä (Ahlqvist 1859b: 56–57, 73–75). Siispä tuon tutkijasukupolven näkemyksiin Venäjän Karjalan etnisestä koostumuksesta olivat vaikuttaneet venäläisten viranomaisten ja tiedemiesten käsitykset, joihin suomalaiset yrittivät soveltaa omia havaintojaan.

1800-luvulla venäläisen kielitieteen näkemys ei ole paljoa eronnut nykyisestä, sillä se jakoi Venäjän Karjalassa asuneiden itäisten itämerensuomalaisten etniset ja kielelliset ryhmät karkeasti kahtia: karjalaisiin ja *tšuudeihin* eli vepsäläisiin (ks. Köppen 1861: V–VI, Genetz 1872: 5, Ahtia 1903: 4, Karjalainen 1909: 715–716, Kujola 1910: 162 ym.). Tämän ohella 1800-luvun alussa Venäjällä on erotettu omaksi kielimuodokseen aunuksenkarjala (ks. mm. Perevod 1804). Näistä näkökulmista olen kertonut luvussa 4.1. Venäläisten ja neuvostoliittolaisten tutkijoiden käsityksiä. Samoihin kielimuotoihin varhaiset suomalaiset tutkijatkin yleensä jakoivat tavoittamiaan lyydiläismurteita.

Olen esittänyt, että Pietarissa v. 1804 painetun katekismuksen aunuksenkielinen laitos on vaikuttanut Elias Lönnrotiin ja Pietarissa toimineen Peter von Köppenin tutkimus Venäjän keisarikunnan eurooppalaisen osan demografiasta August Ahlqvistiin. Europaeuskin kertoo v. 1847 saaneensa Köppenilta ”paljon pieniä kirjoja” ja tutkineensa Köppenin ”toimittaman väritetyn kansalaiskartan” Pietarissa (Niemi 1905: 75). Saman Köppenin värikartan mainitsee matkamuistelmissaan myös Ahlqvist (1859b: 78–79). Kyseessä on *Venäjän eurooppalaisen osan etnografisen kartta*, jonka Venäjän Keisarikunnan Maantieteellinen Seura julkaisi v. 1851 (= Köppen 1851, ks. BSE). Se tunnetaan Venäjän ensimmäisenä etnografisena karttana. Vuonna 1849 Maantieteellinen Seura julkaisi myös Köppenin laatiman Pietarin läänin etnografisen kartan (= Köppen 1849), joka on siis katsottava v. 1851 painetun kartan osaksi. (Ks. lukua 4.1. Venäläisten ja neuvostoliittolaisten tutkijoiden käsityksiä.)

Venäläisen vaikutuksen taholta voidaan siis selittää Lönnrotin Viitanaa, Euroopauksen Prääsää ja Ahlqvistin Munjärveä koskevat arviot, joiden mukaan kyseiset murteet liittyisivät aunuksenkarjalaan. Mainitut arviot ovat nimittäin venäläisen väestötilaston mukaisia, joka on 1800-luvun loppupuoliskolla kutsunut Viitanan, Prääsän ja Pyhäjärven asukkaita *karjalaisiksi* (SNM 1873: 5–6). Sama tilasto kutsuu myös Tiudian asukkaita karjalaisiksi (mts. 31) ja vaikka Munjärven ja Päljärven etnisestä koostumuksesta se ei tarjoa mitään tietoa, kertoo se niiden naapurikyliässä asuvan venäläistyneitä karjalaisia (mts. 10–11). Muut suomalaisten tutkijoiden antamat identifikaatiot, jotka luonnehtivat lyydiläismurteita lähinnä vepsän murteiden ominaisuudessa, voidaan siis katsoa omaperäisiksi. Näillä identifiointiarvoilla ei kuitenkaan ollut merkittävää vaikutusta kielentutkimukseen, jossa kautta 1800-luvun lyydiläismurteita on käsitelty erikseen ns. varsinaisvepsästä.

Suomalaisten tutkijoiden näkemykset, joissa Lönnrotista alkaen on havaittavissa katkeamatonta jatkuvuutta, ovat kehittyneet hajanaisten lyydiläismurteiden

identifioinnista kohti niiden yhdistämistä omaksi kokonaisuudekseen, mikä vihdoinkin toteutui Genetzin tutkimuksessa. Genetzin ansiosta lyydiläismurteiden puhuma-alue alkoi 1870-luvulta lähtien hahmottua (ks. 1872: 3–4). Hänen tutkimuksensa lyydiläisten kielestä on ollut laadultaan deskriptiivinen (Turunen 1946: 3). Teoreettiselta osaltaan se nojautui August Ahlqvistin suuntaa antaviin käsityksiin lyydiläisten käyttämän kielimuodon vepsäläisyydestä. Tutkimuksessaan Genetz identifioi lyydiläiset vepsän kielen piiriin kuuluviksi joukoiksi, joita hän silti tarkasteli omana kokonaisuutenaan. Genetzin esittämä näkemys pysyi suomalaisessa kielentutkimuksessa hallitsevana aina 1900-luvun alkuun saakka.

4.2.10.2. 1900-luvun suomalaistutkimuksessa

1900-luvun alussa Kuujärven tunnetuksi tuleminen myötä lyydiläismurteiden puhuma-alue on avautunut suomalaisten tutkijoille kokonaisuudessaan Juho Kujolan (1909: 19–30) perusteellisen matkan kautta. Kujola oli identifioinut lyydiläismurteet lähinnä itsenäiseksi itämerensuomalaiseksi *kieleksi*, jonka yhteyteen Kuujärven murteen hän liitti myöhemmin (1932: 518). Kujolan esitys lyydin kielellisestä *itsenäisyydestä* sai kannatusta mm. E. N. Setälältä (1890: IV, 1922: 730–731) ja vuosina 1930–1939 *Karjalan kielen sanakirjaa* toimittaneelta Eino Leskiseltä, joka on erottanut lyydin kielen Itä-Karjalassa puhutetuista karjalaismurteista (1937: 252–253, KKS I s. LXIX).

Tämän jälkeen lyydin identifikaation perustana oli ollut äännehistoriallinen tutkimus, joka saadakseen *sukukielen* aseman edellytti kielimuodolta *pystysuoraa periytymistä* myöhäiskantasuomesta (Kettunen 1960: 204). Äännehistoriallisen tutkimuksen yhteydessä paljastui samalla lyydin läheinen suhde vepsään. Tältä pohjalta syntyi Lauri Kettusen käsitys, jonka mukaan lyydin voi identifioida yhtä hyvin vepsään kuin karjalaankin kuuluvaksi, sillä se ei ole varttunut kantasuomesta. Äännehistoriallista tekijää painotti myös Kettusen oppilas Aimo Turunen, joka tarkasteli lyydiä suhteellisen itsenäisenä kielimuotona – vepsän ja aunuksen väli- tai *sekamurteistona*.

Sukukielen aseman palautti lyydille 1960-luvulla Pertti Virtaranta, joka vuodesta 1950 alkaen suoritti laajamittaisen lyydiläismurteiden dokumentointityön. Petroskoin symposiumissa v. 1974 Virtaranta painotti kahta lyydiläismurteiden tutkimuksen ja määrittelyn kannalta hyvin tärkeää asiaa:

1. ”[Lyydiläismurteita] ei voi lukea karjalan kieleen kuuluviksi, tarkasteltakoonpa tuon murreryhmän asemaa synkronisesti tai diakronisesti”.

2. ”[Ei voi tutkia] aunukselaismurteita l. livvin kieltä ottamatta huomioon lyydiä.” (Virtaranta & Koivusalo 1975: 224, ks. myös s. 231.)

4.2.10.3. Suomalaisten tutkijoiden antamat määrittelyt (taulukko)

Historiallisessa perspektiivissä suomalaisten tutkijoiden näkemykset lyydiläisten kielelliseen identifiointiin kehittyivät 1820-luvulta lähtien lyydiläismurteiden tunnistamisesta vepsäläis- tai aunukselaismurteiksi kohti lyydin tunnistamista erilliseksi itämerensuomalaiseksi kielimuodoksi.

Seuraavassa taulukossa 6 referoidaan suomalaisten tutkijoiden esittämät lyydiläisten kielelliseen identifiointiin liittyvät näkökulmat, jotka on tuotu esille,

rinnastettuina heidän lyydiläismurteiden tietämykseensä. Hakasuluissa esitetään lisätietoja. Tähdellä (*) osoitetuista murteista tutkijoilla on ollut vain yleistietoa, muttei mm. kielennäyte-esimerkkejä.

Vuosi- kymmenet	Tutkijat	Murretietämys			Kielen identifikaatio					
		lyydP ja Lmo	lyydK ja SP	lyydE	Lyydi	Vepsä	Aunus	Karjala		
1820	Sjögren	Td	Ph, Pr, V	-	+ [Ph, Pr]	+ [Td, V]	-	-		
1840	Lönrot	-	V	-	-	-	+	-		
1840	Europaeus	[Mun:n] Pl	Pr	-	-	+ [Pl]	+ [Pr]	-		
1850	Ahlqvist	Mun	Ph	-	-	+ [Ph, Mun]	+ [Mun]	-		
1870	Genetz	Mun, Sn, K:n Lk*, Pl*, Td*, Lmo*	Ph, V, Pr*, Ka*	Kj:n Mets*	-	+	-	-		
1900	Kujola	Ks, Sn, Pl, M, Lh, Kn	V, Post, TP, Ph, Pn, Ls, SP	Kj:n Pal	+	+ [Kj 1910]	-	-		
1920	Kettunen	+ [Td, B 1922; Sn]	+	+	-	+	-	+		
1940	Turunen	+	+	+	+	-	-	-		
1960	Virtaranta	+	+	+	+	-	-	-		

Taulukko 6. Lyydiläismurteiden tietämys ja kielen määrittely suomalaisessa kielentutkimuksessa.

5. Lyydiläismurteiden kontrastointi

5.1. Lyydin murrejako

Juho Kujolan lyydiläiskirjoituksissa (1910, 1928, 1932) ja hänen toimittamassaan *Lyydiläismurteiden sanakirjassa* on käsitelty lyydiä eri lyydiläiskyllissä puhuttujen murteiden kokonaisuutena. Tämän mukaan, esim. Sununsuun murre vastaa Munjärven kunnan Sununsuun kylässä puhuttua murretta (ks. LMS s. VIII–IX). Tästä teki poikkeuksen Kuujärven (tai kunnan mukaan *Vaaženin*) murre, jonka Kujola aluksi oli katsonut kuuluvaksi vepsän kieleen (1910: 163, 1928: 97) ja jonka nimellä hän tarkoitti myöhemmin Kuujärven kyläryhmässä puhuttua lyydiläismurretta (1932: 518, LMS s. VIII).

Lyydin jaon päämurteisiin esitti ensimmäisenä Aimo Turunen (1946: 24–40, karttaliite; ks. Karttaliite, kartta 7). Turusen mukaan eri ominaisuuksien perusteella lyydistä voidaan erottaa neljä päämurteistoa: varsinaislyydi, Kuujärven ja Saavan Prääsän murteistot ja *Lohmoiojan* eli Lohmojan murre. Näiden lisäksi hän mainitsee erikseen sammuneen Järventakuisen murteen. Turusen laatimassa *Lyydiläisalueen murrekartassa* Lohmojan ja Järventakuisen murteita kutsutaan myös venäläisasutuksen eristäminä *murresaarekkeiksi*.

Määrittelemänsä *varsinaislyydin* Turunen on jakanut kahtia pohjoismurteisiin eli pohjoislyydiin, jonka murteita puhutaan Viitanan kylän pohjoispuolella, ja keskimurteisiin eli keskilyydiin, jonka alue sijaitsee Kuujärven ja pohjoislyydin välimaastossa. Turusen mukaan keskilyydin muodostavat Pyhäjärven, Terun Prääsän ja Viitanan murteet (1946: 27–30, ks. myös Barantsev 1975: 8).

Pyhäjärven ohella Turunen luettelee Pyhäjärven murteeseen kuuluviksi seuraavat kylät: Simanisto, Ristani, Peltainen, Palatesjärvi, Hedisto, Nirkka, Präkkä, Lokinselkä, Vaskova ja Kaara (1946: 28). Kaskana, joka ei liity Pyhäjärven alueeseen, ja Lismi, joka v. 1905 kuului Pyhäjärven kyläryhmään (ks. Härkönen 1920: 369, 393; Barantsev 1978: 12–13), ovat jääneet häneltä tarkemmin määrittelemättä (ks. Turunen 1946: 26–30). Kaskanassa ja Lismillä puhutut murteet voi katsoa keskilyydiin kuuluviksi omiksi murteikseen, kuten niiden murreominaisuuksiin nojaten tarttolaiset tutkijat ovat ehdottaneet (Kehayov & al. 2012: 70, 100). Tosin Pyhäjärvellä asuvat kielenoppaani pitävät Lismiä osana Pyhäjärven murretta, mikä käsitys perustuu ensisijaisesti Lismin ja Pyhäjärven maantieteelliseen läheisyyteen ja niiden kuuluvuuteen samaan maalaiskuntaan. Kaskan murretta kielenoppaani ovat silti pitäneet Pyhäjärven murteesta poikkeavana.

Turusen mukaan pohjoismurteet jakautuvat edelleen ns. *s-murteisiin* eli eteläisempään ryhmään, jota hän kutsuu myös Suojun ryhmäksi, ja *š-murteisiin* eli pohjoisempaan ryhmään, jonka murteita puhutaan Munjärveä ja Santalanjärveä ympäröivissä kylissä. Tämän jaon tärkein kriteeri on *s:n* edustuksessa: eteläisemmässä ryhmässä sananalkuinen *s* on kaikkialla säilynyt, mutta pohjoisemmissa murteissa se on etuvokaalin edellä muuttunut *š:ksi*. Suojun ryhmään kuuluu kolme alamurretta: Naamoilan, Honkaselän ja Kenjärven murteet. *š-murteet* ovat edelleen jaettavissa kahtia Munjärven ryhmään

(Haljärvi, Munjärven Lahti, Possinkylä, Päljärvi, Sakarvoja, Sununsuu ym.) ja koillisryhmään (Palolampi, Kortassi, Lismajärvi, Tiutia, Selkien kylät, Suopohja ym.).

Aimo Turunen oli näin esittänyt lyydiläismurteiden välisiä, laadultaan monimutkaisia suhteita kuvailevan murrejakorakenteen, joka sai laajan tunnustuksen kielentutkijoiden piireissä. Esimerkiksi Neuvostoliiton tiedeakatemian puitteissa toiminut Aleksandr Barantsev on hyödyntänyt sitä lyydiläistutkimuksissaan (1975: 7–11, 1978: 5–8). Barantsev on silti yksinkertaistanut lyydin päämurteiden kolmijaon pohjoislyydiin, keskilyydiin ja Kuujärven lyydiin (ks. Karttaliite, kartta 8). Käytännössä Turusen murrejako tuntuukin rakenteellisesti ylikuormitetulta ja harhautavalta, mikä koskee erityisesti hänen käyttämäänsä *varsinaislyydi*-käsitettä sekä pohjoislyydin monimutkaista jakoa eri murreryhmiin.

Lyydiläismurteiden äännehistoriassa Turunen (1946, 1950) on yrittänyt operoida sekä käsitteillä *pohjois-* ja *keskilyydi*, että niitä molempia tarkoittavalla termillä *varsinaislyydi*, joista edelliset osoittautuivat jälkimmäistä tarkoituksenmukaisemmiksi. Turusen esittämä käsite *varsinaislyydi* (1946: 26) palautunee siihen aikaan, jolloin Juho Kujola epäroï lukea Kuujärven murretta lyydiläismurteisiin kuuluvaksi. Tämä käsite (vir. *pärislүүdi*) on edelleenkin kielentutkijoiden käytössä (ks. mm. Viitso 1985, 2008: 64–67).

Varsinaislyydi-käsitteen käytön varjopuolena on kuitenkin se, että sen yhteydessä eräissä venäläistutkimuksissa Kuujärven murre on saattanut jäädä kokonaan pois lyydiläismurteiden joukosta (ks. mm. Zaikov 1987: 5, Klementjev 2008: 12). Tämä tapahtui siitäkin huolimatta, että venäläinen murretutkimus on perinteisesti lukenut Kuujärven murteen kuuluvaksi lyydin yhteyteen nimellä *Mihailovskij dialekt ljudikovskogo naretšija karel'skogo jazyka* (Bubrih 1948b: 45) tai *ljudikovskij dialekt Mihailovskogo sel'soveta* (Bubrih 1950a: 144, 1950b: 86).

Mainittu näkemys perustuu varsin kyseenalaiseen väitteeseen siitä, että ”tutkijoiden keskuudessa ei ole yhteistä mielipidettä siitä, kuuluuko se (Kuujärven murre) karjalan (so. lyydin) vai vepsän kielen murteisiin” (Zaikov 2000: 26). Elinvoimaisimpana murteena Kuujärvi on kuitenkin ollut jo niin pitkään koko lyydin kirja- ja opetuskielen pohjana (ks. mm. Pahomov 2009), että sen kuuluvuutta lyydiläismurteisiin ei voi enää kyseenalaistaa. Varsinaislyydin käsite on täten harhaanjohtava eikä käyttökelpoinen (Pahomov 2011: 10).

Muutama vuosi sitten pohjoiskarjalan tutkija Pekka Zaikov (1999: 7, 10, 2000: 26–27, 29) esitti toisenlaisen lyydiläismurteiden jaon, joka poikkeaa lyydiläistutkimuksessa yleisesti hyväksytystä murrejaosta (Turunen 1946, 1950; Virtaranta 1963a, 1967, 1994; Barantsev 1975, 1978; Itkonen 1971, Suhonen 1974, Virtaranta & Suhonen 1983, Larjavaara 1986b, Koivisto 1993 jne.). Zaikovin ehdottama lyydin murrejako perustuu Eino Leskisen (Karttaliite, kartta 2) Itä-Karjalan ja Suomen Raja-Karjalan entisen kuntarakenteen pohjalta laatimaan murrekarttaan (ks. Leskinen 1936: 201–202, karttaliite, 1937: 252–253, vrt. Zaikov 1999: 10, 2000: 29). Leskisen kartta on laadittu lähinnä *Karjalan kielen sanakirjan* (ks. KKS I s. LXIX, CIV) tarpeisiin ja sitä on sen jälkeen käytetty etenkin karjala-aunuksen murteita käsittelevissä teoksissa (esim. KKS, Ketunen 1960, Bubrih & al. 1997). Leskinen teki karttansa 1930-luvulla, jolloin lyydiläismurteita ei oltu vielä jaettu päämurteisiin. Niinpä se ei lyydin osalta esittele murrejakoa, vaan *lyydiläisaluetta*.

Zaikovin mukaan karjalan kielen kolmantena päämurteena pidettävä lyydi (ven. *ljudikovskoje narešije karel'skogo jazyka*) koostuu neljästä murteesta, joita ovat *pohjoislyydi* (eli Kontupohjan murre), *keskilyydi* (eli Munjärven murre), *etelälyydi* (eli Pyhäjärven murre) ja *Kuujärven lyydi* (Zaikov 1999: 7, 10, 2000: 26–27; Kert 2004: 48–49, ks. myös Klementjev 2008: 12). Tällaisen jaon lingvistiset kriteerit jäävät kuitenkin arveluksi, koska tekijä ei ole perustellut lähemmin malliaan. Zaikovin (2000: 29) laatimasta karjalan kielen murrekartasta Kuujärven murre (ven. *mihailovskij dialekt*) puuttuu kokonaan ja sen puhuma-alue kuuluu Nekkulan livviläismurteelle. Lohmojan, Järventaukuisen ja Saavan Prääsän lyydiläismurteet ovat jääneet Zaikovilta mainitsematta.

Turusesta poiketen Zaikov on tehnyt pohjoislyydistä kaksi erillistä lyydin päämurretta – *pohjoislyydin murteen* (ven. *severnojjudikovskij dialekt*) ja *keskilyydin murteen* (ven. *sredneljudikovskij dialekt*) – sekä vaihtanut keskilyydin perinteisen nimen *etelälyydiksi* (ven. *južnojjudikovskij dialekt*). Zaikovin esittämät *pohjois-*, *keski-* ja *etelälyydin* käsitteet perustunevat Turusen näkemykseen varsinaislyydistä. Zaikovin käsitys pohjoislyydistä, jonka mukaan se ei edusta yhtä, vaan kahta erillistä lyydin päämurretta (ns. *pohjois-* ja *keskilyydiä*), on yhdistettävissä siihen, että yhtenäistä pohjoislyydin murrealuetta Turunen (1946: 30–35) on edelleen jakanut murreryhmiin. Zaikovin (2000: 26) murrejaon mukaisia *pohjois-*, *keski-* ja *etelälyydiä* edustavat hänen tutkimuksessaan Tiutian, Haljärven ja Pyhäjärven kylämurteet, joiden aineistoa hän on löytänyt painetuista teoksista. Zaikovin erottamien lyydin päämurteiden koostumus jää kuitenkin epäselväksi, koska niiden alamurteiden luettelo häneltä puuttuu.

Lyydin päämurteiden alueet ja niiden väliset rajat Zaikov (mts. 29) esittelee pelkästään *Karjalan kielen murteiden kaavamaisessa kartassa*, jota ei ole varustettu asianmukaisilla paikannimillä. Epäselvä on Zaikovin murrejaossa Suojun ryhmän eli Naamoilan, Honkaselän ja Kenjärven Länsikylän pohjoislyydiläisten murteiden asema, jotka Turunen on selvästi erottanut ns. *š-murteista* eli Munjärven ryhmän ja koillismurteiden muodostamasta kokonaisuudesta (Turunen 1946: 30–32). Zaikovilla taas Munjärvi ja koillismurteet ovat kaksi erillistä lyydin päämurretta, joita hän kutsuu *pohjois-* ja *keskilyydiksi*. Viitanan murre, joka perinteisessä murrejaossa mm. Pyhäjärven ohella katsotaan osaksi keskilyydiä (Turunen 1946: 27–30, karttaliite; Barantsev 1975: 8, Koivisto 1993: 187, Kehayov & al. 2012 ym.; ks. Karttaliite, kartta 7), kuuluisi Zaikovin mukaan Munjärven yhteyteen eli Turusen määrittelemään pohjoislyydiin (Zaikov 2000: 26–27, 29; Žukov & Litvin 2015: 191, 196).

Eräät petroskoilaiset tutkijat harkitsematta kutsuvat Zaikovin murrejakoa venäläisen tradition mukaiseksi korostaen, että tällöin se eroaa Turusen näkemyksestä (Žukov & Litvin 2015: 196). Ennen Zaikovia (1999, 2000) Petroskoissa toiminut Baratsev (1975, 1978) on silti noudattanut tutkimuksissaan Turusen mallia. Poiketen Zaikovin innovaatiosta KKH:n tutkimuksissa on mm. Munjärven lyydiläisiä perinteisesti kutsuttu *pohjoislyydiläisiksi* (ks. Tarojeva 1965: 98–99).

Uusimmissa venäläisjulkaisuissa (ks. Žukov & Litvin 2015: 28, 38, 44–45, 75, 144–152, 190–191, 196–197, 200–201) Turusen, Barantsevin, Itkosen ja muiden tutkimukset yritetään soveltaa Zaikovin malliin, mikä aiheuttaa epäselvyyttä ja sekaannuksia. Ongelmalliseksi osoittautui myös *etelälyydin* käsite, jolla Zaikovin murrejaossa tarkoitetaan Pyhäjärven ja Prääsän murteita (mts. 144, 147, 191, 196). Toisaalta lyydiläisalue jatkuu sieltä etelään Kuujärvelle ja Sakilaan, joiden asukkaita Venäjälläkin on

tapana kutsua *etelälyydiläisiksi* (mts. 38). Kyseistä murrejakomallia ei voi kuitenkaan hyväksyä ilman vakuuttavaa argumentointia, jota Zaikovin tutkimuksissa ei ole esitetty (ks. lisäksi lukua 1.2. Aineistosta).

Tässä työssä, kuten myös edellisissä tutkimuksissani (ks. mm. Pahomov 2000c ja 2011), nojaten Aimo Turusen (1946) esitykseen käsittelen lyydiläisten puhumaa kieltä kolmesta päämurteesta koostuvana: pohjoislyydi, keskilyydi ja Kuujärven lyydi sekä näiden ohella kolme erillismurretta, joita ovat Lohmojan, Järventakuisen ja Saavan Prääsän murteet (murrejaosta ks. myös Pahomov 1993a: 28, 1995: 110, 2007a: 32). Tämän ohella Koikarin murretta, jonka Turunen (1946: 5) ja Virtaranta (1967: 88, 1972: 10) katsoivat eteläkarjalan murteeksi, mutta Leskinen (1936: 201–202, karttaliite, 1937: 252–253), Nissilä (1967: 35–36, karttaliite) ja ALFE (2: 23) liittivät lyydin murrealueeseen (ks. Karttaliite, kartta 2–3), käsittelen lyydin yhteydessä pohjoislyyidin ja eteläkarjalan välisen törmäysmurteen ominaisuudessa (ks. Pahomov 2000c luku 1.2.3.).

Kaikki lyydin päämurteet sisältävät tai ovat sisältäneet alamurteita. Erityisesti pohjoislyyidin yhteydessä tarvittaessa puhun myös sen alamurteiden muodostamista murreryhmistä, nimittäin Suojun, Munjärven ja koillismurteiden ryhmistä. Keskilyyidin katson koostuvan Kaskan, Pyhäjärven, Lismin, Terun Prääsän ja Viitanan murteista (vrt. Kehayov & al. 2012: 70, 100). Näiden lisäksi voi puhua venäläistyneiden Postan ja Matrosan kylien lyydiläismurteista, jotka myös kuuluivat keskilyydiin.

Etelälyydillä tarkoitan lähinnä Kuujärven murretta yhdessä Järventakuisen murresaarekkeen kanssa (ks. Pahomov 1995: 110, vrt. Larjavaara 1986b: 415, Koivisto 1993: 187), jota on puhuttu kuujärveläiskylien itäpuolella nykyisellä Leningradin alueella (ks. Turunen 1946: 5–6, 39–40, 1977: 176–179, 184–185). Keskilyydiläinen Kaskan murre yhdistää etelälyyidin keskilyydiin, jota puhutaan Kuujärven pohjoispuolella nykyisessä Prääsän piirissä. Ennen Venäjän vallankumousta Kuujärvi, Järventakuinen ja Kaskana kuuluivatkin samaan Vaasenin kuntaan eli *volostiin* (SNM 1905: 46–47). Murrejakokaavan keventämiseksi kielellisten, maantieteellisten, historiallisten ym. yhteyksien perusteella on myös mahdollista yhdistää muutkin erillismurteet lyydin päämurteisiin: Lohmoja pohjoislyydiin ja Saavan Prääsä keskilyydiin (ks. Pahomov 1995: 110, 2014a: 213).

Lyydin päämurteiden muodostumiseen ovat vaikuttaneet etenkin niiden erilaiset kieliympäristöt (ks. Pahomov 1995: 110, 2011: 10). Pohjoislyydillä on ollut leimaavia kosketuksia eteläkarjalaan ja keskilyydillä aunukseen (vrt. Turunen 1947: 5, 11). Etelälyydiläiset taas kommunikoivat eniten heille taloudellisesti tärkeän Vaasenin venäläisalueen kanssa, minkä johdosta heidän kielensä säilyi vanhemmalla kannalla. Muihin lyydin päämurteisiin verrattuna etelälyydi on lähimpänä vepsää. Lyydin murrealueet kehittyivät myös erilaisissa maastollisissa olosuhteissa, minkä lisäksi kasvavat venäläis-asutukset erottivat niitä toisistaan (Kehayov & al. 2012: 59).

5.2. Sanasto

Lyydi osoittaa yhtäläisyyttä toisaalta karjala-aunukseen ja toisaalta vepsään jo sanastollisella tasolla. Aunuksen kuvernementissa puhuttujen aunuksen ja äänisvepsän sanastoroja käsitteli aikoinaan Pavel Uspenski (1912: 13–15). Dmitri Bubrihin mukaan etenkin

leksikon osalta lyydi, aunus ja vepsä muodostavat sellaisen kokonaisuuden, joka asettuu vastakohdaksi varsinaiskarjalalle (1950a: 143–144). Aunuksen ja lyydin leksikaalista kontrastointia varsinaiskarjalaan esitteli Georgi Kert (1983: 66, 2000: 7–8).

Kert samalla huomautti, että on vaikea löytää sellaisia sanoja, jotka liittyen lyydin ja aunuksen perussanastoon eivät ulottuisi siitä johonkin varsinaiskarjalan murteeseen. Niinpä KKS:n mukaan Kertin esittämästä 7–8 lyydiläis-aunukselaisesta lekseemistä kaikki esiintyvät murteittain eteläkarjalassa ja kaksi myös pohjoiskarjalassa. Kertin mukaan tästä syystä leksikaalisista eroista puhuen tarkoitetaan lähinnä vain niitä sanoja, jotka esiintyvät lyydin, aunuksen tai varsinaiskarjalan useimmissa murteissa. Vepsän, lyydin ja aunuksen yhteisiä sanoja tarkastellessa on siis syytä huomioida erikseen sellaiset tapaukset, jotka esiintyvät aunukseen välittömästi rajoittuvien eteläkarjalaisten murteiden (Suojärvi, Suistamo jne.) ulkopuolella: niitä osoitetaan seuraavaksi nuolella (→).

Näihin lähtökohtiin nojaten voidaan Kuujärven sanavarasto jakaa levikin perusteella eri ryhmiin:

- 1) veps.-lyyd.-aunukselaiset sanat, esim.
 1. *agd'* 'pää, loppu', vrt. karj. *piä*;
 2. *babarm* 'vadelma', lyydP *vagarm* ~ *vagarmo*, veps. *babarm* ~ *vabarm*, aun. *vagoi* ~ *vavoi* ~ Kaakk *vavarjo* (→ karjE), vrt. karjE (Tunk) *vuapukkain'e*, P *mal'ina*;
 3. *čond'žuo* ~ *čond'žuu* 'kirppu', vrt. karj. *kirppu*;
 4. *eht'ilta*', vrt. karj. *ilta* ~ *ilda*;
 5. *el'geta* 'ymmärtää' (→ karjE, ks. Kert 1983), vrt. karjE (Tv) *ümmärd'ia*, P (Uht) *ümmärtöä*;
 6. *havad* 'säkki', vrt. karj. *värčči*;
 7. *hura* 'vasen' (→ karj., ks. Kert 1983), vrt. karj. *vašen* ~ *važen* ~ *vazen*;
 8. *kielastada* 'valehdella' (→ karjE, ks. Kert 1983), vrt. karj. *valehella*;
 9. *l'üüd'ikš* 'lyydiksi; livviksi (harv.)', vrt. karj. *karjalakši*;
 10. *muju* 'väri(aine)', vrt. karjP *muju* 'muju, kivijauho, kivensiru' (KKS);
 11. *möst* ~ *mest* 'taas, jälleen', vrt. karj. *toaš* ~ *tuaš* ~ *toas* ~ *tuas*;
 12. *n'eičuk* 'pieni tyttö', vrt. karjE (Tv) *t'üt't'ön'e*;
 13. *n'ižu* 'vehnä' (→ karj.), vrt. karj. *vehnä*;
 14. *pal'l'ain'e* 'vasara', vrt. karj. *vasara* ~ *vazara*;
 15. *r'äkk* 'kuuma' (→ karjE, ks. Kert 1983), vrt. karj. *äkie* ~ *ägie*;
 16. *sanged* 'paksu', vrt. karj. *pakšu* ~ *paksu*;
 17. *s'iaata* 'tehdä, valmistaa', aun. *seädeä* ~ *siädiä* 'valmistaa morsian; karhita' (KKS), vrt. karjE *load'ie* ~ *luad'ie*, P *loat'ie* ~ *luat'ie*;
 18. *soba* 'vaate' (→ karjE, ks. Kert 1983), vrt. karj. *voate* ~ *vuate*;
 19. *säigend'aug* 'sana(n)jalka', lyydK (Lm) *staganheine*, vepsK (Pe) *sän'ijoug*, aun. *štanajalgu*, Smj *št'agan*, vrt. karjE (Tv) *luz'ikkahein'ä*;
 20. *ägez* 'äes', aun. Sl *äges* (Pohjanvalo 1947: 162), vrt. karj. Tv *aštova* (Punžina 1994: 16) / aun. Kaakk *astuv* ~ *as't'ivo* (Makarov 1990: 22);

2) karj.-aun.-lyydiläiset sanat, esim.

1. *hukk* 'susi', vrt. veps. *händ'ikaz*;
2. *huba* 'pieni', vrt. veps. *huba* 'paha, heikko, sairas';
3. *huogiž* 'halpa', vrt. veps. *odv ~ odau ~ odou*;
4. *nena/huomn'ed* 'sieraimet', vrt. veps. *n'ena/särmed ~ -säl'mged*;
5. *höšt'ö* 'lanta' < **höistek* (ks. Ojansuu 1918: 37, Virtaranta 1946: 27), vrt. veps. *here*;
6. *in'ehmuo ~ in'ehmuu* 'naisihminen', vrt. veps. *in'ehmoi ~ in'ehmoo* 'kömpelö, laiska ihminen; sairasteleva ihminen; (vepsE) 'naista tarkoittava haukkumasana' (SVJ s. 149);
7. *Yl kirkta* 'huutaa', vrt. veps. *kidoštada ~ kidastada*;
8. *korvuo ~ korvuu* 'korvo, saavi', vrt. veps. *kerandez*;
9. *kül'ü* 'sauna', vrt. veps. *kül'bet*;
10. *l'eikata* 'leikata', vrt. veps. *čapta*;
11. *man'd'žuo ~ man'd'žuu* 'mansikka', karjE (Tv) *man'd'žo*, vrt. vepsÄ *manzikein'e*;
12. *mučuo ~ mučuu* 'nuorikko, nuori vaimo; vaimo (hellästi); tyttölasta saamaton vaimo', lyydP, K *muč(u)oi ~ (Pk) mučuo* (LMS s. 250), aun. *mučoi*, karjE (Tv) *muččo*, vrt. vepsÄ *mur'z'ein ~ mur'z'äin*', K *mur'z'äin' ~ mur'z'ei*, E *mor'z'ää* 'nuorikko, nuori vaimo; pajan vaimo' (SVJ s. 338);
13. *reng* 'ämpäri', lyydK *rengi*, vrt. veps. *vädr* / lyydP *viedr*, K (V) *viedre*;
14. *takk* 'taakka', vrt. veps. *kandan*', *ezima*;
15. *vuotta* 'odottaa', vrt. veps. *varastada*;

3) veps.-lyydiläiset sanat, esim.

1. *kuar* 'lahti', Ph *kuare* 'id.?'; vepsÄ, K *kar(a)* 'pikku lahti, lahdeke', vrt. aun. *lahti*, *guba*; karj. *lakši*, *guba ~ kupa* / lyydP *guba*, *laht ~ laht'*; K *guba*, (V) *laht'i*;
2. *lava* 'lattia', vrt. aun.-karj. *late ~ lat'e*;
3. *mättaz ~ mättäz* 'pieni mäki, kumpu, kunnas; myös mätäs', Jt *mätaz* 'mäki' (Turunen 1946: 40); vepsÄ, Jä *mättaz* 'pieni mäki, kumpu, kunnas', vrt. aun.-karj. *mätäs ~ mätäs* 'mätäs; rykelmä, pehko' / lyydP, K *mätaz ~ mätäs* 'mätäs, pensas'; vepsK *mätaz* 'mätäs';
4. *pakuin'e* 'keltainen', Ka *pakuine*, vrt. aun. *keldaine*, karj. *keltan'i ~ keldan'i ~ keldan'e ~ keldane* / lyydP *keldain'e*, K *keldaine*;
5. *purde* 'lähde', Ka id. (Mullonen 2002: 162); vepsÄ (S), K (Jä, Vil, Pe) id., vrt. aun. *silmükaivo*, karjE *šilmälähe* / lyydP *rod'n'ik(k)*, (Td, Ks) *lähte*; K (Lm) *rodn'ikke*; vepsÄ (Kask) *urt'ing*, K *uhr'ing*, *l'ähte*;
6. *pövü* 'turkki', vrt. aun.-karj. *turkki ~ turki* / lyydK *turkki*;
7. *rikta* 'tappaa', vrt. aun.-karj. *tappua*;
8. *s'iemeta* 'kylvää', vrt. aun. *külveä ~ külviä*, karj. *kylvöä ~ külveä ~ külviä*;
9. *särez ~ säräz* 'päre', Jt *siärez* (Turunen 1946: 40), vrt. aun. *päre ~ päreh*, karj. *päre* / lyydP, K *päre*;
10. *ägestada* 'äestää, karhita', vrt. aun. *astavoija ~ astoija ~ astivoija ~ Kaakk astuvoija*, karj. *ašt'ivoija ~ ast'ivoija ~ astavoija ~ Tv aštoija*;

- 4) vepsäläiset sanat, esim.
1. Pal *kül'büül'e* 'uimaan'; vepsK, E *kül'bele* 'id.', vrt. aun. Kaakk *kezoil'e*;
 2. *laptaha* 'sivuun, syrjään', veps. *laptas* 'syrjässä, sivussa', vrt. lyydP-karjE *čura* 'puoli, syrjä' / Kj *čura* 'puoli, syrjä';
 3. *l'ämüö* ~ *l'ämüü* 'valo, tuli; nuotio', vrt. lyydP-karj. *tuli* ~ *tul'i*;
 4. *munaan'e* 'kananmuna (johdos)', vrt. lyydP *d'äičč*, K *d'aiče*, aun. *jäiččü*, karj. *jäiččä*;
 5. *n'iemak* : *n'iemako-* 'niemi (johdos)' (~ Kj harv. *n'iem*); vepsK (Pe) *n'emak* 'id.', (P) *n'emak* 'kaita kannas', vrt. aun.-karj. *niemi* / lyyd. *n'iem(i)*, veps. *n'em*';
 6. *tapta* 'puida', vrt. lyydP, K *tappada* 'tappaa'; aun.-karj. *tappoa* ~ *tappua* 'tappaa';
 7. *übüz* 'kinos', vrt. lyydP, K *kivos* ~ *kibos*, aun. *kivos*;
- 5) aun.-lyydiläiset sanat, esim.
1. Mets *kezuul'e* 'uimaan', lyydK *kez(u)oile*, aun. *kezoil* ~ *kezoile* ~ *kezoil'e*, vrt. veps. *kül'bele* / Pal *kül'büül'e*;
 2. lyyd.-aun. *murgin* 'päivällinen' (LMS s. 248, Markianova & Mensonen 2006: 210), vrt. veps. *mur'gin* ~ *mur'gin'* 'aamiainen' (SVJ s. 338, VVS), karjP *murkina* 'aamuateria' (KKS);
 3. *počč* 'sika'; lyydP, K *počč* ~ *počči*; aun. *počči*, vrt. veps. *šiga*, karj. *šika* ~ *šiga* ~ *šiga*;
 4. *varuo* ~ *varuu* 'varis (johdos)', lyydK *varuoi* ~ (V) *varuo*, aun. *varoi*, vrt. vepsÄ, K *variš*; karjP, E *varis* / lyydP *variž* ~ *variš*;
 5. *vuaksaan'e* 'kimalainen (Bombus)'; aun. Kaakk *vuoksahaine* ~ *vuoksajaine* 'kimalainen (Bombus)', Sl *vuapsahan'e* 'vaapsahainen, ampiainen, kimalainen', vrt. veps. *bapshain'e* 'ampiainen'; karjE (Ilom) *vuapšahañi* 'ampiainen (Vespa vulgaris)', P (Jysk) *vuapšahañi* 'ampiainen (Vespa vulgaris)' / lyydP *vuapsahain'e* ~ *vuaksahaine* 'vaapsahainen, ampiainen (Vespidae)', aun. Smj *vuaksahain'e* 'vaapsahainen, ampiainen';
- 6) veps.-karjalaiset sanat, joiden vastineita muissa lyydiläismurteissa ja aunuksessa ei tavata, esim.
1. *čiiib* 'keinu'; vepsÄ id., K, E *čibu*; karjE (Tv) *čiebu*, vrt. lyydP *l'ied'ž*, K *l'ied'žu*; aun. *lied'žu*;
 2. *edahan* 'kaukana', veps. id., karj. *etähänä* ~ *edähänä*, vrt. lyydP, K, aun. *loitton* / karj. *loittona*;
 3. Pal, Yl *man'd'žokaan'e* 'mansikka (johdos)'; vepsÄ *manzikein'e*, K (P) *manz'ikäin'e*; karjE *man'čikkan'e*, vrt. lyydP, K *man'd'ž(u)oi*, (Post) *man'd'žuo*; aun. *mand'žoi* ~ *man'd'žoi* / Js *man'd'žuo*, karjE *mand'žoi* ~ *man'd'žo(i)*;
- 7) veps.-aunukselaiset sanat, joiden vastineita muissa lyydin murteissa ja karjalassa ei ole havaittu, esim.
- *suomest* 'suola-astia'; vepsÄ *sol'mest*, K *suumest* ~ *soumest*, E *solast'ii*; aun. Smj *suolašte*, vrt. lyydP *suolvakk*, K *suolvakke*; karjE, P *suolavakka* / aun. *suoluvakku*;

- 8) karj.-aunukselaiset sanat, joiden vastineita muissa lyydin murteissa ja vepsässä ei ole havaittu, esim.
- *mömmö* 'karhu (lasten kielellä)'; karjP, E *mömmö*; aun. Smj *mömmöi*;
- 9) Kuujärven omat sanat, joita ei ole tavattu muualla, esim.
1. *omas'ien* 'karvalaukku', vrt. Kj *vahalauk* ~ *bahalauk*;
 2. *pipper* 'pippuri' (<?suom.), vrt. aun. *pertsu*, karjP, E *perčču*;
 3. *veraa* 'piha', vrt. veps. *irdau* 'ulkona, pihalla', lyyd.-aun.-karj. *piha*.

Esitettyjen esimerkkien lisäksi Pavel Uspenskin tapaan (1912) voi luetella joukon venäläisperäisiä sanoja, joiden omaperäiset vastineet puuttuvat Kuujärven lyydistä ja eräistä muista kielimuodoista. Tällaiset venäläisyydet, jotka nähtävästi lainattiin jo ennen 1900-lukua, ovat kuitenkin vähemmän varmoja, koska ne ovat voineet ainakin osaksi lainautua eri kielimuotoihin erikseen. Tällaisten tapausten huomioiminen levikkiryhmien vertailussa ei muuta olennaisesti ryhmien välisiä suhteita. Kyseessä olevat lekseemit liittyvät seuraaviin levikkiryhmiin (ks. taulukko 7. Kuujärven lyydin leksikaaliset suhteet muihin lyydiläismurteisiin ja lähimpiin sukukieliin.):

- 1) veps.-lyyd.-aunukselaiset sanat, esim.
 - *cerkov* ~ *cerkou* 'kirkko', lyydP *čerkou* ~ *cerkou* (Virtaranta 1976: 148, LMS s. 440), vepsÄ *cerkou* (Uspenski 1912), aun. Smj *cerkovu* (KKS), vrt. karj. *kirikkö* / vepsK, E *pagast*; aun. *kirikkö*;
- 2) karj.-aun.-lyydiläiset sanat, esim.
 1. *gr'iba* 'tatti', vrt. veps. *babuk*;
 2. *narod* 'kansa, ihmiset, väki', lyydP id., aun. *narodu*, karj. *naroda* ~ *narota*, vrt. veps. *rahvaz* / karj. *rahvaš* ~ *rahvas*, lyyd.-aun. *rahvaz* ~ *rahvas*;
- 3) veps.-lyydiläiset sanat, esim.
 1. *kruug* '(ajoneuvon) pyörä', vrt. aun.-karj. *ratas*;
 2. *navet'ta* 'rakastaa', vrt. aun. *suvaija*, karj. *šuvata* ~ *suvata*.

Myös nämä tapaukset osoittavat, kuinka Kuujärven sanasto kehittyi suhteessa muihin lyydiläismurteisiin ja niiden lähimpiin sukukieliin.

Lekseemi *vavarno* esiintyy Kuujärvellä, pohjoislyydissä, vepsässä ja kaakkoisaukuksessa, ja sen levikki ulottuu myös lyydiläisalueen pohjoispuolella ja Sisä-Venäjällä puhuttuihin eteläkarjalan murteisiin (ks. lukua 5.3.3.2. Kuujärvi ja eteläkarjala). Muutoin aunuksessa on yleistynyt deminutiivinen muoto *vagoi* ~ *vavoi* (<< *vavarno*; Ojansuun 1918: 24), ja se levisi aunukselta keskilyydiin, Saavan Prääsään ja aunuksenpuoleiseen eteläkarjalaan. Turusen mukaan tämä vadelman nimitys voidaan selittää sanasta *vapa*, jolla on voinut olla merkitys '(pensaen) oksa, varsi' (1982: 316–317, vrt. Koponen 1991: 127–132, ALFE 2: 486).

Koko pohjoiskarjalan murrealueella *vavarno*-lekseemin leksikaalisena vastineena on venäläinen lainasana *mal'ina*, joka tavataan paikoin myös eteläkarjalassa ja aunuksessa (ks. KKS; ALFE 2: 481, 486). Vadelman nimitys *vaapukka*, joka esiintyy Suomen kaakkoismurteissa, paikoin muissakin itäsuomalaisissa murteissa ja inkeroisessa (Turunen 1982: 314–315, Koponen 1991: 127–130; ALFE 2: 481, 484, 488), näyttää

heijastavan muinaiskarjalan alkuperäistä lekseemikantaa. Lekseemi *vaapukka* esiintyy mm. eteläkarjalassa Korpiselän ja Repolan murteissa (Krp *vuabukka*, Rep *voabukkaine* ~ *boapukkaine* ~ *vuapukkain'i*), jossa Aimo Turunen tulkitse sen suomalaisperäiseksi lainaksi (1982: 315, ks. myös Genetz 1880, KKS; ALFE 2: 481, 484, 488). Lekseemin levikkialue ulottuu Raja-Karjalassa Salmille saakka, ja se esiintyy myös kaukana suomenkielisestä alueesta mm. eteläkarjalan Tunkuan murteessa muodossa *vuapukkain'e* (ALFE 2: 481, 484, 488). Tämän perusteella on esitettävissä, että kyseessä ovat pikemminkin jäännökset vanhasta karjalaisesta lekseemikannasta kuin suomalaislainat. Myös Repolan *b*-alkuinen rinnakkaismuoto viittaa siihen, että sanan ikä eteläkarjalassa ei ole nuori, koska se on ehtinyt mukautua lyydin tapaiseen *v*:n klusiiliutumiseen (ks. Turunen 1946: 326).

Kuujärven lisäksi 'pärettä' tarkoittava vepsäntapainen lekseemi tavataan Järventakuisen lyydiläismurteen diftongillisessa muodossa *siárez* (Turunen 1946: 40), vrt. vepsÄ, K *sárez*. Etymologisesti tähän sanaan Barantsev on liittänyt 1600-luvun alkupuoliskolle ajoitetun käsikirjoituksen lyydiläisloitsuissa esiintyvän tulkinnanvaraisen tapauksen allat. **sărănale*, ablat. **sărănal* loitsussa 6 (1987: 290), joka puhuisi lekseemin laajemman levikin puolesta lyydissä aiemmin. Mielestäni loitsujen **sărăn* on selitettävissä lekseemien (Kj) *sárez* 'päre' ja *kibin* 'kipinä' -kombinaatiosta. Myös Kuujärven sanastoon kuuluvien vepsäläis-lyydiläisten lekseemien *kuar(e)* ja *purde* merkitykset näytävät keskilyydissä hämärtyneen suhteellisen myöhään (ks. Mullonen 2002: 162–165).

Kujolan 1909 Kuujärveltä merkitsemä aunuksen sana *hieru* 'kylä' (1909: 30, LMS s. 70) ei kuulu Kuujärven perussanastoon. Mainittakoon, että lyydin Sununsuun *hier* 'paikka, kohta' ja Lismin *hieru* 'kylä' sekä karjE:n *hieru* 'kylä, kylän osa' (ks. LMS s. 70, KKS I s. 253) on lainattu aunukselaisista naapurimurteista. Kuujärven oma 'kylää' tarkoittava sana on vepsässä ja osittain myös karjala-aunuksessa (esim. Ktj *mejjän sijas*, *d'eröün'äs* 'paikkakunnassamme, kylässämme'; KKS) tunnettu venäläislaina *d'er'ein'*, jonka rinnalla harvoin tavattava aunukselaislaina *kül'ä* ei myöskään kuulu Kuujärven murteen perussanastoon.

Muita aunukselaislainoja, joita vain harvoin tavataan Kj:n murteessa, on esim. verbi *suvaata* 'rakastaa' (Virtaranta 1967: 106 ~ Kj *armastada*, *navet'ta*, *miel'es pidada*), joka esiintyy myös aunuksen vaikutuksen alaisessa Pyhäjärven murteessa, ja todennäköisesti verbi *čakata* 'haukkua, torua, moittia' (~ Kj *šumida*), joka on muuten tavantomainen lyydP:ssä ja lyydK:ssä, vrt. veps. *laida* 'torua'.

5.3. Rakenteelliset ominaisuudet

5.3.1. Lyydiläismurteiden sisäinen variaatio

Lyydiläismurteiden ominaisuuksia ovat aikoinaan kuvanneet Aimo Turunen (1946: 25), Aleksandr Barantsev (1975: 6–7) ja Lauri Kettunen (1960: 22–26, 293). Myös allekirjoittanut on aiemmin esittänyt oman näkemyksensä asiasta (ks. mm. Pahomov 1995: 110, 2011: 10, 29–36). Lyydiläismurteiden sisäistä variaatiota allekirjoittanut on tarkastellut etupäässä konsonantiston näkökulmasta lisensiaatintyössään (Pahomov 2000c). Oheisessa kuvauksessa luetellaan laajemmin sellaisia äänneopillisia piirteitä, joista

Kuujärven lisäksi on havaintoja muista lyydin murteista ja joita saattaa esiintyä myös vepsässä ja karjala-aunuksessa.

5.3.1.1. Kuujärvi ja muu lyydi: vokaalit

1) Pitkiä vokaaleja tai niihin rinnastuvia vokaaliaineksia esiintyy ensitavussa kaikissa lyydin murteissa (Järventakuisen murre mukaan lukien, ks. Turunen 1977: 177), karjala-aunuksessa ja äänisvepsässä sekä etenkin keskivepsän luoteismurteissa (ks. Tunkelo 1946: 550–570, 584–585, 903; Turunen 1950: 17, Kettunen 1960: 38), esim. Kj *riih* 'riihi', *hiir* 'hiiri', *s'iibed* 'siivet', *s'iir'iči* 'ohi, ohitse'; *puu* 'puu', *kuuz* 'kuusi', *suur* 'suuri'; *püü* 'pyy', *püüta* 'pyytää (kalaa)' / Jt *hiir* '(i), *siibed*; *puu*, *kuuz*', *suur* '(i); *püüta* (Turunen 1977: 177–178), vrt. vepsÄ, K (Krh) *riih* (~ Kask *rihi*), *siiriči*; *puu*, *kuuz*', *suur*'; *p'üü*, *p'üüdab* '(hän) pyytää (kalaa)' / vepsE, K *rih*, *pu*, *pü* (Tunkelo 1946: 35–36, 325–326, 549–550, 560–561, 568–569; SVJ, VVS). Pitkään *ii*:hin, *uu*:hun ja *üü*:hyn viit-taavia kirjoitustapoja tavataan lisäksi Jallahden teksteissä (ks. lukua 3.1.1. 1600-luvun lyydiläiset loitsut).

Äänis- ja keskivepsän pitkävokaalisia muotoja Kettunen (1960: 38) on selittänyt karjalais-aunukselais-lyydiläisestä vaikutuksesta, mutta Tunkelo (1946: 584–585, 903) vepsän alkuperäisen kannan säilymiseksi.

2) Pääpainollisessa tavussa lyydissä esiintyy alkuperäisten pitkien vokaalien diftongiutuminen, joka on ominainen myös karjala-aunukselle, mutta on vepsässä lähes tuntematon (Turunen 1950: 17; Kettunen 1940a: 292–293, 1960: 10–11, 37–38; Tunkelo 1946: 539–585, 875–876), esim. Kj *mua* 'maa', *piä* 'pää', *suo* 'suo', *üö* 'yö', *kiel* 'kieli', vrt. vepsÄ, K, E *ma*, *pä*, *so*, *ö*, *kel*' (SVJ, Virtaranta 1967).

Toisaalta äänis- ja ojatincepsässä mm. odotuksenmukaisen lyhyen *O*:n ohella on myös diftongiutumisen merkkejä, joita tavataan pääpainollisessa tavussa alkuperäisen pitkän tai harvemmin lyhyen *o*:n paikalla (ks. Tunkelo 1946: 542–545, 578–582, 881), esim. vepsÄ (S) *kuol*' (~ *kol*') 'kuoli', *m'üost* (~ *m'öst*) 'taas, jälleen', *s'üom* (~ *s'om*) 'ruoka'; (St) *d'uoda* (~ *d'oda*) 'juoda', *m'üoha* [merkitty täysdiftongilla, mts. 581] 'myöhään', *m'üost*, *s'üöm*, *üoks* 'yöksi', *uorg* 'notko'; (Kask) *nuor* (~ *nor*: *norad*) 'nuora; nuuraa, nuorat', *üoks*, *kuoda* 'kanakoppi'; K (L) *kuol*', *juosta* 'juosta', *nuored* 'nuoret', *müöst* (~ *möst*), *süöd'he* 'syötiin' (~ *s'ö-*), *üöks* (~ *öks*); (Ts) *kuol*', *müöst*, *s'üötai* 'syöttäjä'. Tunkelon mielestä tällaisissa tapauksissa ensin oli tapahtunut pitkän vokaalin lyheneminen. Vepsän *UO*:llisten muotojen takana hän näki venäjän vaikutuksen, mutta ei ole sulkenut pois sellaista selitysmahdollisuutta, jonka mukaan ne olisivat kulkeutuneet vepsään lännestä (ts. lyydistä) siirtolaisten mukana (mts. 545).

Ensitavun alkuperäisten pitkien *aa*:n ja *ää*:n paikalla lyydissä tavallisesti esiintyvät diftongit *ua* ja *iä*, joiden murteittainen variaatio on vähäistä. Karjalan tapaista *ua* ~ *oa*, *iä* ~ *eä* -variaation merkkejä on havaittu Lismillä ja Possinkylässä (Turunen 1950: 17–18, 31). Tämän asemesta pohjoislyydin Suojun ryhmässä tavataan diftongipari *uo* : *ie* (Turunen 1946: 31, 1950: 18, 32), esim. *muo* 'maa', *pie* 'pää'. Tämän ryhmän lähellä puhutuissa Viitanan ja Lohmojan murteissa sekä koillisryhmässä sama diftongipari (*uo* : *ie*) esiintyy yleislyydiläisten *ua* ja *iä* -diftongioiden ohella (ks. Turunen 1946: 29, 33, 87, 1977: 180; LMS s. 316–317). *uo* : *ie* -pari tavataan maantieteellisesti yhtenäisellä

vyöhykkeellä, ja se ulottuu pohjoislyyidin itäiseltä alueelta Viitanan keskilyydiläiseen murteeseen (Turunen 1950: 18, 32). Diftongiparille *uo* : *ie*, jonka odotuksenmukainen vastine lyydissä siis on *ua* : *iä*, äännehistoriassa ei ole esitetty tyydyttävää selitystä (ks. Turunen 1950: 18–19, 31–32). Pohjoislyyidin läntisellä alueella (mm. Munjärven ryhmässä) tavataan taas *ua* ja *iä* -diftongeja (Turunen 1946: 33).

Eniten pääpainollisen diftongin variaatiota on Lohmojan murteessa: *uo* ~ *ua* ~ *oa* ja *ie* ~ *iä* ~ *ia*, esim. *puoppa* 'isä', *suomah* 'saamaan', *piesta* 'päästä', *siedi* 'teki'; *mua* 'maa', *siä* 'sää'; *jiada* (*müd*) 'jäätä myöten', *kiatau* 'käännettään'; *koadoi* 'kaatoi' (Turunen 1977: 180–181). Näiden lisäksi mm. kauempana sanassa Lohmojalla on merkitty *oa*-variantin etuvokaaliseksi pariaksi *öä*, esim. Lmo *aigoa* 'aikaa' : *järvöä* 'järveä' (Turunen 1950: 33, 1977: 181). Diftongimuotojen runsautta esiintyy myös eteläkarjalassa, joiden ohella Ontajärven, Paateneen ja Valdain murteissa tavataan monoftongeja (ks. lukua 5.3.3.1. Kuujärvi ja pohjoiskarjala), vrt. Vld *moata* ~ *miata* ~ *maata* : *peä-* ~ *piä-* ~ *püä-* ~ *pöäličči* ~ *pääl'ičči* (KKS).

Lohmojan tapaista etuvokaalisen *iä*-diftongin takavokaalistumista esiintyy Kuujärven toisinoissa *ia* ~ *ija* (*piä* > *pia* > *pija* 'pää'), joka on ilmeisen venäjän fonetiikan vaikutuksen tulosta. *ia*-diftongi esiintyy myös Kuujärven pohjoispuolella puhutussa Kaskanen murteessa, esim. *d'ärvespia* 'järvestä (päin)'. Lohmojan vieressä puhuttua Jallahden lyydiläismurretta edustaviin 1600-luvun teksteihin on merkitty pitkäksi *aa*:ksi ja *ää*:ksi rekonstruoitavissa olevia muotoja, esim. **ma* 'maa', **pä* 'pää' (Loitsu 7 s. 291, ks. lukua 3.1.1. 1600-luvun lyydiläiset loitsut). Näiden tietojen lisäksi myös vertailu mm. Valdain edustukseen antaa tukea olettamukselle, että Lohmojan runsas diftongien variaatio johtuu niiden nuoresta iästä. Tällöin on oletettavissa, että pitkät pääpainolliset *aa* ja *ää* esiintyivät Lohmojan murteessa vielä 1600-luvulla.

uo : *ie* -diftongiparin kehitys, joka esiintyy venäjänkielisen teollisuusalueen länsipuolella sijaitsevilla lyydiläiskylissä (ks. lukua 2.1.6. Äänisen alue), voidaan selittää venäjän vaikutuksesta. Ilmiön keskus sijoittuu nimittäin Suojun lyydiin, jonka alueella vuodesta 1707 toimi Kenjärven tehdas. Koillisryhmän murrealueella lähellä Tiutiata, jossa vuodesta 1757 louhittiin marmoriam, oli myös venäläisten asuttama Valkeamäen kylä. Tämän lisäksi v. 1762 Tiutiassa alkoi toimia metallitehdas. Lohmojan lähellä sijaitsevassa Solomannissa (ven. *Solommenoje*, nyk. Petroskoin kaupunginosa) toimi myös vuodesta 1769 marmorilouhimo. Lohmoja, Viitana ja Suojun kyläryhmä sijaitsevat lähellä v. 1703 perustettua Petroskoin teollisuuskaupunkia. Näin tehtaisiin ja louhimoihin kiinnitetty lyydiläiset talonpojat tulivat suoriin kosketuksiin venäjän kielen kanssa.

Pohjoisvenäläisissä murteissa tavataan ns. *okanje* eli *o*-vokaalin korostettu ääntämys, minkä vastakohtana muualla venäjässä on *akanje* eli *a*:llinen lausuntatapa, esim. *voda* ~ *vada* 'vesi' (ks. Tšerhyh 1962: 47, 135). Okanje on voinut siis olla esikuvana *aa* >> *uo* -lyydiläiskehitykselle. Toisaalta itämerensuomalainen etuvokaali *ä* on rinnastettavissa venäjän palatalisoituneen konsonantin jälkeiseen *a*:han (ven. я ['a]), joka monissa pohjoisvenäläisissä murteissa on supistunut *e*:ksi: 'a > e, esim. *d'ed'a* < *d'ad'a* 'setä' (Vologda, Filin 1972: 208–209). Se taas on voinut antaa mallin *ää* >> *ie* kehitykselle. Ilmeisesti samasta venäjän fonetiikan vaikutuksesta keskivepsässä *mändä*-muodon rinnalle kehittyi nuorehko toisinto *mendä* (ks. VVS), jonka vertauskuvia esiintyy myös aunuksessa, vrt. aun. *mennä*.

Venäjässä tavataan jonkin verran suppenevia diftongeja (esim. *čai* 'tee', *čei* 'kenn', *moi* 'minun'), mutta väljenevät diftongit eivät ole ominaisia sen fonetiikalle. Venäjää matkien pohjoislyydiläiset yrittivät siis "modernisoida" äännejärjestelmänsä mm. vähentämällä yliavarien vokaalien käyttöä, minkä tuloksena on kyseinen *a* ja *ä* -vokaaliainesten supistuminen. Näin pääpainollisessa tavussa toisaalta pitkien *aa:n* ja *ää:n*, toisaalta pitkien *oo:n* ja *ee:n* jatkajat ovat näissä murteissa langenneet yhteen, vrt. lyyd. *suo* 'suo', *vieraz* 'vieras'.

Alkuperältään nämä myöhäsyntyiset diftongit kuuluvat samaan kehityssarjaan kuin niitä vastaavat monoftongit *oo* ja *ee*, jotka tavataan lyydin pohjoispuolella puhutussa Paateneen eteläkarjalaisessa murteessa, esim. Pt *moo* 'maa', *pee* 'pää' (~ *moa*, *peä*; KKS). Bubrihin mukaan metalliteollisuuden kehittyessä pohjoislyydiläisten ja heidän pohjoispuolellaan asuneiden eteläkarjalaisten kielelliset kontaktit Suununjoen ja Seesjärven välisessä maastossa olivat hyvin tiiviitä. Tuolloin pohjoislyydiläiset toimivat venäläisen kulttuuri- ja talousvaikutteiden välittäjinä pohjoisemmille alueille (Bubrih 1947b: 45–46, 1948b: 47–48).

Myös Paateneen *oo* ja *ee* ovat selitettävissä pitkistä *aa*:sta ja *ää*:stä (ks. lukua 3.1.2. 1600- ja 1700-luvun karjalankieliset sanaluettelot) eikä diftongillisista alkumuodoista, kuten mm. Zaikov (2000: 25) on asian esittänyt. Näin mm. Paateneen Laasarin murteessa ensitavussa esiintyy *oo*, mutta seuraavissa tavuissa tavataan *aa*, jota ei voi selittää diftongista: *moo* : *ostaa* (Bubrih & al. 1997: kartta 4, 6). Lisäksi ensi- ja jälkitavuissa *aa* on säilynyt pitkänä Paateneen välittömässä läheisyydessä puhutussa Ontajärven murteessa, esim. *ei šaa ottaa* 'ei saa ottaa' (NKK s. 163; ks. myös Bubrih & al. 1997: kartta 4, 6). Ontajärveläisten puheessa, jossa *ää:n* jatkajana on yleensä *iä*-diftongi tai Paateneen tapaan *ee* (Bubrih & al. 1997: kartta 5, 7), pitkää *ää*:täkin voi tavata etenkin jälkitavuissa, esim. *d'iän* 'jään' : *hüppää* 'hyppää!', *iz'ändää* 'isäntää' (NKK s. 163). Tämän vastineita löytää myös Kettusen v. 1922 merkitsemistä Paateneen Vitsajärven näytteistä, esim. *maah* 'maahan', *d'alгаа* 'jalkaa', *sein'ää* 'seinää', mutta samoissa näytteissä on myös *mooda* 'maata (part.)', *muatah* 'nukutaan', *piäli(čč)i* 'yli' (KKN III s. 40–43).

Tällaiset muodot 1700-luvulla kirjoitettujen karjalaistekstien ohella (ks. Mikkola 1904) valaisevat Paateneen ja Ontajärven murteiden alkuperäisiä foneettisia suhteita. Esitetyn valossa voi eteläkarjalan pääpainolliset *oo* ja *ee* sekä niihin palautuvat lyydin diftongit *uo* ja *ie* selittää 1700-luvulla alkaneen venäläisvaikutuksen tulokseksi.

Järventakuisen etelälyydiläisessä murteessa odotuksenmukaisten *ie*, *uo* ja *üö* diftongien rinnalla ensitavussa tavataan lyhyitä vokaaleja *a* ja *ä*, esim. *vierahal miehel* 'vieraalla miehellä', *nuor'(i)* 'nuori', *puol'* 'puoli', *süöd'ih(e)* 'syötiin', mutta *ma* 'maa', *sar'* 'saari', *än'(i)* 'ääni', *p'äl'e* 'päälle' (Turunen 1946: 39–40, 1977: 176–178). Turunen (1946: 39) mainitsee myös yhden esimerkin, jossa *uo*-diftongin asemesta on lyhyt *u*: *Jt su* 'suo'. Sen syntyminen edellyttää kuitenkin *uo* > *uu* -kehitystä, joka esiintyy paikoin Kuujärvellä, vrt. Kj *suo* > *suu* (vrt. Turunen 1950: 34). Toisaalta lyhyiden *a:n* ja *ä:n* ohella Järventakuisen murteessa on tavattu jonkin verran Kuujärven tapaisia diftongillisia muotoja, esim. *piä* 'pää', *siärez* 'päre'. Yleisedustukseltaan Järventakuisen murteen ensitavun vokaalisto muistuttaa Jallahden tekstien esittelemää kielimuotoa, jossa uskotaan kuitenkin esiintyneen pitkiä *aa* ja *ää* -vokaaleja (ks. Barantsev 2007: 102–103).

3) Yksittäistapauksissa mksm. pitkien vokaalien asemesta myös Kuujärvellä esiintyy lyhyitä vokaaleja, jotka osoittavat yhtäläisyyttä vepsään (lähteet: LMS, Turunen 1950: 19–35; Nissilä 1947, 1967; Virtaranta 1967, 1986; SVJ, VVS, VVV 1995, Tunkelo 1946, Kettunen 1922a-b, KKS, Makarov 1990), esim.

a < aa: Kj *t'ie/sar* 'tienhaara', vrt. lyydP *t'iesuar*, K *t'iešuar(e)*; veps. *t'esar* ~ *t'esar'*, aun. *t'iešuaru*; karjE, P *t'iešoara*; Kj pn. *Karn'izd'är'v*, hn. *Karnišov* < **kaarneh*, vrt. vepsK (Ku) *karniš*, *-an* 'varis'; aun. Sl *kuarneh* 'korppi', karjP *koarneh* 'korppi'; Kj *ei sanu* (~ Kj *ei suanu*) 'ei saanut';

o < oo: approksimatiivin suffiksoituneessa postpositiossa (ks. Tikka 1992, Grünthal 2003) Kj *-no* ~ *-noste* 'luo, luona, luokse, luota', pn. *Koivunnon'iitud* 'Koivunluona-niityt' < **loo-*, vrt. lyydP *-nu* ~ *-lu(i)* ~ *-luu* ~ *-luste* ~ *-l'u* ~ *-lü* ~ *-luo*, (Td) *-nu* ~ *-nö*, (Hj) *-no* ~ *-nuste* ~ *-nu* ~ *-luste* ~ *-lu*; (N) *-nu* ~ *-nuste*; lyydK *-lo* ~ *-lö* ~ *-lu*; vepsÄ *-no* ~ *-nu*, *poiganno* 'pojan luona'; K *-no(u)* ~ *-nu(u)* ~ (No) *-lon* ~ *-nol* ~ (P) *-lou* ~ *-noks* ~ (P) *-loks* ~ *-nost* ~ (Krh) *-noste* ~ (No) *-lost*, pn. *Časovnannopeldod* 'Tasounanluona-pellot'; E *-non* ~ *-nost* ~ *-noo* ~ *lon* ~ *-lost*; aun. *luo* ~ *lüö* ~ (Tmj, Vt) *loo* ~ (Tmj, Vt) *-löö*, Tmj pn. *Kuuzelloo* 'Kuusen-luona'; karjE *luo(h)* ~ *lüö(h)* ~ (Tv) *-lu* ~ (Tv) *-lü*, *luona* ~ (Tv) *lüönä*, *luokši* ~ *luoksi*, *luoda(h)* ~ *luonda* ~ (Tv) *lüöndä*; karjP *luo*, *luona*, *luokši* ~ *luokše*, *luota* ~ *luot'e*;

e < ö < öö: Kj *möst* ~ *mest* 'taas, jälleen', vrt. lyydP *müöste*, K *müös* ~ *müöst'in*; vepsÄ *möst* ~ (Kal) *mest'(e)*, K *möst(ona)* ~ *mest(en)*, E *mest(en)*; aun. *müös* ~ *müäs*;

ü < üü: Kj *pühkta* 'pyyhkiä, lakaista', vrt. lyydP *pühkidä* ~ *pühkida*, K *pühkidä*; vepsÄ *pihkta*, K *pihkta* ~ *pühkt'ä* ~ *pühkta*, E *pihktä*; aun. *pühkie*; karjE *püühkie* ~ *pühkie*, P *püühkie*;

e < ee: Kj *ve* 'vielä', *velak* 'vieläkö', vrt. lyydP, K, aun. *vie*; vepsÄ *v'el* ~ *vel* ~ *v'ol* ~ *v'öl*, K *vol* ~ *v'ol* ~ *völ* ~ *v'öl* ~ *vou* ~ *vuu* ~ *vöu* ~ *viuu*, kk. *völ*; E *veu* ~ *vou* ~ *vöu* ~ *vo(o)*; karjE *vielä* ~ *vie*, P *vielä*;

i < ii: Kj *Hid'n'iem* < *Hiidenniemi*, vrt. Kj *hiista* 'hiittää', lyydP (Mun) pn. *Hiidenguba* 'Hiidenlahti', (Td) pn. *Hiižd'är'v* 'Hiisjärvi', K (Ph) pn. *Hiiškuare* 'Hiislahti'; vepsK (Sim) *hist't'ä*, (P) *hihtta* 'hiittää', aun. Sl *hiizi*; Kj *s'irta* 'siirtää', vrt. lyydP *šiertä* ~ *šierttä* ~ *šierta* ~ *sier-*; vepsÄ *s'erta*, K *sirta* ~ *sirt'ä*; aun. Smj *siirdeä*, karjE (Tv) *šiiir'd'ia* ~ *šiiir'd'ia*, P (Uht) *šiiirtöä*.

Huomattava osa mainittuja esimerkkejä käsittelee apusanoja ja adverbeja sekä sellaisia yhdyssanoja, joissa esiintyvien lekseemien merkitykset ovat hämärtyneet. Näissä tapauksissa etenkin alkuperäisen pitkän vokaalin jouduttua jälkitaivuihin (esim. *t'ie/sar*, LMS s. 432) on syntynyt edellytyksiä sen lyhentymiseen.

Tapauksittain lyhyitä vokaaleja esiintyy samoissa sanoissa sekä lyydissä että auksessa (ks. Ojansuu 1918: 99–100; Leskinen 1933: 52–61, 1963: 13; Turunen 1950: 20–31; Itkonen 1971: 154, 174–175), esim. Kj *ald*, lyydK, aun. *aldo* 'aalto', vrt. vepsÄ (Kal) *ald*, karjE *ualdo* ~ *oaldo*, P *ualto* ~ *oalto*.

Diftongi *üö* on yksittäistapauksena lyhentynyt Lohmojan postpositiossa *müd* 'myöten', esim. Lmo *jiada müd* 'jäätä myöten', *järvöö müd* 'järveä myöten' (Turunen 1950: 33, 1977: 181), jonka lähin vastine löytyy etelävepsän prolatiivista (ks. Tikka 1992: 169–171), esim. vepsE *t'edmu* 'tietä myöten', *püdmü* 'pyytä myöten' (Turunen 1950: 33–34); *t'edmud* 'along the road', *ber'ogamu* 'along the shore', *d'eroonamu* 'through the village' (Grünthal 2003: 162–169), vrt. Kj *müöt'i*, lyydP *müö(i)* ~ *müöte*, K *müö(i)* ~

müöt'i (LMS s. 251–252). Lohmojan poikkeuksellinen muoto on silti paremmin selitettävissä pitkästä vokaaliaineksesta (vrt. Turunen 1950: 34) kuin lyhyestä vokaalista (vrt. Tunkelo 1946: 583–584, 636), vrt. *Jt su 'suo' (< suu) < suo*.

Sama kehitys näyttää tapahtuneen Tverin approksimatiivipäätteessä *-llu ~ -llü* (gen. *-n + postp. *loo-*, ks. Grünthal 2003: 123), minkä vastineita esiintyy pohjois- ja keskilydyissä (ks. Turunen 1950: 34), esim. Tv *miä lähen hänellü* (KKS) 'minä lähden hänen luo', vrt. lyydP (Sn, Pl) *hänellü* (LMS s. 214, ks. myös VVS) 'hänen luo; hänen luonaan'. Tämä päätte on mukautunut vokaalisointuun ja esiintyy myös etuvokaalisena, mitä ei puolestaan ole tapahtunut vepsän vastineissa (ks. Tunkelo 1946: 427, 636). Tverissä suffiksoituneen postposition lyhytvokaalisen *lu ~ lü* muodon ohella tavataan rinnakkaismuoto *-luoh ~ -l'üöh*, jossa diftongi esiintyy possessiivisuffiksi *h:n* edellä, esim. *t'üt t'ärel l'üöh tul'i* (KKS) 'tuli tyttärensä luo' (ks. myös lukua 5.3.3.2. Kuujärvi ja eteläkarjala). Niinpä kyseessä on apusanoissa tapahtunut pitkän vokaaliaineksen kuluminen, joka koskee juuri pääsanojen lopussa esiintyviä postpositioita.

Lohmojan murteessa esiintyy muitakin poikkeuksellisia *ü*:llisiä muotoja, joiden vastineita ei tavata muualla, esim. yks. 1. ja 2. persoonan pronominiin taivutuksessa: *mie ~ mina, sie ~ sina* : (gen.) *müinen, süinen ~ mün, sün ~ minun, sinun*; (part.) *mündah, sündah* (ks. Turunen 1946: 38–39, 1977: 182). Tällaiset tapaukset ovat myös voineet myötävaikuttaa *müd*-poikkeusmuodon syntyymiseen.

4) Epäodotuksenmukaista diftongiutumista esiintyy alkuaan lyhytvokaalisissa sanoissa lyydissä sekä aunuksessa (ks. Leskinen 1933: 53, 57; Turunen 1946: 81, 1950: 1–17, 45; Kettunen 1960: 25–26), esim. Kj *muar'* 'marja', *t'iaht'* 'tähti', *kierd'* 'kerta', *s'iebr'* 'porukka, seura', *n'uokta'* 'nokkia', vrt. lyydP *muard'* (~ *mard'*), *n'uokkida*, K *muard'e* jne.; aun. *muarju* (~ *marju* ~ Tmj *maarju*), *tiähti* (~ *tähti*), *kierdu* (~ *kerdu*), *siebru* 'yhteinen työ', *n'uokkie* (~ *n'okkie*); karjP *marja*, *n'okkie* jne.

Poiketen karjala-aunuksesta, jossa lekseemi *naula* tavataan sekundaarisesti diftongiutuneena, lähes koko lyydiläisalueella painollisen tavun vokaali on tässä sanassa säilynyt lyhyenä: Kj, lyydP *nagl*; K *nagle* (LMS s. 257), vrt. aun. *noaglu ~ nuaglu* ~ (Vt) *naaglu*; karjE *noagla ~ nuagla* ~ (Tv, Vld) *niagla* ~ (Vld) *naagla* ~ (Pt) *noogla*, P *noakla ~ nuakla* (KKS III s. 510). Virtarannan (1976: 169) mainitsema Haljärven rinnakkaismuoto *nuagl* (~ *nagl*), kuten myös Saavan Prääsän diftongillinen muoto *noaglu* (LMS s. 257) ovat helposti tunnistettavissa karjalais-aunukselaisiksi lainoiksi (myös Turunen 1950: 2).

Poiketen aunuksesta ja muista lyydiläismurteista jotkin Kuujärven sanat ovat myös säästyneet epäodotuksenmukaisesta diftongiutumisesta, esim. Kj, lyydP *n'okk*, K *n'okke* 'nokka', vrt. lyydP *n'uokk ~ n'uok*, K (Lm) *n'uokke*, aun. *n'uokku* (~ *n'okku*) / Kj *kärbään'e* 'kärpänen', lyydK (Lm) *k'äbräine* (sic, LMS s. 138), vrt. lyydP *kiärbäin'e ~ kiärbähäin'e*, K *kiärbäine*, aun. *kiärbäine* / Kj, veps. *sárez* 'päre', vrt. lyyd. *Jt siäres*. Vähäisissä määrin Kuujärvellä esiintyy kuitenkin omintakeista diftongiutumista, esim. *muar'*-analogian mukainen muoto *huar'* (ks. Turunen 1946: 81, 1950: 1–2), vrt. lyydP *hard'*, K *hard'e*; aun. *harju*.

Huomattakoon, että mm. ensitavun lyhyen *o:n* diftongiutumisen merkkejä tavataan myös äänisvepsässä (Tunkelo 1946: 542–545, 881), esim. vepsÄ (St) *uorg* 'notko' < **orko*, (Kask) *kuoda* 'kanakoppi' < **kota*.

5) Lyydin oman kehityksen tulosta ovat triftongit (ks. Turunen 1950: 42–45), esim. Kj *suain* 'sain', *muaid* 'maita', *piäid* 'päitä', vrt. lyydP, K *suain* ~ *suoin*, *muaid* ~ *muoid*, *piäid* ~ *pieid*.

Lyydissä, samoin kuin vepsässä ja aunuksessa, ulko- ja sisäpaikallissijoissa käytetään suffiksoituneita postpositioita. Suffiksoituma on vepsässä *-pai* ~ *-päi* ~ *-pei* ~ E *-pää* (Tunkelo 1946: 68, 79–80; Tikka 1992: 60, 139–140; Grünthal 2003: 116–159, SVJ s. 729), aunuksessa *-päi* (Markianova & Mensonen 2006: 58) sekä pohjois- ja keskilyydissä *-piä(i)* ~ *-pie(i)* (Turunen 1946: 78, 87, 1950: 43, 1959: 393; LMS s. 316–317), esim. lyydP (Mun) *mečaspiäi* 'metsästä', (N) *dorogalpie(i)* 'tieltä'; K (Pn) *lidnaspiäi* (Barantsev 1978: 258) 'kaupungista', (V) *dorogalpie(i)*; vepsÄ *d'ärvelpei* 'järveltä', K *kodišpäi* 'kotoa päin'; aun. *mečäspäi* 'metsästä', *järvelpäi* 'järveltä'.

Kuujärven suffiksoituneessa postpositiossa *-piä* on tapahtunut ensin *äi* > *ää* (= vepsE) ja sitten *ää* > *iä* -kehitys, esim. Kj *d'er'ei'aspiä* 'kylästä', *D'ogensuuspiä* 'Joensuusta', *kod'išpiä* 'kotoa päin', *mecaspiä* 'metsästä', *l'idnaspiä* 'kaupungista', *d'ärvespiä* 'järvestä', *d'ärvelpiä* 'järveltä', *Ven'al'epiä* 'Venäjälle päin', *Palon'iemehepiä* 'Palo-niemeen päin'. Kuujärven tapaisia diftongiillisiä muotoja tavataan keskilyydissä ja pohjoislyyidin koillisryhmässä, esim. lyydP (Td) *kod'iš/piä* (~ *-piäi*); K *külüspiä* 'saunasta', *d'ärvelpiä*, (Ka) *d'ärvespia*. Niitä vastaavat Suojun ryhmässä, Viitanassa ja paikoin myös koillisryhmässä *pie*-loppuiset muodot (ks. Turunen 1946: 78, 87).

Triftongiutumista ja diftongiutumista ei esiinny Kj:n ja Järventakuisen (ks. Turunen 1977: 176) terminatiivisessa suffiksissa (Kj) *-saa* ~ (Jt) *-sai*, joka liitetään illatiiviin ja inessiivi-elatiiviin, vrt. veps. *-sai* ~ *-sei* ~ E *-saa* (~ *-säi* ~ E *-sää*) (Tunkelo 1946: 234, SVJ s. 729, Turunen 1959: 392, Kettunen 1960: 47). Kj:llä on Jt:n säilyttämään *ai*-diftongiin palautuva pitkä *aa*, samoin kuin etelävepsässä, esim. Kj *huomesehesaa* 'aamuun saakka', *t'ähesaa* 'tähän saakka', vepsE *-saa*, vrt. Jt *polvehsai* 'polveen saakka' (Turunen 1977: 176), Ka *huondeksessua em magannu* 'aamuun saakka en nukkunut'. Muualla lyydissä kyseinen morfeemi esiintyy yleensä triftongiillisessä muodossa *-suai* ~ *-suoi* (LMS s. 403–404, Turunen 1959: 392), esim. Pn *täh voïnassuai elettih* (Barantsev 1978: 258) 'tähän sotaan saakka elivät'. Aunuksen vastine on *-sah* ~ *-säh* ~ *-sai* -asuinen (Turunen 1959: 393, KKS).

6) Kuujärvellä ja eräissä muissa lyydin murteissa vokaalisointu on pitkälle rappeutunut kuten yleensä vepsässäkin (ks. Turunen 1950: 95–127, Tunkelo 1946: 875–882, Kettunen 1960: 44–45, Zaitseva 1981: 46–49, Turunen 1983: 116), esim. Kj, Ka, Suj, Mun, Koill *ižand* (= veps.), V *ižande* 'isäntä; haltia', vrt. TP, Ph *ižände*; SP *ižändü* (LMS s. 92). Ylipäänsä *ä*, *ö*, *ü* -etuvokaaleja pääpainollista tavua kauempana Kuujärven murteessa esiintyy vain harvoin, esim. *mända* 'mennä', *n'ägub* 'näkyä', *veraa* 'piha; ulko-ovi' (vrt. Ka *veräi*), *l'üüd'ikuo* (vrt. Ka *l'üüd'iküö*), *pezemuu(že)* 'peseodyn' (vrt. Ka *pezemös*), *pidab* (vrt. Ph *pidäu*), mutta Kj *igäväd* 'ikävät; ikävää', *käväädan* 'käväisen', *käviida* 'käydä', *kül'ühü* 'saunaan', *übüsed* 'kinokset'.

7) Täydellinen loppuheitto, joka toteutuu kaksi- ja useampitavuisissa muodoissa, on yleinen Kuujärvellä ja pohjoislyydissä sekä vepsässä (ks. Turunen 1950: 154–173, Tunkelo 1946: 755–765, Kettunen 1960: 41), esim. kaksitavuisissa muodoissa: Kj *rand* 'ranta', *l'ehm* 'lehmä', *konz* 'konsa, milloin', *kaks* 'kaksi', *nuor* 'nuori', *ruad* : *ruado-* 'työ',

peld: *peldo*- 'pelto', *luad*: *luadu*- 'laatu, tapa, sopu', *n'iit*: *n'iitu*- 'niitty'; (yks. part.) *üöd* 'yötä', *tošt* 'toista' / useampitavuisissa muodoissa: *kuol'ii*: *kuol'ija*- 'vainaja', *opastai* 'opettaja', *opastui* 'opiskelija', *ongitai* 'onkija', *ižand* 'isäntä; haltia', *ikkun* 'ikkuna', *murgin* 'päivällinen', *Iivan* 'Jukka; Juhannus 7.07.', *kat't'il* 'kattila', *madal*: *madala*- 'matala', *r'ieht'il* 'paistinpannu', *Miikul* 'Niko, Niilo; Miikkulanpäivä 19.12.', *numer* 'numero', *kuudam* 'kuutamo, kuu taivaankappaleena', *suurim* 'ryyni', *maged*: *mageda*- 'makea', *kir'itet* 'kirjoitettu'; (part.) *kalad* 'kalaa', *l'ehmiid* 'lehmiä', *armast* 'armasta', *lambhiid* 'lampaista', *kuldašt* 'kultaista', *hobedašt* 'hopeista', *hobedaažiid* 'hopeisia'. Keskilyydissä ja aunuksessa loppuvokaali *a:n* ~ *ä:n* katoa tavataan useampitavuisien sanojen lopussa (ks. Turunen 1950: 155–157, Markianova 2002: 31–32), esim. lyydK, aun. *ikkun*, vrt. karjE, P *ikkuna*.

8) Sisäheitto on yleistä Kuujärvellä ja vepsässä (ks. Turunen 1946: 35, 1950: 129–140; Tunkelo 1946: 718–755, Kettunen 1960: 38–39), esim. Kj *anta* 'antaa', *kanta* 'kantaa'. Muissa lyydin murteissa tavataan jälkiä sisäheitosta mm. verbien muodoissa, esim. lyydP *antta* ~ *anta* (Kujola 1932: 527; Turunen 1946: 26, 132–134, 1950: 140–154; Virtaranta 1972: 25–26).

9) Lyydiläisalueella esiintyy sellaisia sisäheittoisia sanoja, joita vepsä ei tunne (ks. Turunen 1946: 132–134, 1950: 143–147), esim.

- Kj *kantez* (~ *kandatez*), lyydP *kantez* ~ *kantes* ~ *kanttes* (~ *kandatez*) 'kerma, kermakerros', vrt. veps. *kandatez*;
- Kj *huomn*'; lyydP (Hj) *huome*, (B) *huomeh* 'sierain', vrt. lyydP (Sn) *huogain*, veps. *s'erm* ~ *s'ärm* ym. 'sierain' (VVS).

Sisäheittoon viittaavat myös sellaiset tapaukset, joissa pääpainoton vokaali on kadonnut epäodotuksenmukaisesti lyhyen ensitavun jäljessä. Tällaisia muotoja tavataan sekä Kj:llä että murteittain muualla lyydissä (ks. Turunen 1950: 146, vrt. Tunkelo 1946: 744–755), esim. (pass. ind.) Kj *sandaze* ~ *sandahe* ~ *sandaha* ~ *sandaa* 'sanotaan', *san'd'ihe* ~ *sand'ihe* ~ *san'd'ii* ~ *sand'ii* 'sanottiin' // lyydP (Td) *santaa* 'sanotaan', *santii* 'sanottiin' (NKK s. 352–353) / K (V) *santah* 'sanotaan', *ajtah* 'ajetaan' (Genetz 1872: 10; Turunen 1950: 143, 146), vrt. lyydP (Hj) *sanutau* (Virtaranta 1963b: 139) / K *sanutah* ~ (Ka) *sanotau* 'sanotaan' (ok.), *ajetah* 'ajetaan' (LMS s. 6) // vepsÄ *sanutaze* (Virtaranta 1967: 131) / K *sanutas* (mts. 125) ~ *sanudas* 'sanotaan' (Tunkelo 1946: 632), *ajetas* 'ajetaan' (Tunkelo 1946: 98, SVJ s. 25) // aun. *sanotah*, karj. *šanotah* ~ *sanotah* 'sanotaan' (KKS).

Tällaisia pass. indikaatiivin muotoja tavataan myös paikoin aunuksessa (ks. Ojansuu 1918: 128, Turunen 1950: 146) sekä Sisä-Venäjän karjalassa, esim. aun. Vt *santah* (~ *sanotah*) 'sanotaan', *ei santa* 'ei sanota' (NKK s. 311, vrt. KKS); Sl *santah* (~ *sanotah*) 'sanotaan' (KKS) / karjE (Tihv) *šantaa* ~ *šantah* (Rjagojev 1977: 20), (Tv) *šantah* (~ *šanotah*) 'sanotaan' (KKS).

10) Eräiden sisäheittoisten tapausten ohella Kuujärvellä tavataan sisäheitottomia muotoja (ks. Turunen 1950: 134–135, 139–140), esim. imperat. *olgha(ze)* ~ *oukha* ~ *olkhaze* 'olkoon', vrt. lyydK *olgha*; vepsÄ *olkha* ~ *oukha*, K, E *okha* (Tunkelo 1946: 56) / illat.

(Pal) *randaha* ~ (Js) *randha* 'rantaan', vrt. lyydK *randah*, vepsÄ *randha*; (Pal) *per't'ihe* ~ (Js) *per't'he* 'pirttiin', vrt. lyydP *per't't'ii*, vepsÄ *per't'he*. Tosin akt. imperat. yks. 3. persoonan sisäheitottomia variantteja esiintyy mm. keskivepsän koillisissa murteissa, jossa ne on selitetty analogialla, esim. Sim, P (= Kj) *mängaha* 'menköön', vrt. vepsÄ *mänkha* (Tunkelo 1946: 725, myös Turunen 1950: 134–135).

11) Diftongien *Oi*, *Ai* ja *ei* edustus pääpainollista tavua kauempana.

Diftongia *Oi* ensitavua kauempana useissa lyydin murteissa edustaa *uo(i)* ~ *üö(i)*, mikä on selitetty lyydin omaksi kehitykseksi (Turunen 1946: 257, 1950: 185–190, 229–230; Kettunen 1960: 24, 204), esim. Kj *anduo* 'antoi', *kukuo* 'kukko', *mecuo* 'metso', *rebuo* 'repo, kettu', *ruaduohe* 'töihin', *l'ämüö* 'valo, tuli; nuotio', *d'än'üö* 'jänis', *l'üüd'ikuo* 'lyydiläinen'. Kuujärvellä tämä kehitys on saanut jatkoa: *oi* ~ *öi* >> *uo* ~ *üö* > *uu* ~ *üü* (ks. Nissilä 1947: 15, Bogdanov 1947: 133), esim. *anduo* ~ *anduu*, *kukuo* ~ *kukuu*, *l'ämüö* ~ *l'ämüü*, *l'üüd'ikuo* ~ *l'üüd'ikuu*. Diftongi *UO* ja pitkä *UU* esiintyvät Kuujärvellä rinnakkain ja jopa samoissa kylämurteissa (esimerkiksi Joensuussa), joista produktiivisempi on nykyään *UU*:llinen muoto. Tässä voi olla kyseessä sosiolingvistinen variaatiotapaus.

Diftongi *Ai* ensitavua kauempana on edustuneena *aa*:lla tai *ää*:llä, esim. *kuldaan'e* 'kultainen', *milaa* 'minulla; minulta', *s'ilaa* 'sinulla; sinulta', *d'al'(g)maa* 'viimein, vihdoin', *säräädab* 'vapisee'. Samanlaista edustusta *Oi* ja *Ai* -diftongien osalta tavataan pohjoislyydin koillisryhmässä Lismajärvellä (ks. Turunen 1946: 35, 257, 1950: 176, 190, 230), esim. Kj = Lmj *anduo*, *kukuo*, *mecuo*; *hubaan'e* 'pieni'. Kuujärvellä ja Lismajärvellä monoftongiutumista on tapahtunut mm. persoonapronominien adessiivi-ablatiivissa: Kj *milaa*, *s'ilaa*; Lmj *milaa*, *šilaa*, vrt. Mun *millai*, *šillai* (Turunen 1946: 34, 1950: 176). Näiden muotojen ohella Lismajärvellä ja muissa koillisryhmän murteissa tavataan *ei*-diftongin monoftongiutumista, joka esiintyy samojen pronominien allatiivissa: Lmj *mil'ee*, *šil'ee*; Td, Selk *milee* (~ *milei*), *šilee* (~ *milei*), vrt. Mun *millei*, *šillei* (Turunen 1946: 34–35, 310, 1950: 235; LMS). Kuujärven vastineissa koillisryhmälle ominaisen *ee*:n asemesta esiintyy diftongi *ie* tai pitkä *ii*: *mil'ie* ~ *mil'ii*, *s'il'ie* ~ *s'il'ii*.

Pitkä *AA* esiintyy diftongi *Ai*:n asemesta etelävepsässä, jossa myös diftongi *Oi*:n asemesta tavataan *oo* ~ *öö*, esim. vepsE *kuudaan'e*, *särääd'äb*, *mecoo*, *reboo*, *mamoo*, *l'ämood* 'tuld', *tütöö* 'tütrekene', *jän'oo* (Kettunen 1922b: 58–61, VVS, ks. myös Kettunen 1960: 43, Tunkelo 1946: 766); adv. *muloo*, *siloo* (Tunkelo 1946: 444–445, VVS), vrt. vepsÄ adv. *mulei* ~ *muli(i)*, *silei* ~ *silii*; K adv. *muloi* ~ *mulei* ~ *mulii*, *siloi* ~ *silei* ~ *silii* (Tunkelo 1946: 444–445; SVJ s. 336, 512). Ei liene sattuma (vrt. Turunen 1950: 185, 231, 235–236), että myös persoonapronominien ulkopaikallissijoissa etelävepsässäkin esiintyy monoftongiutumista: *milaan'*, *silaaž'*, *mileen'*, *sil'eež'* (Kettunen 1925; Tunkelo 1946: 441, 766–767, 874; Virtaranta 1967: 115–116), varsinkin kun kyseisiä pronomien muotoja tavataan *l*:llisinä vain äänis- ja etelävepsässä: vepsÄ (Per, S) adess.-ablat. *milai*, *silai*; allat. *mil'ei* ~ *mil'i(i)*, *sil'ei* ~ *sil'i(i)* (Tunkelo 1946: 441, 559; Turunen 1946: 254, 1950: 235); (S) *milei iil'ä unt* (SVJ s. 329) 'en saa unta'. Keskivepsässä ja mm. etelävepsän Sodjärvellä niiden asemesta esiintyy *n*:llisiä muotoja: vepsK (Sim) adess.-ablat. *minei(n')*, *sinei(ž)*; allat. *min'ii(n')*, *sin'ii(ž)* (Zaitseva 1981: 233–235); kk. adess.-ablat. *minai*, *sinai*; allat. *minei*, *sinei* (VVV 1995: 188); E (Sod) *ol'd'he kaks poigad minaa* (SVJ s. 329) 'oli minulla kaksi poikaa'.

Ensitavua kauempana *Oi*-diftongin varianttina esiintyvä pitkä *OO* on tavattu pohjoislyyidin koillismurteissa (mm. Selkissä, Tiutiassa ja tapauksittain Lismajärvellä), esim. *reboo* 'repo, kettu', *kukoo* 'kukko', *šepoo* 'seppo', *mecoo* 'metso', *mamoo* 'äiti', *d'änöö* 'jänis', *tütöö* 'tyttö'; adv. *muloo*, *šiloo*; illat. *kegoo* 'kekoon', *taloo* 'taloon', *ruadoohe* 'töihin' (Turunen 1946: 24, 34–35, 257, 310, 1950: 184–185, 229). Lisäksi *OO*:llisia muotoja esiintyy jonkin verran Munjärvellä ja Sununsuussa, esim. Selk, Sn, M *riäpöö* 'muikku' (Turunen 1950: 229). Huomattakoon, että sekä pohjoislyyidin koillismurteissa että etelävepsässä (ks. myös Tunkelo 1946: 868) tavataan monoftonginen lekseemi *tütöö*, joka muualla lyydissä diftongillisessakin muodossa on tuntematon, vrt. N *t'ütt'ö* (LMS s. 458). Sekin viittaa siihen, että monoftongiutumisen on lyydissä ja etelävepsässä yhteistä perua.

Lismajärvellä *Oi*-diftongistä syntynyt monoftongi on kehittynyt edelleen *UO*:ksi, mikä kehitys ei silti esiinny yks. illatiivissa, esim. *ruoduohe* (~ *ruadoohe* [*ua* – sic]) 'töihin', vrt. *ruodoo* 'työhön' (Turunen 1946: 24, 35, 257, 1950: 190, 230). Muissa koillismurteissa monoftongiset ja *Oi*:lliset muodot esiintyvät rinnakkain, esim. Selk, Td *kukoo* ~ *kukoi*, *reboo* ~ *reboi*, *mecoo* ~ *mecoi*, *mamoo* ~ *mamoi*, *tatoo* ~ *tatoi* (Turunen 1946: 257, 1950: 184, 228). Samoin alkuperäistä *oi*-diftongia tavataan poikkeuksellisesti Kuujärven sukulaisuutta ilmaisevissa deminutiivimuodoissa, esim. *mamoi*, *tatoi*, *d'edoi*, *baboi*, vrt. *muam*, *tuat*, *d'ied*, *buab*.

Diftongin *Oi*:n Kuujärven edustuksen osalta vastineita on Lismajärven lisäksi mm. Munjärven Puikniemessä (Pk *mučuo*, LMS s. 250) sekä keskilyyidin Viitanassa, Postassa ja Kaskanassa, esim. Post *man'd'žuo*, *rebuo*; V *varuoi* ~ *varuo* 'varis' : mon. nom. *varuod* (LMS s. 231, 353, 475); Ka (*uo* ~ *uu*) *korvuo* 'korvo, saavi', *paimuo* 'paimen', *ajuun* 'ajoin', *tahtuun* 'tahdoin, halusin'. *UO*-muotoja esiintyy lyydissä laajemminkin triftongillisten muotojen ohella mm. Pyhäjärvellä, Haljärvellä ja Honkaselässä (Turunen 1950: 190, 230). Kuujärven pohjoispuolella sijaitsevan Kaskan murteessa esiintyy myös Kuujärvelle tyypillinen *UO* ~ *UU*-variaatio. Muutoin sekä pohjois- että keskilyydissä on melko yleinen *Oi* ~ *UOi* ~ *UO*-vaihtelu (ks. Turunen 1950: 179–190, 228–230). Lismajärvellä *OO* > *UO*:n rinnalla triftongia ei silti ole havaittu (Turunen 1946: 257, 1950: 190, 198, 228–230) eikä Kuujärvelläkään allekirjoittanut ole tavannut Turusen (1950: 185–186, 191, 229) mainitsemia triftongillisiä muotoja.

Koko lyydiläisalueella esiintyvän *Oi* ~ *UOi* ~ *UO*-variaation synnystä on esitetty erilaisia näkemyksiä. Turusen mukaan alkuperäisen *Oi*-diftongin kehitys on lyydissä edennyt eri suuntiin: Lismajärvellä ja Kuujärvellä *Ai* > *AA*-kehityksen tuella on tapahtunut *Oi* > *OO* > *UO*, muualla lyydissä *Oi* > *OOi* > *UOi* > *UO*, mutta lopputulos (diftongi *UO*) on sama (1946: 257, 1950: 191, 230). Samoin Kettunenkin (1960: 24, ks. myös lukua 1.3. Kielen ja murteen rajankäyntiä) on nähnyt lyydissä kaksi erillistä kehitystä, joista toinen on johtanut ensin triftongiutumiseen ja sitten uuden diftongin syntymiseen (*reboi* > *rebuoi* > *rebuo*), kun toinen on taas koskenut pelkästään monoftongiutumista (*reboi* > *reboo*).

Turusen (1946: 35, 1950: 184) esittämien koillismurteiden *kukoi* ~ *kukoo* ~ *kukuo*-varianttien lisäksi Kujola (LMS s. 166, 353) mainitsee samalta murrealueelta (Td) *kukoi* ~ *kukuo*, *reboi* ~ *rebuoi*-variaation, jossa esiintyy triftongi. Kun myös pohjois- ja keskilyydissä triftongia tavataan *UO*-diftongin rinnalla jopa samojen murteiden puitteissa, esim. Ph *kukuo* ~ *korvuo* (Turunen 1950: 185, 190), *d'änüoi* ~ *d'änüö* (mts.

229–230), voidaan katsoa, että kyseessä on eri murteisiin heijastunut sama kehityssarja. Näin selitti asian Martti Airila (1944: 146–147, ks. myös Turunen 1950: 188–189, 191). Airilan mukaan triftongillisten muotojen synty on ollut seuraava: *Oi* > *OO* > *UO* (+ *Oi*) > *UOi*, jossa triftongi on kehittynyt diftongi *UO*:n ja alkuperäisen diftongin *Oi*:n kontaminaatiosta. Kontaminaation kumpikin lähtömuoto (sekä *UO* että *Oi*) esiintyvät lähialueilla. Siispä lyydissä triftongiutumista on edeltänyt diftongi *UO*, jonka vertauskuva löytyy ensitavun vokaalistosta, esim. Kj *kukuo*, vrt. *d'uo* 'juo'. Sellaista mallia ei ole ollut etelävepsässä, jossa myös tavataan ainoastaan monoftongisia muotoja: *mecoo*, *reboo* jne. Keski- ja pohjoislyydissä akt. ind. imperfektin yks. 3. persoonassa esiintyvät *d'ui*-tapaiset muodot, joissa triftongi *UOi* tavataan ensitavussa, näyttävät taas kehittyneen myöhemmin preesensin vartalosta, vrt. Kj *d'uob* '(hän) juo', *d'ui* '(hän) joi'.

Huomautettakoon, että tapauskohtaisesti monoftongisia muotoja tavataan Kuujärven ja keskilyydin vieressä puhutussa Kotkatjärven aunukselaismurteessa, joka tältä osin heijastanee kaakkoisaunuksen ja samalla lyydiläismurteidenkin alkuperäisempää (monoftongista) kantaa *Oi* > *OO* (> *UO* > Kj *UU*), esim. aun. Ktj *külüš pezetööh i valatooh viel* (KKN II s. 17, KKS) 'saunassa peseydyt ja huuhtoudut vedellä', *sid ištutooh juomaa čoa juu* (KKN II s. 18) 'sitten istuudut juomaan teetä', vrt. Kj *peze/muo* ~ *-muože* (~ *-muu* ~ *-muuže*) 'peseydyn', *-tuo* ~ *-tuože* (~ *-tuu* ~ *-tuuže*) 'peseydyt'; *vala/muo* ~ *-muože* (~ *-muu* ~ *-muuže*) 'huuhtoudun', *-tuo* ~ *-tuože* (~ *-tuu* ~ *-tuuže*) 'huuhtoudut'; *istu/muo* ~ *-muože* (~ *-muu* ~ *-muuže*) 'istuudun', *-tuo* ~ *-tuože* (~ *-tuu* ~ *-tuuže*) 'istuudut'. Stroitsankonnun kaakkoisaunukselaisessa murteessa tavataan Kuujärvelle ominainen kehitys *oi* >> *uo* ~ *uu*, *öi* >> *üö* ~ *üü*, joka Stroitsankonnussa Kuujärven lyydin pohjoisten murteiden tapaan esiintyy myös ensitavussa, esim. *mužikuole* 'miehille', *ei vuu* 'ei voi', *n'ügüö* ~ *n'ügüü* ~ *n'ügöi* 'nyt', *üöliöl 'öillä'* (NKK s. 323–348). Monoftongisia (*OO*) muotoja lisäksi tavataan aunuksen Tulemajärven murteessa (ks. Leskinen 1933: 57–58).

Erosijojen ja terminatiivin suffiksoituneet postpositiot (ks. mm. Tikka 1992, Grünthal 2003), jotka lyydissä esiintyvät usein triftongillisissa muodoissa *-piäi* (~ *-piei*) ja *-suai* (~ *-suoi*) (ks. edempänä), ovat Airilan (1944) teorian mukaan kehittyneet *i*-loppuisten muotojen (vrt. Jt-veps.-aun. *-sai*, veps.-aun. *-päi*) vaikuttaessa diftongistuneisiin muotoihin (vrt. Kj *-saa* > Ka *-sua* ja **-pää* > Kj, Td, lyydK *-piä* > Ka *-pia*). Diftongilliset *-sua* ja *-piä*-muodot ovat vuorostaan syntyneet monoftongiutuneista muodoista (ks. myös Tunkelo 1946: 235–236), joiden täsmällisiä vastineita tavataan etelävepsässä (vrt. vepsE *-saa*, *-pää*). Koko kehityskaava näyttää seuraavalta: (*-sai* >) *-saa* > *-sua* >> *-suai* ja (*-päi*) > *-pää* > *-piä* >> *-piäi*. Omalta osaltaan kyseisten triftongillisten muotojen kehitystä ovat tukeneet lyydin pääpainollisessa tavussa (mm. monikossa ja imperfektissä) syntyneet analogiset muodot, jotka ovat kehittyneet yksikön ja preesensin vartalosta, vrt. *suain* 'sain', *piäid* 'päitä'.

Monoftongista ovat samoin selitettävissä Kuujärven persoonapronominien ulko-paikallissijaiset *milaa*, *s'ilaa*, *mil'ie* ~ *mil'ii*, *s'il'ie* ~ *s'il'ii*-muodot: *milai(n)* > Kj *milaa*, *milei(n)* > *milee* > Kj *mil'ie* > Kj *mil'ii* 'minulle', vrt. lyyd. Koill *milee*, vepsE *mileen* 'minulle'. Sama kehitys näyttää tapahtuneen painollisessakin tavussa Kuujärven kielteisessä sanassa Kj *ei ol'e* >> **eel'e* > Kj *iel'e* > Kj *iil'e*.

12) Ensi tavua kauempana alkuperäisten *Ui* ja *Oi*-diftongien paikalla Kuujärvellä muodoittain tavataan *Ui* ~ *UU* ~ *UO*-variaatiota, esim. (*Ui* > *UU* ~ *UO*) *peznužiimuo(že)* ~

peznuužiimuu(že) 'olisin peseytynyt'; *jesl'i hä(i)n ei tulnuiž, možed minda(a) ottanuış, kunan'i – mecha vedanuuz* 'jos hän ei olisi tullut, ehkä minut olisi otettu, jonnekin metsään olisi vedetty' (Pahomov 2011: 186–187); *Yl en ištutanuiz ~ ištutanuož* 'en olisi istuttanut' / (*Oi >> UO > UU ~ Ui*) *Kj ruaduo ~ ruaduu ~ ruadui* 'raatoi, teki työtä', *n'ügüö ~ n'ügüü ~ n'ügüi* 'nyt'; *n'inkuon'e ~ n'inkuun'e ~ n'inkuin'e* 'tällainen; sellainen', *muguon'e ~ muguun'e ~ muguin'e* 'sellainen'.

Tällaisia muotoja esiintyy pohjoislyyidin Lismajärvellä (ks. Turunen 1946: 35, 257, 1950: 190, 195–196, 221, 230), esim. *Lmj (Ui > UU) anda/nuižin ~ -nuužin* 'olisin antanut', *en voinuuz* 'en olisi voinut', *n'ii't'änüüžin* 'olisin niittänyt', *ištuižin ~ ištuižin* 'istuisin'; *koukuin'e ~ koukuun'e* 'ongen koukku', *muruin'e ~ muruun'e* 'murunen' // (*Oi >> UU ~ Ui*) *kala/tuun'e ~ -tuin'e* 'kalaton', *väge/tuun'e ~ -tuin'e* 'voimaton', *leh-mä/tüün'e ~ -tüin'e* 'voimaton' / (*Oi >> UO*) *kuduo* 'kutoi', *ruoduomme* 'raadoimme, teimme työtä', *ruoduohe* (~ *Lmj ruadoohe*, Turunen 1946: 24) 'töihin'.

Oi-diftongiin palautuvia variantteja on kaakkoisaunuksen Stroitsankonnussa, esim. *Sk n'ügüö ~ n'ügüü ~ n'ügüi* 'nyt', *riaduin* 'raadoin, tein työtä' (NKK s. 323–348). *Ui > UU*-kehitys esiintyy etelävepsässä, esim. *ounuuz* 'olis ollut', *sönüüžiin* 'olis syönyt'; *iguun'e* 'ikuinen', *linduud* 'lintuja' (Kettunen 1922b; Tunkelo 1946: 766, 805–806, 840), vrt. lyydP (*Lmj*) *linduud* 'lintuja' (Turunen 1950: 195–196). Etelävepsän Kortlahdessa myös alkuperäinen diftongi *oi* voi olla edustettuna *uu*:lla, vrt. *raduu* 'töötäs', *lau-luu* 'laulis' (Kettunen 1922b: 63, Tunkelo 1946: 872, ks. myös Tunkelo 1946: 787–788), vrt. *Kj (Pal) kuuu lauluu* 'kukko lauloi'.

13) Pitkä *ii* esiintyy Kuujärvellä ensitavua kauempana mm. alkuaan *inen*-loppuisissa nomineissa, nominien monikkovartaloissa, akt. ind. imperfektissä ja akt. konditionaalien muodoissa, esim. *vedehiin'e* 'vetehinen', *kiviin'e* : *kiviiže-* 'kivinen'; *n'ämiihe* 'näihin', *kaikiid* 'kaikkia', *kaikiihe* 'kaikkiin'; *pez'iin* 'pesin', *ot'iim* 'otimme', *pez'iimuo(že)* 'peseydyin', *rod'iimuožebad* 'synnyimme'; *pez'iižin* 'pesisin', *pez'iižimuo(že)* 'peseytyisin', *peznuižin* 'olis pesnyt', *peznuižimuo(že)* 'olis peseytynyt'.

Vastineita tavataan murteittain ja muodoittain muualla lyydissä, vepsässä ja aunuk-sessa, esim. lyydP (N, Kn) *vedehiine* 'vetehinen' (LMS s. 480), (N) *kaikiid* (~ *kaikid*) 'kaikkia' (LMS s. 99); (N, Kn) *pez'iimoi*, (Pl) *pezežiimöis*, (Sn, Td) *pežiime* 'peseydyin' (LMS s. 308); (Sn) *pezežižin* 'peseytyisin' (Genetz 1872: 29); vepsÄ *vedehiin'e* (~ *vedehin'e*) 'vetehinen' (Tunkelo 1938a: 16–17, SVJ s. 621), *kaikiihe* 'kaikkiin' (Turunen 1946: 247); K *vedehiin'e* (~ *vedehin'e*) 'vetehinen' (Tunkelo 1938a: 16–17); (Krh) *kai-kiit'peigiid* 'kaikkia poikia', *norembiid' vel'l'iid'* 'nuorempia veljiä' (Virtaranta 1967: 121); E *vedhiin'e* 'vetehinen' (~ *savehn'e* 'savinen') (Tunkelo 1938a: 16–18); aun. Kaakk *vedehiine* 'vetehinen', *kiviine* (~ *kiviiže-*) 'kivinen', *otiimmo* 'otimme', *rodiiheze* 'syntyi' (Makarov 1990, KKS); *Tmj ved'ehiin(e)* 'vetehinen' (KKS), *Vt ikkunpieliine* (~ *-pielize-*) '(ikkunan) pieli- eli raamilauta' (Tunkelo 1938a: 13).

Alkuaan *inen*-loppuisissa nomineissa yks. partitiivia lukuun ottamatta Kuujärvellä käytetään *ii*:tä, esim. *kiviin'e* : *kiviiže-* : *kivišt*, *vedehiin'e* : *vedehiiže-* : *vedehišt*. Turunen (1946: 246) mainitsemista *Kj*:n lyhytvokaalisista *hin'e*-loppuisista muodoista, esim. *ühthin'e* 'yhteinen', minulla ei ole havaintoja, vrt. *Kj ühthiin'e*. *Kj*:n tapaisia *inen*-nominien pitkävokaalisia muotoja tavataan etenkin Suojun lyydissä (ks. Tunkelo 1938a: 15). Muualla lyydissä *ii*:n käyttö rajoittuu lähinnä *i*-vartaloisiin deminutiiveihin, esim. *Td*

remen 'iin'e 'hihnanen' (< *remen* 'i-); Mun, Td *pert* 'iin'e : *pert* 'iize- (< *pert* 'i-); TP mon. vartalo *arteliizi-* 'pieni joukko' (< *arteli-*) (ks. mts. 14, LMS s. 307).

Aunuksessa *inen*-loppuisten nominien pitkävokaaliset muodot rajoittuvat yksikön nominatiiviin. Näitä tavataan kaakkoismurteissa sekä Viteleessä ja Tulemajärvellä (ks. Tunkelo 1938a: 13–14, Makarov 1990, KKS). Vepsän edustus on kirjavampi, esim. *hi-nen*-johdin on edustettuna äänis- ja keskivepsässä *hiin* 'e ~ *hin* 'e ~ *hn* 'e ja etelävepsässä *hiin* 'e ~ *hn* 'e -variaatiolla (Tunkelo 1938a: 16–28). Yleisvepsäläinen *i*-tön *hn* 'e-suffiksi, joka johdetaan lyhytvokaalisesta muodosta *hin* 'e (mts. 17–18, 21), viittaa siihen, että vepsässä juuri lyhyt-*i*:lliset muodot ovat primäärejä.

14) *i* on kadonnut diftongin lopusta *s:n* ja sen jatkajien edellä muodoittain sekä lyydisissä että vepsässä ja aunuksessa (ks. Tunkelo 1946: 587–588, 765–766; Bubrih 1947a: 121–122, 1948b: 45; Turunen 1950: 35–37, 173–174; Virtaranta 1972: 21, 1975: 413), esim. Kj *mušta* 'muistaa', *tošt* 'toista', *pakušt* 'keltaista', *kuuluž* 'kuuluisa', *madožim* 'käärmeinen (paikka)'.
 15) Kj:llä, pohjoislyydissä ja keskilyyidin Viitanassa, samoin kuin vepsässä, pääpainottoman tavun alkuperäinen *o* on muuttunut *u*:ksi eräissä verbeissä, joiden ensitavussa esiintyy *a* (ks. Turunen 1946: 205, 1950: 62–64; Tunkelo 1946: 631–633, Virtaranta 1976: 91; LMS s. 117, 376), esim. Kj, lyydP, V *sanun* 'sanon', vrt. lyydK, aun. *sanon*, karj. *šanon*; veps. *sanun* / Kj, Koill (Td, Selk) *kacun* 'katson', Suj *kačun*, vrt. lyydK, Mun, aun.-karjP *kačon*; veps. *kacun*. Myös Järventakuisessa ja Kaskanassa tavataan *u*:llisia muotoja, esim. Jt *kačun* 'katson', *sanut* 'ihe 'sanottiin' (Turunen 1977: 176, 179); Ka *ei sanuta* 'ei sanota' (~ *sanotau* 'sanotaan'). Odotuksenmukaisissa verbimuodoissa alkupe-
 räinen *o* on silti säilynyt, esim. Kj, lyydP, K *tagoda* 'takoa'.
 16) Prees. yks. 3. persoonan vartalovokaali *e > o* labiaalisen äänteen edellä, samoin kuin karjala-aunuksessa, äänis- ja etelävepsässä sekä etenkin keskivepsän luoteismurteissa (ks. Turunen 1950: 79–80; Tunkelo 1946: 406–408, 555–556, 653–654; Kettunen 1960: 14, 46; Markianova 2002: 107), esim. Kj *suanob*, *panob*, *tulob*, *imob*, *l'ähtob*, *mänob*, *n'ägob*, *l'iinob*, vrt. lyydP *l'ienou* ~ *lienou*, (B) *l'ienoo*, (Kn) *liennov*, (Td) *l'ienov* ~ *lienov* ~ *lienöv* ~ *l'ienöu* (LMS s. 203); vepsÄ *l'iinob* ~ *liinob*, K *l'in'n'eb* ~ *lin'n'eb* ~ (Ts) *lin'n'ob* ~ (Krh) *liin'ob*; E *l'ib* (mon. *l'inoba*), *imob* ~ (Sid) *lin'n'eb* (Tunkelo 1946: 555–556, 653–654; SVJ s. 291–292, VRS s. 52, Virtaranta 1967: 122); aun. *l'iennou* ~ *liennov* ~ *liennöv* ~ *l'iännöu* ~ *lienöü*; karjE *l'ienöü* ~ *lienöü* ~ *lienöv* ~ *l'ien'öu* ~ *l'ienoo* ~ *l'ienöö* ~ *liennöü* ~ *l'ien'n'öu* ~ *liennou* (~ *l'ieu*), P *l'ienöü* ~ *lienöü* (KKS III s. 86–87, Makarov 1990: 185). Huomattakoon, että eteläkarjalassa ja aunuksessa suomen potentiaalinen apuverbin vastine esiintyy murteittain takavokaalisena, mikä voi saada selityksen lyydin taholta.

5.3.1.2. Kuujärvi ja muu lyydi: konsonantit

1) Myöhäiskantasuomen klusiilien heikkojen vastineiden jatkajina ovat vepsän tapaan *g*, *d*, *b* (ks. Tunkelo 1938b: 3–34, 1946: 184–215; Turunen 1946: 111–142, 1947: 7–8; Kettunen 1960: 22–23, 27–29), esim. Kj *magata* 'nukkua', *kurged* 'kurkea; kurjet', *vajag*

'vajaa', *madon* 'käärmeen; käärmeenä', *peldod* 'peltoa; pellot', *laged* 'lakea, aukea', *magedad* 'makeaa; makeat', *barbaz* 'varvas', vrt. aun.-karjP *moata* ~ *muata*; aun. *vajai*, karjE *vajoa*; aun.-karjP *mavon*; aun. *lagei*, karjE *lagie*; aun.-karjP *varvas*.

2) Soinnittomien klusiilien ja niiden heikkojen vastineiden jatkajat ovat langenneet yhteen, samoin kuin vepsässä (ks. mm. Tunkelo 1938b: 34). Näissä tapauksissa yksikön partitiivi ja monikon nominatiivi sekä yksikön essiivi ja yksikön genetiivi ovat samankaltaistuneet (vrt. Turunen 1946: 170–171, Kettunen 1960: 209), esim. (yks. part. = mon. nom.) Kj, lyydP, K, veps. *poigad* = *poigad*, vrt. aun. *poigua* : *poijat*, karjE *poigua* : *poijat* / (yks. ess. = yks. gen.) Kj, lyydP, veps. *poigan* = *poigan*, vrt. lyydK *poigannu* (< aun. *-nnu*) : *poigan*, aun. *poijannu* : *poijan*, karjE *poigana* : *poijan*.

Kvalitatiivinen astevaihtelu puuttuu, samoin kuin vepsässä (ks. Turunen 1947: 7–8; Kettunen 1960: 22–23, 27–29), esim. Kj *mägi* : *mäged* 'mäki', *vedehe* : *veded* 'vesi', *hebo* : *hebon* 'hevonen', vrt. aun. *mägi* : *mäit*, *vedeh* : *viet*, *hebo* : *hebot*. Soinnittomien klusiilien ja niiden heikkojen vastineiden jatkajien yhteenlankeaminen ja astevaihtelun tasoittuminen ovat todennäköisesti venäjän aiheuttamia, koska venäjälle ovat ominaisia vaihtelemattomat *g, d, b*.

3) Poiketen karjala-aunuksesta mksm. heikkoasteiset *nd* ja *mb* -yhtymät ovat säilyneet sellaisenaan lyydissä, kuten vepsässäkin (ks. Turunen 1946: 136, 142; Tunkelo 1946: 143–144), esim. Kj-veps. *kandod* 'kannot' < **kandot*, vrt. aun.-karjP *kannot*; Kj-veps. *ambun* 'ammun' < **ambun*, vrt. aun.-karjP *ammun*.

4) Kuujärvellä esiintyy poikkeuksellista sanansisäisen klusiilin katoa mm. seuraavissa muodoissa:

- a. Pikapuhemuodoissa (ks. Turunen 1946: 117; Tunkelo 1946: 67–68, 194; Barantsev 1978: 94, NKK s. 352–354, LMS s. 255), esim. *en't'ää* ~ *en't'ia* 'en tiedä', *män't'ää* ~ *män't'ia* 'mene tiedä', *mect'ää* ~ *mect'ia* 'hitto tietää', vrt. lyydP (Td) *en't'ia*, *män't'ia*; (N) *mänt'ä*, K (Pn) *entiä*, Lmo *mänt'ia* / vepsÄ *ent'ä* ~ *ent'ea*, *mät'ä* ~ *mät'ea*, *mecteb*; K (L) *mecteb*, (En) *ent'ea* // *mia* (~ *mida*) 'mitä', vrt. lyydP (Td) *miä* (Kj *mi(j)ak* 'mikä; miksi', veps. *mi(j)ak* ~ *mijag* 'miksi') .
- b. *d:n* kato *kierd* 'kerta' -nominin taivutusparadigman obliikvisijoissa, esim. *kierad* (~ *kierdad*) 'kertaa; kerrat', vrt. lyydP, K *kierad* (ks. Turunen 1946: 81). Sen ohella Kuujärvellä ja pohjoislyydin koillismurteissa yksikön nominatiivissa ja rinnakkaismuotoina obliikvisijoissa tavataan myös *d:l*listä edustusta, esim. Kj, Td *kierd*, *kierdad*, vrt. lyydP, K *kier(e)*, *kierad*.
- c. Postpositio *kerd* 'kera, kanssa', jota Kuujärven murteessa tavataan vain harvoin (esim. *kelluon kerd* 'kellojen kera', Pahomov 2011: 184), esiintyy Kuujärvellä kuluneessa asussa *ke*, vrt. lyydP *ke* ~ *k'e* ~ *ker* ~ *kere* ~ *kerä* ~ *k'era* ~ *kerä*, K *ke* ~ *ker* ~ *kere* ~ *kele* ~ *kerä*, veps. *ke* ~ *ked*, aun. Kaakk *ke* ~ *ker* ~ *kere* ~ *kel* ~ *kel'e*. Kyseinen *ke*-aines osallistuu uuden sijamuodon – komitatiivin – muodostamiseen (esim. *hänenke* 'hänen kera'), jonka olemassaolo on todettu vepsän (Zaitseva 1981: 190–191, 198–202; Tikka 1992: 49–50) ja aunuksen (Markianova 1993b:

32–33, 2002: 56; Markianova & Mensonen 2006: 56–57) kieliopissa, esim. veps. *poiganke(d)* 'pojan kera', aun. *lapsenke* 'lapsen kera'.

Tosin *nke(d)*-komitatiivi on ominainen vain äänis- ja keskivepsälle, kun taas etelävepsässä ja keskivepsän itämurteissa sen asemesta tavataan *mU ~ me* loppuinen prolatiivi-komitatiivi, esim. vepsE *lambhamu* 'with the sheep', *koiriimu* 'with dogs' (Grünthal 2003: 51–52, 162–169, ks. myös Kettunen 1960: 46–47, Tikka 1992: 169–171, SVJ s. 729, VVS). Komitatiivin edustuksen perusteella vepsän murrealue on jaettavissa kahteen eri osaan.

Vepsän kulunutta muotoa *ke ~ ked* pidetään kehittyneenä kantamuodosta *kerd*, jonka takana on balttilainen laina asusta **kerda* 'lauma' (Kalima 1936: 115, Tunkelo 1946: 66–67, Turunen 1946: 81–82). Tikan mukaan vepsän kehitys on ollut seuraava: **kerda* > *kerd* > *kerd* > *-ked* > *-ke* (1992: 57–59). Kuujärvellä säilynyt postpositiomuoto *kerd*, joka esiintyy murteessa *rd*:listen adverbien *kerdal* 'keralla' ja *kerdal'e* 'keralle' ohella, osoittaa tämän selityksen oikeaksi, vrt. lyydP (Sn) *keral*, (N) *kerau*; vepsÄ (S) *kerdal*, K (P) *kerdau*, E *kerdaa*; aun. Kaakk *keräl*; lyydP *kerale*, vepsK (P) *kerdale*, aun. Kaakk *keräl'e*.

Samoin kuin lyydin (ks. Turunen 1946: 81–82), myös aunuksen *-nke*-päätteinen komitatiivi on yhdistettävissä kantamuotoon *kerd*. Samanlaisia muotoja esiintyy lisäksi Sisä-Venäjän karjalaismurteissa (esimerkkejä ks. KKS II s. 131).

Lyydin ja aunuksen *d:ttömät* *keral*, *kerale* -adverbimuodot lienevät selitettävissä varsinaiskarjalan vaikutuksen taholta, vrt. karj. *keralla* 'mukana; mukaan'. Niiden omaksumista on tukenut adverbien sekoittuminen *kerä*-sanaan, johon viittaa Tunkelo (1946: 913). Tällaiseen sekoittumiseen on samalla myötävaikuttanut *kerta*-nominin diftongiutuminen, esim. Kj *kierd* 'kerta' : *kieran ~ kierdan* 'kerran; kertana', lyydP *kier ~ kierd* 'kerta' : *kieran ~ kierdan* 'kerran; kertana', K *kiere ~ kier* 'kerta' : *kieran* 'kerran'; aun. *kierdu* (~ *kerdu*) 'kerta' : *kieran* (~ *kerran*) 'kerran', karjE (Tv) *ühen k'eeran* 'yhden kerran' ~ *nel' l'in kieroin* 'neljästi'. Nimittäin osassa lyydiä ja aunusta postpositio *kerä* ja adverbit *keralla*, *keralle* esiintyvätkin etuvokaalisessa asussa, esim. lyydP (Td) *kerä*, *kerale*, K (Ph) *kerä*; aun. Kaakk *keräl*, *keräl'e*, Smj *keräl ~ keral*, NR *keräl*, *keräle*, vrt. Kj *kerä*, aun. *kerä* 'kerä'.

- d. Normaaliedustuksesta poikkeavat myös kolme Kuujärven sanaa, joissa, samoin kuin varsinaiskarjalassa, esiintyy *t*-klusiilin kato umpitavussa, esim. *kahesa* 'kahdeksan', *ühesa* 'yhdeksän', *koheta* 'korjata, parata' (prees. *kohendan*), vrt. karjE, P *kaheksan ~ kahekšan*, *üheksän ~ üheksän*, *kohendoa ~ kohendua ~ kohentoa ~ kohentua*. *t:ttömiä* muotoja tavataan useimmissa pohjoislyydin murteissa, keski-lyydissä, Saavan Präässä, Lohmojassa ja Järventakuisessa sekä keskivepsässä ja aunuksessa, esim. lyydP, K, SP, Lmo, Jt *kaheksa*, *üheksä ~ -a*, *koheta*; vepsK *kahesa*, *üh'esa*, *koheta*; aun. *kaheksa ~ kaheksan*, *üheksä ~ üheksän*, *kohendoa ~ kohendua* (Turunen 1946: 33–40, 91–92, 155; Tunkelo 1946: 82–83, 104; Kettunen 1960: 28, 38; Itkonen 1971: 178).

Äänis- ja etelävepsän vastineissa esiintyy vaihtelematon *ht*-yhtymä (Tunkelo 1946: 82–83, 104; Kettunen 1960: 28, 38); vepsÄ *kahtsa*, *ühtsa*, *kohteta*; E *kahtsan*, *ühtsan ~ ühtsän*, *kohteta*. SVJ:n tietojen perusteella myös keskivepsän Pontala liittyy näihin murteisiin: *kahtsan*, *ühtsan*, *kohteta* (ks. s. 166, 216, 649). Poh-

joislyyidin koillismurteissa lukusanat 'kahdeksan' ja 'yhdeksän' ovat *t*:llisiä, esim. Td, Ks, Selk *kahteksa, ühteksä ~ ühteksa* (Turunen 1946: 33, 91, 155), mutta (Td) *koheta* (LMS s. 144). 1600-luvulla kirjoitetuissa lyydiläisissä loitsuissa tavataan kumpaakin edustusta: **kolme üheksat* '83' ja **uftesa* 'yhdeksän' (Loitsu 7 ja 8 s. 291), vrt. Kj *koumel/ühesat/küment*, Td *ühteksä*.

Vepsän *t*:ttömiä muotoja on aikoinaan yritetty selittää karjalan (Kettunen 1940a: 285, 1960: 28, 38) ja vironkin taholta (Tunkelo 1946: 82, 104). Turunen on lyydin *t*:ttömistä tapauksista esittänyt, että ne ovat "joko aunuksen tai vepsän tuomia", tai ovat lyydin "vanhaa vepsän perintöä" (1946: 91). Itkosen olettamuksen mukaan näissä tapauksissa on heijastunut muinaisvepsän varhainen astevaihtelukanta, jonka pohjalta ennen astevaihtelun tasoittumista heikossa asteessa on toteutunut poikkeuksellinen konsonantin kato (1971: 178). Toisaalta jos heikkoasteisen konsonantin katoaminen, joka on vastoin kaikkia vepsän äännesääntöjä, olisi tapahtunut ns. muinaisvepsässä, silloin nämä kolme tapausta olisivat edustettuna poikkeuksitta kaikissa vepsän (ja lyydinkin) murteissa klusiilittomina.

Nämä poikkeukselliset muodot näyttäivät kulkeutuneen vepsään karjalasta (ks. myös Kettunen 1940a: 285) aunuksen ja lyydin välityksellä. Vepsän ja lyydin alkuperäiset *ht*:lliset muodot ovat säilyneet pohjoislyyidin koillisryhmässä, äänisjä etelävepsässä, sekä keskivepsän itäisimmässä kolkassa sijaitsevassa Pontalassa, siis tämän Aunuksen kannaksen eteläosassa tapahtuneen kontaktin reuna-alueilla.

5) Paikannimissä ja yhdyssanoissa konsonantti on saattanut kadota loppuheittoisen muodon lopusta seuraavan sanan konsonantin edellä, esim. *Kujär'v* (~ *Kuijär'v* ~ *Kujjär'v*) 'Kuujärvi << Kuivajärvi' (vrt. veps. *kuinu* 'kuivunut (järvi)', E *Lad'järv* 'Latvajärvi'; Tunkelo 1946: 499), *Pid'd'är'v* (~ *Pid'gd'är'v*) 'Pitkäjärvi', *Kord'är'v* 'Korpjärvi', *kez'd'ärvel* (~ *kez'gd'ärvel*) 'keskijärvellä'. Sama kehitys esiintyy myös muualla lyydissä (ks. Turunen 1946: 20), esim. lyydP *D'allaht* 'Jalkalahti', *Homselg* 'Honkaselkä' (Nissilä 1967: 22, 24). Lukuun ottamatta *v*:tä vepsäläisissä paikannimissä konsonantti on usein säilynyt, esim. vepsK (Al) *Mustjär'v* 'Mustajärvi'; (Sim, Pä) *Hongjär'* 'Honkajärvi', *Sotkjär'* 'Sotkajärvi', (Sim) *Kor'bg'är'* 'Korpjärvi', vrt. vepsK (Al) *Ahjär'v* 'Ahvojärvi' (Tunkelo 1946: 468–470, 484, vrt. mts. 498–501).

Tapauksittain paikannimissä oli syntynyt geminaatta, joka sitten lyheni, esim. (*d' < d'd'*) *Kon'd'ogi* 'Kontiojoki', *Kon'd'är'v* 'Kontiojärvi', vrt. lyyd. *Kond'iin'iem* (Maasjärvi, Turunen 1946: 7) 'Kontioniemi', veps. *Muzdd'är'v* 'Mustajärvi', (Sim) *Särg'är'* 'Särkjärvi' (Tunkelo 1946: 468, 484) / (*k < kk*) *Honkuar* (~ *Honkkuar*) 'Honkalahti'.

6) Kuujärvellä *t* odotuksenmukaisen *d*:n asemesta esiintyy soinnillisen konsonantin jäljessä kaksivartaloisten nominien yks. partitiivin muodoissa, esim. Kj *kiel't, sammalt, d'uurt, sizart, suont, ahvent, lumt, avad'imt*. Yks. partitiivin päätteessä esiintyvän klusiilin mukaan lyydiläismurteet ovat jaettavissa kahtia (ks. Turunen 1946: 74–75):

- a. Pohjoislyyidin koillismurteissa partitiivin päätteessä on odotuksenmukainen *-d*, esim. *huuld, hiil'd, d'uurd*. Saavan Prääsässä aunuksen tapaan on *-dU*, esim. *huuldu, d'uurdu*. Keski-lyydistä on myös merkitty *-de*-päätteisiä tapauksia, esim.

huulde, d'uurde, jotka kuitenkin luetaan aunuksen tai Saavan Prääsän vaikutuksen tiliin.

- b. Muissa pohjoislyyidin murteissa ja Kuujärvellä esiintyy *-t*, esim. *huult ~ Kj huul't, hiil't, d'uurt*. Keskilyyidin ns. *e*-murteissa on *-te ~ -tte*, esim. *huulte ~ huultte, d'uurte ~ d'uurtte*.

Edustukseltaan Kuujärven murre liittyy Munjärven ja Suojun ryhmän murteisiin sekä keskilyydiin, jonka *-te ~ -tte*-päätteet ovat kehittyneet loppuheittoisista muodoista (Posti 1942: 214–215), vrt. Ka *tult ~ Ph tulte*. Vepsän murteista samaa kantaa edustavat äänis- ja keskivepsä, esim. vepsÄ *huul't' ~ huul't', d'uur't'*; K (Sim) *hult, hil't, g'urt*, (Al) *hult, hil't, jurt* (Tunkelo 1946: 57–58, 585). *d*-loppuinen partitiivi tavataan etelävepsäs-sä, esim. *huld, hil'd, jurd* (mts. 57). Aunuksessa ja eteläkarjalassa partitiivin päätteessä esiintyy *d*, esim. aun. *huuldu, juurdu*; karjE *huulda, juurda*, vrt. karjP *huulta, juurta*.

7) Kuujärvellä soinniton *t* esiintyy myös alkuaan kolmitavuisten **ltAk*-loppuisten frekventatiiviverbien 1. infinitiivissä, esim. *ajel'ta 'ajella', andel'ta 'annella', kandel'ta 'kannella', kuundel'ta 'kuunnella', kävel'ta 'kävellä', l'endel'ta 'lennellä', ombel'ta 'ommel-la', pidel'ta 'pidellä', r'iidel'ta 'riidellä', sanel'ta 'sanella', ujel'ta 'uiskennella', vedel'ta 'vedellä'*. Samalla **-ltAk*-verbien 2. infinitiivissä ja passiivin taivutuksessa tavataan *t*:llisiä muotoja, esim. 2. inf. iness. *ajel'tes, kävel'tes*; pass. prees. *ajel'taze, kävel'taze*, imperf. *ajel't'ihe, kävel't'ihe*, 2. partis. *ajel'tud, kävel'tud*. Näiden verbien muissakin taivutusmuodoissa esiintyy soinniton klusiili, esim. imperat. *ajel'kam, kävel'kat*.

Kuujärvellä, suurimmassa osassa pohjoislyydiä ja äänisvepsässä, esiintyy sekä *t*:llinen yks. partitiivi että *ltA*-loppuisia infinitiivimuotoja, kun taas pohjoislyyidin koillismurteille ja etelävepsälle ovat ominaisia *-d*-partitiivi ja *ldA*-loppuinen infinitiivi (Turunen 1946: 77–78, Tunkelo 1946: 62–65). Useimmissa lyydin murteissa sekä äänisvepsässä dentaalinen klusiili on soinniton (ks. Turunen 1946: 77–78), esim. lyydP, K, SP, Lmo *ajelta, ombelta*, vrt. vepsÄ *aelta, ombelta*. Näissä murteissa *t* esiintyy myös 2. infinitiivin ja passiivin muodoissa, esim. lyydP (Hj) *kundeltess, kundeltau, kundel't'ii* (Virtaranta 1986: 172); K (Pn) *käveltäh* (Barantsev 1978: 238), vrt. vepsÄ *kaceltaze, ombeltud* (Tunkelo 1946: 63).

ldA-loppuisia muotoja esiintyy taas pohjoislyyidin koillismurteissa ja etelävepsäs-sä, esim. lyyd. Koill *ajelda, ombelda*; vepsE *ujooda* (< **ujeltak*), *ombooda* (Turunen 1946: 77–78, Tunkelo 1946: 63). Näissä murteissa myös muissa paradigman muodoissa *t*:n asemesta tavataan *d*, esim. lyyd. Koill *ajeldau, ajel'd'ii*. Keskivepsän murteissa ta-vataan sekä *t*:llisiä että *d*:llisiä muotoja, esim. Jä, Sim *ombelta, pidelta*; Krh *siirdelta, käveltud*; Al *ombelta, andelta*, vrt. P *ombüuda, pid'ouda*; No *ombelda, pid'elda, ujelda, käveldes*, Ko *pid'eldas 'pysytellä'* (Tunkelo 1946: 62–65; SVJ s. 380, 414, ks. myös Posti 1945: 359). Variaatiota esiintyy eräiden keskivepsän murteiden sisälläkin, esim. L *sanelta ~ käveldas 'käyvät'* (Tunkelo 1946: 63). Tunkelon ja SVJ:n esimerkistön nojalla huomautettakoon, että *t*:lliset verbimuodot ovat ominaisia etenkin Ojatin murteille.

8) Mksm:n loppu-*t*:n jatkajana lyydissä sekä vepsässä on yleensä soinnillinen *d* (ks. Turunen 1946: 100–110, Tunkelo 1946: 118–131), esim. Kj-veps. *kalad 'kalat; kalaa'*,

n'äged 'näet'. Samaa kehitystä on havaittavissa etenkin eteläkarjalassa (ks. Ojansuu 1918: 15).

9) Kj:llä *Ut*-loppuisten nominien loppuklusiili on edustuneena seuraavasti (ks. Turunen 1946: 101–104, vrt. Tunkelo 1946: 123–125):

- a. Sanassa Kj *l'ühüd* 'lyhyt' loppu-*t* on soinnillistunut, kuten yleensä lyydissä ja vepsässä.
- b. Nominissa 'kytkyt' ja 'kätkyt' esiintyy loppu-*t*, samoin kuin äänisvepsässä ja osassa keskivepsää: Kj *küttut* ~ *kütkut* ~ *kütküt* 'kytkyt (nuorasta)' << **kütküt*, vrt. lyydP, K *kütküd*; vepsÄ *küttut* ~ *küttutt*, K *küttut* (Tunkelo 1946: 124), *küttud* (SVJ s. 258), *kütte*, E *kütküd*; aun. *kütküt* / Kj *kättut* ~ *kätkut* ~ *kätküt* 'kätkyt, kehto' << **kätküt*, vrt. lyydP, K *kätküd*; vepsÄ *kättut* ~ *kättutt*, K *kättut* (Tunkelo 1946: 124), *kättud* (SVJ s. 267), (P, VI) *kätte*, E (Sod) *kätte*; aun. *kätküt*.
- c. Muut deminutiivit ovat analogisesti *t*-loppuisia, kuten lyydissä, vepsÄ:ssä ja useissa vepsK:n murteissa, esim. Kj *kädut* ~ *kädütt*, lyydP (Hj) *kädütt*, vepsÄ *kädutt*, K *kädut* 'kätönen, pieni käsi'.

10) Sananloppuinen *t* on kadonnut seuraavissa tapauksissa (ks. Turunen 1946: 104–107, 124–125, vrt. Tunkelo 1946: 121–122, 125–129, 199–200):

- a. Akt. 2. partisii-pin tunnuksesta kaikissa käyttömuodoissa, samoin kuin muualla lyydissä, äänisvepsässä, keskivepsän Särkijärvellä ja Karhilassa (ks. Virtaranta 1967: 120–123) sekä aunuksessa (ks. Markianova & Mensonen 2006: 104–105), esim. Kj, lyydP, K, vepsÄ *tulnu* < **tulnut* / Kj, vepsÄ *annu*; lyydP, K *andanu* < **antanut* / Kj, vepsÄ, K (Krh) (*ei* ~ Krh *ii*) *otnu*; lyydP, K (*ei*) *ottanu* < **ottanut* (~ Krh *ii* *mülünd* 'ei mahtunut', Virtaranta 1967: 122) / Kj (*en*) *s'üönu*, lyydP (Sn, Hj) (*en*) *šüönü*; vepsÄ, K (Sä) (*en*) *s'önu* < **sööniüt*, vrt. aun. *tulluh*, *andanuh*, *ottanuh*, *süönnüh*.

Tästä poiketen enimmäisessä keski- ja etelävepsän murteissa klusiili on säilynyt kielteisessä imperfektissä käytetyissä akt. 2. partisii-pin muodoissa (ks. Zaitseva 1981: 251–252, VVV 1995: 189), vrt. vepsK (Sim) *ed g'ond* 'et juonut', *en otand* 'en ottanut'; E *ii ostand* 'ei ostanut' (Tunkelo 1946: 121–122). Varsinaiskarjalassa loppu-*t* on taas säilynyt attribuuttina esiintyvässä akt. 2. partisii-pin yks. nominatiivissa, vrt. karjP *vaipunut ihmini*, *homehtunut leipä* (Zaikov 2013: 205–206).

- b. Eräissä yksittäistapauksissa, joita tavataan muissa lyydin murteissa ja osittain muuallakin, esim. Kj, lyydP, K, veps., karjE (Vld) *tuha* < **tuhat* (yks. gen. *tuhan*, Vld *tuhahan*), vrt. aun. *tuhat* ~ *tuhad* (yks. gen. *tuhanden*); karjE (Tv) *tuhatta* (yks. gen. *tuhatan*), P *tuhat* (yks. gen. *tuhannen*) / Kj, lyydP, K *n'ügü* < **nüyüt*, vrt. vepsK (Krh) *n'üg'üd*, (P) *n'ügüt*, E *n'ügüd*; karjE *n'üt* ~ *n'üüt*, P *nüt*; vir. *nüüd*.

11) Analogiasta selittyviä klusiilistoon liittyviä tapauksia:

- a. *g*-loppuisiin nomineihin on metateesin kautta liittynyt alkuaan yhdyssana *Kj kiudug*, lyydP *kiudug*, veps. *küudug ~ küuduk* 'kiuas' << **kiukuða* < **kivikota*, vrt. karjE *kiugoa ~ kiugua*, P *kiukoa ~ kiukua* (Pahomov 2000c luku 3.1.5.3., vrt. Tunkelo 1946: 72).
- b. *Kj:n* yleisedustuksesta poikkeavat verbit *l'ämmitada* 'lämmittää', *l'ämmituda* 'lämmetä' (~ Pal *l'ämbištuda*), joissa odotuksenmukaisen *mb:n* asemesta esiintyy *mm*, vrt. lyydP *lämbit(t)ädä ~ lämbit(t)ada*, veps. *l'ämbitada*. *mm*:llisiä verbimuotoja tavataan myös keskilydyissä (ks. LMS s. 224) ja odotuksenmukaisesti aunuksessa, esim. lyydK pass. ind. prees. *lämmitetäh*, aun. 1. inf. *lämmittiä*. *Kj:llä* ja keskilydyissä geminaatta *mm* näyttää yleistyneen *l'ämm ~ l'ämme*, gen. *l'ämmän* -esikuvan mukaan, vaikka kyseessä voi olla myös aunukselaislaina.
- c. Sibilantti sananloppuisen *t:n* asemesta tavataan substantiivissa *Kj kevāz'* 'kevät' (ks. Turunen 1946: 103, Tunkelo 1946: 129), vrt. lyydP *kevād ~ kevāz' ~ (Kn, N) kevāz'*, K *kevād ~ kevāt ~ (V) kevāz'*; veps. *keväz' ~ kevāz'*, aun. *kevāt ~ kevād*; karjE, P *kevāt*.
- d. Odotuksenmukaisen 3. infinitiivin *ks*:llisen *d'uoksmaha*-muodon ohella Kuujärvellä tavataan *z*:llinen *d'uozmaha*-rinnakkaismuoto, jossa *z*-vartaloinen infinitiivi näyttää syntyneen sisäheiton tapahduttua konsonanttivartaloisten muotojen esikuvan mukaan (ks. Turunen 1946: 157–158), vrt. *d'uoznu* (~ *d'uoksnu*). *z*:llisiä 3. infinitiivin muotoja *ks*:llisten ohella tavataan myös muissa lyydin murteissa ja äänisvepsässä, vrt. lyydP, K *d'uozmai ~ d'uozmaa ~ d'uozmah*; vepsÄ *d'ozmaha*. Keski- ja etelävepsässä esiintyy sen sijaan *s*:llisiä muotoja: vepsK *josmaha ~ g'osmaha* (~ *joksmaha ~ g'oksmaha*), E *josmha* (~ *joksmha*), jotka myös selittävät konsonanttivartalon mukaisesta analogiasta, esim. *josta ~ g'osta* (Kettunen 1922a: 31, Tunkelo 1946: 106).
- e. Lyydin ja äänisvepsän yhteinen preesensin 3. persoonan refleksiivipäätte *ze*, joka lyydyssä on kehittynyt yleiseksi refleksiivisyyttä ilmaisevaksi morfeemiksi, palautuu *k*:ttomaan muotoon. Se on yleistynyt alkuperäisen *k*:llisen muodon tilalle analogian tietä muista muodoista: lyyd.-vepsÄ *-ze* < **-sen* << **-ksen* (ks. Setälä 1899: 165, Tunkelo 1924b: 31–33, Turunen 1946: 155–157), esim. *Kj*, lyydK (V), vepsÄ *pezeze*; lyydP *pezezou*. Sama morfeemi esiintyy Kuujärvellä ja äänisvepsässä myös pass. ind. preesensissä (Tunkelo 1924b: 33, 1946: 104–105; Posti 1945: 361–362, Turunen 1946: 155–157), esim. *Kj d'uodaze* 'juodaan', *sidotaze* 'sidotaan', vrt. vepsÄ *d'odaze, sidotaze*.

Näiden keski- ja etelävepsäläiset vastineet ovat taas suoraan johdettavissa alkuperäisistä *ks*:llisistä muodoista, joissa on tapahtunut kehitys *ks* > *ss* > *s*, esim. vepsK, E *pezese* 'peseytyy', *jodas ~ jodakse* 'juodaan' (Kettunen 1922a: 32–34, 1960: 47–48; Tunkelo 1924b: 33, 1946: 98–107; Posti 1945: 359–361). Kyseisten keski- ja etelävepsän *s*:llisten muotojen ohella keskivepsän itäisissä murteissa (ja äänisvepsässäkin, ks. Tunkelo 1946: 97) on tavattu pass. ind. preesensin *ks*:llisiä muotoja, esim. vepsK *jodakse* 'juodaan', *külpt'akse* 'kylvetään, peseydytään', *vastoidakse* 'vihdotaan' (mts. 97, Kettunen 1960: 47). Niinpä lyydin ja äänisvepsän *ze*-morfeemia ei voi johtaa keski- ja etelävepsän *s*:llisistä muodoista kontami-

naation kautta, kuten mm. Turunen on asian ymmärtänyt (1946: 156–157, myös Tunkelo 1924b: 33, 1946: 105). Sen lisäksi keski- ja etelävepsästä (ks. mm. Zaitseva 1981: 276) poiketen l. infinitiivin refleksiivinen tunnus on Kuujärvellä ja (edellistä harvemmin) äänisvepsässä säilynyt *ks*:llisenä (Turunen 1946: 151–152, Tunkelo 1946: 96), esim. K*j* *pestakse*, vepsÄ *pestakse* (~ *pestaze*) 'peseytyä', vrt. vepsK *pesta*s (Tunkelo 1946: 100, VVS).

- f. Lekseemin *vaapsahainen* Kuujärven äänteellinen vastine *vuaksaan'e* ~ *vuaksahaine* (LMS s. 499) ~ *vuaksun'aan'e* ~ *vuaksujaan'e* 'kimalainen (Bombus)' on siirtynyt *ps*:llisistä *ks*:llisiin muotoihin (Pahomov 2000c luku 3.2.6.). Sama kehitys esiintyy myös pohjoislyyidin Suojun ryhmässä, joka on siihen kuuluvien murteiden ja Kuujärven huomattava yhtäläisyys, esim. Kn *vuaksahaine*, N *vuoksahaine* (~ *vuopsahaine*) 'vaapsahainen, ampiainen (Vespidae)' (LMS s. 499, Turunen 1950: 18).

Muissa lyydin murteissa ja vepsässä alkuperäinen *ps*-yhtymä on säilynyt, vrt. lyydP *vuapsahain'e* 'vaapsahainen, ampiainen' (LMS s. 499, Turunen 1950: 18); vepsÄ *bapshein'e* 'vaapsahainen', K *bapshain'e* ~ *bapsein'e* 'vaapsahainen, ampiainen' (Tunkelo 1946: 107, Turunen 1950: 18, VVS, SVJ s. 41). Kuujärven tapaisia *ks*:llisiä muotoja tavataan kaakkoisaunuksessa ja Säämäjärvellä: Kaakk *vuoksahaine* ~ *vuoksajaine* 'kimalainen (Bombus)' (Makarov 1990: 442), Smj *vuaksahain'e* 'vaapsahainen, ampiainen' (Turunen 1950: 18). Huomattakoon samalla, että poiketen vepsästä *v* esiintyy lyydin yleisellä taholla ja aunuksessa alkuperäisen *ps*-yhtymän edellä eikä ole klusiilistunut (Turunen 1946: 326).

12) Lyydille on ominainen kvantitatiivinen astevaihtelu (ks. Pahomov 2011: 32–33, vrt. Turunen 1946: 161, 205), josta äänisvepsässä on vain jälkiä (ks. Tunkelo 1946: 145, 148, 317–318; Kettunen 1960: 29–30, 205; SVJ) ja joka on muussa vepsässä yleensä tuntematon, esim. K*j* (yks. part. : mon. nom.) *hukkad* : *hukad* 'susi', *huttud* : *hutud* 'jauhoppuuro', *pappid* : *papid* 'pappi', *päččid* : *päčid* 'pätsi, uuni'.

Näiden vaihteluparien lisäksi, jotka tavataan mm. varsinaiskarjalassa, lyydiläismurteille ovat ominaisia myös *cc* : *c*, *ss* : *s* ja *šš* : *š* -vaihtelusuhteet, esim. K*j* *vaccad* : *vacad* 'vatsa', *viccad* : *vicad* 'vitsa', *brossad* : *brosad* 'hirssi', *boššad* : *bošad* 'pässi'. Geminaattasibilanttien astevaihtelua lyydin ulkopuolella esiintyy vain aunuksessa, esim. (*ss* : *s*) K*j* *kass* : *kassad* : *kasan*, aun. *kassu* : *kasan* 'palmikko' (ks. Virtaranta 1972: 17, 1975: 412). *cc* : *c* -vaihtelu tavataan Kuujärven lisäksi pohjoislyyidin koillisryhmässä ja Naamoilassa (Turunen 1946: 205), esim. K*j*, Td, Selk, N *vacc* : *vaccad* : *vacad* 'vatsa, vatsaa, vatsat', vrt. vepsÄ *vac* : *vacad* : *vacad* (mts. 205, Tunkelo 1946: 318). Turunen (1946: 207) mukaan geminaatta-affrikaatta *cc*, jota muissa lyydin murteissa vastaa karjalaisvaikutteinen *čč*, edustaa lyydin vanhempaa kantaa, esim. K*j*, Td, Selk, N *mecc* 'metsä', vrt. lyydP, K *mečč(e)*.

Äänisvepsässä sekä keskivepsän luoteismurteissa tavataan astevaihteluun viittavia erikoismuotoja, esim. vepsÄ (= K*j*) *katan* : *kattab* 'peitän, (hän) peittää', *kacun* : *kaccub* 'katson, (hän) katsoo' / vepsÄ, K (Krh) (= K*j*) *akk* : *akaks* 'nainen, naiseksi' / vepsK (Krh) (= K*j*) *mecc* : *meccha* : *mecas* 'metsä, metsään, metsässä' (Tunkelo 1946: 145–152, 318–319; Virtaranta 1967: 122, ks. myös Kettunen 1960: 30).

13) Alkuperäinen geminaatta esiintyy tavallisesti 1. ja 2. tavun rajalla lyhyen vokaaliaineksen jäljessä vokaalin edellä, samoin kuin vepsÄ:ssä ja keskivepsän luoteismurteissa (ks. Itkonen 1971: 170; Turunen 1946: 160–175, 190, 204–211; Tunkelo 1946: 145–166, 317–318, 903; Kettunen 1960: 29–31, 206;), esim. K_j, vepsÄ, K (K_{rh}, A_l, V_{il}, E_n) *ikkun* 'ikkuna', *hattar* ~ (vepsÄ) *hattar* 'jalkaripu'; K_j, vepsÄ, K (V_{il}, E_n) *r'äccin* ~ (K_j) *r'äčč'in* 'naisen paita'; K_j, vepsÄ *rikkob* '(hän) tappaa', *ottab* '(hän) ottaa', *loppib* '(hän) lopettaa', *kaccub* 'katsoo' (Tunkelo 1946: 145–146, 318). Etenkin etelävepsässä geminaatat ovat pääsääntöisesti lyhentyneet (Kettunen 1960: 29), vrt. vepsE, K (P, S_ä) *hatar*, *ikun* ~ *ü(u)kun*, *räc'in* ~ *r'äc'in* (Tunkelo 1946: 146, 318; SVJ, VVS). Tässä asemassa geminaatta on säilynyt kaikkialla lyydissä (ks. Turunen 1946: 161, 205–206).

Pitkän ensitavun jäljessä, samoin kuin pohjoislyydin Suojun ryhmässä, Viitanas- ja Lohmojassa, sekä kauempana sanassa, samoin kuin etenkin pohjoislyydin koillis- murteissa (ks. Turunen 1946: 168–175, 210–211), K_j:llä on lyhyt konsonantti, esim. K_j *heitab* 'riisuu; laskeutuu', N, Lmo *heitau* / K_j *mautab* 'osaa', K_n, V *maltau* ~ N, Lmo *mautau* / K_j, N *kazakad* 'palvelijaa' / K_j, N *anuped* 'anoppia' / K_j, Td *istutada* 'istuttaa' / K_j *d'uurekahad* 'juurelliset', Td *d'uurikahad* 'juurekkaat' / K_j *murgn'uočob* '(hän) syö puolipäiväateriaa', Koill, Suj *mur'ginoičou*. Muissa pohjois- ja keskilyydiläisissä murteissa näissäkin tapauksissa esiintyy geminaattoja, esim. lyydP, K *heittau* ~ *heit't'äu*, *malttau*, *istuttada*, *d'uurikkahad*, *mur'gin(u)oiččou* (Turunen 1946: 162–165, 209–211).

Geminaattojen esiintymistä äänis- ja keskivepsässä on yritetty selittää mm. lyydiläisvaikutuksesta (Turunen 1947: 7; Kettunen 1960: 29–30, 205–206). Vepsän geminaatalliset muodot näyttävät kuitenkin heijastavan varhaista geminaattakantaa, joka on alun perin ollut ominainen vepsälle (Tunkelo 1938b: 43, 1946: 148–149, 903), ja sellaisenaan säilynyt lyydiläismurteissa (Itkonen 1971: 170–171, Barantsev 1989: 21, ks. myös Turunen 1946: 189–195). Niinpä Tunkelon mukaan äänisvepsän lyhytklusiiliset yksikön partitiivin muodot (esim. *akad*, *ukod*, *s'epad*) ovat analogisesti yleistyneet paradigman muiden heikkoasteisten muotojen mallin mukaan (1946: 148). Harvinaisuutena äänisvepsässäkin tavataan geminaatallisia yksikön partitiivin muotoja, esim. *s'ö sittad* (mts. 148, myös Turunen 1946: 163), vrt. K_j *s'ittad*. Keskivepsän geminaatallisen *äkkid* 'äkkiä' -adverbimuodon (ks. Tunkelo 1946: 149; Kettunen 1960: 29, 206) sanastollista vastinetta lyydissä ja aunuksessa ei esiinny, vrt. lyyd.-aun.- karjE *druk* 'äkkiä, odottamatta' (LMS s. 36, VVS, KKS).

Vertailemalla vepsän reliktinomaisia geminaatallisia ja pitkävokaalisia muotoja lyydin edustukseen on otaksuttavissa, että lyydin ja vepsän kielipohjalle on ollut ominaista etenkin Kuujärven edustama astevaihtelutyyppe (vrt. Itkonen 1971: 170–171), jossa geminaattojen astevaihtelu toteutuu lyhyen pääpainollisen vokaalin jäljessä, esim. K_j *ota* - : *otta*- 'ottaa', *rikko*- : *riko*- 'tappaa', *tappa*- : *tapa*- 'puida'.

14) Tavunloppuisen pitkän alkuaan *i*:llisen vokaaliaineksen edessä tapahtuu geminaattojen lyheneminen, mitä tavataan myös muualla lyydissä, vepsässä ja aunuksessa (ks. Genetz 1872: 14–15; Turunen 1946: 171, 205; Tunkelo 1946: 167–168, 318; Virtaranta 1963a: 15–17, 1972: 17, 1975: 412; Itkonen 1971: 165–166), esim. K_j *kukuo* (~ *kukuu*) 'kukko', *katuo* 'kattoi', *tapuo* 'pui', *mučuo* 'nuorikko, nuori vaimo; vaimo (hellästi); tyttölasta saamaton vaimo', *muluo* 'viime vuonna', *amu* 'kauan sitten' < **ammoin*, hn.

Vas'uo, vrt. *Vas's'i*; hn. *Mišuo*, vrt. *Mišši*; hn. *Van'uo*, vrt. *Van'n'i*; *vicaan'e'vitsa'*, *lopii'lopetti'*, *päčiid'pätsejä*, *uuneja'*. Vrt. lyydP, K *kukoi* ~ *kukuoi*; vepsK *kukoi*, E *kuk*: *kuki-* (Kettunen 1925: 52); aun. *kukoi* ~ *kukki* (KKS, Makarov 1990: 162); karjE, P *kukko*.

Geminaatta *ll* alkuaan *i*-loppuisen diftongin edellä on lyhentynyt Kuujärven ohella mm. lyydP:n koillisryhmässä sekä vepsässä, esim. Kj pron. yks. 1. p. adess.-ablat. *milaa*, allat. *mil'ii* ~ *mil'ie*, yks. 2. p. adess.-ablat. *s'ilaa*, allat. *s'il'ii* ~ *s'il'ie* / adv. *muluo* ~ *muluu* 'viime vuonna', *s'iluo* ~ *s'iluu* 'silloin' // lyyd. Koill pron. *milai* ~ *milaa*, *milee* ~ *milei*; *šilai* ~ *šilaa*, *šilee* ~ *šilei* / adv. *muloi* ~ *muloo*, *šiloi* ~ *šiloo* (Turunen 1946: 34–35, 310) // vepsÄ pron. (Per, S) *milai*, *mil'ei*; *silai*, *sil'ei* (Tunkelo 1946: 441, 559; Turunen 1946: 254, 1950: 235) / adv. *mulei*, *silei* // K adv. *muloi*, *siloi* (Tunkelo 1946: 444–445; SVJ s. 336, 512) // E pron. *milaan'*, *mileen'*; *silaaž*, *sil'eež* (Kettunen 1925; Tunkelo 1946: 441, 767; Virtaranta 1967: 115–116) / adv. *muloo*, *siloo* (Tunkelo 1946: 444–445, VVS).

Toisaalta keskivepsässä ja siihen perustuvassa kirjakielessä sekä etelävepsän Sodjärven murteessa tällaisia *l*:llisiä pronomini- ja muotoja vastaavat *n*:lliset muodot, esim. vepsK (Sim) adess.-ablat. *minei(n')*, *sinei(ž)*; allat. *min'ii(n')*, *sin'ii(ž)* (Zaitseva 1981: 233–235); kk. adess.-ablat. *minai*, *sinai*; allat. *minei*, *sinei* (VVV 1995: 188); (Jä) *mijak sinei pä pästtud?* (SVJ s. 512) 'miksi sinulla on pää alaspäin?', (P) *anda min'iin' l'iibad supau* (SVJ s. 329) 'anna minulle leipäpala'; E (Sod) *ol'd'he kaks poigad minaa* (SVJ s. 329) 'oli minulla kaksi poikaa'.

Pohjoislyyidin Munjärven ja Suojun ryhmässä sekä keskilyydidissä kyseiset muodot ovat geminaatallisia, esim. lyydP (Mun) *millai*, *mille*; *šillai*, *šille* / *šilloi* // (Suj) *millai*, *mille*; *sillai*, *sille* / *silloi* // lyydK (AV) *millai* // lyydK, Suj, Mun *mulloi* ~ *mulluoi* (Turunen 1946: 34–35, 310; LMS). Geminaatallisia muotoja voi tavata murteittain keskivepsässäkin, vrt. vepsK (En) *silloi* 'silloin' (VVS). Geminaatta *ll* on yleinen myös aunuksessa, esim. adv. *mulloi*, *silloi* / Kaakk allat. *millo* 'minulle', *sillo* 'sinulle' (Makarov 1990: 213, 336–337).

15) Loppuheittoisen sanan lopussa esiintyy Kuujärvellä pitkä konsonantti, samoin kuin lyydP:ssä (ks. Turunen 1946: 165–167, 204–207, 239), esim. Kj *hukk* 'susi', *hutt* 'jauhoppuro', *papp* 'pappi', *päčč* 'pätsi, uuni', *mecc* 'metsä', *t'äss* 'tässä', *mill* 'millä, miltä', *l'ämm* 'lämmän'. Pitkä konsonantti tavataan Kj:llä lyhyen vokaaliaineksen jäljessä, samoin edellytyksin kuin äänisvepsässä ja keskivepsän luoteismurteissa (Tunkelo 1946: 152, 318, 903; Turunen 1946: 165, 189–190, 205; Kettunen 1960: 30, Virtaranta 1967: 120–123, SVJ), esim. Kj, vepsÄ *akk* 'nainen, vaimo', *ot't'* 'otti', *app* 'appi' (= lyydP); vepsK (Krh) *akk*, *g'ät't'* 'jätti', *mecc* 'metsä'; (Ts) *akk*, *ot't'* (Tunkelo 1946: 152, 318).

Pitkän ensitavun jäljessä ja kauempana sanassa Kj:llä sekä mm. Suojun ryhmässä (ks. LMS, vrt. Turunen 1946: 167–169, 209–211) on yleensä lyhyt konsonantti, esim. Kj, N *nuot* 'nuotta'; Kj *per't'*, Kn *pert'* 'tupa, pirtti'; Kj, N *kazak* 'palvelija'; Kj, N *anup* 'anoppi'; Kj *prihač*, N *brihač* 'poikalapsi'; Kj *ištut'* 'istutti', Kj *emaguoč* 'leipoi', vrt. lyydP *nuott*, *kazakk*, mutta *brihač* (LMS s. 21).

16) Vartaloltaan kaksitavuisten nominien yksikön essiivissä on vepsän tavoin (vrt. Tunkelo 1946: 148) yleistynyt heikko aste, esim. Kj *akan* 'akkana, naisena', *hutun*

'jauhopuurona', *papin* 'pappina', *mecan* 'metsänä'. Tällaisia genetiivinkaltaisia muotoja geminaatallisten ohella tunnetaan myös lyydP:ssä (ks. Turunen 1946: 170).

17) Kj:n Ylitsin numeraalien rinnakkaismuodoissa, esim. *viiskoumattuküment* (~ *viiskoumatküment*) '25', *üksn'el'l'attuküment* (~ *üksn'el'l'atküment*) '31', tavataan geminaatta *tt* kauempana sanassa samoin kuin keskilyidin yks. partitiivissa (ks. Turunen 1946: 164–165), vrt. lyydK *kolmatte*, *n'el'l'ätte*.

18) Sisäheittoisissa verbimuodoissa vepsän sekundaarisen geminaatan (ks. Tunkelo 1946: 176–177, 192–193, 198–209; Zaitseva 1981: 131–137) vastineena on lyhyt klusii-li pitkän ensitavun jäljessä verbimuodoissa, esim.

- a. *kk > k*: Kj *kenkahaze* 'pankoon kengät jalkaansa', vrt. veps. *kk. kengkahaz* 'pankoon t. pankoot kengät jalkaansa', E *augam kenkkazhem* 'älkäämme ottako saappaita jalasta' / Kj *künkat* 'kyntäkää', vrt. lyydP (Hj) *künkätt*;
- b. *tt > t*: *anta* 'antaa', *antaze* 'annetaan, antavat', *antud* 'annettu'; lyydP (Hj) *anta*, *antau*, *antu*, vrt. veps. *antta*, *anttaze* ~ *anttas*, *anttud* / *künt'ihe* 'kynnettiin, kynsivät', lyydP (Hj) *kün't'ii*, vrt. vepsÄ *künt't'ihe*.

19) Assimilaatiota ja geminaatan lyhenemistä sellaisissa sisäheittoisissa verbimuodoissa, joissa vepsässä tällaisia kehityksiä ei esiinny (ks. mm. Tunkelo 1946: 176–177, 192–193), esim. *rtk > rkk > rk*: Kj *algat sorkuo* 'älkää kaatako', lyydP (Hj) *elgat murkuoi* (~ *murdaguoi*) 'älkää murtako', vrt. vepsÄ (Kask) *ougii sortkii* 'älkөөn t. älkөөt kaatako'.

20) Tavunloppuinen *dn*-yhtymä (ks. Kujola 1910: 169–170, 1932: 528; Turunen 1946: 147–149, 1947: 8; Tunkelo 1946: 216) on ominainen useille lyydin murteille ja vepsälle, esim. Kj, lyydP (N), veps. *l'idn*; lyydK *l'idne*, SP *l'idnu*, vrt. lyydP *l'inn*, aun. *l'innu*; karjE, P *l'inna*.

21) Konsonanttien palataalistuminen loppuheittoisissa muodoissa (ks. Turunen 1946: 338), esim. Kj, veps. *per't'*, lyydP *per't'* ~ *pert'* ~ *pert't'* 'tupa, pirtti', vrt. N *per't'i* ~ *pert'i*, lyydK *per't't'i* ~ *pert't'i* ~ *pertt'i* ~ *pertti*, on saanut distinktiivisen tehtävän. Minimiparina mainittakoon Kj:n sanat *mušt* 'muisti; muisto' : *mušt'* 'muisto', esim. *minum_mušton aigana* 'muistini aikana', *mušt'in/suobat* 'vainajien muistelulauantai'.

22) Lausefoneettisia tapauksia:

- a. Sananloppuinen tai sananloppuiseksi joutunut soinnillinen klusii-li on soinnittoman konsonantin edellä assimiloitunut vastaavaksi soinnittomaksi äänteeksi (regressiivinen assimilaatio), esim. *poik_tul'ii kod'ihe* 'poika tuli kotiin', *l'ehmad om d'o d'uet_pidada* 'lehmää on jo vaikea pitää', *korttemp_puu* 'korkeampi puu'. Vastaavia esimerkkejä on muualla lyydissä (ks. Turunen 1946: 18, 61, 94; Virtaranta 1963a: 26) ja vepsässä (ks. Tunkelo 1946: 537–538, Kettunen 1960: 36, Zaitseva 1981: 147–148). Assimilaatiota tavataan myös yhdyssanoissa ja paikannimissä, esim. *n'üitants'ija* 'niittämiskaipa', *Rantpeld* 'Rantapelto', vrt. lyydP

rantpuu 'rantapuu, vepsK *lontpud* 'luomapuut' (Turunen 1946: 80, Zaitseva 1981: 148).

- b. Lauseessa ja yhdyssanoissa loppuheittoisen sanan lopussa esiintynyt soinniton konsonanttiyhtymä ja pitkä klusiili ovat soinnillistuneet seuraavan sanan soinnillisen konsonantin edellä, esim.

- (alkuaan tavunalkuinen klusiili) *hän káz'g_d'uoksta* 'hän käski juosta', *kez'gd'er'ein'al* 'keskellä kylää', *muzd_bard* 'musta parta', *hobedažd_da kuldašt* 'hopeaista ja kultaista';
- (alkuaan tavunloppuinen klusiili) *kagz'_garbolt* 'kaksi karpaloa', *labz'_d'iäi kod'ihe* 'lapsi jäi kotiin';
- (pitkä klusiili) *ug_da akk* 'mies ja vaimo', *pab_d'iäkanke* 'pappi diakonin kanssa'.

Sama ilmiö tunnetaan lyydP:ssä ja vepsässä (ks. Turunen 1946: 19, 66–67, 89, 158–159; Virtaranta 1963a: 28–29, Tunkelo 1946: 537–538, Kettunen 1960: 35–36, Zaitseva 1981: 148).

- c. Loppuheittoisen sanan lopussa täysgeminaatta joskus esiintyy seuraavan vokaa-lilla alkavan sanan edellä, esim. *papp_ol'ii kunek l'ähnu* 'pappi oli jonnekin lähtenyt', *kaikk_oma ruadajad* 'kaikki ovat työntekijöitä', *robeshutt_iel'e milaa* 'rovetta ei ole minulla'.

Samanlaisia muotoja tavataan myös lyydin pohjoismurteissa ja vepsässä (ks. Turunen 1946: 164–165, Tunkelo 1946: 147–150, Zaitseva 1981: 149).

23) Affrikaatta *c* on omissa sanoissa *i*:ttömässä ympäristössä sekä mm. lainasanassa *vit-sa* venäjän tuella säilynyt suhuttomana, samoin kuin pohjoislyydin koillismurteissa ja osaksi Naamoilassa sekä vepsässä (ks. Turunen 1946: 31, 33, 205–207; Tunkelo 1946: 317–320), esim. Kj, Td, N *mecc* : *mecan* 'metsä', *vicc* : *vican* (< ven.) 'vitsa'; Kj *mecuo* ~ *mecuu* 'metso', Td *mecoo* ~ *mecoi*; Kj *kacui* 'katsoi', *kucui* 'kutsui', vrt. lyydP, K *mečuo*i ~ *mečoi*; vepsÄ *mecei*, K *mecoi*, E *mecoo*.

24) *s* > *š*, *z* > *ž* *i*:n jäljessä on tapahtunut lyydissä, vepsässä ja aunuksessa (ks. Ojan-suu 1918: 227, Turunen 1946: 227–233; Tunkelo 1946: 245–246, 252–254; Bubrih 1947a: 120–121, 1948b: 45; Kettunen 1960: 5), esim. Kj, lyydP, K *n'išk(e)*, *ižand(e)* ~ *ižänd(e)*, (*kuldaan'e* ~ *kuldaine* :) *kuldaažen* ~ *kuldaižen* : *kuldašt(e)*; veps. *n'išk*, *ižand*, E (*kuudaan'e* :) *kuudaažen* : *kuudašt*; aun. *nišku*, *ižändü* ~ *izändü*, Kaakk (*kuldaine* :) *kuldažen* : *kuldaštu*, vrt. karjE *n'iska* ~ *n'iška*, *izändä*, (*kuldan'i* :) *kuldazen* : *kuldaista*; P *niska*, *isäntä*, (*kultan'i* :) *kultasen* : *kultaista*.

25) *i* on kadonnut lyydissä ja vepsässä eräissä alkuaan *inen*-loppuisissa nomineissa, joi-den vartalossa vokaalin kadon paikalla on muodostunut affrikaatta (ks. Tunkelo 1938a: 26, 1946: 72; Turunen 1946: 133, 1950: 144), esim. Kj *n'eičed*, lyydP *n'eišt'šed*, veps. *n'eiččed* ~ *n'iiččed* ~ *n'eičed* ~ *n'iičed* 'tytöt, neidot' < **neitiset*, vrt. Kj *en'čed*, veps. *enččed* ~ *en'čed* 'entiset' < **entiset*.

Pohjoislyydin vastine *n'eišt'šed* palautuu Kuujärven edustaman sisäheittoiseen asuun *n'eičed* (Turunen 1946: 133). Lyydin ja vepsän edustukseen liittyy myöskin Ojan-suun (1918: 127) ja Turusen (1950: 144) mainitsema aunuksen affrikaatallinen *n'eid'zed* ~ (Smj) *neid'ž'ed* -muoto.

Kuujärven *n'eizn'e 'neiti' : n'eiče- : n'eid'ist ja ezn'e 'entinen' : en'če- : end'ist* -suhteiden vastineita tavataan vepsässä, jossa niitä on yritetty selittää analogian kautta (Tunkelo 1938a: 25–27).

26) *z* karjala-aunuksen *h*:n asemesta esiintyy mm. Kuujärven sanassa *mez'iaan'e* (~ *mez'd'aan'e*; Turunen 1946: 321, 325 ~ *mez'jaine*, LMS s. 234) 'mehiläinen (Apis mellifica)', vrt. lyydP *meži-* ~ *mež-* ~ *meža* ~ *mezi-* ~ *mez'i-*, (Kn) *mez'iaine* ~ *meziain'e* (LMS s. 234, Turunen 1946: 321); vepsÄ *mez'd'ain'e* ~ *mez'd'ain'e*, K (Ko) *mezjein'e*, E *mez'jaan'e* ~ *mez'iaan'e* 'mehiläinen' (Tunkelo 1946: 483–486; Turunen 1946: 321, 325; VVS) / lyydK *mehi-* ~ *mehä*, (V) *mehiaine* (LMS s. 234, Turunen 1946: 321); aun. *mehiläine*; karjE (Rkj), P *meheläin'i* (KKS). Lyydistä *z*:llinen muoto on ulottunut etelä-karjalan Paateneen murteeseen: (Pt) *meziäne* (KKS III s. 294).

27) Alkuperäinen *h* on yleensä johdonmukaisesti säilynyt lyydissä, karjala-aunuksessa sekä vepsässä. Tämän kehityksen johdosta Kettunen on esittänyt, että se on karjalassa, aunuksessa ja lyydissä ”selvästi vepsän perintöä” (1940a: 289, 1960: 203–204). Itkonen (1993, 1994) taas on pitänyt sitä näiden kielten yhteisenä muinaispiirteenä.

Kuujärvellä ja muualla lyydissä (lukuun ottamatta eräitä lyydP:n tapauksia) *h* on säilynyt seuraavissa muodoissa (ks. Turunen 1946: 243–262):

- a. Kaksivartaloisten nominien vokaali- ja konsonanttivartaloissa sekä sanan lopussa, esim. Kj-veps.-karjP *veneh* 'vene', *venehen* 'veneen'; Kj, lyydP, veps. *veneht*, lyydK *-e*, aun. *-ü*, karjE, P *-ä* 'venettä'.
- b. Illatiivin päätteessä, esim. Kj *t'äha* ~ *t'ähe* 'tähän', *muaha* ~ *muahe* 'maahan', *muaihe* 'mailhin', *padaha* 'pataan', *kalaha* 'kalaan', *viluhu* 'kylmään', *kül'ühü* 'saunaan', *kegoho* 'kekoon', *rebuohe* ~ *rebuuhe* 'kettuun; kettuihin', *taluohe* ~ *taluuhe* 'taloon; taloihin', *vedehe* 'veteen', *vez'iihe* 'vesiin', *kaikiihe* 'kaikkin', *n'ämiihe* 'näihin', *kod'ihe* 'kotiin', *kod'iihe* 'koteihin', *d'aug(a)ha* 'jalkaan', *mec(ca)ha* 'metsään', *lop(pu)hu* 'loppuun', *org(o)ho* 'orkoon, notkoon', *d'al'g(e)he* 'jälkeen', *pouv(e)he* 'polveen', *päč(či)he* 'pätsiin, uuniin', *per't(i)he* 'pirttiin', *kät-tehe* 'kehtoon', *iknaha* 'ikkunaan' // lyydP, K *tähä* ~ *tähe*, *muaha* ~ *muahe*, *m(u)aihe*, *kaikiihe* *nämiihe* *taloihe* ~ *taluoihe* 'kaikkiin näihin taloihin' (Turunen 1946: 244, 247) / lyydP (Hj) *t'ähä* ~ *t'ähe*, *muahe*, *muaihe*, *vežiie* (Virtaranta 1986: 17, 20, 76) / lyydK *kegoh*, *kod'ih*, (Ph) *muah* (LMS s. 243), (Ph) *rebuoihe* (Turunen 1946: 247); SP, Lmo *täh*, *muah* ~ *moah*, *maih* (mts. 244, 247) / Jt *polveh*, *kod'ih(e)* (Turunen 1977: 176–177), vrt. vepsÄ *tähe*, *maha*, *maihe*, *kod'ihe*, *kegoho*, *kaikiihe* (Turunen 1946: 247); kk. *vedhe* (VVV 1995: 183) / aun. *täh*, *muah* ~ *moah* ~ Vt *maah*, *kalah*, *külüh*, *vedeh*, *kodih*, *meččäh*, *reboloih* 'kettuihin', kk. *mualoih* 'mailhin' (Turunen 1946: 247, Markianova 2002: 30–36, NKK) / karjE *muah* ~ *moah*, (Tunk) *orgoh*; (Rep) *jälgeh*, *pertti*; P *mua-* ~ *moa/h(a)* ~ *moa/he*, *külüh*, *jälkeh*, *pirtti* ~ *pertti* (KKS, NKK).

Monikkomuodoissa sekä toisessa tavussa tai muutoin pitkän vokaaliaineksen jäljessä yksikössä illatiivin päätte on säilynyt *h*:llisena kaikkialla lyydissä (ks. Turunen 1946: 247), esim. *täh(ä)* ~ *tähe*, *muah(a)* ~ *muahe*, *reboihe* ~ *rebuoihe* ~ *rebuohe* ~ *rebuuhe* ~ *reboohe*.

Pohjoislydyissä ja Lohmojassa, kuten myös murteittain varsinaiskarjalassa, *h* on taas kadonnut yks. illatiivissa lyhyen vokaalin jäljessä alkuperäisessä kolmannessa tavussa ja kauempana sanassa, esim. lyydP *aigai* ~ *aigaa* (< **aika-hen*), *d'algai* ~ *d'alгаа*, *loppui* ~ *loppuu*, *d'algei* ~ *d'algee*, *kod'ii* / lyydP, Lmo *küläi*, *meččäi* ~ (Td, Selk) *meccäi*, *vilui*, *külüi*, *orgoi* 'laaksoon', *per't't'ii* (Turunen 1946: 249–251, 257–260; LMS); (Hj) *kätküdei* 'kehtoon' (Virtaranta 1986: 24), vrt. karjE (Pt) *d'algee*, *per't't'ii* (KKS, NKK). Lohmojan murteelle ominaisia illatiivimuotoja on käytetty myös Jallahden vanhassa käsikirjoituksessa, esim. **audoi süväi* 'altoon syvään' (Loitsu 10 s. 294). Samaa edustusta tavataan myös Kuujärven ja keskilyydin *-ze* ~ *-že*-päätteisen illatiivin paikalla *h*-alkuisen tavun jäljessä, esim. Kj, Ph *veneheze* 'veneeseen', Kj *madedhiže* 'mateisiin', vrt. lyydP, Lmo *venehei* 'veneeseen' (Turunen 1946: 247–250), (Hj) *madedhi* 'mateisiin' (Virtaranta 1986: 29). Barantsev on Tiutian kielenäytteissä merkinnyt *h*:llisiä muotoja, esim. *padah*, *päččih* (ks. NKK s. 349–389), jotka ovat Turusen (1946: 255, 260) mukaan hyvin harvinaisia pohjoislydyissä.

Sama kehitys esiintyy myös keskilyydin Viitanassa (Turunen 1946: 249) ja Kaskanen murteessa (ok.), esim. (pitkä vokaali illatiivissa) *Ka mina lähten kod'ii* 'minä lähdin kotiin', *mina ajan l'idnaa* 'minä ajan kaupunkiin' (ok.), vrt. Kj *kod'ihe*, *l'idn(a)ha*; lyydP (Sn) *mina käviin l'innaa* 'minä kävin kaupungissa', (Td) *astuin min'ä kieran linaspiäi Petroskial kod'ii* 'kävelin minä kerran Petroskoin kaupungista kotiin' (LMS s. 205); K (Pn) *kodih*, *emme lähte sanou lidnah* 'emme lähde, sanoo, kaupunkiin' (Barantsev 1978: 245, 251). Pohjoislyydin *h*:ttomat illatiivin muodot ovat yhteisen kehityksen tulosta mm. eteläkarjalan Paa-teneen ja Tihvinän murteiden kanssa (ks. lukua 5.3.3.2. Kuujärvi ja eteläkarjala).

3. infinitiivin illatiivissa on sama edustus, esim. Kj *ost(a)maha*, lyydK *ostamah*; P, Lmo *osta/mai* ~ (Td, Selk) *-maa* (Turunen 1946: 247, 249–250, 257), vrt. veps. *ostmaha*, aun. *ostamah*, karjP *ostamah*.

- c. Pass. ind. imperfektissä, esim. Kj *suad'ihe* 'saatiin', *tuod'ihe* 'tuotiin', *d'uod'ihe* 'juotiin', *s'üöd'ihe* 'syötiin', *n'äht'ihe* 'nähtiin', *pest'ihe* 'pestiin', *pan'd'ihe* ~ *pand'ihe* 'pantiin', *san'd'ihe* ~ *sand'ihe* 'sanottiin', *ot't'ihe* 'otettiin', *vuot't'ihe* 'odotettiin', *rikt'ihe* 'tapettiin', *ost'ihe* 'ostettiin', *ajet'ihe* 'ajettiin', *levitet'(t)ihe* 'levitettiin', *kävel't'ihe* 'käveltiin', vrt. lyydK, SP *süödih*, *ostet't'ih* (Turunen 1946: 248), (Pn) *ajettih* 'ajettiin' (Barantsev 1978: 239); veps. kk. *sadihe*, *todihe*, *jodihe*, *pestihe*, *pandihe* (VVV 1995: 191); aun. *el'ettih*, *otettih*, *l'evitettih* (NKK s. 302); karjP *šüötih*, *nähtih*, *vuotettih* (Zaikov 1993: 20).

Pohjoislydyissä, Lohmojassa ja Viitanassa (Turunen 1946: 248–250) sekä keskilyydin Kaskanassa (ok.) tavataan *h*:ttomia muotoja, joita esiintyy murteittain varsinaiskarjalassakin, esim. lyydP, K (V), Lmo *suad'ii* ~ *suod'ii*, *tuod'ii*, *kävel't'ii*, *ostet't'ii* ~ (Td, Selk) *ostet'ii* (Turunen 1946: 250); Hj *sanut't'ii* (Virtaranta 1963b: 130), Ka *rikottii* 'tapettiin', vrt. karjE (Tihv) *annettii* (NKK s. 226).

- d. Refleksiivisen akt. ind. yks. 3. persoonan imperfektissä ja muissa refleksiivikonjugation muodoissa, esim. Kj *rod'iihe(ze)* 'syntyi', *pez'iihe(ze)* 'peseytyi', vrt. lyydP *rod'iihe* (~ *rod'ii*); K *rod'iiheze* ~ *rod'iih* (~ *rod'ii*) (LMS s. 361–362), (Lm) *peziheze* ~ (Ph) *peziheze* ~ (Ka) *pezihez* (ok.); veps. kk. *pezihe* (VVV 1995: 76), aun. (Sl) *pezih*, karjE (Prj) *pezih* (KKS IV s. 225).

- e. Imperatiivin 3. persoonan muodoissa, esim. Kj *pang(a)haze* (~ *pang(a)ha*) 'pankoon', *pang(a)hazebad* 'pankoot'; *sang(a)haze* 'sanokoon', *sang(a)hazebad* 'sanokoot'; *pagiškahaze* 'puhukoon', *pagiškahazebad* 'puhukoot'; *ištutag(a)haze* 'istuttakoon', *ištutag(a)hazebad* 'istuttakoon'; *suag(a)haze* 'saakoon', *suag(a)hazebad* 'saakoot'; *kakahaze* 'katsokoon', *kakahazebad* 'katsokoot'; *otkahaze* 'ottakoon', *otkahazebad* 'ottakoot', vrt. lyydK *pangah*; vepsÄ *pangha*, kk. *sagha* 'saakoon; saakoot', *tekhaha* 'tehköön, tehköt' (VVV 1995: 189); aun. *ottakkah* 'ottakoon', *otettahes* 'ottakoot' (Markianova & Mensonen 2006: 92); karjP *olkah* 'olkoon; olkoot', *kaččokkah* 'katsokoon; katsokoot' (Zaikov 1993: 28–30). Pohjoislyyidin vastineet ovat *h:ttomia*, esim. (Td) *ottagai* ~ *ottagaa* (Turunen 1946: 251).

28) Frikatiivin katoamistapauksia:

- a. Frikatiivit *z* ja *h* ovat kadonneet Kj:n passiivin ind. pikapuhemuodoissa, esim. prees. *sandaa* (~ *sandaze* ~ *sandahe* ~ *sandaha*) 'sanotaan', *kuor'itetaa* (~ *kuor'itetaze* ~ *kuor'itetahe* ~ *kuor'itetaha*) 'kuoritaan', *naitetaa* (~ *naittaze*) 'naitetaan'; imperf. *san'd'ii* ~ *sand'ii* (~ *san'd'ihe* ~ *sand'ihe*) 'sanottiin'.

Pohjoislyydisssä frikatiiviton passiivi on sangen yleinen ja sitä tavataan myös Lohmojassa sekä keskilyyidin Viitanan (Turunen 1946: 248–252) ja Kaskan murteissa (ok.): prees. lyydP, K (V), Lmo *anttau* ~ *antau* 'annetaan'; (Sn) *pid'etäu* 'pidetään' (LMS s. 309–310), *käüdää* ~ *käüdäu* 'käydään'; (Td) *santaa* 'sanotaan', *santii* 'sanottiin' (NKK s. 352–353); (Hj) *sanutau* 'sanotaan' (Virtaranta 1963b: 139); (N) *pandai* 'pannaan'; (Hs) *otetaa* ~ *otetau* 'otetaan'; (Ka) *oldau* 'ollaan', *pagištai* 'puhutaan', *sanotau* 'sanotaan', vrt. lyydK *oldah* 'ollaan', *tuodah* 'tuodaan', *pagištah* 'puhutaan', *ostetah* 'ostetaan', (Lm) *sanutah* 'sanotaan' / imperf. lyydP, K (V), Lmo *ostet't'ii* ~ (Td, Selk) *ostet'ii* 'ostettiin'; (Sn) *pid'et't'ii* 'pidettiin' (LMS s. 309–310); (Hj) *sanut't'ii* 'sanottiin' (Virtaranta 1963b: 130); (Ka) *rikottii* 'tapettiin', vrt. lyydK (Pn) *ajettih* 'ajettiin' (Barantsev 1978: 239).

Pohjoislyyidin pass. ind. preesensin *u*-loppuisten muotojen (*antau*, *otetau*, *käüdäu* ym.), joita tavataan myös Lohmojan, Viitanan ja Kaskan murteissa, otaksutaan kehittyneen analogian kautta Kuujärvellä esiintyvistä *-ze*-päätteestä (Turunen 1946: 258–260). Muutoin pohjoislyyidin frikatiivittomat passiivimuodot ovat pohjoislyyidin yhteisen kehityksen tulosta mm. Paateneen ja Tihvinän karjalaismurteiden kanssa (ks. lukua 5.3.3.2. Kuujärvi ja eteläkarjala).

- b. Kj:llä *h* on tapauksittain kadonnut illatiivin pikapuhemuodoissa, esim. *pid'ii ruata d'al'gmääzee čuasusaa* 'piti tehdä työtä viimeiseen hetkeen saakka'. Tällaiset Kj:n muodot muistuttavat pohjoislyyidin sekä eteläkarjalan Paateneen ja Tihvinän murteiden säännönmukaista *h:tonta* illatiivia.
- c. Kj:n pass. pot. preesensin suffiksi ei sisällä frikatiiviainesta, esim. *oldan'e* 'oltaneen; lienevät', *l'iindan'e* 'oltaneen, tultaneen; lienevät, tullevat', *tuldan'e* 'tultaneen; tullevat', *pestan'e* 'pestäneen; pessevät', *antan'e* 'annettaneen; antanevat', *ištutadan'e* 'istutettaneen; istuttanevat'. Refleksiiviverbien potentiaalimuo- doissa *ze* on taas refleksiivinen morfeemi, vrt. Kj *rod'itan'eze* 'synnyttäneen', *pestan'eze* 'pesedyttäneen', *s'üödan'eze* 'syötäneen kyllikseen'. *h*:llinen suffiksi liittyy *n'e*-tunnukseen akt. pot. prees. yksikön ja monikon 3. persoonan refleksiiv-

vimuodoissa, esim. Kj yks. 3. p. *pezn'e-heze*, mon. 3. p. *pezn'e-heze-bad* (Pahomov 2013a), joissa käytetyt ainekset heijastanevat lyydin passiivimuotojen varhaisempaa kantaa: **pestane-ze* 'pestäneen', **pestane-ze-he* 'pesevyttäneen' (vrt. Turunen 1946: 259–260). Kj:n frikatiivittomat passiivimuodot ovat yleistyneet kieltomuodoista, vrt. Kj *ei pestan'e* 'ei pestäne; eivät pesse'. Kuujärven potentiaalimuodot ovat samankaltaisia Lauri Postin äänisvepsän eteläkylissä merkitsemän *l'ähtane* 'lähdettäneen; lähtenevät' -tyypin kanssa, jonka Tunkelo (1946: 291) on myös selittänyt alkuaan kieltävän pot. muodoksi.

Pass. pot. preesensin edustuksen osalta Kj yhtyy pohjoislyydiin sekä Lohmojaan ja keskilyydiin Viitanaan, joille ovat ominaiset analogian kautta kehittyneet frikatiivittomat muodot, esim. pass. pot. prees. lyydP, K (V), Lmo *anttanou* 'annettäneen', *tuodanou* 'tuotäneen', *viedänöu* ~ *viedänou* ~ *viedanou* 'vietäneen' (Turunen 1946: 252, 259–260), Myös Genetzin (1872: 27) lyydP:n Sununsuun esimerkit ovat *u*-loppuisia, esim. *anttanou* 'annettäneen', *pestänöu* 'pestäneen', *salbatannou* 'suljettäneen'. Näiden ohella pohjoislyydyissä murteittain tavataan *i*-loppuisia ja pitkävokaalisia variantteja, esim. lyydP (N, Lk) *voidanei*, *tuodanei*, *otettanei*; (Hs) *tuodanei* ~ *tuodanee*, *viedanei* ~ *viedänee* (Turunen 1946: 249–251).

Turunen (1946: 249) mainitsee Kj:n *h*-loppuisia potentiaalimuotoja *süödän'eh* 'syötäneen', *tuodan'eh* 'tuotäneen', jotka tuntuvat aunuksenvaikutteisilta, vrt. lyydK, SP *süödäneh*, *tuodaneh*; aun. *suadaneh* 'saatäneen', *opitanneh* 'koetetäneen', *leikatanneh* 'leikattäneen' (Markianova & Mensonen 2006: 89). Myös pohjoiskarjalan vastineet ovat *h*:llisiä, esim. *tulta-neh*, *šanotta-nneh*, *kerättä-nneh* (Zaikov 1987: 116–117, ks. myös 1993: 34–37), vrt. *mäntä-neh*, *kučutta-neh*, *varatta-neh* (Zaikov 2013: 185).

Potentiaalia on käytetty äänisvepsässä (ks. Tunkelo 1946: 291, 653) ja sitä on tavattu jonkin verran keskivepsän pohjoisissa murteissa, esim. Krh *andtan'es* 'annettäneen', *t'ehtan'es* 'tehtäneen'; *andnese* 'antautunee', *t'ehnese* 'tekeytynee' (Tunkelo 1946: 99–100, ks. myös mts. 556); Sim *voidan'es* 'voitäneen', *anttan'es* 'annettäneen'; *t'ehn'ese* 'tekeytynee' (Zaitseva 1981: 260–261, 282). Tosin nykyisissä vepsän kieliopeissa potentiaalia vepsälle ominaisena moduksena ei esitetä (ks. SVJ, VVV 1995). Kuujärven passiivin ja refleksiivisen aktiivin 3. persoonan pot. preesensin muotojen muodostus poikkeaa keskivepsästä.

29) *nh* > *hn* -metateesi esiintyy lyydyssä ja aunuksessa sekä eteläkarjalaismurteissa (ks. näyttö: LMS, Turunen 1946: 245, KKS, Makarov 1990, Punžina 1994), mutta ei ole ominaista vepsälle (ks. Kettunen 1960: 6), esim. Kj *vahn* 'vanha', lyydP *vahn*, K *vahne* ~ (Post) *vahn*, SP *vahnu*, Lmo *vahna*, vrt. aun. *vahnu* ~ *vanhu*; karjE *vanha* ~ *vahna*, P *vanha*; veps. *vanh* / Kj *tahn* 'tanhua, navetta', lyydP *tahn*, K *tahne* ~ (V) *tahn*, vrt. aun. *tahnut* ~ *tanhut*; karjE *tanhut* ~ *tahnut* ~ *tanhuo* ~ *tanhua* ~ *tanhu* ~ *tahnuo*, P *tanhuo* ~ *tanhut*; veps. *tanaz* ~ *tannaz* : *tanha*-. Maria Zaitsevan ja Maria Mullosen toimittaman vepsän sanakirjan (SVJ – ks. esim. s. 559, 612–613) aineistosta ei löydy metateesiin liittyviä esimerkkejä eikä E. A. Tunkelonkaan äännehistoriassa metateesia ole käsitelty vepsän ominaisuutena (ks. Tunkelo 1946: 284–285, 338, 362–364).

Äänisvepsässä paikoin tavattava *vanh* ~ *vahn* -variaatio (ks. VVS, Tunkelo 1946: 285, Turunen 1946: 245) ei edusta yleisvepsäläistä kantaa (ks. Tunkelo 1946: 284–285, 338, 362–364) ja samoin kuin Kettusen mainitsema keskivepsän Repakjan *vahn*-muotokin (VVS) on hyvin selitävissä lyydiläiseksi lainaksi, esim. Kj *vahn*, *vahntuda*, vrt. vepsÄ, K, E *vanh*, *vanhtuda* (Tunkelo 1946: 362–363, SVJ s. 612–613, VVS, VVV 1995: 104). Metateesin merkkejä osoittavat Soksun, Mäen ja Pervakoin kylät sijaitsevat äänisvepsän pohjoisessa, läntisessä ja eteläisessä rajavyöhykkeessä, samoin kuin Repakja sijaitsee keskivepsän länsirajalla, mikä samalla osoittanee lyydin ja vepsän vanhat rajat. Pohjoisessa lyydiläisalue alkoi Soksun puolelta ja Kaakkois-Laatokalla Repakjan länsipuolella. Etelässä lyydin äänisvepsästä erottava raja kulki Syväriin pohjoisesta laskevaa Jyven- eli Ivinajokea pitkin (ks. Karttaliite, kartta 4), jonka vesistön nimistössä esiintyy lyydiläis-vepsäläisten kontaktien jälkiä (ks. Mullonen 2002: 161).

Metateesiin on alun perin kuulunut *tanhua*-lekseemissa tapahtunut muutos *tanh* > *tahn*, joka vepsässä ei ole toteutunut. Lyydistä poiketen vepsässä kyseinen lekseemi on analogista tietä liittynyt *s*-loppuisiin nomineihin, mikä kehitys edellyttää *nh*:llistä lähtömuotoa: *tanhan* : *tanh* >> *tanhan* : *tanaz*. Vepsän analoginen kehitys on kronologisesti melko nuori ilmiö, joka on tapahtunut sisäheiton ja pitkien vokaalien lyhenemisen jälkeen, muuten tätä alkuaan lyhytvokaalista lekseemiä ei olisi sekoitettu sellaisiin alkuaan pitkävokaalisiin nomineihin kuin *ravaz* : *rauhan* (< **ravhan* < **raavahan*) 'raavas, vanha' (ks. Tunkelo 1946: 285). Loppuheiton edellytys on näet pitkä ensitavu. Näin vepsässä *nh*:lliset muodot ovat olleet valloilla alusta saakka.

Eteläkarjalassa metateettisia muotoja tavataan lyydiläisalueen pohjoispuolella mm. Paateneessa ja Mäntyselässä sekä sen lisäksi Sisä-Venäjän karjalaismurteissa: Tihvinässä, Tverissä ja Valdaissa, jossa nekin ovat paremmin selitettävissä lyydin kuin vepsän taholta (vrt. Itkonen 1971: 182).

Koska kyseinen metateesi ei ole ominaista vepsälle, se viittaa siihen, että aunus ja lyydi eivät ole kehittyneet vepsästä, vaan huomattavasti varhaisemman kielimuodon pohjalta. Todistuksena tästä on mm. Ojatin alajuoksulla sijaitseva paikannimi *Vahnova Kara* (ks. lukua 2.1.4. Syvärin alue), vrt. lyydK, Kj *vahn(e) kuar(e)* 'vanha lahti'. *Vanhaan Kaaraan* vepsäläisalue ei ulotu ja se sijaitsee Kaakkois-Laatokan hautakumpukulttuurin alueella, jonka on oletettu kuuluvan lyydiläisten eikä vepsäläisten muinaisjäänteisiin (ks. mm. Pahomov 2007a: 34–36, Lüüdilaine 2013: 21–23).

30) Yks. 3. persoonapronominin muoto on *n*-loppuinen, kuten yleensä muualla lyydissä, vepsässä ja varsinaiskarjalassa (ks. Genetz 1872: 20–21, Turunen 1946: 283, LMS s. 84, Tunkelo 1946: 388, KKS): Kj *hain*, lyydP *hän* ~ (Td) *hään*, K *hain* ~ (V) *hän*, (Ka) *hain* (ok.), SP *hain*; veps. *hän*; karjE *hiän* ~ *heän* ~ (Rkj, Pt, Mnt) *hän* ~ (Pt) *heen* ~ (Suist, Krp) *hain*, P *hiän* ~ *heän*, vrt. lyydK (TP, Ph) *hái* (~ *hain*), (Pn) *hái* (Barantsev 1978: 74); aun. *hái*, karjE (Suoj) *hái*, (Krp) *hái* (~ *hiän* ~ *hain*).

Kj:lle ominainen *hain*-muoto esiintyy sellaisenaan keskilyydissä ja Saavan Präässä sekä eteläkarjalalan Suistamolla ja Korpiselässä. Siihen palautuu aunuksen *hain* > *hái* -muoto, joka tavataan myös aunuksen vaikutuksen alaisissa murteissa – paikoin keskilyydissä sekä eteläkarjalassa Suojärvellä ja osaksi Korpiselässä. Myös Tiutian ja Paatenen pitkävokaaliset muodot ovat palautettavissa Kj:n muotoon: *hain* > Td *hään* >

Pt *heen*. Pohjoislyydille ominainen *hän* -muoto esiintyy lyydiläisalueen pohjoispuolella puhutuissa eteläkarjalan murteissa sekä vepsässä.

31) Tapauksittain *-al-* > *-au-*, *-ol-* > *-ou-* konsonantin edellä ensitavun lopussa, esim. Kj *d'aug* 'jalka', *koume* 'kolme', *tauvel* 'talvella', *ei mauta* 'ei osaa', vrt. *s'ild* 'silta', *s'el'g* 'selkä'. Lyydissä tämä kehitys esiintyy Kuujärven ohella Naamoilassa, Pyhäjärven Mellitsän murteessa ja Lohmojassa (Turunen 1946: 307–309, 1950: 47–48, 1977: 181) sekä Kaskanassa (ok.), esim. N *d'aug*, *koume*, *tauveu*, *ei mauta*; Mell *d'auge*, *koume*, *tauveu*; Ka *d'auge*, *koume*, *tauvel*, *ei mauta*; Lmo *jauga*, *koume*, *edou* 'edellä', vrt. Ph *d'alge*, *kolme*, *talvel*, *ei malta*. Lohmojan murteelle ominaisia muotoja on merkitty myös Jallahden käsikirjoitukseen, esim. **audioi* 'altoon' (Loitsu 10 s. 294).

Tämä kehitys tavataan myös vepsässä, esim. vepsÄ *d'oug*, *koume*, *touvel*; K (P) *g'aug*, *kuume*, *tauv'üu*; E *jaug*, *koume*, *tauveu* (SVJ s. 85, 252, 563; VVS). Äänisvepsässä, kuten myös Kuujärvellä ja keskilyydin Kaskanassa, *l*:stä syntynyttä *u*:ta ei silti tavata ensitavua kauempana. Keski- ja etelävepsässä lateraalin vokaaliutumisen on taas kehittynyt pitkälle, ja se esiintyy erilaisten vokaalien jäljessä sekä ensi- että jälkitavuisa, esim. vepsK (P) *siud* 'silta', *siug* 'selkä': *siugau* 'selällä'; E *siud* 'silta', *madaa* 'matala', vrt. Kj *s'ild*, *s'el'g*: *s'el'gal*, *madal*; vepsÄ *sild*, *sel'g*, *madal* (SVJ s. 534, VVS). (Tunkelo 1946: 433–437, 540–542; Turunen 1946: 307–309, 1983: 93–94.) Naamoilan, Pyhäjärven Mellitsän ja Lohmojan lyydiläismurteet ovat lähellä keski- ja etelävepsän edustusta (ks. Turunen 1946: 307–309), esim. N *edeu ei ounu s'iudad* 'ennen ei ollut siltaa' (LMS s. 281). Pitkälle kehittynyttä *l*:n vokaaliutumista esiintyy lisäksi kaakkois-aunuksen Kotkatjärvellä (Virtaranta 1972: 13).

Vanhan venäläislainan *tautta* levikin perusteella on pääteltävissä, että kyseinen kehitys on esiintynyt pohjois- ja keskilyydiläisellä murrealueella laajemmin, esim. Kj *taut*; lyydP (B) *tautt*, (N) *daut*; K (Lm) *tautte*, vrt. lyydP (Sn, Td) *taltt* ~ *talt*, K (Ph) *taltte* (Turunen 1946: 51, LMS s. 427). Äänisvepsän ja mm. keskivepsän Enärven vastineissa lateraali lienee säilynyt venäläisen *doloto* 'talta' -lekseemin tuella: vepsÄ, K (En) *talt*, vrt. vepsK *taut* ~ *tout*, E *daut* (SVJ s. 563, VVS, vrt. Kettunen 1922a: 2, Tunkelo 1946: 43, Turunen 1946: 51). Lyydistä *u*:llinen muoto ulottuu mm. aunuksen kaakkoismurteisiin, Säämäjärvelle ja Vieljärvelle, jossa *l*:llisten muotojen ohella tavataan *tauttu* (KKS; Makarov 1990: 375, 378).

32) *e*:n edellä tavataan konsonanttien palataalistumista, kuten myös äänisvepsässä (ks. Turunen 1946: 335, Tunkelo 1946: 516; Kettunen 1960: 35, 45) ja lyydP:ssä, mutta keskilyydin yleisedustukselle se ei ole ominaista, esim. Kj *t'eid* 'teitä', vrt. lyydP, V, Post *t'eid*; B *teid*, lyydK *teide* / *t'eil'e* 'teille', vrt. Hj *t'eil'e*, Ka *teile* / *kird'aan'e* 'kirje', vrt. lyydP *kird'ain'e*; N, Kn, lyydK *kird'aine* / *pakaan'e* 'pakkanen', vrt. Ka *pakaine* / *n'inkuun'e* 'tällainen; sellainen', vrt. Ka *nenguune* / *l'ehm* 'lehmä', vrt. Ka *lehm* / *t'äh'e* 'tähän', vrt. lyydK *täh* / *ot't'ih'e* 'otettiin; ottivat', vrt. lyydK *otet't'ih*.

Virtarannan tietojen (1963a: 24, myös 1986) perusteella on pääteltävissä, että lyydissä sanansisäisen konsonantin palataalistuminen yleensä tapahtui *i*:n ja *e*:n välissä, esim. Hj *kuit'e* 'kuinka', *en'd'in'e* 'entinen' / (allat.) *mil'l'e* 'minulle', *heil'e* 'heille', *suoil'e* 'soille', *pelduoil'e* 'pelloille', *lambiil'e* 'lammille', *sarail'e* 'navetan parvelle'. Muiden vokaalien jäljessä tätä kehitystä Haljärvellä ei esiinny, vrt. *suole* 'suolle', *mägele* 'mäelle', *kandole* 'kannolle', *kallehemb* 'kalliimpi', *ülen* 'hyvin', *vahnemb* 'vanhempi'.

Pelkästään progressiivisesta palataalistumisesta (vrt. Turunen 1946: 335–336) näitä tapauksia on vaikea selittää, koska ilman konsonantin jälkeisen *e*:n vaikutusta liudentumista ei tavallisesti tapahdu, esim. K_j, lyydP, V *meid* 'meitä'; K_j, Sn *meil* 'meillä' (LMS s. 251, Pahomov 2011: 64, 104), vrt. K_j, lyydP, V *meid'en* 'meidän', *edel* 'edellä, ennen' (mts. 64, 116; Turunen 1946: 116; LMS s. 44, 251).

Turunen (1946: 311, 335, ks. myös Tunkelo 1946: 440–441) huomioi, että allatiivin päätte *-l'e* on ominainen Kuujärven ja äänisvepsän edustukselle, esim. K_j, vepsÄ *akal'e* 'naiselle', *puil'e* 'puille' / K_j *hänel'e* 'hänelle', vrt. vepsK (Krh) *hänele*; toisin Krh (= K_j) *meid'en* (Virtaranta 1967: 121). Tämä päätte tavataan myös Järventakuisen murteessa sekä muodoittain Haljärvellä, esim. Jt (= K_j) *meil'e* 'meille', *ühtel'e* 'yhdel-le', *sanal'e* 'sanalle' (Turunen 1946: 40). Allatiivin päätte *-l'e* ~ *-l'l'e(h)* esiintyy myös Kuujärven lyydiin rajoittuvissa kaakkoisaunukselaisissa murteissa (Virtaranta 1972: 22), esim. Kaakk *kezoil'e* 'uimaan', *puolel'l'eh* 'puoleksi' (Makarov 1990: 135, 287). Kettunen (1960: 35) oletti äänisvepsän liudentuneen päätteen yleistyneen paradigmaan i:llisistä muodoista: *poigal'e* << *poigil'e*, mikä selitys sopii myös lyydin edustukseen.

33) *j > d'* sanan alussa ja toisen tavun alussa konsonantin jäljessä (ks. Turunen 1946: 318–325), esim. K_j, lyydP, K *d'ogi* 'joki'; K_j *kird'aan'e*, lyydP *kird'ain'e*, K *kird'aine* 'kirje'. Turunen on olettanut, että kyseiseen kehitykseen on ollut osuutensa venäjän fonetiikalla (1947: 7). Ennen klusiilistumista konsonantti *j* on tapauksittain kadonnut, esim. K_j *kir'itada* 'kirjoittaa' (vrt. Td *kir'utada*, N *kir'uttada*; LMS s. 133), K_j *kirn'ik* 'lukutaitoinen' (vrt. Ph *kirn'ikke*, LMS s. 134), vrt. K_j *kird'* 'lukutaito; kirjain; kirja; merkki; kirjonta jne.'.

j:n muuttuminen palataalistuneeksi *d*:ksi esiintyy myös äänisvepsässä (vepsÄ *d'ögi*, *kird'*, *kird'ein'e*, *kird'itada*) ja eräissä keskivepsän murteissa Ylä-Ojatin itäpuolella (Pä *d'ogi* ~ Na, Ku *d'ögi*; Na *kir'd'ein'e*). Keski- ja etelävepsälle ovat yleensä ominaisia *j*:lliset muodot (vepsK, E *jogi*, *kir'j*), joiden ohella keskivepsässä murteittain tavataan palataalistunutta *g*:tä (P, Sä, Sim *g'ögi*; Sä *kir'g'utada*). (Tunkelo 1946: 463–465, 477–485; Turunen 1946: 318–325, Kettunen 1960: 34–35, VVS, SVJ.) Tunkelon selityksen mukaan *j* on vepsässä ensin muuttunut spiranttiseen muotoon, johon myös keskivepsän palataalistunut *g* on palautettavissa (1946: 464–465, ks. myös Setälä 1899: 434, Kettunen 1960: 35). *j > d'*-kehityksen on taas otaksuttu ulottuneen vepsään lyydistä (Turunen 1947: 7).

Samanlaista *j > d'*-kehitystä tunnetaan esiintyvän murteittain myös aunuksessa ja eteläkarjalassa. Toisaalta eteläkarjalan vaikutuksena pidetään muusta lyydistä poikkeavaa *j*:n säilymistä lyydin Lohmojan murteessa, esim. *jauga* 'jalka', *jälgimbai* 'vihdoin', *karjalan'e* 'karjalainen' (Turunen 1946: 38–39), mikä heijastuu myös Jallahden 1600-luvun loitsuteksteihin, esim. **jalgat* 'jalat' (Loitsu 10 s. 294). Petroskoin eteläpuolella sijaitsee venäläistynyt Maasjärven kylä (ks. lukua *Äänisen alue*), jonka paikanimistöissä myös tavataan *j*:llisiä muotoja, esim. *Järventagan'iiud* 'Järventakaniityt', *Joučenojan'n'iiud* 'Joutsenojannityt' (Nissilä 1967: 11–12, ks. myös Turunen 1946: 6–7). Näillä perusteilla voidaan olettaa, että venäläistyneen Petroskoin lähiseudun samuneissa lyydiläismurteissa *j*:n muutosta palataalistuneeksi *d*-klusiiliksi ei ole esiintynyt, minkä syyn voi nähdä varsinaiskarjalaisten tulokkaiden vaikutuksessa (ks. lukua 2.1.6. *Äänisen alue*).

Ilmeisesti $j > d'$ -kehityksen analogian mukaan Kuujärvellä ja keskilydyissä on syntynyt *nurmi*-lekseemin d -alkuisia muotoja, joissa palataalistumaton klusiili on korvannut alkuperäisen $n:n$ (ks. Turunen 1946: 28, 319), esim. Kj *dur'm*, lyydK (Ph, V) *dur'mi* 'nurmi', vrt. lyydP *nur'm*. n -alkuinen variantti esiintyy myös aunuksen Säämäjärvellä, mutta karjala-aunus yleensä ja vepsä eivät tunne tällaisia muotoja: Smj *durmi* ~ *nurmi*, vrt. aun., karjE, P *nurmi* (KKS); vepsÄ, K *nor'm* (SVJ s. 365). Kehitys on saanut alkunsa lyydyissä, jossa etenkin Pyhäjärvellä palataalistunut n voi puolestaan korvata sananalkuisen $d:n$ (ks. Turunen 1946: 319; LMS s. 37): $j > d' >> n'$, esim. lyydK (Ph) *n'umal* 'jumala'; lyydP (Kn) *n'ältt*, K (Ph, V) *-e* 'jälsi', vrt. Kj, lyydP *d'umal*; lyydP *d'ältt*. Säämäjärvelle rinnakkaismuoto *durmi* on todennäköisesti lainautunut Pyhäjärven lyydistä.

34) Sanansisäisen $b:n$ vaikutuksesta sananalkuinen v on kaikissa lyydin murteissa klusiilistunut (ks. Turunen 1946: 326–327), esim. Kj *bembel'* 'vemmel', lyydP *bembel'* ~ *bembel*, K *bembel* ~ *bembel'i*, SP *bembel*, vrt. vepsÄ *bembel'*, K *bembel* ~ *vembel*, E *bembel'* ~ *vembel'* 'vemmel'; aun. Kaakk *bemmel* : *bembel'en* / *biibol* 'leipä'viipale', lyydP (B) *biibal*, K (V) *biibalo* ~ (V) *biibaleh* ~ (Ph) *biiboi*, SP *biiboi*, vrt. vepsK *bibaleh* ~ *vibaleh*, aun. *biiboi* (~ *viiboi*) ~ (Tmj) *biibalo* ~ (Smt) *biibuloi*. Tämä kehitys esiintyy myös vepsässä, mutta lyydyissä se on edustettuna johdonmukaisemmin (ks. Turunen 1946: 326–327, Kettunen 1922a: 112–113, Tunkelo 1946: 491–492). Kehitystä esiintyy myös murteittain aunuksessa ja eteläkarjalassa.

Poiketen vepsästä tätä kehitystä ei lyydyissä yleensä tavata *ps*-yhtymän edellä lukuun ottamatta muutamia poikkeuksia, esim. Palol, Ph *buapsahain'e* 'ampiainen' (Turunen 1946: 326), vrt. Kj *vuaksaan'e* ~ *vuaksahaine* (LMS s. 499) ~ *vuaksun'aan'e* ~ *vuaksujaan'e*, lyydP *vuapsahain'e* ~ (Kn) *vuaksahaine* ~ (N) *vuoksahaine* ~ (N) *vuopsahaine*; vepsÄ *bapshein'e* 'vaapsahainen', K *bapshain'e* ~ *bapsein'e*. Myös aunuksen vastineissa v esiintyy *ps*-yhtymän edellä.

5.3.1.3. Kuujärvi ja muu lyydi: muoto-opillisia yhtäläisyyksiä

1) Yks. 1. ja 2. persoonan pronominiinien taivutus on lyydiläis-äänisvepsäläistä tyyppiä (ks. mm. Genetz 1872: 20–21): Kj part. *mindaa*, *s'indaa*; adess.-ablat. *milaa*, *s'ilaa*; allat. *mil'ii*, *s'il'ii* ~ *mil'ie*, *s'il'ie*, vrt. Lmj *mindaa*, *šindaa*; *milaa*, *šilaa*; *mil'ee*, *šil'ee* (Turunen 1950: 176, 235); lyydK (AV) adess.-ablat. *millai* (LMS s. 239). Keskivepsässä ja murteittain etelävepsässä ulkopaikallissijoissa taas esiintyy n :llisiä muotoja, esim. kk. adess.-ablat. *minai*, *sinai*; allat. *minei*, *sinei* (VVV 1995: 188). Lyydin l :lliset muodot ulottuvat kaakkoisaunukseseenkin (ks. mm. Makarov 1990: 337).

2) Kuujärvelle ovat ominaisia yks. 1. ja 2. persoonan pronomini muodot *miä* ~ *mia* ~ *mija* ja *s'ia* ~ *s'ia* ~ *s'ija* (vrt. Ka *mina*, *sina*), jotka ovat rinnastettavissa pohjoislyydin koillisryhmän, keskivepsän ja kaakkoisaunuksen lyhyisiin muotoihin: lyyd. Koill *ma*, *sa* (Turunen 1946: 269); vepsK (Krh) *mä* (~ *min'ä*), *s'ä* (~ *s'inä*) (Virtaranta 1967: 121–122); aun. Kaakk *ma*, *sa* (Brendojev 1999: 19–22). Muualla lyydyissä diftongillisia muotoja esiintyy Järventakuisen murteessa (*mia* ~ *min'a*, *sia* ~ *sin'a*), jossa *ia*-diftongilliset muodot ovat ylipäättään harvinaisia, esim. Jt *piä* 'pää' ~ *s'ä* 'sää', *p'al'e* 'päälle' (Turunen

1946: 39, 1977: 179). Lyydin ulkopuolella *miä* ja *siä* -asuisia pronomineja tavataan eteläkarjalan Paateneen ja Tverin murteissa (KKS, Bubrih & al. 1997: kartta 125), jossa ne ovat voineet taas kehittyä varsinaiskarjalan *mie* ja *sie* -pronominien pohjalta, vrt. Pt *piä* < *pie* 'pidä'.

3) Kj:n illatiivin muodostustapa on kokonaisuudessaan sama kuin äänisvepsässä (ks. Turunen 1946: 36, 247–248; Tunkelo 1946: 288), esim. *muaha* 'maahan', *muaihe* 'maihiin', *piäha* 'päähän', *t'äha* ~ *t'ähe* 'tähän', *kalaha* 'kalaan', *kegoho* 'kekoon', *kod'ihe* 'kotiin', *mecuohe* ~ *mecuuhe* 'metsoon; metsoihin', *kaikiihe* 'kaikkiin', *n'ämiihe* 'näihin', *riiheze* 'riiheen', *veneheze* 'veneeseen', vrt. vepsÄ *maha*, *maihe*, *tähe*, *kegoho*, *kod'ihe*, *meceihe*, *kaikiihe*, *riiheze*, *ven'eheze*.

Tämän järjestelmän pohjalta näyttävät silti kehittyneen muiden lyydiläismurteiden illatiivimuodot. Niinpä yksitavuisen vartaloon tai pitkään vokaaliainekseen lyydissä liittyy yleensä illatiivin päätte *-hV*, esim. lyydP, K *muaha* ~ *muahe*, *m(u)aihe*, *tähä* ~ *tähe*, *kaikiihe nämiihe taloihe* ~ *taluoihe* 'kaikkiin näihin taloihin' (Turunen 1946: 247). Keskilyydissä illatiivin päätte *-ze* ~ *-že* esiintyy samoin ehdoin kuin Kj:llä *h*-alkuisen tavun jäljessä, esim. Kj, Ph *riiheze* 'riiheen', *veneheze* 'veneeseen', *kang(a)haze* 'kankaaseen'; Kj *madehiže* 'mateisiin', vrt. vepsÄ *riiheze*, *ven'eheze*; lyyd. SP, aun. *riihev*, *kangahah*, *venehev*; lyydP, Lmo *venehei* 'veneeseen' (mts. 247–250, ks. myös Genetz 1872: 19), (Hj) *madehii* 'mateisiin' (Virtaranta 1986: 29).

4) Toisin kuin vepsässä (ks. Tunkelo 1946: 194, Kettunen 1960: 43) kaksi- ja useampi-tavuisien vartaloiden jäljessä genetiivin tunnus *n* liittyy suoraan alkuaan *i*:lliseen vartaloon. Tällainen analoginen genetiivityyppi esiintyy myös muualla lyydissä, ja se on varsin yleinen koillisryhmässä (Turunen 1946: 117–118), esim. Kj *kaluon* ~ *kaluun* 'kalojen', *kazakuon* ~ *kazakuun* 'palvelijoiden', *poigiin* 'poikien', *lambhiin* 'lampaiden', *hambhiin* 'hampaiden', *hobedaažiin* 'hopeaisten' / (yks. = mon.) *kukuon* ~ *kukuun* 'kukon; kukkojen', *taluon* ~ *taluun* 'talon; talojen', vrt. lyydP, Lmo *lambahin* (~ *lambahien* ~ *lambahid'en*) / vepsÄ *lambhid'e*, *hambhid'e*; K *hambhid'en*, E *hambhiid'en*.

5) Suffiksoituneesta *kerd*-postpositiosta kehittynyt komitatiivi, joka esiintyy myös au-nuksessa, paikoin eteläkarjalassa sekä äänis- ja keskivepsässä (ks. lukuja 5.3.1.2. Kuujärvi ja muu lyydi: konsonantit, 5.3.3.2. Kuujärvi ja eteläkarjala).

6) Alkuaan **de*-vartaloiset nominit ovat osaksi sekaantuneet *kse*-vartaloiseen paradigmatyyppiin. Tällaisia analogiamuotoja tavataan murteittain muualla lyydissä sekä vepsässä (ks. Tunkelo 1946: 200), esim. Kj *vahnusen* 'vanhuuden', *l'evedust* 'leveyttä', vrt. lyydP (N) *pidustahei* 'pitkinpäin, pituussuuntaan' (LMS s. 309), (Td) *korgeduzd da levedust* 'korkeutta ja leveyttä' (Turunen 1946: 89); veps. *pid'usen* 'pituuden', *l'evedust*.

7) *sti*-loppuisten ohella Kj:llä esiintyy *s*-loppuisia adverbimuotoja, joita tavataan osaksi muualla lyydissä sekä vepsässä (ks. Turunen 1946: 84–86), esim. Kj, V, veps. *lujas* 'lujasti, kovin' (~ Kj *lujašt'i* 'lujasti'), N *lujis*, vrt. aun. *lujah* (LMS s. 216–217, VVV 1995: 59, Markianova 1995: 58–59).

8) Vepsänsävyinen kysymysliite *-(i)k*, esim. Kj *omik* 'onko', *voibik* 'voiko', *edik* 'etkö', *ol'edik* 'oletko', *n'ägedik* 'näetkö', *velak* 'vieläkö', *mit't'ek* 'millainenkö', *kusak* 'misäkö', *mikšak* 'miksikö'. Tämän vastineita esiintyy vepsän lisäksi pohjoislyyidin koillismurteissa ja jonkin verran mm. Munjärven ryhmässä (Tunkelo 1946: 670; Turunen 1946: 33, 1950: 87–91): vepsÄ *mahtadik* 'osaatko'; lyyd. Td *omig*, *oledik*, *n'ägedik*; B *ommig*, vrt. lyydP *-gi* (< *-ik*), K *-go*. Huom. kuitenkin Kj, lyydP, K *d'ogo*; vepsK *jogo* 'joko'.

9) Kj:n akt. ind. prees. 3. p. muodot ovat *m*:llisiä, kuten vepsässä (ks. Tunkelo 1946: 670): *om* 'on' (*omik* 'onko'), *oma* 'ovat'. *m*:llisiä yksikkömuotoja tavataan myös paikoin pohjoislyydyissä, esim. Td *ka omig d'engat* 'onko rahaa?' (LMS s. 54), B *ommig mida šüödä* 'onko mitään syötävää?' (mts. 415, ks. myös Turunen 1950: 87).

10) Preesensin yks. 3. persoonan päätteensä on *-b*, joka on tavanomainen vepsässä (ks. Zaitseva 1981: 247) ja josta on havaintoja lyydin Viitanasta (Lönnrot 1902: 21, Genetz 1872: 22–23, Turunen 1946: 92) sekä Järventakuisesta (Turunen 1946: 39, 1977: 176–179): Kj, V (Turunen) *d'uob*, vepsÄ *d'ob* 'juo' < **joopi*; Kj, V (Genetz) *süöb*, veps. *söb* 'syö' < **sööpi*; Kj, V (Lönnrot), Jt, veps. *andab* 'antaa' < **antašši*; Kj, V (Genetz), veps. *astub* 'astuu'; Kj, vepsÄ *pidab*, Jt *pid'ab* 'pitää'; Kj, Jt, vepsÄ *ottab* 'ottaa', vrt. lyydP, K *d'uou*, aun.-karjP *juou*; lyydP, K, SP, Lmo, aun.-karjP *andau*, *astuu*.

1600-luvun lyydiläisissä teksteissä prees. yks. 3. persoonaa on merkitty *v ~ u*:lla. Ainut käsikirjoituksessa tavattava *-b*-päätteinen muoto **konz lineb tarbiš* 'kun tulee tarvis' esiintyy samassa loitsussa kuin *v*:llinen muoto **istuv* (Loitsu 9 s. 292–293), vrt. Kj *l'iinob*, *ištub*; lyydP *l'ienou ~ lienou ~ l'ienoo ~ l'ienov ~ lienov*, *ištuu*; K *lienou*, *ištuu*; vepsK, E *l'in'n'eb* ~ (Krh) *liin'ob* (Virtaranta 1967: 122), *ištub*. Lyydyissä *-b*-päätte, joka on muissa murteissa karjalaisvaikutuksesta asteittain väistynyt *-u*:n tieltä, on ollut aiemmin yleinen (ks. Turunen 1946: 141). Turunen (mts. 138, 141–142) on olettanut Viitanan murteessa säännöllisten *u*:llisten muotojen ohella esiintyvät *b*:lliset muodot aikaisemman edustuksen jäänteiksi tai myöhemmiksi vepsäläislainoksi. Viimeinen oletamus ei kuulosta kuitenkaan uskottavalta, koska keski- ja pohjoislyydiläisten prestiisikielenä, josta haettiin lainoja, oli karjala eikä vepsä.

11) Monikon kieltomuodot ovat sellaista tyyppiä, jota tavataan lyydyissä sekä äänis- ja keskivepsässä, mutta jota aunus ja etelävepsä eivät käytä (ks. Kettunen 1960: 49, Zaitseva 1981: 250–263, VVV 1995: 188–191, Markianova 2002: 110–114), esim. Kj *em*, *et*, *ei suaguo* 'emme, ette saa'; *em*, *et*, *ei pagiškuo* 'emme, ette, eivät puhu'; *em*, *et*, *ei mautkuo* 'emme, ette, eivät osaa' / lyyd. *emme*, *ette*, *ei voigoi* 'emme, ette, eivät voi' (Turunen 1950: 180) / vepsÄ, K *em ~ emai*, *et ~ etai*, *ei ~ ii sagoi*, *pagiškoi*, vrt. vepsE *emaa*, *etaa*, *ebad sa* / aun. *emmo*, *etto malta*; *ei malteta*.

12) Lyydin ja vepsän imperatiivissa on yleistynyt akt. ind. preesensin mon. 2. persoonan päätte, joka esiintyy myös aunuksen rinnakkaismuodoissa (Turunen 1946: 68–69, Tunkelo 1946: 86–87, Markianova 2002: 146–147), esim. Kj *d'uogat* 'juokaa', *tuogat* 'tuokaa'; vepsÄ *d'ogat*, aun. *tuogua ~ tuaguatto*, vrt. karjP *juokua*, *tuokua* (Zaikov 2013: 172–173).

13) Akt. 2. partisiipin tunnuksena kaikissa käyttömuodoissa on *nU*, samoin kuin muualla lyydissä, äänisvepsässä sekä keskivepsän Särkijärvellä ja Karhilassa (ks. Turunen 1946: 106–107, 124–125; Tunkelo 1946: 121, 125–126; Virtaranta 1967: 120–123), esim. esim. K_j, lyydP, K, vepsÄ *tulnu* / K_j, vepsÄ *annu*; lyydP, K *andanu* / K_j, vepsÄ, K (Krh) (*ei* ~ Krh *ii*) *otnu*; lyydP, K (*ei*) *ottanu* / K_j (*en*) *s'üönu*, lyydP (Sn, Hj) (*en*) *šüönü*; vepsÄ, K (Sä) (*en*) *s'önu*.

Tästä poiketen enimmäisessä keski- ja etelävepsän murteissa kielteisessä imperfektissä käytetään akt. 2. partisiipin *nd*-tunnuksisia muotoja (ks. Zaitseva 1981: 251–252, VVV 1995: 189), vrt. vepsK (Sim) *ed g'ond* 'et juonut', *en otand* 'en ottanut'; E *ii ostand* 'ei ostanut' (Tunkelo 1946: 121–122). Virtarannan (1967) julkaisemiin Karhilan näytteisiin sisältyy myös yksi poikkeus: Krh *ii mülünd* 'ei mahtunut' (s. 122), joka esiintyy saman kertojan puheessa *en käsknu* 'en käskenyt', *ii ted'ištanu* 'ei tiedustanut', *ii otnu* 'ei ottanut' -muotojen ohella (s. 121–122). Siitä huolimatta *nu*-loppuiset muodot ovat Karhilassa yleisimpiä, vrt. (toinen kertoja) Krh *ii ranu* 'ei raatanut, tehnyt työtä' (mts. 121).

Lyydille ominaisia *nU*-loppuisia muotoja (ks. Turunen 1946: 107, myös Virtaranta 1986, LMS) käytetään kaikkialla vepsässä taas adjektiivin tehtävässä yks. nominatiivissa ja liittotempuksissa, vrt. vepsK (Sim, No, Ko), E *hapanu muna* 'pilaantunut kananmuna'; vepsK (Sim) *olen, ol'in'sönu* 'olen, olin syönyt' (Tunkelo 1946: 121, 125–127; Zaitseva 1981: 253–260, VVV 1995: 189). Lisäksi eräissä keski- ja etelävepsän murteissa tavataan *n*-tunnuksisia akt. 2. partisiipin muotoja, joiden vastineita Tunkelo (1946: 403–405) näkee varsinaiskarjalasta, esim. vepsK (Vil) *ii kazvan* 'ei kasvanut', (Pe, En, Ko, No, Korv) *en andan* (~ Pe, Ko, No *-nd*) 'en antanut', (Ko, No) *en otan* (~ *-nd*) 'en ottanut', E (Krl) *en tulen* 'en tullut', vrt. karjP *en antan* 'en antanut', *on tullun* 'on tullut'. Varsinaiskarjalassa *n*-loppuisista partisiippiä käytetään kielteisessä imperfektissä ja liittotempuksissa, kun taas attribuuttina esiintyvän akt. 2. partisiipin tunnuksena on *nUt*, vrt. karjP *hapannut kala, homehtunut leipä* (Zaikov 1993: 46–47, 2013: 161–162, 204–206).

Lyydissä ja aunuksessa tällaisia *nd*, *nUt* tai *n*-loppuisia muotoja ei tavata (ks. Turunen 1946: 106–107). Aunuksessa on kehittynyt omintakeinen (*n*)*nUh*-tunnuksinen partisiippi (ks. Markianova & Mensonen 2006: 104–105), esim. aun. *tulluh, andanuh, ottanuh, süönnüh*.

14) Klusiililoppuisia pass. 2. partisiipin muotoja, esim. K_j *suadud* 'saatu', *ajetud* 'ajettu', *azutud* 'tehty', *s'idotud* 'sidottu', *vedetud* 'vedetty', *pagištud* 'puhuttu', *ištutet* ~ *ištutetud* ~ *ištutadut* 'istutettu', jotka tunnetaan vepsässä (Posti 1945: 359–361, Tunkelo 1946: 130–142) ja loppu-*d*:llisten osalta myös murteittain pohjoislyydissä, vrt. lyydP (N) *suodud, ajettud* (Turunen 1946: 109–110); vepsÄ *sidotud, v'edetud* (Posti 1945: 361).

15) *ntA*-johtimisissa verbeissä supistumaverbien esikuvien mukaisesti on ruvettu muodostamaan konsonanttivartaloisia muotoja (ks. Turunen 1946: 182, vrt. Tunkelo 1946: 178–179), esim. K_j *koheta* 'korjata', *paimeta* 'paimentaa': *paimekam* 'paimentakaamme', vrt. lyydP, K *koheta*; vepsÄ, E *kohteta*; lyydP, vepsÄ *paimeta*: *paimekam*, vrt. aun. *kohendua, paimendua*: *paimendakkuammo*.

16) *škande*-johtimiset verbit (Genetz 1872: 22; Turunen 1946: 25, 64–65, 235–236), joiden vastineita esiintyy kaikkialla vepsässä ja aunuksessa (ks. Tunkelo 1946: 256–258; Kettunen 1960: 24–25, 204; Virtaranta 1972: 25, 1975: 413), esim. Kj *vihmuškandob* 'alkaa sataa', lyydP *vihmuškadou*, K *vihmuškandou*, vrt. vepsÄ *vihmuškandob* (Turunen 1946: 25); Ä, K *l'ämptaškandob* ~ E *l'ämpt'äškandob* (Zaitseva 1981: 307, vepsän edustuksesta ks. lisää Zaitseva 1978: 106–113) '(uuni) alkaa lämmetä'; aun. *meniškändöü* 'he starts to go' (Virtaranta 1975: 413).

17) *škoitta*-johtimiset verbit (ks. Turunen 1946: 25, 65), esim. Kj *kolaškuutta* 'kolahduttaa, jyrähdyttää', vrt. lyydP (N) *kolaškoitada*; vepsK *kehuškoitta*, E *kehuškoot'ta* 'kiehauttaa' (vepsÄ, K *kolahtoitta* 'kolahduttaa'); aun. Kaakk *kolaškoittua* (mts. 25, Zaitseva 1978: 56, SVJ s. 220, Makarov 1990: 150) / *ulaškuotab n'eičuk* 'tyttö itkee ääneen', vrt. aun. Kaakk *itköv neičoi ulahuttav* (Makarov 1990: 404).

18) *zoitta*-johtimiset verbit, joiden levikkialueeseen kuuluvat lyydi ja vepsä, esim. Kj *nagrazuotta* 'saada nauramaan', *ves's'el'zuotta* 'tehdä iloiseksi', *korgenzuotta* 'tehdä korkeammaksi', *oksenzuotta* 'oksettaa', vrt. lyydP *madalzoittada* 'tehdä matalammaksi', vepsK (No) *kargaizoitta* 'tanssittaa' (Bogdanov 1946, Turunen 1946: 173, Tunkelo 1946: 250–251).

19) Kuujärven produktiivisin verbityyppi lienee momentaaniset *-Aida*-tyyppiin kuuluvat verbit, esim. *potkaa/ta* 'potkaista': *-dab, -ž(ii)*; *haukaa/ta* 'haukata, puraista': *-dab, -ž(ii)*; *kävää/ta* 'käväistä': *-dab, -ž(ii)*, vrt. lyydP, K (V) *potkai/t(t)a*: *-dan, -ži(i)n*, vepsK (P) *potkai/ta*: *-dab, -ž* (LMS s. 329, SVJ s. 432). Verbityyppi näyttää olevan produktiivinen myös pohjoislyydissä (ks. mm. Genetz 1872: 22), jossa suurin osa tämäntyyppisistä verbeistä on Virtarannan mukaan ekspressiivisiä (1986: 150–157). Kyseinen verbityyppi esiintyy myös vepsässä (Zaitseva 1978: 139–140).

20) Potentiaali, jota vepsässä tavataan harvoin, lähinnä äänisvepsässä ja keskivepsän pohjoisissa murteissa (ks. Tunkelo 1946: 99–100, 291, 406–408, 555–556, 653–654; Zaitseva 1981: 260–261), on melko yleinen sekä lyydissä että aunuksessa, esim. Kj *sanda* 'sanoa': akt. pot. prees. *san'n'en, san'n'ed, sannub, san'n'em, san'n'et, sannuba* ~ *sandan'e*; pass. pot. prees. *sandan'e / ištutada* 'istuttaa': akt. pot. prees. *ištuta/n'en, n'ed, -nob, -n'em, -n'et, -dan'e*; pass. pot. prees. *ištutadan'e* // lyydP (Hj) *anta* 'antaa': akt. pot. prees. *anda/nen, -ned, -nou, -nemme, -nette, antanou*; pass. pot. prees. *antanou* (Virtaranta 1986: 107) // pass. pot. prees. lyydP, K (V), Lmo *anttanou* 'annettaneen', *tuodanou* 'tuotaneen', *viedänöu* ~ *viedänou* ~ *viedanou* 'vietäneen' / lyydP (N, Lk) *voidanei, tuodanei, otettanei*; (Hs) *tuodanei* ~ *tuodanee, viedänei* ~ *viedänee* (Turunen 1946: 250–260) // lyydK, SP *süödäneh, tuodaneh* (mts. 249) // aun. akt. pot. prees. *sua/nnen, -nnet, -nnou, -nnemmo, -nnetto, -daneh*; pass. pot. prees. *suadaneh* (Markianova & Mensonen 2006: 88–89).

Myös varsinaiskarjalassa on potentiaali (ks. Zaikov 1987: 116–118, 1993: 34–38, 2013: 184–188). Muutoin mm. Tihvinän karjalassa potentiaali on katoava modus (Rjagojev 1977: 139–140). Lyydin 1600-luvun kirjallisessa muistomerissä tavataan mm. akt. pot. prees. 3. persoonan muotoja: **laulanou, *homainou* (Loitsu 3 s. 288); **lineb* (Loitsu 9 s. 293).

21) Pass. ind. imperfektin päätteenä on *-he*, samoin kuin vepsässä (ks. Turunen 1946: 36, 248; Tunkelo 1946: 289, 393), esim. Kj *vied'ihe* 'vietiin' (vrt. vepsÄ *v'ed'he*), *s'üöd'ihe* 'syötiin' (vrt. vepsÄ *s'öd'he*), *san'd'ihe* 'sanottiin', *kir'itet'(i)he* 'kirjoitettiin'. *-he*-päätteisiä imperfektin muotoja esiintyy myöskin Järventakuisessa, esim. *süöd'ihe*, *sanut'ihe* (Turunen 1977: 176–177). Tapauksittain Kj:llä, samoin kuin mm. keskilydyissä ja karjala-aunuksessa, imperfektille ominaisia *h*:llisiä muotoja tavataan pass. ind. preesensissä, esim. Kj *sandahe* ~ *sandaha* (~ *sandaa* ~ *sandaze*) 'sanotaan', vrt. lyydK (Lm) *sanutah*, P (Hj) *sanutau* (Virtaranta 1963b: 139).

22) Lyydyissä, karjala-aunuksessa ja äänisvepsässä passiivimuotoja käytetään yleisesti mon. 3. persoonan funktiossa, ja tällaista käyttöä aktiivin ohella on myös muualla vepsässä (ks. Posti 1945: 358–363, Turunen 1946: 137–138; Tunkelo 1946: 127–128, 289; Kettunen 1960: 20, 48, 208–209; Zaitseva 1981: 247–251), esim. Kj *sandaze* (~ *sanoba*) 'sanotaan; sanovat', imperf. *san'd'ihe*; *s'üödaze* 'syödään; syövät', imperf. *s'üöd'ihe*; *d'uodaze* 'juodaan; juovat', imperf. *d'uod'ihe*; *lugetaze* 'luetaan; lukevat', imperf. *luget'ihe*; *ruataze* 'tehdään; tekevät (työtä)', imperf. *ruat'ihe*, vrt. vepsÄ (mon. 3. p.) *s'ödaze*, *s'öd'he*, *lugetaze*, *luget'ihe* (Tunkelo 1946: 127, 289); K (Krh) *tad da mam-se kol'd'ihe* 'isä ja äitihän kuolivat', *priha da niičukein'e män'd'ihe pakičomha* 'nuorukainen ja tyttö kävivät kerjäämään', *hö magat'ihe* 'he nukkuivat' (~ Krh *kazveiba n'ene vel'l'ed* 'kasvoivat ne veljet', Virtaranta 1967: 121).

Kuitenkin keskivepsään perustuvassa kirjakielessä (ks. VVV 1995: 188–189, 191) mon. 3. persoonassa tavataan *ba*-tunnuksisia muotoja ja passiivia käytetään erikseen niin kuin suomessa, esim. akt. ind. mon. 3. p. *saba* 'saavat', *tegeba* 'tekevät', *saiba* 'saivat', *tegiba* 'tekivät' / pass. ind. *sadas*, *sadihe*, *todas*, *todihe*, *jodas*, *jodihe*, *pestas*, *pestihe*, *pandas*, *pandihe*, vrt. Kj *suadaze* 'saadaan; saavat', *suad'ihe* 'saatiin; saivat'.

23) Kuujärvellä, keskilydyissä murteittain ja äänisvepsässä esiintyy 3. persoonan refleksiivinen pääte *ze*, johon ovat palautettavissa pohjoislyydin normaalitavutukseen mukautuneet *z*:lliset muodot (Tunkelo 1924b: 31–33; Turunen 1946: 258–259, 1973: 456–457; Posti 1980: 129–131, Koivisto 1993: 188–191), esim. Kj, lyydK (V), vepsÄ *pezeze*; lyydP *pezezou* 'peseytyy'.

Lyydyissä kyseinen pääte on kehittynyt yleiseksi refleksiivisyyttä ilmaisevaksi *ze* (~ *že*)-morfeemiksi (Tunkelo 1924b: 32, Suhonen 1974: 31, Koivisto 1993: 190), esim. Kj akt. ind. prees. yks. 1. p. *peze/muože* (~ *-muo*), 2. p. *peze/tuože* (~ *-tuo*); mon. 1. p. *pezemuožebad*, 2. p. *pezetuožebad*, 3. p. *pezezebad* / akt. ind. imperf. yks. 1. p. *ištui/muože* (~ *-muo*), 2. p. *ištui/tuože* (~ *-tuo*), 3. p. *ištui/heze* (~ *-he*) // lyydP (Pl) akt. ind. prees. yks. 1. p. *pezezen*, 2. p. *pezezed*, 3. p. *pezezou*; mon. 1. p. *pezezemme*, 2. p. *pezezette* (ok., Lüüdilaine 2006: 49) / akt. ind. imperf. yks. 1. p. (Pl) *ištuiimoize* ~ *ištužin*; (N) *ištui/moiže* (~ *-moi*), *kummaržiimoize*; (B) *ištuzimoi* (LMS s. 91, 169; ks. myös Suhonen 1974: 11, 30–38); yks. 3. p. (Pl) *pezež* (ok.), (N) *rod'iize* (~ *rod'izui*, LMS s. 361), vrt. vepsÄ akt. ind. prees. yks. = mon. 1. p. *pezemei*, 2. p. *pezetei*, 3. p. *pezeze* (Turunen 1946: 152–153; Kährik 1978: 269, 273).

Kehityksen takana on ollut ilmeisesti venäjän mallin noudattaminen (vrt. Suhonen 1974: 19–26). Venäjässähän ei ole erillisiä refleksiivisiä persoonapäätteitä ja refleksiivisyyttä osoitetaan verbimuotojen loppuun liittyvällä *ся* ~ *сь* -suffiksilla, mitä vastavaa kehitystä ei ole kuitenkaan todettu tapahtuneen vepsän murteissa (Kährik 1978:

271–272). Vepsässä taas refleksiivisyyttä ilmaistaan refleksiivisillä persoonapäätteillä, jotka ovat äänisvepsässä (yks. = mon.) *-mei*, *-tei*, *-ze/-he*; keskivepsässä (yks.) *-moi*, *-toi*, *-se/-hez* ja (mon.) *-moiš*, *-toiš*, *-soi(š)/-hez* ~ *-hezoi(š)* sekä etelävepsässä (yks.) *-me*, *-te*, *-se/-he* ja (mon.) *-moo*, *-too*, *-soo/-hoo* (mts. 269, 273; Tunkelo 1946: 99–102, 872; Bogdanov 1947: 133; ks. esimerkkejä mm. Kettunen 1960: 48, Posti 1980: 111, Zaitseva 1981: 276–277).

Lyydin *ze*-tunnusta (< **-sen*; ks. Tunkelo 1924b: 31, Suhonen 1974: 31) voi verata keskivepsän monikossa esiintyvään *š*-morfeemiin (< **-ksen*, jossa *k* on preesensin tunnus; ks. Tunkelo 1946: 100–102, Koivisto 1995: 103), jolla poiketen lyydistä on kuitenkin vepsän finiittimuodoissa pelkkä numerustehtävä, esim. akt. ind. prees. ja imperf. mon. 1. p. *pez/emoiš*, *-imoiš*; mon. 2. p. *pez/etoiš*, *-itoiš*, vrt. yks. 1. p. *pez/emoi*, *-imoi*; yks. 2. p. *pez/etoi*, *-itoi* (Zaitseva 1981: 276–277). Niinpä lyydin tapaista persoonasta riippumatonta yleistä refleksiivitunnusta, joka olisi rinnastettavissa venäjän *sja* ~ *s'* suffiksiin, vepsässä ei esiinny (ks. myös Genetz 1872: 24, Koivisto 1993: 190–191).

Pohjoislyydin useissa murteissa *ze*-morfeemin rinnalla esiintyy refleksiivijohdin *zU* (ks. mm. Turunen 1946: 258–259, 1973: 457; Tunkelo 1946: 249; Virtaranta 1986: 136–150, Lüüdilaine 2006: 48–52), joka on muodostunut kyseisen *ze*-morfeemin ja varsinaisen refleksiivisen *U*:llisen johtimen sekoittumisesta (Turunen 1973: 457, Suhonen 1974: 36, vrt. Koivisto 1993: 197–199). Tällaiset muodot saattavat esiintyä saman paradigman puitteissa, esim. Jm, Hs (prees.) *pezeze/n*, *-d* ~ (imperf.) *pezezui/n*, *-d* (ok.; Lüüdilaine 2006: 48, 50; ks. myös Virtaranta 1986: 137–148). *ze* ja *zu* -morfeemien variaatiota edustaa myös keskilyydin Viitanan sekaparadigma: *pezezu/n*, *-t*, *-in*, *-it*, mutta (*hän*) *pezeze*, *pez'iize* ~ *pezezui* (ok., Lüüdilaine 2007: 45), jonka lähin vastine löytyy pohjoislyydin Suojun ryhmästä, vrt. (N) *rod'izuda*, imperf. yks. 3. p. *rod'izui* ~ *rod'iize* (LMS s. 361).

Kantasuomen refleksiivisellä päätteellä **-sen* alkujaan ilmaistiin vain yks. 3. persoonaa (Lehtinen 1984: 41). Preesensissä tämä päätte liitettiin **k*-tunnukseen, ja imperfektissä päätteellä oli **(i)sen* > **(i)hen* (mm. Posti 1980: 112, 131). Kuujärven refleksiivikonjugaatioissa käytetään päätteitä *-ze* ~ (*i:n* jäljessä) *-že*, imperfektissä *-he(ze)*, esim. Kj *rod'iihe(ze)* 'syntyi', *pez'iihe(ze)* 'peseytyi', vrt. lyydP *rod'iihe* (~ *rod'ii* ~ N *rod'iize*), K *rod'iiheze* ~ *rod'iih* (~ *rod'ii*) (LMS s. 361–362), (Lm) *peziiheze* ~ (Ph) *peziheze* ~ (Ka) *pezihez* (ok.) (~ V *pez'iize*); vepsÄ *pezihe*, K *pezihe(z)*, kk. *pezihe*, E *pez'he* (Tunkelo 1946: 289–290, 393; VVV 1995: 76); aun. *pezih* ~ *pezihes* ~ *pezihez* ~ *peziheze* (Markianova 1995: 49–50 ym.), karjE (Prj) *pezih* (KKS IV s. 225).

Vanha **-sen*-päätte on esiintynyt alkuaan tietyissä verbimuodoissa (ks. Setälä 1899: 165; Tunkelo 1924b: 27, 1946: 105; Turunen 1946: 156), mm. yks. 3. persoonan imperatiivissa (Kj *peskahaze* 'peseytykөөn'), imperfektissä (*pez'iiheze* 'peseytyi') ja konditionaalissa (*pez'iižiheze* 'peseytyisi'). Kuujärvellä ja äänisvepsässä *-ze* (~ *-že*) on analogisesti yleistynyt yks. 3. persoonan akt. ind. preesensiin, esim. *pezeze* 'peseytyy' (Turunen 1946: 153–156; Tunkelo 1946: 104–105), jossa myöhäiskantasuomalainen lähtömuoto **peseksen* edellyttäisi ks:llistä jatkajaa **pezekse* (vrt. Kj 1. inf. *pestakse* 'peseytyä') tai s:llistä muotoa *pezese*, joka esiintyy keski- ja etelävepsässä (ks. mm. Tunkelo 1924b: 33, 1946: 99–100, 394; Kettunen 1960: 47–48, Koivisto 1993: 191).

Sama kehitys on tapahtunut Kuujärven ja äänisvepsän pass. ind. preesensissä, jonka muodoissa **-sen*-päätteen edustaja *-ze* on analogisesti yleistynyt alkuaan **-ksen*-lopun asemesta (Tunkelo 1924b: 33, 1946: 104–105; Turunen 1946: 155–157, 259), esim. Kj

d'uodaze 'juodaan', *sidotaze* 'sidotaan'; vepsÄ *d'odaze*, *sidotaze*. Passiivissakin keski- ja etelävepsäläiset vastineet ovat suoraan johdettavissa alkuperäisistä *ks*:llisistä muodoista, joissa on tapahtunut kehitys *ks > ss > s*, esim. vepsK, E *jodas* ~ *jodakse* 'juodaan' (Kettunen 1922a: 32–34, 1960: 47–48, 208; Tunkelo 1924b: 33, 1946: 97–104; Posti 1945: 359–362). Alkuaan yks. 3. persoonan päätte **-sen* ~ **-hen* on kuulunutkin passiivin finiittimuotoihin (ks. mm. Posti 1961: 363–364, Kährik 1978: 272–273), jossa kyseisellä päätteellä on vanhastaan ollut refleksiivinen tehtävä (Lehtinen 1984: 39–41).

Nojaten passiivin ja refleksiiviverbien aktiivin ind. yks. 3. persoonan preesensmuotojen samankaltaisuuteen (esim. K_j, vepsÄ *pestaze*, *pezeze*) Turunen (1946: 258–260) on otaksunut, että pohjoislyydin pass. ind. preesensin päätteellä oli alkuaan *ze*, jonka myöhemmin korvasi *u*-loppuinen analoginen muoto. Analogian mallina ovat pohjoislyydissä johdinparadigmaan siirtyneet refleksiiviset akt. ind. preesensin yks. 3. persoonan muodot. Kehityksen kulku oli Turusen mukaan seuraava: *d'aksaze* : *d'aksetaze* > *d'aksazou* : *d'aksetaze* > *d'aksazou* : *d'aksetau* ('riisuutuu' : 'riisuudutaan; riisuutuvat').

Aunuksen vaikutuksen alaisen keskilyydin ja itse aunuksen akt. ind. prees. yks. 3. persoonan *h*:llinen päätte *-heze* ~ *-hez* ~ *-hes* ~ *-h* (Genetz 1884: 180–182; Tunkelo 1924b: 29, 33; Markianova 1995: 50) on syntynyt samasta imperfektin analogiasta kuin akt. ind. prees. mon. 3. persoonan funktiossa käytettävä *h*:llinen passiivin preesensin muoto, esim. lyydK *d'aksaheze* 'riisuutuu' (imperf. *d'aksuoiheze*); *rod'iheze* ~ *rod'ih* 'syntyy' (imperf. *rod'iiheze* ~ *rod'iih*); *pezehez(e)* 'peseytyy' (imperf. *peziheze* ~ *peziiheze*), vrt. aun. *sido/heze* ~ *-hez* ~ *-hes* ~ *-h* 'sitoutuu' (imperf. *sidoi/heze* ~ *-hez* ~ *-hes* ~ *-h*). Kyseessä on sama kehitys kuin ei-refleksiivisen passiivin preesensissä, jossa passiivin imperfektin päätte **-hen* on korvannut preesensin alkuperäisen **-ksen*-päätteen osassa ims. kieliä, esim. aun.-karjP *tullah* (mm. Kettunen 1960: 6, 20, 47–48).

Imperfektislähtöinen on myös Naamoilan toisintojen akt. ind. prees. mon. 3. p. *h*:llinen päätte *-hoize*, esim. (N) *istuhhoize* 'istuutuvat' (imperf. *istuihoize*), *pezehoize* 'peseytyvät' (LMS s. 91–92, 308). Sama kehitys on keskilyydin Viitanassa ja samaisessa Naamoilan pohjoislyydiläisessä murteessa yks. 3. persoonan muodoissa muuttanut suuntansa, jolloin morfeemi *ze* on levittäytynyt preesensistä imperfektiin (ks. myös Koivisto 1993: 190), esim. V prees. *pezeze* 'peseytyy' >> imperf. *pez'iize* 'peseytyi' (ok., Lüüdilainen 2007: 45), vrt. N imperf. *rod'iize* 'syntyi' (LMS s. 361–362).

5.3.2. Lyydin ja vepsän suhde

Kuujärven murre on nykyään puhuttavista lyydiläismurteista eteläisin. Kielellisesti se sijaitsee muiden lyydiläismurteiden (lyydp:n ja lyydk:n) ja vepsän kielen rajalla. Lyydin murteista vielä lähempänä vepsää on ollut vain Järventakuisen murre (ks. Turunen 1977). Lyydin ja vepsän keskinäisiä suhteita ovat tarkastelleet mm. Arvid Genetz (1872), Aimo Turunen (1946, 1950 ym.), E. A. Tunkelo (1924a, 1924b, 1935 ym.), Nikolai Bogdanov (1947) ja Lauri Kettunen (1960). Lyydiläismurteiden ja vepsän suhteita allekirjoittanut on käsitellyt etupäässä konsonantiston näkökulmasta liseniaatintyössään (Pahomov 2000c). Tosin huomattava osa lyydin ja vepsän yhtäläisyyksistä kuuluu lyydiläismurteiden rakenteellisiin ominaisuuksiin, joita on käsitelty edellisessä luvussa. Niinpä tässä luvussa pyritään keskittymään sellaisiin Kuujärven ja vepsän yhtäläisyyksiin, jotka poikkeavat muun lyydin edustuksesta.

5.3.2.1. Kuujärvi ja vepsä: vokaalit

1) Sisäheitto on melko yleistä, kuten vepsässäkin (Turunen 1946: 35, 1950: 129–140; Tunkelo 1946: 718–755, Kettunen 1960: 38–39), esim. *taivhaze* 'taivaaseen', *iknad* 'ikkunat', *pordhad* 'portaat', toisaalta yks. illat. Js *per't'he* (Virtaranta 1967: 96) ~ Pal *per't'ihe* 'pirttiin', Js *kuopha* ~ Pal *kuopaha* 'kuoppaan'. Silti sisäheitollisia muotoja tavataan jonkin verran muuallakin lyydissä (ks. Turunen 1946: 132–134, 1950: 140–154).

2) Triftongeista Kuujärvellä tavataan vain *uai* ja *iäi* ensitavussa, esim. *muaid* 'maita', *d'iai* 'jäi'. Muissa tapauksissa ensitavussa muun lyydin triftongeja vastaavat Kuujärvellä diftongit (vrt. Turunen 1950: 42–43). Yksitavuisten verbien taivutuksessa tämä edustus on (lyydP, K : Kj) *iei* : *ij*, *uoi* : *ui*, *üoi* : *üi*, esim. *viei* : *vij*, *d'uoi* : *d'ui*, *s'üoi* : *s'üi*. Kehityksen vastineita löytyy keskivepsästä (ks. Tunkelo 1946: 596–597, 601–602, 606–607; Zaitseva 1981: 252), mm. Pontalan murteesta, esim. P *g'üihe i magadab* (SVJ s. 98) 'hän on juonut itsensä humalaan ja nukkuu', *kaikid' iloho v'ij* (SVJ s. 620) 'kaikkia sai nauramaan'. Tunkelon (1946) mukaan kyseiset muodot ovat kehittyneet alkuperäisten *ei*, *oi* ja *öi*-diftongien pohjalta (ks. myös Turunen 1946: 37).

3) Kj:n tapaan äänisvepsässä sekä etenkin keskivepsän luoteismurteissa ensitavussa tavataan *ii*, *uu* ja *üü* tai niihin rinnastuvia pitkiä vokaaliaineksia (ks. lukua 5.3.1.1. Kuujärvi ja muu lyydi: vokaalit). Näin myös verbissä *l'iinda* : *l'iin'e-*, *l'iinob* 'tapahtua, tulla, koittaa; riittää; lienee', joka on suomen potentiaalın apuverbin vastine, Kuujärvellä ja äänisvepsässä (ks. Tunkelo 1946: 555–556) sekä keskivepsän Karhilassa pääpainollisessa tavussa esiintyy myöhäsyntyinen pitkä vokaali: vepsÄ *l'iinda*, *l'iinob* (mts. 406–407, 555–556, SVJ s. 291); Krh *liin'ob* (Virtaranta 1967: 122), vrt. vepsK, E *l'in'd'ä*; lyydP *liettä*.

4) Äänis- ja ojatinvepsän rinnakkaismuodoissa on merkkejä ensitavun vokaalin diftongiutumisesta, jota tavataan mm. alkuperäisen *OO*:n paikalla (Tunkelo 1946: 542–545, 578–582, 881), esim. Kj, vepsÄ, K (Ts, L) *kuol'* (~ veps. *kol'*) 'kuoli', *s'üö-* ~ vepsÄ *s'üo-* (~ veps. *s'ö-*) 'syö(dä)' (ks. lukua 5.3.1.1. Kuujärvi ja muu lyydi: vokaalit).

5) Kj:n verbissä *s'irta* 'siirtää' esiintyy keski- ja etelävepsän tapainen lyhyt *i* (ks. Tunkelo 1946: 175, 562), vrt. vepsK *sirta* ~ *sirt'ä* (SVJ s. 514). Pohjoislyydin diftongilliset muodot yhtyvät äänisvepsän *e*:lliseen muotoon *s'erta* (ks. Turunen 1950: 11, 16–17), vrt. lyydP *šiertä* ~ *šierttä* ~ *šierta* ~ *sier-* (LMS s. 385). Tunkelon mukaan äänisvepsän ja pohjoislyydin *e*:lliset muodot ovat johdettavissa pitkästä *ee*:stä (1946: 562–563, vrt. Turunen 1950: 16–17, Kettunen 1960: 38).

6) Kuujärvellä, pohjoislyydin koillismurteissa ja etelävepsässä (ks. Tunkelo 1946: 766–767) ensi tavua kauempana tavataan *i*-loppuisten diftongien monoftongiutumista tai tähän kehitykseen palautuvia muotoja, esim. Kj, Lmj adess.-ablat. *milaa*, vrt. vepsE *milaan'* (ks. lukua 5.3.1.1. Kuujärvi ja muu lyydi: vokaalit).

5.3.2.2. Kuujärvi ja vepsä: konsonantit

1) Kuujärvellä alkuperäiset geminaattakonsonantit ovat säilyneet yleensä 1. ja 2. tavun rajalla lyhyen vokaaliaineksen jäljessä, samoin kuin äänisvepsässä sekä keskivepsän luoteismurteissa, esim. K_j, vepsÄ, K (K_{rh}, T_s) *akk* 'nainen, vaimo'; K_j, vepsÄ, K (K_{rh}, A_l, V_{il}, E_n) *hattar* 'jalkariepu'; K_j *räčč'in* 'naisen paita' ~ vepsÄ, K (V_{il}, E_n) *räccin*, vrt. vepsK (P), E *ak, hatar; räk'in ~ r'äc'in* (Tunkelo 1946: 145–166, 317–318, 903; Turunen 1946: 160–175, 190, 204–211; Kettunen 1960: 29–31, 205–206; Virtaranta 1967: 120–123, VVS, SVJ; ks. enemmän luvussa 5.3.1.2. Kuujärvi ja muu lyydi: konsonantit).

Eräissä harvinaisissa tapauksissa geminaatta voi lyydin tapaan esiintyä alkuperäisessä asemassa koko vepsässä, esim. (*U*-vartaloisten verbien muodoissa) vepsÄ, K, E *kukkuda* 'kukkuu', *kukkub* 'kukkuu'; *vettuda* 'vettyä', *vettub* 'vettyy' (Tunkelo 1946: 158, 160; VVS), vrt. K_j, lyydP, K *kukkuda, kukkuu* ~ (K_j) *kukkub; vettuda ~ vettiüda, vettuu* ~ (K_j) *vettub ~ vettiüu* (ks. Turunen 1946: 161, 177; VVS). Geminaatan säilymistä näissä tapauksissa on vaikea selittää lyydin tai karjala-aunuksen vaikutuksesta, kuten Kettunen asian on esittänyt (1938: 379, 1960: 29–30, 205–206, ks. myös Tunkelo 1946: 163, Turunen 1946: 177), koska sama geminaatta tavataan etelävepsässäkin.

2) Kuujärvellä geminaattoja esiintyy ylipäättään äänisvepsän ja keskivepsän luoteismurteiden tapaan lyhyen ensitavun jäljessä, sisäheittoisissa muodoissa ja eräissä verbimuodoissa (ks. Turunen 1946: 162–163; Tunkelo 1946: 145–164, 201–202), esim. *rikkob* '(hän) tappaa', *ottab* '(hän) ottaa', *tappab* '(hän) pui', *d'uotta* 'juottaa', *keittaze* 'keittävät, keitetään', *it'ketuotta* 'itkettää', *oksenzuotta* 'oksettaa' (Turunen 1946: 173), (1. inf. illat.) *magattaha* 'nukkuu, nukkumaan'.

3) 'ilves'-sana esiintyy *b*:llisenä (ja *s*:llisenä), kuten vepsässäkin (ks. Tunkelo 1946: 98), esim. K_j, veps. *il'besen* 'ilveksen', vrt. lyydP, K, aun. *ilveksen*; karjE, P *ilveksen*.

4) Klusiili on säilynyt definiittipronominin loppuheittoisessa muodossa *kaik*, samoin kuin kaikissa vepsän murteissa (ks. SVJ s. 168), vrt. lyydP, K, aun. *kai*.

5) Sisäheittoisissa muodoissa soinnittomien klusiilien ja niiden heikkojen vastineiden jatkajina ovat usein *k, t, p*, kuten vepsässäkin (Turunen 1946: 35, 62–63, 80, 94, 115–116, 123–130; Tunkelo 1946: 70–73, 190–215), esim. K_j = veps. *l'ähtkes* 'avannossa', *oiktan* 'oikean', *sel'ktad* 'selkeät, kirkkaat; selkeää, kirkasta', *sel'ktab* '(K_j) pukeutuu; (veps.) lähtee ym.', *ampta* 'ampua', *tutpan* 'tuttavan'; K_j = vepsÄ *sül'kta* 'sylkeä'; K_j = vepsK *särpta* 'särpiä', *ampkaha* 'ampukoon'; K_j *askam*, vepsK *astkam* 'lähtekäämme, astukaamme'; K_j *kuapked*, veps. *kapked* 'kaapeet, rohtimet'; K_j = vepsE *hauktob* 'halkeaa'.

6) Sisäheittoisissa muodoissa tapahtuneita assimilaatiotapauksia (ks. mm. Turunen 1946: 70–71, 115–116, 123–124; Tunkelo 1946: 85–87, 192–193): (-*tkt*- > -*tt*-) K_j, veps. *kättes* 'kätkyessä'; (-*stk*- > -*skk*- > -*sk*-) K_j *askat*, vepsK *askatai* 'lähtekää, astukaa' jne.

7) Vartaloltaan kaksitavuisten verbien sisäheittoisissa muodoissa nasaalin edellä esiintyy klusiilin kato, samoin kuin vepsässä (ks. Turunen 1946: 81, Tunkelo 1946: 65–66):

- a. 3. infinitiivissä, esim. Kj (= vepsÄ) *ammaha* < -ndm- < **antamahan*, *l'emmaha* < -ndm- < **lentämähän*, *sormaha* < -rdm- < **sortamahan*;
- b. akt. 2. partisiipissa, esim. Kj (= vepsÄ) *annu* < -ndn- < **antanut*, *l'ennu* < -ndn- < **lentäniit*, *sornu* < -rdn- < **sortanut*.

8) Vartaloltaan kolmi- ja useampitavuisten verbien 1. infinitiivissä esiintyy tapausittain vokaalin kato ja assimilaatio (ks. Turunen 1946: 173, 1950: 136–137; Tunkelo 1946: 201–202, Zaitseva 1981: 119), esim. (-*d'ida* > -*t'a*) Kj *navet'ta* : *naved'i*- 'rakastaa, pitää, suvaita'; (-*tada* > -*tta*) *it'ketuotta* : *it'ketuota*- 'itkettää', *d'uoksetuotta* : *d'uoksetuota*- 'juoksuttaa', vrt. vepsÄ *navet'ta*; K, E *navet't'a* (SVJ s. 354).

9) Poikkeuksellinen sanansisäisen klusiilin kato (ja sananalkuinen konsonanttiyhtymä) esiintyy venäjän myöhäisestä vaikutuksesta Kj:n *gr'iah*, keskivepsän Järvienkylän ja etelävepsän Sodjärven *gr'äh* 'synti' -sanassa (SVJ s. 89), vrt. lyydP *griähk* ~ *riähk*, K *riähke*; vepsK (P, Sim) *gr'ähk*. Uusintalaina venäjämästä (< ven. *gr'eh*) ei voi silti tulla tässä tapauksessa kyseeseen, koska sanassa on säilynyt ä:llinen vokaaliaines, jota uusissa venäläislainoissa vastaa lyydin diftongi *ie*, esim. *vier* 'usko' < ven. *vera*.

10) Analogialla selitettäviä tapauksia:

- a. Klusiili lisä-äänteenä esiintyy analogisessa adjektiivimuodossa Kj *musked* (~ *must* ~ *muskt*), vepsK (Ku) *musket* 'musta' (SVJ s. 339) : gen. *mustan*, vrt. Kj *rusked* 'punainen' : gen. *rustan* (ks. Pahomov 2000c luku 3.1.1.4.2.).
- b. *tk*-yhtymän asemesta tavataan geminaattaklusiili (ks. Turunen 1946: 70–71, Tunkelo 1946: 84–85), esim. Kj, vepsÄ *katten'* 'katkesi' << **katkesi*.
- c. Sekundaarinen konsonanttivartaloinen yks. partitiivi (ks. Tunkelo 1946: 58–60, 146–147), esim. Kj, vepsÄ *ikkunt* 'ikkunaa' << **ikkunata*.
- d. Kj:n ja vepsÄ:n yks. partitiivin muodot *sukst* 'sukseä', *ukst* 'ovea', *küpst* 'kypsää', *lapst* 'lasta', vrt. vepsK *last* (ks. Turunen 1946: 157). Vepsän taholta on esitetty, että kyseiset konsonanttivartaloiset muodot ovat syntyneet *ks*:llisten vokaalivartaloisten muotojen analogiasta (Setälä 1899: 166, Tunkelo 1946: 106). Muualla lyydissä ja mm. keskivepsässä tavataan *k*:ttomia muotoja: lyydP *sust*, *ust*, K *uste*, SP *ustu* (LMS s. 406, 464); vepsK *sust*, *ust* (Zaitseva 1981: 218–219).
- e. Tavunloppuinen *ks*-yhtymä näyttää yleistyneen Kuujärven ja äänisvepsän konsonanttivartaloisiin verbimuotoihin (ks. Turunen 1946: 157, Tunkelo 1946: 106) *d'uoksta* ~ *d'oksta* 'juosta', *d'uokstaze* ~ *d'okstaze* 'juostaan', *d'uokskat* ~ *d'okskat* 'juoskaa', *d'uoksnu* ~ *d'oksnu* 'juossut' jne., vrt. lyydP, K *d'uosta*. Vepsän taholta on esitetty, että myös nämä muodot ovat syntyneet *ks*:llisten vokaalivartaloisten muotojen analogiasta (Setälä 1899: 166, Tunkelo 1946: 106). Poiketen Tunkelon ja Kettusen esimerkeistä SVJ mainitsee *ks*:llisiä muotoja koko vepsän kielialueelta: vepsK *josta* ~ *g'osta* (Tunkelo 1946: 106), E *josta* (Kettunen 1922a: 31), vrt. vepsK *joksta* ~ *g'oksta*, (No) *kündled jokstas*; E *joksta* (SVJ s. 406).

f. Kuujärvellä on joukko poikkeuksia, joissa odotuksenmukaisen yksinäiskonsonantin asemesta heikkoasteinen geminaatta on edustuneena täyspitkällä geminaatalla (ks. Turunen 1946: 176–177, 209). Tällaisia muotoja tavataan äänisvepsässä ja osittain keskivepsän murteissa (Tunkelo 1946: 157–163, 320; SVJ, ks. myös Kettunen 1960: 30) sekä mm. etelävepsän Valkeajärvellä (= Va; ks. SVJ), esim. Kj; vepsÄ, Al, Jä, Va *takkiž* 'takiainen' (SVJ s. 559), vrt. vepsK, E *takiž* / Kj *mättaz* ~ *mättäz*; vepsÄ, Al, Krh, Jä *mättaz* 'mätäs; pieni mäki, kumpu, kunnas', vrt. vepsK *mätaz* (SVJ s. 346), E *mätäz* 'mätäs' / Kj *l'ippaz*; vepsÄ, Al, Krh *lipaz* 'lipas', vrt. vepsK *l'ipaz* (SVJ s. 292) / Kj, vepsÄ, Vil, En *paccaz* 'patsas', vrt. vepsK, E *pacaz* (SVJ s. 387). Affrikaatan geminoitumista tavataan myös paikoin pohjoislyydissä, esim. lyydP (Prn) *paččaz* 'patsas' (Turunen 1946: 206).

11) Vepsän tyyppinen adverbimuoto Kj *vait t'i* < *vaikt'i*, vrt. vepsÄ *vait t'i* ~ *vaikt'i*, K *vait t'i* ~ *veikt'i* (ks. selitystä Tunkelo 1946: 87).

12) Poiketen muista lyydin murteista Kj:llä nominimuodoissa esiintyy *ks* > *ss* > *s* (~ *š*) -kehitystä, joka on ominainen vepsälle (ks. Turunen 1946: 155; Tunkelo 1946: 98, 104), esim. Kj, veps. *il'besen* 'ilveksen', vrt. lyydP, K *ilveksen* / Kj, vepsK (Sim) *kahesa* 'kahdeksan', vrt. vepsÄ *kahtsa*; K (P), E *kahtsan* (SVJ s. 166, VVS); lyydP, K *kaheksa* ~ (Td, Ks) *kahteksa(n)*; aun. *kaheksa*.

13) *g* sananloppuisen *k:n* paikalla esiintyy kaksivartaloisten **ek*-loppuisten nominien yks. nominatiivin muodoissa, jos sanan ensitavu on ollut lyhyt (ks. Kettunen 1922a: 43, Turunen 1946: 95, Tunkelo 1946: 110–111), esim. Kj, vepsÄ *ludeg*, K *ludeg* ~ *ludeg'*, E *ludegi* 'lude', vrt. lyydP (Td) *skančpäreg* 'piirakanpaistopäre', ink. *päreg* 'päre'. Karjala-aunuksen ja tavallisesti muiden lyydiläismurteiden vastineet ovat klusiilittomia. Setälän (1899: 213) selityksen mukaan, jonka ovat toistaneet Turunen (1946: 95) ja Tunkelo (1946: 111), *g*-loppuiset muodot ovat yleistyneet nominatiiviin vokaalivartalosta, esim. *ludege-*.

14) Sananloppuisen *t:n* katotapauksia (ks. Tunkelo 1946: 127–128):

- a. *olla*-verbin akt. ind. prees. mon. 3 persoonan muodossa: Kj, vepsÄ *oma*, K *oma* (~ *omad*) 'ovat' < **omat*.
- b. Monikon 3. persoonan päätteessä *-ba*, joka esiintyy Kj:llä ja äänisvepsässä vain muodoittain, esim. Kj, vepsÄ *tuloba* 'tulevat' < **tulebat*.

15) Sisäheittoisissa muodoissa sekundaarisesti muodostuneita geminaattoja on syntynyt alkuperäisten geminaattojen asemiin (ks. Turunen 1946: 163; Tunkelo 1946: 154, 201–202), esim.

kk: Kj *rikkam* 'tappakaamme' < **rikkoyama*, vrt. vepsÄ *p'ühkkat* ~ *pihkkat* 'pyyhkikää';
tt: Kj, veps. *otta* 'ottaa' < **ottaðak*;
cc: Kj *mecciin* 'e (~ *mechiin* 'e), vepsÄ *meccin* 'e (~ *mechin* 'e) 'metsänhaltija' < **mettsähinen*.

Myös kauempana sanassa, jossa on tapahtunut sisäheittoa muistuttava kehitys, tavataan samanlaisia geminaatallisia muotoja kuin vepsässä (Turunen 1946: 173, 1950: 136–137; Tunkelo 1946: 201–202), esim. Kj *higostuotta*, vepsÄ *higosteitta* 'hikoiluttaa', vrt. lyydP (Td) *higestöittää*.

16) *h* on palataalistunut etuvokaalin ja *e:n* välissä illatiivissa ja verbimuodoissa, samoin kuin äänisvepsässä (ks. Turunen 1946: 36, 247–248, vrt. Tunkelo 1946: 283–293), esim. *t'äh'e* 'tähän', *kod'ih'e* 'kotiin', *kaikiih'e* 'kaikkiin', *s'üöd'ih'e* 'syötiin; söivät', *lopii'h'eze* 'loppui', vrt. vepsÄ *kod'ih'e*, *kaikiih'e*, *s'öd'h'e*. Näitä illatiivimuotoja voidaan verrata lyydin ja äänisvepsän allatiiviin. Siinä esiintyy nimittäin palataalistunut päätte *-l'e*, joka syntyi monikossa *i:n* ja *e:n* välissä, ja siitä on yleistynyt paradigman muihin muotoihin (ks. lukua 5.3.1.2. Kuujärvi ja muu lyydi: konsonantit).

5.3.2.3. Kuujärvi ja vepsä: muoto-opillisia yhtäläisyyksiä

1) Sekaparadigmainen lyydiläis-vepsäläinen adjektiivi Kj *mit't'e* 'millainen, mikä' < **minjüttüden* : yks. part. *mittušt* < **minjüttüistä* (Pahomov 2000c luku 3.1.5.2.1.), veps. *mit't'e* ~ *mit'n'e* ~ *mit'e* : *mittušt*, vrt. lyydP (Hj) *mit't'e* : *mit't'ed*, (Kn) *mittuine* ~ *mituine* : *mittušt* ~ *mitušt* (vrt. Tunkelo 1935: 60–63, Posti 1937: 104–110; esimerkkejä ks. Zaitseva 1981: 205–206, SVJ s. 330, Virtaranta 1986: 79, LMS s. 240).

2) Kj:n vepsäntapaiset *b*:lliset muodot, joita esiintyy (ks. Turunen 1946: 36, 137–140; Tunkelo 1946: 213–215):

- a. 1. partisiipin tunnuksessa, esim. Kj, veps. *el'äb* 'elävä' < **eläβä*;
- b. moderatiivisissa adjektiiveissa, esim. Kj, veps. *madalatab* 'matalahko' < **matalattaβa*;
- c. akt. prees. yks. 3. persoonan päätteessä, esim. Kj, V *süöb*, veps. *söb* 'syö' < **sööpi*; Kj, V, veps. *astub* 'astuu' < **astuβi*; Kj *tulob*, veps. *tulob* ~ *tuleb* 'tulee' < *tuleβi*, vrt. lyydP, K *tulou*; aun.-karjP *tulou*;
- d. monikon 3. persoonan päätteessä **βAt*, esim. Kj, vepsÄ *panoba* 'panevat' < **paneβat*.

Preesensin mon. 3. persoonan tunnuksena on vain sanakohtaisesti *ba*, kuten myös äänisvepsässä (Turunen 1946: 36, 105, 137–138; Tunkelo 1946: 127). Monikon 3. persoonan preesensissä päätte *-ba* liittyy tavallisesti kaksitavuiseen *e > O* -loppuiseen vartaloon ja esiintyy vain tietyissä sanoissa, esim. (ind.) Kj *lanktoba* 'putoavat; pudotaan', *l'ähtoba* 'lähtevät; lähdetään', *panoba* 'panevat; pannaan', *mänoba* 'menevät; mennään', *pezoba* 'pesevät; pestään', *tuloba* 'tulevat; tullaan'; / (pot.) *l'iinoba* 'lienevät; saapuvat, saavutaan' < **leeneβät*, *olnoba* 'lienevät' < **olneβat*, *pezenoba* < **pesneβät*, *tulnoba* < **tulneβat*, *sannuba* < **sanoneβat*. Muihin, kuin alkuaan *e*-loppuisiin vartaloihin *-ba*-päätte liittyy harvoin, esim. *sanoba* (~ *sandaze*) 'sanovat; sanotaan'.

-ba-päätteisiä muotoja Kuujärvellä, samoin kuin äänisvepsässä, käytään sekä aktiivin monikon 3. persoonassa että passiivissa (Turunen 1946: 137, Tunkelo 1946: 127). Varsinaiset passiivimuodot taas esiintyvät lyydissä, aunuksessa, varsinaiskarjalassa sekä

äänis- ja ojatinvepsässä mon. 3. persoonan funktiossa (ks. Posti 1945: 358–363, Kettunen 1960: 208–209), esim. Kj *sanoba* 'sanovat; sanotaan' = *sandaze* ~ *sandahe* ~ *sandaa* 'sanotaan; sanovat'.

Äänisvepsässä kyseinen pääte esiintyy lähes samojen verbien akt. ind. mon. 3. persoonan preesensissä kuin Kuujärvellä: vepsÄ = Kj *l'ähtoba*, *mänoba*, *panoba*, *tuloba* (Tunkelo 1946: 127; Turunen 1946: 105, 137), mikä on näiden murteiden huomattava yhtäläisyys. Muiden verbien preesensin 3. persoonan monikossa sekä Kuujärvellä että äänisvepsässä käytetään *ze*-loppuista passiivia (ks. Tunkelo 1924b: 33), esim. Kj *d'uodaze*, *lugetaze*, *ruataze*, *s'üödaze*, vrt. vepsÄ *d'odaze*, *lugetaze*, *rataze*, *s'ödaze* (Tunkelo 1946: 127).

Myös Kj:n muut persoonapäätteet esiintyvät äänisvepsässä (ks. Tunkelo 1946: 161, Turunen 1946: 177), esim. Kj (= vepsÄ) akt. ind. prees. yks. 1. p. *hüppi/n*, 2. p. *-d*, 3. p. *-b*; mon. 1. *-m*, 2. *-t*, vrt. lyydP (Hj) *hüpi/n*, *-d*, *hüppiu*, *-mme*, *-tte* (Virtaranta 1986: 124).

Monikon 3. persoonan **-βAt*-päätteen *d*-loppuista jatkajaa Kj:llä käytetään imperatiivin monikon 3. persoonassa ja refleksiivitaivutuksen monikkomuodoissa, esim. *tulgahazebad* 'tulkoot', *ištumuožebad* 'istuudumme'. Vepsä ei kuitenkaan tunne tällaista käyttöä (Bogdanov 1947). Turusen mukaan Kj:llä refleksiivitaivutuksen preesensissä *d*-loppuisen *-bad*-päätteen varianttina voi olla myös normaalitaivutuksen mukainen *-ba*, esim. akt. ind. mon. 3. p. *pezezeba* ~ *pezezoba* (~ *pezezebad* ~ *pezezobad*) 'peseytyvät; peseydytään' (1946: 153, 156; 1973: 456; myös Posti 1980: 135, vrt. Turunen 1946: 105–106, 249; Bogdanov 1947).

3) Pass. ind. preesensissä Kuujärvellä on yleensä päätteenä *-ze*, samoin kuin äänisvepsässä (ks. Tunkelo 1924b: 33, 1946: 104–105, 127, 393; Turunen 1946: 36, 105, 137, 248), esim. Kj *d'uodaze* (~ *d'uodahe*) 'juodaan; juovat', vrt. vepsÄ *d'odaze*. Saman passiivin preesensin päätteen otaksutaan refleksiivisiin *ze*-muotoihin nojaten esiintyneen aiemmin myös pohjoislyydissä, jossa se väistyi analogisten *u*-loppuisten muotojen tieltä (Turunen 1946: 258–260).

Keski- ja etelävepsä, joissa tämä alkuaan refleksiivinen pääte (ks. Lehtinen 1984: 39–41) on kehittynyt *ks*:llisestä muodosta, esim. vepsK, E *jodas* ~ *jodakse* (Kettunen 1960: 47–48, ks. myös Tunkelo 1946: 97–99), edustavat erilaista tyyppiä. Kuujärvelle maantieteellisesti läheisin vepsän alue on keskivepsän luoteismurteet. Tämän alueen pohjoisimpia kyliä oleva Karhila liittyy edustukseltaan *ks*:lliseen tyyppiin, esim. Krh *pagištaz* 'puhutaan; puhuvat' (SVJ s. 304), *t'ehtas* 'tehdään; tekevät' (Tunkelo 1946: 99); *t'egese* 'tekeytyy' (mts. 100, Virtaranta 1967: 121).

Muutoin Kuujärvellä on mielenkiintoisia yhtymäkohtia keskivepsän luoteismurteisiin (ks. lukua 5.4.4. Lyydi ja vepsä). Karhilan kuuluminen *ks*:lliseen tyyppiin ja refleksiivisen *ze*-morfeemin esiintyminen muualla lyydissä (ks. mm. Koivisto 1993) sulkevat kuitenkin pois Zaikovin (2000: 80) tarjoaman selitysmahdollisuuden, jonka mukaan passiivin preesensin *-ze*-pääte olisi syntynyt Kuujärvellä vepsän vaikutuksesta, vrt. Kj *pagištaze* 'puhutaan; puhuvat', *pestaze* 'pestään; pesevät'; *pezeze* 'peseytyy'.

4) Kuujärven ja äänisvepsän pass. pot. preesensin muodot ovat yleistyneet kieltomuodoista, esim. Kj *l'ähtan'e*, vepsÄ *l'ähttane* 'lähdettäneen; he lähtenevät' (Tunkelo 1946: 291), vrt. Kj *ei l'ähtan'e* 'ei lähdettäne; eivät lähtene'.

Potentiaalia tiedetään käytetyn lähinnä vain äänisvepsässä ja keskivepsän pohjoisissa murteissa (ks. mts. 99–100, 291, 553; Zaitseva 1981: 260–261), esim. vepsK (Sim) *voin'en* 'voinen', *ann'ed* 'antanut' (= Kj). Kuujärven passiivin ja refleksiivisen aktiivin 3. persoonan pot. presensin muotojen muodostus kuitenkin poikkeaa keskivepsästä, esim. Kj *antan'e* 'annettaneen; he antanevat' : *an'n'eheze* 'antautunee', vrt. Sim *anttan'es* : *t'ehn'ese* 'tekeytynee' (Zaitseva 1981: 260–261, 282); Krh *andtanēs*, *t'ehtanēs* : *andnese*, *t'ehnese* (Tunkelo 1946: 99–100). Nykyiset vepsän kielioipit eivät tunne potentiaalia vepsälle ominaisena moduksena (ks. SVJ, VVV 1995).

5.3.3. Lyydin ja karjala-aunuksen suhde

Käsitteet *karjalan kieli* ja *karjala* ovat monimerkityksisiä ja samalla hieman epätarkkoja. Näillä käsitteillä eri tutkimuksissa tarkoitetaan varsinaiskarjalasta ja aunuksesta koostuvaa kieltä (KKN, KKS, Leskinen 1937; Virtaranta 1972, 1975 ym.), mutta sen ohella myös pohjois- ja eteläkarjalan kokonaisuutta (mm. Turunen 1977: 181–183, Larjavaara 1986a, Salminen 1998), eteläkarjalan ja aunuksen yhteistä kieltä (Ahtia 1936) sekä etupäässä Venäjällä vakiintuneen tavan mukaan varsinaiskarjalaa, aunusta ja lyydiä yhdessä (Bubrih 1947b: 5–6, 1950a: 143; Tarojeva 1965: 5–6; Kert 1983: 65, 2000: 47–49; Zaikov 1987, 2000; Klementjev 1991: 6, 2008: 9–13; Stepanova 1991: 11, NKK ym.) tai yksinkertaisesti aunusta (Markianova 2002, Markianova & Mensonen 2006). Kivelän määrittelyn mukaan ”rajan takana puhuttavia murteita nimitetään karjalan kieleksi, karjala-aunukseksi tai itäkarjalaisiksi murteiksi” (1983: 18, ks. myös KKS I s. LXVIII–LXIX).

Tästä syystä varsinais- ja aunuksenkarjalaisten yhteistä kielimuotoa osoitan jo 1890-luvulla E. N. Setälän käyttöön ottamalla käsitteellä *karjala-aunus* (KKS I s. LXVIII, käytön esimerkkejä ks. mm. Ojansuu 1918, Tunkelo 1924a), jota on yleisesti käytetty myöhemmissäkin tutkimuksissa (esim. Turunen 1946: 24, 1959: 390; Kettunen 1960: 1, Posti 1961: 363, Itkonen 1971: 153, Korhonen 1977: 75, Larjavaara 1986a: 1, Koivisto 1993: 187, Pahomov 2005a ym.) ja joka havainnollisemmin kuvastaa tämän murrekokonaisuuden koostumusta. Kyseistä *karjala-aunus* -termiä on siis pidettävä erillään käsitteestä *aunuksenkarjala*, joka tarkoittaa *livviä* eli aunuksenkarjalaisten puhumaa kielimuotoa.

Lyydiläismurteiden suhteita karjala-aunuksen ovat tarkastelleet Aimo Turunen (1947: 6–8, 1950: 247–262), Lauri Kettunen (1960: 1–20), Pertti Virtaranta (1972, 1975) ym. tutkijat. Tämän lisäksi karjala-aunuksen ja vepsän keskeisiä yhtäläisyyksiä ovat esitelleet mm. Ojansuu (1918: 162), Kettunen (1940a: 281–301) ja Tunkelo (1946: 902–903). Lyydiläismurteiden ja karjala-aunuksen suhteita allekirjoittanut on tarkastellut etupäässä konsonantiston näkökulmasta lisensiaatintyössään (Pahomov 2000c).

Eräitä ns. Itä-Karjalan kielten (ks. Turunen 1947: 6) välisiä yhtäläisyyksiä tavataan koko kielialueella, niinpä niiden yleisedustuksen taholta suoritettu tarkastelu on kallistunut aiemmissä tutkimuksissa joko vepsän tai karjala-aunuksen suuntaan. Tässä luvussa yritetään kuitenkin keskittyä karjala-aunuksen erilaisten varieteettien ja lyydin yhtäläisyyksien yksityiskohtaisempaan tarkasteluun ja kontrastointiin.

5.3.3.1. Kuujärvi ja pohjoiskarjala

5.3.3.1.1. Kuujärvi ja pohjoiskarjala: vokaalit

1) Kuujärven ja koko karjala-aunuksen näennäisen näkyvin yhtäläisyys on alkuperäisten pitkien vokaalien diftongiutumisen ensitavussa, joka ei ole ominaista vepsälle (ks. mm. Kettunen 1960: 10, 25), esim. Kj-karjP *mua, piä, suo, üö, t'ie ~ tie*, vrt. vepsÄ, K, E *ma, pä, so, ö, t'e*. Tätä kehitystä tavataan johdonmukaisesti myös pohjois- ja keskilyydissä. Toisaalta Järventakuisen etelälyydiläisessä murteessa odotuksenmukaisten *ie, uo* ja *üö* -diftongien ohella ensitavussa tavataan lyhyitä vokaaleja *a* ja *ä*, esim. *vierahal miehel* 'vieraalla miehellä', *puol'* 'puoli', *ma* 'maa', *pä* (~ *piä*) 'pää' (Turunen 1946: 39–40, 1977: 176–178).

2) Pääpainollisten *ua* ja *iä* -diftongien suhteen Kuujärvi ja samoin lyydi kokonaisuudessaan osoittaa yhteyttä varsinaiskarjalan ja aunuksen normitettuihin kirjakieliin (ks. esim. Markianova & Mensonen 2006: 14, Zaikov 2013: 14–15), mutta karjala-aunuksen varieteetteihin verrattuna lyydin edustus on monimuotoisuuden puutteessa lähimmillään pohjoiskarjalaa, lyyd. *mua* ~ (N *muo*), *piä* ~ (N *pie*), vrt. karjP *mua* ~ *moa*, *piä* ~ *peä*.

Pohjoiskarjalassa ja yleensä karjala-aunuksen alueella diftongit *ua* ja *iä*, toisaalta *oa* ja *eä* muodostavat pareja, jotka esiintyvät tavallisesti saman paikallismurteen puitteissa, esim. karjP (Kiest) *mua* : *piä* (ok.), (Uht) *moa* : *peä* (KKS). Diftongipari *ua* ja *iä* on silti myöhäsyntyinen pohjoiskarjalassa, jossa on tapahtunut seuraava kehitys: *aa* > *oa* > *ua*, *ää* > *eä* > *iä* (Ojansuu 1918: 94–97, Leskinen 1933: 51–56; Turunen 1950: 18, 31–32). Kyseinen muutos on ominainen etenkin itäisille vienalaismurteille, joista se myös näyttää alkaneen. Läntisille vienalaismurteille ovat taas ominaisia *oa*:lliset ja *eä*:lliset muodot. *ua* : *iä* -diftongipari on lyydin ja vienankarjalan itäisten murteiden tärkeä yhtäläisyys.

Karjalan muissa varieteeteissa ja niiden sisäisissä murteissa esiintyy runsasta pitkien vokaalien ja diftongien variaatiota, mikä ei ole ominaista lyydille eikä pohjoiskarjalalle, esim. leksemeissä *maa* ja *pää* (variaation alaiset murteet on lihavoitu):

- karjE (**Rkj**, ***Pt**, **Mnt**, Krp, **Suoj**, Suist, Tv, Tihv) *mua* ~ (Tunk, **Rkj**, Rep, **Pt**, Prj, **Mnt**, **Suoj**, **Vld**) *moa* ~ (Tv, **Vld**) *mia* ~ (**Pt**) *moo* ~ (**Vld**, Onj, ***Pt**) *maa*;
- aun. (Sl, NR, Ktj, **Smj**, **LMun**) *mua* ~ (**LMun**, **Smj**, Vljl, **Tmj**) *moa* ~ (Sk) *mia* ~ (**Tmj**, Vt) *maa* /
- karjE (**Rkj**, **Onj**, ***Pt**, **Mnt**, Krp, **Suoj**, Suist, Tv, **Tihv**, **Vld**) *piä* ~ (Tunk, **Rkj**, Rep, **Pt**, Prj, **Mnt**, **Suoj**, **Vld**) *peä* ~ (**Vld**) *püä* ~ (**Vld**) *pöä* ~ (**Onj**, **Pt**) *pee* ~ (**Tihv**) *pie* ~ (**Vld**, **Onj**) *pää*;
- aun. (Sl, NR, Ktj, **Smj**, **LMun**) *piä* ~ (**LMun**, **Smj**, Vljl, **Tmj**) *peä* ~ (**Tmj**) *pee* ~ (**Tmj**, Vt) *pää*.

(KKS // Onj = Bubrih & al. 1997: kartta 4–5, NKK s. 162–168, Stepanova 1991: 147–150, Klementjev 1991 / *Pt = KKN III s. 40–43, Bubrih & al. 1997: kartta 4–5 / Tv, Sk = KKS; Virtaranta 1972: 12–13, 1975: 411 / Tihv = KKS, Rjagojev 1977: 15 / Tmj =

KKS, Bubrih & al. 1997: kartta 4–5; Virtaranta 1972: 13, 1975: 411 / Mnt, LMun, Suoj = KKS, ok.)

3) Tarkastellessaan ensitavun alkuperäisten pitkien vokaalien lyhenemistä ja lyhyiden pidentymistä tai diftongiutumista aunuksessa Ojansuu (1918: 99–101) on otaksunut, että vokaalien lyhenemisen syytä on haettava vepsästä, ja osa pidentymistapauksista on selitettävissä vepsän rajamurteista, mutta toinen taas edustaa vanhoja muotoja, joissa aunuus on säilyttänyt alkuperäisen pitkän vokaaliaineksen. Kettunen (1940b: 265–266, 1960: 25–26) on vuorostaan kehittänyt tendenssianalogista selitystä, jonka mukaan vepsän karjalaistuksessa diftongiutumista olisi analogisesti tuotu alkuperältään lyhytvokaalisiin sanoihin.

Kettusen seuraajana Turunen (1950: 14–17, 19–23, 32, myös 1946: 81) on myös pitänyt lyydiläismurteiden epäodotuksenmukaista diftongiutumista ja alkuperäisen pitkän vokaalin lyhenemistapauksia päätodistuksena niiden alkuperäisestä lyhytvokaalisesta kannasta. Kyseisiin kehityksiin liittyvä lyydin ja karjala-aunuksen yhtäläisyys näyttää silti jääneen Turuselta tarkemmin tarkastelematta. Tällaiseen käsittelytapaan näyttää kriittisesti suhtautuneen ainakin aluksi Leskinen, joka on kirjoittanut: ”Jos on huomattu jostakin karjalan murteesta tämän ominaisuuden (so. diftongin) puuttuvan, on se selitetty vieraaksi, lähinnä vepsäläiseksi vaikutukseksi” (1933: 55, vrt. Leskinen 1963: 12–13). Itse Leskinen (1933: 52–57) on ollut sitä mieltä, että eräissä sanoissa oli jo myöhäiskantasuomessa sekä pitkä- että lyhytvokaalista edustusta. Myös Turunen on eräissä kohdin huomauttanut, että karjala-aunuksessa kaikkia odotuksenmukaisen lyhyen vokaalin asemesta esiintyviä diftongillisia muotoja ”on lyydin (ts. Turusen mukaan ’karjalaistuneen vepsän’) pohjalta vaikea selittää” (1950: 17).

Lyydin ohella epäodotuksenmukaista diftongiutumista tapauksittain tavataan koko karjala-aunuksen alueella vienäläismurteet mukaan lukien. Täällä se esiintyy sellaisissa sanoissa, joissa lyydissä on säilynyt alkuperäinen lyhyt vokaali (ks. KKS ja LMS), esim. aun. *nuaglu* ~ *noaglu* ~ (Vt) *naaglu*, *n’ieglu*; karjE *noagla* ~ *nuagla* ~ (Tv, Vld) *niagla* ~ (Vld) *naagla* ~ (Pt) *noogla*, *n’ieglä*; P *noakla* ~ *nuakla*, *n’iekla*, vrt. Kj, lyydP *nagl*, *n’iegl*, K *nagle*, *n’iegle*; vatj. *nagla*, *nigla* (Kettunen 1930: 188–189); vir. *nael*, *nöel*; suom. *naula*, *neula*.

Lyhyen vokaalin sekundaarista diftongiutumista tai pidentymistä ei siis voi pitää lyydin ja aunuksen innovaationa, koska sen juuret ovat olleet jo muinaiskarjalassa, josta tällaisia muotoja on levinnyt savolaismurteisiin saakka (ks. Kettunen 1960: 26). Tällaista diftongiutumista esiintyy mm. suomen kaakkoismurteisiin kuuluvissa inkeriläismurteissa, esim. *hiä* ’hän’, vrt. karjP, E *hiän* ~ *heän*. Toisaalta myös äänisvepsässä on merkkejä mm. lyhyen pääpainollisen *o*:n diftongiutumisesta (ks. lukua 5.3.1.1. Kuujärvi ja muu lyydi: vokaalit), jota on yritetty selittää mm. venäjän vaikutuksesta (Tunkelo 1946: 544–545).

Sekundaarisen diftongiutumisen ohella myös karjala-aunuksen alueella tapauksittain tavataan pitkän vokaalin lyhenemistä, esim. aun. *takku* ’taakka’; karjE, P *takka*, vrt. Kj, lyydP *takk*. Vepsästä lekseemi *taakka* puuttuu (ks. SVJ s. 558), vrt. veps. *kandan* ’taakka’, *ezima* ’id.’ (VVV 1995: 146).

4) Verbi *mennä* esiintyy karjalassa, lyydissä ja vepsässä *ä*:llisessä asussa: Kj, vepsÄ *mända*; lyydP, K, vepsK, E *mändä* (LMS s. 254, VVS); karjE, P *männä*. Kyseinen

muutos (*e* > *ä*) on vanha ja se esiintyy myös mm. inkerinsuomalaisissa murteissa: suom. Ink *männä*, vrt. vatj. *mennä* (Kettunen 1930: 127). Tästä poiketen aunuksessa tavataan *e*:llinen muoto (*mennä*), jonka mm. Kettunen (1960: 21) on oletanut olevan hyvinkin vanhaa perua. Nuorehkon *e*:llisen rinnakkaismuodon Kettunen on silti itse maininnut esiintyvän paikoin vepsässä (*mendä*; VVS) ja se voidaan selittää venäjän takavokaalisuuden vaikutuksesta. Näin myös aunuksen *e*:llinen muoto lienee selitettävissä saman vaikutuksen taholta.

5.3.3.1.2. Kuujärvi ja pohjoiskarjala: konsonantit

1) Lukuun ottamatta erikoistapauksia sananalkuiset soinnittomat konsonantit ovat Kuujärvellä omissa sanoissa ja vanhoissa venäläislainoissa säilyneet. Sama edustus on yleensä muissa lyydin murteissa sekä karjala-aunuksessa ja vepsässä (ks. Kettunen 1960: 3), esim. Kj *taut* 'taltta', lyydP *taltt* ~ *talt* ~ *tautt*, K *taltte* ~ *talte* ~ *tautte*; vepsÄ *talt*, K *taut* ~ *tout*; aun. *talttu* ~ *taltu* ~ *tauttu*; karjE *talta* ~ *talta*, P *talta*.

Esitetyn esimerkin osalta sukukielten yleisedustuksesta poikkeavat mm. pohjoislyyidin Naamoila ja etelävepsä, joissa sananalkuinen *d* on kehittynyt soinnilliseksi vanhassa lainasanassa *taltta* todennäköisesti venäjän *d*-alkuisen *doloto*-muodon myöhäisestä vaikutuksesta: lyydP (N), vepsE *daut* (ks. Kettunen 1922a: 2, Tunkelo 1946: 43, Turunen 1946: 51).

2) Dentaaliklusiili on yleensä palataalistunut *i:n* edellä lyydissä ja sen naapurikielissä (ks. Kettunen 1960: 7), esim. Kj-karjP *t'ina* ~ veps. *t'in* 'tina; lyijy', Kj-karjE *kod'i* ~ karjP *kot'i* 'koti'. Tämä ilmeisesti venäjän vaikutuksen aiheuttama kehitys näyttää olevan klusiilien soinnillistumista vanhempi, vrt. suom. Ink *t'ina*, *kot'*. Bubrihin (1947a: 118–120) mukaan se on tapahtunut mm. aunuksessa ennen pitkien vokaalien diftongiutumista: Vt, Tmj, NR *t'ina* : *tie* 'tie' (KKS), mutta *n:n*, *l:n* ja *r:n* palataalistuminen vasta diftongiutumisen jälkeen, vrt. Vt *n'iemi* / Kj, lyydP *n'iem* 'niemi'; lyydK, aun., karjE, P *n'iemi* (veps. *n'em*).

Venäjän fonetiikan mukaista muiden klusiilien liudentumista etuvokaalin edellä, josta on havaintoja vepsästä, lyydP:stä ja Sisä-Venäjän karjalaismurteista (ks. Tunkelo 1946: 29, 32–40; Turunen 1946: 42–44, Rjagojev 1977: 28–29, KKS), muissa lyydin ja karjala-aunuksen murteissa ei yleensä esiinny, esim. Kj, lyydK, aun., karjE *kego* 'keko', *püü* 'pyy'; karjP *keko*, *püü*, vrt. lyydP, vepsÄ *k'ego*, *p'üü*; Tihv, Vld *p'üü*; Tv *p'üü*, *k'iegoh* 'kekoon'.

3) Myöhäisissä venäläisissä lainasanoissa sananalkuiset soinnittomat konsonantit eivät ole joutuneet sekundaarisen soinnillistumisen alaisiksi (ks. Turunen 1946: 46–48, 220–221; Tunkelo 1946: 51–53, 272–273; KKS), esim. Kj *pul'k* 'luoti' (< ven. *pul'ka*), *suahar* 'sokeri' (< ven. *sahar*), lyydP *pul'k*, *sahar* ~ *sahar*, K (V) *pul'ke*; vepsÄ *pul'k*, *sahar* ~ *sahar*; karjP *pul'kka* ~ *pul'ikka*, *šoahhara* ~ *soahkari*.

Sananalkuisen konsonantin soinnillistumista tavataan taas aunuksessa ja eteläkarjalan yleisedustuksessa (ks. Ojansuu 1918: 1) sekä aunuksen vaikutuksen alaisissa keskilyydin ja Saavan Prääsän lyydiläismurteissa, esim. lyydK (Ph) *bul'kke*, *zuuhar'i* 'korppu' (< ven. *suhar*'), SP *bul'kku*; aun. *bul'kku* ~ *bul'ku*, *zuahari*, *zuuhari*; karjE *bul'kka* ~ *bulkka*, *zuahari*, *zuuhari*.

4) Sanan alussa on venäjän fonetiikan aiheuttamia kahden konsonantin yhtymiä, joita tavataan venäläislainoissa sekä omissa, etupäässä deskriptiivis-onomatopoeettisissa sanoissa lyydissä, kuten myös karjala-aunuksessa ja vepsässä (ks. Turunen 1946: 46–58, 221; Tunkelo 1946: 48–54, 273–274; Kettunen 1960: 3, Zaitseva 1981: 110–113), esim. Kj *priha* 'nuorukainen, naimaton' (< ven.), *sluušp* 'palvelus, toimi' (< ven.), *plakutada* 'koputtaa, nakuttaa'; veps. *pr'ih'a* ~ *pr'ihä* ~ *pr'iha*, *služb*, *plakutada*; karjP *priha*, *sluušpa*, *plakuttua*.

Sananalkuisten konsonanttiyhtymien soinnillistumista, joka on ominainen aunukselle ja eteläkarjalalle sekä tapauksittain keski- ja pohjoislyydille, Kuujärvellä ei esiinny, vrt. lyydP, K, SP, aun., karjE *briha*. Kettunen (1940a: 281) on pitänyt *priha*-lekseemin levikkiä, joka käsittää laajan alueen etelävepsästä pohjoiskarjalaan, tärkeänä osoituksena ”vepsän perinnöstä karjalassa”. Kyseessä on silti pikemminkin karjalan, lyydin ja vepsän yhteiseen sanastoon kuuluva lekseemi, jonka keski- ja pohjoislyydiläiset, eteläkarjalaiset ja aunukselaiset *b*-alkuiset vastineet ovat paremmin selitettävissä omalta kuin vepsän taholta. Sananalkuinenkaan konsonanttiyhtymä ei ole pohjoiskarjalassa harvinaisuus (ks. Ojansuu 1918: 5) ja tapauksittain ulottuu sellaisiin sanoihin, joissa muualta sitä ei löydy, esim. karjP *skiäkä* (KKS, Stepanova 1991: 153) 'kahva, kädensija' (<< ven. *skoba*), vrt. Kj *kiäg* (Bogdanov 1946), vepsÄ *käg'a* ~ *käg'ä* (VVS), aun. *kiägü*, karjE *kiägä* ~ *skiägä* (KKS).

5) Eräät jälkitavuiset soinnittomat konsonanttiyhtymät ovat myös varsinaiskarjalassa astevaihtelun ulkopuolella, esim. Kj, lyydP, veps. *l'evedahk* : *l'evedahkon*, vrt. karjE, P *leviehkö* : *leviehkön* 'leveähkö'. Samoin alkuperäinen *nk*-yhtymä missään itäisessä kielessä ei osallistu astevaihteluun (ks. Kettunen 1960: 8), esim. Kj, lyydP, veps. *lang* : *langan*, lyydK *lange* : *langan*, aun. *langu* : *langan*, karjE *langa* : *langan*, P *lanka* ~ *lankan*, vrt. suom. *lanka* : *langan*; (kauempana sanassa) Kj *karang* : *karangon* 'kuivunut puu', lyydP *kun'ingahad* : *kun'ingaz* 'kuningas', vepsK *alang* : *alangan* 'alanko', aun. *karango* : *karangon*, karjE *karango* : *karangon*, P *karanko* : *karankon*, vrt. suom. *alanko* : *alangan*. Tällaiset tapaukset ovat voineet tukea lyydin ja vepsän astevaihteluttomuuden kehitystä.

6) Varsinaiskarjalan tapaan kymmenlukuja ja niiden välisiä lukuja Kuujärvellä, paikoin pohjoislyydissä ja Järventakuisessa ilmaistaan klusiililoppuisilla yksikön partitiivimuodoilla, esim. Kj *kaks'küment*, lyydP (Td, Ks, B) *kakškümend* ~ *kakškümmend*, Jt *kaheksakümend* (Turunen 1946: 40, 79; LMS s. 102), vrt. karjE *kaksikümmendä*, P *kakšikümmendä* 'kaksikymmentä'. Vepsässä, aunuksessa ja muissa lyydin murteissa ovat taas yleistyneet dentaalittomat muodot, esim. lyydP (Hj) *kakšküme*; vepsÄ (S) *kaks'kim'e*, K, E *kaks'küm'e* ~ *kakšküme*; aun. *kaks(i)kümnen* ~ *kaks(i)kümen*, (Smj) *kakškümmen/kaks* (KKS).

Etenkään Kuujärven, pohjoislyydin koillismurteiden ja Järventakuisenkin säilymää ei voi pitää minkään lainana, vaan se on katsottava vepsän edustusta vanhemman kannan säilymiseksi (ks. Turunen 1946: 79–80). Klusiilillinen partitiivimuoto on merkitty myös Jallahden käsikirjoitukseen: **seičeme kümwend sond* '70 suonta' (Loitsu 1 s. 286). Vepsässä taas lukusanoissa esiintyy aines *-küme* ~ *-kime*, jota eräät tutkijat ovat pitäneet

yksikön nominatiivin muotona (Tunkelo 1946: 69), toiset taas yksikön partitiivina, jonka loppuosa on kadonnut pikapuheessa (Kettunen 1922a: 7).

7) Tavunloppuiset klusiilit esiintyvät soinnillisten konsonanttien edellä (ks. Kettunen 1960: 4, 31), esim. K_j, lyydP *kagl*, K *-e*; veps. *kagl*, aun. *kaglu*; karjE *kagla*, P *kakla*. Myös pohjois- ja eteläkarjalan siirtymämurteissa tavunloppuiset klusiilit tavataan soinnillistuneina, esim. *eglen*, *tedri* (Virtaranta 1972: 9, 1975: 411). Tätäkin kehitystä Lauri Kettunen (1940a: 283, 1960: 31–32, 203–204) on pitänyt karjala-aunuksessa ja lyydissä ”selvästi vepsän perintönä”.

Mainittakoon, että alkuperäiseen *tn*-yhtymään kuuluva klusiili on säilynyt vatjan tapaan (esim. vatj. *lidna* ’kaupunki’, Kettunen 1930: 32–33) Kuujärvellä, keskilyydissä, Naamoilassa ja Saavan Prääsässä sekä vepsässä, kun taas karjala-aunuksessa ja sen vaikutuksesta useimmissa pohjoislyyidin murteissa on yleistynyt *nn*:llinen muoto (Kujola 1932: 528, LMS s. 205; Turunen 1946: 147–149, 1947: 8), esim. K_j, lyydP (N), veps. *l'idn*; lyydK *l'idne*, SP *l'idnu*, vrt. lyydP *l'inn*, aun. *l'innu*; karjE, P *l'inna*. *dn*-yhtymästä kehittynyt *nn* osallistuu osassa pohjoislyydiä astevaihteluun: *l'inn* : *l'innai* : *l'inas* (Turunen 1946: 32, 147).

8) Affrikaatta *č*, joka esiintyy *i*:ttömässä ympäristössä kahden soinnillisen äänteen välissä, on ominainen karjala-aunukselle ja lyydille, mutta ei vepsälle (Tunkelo 1946: 311–317, 903, ks. myös Turunen 1946: 204–206), esim. K_j *t'ül'č*, lyydP *čülč*, K *tülče* (LMS s. 448–449); aun. Kaakk *tülčü* (Makarov 1990: 395); karjE *tül'ččä* ~ (Tv) *t'ül'čä* ~ *t'ül'či*, P *tülččä* (KKS) ’tylsä’, vrt. vepsÄ *t'ülc* ~ (St) *cülc* (~ Kukj *čülč*) (Tunkelo 1946: 314–315), K *t'ül'c* ~ (P) *t'üuc* (SVJ s. 560). Tässä asemassa vepsässä olevan *č*:n Tunkelo katsoi ainakin osittain karjalais- tai lyydiläisperäiseksi, esim. vepsK (Sim) = K_j *hačatada* ’räkättää (harakasta)’, vrt. aun.-karjP *hačattua* (KKS I s. 185).

Lyydissä ja karjala-aunuksessa esiintyy myös geminaatta *čč*, joka osallistuu astevaihteluun, esim. K_j *päčč* : *päččid* : *päčin*, aun.-karjP *päčči* : *päčči/i* ~ *-e* : *päčin*, vrt. veps. *päč* : *päčid* : *päčin*.

9) Ylipäänsä klusiilien ja affrikaattojen kvantitatiivista astevaihtelua, josta vepsästä tavataan reliktinomaisia tapauksia (ks. Tunkelo 1946: 145–166, 317–318; Kettunen 1960: 10, 29–30), on pidettävä karjala-aunusta ja lyydiä vepsästä erottavana ominaisuutena, vaikka se mm. Kuujärvellä toteutuu vain tietyin ehdoin (ks. lukua 5.3.1.2. Kuujärvi ja muu lyydi: konsonantit). Lyydissä ja karjala-aunuksessa on kantasuomen *tts* : **tts* -vaihtelu edustuneena selkeämmin kuin mm. suomessa (ks. Ojansuu 1918: 163, Kettunen 1960: 10), esim. K_j *occad* : *ocan* ’otsa’, vrt. aun.-karjP *oččua* : *očan*.

10) *st*-konsonanttiyhtymä on säilynyt *sti*-loppuisissa adverbeissa Kuujärvellä, keskilyydissä ja Saavan Prääsän lyydiläismurteessa (Turunen 1946: 84), samoin kuin yleensä karjala-aunuksessakin, esim. K_j *lujašt'i* ’lujasti’, *čomašt'i* ’kauniisti’, *puaksušt'i* ’useasti’; lyydK, SP *lujast'i*, *čomast'i*, *tarkast'i* ’tarkasti’ (mts. 84), vrt. aun. *lujast'i* ~ *lujašt'i*; karjE, P *lujašt'i* (KKS). Pohjoislyydissä taas *sti*-loppuisissa adverbeissa on kehittynyt *šč*-affrikaatta, esim. lyydP *čomašči*, *tarkašči*, *puaksušči*, *vesseläšči* ’hauskasti’ (Turunen 1946: 85).

Tämän ohella karjala-aunuksessa on joukko lähinnä määrää ilmaisevia *čči*-loppuisia adverbeja, joiden Kalima (1939: 377–381) on selittänyt syntyneen pohjoislyyidin *šč*-affrikaatan pohjalta, esim. aun. *toiči* ~ *toičči* 'toisten; toisinaan', *kahiči* ~ *kahteči* 'kahdesti', *kolmiči* ~ *kolmeči* 'kolmesti', *nel'liči* ~ *nel'läči* 'neljästi', *kaikiči* 'aina' (KKS, Markianova 1995: 58–59, Markianova & Mensonen 2006: 108–109); karjE, P *toičči*, *kahičči*, *kolmičči*, *nel'ličči*, *kaikičči* (KKS, Zaikov 1993: 60–61), vrt. lyydP *tošči*, *kaht'išči*, *kolmašči*, *n'el'läšči* (LMS s. 436, 99, 148, 262). Pohjoislyyidin tapaisia affrikaatallisia muotoja tavataan myös äänisvepsässä sekä murteittain keski- ja etelävepsässä, esim. vepsÄ, E (Sid) *kaht'išči*; Ä, K (Pe, L, No) *čomašči*, vrt. vepsK, E *kaht'ist'i*, *čomašt'i* (Kettunen 1922a: 14, VVS; Tunkelo 1946: 76, 254–256, 394–395; SVJ).

Kun varsinaiskarjalaan affrikaatalliset pronomini muodot olivat lainautuneet pohjoislyydistä (Kalima 1939: 380–381), niin karjalasta *č*:llisinä ne kulkeutuivat edelleen aunukseseen. Tähän viittaa jo sekin seikka, että aunuksessa tällaiset adverbit esiintyvät karjalaisissa äänneasuisissaan, jotka eivät ole ominaisia aunukselle: nim. pronomiissa *toiči* ~ *toičči* on säilynyt diftongi *oi*:n jälkikomponentti (vrt. aun. yks. part. *tostu*) ja pronomini muodossa (Sl) *kahiči* aunuksen astevaihteluttoman *ht*-yhtymän asemesta esiintyy heikko aste (vrt. aun. yks. iness. *kahtes*). Kyseiseen ryhmään kuuluvia adverbeja aunuksessa on myös vähemmän kuin varsinaiskarjalassa, jossa tämä adverbityyppi vaikuttaa melko produktiiviselta (ks. Markianova 1995: 57–61, 2002: 182–184; Markianova & Mensonen 2006: 108–110, vrt. Zaikov 1993: 55–62), esim. aun. *alast'i* 'alasti', vrt. karjP *alačči*, lyydP *alašči*.

Karjalaisasuisina (*č*:llisinä) tällaiset pronomini muodot lainautuivat aunuksesta vuorostaan Saavan Prääsään ja keskilyydiin sekä tapauksittain keskilyydiin rajoittuviin pohjoislyydiläisiin murteisiin, esim. lyydK, SP, lyydP (Kn) *toiči* (LMS s. 436). Alkuperäisessä *st*:llisessä muodossaan karjalan *č*:llisten adverbimuotojen vastineet ovat säilyneet Kuujärvellä sekä paikoin ja tapauksittain pohjois- ja keskilyydissä, esim. Kj *tošt'i*, *koumašt'i*, *n'el'läšt'i*, *alast'i*; lyydP (N) *alast'i*; K (Lm) *tošt'i*, (Ph) *alast'i* (LMS s. 7, 436).

11) Karjalan taholta lainautuneet klusiilittomat poikkeusmuodot:

- a. Kj *kahesa* 'kahdeksan', *ühesa* 'yhdeksän', *koheta* 'korjata, parata', vrt. lyydP, K *kaheksa*, *üheksä* ~ *üheksa*, *koheta*; vepsK *kahesa*, *üh'esa*, *koheta*; aun. *kaheksa(n)*, *üheksä(n)*, *kohendoa* ~ *kohendua*; karjE *kaheksan* ~ *kahekšan*, *üheksän* ~ *ühekšän*, *kohendoa* ~ *kohendua*; karjP *kahekšan*, *ühekšän*, *kohentoa* ~ *kohentua*;

vepsÄ *kahtsa*, *ühtsa*, *kohteta*;
vepsE *kahtsan*, *ühtsan* ~ *ühtsän*, *kohteta*;
vepsK (P) *kahtsan*, *ühtsan*, *kohteta*;
lyyd. Koill *kahteksa*, *ühteksä*.

(Ks. Turunen 1946: 33–40, 91–92, 155; Tunkelo 1946: 82–83, 104; SVJ s. 166, 216, 649.)

Kettunen (1940a: 285, 1960: 28, 38) on selittänyt keskivepsän *t:ttömät* muodot karjalaisuudeksi. Itkonen (1971: 178) ei ole poissulkenut tapauksen heijastavan vepsän alkuperäistä astevaihtelukantaa, jossa *t:n* heikkoasteinen vastine olisi voinut poikkeuksellisesti kadota. On silti helpompi otaksua, että varsinaiskarjalan taholta aunuksen ja lyydiin lainautunut *t:tön* asu olisi edelleen mm. Kuujärven välityksellä kulkeutunut edelleen keskivepsään. Kuujärvellä onkin mielenkiintoisia yhtymäkohtia keskivepsän luoteismurteisiin (ks. lukua 5.4.4. Lyydi ja vepsä).

- b. K*j* *vuotta* 'odottaa', vrt. lyydP, K *vuottada*; aun.-karjP *vuottua* ~ *vuottoa*. Vepsä ei tätä lekseemiä tunne, vrt. veps. *varastada* 'odottaa' (ks. mm. Uspenski 1912). Lyydiin tämä lekseemi on lainautunut karjalasta aunuksen välityksellä (ks. Turunen 1950: 3).
- c. *d'är'il'eze* 'takaisin', vrt. lyydP (Sn) *d'ärgillee*, K (Ph) *d'ärilleh* (LMS s. 44); aun. (Smj, Sl, NR) *järilleh* ~ (Tmj, Vt) *d'ärilleh* ~ (Smj) *järellleh*, karjE (Prj) *järil-läh* ~ (Rep, Rkj, Tv, Tihv, Vld) *järelläh* ~ (Ilom) *d'ärelläh* ~ (Pt) *d'ärellää* ~ (Rep, Prj, Suoj, Krp, Suist, Impil) *järilleh* ~ (Suoj, Tv) *järellleh* (KKS). Vepsässä tämä adverbti ei esiinny. Adverbin on otaksuttava esiintyneen varsinaiskarjalassa ennen eteläkarjalan sekundaarisen *rg* : *rr* astevaihtelusuhteen kehitystä (ks. Itkonen 1971: 178).

Kyseinen *r*:llinen muoto, jota pohjoiskarjalassa ei esiinny, näyttää kehittyneen eteläkarjalassa varsinaiskarjalaisen *jälelläh*-asuisen adverbin tilalle, vrt. karjE (Tunk, Rep), P *jälelläh* 'takaisin' (KKS). Sen vastineita on myös pohjoislyydissä: lyydP *d'älgillee* ~ *d'älgillei* ~ (Kn) *d'älgelle* ~ (N) *d'älgilleh* (LMS s. 42, myös Turunen 1946: 250). Keskilyydiin ja Kuujärvelle, jossa *d'är'il'eze*-muoto esiintyy melko harvoin omaperäisen *tagazehe* 'takaisin' -adverbin ohella, se on klusiilitomana lainautunut aunuksen kautta. Kujola merkitsi Kuujärveltä lisäksi täysin aunukselaisen muodon *järilleh* (LMS s. 44).

12) Alkuperäinen *h* on yleensä johdonmukaisesti säilynyt lyydissä, karjala-aunuksessa sekä vepsässä (ks. Kettunen 1960: 5–6), esim. (kaksivartaloisissa sanoissa) K*j* *venehen* 'veneen', vrt. veps.-karjP *venehen*. Tämän kehityksen johdosta Kettunen on esittänyt, että tällaisen edustuksen varsinaiskarjala, aunus ja lyydi ovat saaneet vepsän taholta (1940a: 289, 1960: 203–204). Itkonen (1993, 1994) taas on pitänyt sitä näiden suomen lähisukukielten yhteisenä muinaisperintönä. Itäisten sukukielimuotojen suhteellisen yhtenäisestä edustuksesta poikkeavat pohjoislyyidin ja eräiden eteläkarjalaisten murteiden tapaukset, joissa *h* on kadonnut (ks. seuraavaa lukua 5.3.3.2. Kuujärvi ja eteläkarjala).

5.3.3.1.3. Kuujärvi ja pohjoiskarjala: muoto-opillisia yhtäläisyyksiä

1) Yksitavuiseen vartaloon tai pitkään vokaaliainekseen liittyy tavallisesti lyydissä illatiivin päätte *-hV* (ks. Turunen 1946: 244, 247), kun taas aunuksen ja eteläkarjalan vastineissa esiintyy päätte *-h* ilman vokaalia (ks. KKS, Markianova 2002: 51–52). Lyydin tappainen illatiivin päätte esiintyy vaihtelunomaisesti vienankarjalassa, jossa vokaali on *h:n* jäljessä silloin, kun *-hV* liittyy yksikön yksitavuiseen vartaloon (Zaikov 1992: 46) esim. K*j* *muaha* ~ *muahē*, *suuhu* ~ *suuhe*; karjP *mua-* ~ *moa/ha* ~ *moa/he* (~ *moa/h*), *šuuhu(n)*

~ *šuuhe* (~ *šuuh*), vrt. aun. *muah* ~ *moah* ~ (Vt) *maah*, *suuh*; karjE (Rkj, Rep, Suoj, Pt) *moah*, (Krp, Tihv) *muah*, (Tv) *miah* ~ *muah*; *šuuh* ~ *suuh* (KKS).

Lyydin tapaisia illatiivimuotoja tavataan lyydiläisalueen pohjoispuolella eteläkarjalan Mäntyselässä ja Tunkualla. Toisaalta karjala-aunuksen vaikutuksen alaisissa lyydin murteissa illatiivin päätteenä on *-h* ilman vokaalia, esim. lyydK (Ph) *muah* ~ (Lm) *moah* (LMS s. 243); SP, Lmo *muah* (Turunen 1946: 247).

2) Kuujärvellä ja muissa lyydin murteissa sekä vepsässä ja varsinaiskarjalassa esiintyviä alkuperäisen **-ttsek-*prolatiivin muotoja käytetään sanakohtaisesti. Näissä kielimuodoissa tällaisia muotoja katsotaan adverbiksi eikä eroteta erilliseksi sijamuodokseen (ks. Virtaranta 1986: 94–96, Tunkelo 1946: 112, Zaitseva 1981: 202; Zaikov 1987: 44–46, 1992: 33–35, 1993: 60–61, 2013: 76, 219), esim.

Kj *piäl'iči* 'yli, ylitse', *tagaači* 'taitse; puolesta' (ok.) ~ *taguiči* ('taitse', Turunen 1946: 209), *s'ir'iči* 'ohi, ohitse', *mecaači* 'metsän kautta', *mecuoči* 'metsien kautta', *randuoči* 'rantojen kautta', *pelduoči* 'peltojen kautta', *mägiiči* 'mäkien kautta'; lyydP, K *piäliči* ~ *piäl'iči*, (Sn) *tagači* 'taitse; takaa', (Td) *üliči* (Turunen 1946: 209, VVS) / lyydP (Hj) *piäl'iči*, *tagači* ~ *taguči* 'taitse', *siir'iči*, *üläči* ~ *üliči* 'ylitse', *peräči* 'taitse', *kül'giči* 'ohi', *ed'iči* 'editse', *mečači*, *peldoči* 'pellon kautta', *mägiči* 'mäen kautta', *tahnači* ~ *tahnuči* 'karjapihan kautta' (Virtaranta 1986: 94–96);

vepsÄ *päl'iči*, *siiriči*, (Kal) *üliči* 'yli', (Kask) *päiveiči* 'päivittäin'; (Per) *tagaiči*, *tahnaiči* 'tanhuan kautta' / vepsK *päl'iči* 'yli; vuoksi' ~ (Pä) *peliči* 'yli', *tagaiči* ~ *tageiči* 'taitse; takaa', *siriči* ~ (Krh) *siiriči*, *üliči* 'yli; pitkin', (Sim) *p'üüdoiči* 'peltoja myöten', (Korv, L) *orgoiči* 'läpi orkojen' / vepsE *päl'iiči*, *taguuči*, *tanhaači* 'tanhuan kautta' (VVS, Tunkelo 1946: 325–326, 395; Turunen 1946: 209);

karjE *piäl'iči*, *tuači*, *siiriči* / karjP *piäl(l)ičči*, *peräčči*, *küliči* (< *külki*), *eičči* (< *esi*), *puoličči*; (Kont) *toači*, *siiriči* (KKS; Zaikov 1993: 60, 2013: 219).

Aunuksessa *-či-*prolatiivi on kehittynyt pitkälle. Nykyisissä kieliopissa (Markianova 2002, Markianova & Mensonen 2006 ym.) se erotetaan omaksi sijakseen, jossa kaikki nominit taipuvat yksikössä ja monikossa, esim. aun. *mečäči*, *mečiči*, *rannači* 'rannan kautta', *rannoiči*, *peldoiči*, *sizäreči* 'sisären kautta', *sizäriči* 'sisärten kautta', *tüttöloiči* 'tyttöjen kautta' (Markianova 2002: 57); (adv.) *piäl'iči*, *tuači* 'taitse; puolesta', *siiriči* (KKS).

Keski- ja etelävepsässä on taas yleistynyt sijamuodoksi *myöten*-postpositiosta kehittynyt uusi *-dme-*prolatiivi, esim. vepsK *mecadme* 'metsää myöten', E *t'edmu(d)* 'along the road' (Kettunen 1960: 46–47, Zaitseva 1981: 190–191, 198–202; Tikka 1992: 59, 160–178; VVV 1995: 181–188, Grünthal 2003: 29, 165–169). Uusi prolatiivi ei ole ominainen sijamuotona äänisvepsälle, jossa sitä vastaa part. + postp. *möto* 'myöten' -rakenne (Zaitseva 1981: 190, 2001: 36; Tikka 1992: 160–161, Grünthal 2003: 168), esim. *tusttuda lapsid möto* 'ikävöidä lapsia' (Zaitseva 2001: 36). Postpositiorakenteita oli käytetty pitkään keskivepsän Karhilassa, esim. Krh *dorogad möde* 'tietä myöten' (Virtaranta 1967: 122), vrt. Kj *dorogad müöt'i*, mutta 1960-luvulle tultaessa sielläkin tapahtui postposition suffiksoituminen (Tikka 1992: 165).

3) Lyydin ja karjala-aunuksen yhteinen piirre on yleiskäyttöinen potentiaali, esim. Kj *n'ähtan'e* 'nähtäneen', *us(k)tan'e* 'uskottaneen', *kudotan'e* 'kudottaneen', vrt. karjP

nähtäneh, uškottanneh, kuvottanneh (Zaikov 1993: 34–37, vrt. Zaikov 2013: 184–186). Vepsässä potentiaalia tavataan paljon harvemmin lähinnä äänisvepsässä sekä murteittain keskivepsässä (ks. Tunkelo 1946: 99–100, 291, 553; Zaitseva 1981: 260–261).

4) Kuujärvellä, samoin kuin muualla lyydissä, äänisvepsässä ja karjala-aunuksessa, mon. 3. persoonan funktiossa käytetään yleisesti passiivia (ks. Posti 1945: 358–363, Turunen 1946: 137–138; Tunkelo 1946: 127, 289; Kettunen 1960: 20, 208–209), esim. Kj (*hüö*) *d'uodaze* ~ *d'uodahe*, *d'uod'ihe*; vepsÄ (*hö*) *d'odaze*, *d'od'he*; aun.-karjP (*hüö*) *juvvah, juodih* ~ *juotih* 'juovat, joivat; juodaan, juotiin'. Keskivepsässä passiivia käytetään monikon 3. persoonan tehtävässä aktiivimuotojen ohella, vrt. vepsK (*hö*) *jodas* ~ *jobad, joidhe* ~ *joibad* (*joidhe* – sic; Kettunen 1960: 209, ks. myös mts. 48). Tosin keskivepsässä passiivia mon. 3. persoonan muotona käytetään tavallisesti preesensissä, mutta vain harvoin imperfektissä (Posti 1945: 360, Tunkelo 1946: 127–128, Zaitseva 1981: 247–251), esim. Sim *pomdas* 'poimivat (prees.)': *poimiba(d)* 'poimivat (imperf.)' (mts. 247), vrt. *södas* 'syövät' : *söd'ihe* 'söivät' (SVJ s. 734–735), kk. *saba* 'saavat' : *saiba* 'saivat' (VVV 1995: 188–189).

Etelävepsässä passiivin finiittimuotoja tavataan harvemmin kuin muissa vepsäläismurteissa, mikä Postin mukaan johtuu siitä, että etelämurteissa niitä käytetään mon. 3. persoonan muotojen korvikkeina vain poikkeuksellisesti (1945: 359). Tämä viittaa passiivin muotojen funktion muutoksen tulleen vepsään karjalais-lyydiläiseltä taholta. Myös Kettunen (1960: 20, 209), joka on otaksunut kyseisen kehityksen ulottuneen suomen murteisiin, on pitänyt sitä sangen karjalaisena ilmiönä.

Vanha mon. 3. persoonan *-ba(d)*-päätte rajoittuu Kuujärvellä ja äänisvepsässä harvoin preesensmuotoihin (esim. Kj, vepsÄ *tuloba* ~ *tuldaze*) sekä numerustehtävässään Kuujärven refleksiiviin monikkomuotoihin (ks. Turunen 1946: 105–106, 137–138; Tunkelo 1946: 127). Monikon 3. persoonan preesensia silti ilmaistaan Kuujärvellä ja äänisvepsässä yleisesti passiivilla. Sekä funktioltaan että analogiselta syntyperltaan (ks. Turunen 1946: 155–157) Kuujärven ja äänisvepsän pass. preesensin päätte *-ze*, jonka ohella Kuujärvellä esiintyy mm. rinnakkaismuoto *-he* (esim. *tuodaze* ~ *tuodahe*, vrt. vepsÄ *todaze*), lähestyy karjala-aunuksen analogista *h*:llista edustusta, vrt. aun.-karjP (*hüö*) *tuvvah* 'tuovat; tuodaan'. Äänismurteita lukuun ottamatta vepsän passiivin preesensin muodot olivat kehittyneet **-ksen*-morfeemisarjasta (*ks* > *ss* > *s*), jonka jatkaja esiintyi edelleen *ks*:llisenä mm. keskivepsän itäisissä murteissa, esim. *jodakse* 'juodaan' (Tunkelo 1924b: 33, 1946: 96–104; Posti 1945: 359–361, Kettunen 1960: 47–48).

5) Refleksiivitaivutus on ominainen itäisille itämerensuomalaisille kielille ja esiintyy suomen itämurteissa, karjala-aunuksessa, lyydissä, vepsässä ja inkeroisessa (mm. Posti 1961: 363, Suhonen 1974: 7–53, Lehtinen 1990: 345). Sen kehitystä on tukenut mm. venäjän kielen vaikutus näihin kieliin. Esimerkiksi vepsän ja venäjän refleksiiviverbien välillä on huomattavia vastaavuuksia (ks. Suhonen 1974: 19–26; Kährik 1978: 271–272, 274–275). Tapani Lehtinen (1984: 41) taas pitää itäryhmän refleksiivikonjugaatiota, jonka monimuotoistumista venäjä on edistänyt, ainakin osittain kantasuomen suorana jatkajana. Jouko Koiviston (1990: 92) mukaan refleksiiviparadigmaan ovat alkuaan kuuluneet yks. 3. persoonan preesensin, kielteisen preesensin ja imperatiivin yks. 2. persoonan muodot. Vesa Koiviston (1995: 116–117) mukaan kaikille ims. kielille, joissa esiintyy

refleksiivisiä taivutusmuotoja, ovat ominaisia vain **-hen*, joka on alkuaan imperfektin yks. 3. persoonan päätte, ja refleksiivijohdin *te ~ *de*, jotka palautetaan vähintään myöhäiskantasuomeen. Yhtä vanhana hän pitää 3. persoonan preesenssuffiksia **-ksen*, vaikka sen levikki on suppeampi.

Pohjoislyydissä refleksiiviverbit ovat yleensä mukautuneet normaalitaivutukseen (ks. Tunkelo 1924b, Turunen 1946: 258–259, Posti 1980: 129–131, Koivisto 1993), esim. Pl *pezesta* 'peseytyä': akt. ind. prees. yks. 1. p. *pezezen*, 2. p. *pezezed*, 3. p. *pezezou*; mon. 1. p. *pezezemme*, 2. p. *pezezette*, 3. p. *pezestau* (ok., Lüüdilaine 2006: 49). Tosin siinäkin tavataan sekaparadigmoja, jotka sisältävät refleksiivisiä taivutusmuotoja, esim. Td *kengizeta* 'panna kengät jalkaansa', *kengizou* 'pane kengät jalkaansa', mutta *kengiihe* 'pani kengät jalkaansa' (LMS s. 122).

Refleksiivikonjugaation hajoaminen pohjoislyydissä on voinut tapahtua varsinaiskarjalan vaikutuksesta (ks. Koivisto 1993). Mm. Juustjärvellä refleksiivisyyttä osoitetaan verbin vartaloon kuuluvilla johtimilla, esim. *mie istuot'en* 'istuudun', *istuot'e* 'istuudu' (Rjagojev 1977: 147), ja samoin pohjoislyydin ja eteläkarjalan Koikarin törmäysmurteessa, esim. akt. ind. prees. yks. 1. p. *pežieten*, 2. p. *pežieted*, 3. p. *pežietou*; mon. 1. p. *pežietemme*, 2. p. *pežietette*, 3. p. *pežiedaa* (ok., Lüüdilaine 2006: 50). Toisaalta varsinaiskarjalassa murteittain on myös esiintynyt refleksiivisiä taivutusparadigmoja (ks. Genetz 1880: 235–237; Tunkelo 1924a, 1924b). Muutoin mm. Paateneen murteessa Genetzin ajoista on Vesa Koiviston (1993: 197, 1995: 86–88) mukaan tapahtunut selvä kehitys kohti johdinparadigmaa.

Vienankarjalan nykyaikaisissa kieliopissa (ks. Zaikov 1993, 2013) refleksiivikonjugaation piiriin kuuluvat verbimuodot jätetään selostuksen ulkopuolelle. Pohjoiskarjalan läntisistä murteista onkin havaintoja ainoastaan ind. preesensin ja imperfektin yks. 3. persoonan, imperat. yks. 2. persoonan, akt. 2. partisiipin ja ind. kielteisen preesensin refleksiivisistä taivutusmuodoista (Koivisto 1995: 81, ks. myös Tunkelo 1924a). Tällaisia muotoja tavataan mm. suhteellisen myöhäänkin tallennetuissa kalevalamittaisissa runoissa, esim. akt. ind. prees. yks. 3. p. Uht *Untamo uhitteleksi / Lähtie šuurehe šotahe* (tall. v. 1972, KKR I s. 346; KF 1760/4) 'Untamo uhkailee lähteä suureen sotaan'; imperf. yks. 3. p. Uht *Toisen kerran kuopoštihe (~ kuopaštihe) / Korvan kuulomattamahe* (tall. v. 1952, KKR I s. 270; KF 14/17) 'Toisen kerran ryntäsi korvan kuulemattomiin'. Johdinparadigmaan siirryttyään pohjoislyydissäkin ovat parhaiten säilyneet ind. imperfektin yks. 3. persoonan refleksiiviset taivutusmuodot, esim. lyydP *rod'iihe* 'syntyi' (LMS s. 361). Toisaalta refleksiivikonjugaatiota esiintyy Uhtuata lännempänä, mm. suomen savolaismurteissa, joiden edustus näyttää heijastavan alkuperäisempää kantaa, esim. akt. ind. prees. 1. p. *peseme ~ peseime*, 2. p. *pesetet ~ peseitet*, 3. p. *peseksen ~ peseiksen*; imperf. yks. 1. p. *pesime*, 2. p. *pesite*, 3. p. *pesihen* (Kettunen 1960: 48, ks. myös Tunkelo 1924a, Suhonen 1974, Koivisto 1990).

Poiketen pohjoiskarjalan länsimurteista täydellistä refleksiivitaivutusta tavataan lyydinpuoleisen eteläkarjalan pohjoispuolella puhutuissa itäisissä vienalaismurteissa, nimittäin Kiestingissä ja Jyskyjärvellä, joihin liittyvät eteläkarjalaan kuuluvat Suikujärven ja Repolan murteet (Tunkelo 1924a: 354, 382–385; 1924b: 30–31, Koivisto 1995: 85–86, ks. myös Suhonen 1974: 9–10). Yhteistä näille murteille on usein ainoa (paitisi Repolassa) refleksiivisyyden merkki *čče (~ čči)*, joka lukuunottamatta 3. persoonaa esiintyy kaikissa muissa persoonissa ja nominaalimuodoissa, esim. Kiest akt. ind. prees.

yks. = mon. 1. p. *issummačči*; yks. 2. p. *issuttačči*, mon. 2. p. *istujačči* / Suik akt. ind. prees. yks. = mon. 1. p. *kumardoamačče*, 2. p. *kumardoatačče*; imperf. yks. = mon. 1. p. *kumardimačče*, 2. p. *kumardiačče* / Rep akt. ind. prees. mon. 1. p. *pežemmäččeh*, 2. p. *pežettäččeh*; imperf. mon. 1. p. *pežimmäččeh*, 2. p. *pežittäččeh* (Genetz 1880: 237–240; Tunkelo 1924a: 383–384, 1924b: 30–31).

Suikujärvellä morfeemi *čče* on mukautunut johdintaivutukseen, joka tavataan samassa murteessa refleksiivikonjugaation ohella, esim. akt. ind. prees. yks. *kumardoalčēn*, *-čēt*; mon. *-čēma*, *-čēta* (Genetz 1880: 239–240; Tunkelo 1924a: 385, 1924b: 30). Samanlaisena johdintaivutukseen mukautuneena kyseinen morfeemi esiintyy myös Tverin, Tihvinän ja Valdain karjalaismurteissa (Koivisto 1995: 88–89) sekä KKS:n eteläkarjalan piiriin lukemassa Impilahdessa (ks. Genetz 1884: 182), esim. Tv *kumarduāčēn* 'kumarrun', *tunnušteliēččou* 'tekee itsensä tunnetuksi', *is'tuočči* 'istuutui', *šuur'iečči* 'pukeutui, valmistautui', *h'eit't'iačči* 'heittäytyi' (Tunkelo 1924a: 385–386; 1924b: 30); Tihv *istuočēn* 'istuudun', *šuuriečēt* 'valmistaudut', *istuoččoo* 'istuu', *luad'iečemma* 'muutumme, tulemme (joiksikin)', *el'ätel'iečēt't'ä* 'elelette'; *šüöči/n* 'soin kyllykseni', *-t* 'söit kyllyksesi'; *n'ägiečči* 'näyttäytyi' (Rjagojev 1977: 147–152); Vald *istuočēn* 'istuudun', *-čči* 'istuutui' (Koivisto 1995: 88).

Kyseistä *čče* (~ *čči*) -morfeemia on aiemmin selitetty *itse*-refleksiivipronominin affrikaatallisesta asusta *iče* (Genetz 1884: 179), joka on kehittynyt refleksiiviseksi johtimeksi *ičče*-johtimisten verbien mallin mukaan (vrt. Ojansuu 1918: 147). Tosin mm. Tunkeloa tämä selitys ei ole tyydyttänyt (1924a: 383–384). Tihvinän karjalaismurretta tutkinut Vladimir Rjagojev on esittänyt, että *čče*-johdin palautuu *te*-morfeemiin: *t'e > čē* (1977: 147). Vesa Koiviston mukaan *čče* on kehittynyt *tte*-morfeemin pohjalta (1993: 192, 1995: 116).

Lauri Posti on katsonut *č*:llisen suffiksin olevan venäläislaina, jonka mallina ovat venäjän refleksiiviset *c'c'i ~ c'c'e ~ c'c'a* -loppuiset murremuodot: 1. inf. venP *sadit'* 'istuttaa' : *sadit't's'i* 'istuutua' >> karjP (Kiest) *istuo* 'istua' : *istuočči* 'istuutua' (1980: 128–129). Postin selityksen heikkoutena on mm. se, että hän olettaa suffiksin lainautuneen venäjältä pelkästään varsinaiskarjalan pohjoiselle alueelle, mm. Kiestinkiin, kun taas venäläisvaikutuksen fokuksena olevissa varsinaiskarjalan eteläisissä murteissa sekä lyydissä ja vepsässä tämä suffiksi on täysin tuntematon. Hän ei ole myöskään perustellut venäjän verbimorfeemien lainausmahdollisuutta rajoitetulle ims. murrealueelle muilla vastaavanlaisilla esimerkeillä.

Tunkelon mukaan sekä varsinaiskarjalan *čče* että myös pohjoislyydin *ze* ovat kehittyneet refleksiivisen taivutus päätteen muuttumisesta refleksiiviseksi vartalon ainekseksi eli johtimeksi (1924b: 30–33). Tverin ja pohjoislyydin morfeemien funktionaalisen yhteyden, mihin vertautuvaa ilmiötä ei ole vepsässä, on huomannut aikoinaan Genetz (1872: 24): ”– – esitettäköön tässä, yhdessä jaksossa muiden reflexivimuotojen kanssa, Mundjärvessä ja Sununsuussa tavattava johdannainen verbum reflexivum, jolla muualla Wepsässä ei näy olevan mitään vastinetta. Reflexiviaine *-ze* liittyy [lyydissä] nimittäin välittömästi kaikenlaisten verbien vartaloon ja synnyttää uuden, umpinaisen verbivartalon, johon sitten tavalliset modus-, tempus- ja persoonapäätteet liitetään, samate kuin Tverin Karjalassa johtopäätteeseen *-tše*”. (Lyydin edustuksesta ks. lukua 5.3.1.3. Kuujärvi ja muu lyydi: muoto-opillisia yhtäläisyyksiä.)

Varsinaiskarjalan *čče:n* lähin paralleeli löytyy eteläkarjalan Paateneen murteesta, jossa yleisenä refleksiivitunnuksena esiintyy morfeemi *že* (ks. esimerkkejä Genetz 1880: 235; Tunkelo 1924a: 353–355, 1924b: 28; Suhonen 1974: 9–10). Se on vuorostaan lyydin refleksiivitunnuksen *ze ~ že* täsmällinen funktionaalinen ja äänteellinen vastine, esim. akt. pot. prees. yks. ja mon. 1. p. Pt *pesse/mmäže*, 2. p. *-ttäže*, vrt. Kj *pezn'e/muože(bad)*, *-tuože(bad)* (ks. myös lukua 5.3.3.2. Kuujärvi ja eteläkarjala).

Paateneessa *ž*-llisten muotojen ohella esiintyy suffiksi-*te:n* sisältävää johdintaivuusta, esim. akt. ind. prees. yks. 1. p. *kumardelia/ten*, 2. p. *-tet*; mon. 1. p. *-temma*, 2. p. *-tetta* (Genetz 1880: 235, Tunkelo 1924a: 355). *te-* ja *že-*tunnuksisten tyyppien sekaanukset aiheuttavat Paateneessa erilaisia uusia muodostelmia, esim. akt. ind. prees. yks. ja mon. 1. p. *kumardelia/temmaže*, 2. p. *-tettaže*; imperf. yks. ja mon. 1. p. *-timmaže*, 2. p. *-tittaže* (Genetz 1880: 235, Tunkelo 1924a: 355, Suhonen 1974: 10). Huomattakoon samalla, että *čče* (~ *čči*) ja *že* (~ *ze*) -loppuiset yksikön ja monikon 1. ja 2. persoonan muodot ovat varsinaiskarjalassa ja lyydissä melko säännöllisesti samankaltaisia (ks. Genetz 1880: 236, 239; Suhonen 1974: 10).

Pohjoislyydistä (ks. Virtaranta 1986: 137–148) tunnetun refleksiivisen morfeemin *ste* (esim. lyydP (Hj) *d'aksadaste* 'riisuutua', vrt. vepsÄ (Per) *pestaste* 'peseytyä', VVS) äänisvepsäläisen vastineen Posti on selittänyt *ze* ja *te* -morfeemien kontaminoitumisesta (1948: 118–120, ks. myös Suhonen 1974: 34–36). Voidaan siis otaksua, että varsinaiskarjalan *čče*-morfeemi on syntynyt varsinaiskarjalalle ominaisen *te*-refleksiivi johtimen ja lyydiläissävyisen *že*-morfeemin kontaminaatiosta: *te + že = čče*. Tällöin affrikaatta olisi syntynyt samoin kuin 'neitiä' tarkoittavan lyydin ja vepsän substantiivin vartalossa: *neiče* - < **neitise*- (ks. Tunkelo 1938a: 26, 1946: 72; Turunen 1946: 133, 1950: 144). Affrikaatan muodostumista samalla olisivat voineet tukea *iče* : *ičče*-refleksiivipronominin sekä *ičče*-johtimisten verbien tarjoamat mallit, esim. aun.-karjP *taričen* 'ehdotan' : *tariččou* '(hän) ehdottaa' (KKS).

Merkittävää on *čče* ja *že* -morfeemien varsinaiskarjalassa esiintyvä levikki, jonka alue käsittää lyydin pohjoispuoleiset eteläkarjalan murteet ja niihin liittyvän Sisä-Venäjän karjalan (ks. lukua 5.3.3.2. Kuujärvi ja eteläkarjala), joista se ulottuu pohjoiseen pohjoiskarjalan itämurteisiin.

5.3.3.2. Kuujärvi ja eteläkarjala

Ominaisuuksiltaan eteläkarjalan murteet ovat jaettavissa kahtia aunuksenpuoleisiin ja lyydinpuoleisiin. Ensimmäiseen ryhmään kuuluvat Repola, Ilomantsi, Suojärvi, Korpi-selkä, Suistamo, Impilahti sekä läntinen Porajärvi, kun taas lyydiläisalueen pohjoispuolella puhutut Suikujärven, Tunkuan, Ontajärven, Paateneen, Mäntyselän ja itäisen Porajärven murteet muodostavat toisen ryhmän. Lyydinpuoleisiin murteisiin edustukseltaan liittyvät myös Sisä-Venäjällä puhutut karjalaismurteet – Tver, Tihvinä ja Valdai.

5.3.3.2.1. Kuujärvi ja eteläkarjala: vokaalit

1) Sisä-Venäjän karjalassa ensitavussa on esiintynyt lyydille ominainen diftongipari *ua* : *iä* (ks. esimerkkejä luvussa 5.3.3.1. Kuujärvi ja pohjoiskarjala). Tverin ja Valdain toisnoinnissa tavataan myös myöhäsyntyiset diftongit *ia* ja *üä*, jotka ovat kehittyneet saman

diftongiparin pohjalta (ks. Virtaranta 1972: 12, 1975: 411; Itkonen 1971: 174). Lyydin pohjoispuolella puhutuissa Paateneen ja Porajärven murteissa sekä Valdaissa esiintyy diftongipari *oa* : *eä*, joka Mäntyselässä vaihtelee *ua* : *iä* -parin kanssa. Mäntyselän pohjoisrajan takaa diftongipari *ua* : *iä* ulottuu Paateneen kaakkoiskyltiin – Saajärvelle, Petkelniemeen ym. (Bubrih & al. 1997: kartta 4–5). Sen lisäksi näitä diftongeja voi tavata osittain Paateneen murrealueen pohjoisosissa: Vitsajärvellä on *oo* ~ *ua* ~ *aa* : *iä* ja Laasarissa *oo* : *iä* (KKN III s. 40–43, Bubrih & al. 1997: kartta 4–5).

Tämän ohella Paateneen (ks. Ahtia 1936: 8) ja Valdain rinnakkaismuodoissa pääpainollisen tavun vokaali on säilynyt pitkänä. Myös Rukajärven kuntaan kuuluvalla Ontajärvellä esiintyy pitkä *aa*, jonka etuvokaalisena parina voivat olla diftongi *iä*, pitkä monofongi *ee* tai harvemmin *ää* (ks. Bubrih & al. 1997: kartta 4–5; Stepanova 1991: 147–150, Klementjev 1991). Paateneen pari *oo* (esim. *moo* 'maa') ja *ee* (esim. *pee* 'pää') sekä Ontajärven *aa* : *ee* näyttävät kuuluvan samaan kehityssarjaan kuin pohjoislyydin omintakeinen diftongipari *uo* : *ie* (ks. lukua 5.3.1.1. Kuujärvi ja muu lyydi: vokaalit). Myös Tihvinässä diftongi *ua*:n parina esiintynyt *iä* (KKS) on kehittynyt asuun *ie*, esim. *pie* 'pää', *šie* 'sää', mutta *mua* 'maa', *huaba* 'haapa' (ks. Rjagojev 1977: 15).

Naamoilassa ja Paateneessa lekseemi *vaapsahainen* esiintyy melko läheisissä äänneasuisissa: N *vuopsahaine* (~ *vuoksahaine*, LMS s. 499), Pt *voopšahane* (~ *voopšahan* 'e' ~ *voapšhane*, KKS). Sama lekseemi esiintyy *uo*-diftongin sisältävässä asussa aunuksen kaakkoismurteissa: Kaakk *vuoksahaine* ~ *vuoksajaine* (Makarov 1990: 442). Siispä ko. pohjoislyydin diftongeja ei ole pakko ajatella kehittyneiksi lyhyistä vokaaleista, kuten Turunen on asian ymmärtänyt (1950: 19, 32). Näin mm. Viteleen edustuksen pohjalta Bubrih selitti aunuksen pääpainolliset diftongit kehittyneiksi pitkistä vokaaleista (1947a: 118–120).

2) Pitkä vokaaliaines alkuperäisen lyhyen vokaalin paikalla esiintyy lyydin ja aunuksen lisäksi mm. Tverissä, esim. Tv *ühen k'eeran* 'yhden kerran' ~ *n'el'l'in kieroim* 'neljästi' (KKS II s. 138), vrt. Kj *kierd* 'kerta' : *kieran* ~ *kierdan* 'kerran; kertana', lyydP *kier* ~ *kierd* 'kerta' : *kieran* ~ *kierdan* 'kerran; kertana', K *kiere* ~ *kier* 'kerta' : *kieran* 'kerran' (LMS s. 130); aun. Smj *üks kierdu on käüdü* 'kerran on käyty', *kieroim puol'inkümmen'in* 'puolisenkymmentä kertaa'; NR *äijän kieran* ~ *äijän kierdoa* 'monta kertaa', *ühten keran* 'yhden kerran', *en n'i kierdoa olluh* 'en ollut kertaakaan' (KKS II s. 138).

Huomattakoon, että tverinkarjalassa ja aunuksessa *t*:n heikko vastine on kadonnut sekundaarisen diftongin tai pitkän vokaalin jäljessä heikkoasteisissa taivutusmuodoissa. Virtarannan (1972: 13–14, 1975: 411) mukaan tverinkarjalan murteille on ominainen erikoinen *rg* : *Vr*, *rd* : *Vr* -astevaihtelutyyppejä, esim. *argi* 'arki' : *aaren* 'arjen', *märgä* 'märkä' : *määräššä* 'määrässä'; *parda* 'parta' : *paaran* 'parran', *kerda* 'kerta' : *kieran* 'kerran'. Lyydin substantiiviin *kerta* ja eräisiin muihin sanoihin tämä kehitys näyttää ulottuneen karjalasta: Kj *kieran* (~ *kierdan*) 'kerran; kertana', *muar* 'marja' : *muar* 'ad' 'marjaa; marjat', vrt. veps. *kerdan*, *mar* 'g' : *marg* 'ad

Epäodotuksenmukaista diftongiutumista on aiemmin pidetty todistuksena lyydin alkuperäisestä lyhytvokaalisuudesta (ks. Turunen 1950: 15–17). Niinpä Kettunen (1960: 25–26) on esittänyt, että ”kun vepsäläiset aikoinaan ('vepsäläisten pohjoiset etujoukot') rupesivat karjalaisiin sekaantuessaan sovittelemaan lyhyitä vokaalejaan diftongeiksi, ek-syi joukkoon alkuaan lyhytvokaalisiakin sanoja”. Sekundaarisen pitkän vokaaliaineksen

esiintyminen Tverin heikkoasteisissa muodoissa, joissa pidentymää on edellyttänyt epälyydiläisen heikkoasteisen *rr*:n lyheneminen, osoittaa silti kehityksen saaneen alkunsa varsinaiskarjalassa.

Aunuksenpuoleisissa eteläkarjalaismurteissa sekundaarinen diftongiutuminen on melko yleistä, esim. Suoj *teäht'i* (~ *täht'i*), Suist *tiähti* (~ *tähti*), Impil *tiäht'i*. Sen lisäksi epäodotuksenmukaista diftongiutumista esiintyy tapauksittain koko karjala-aunuksen alueella vienalaismurteet mukaan lukien, esim. aun. *noaglu* ~ *nuaglu* ~ (Vt) *naaglu*, *n'ieglu*; karjE *noagla* ~ *nuagla* ~ (Tv, Vld) *niagla* ~ (Vld) *naagla* ~ (Pt) *noogla*, *n'ieglä*; P *noakla* ~ *nuakla*, *n'iekla* (KKS III s. 486, 510), vrt. Kj, lyydP *nagl* (~ Hj *nuagl*, Virtaranta 1976: 169), *n'iegl*; K *nagle*, *niegle* (LMS s. 257, 265).

3) Alkuaan pitkien vokaalien lyhenemistä lyydin ja aunuksen ohella (ks. Ojansuu 1918: 99–100; Leskinen 1933: 52–61, 1963: 13; Turunen 1946: 82, 1950: 20–31; Itkonen 1971: 154, 174–175) tavataan myös Tverin karjalassa ja aunuksenpuoleisissa eteläkarjalaismurteissa (ks. KKS), esim. Kj *pühkta* 'pyyhkiä, lakaista', aun. *pühkie*, karjE (Tv, Suoj, Krp, Suist, Impil) *pühkie*, vrt. karjE (Rkj, Ilom, Tunk, Pt, Mnt), P *püühkie* / Kj *kin'd'itada* 'kiinnittää', lyydP (B) *kin'd'ittada* 'kiinnittää; puristaa'; Tv yks. 3. p. prees. *kin'd'it't'äü* 'tuntuu ahtaalta', vrt. aun. *kiin'ittiä* ~ *kiin'itteä*; karjE *kiin'itteä* ~ *k'iin'ittiä* ~ *k'iin'it't'ä*, P *kiin'ittöä* / Kj *s'irta* 'siirtää', Tv *šir'd'ia* (~ *šir'd'ia*), vrt. vepsÄ *s'erta*, aun. Smj *siirdeä*, karjP (Uht) *šiirtöä* / Kj *-no* (~ *-noste*) 'luo, luona, luokse, luota', Tv *-lu* ~ *-lü*, vrt. karjE *luo(h)* ~ *lüö(h)*, P *luo*. Pitkän *üü*:n lyheneminen (ennen *üü* > *üu* -kehitystä) on tapahtunut myös äänisvepsässä ja keskivepsän luoteismurteissa verbissä *p'ühkta* ~ *pühkt'a* 'lakaista' (Tunkelo 1946: 569).

Tverissä lyhytvokaalisen approksimatiivipäätteen *-llu* ~ *-llü* (esim. *hänellü* 'hänen luo', KKS) ohella esiintyy possessiivisuffiksin *h*:n edellä diftongillinen rinnakkaismuoto *-lluoh* ~ *-l'l'üöh*, esim. *t'üt't'ärel'l'üöh tul'i* (KKS) 'tuli tyttärensä luo'. Kyseessä on nähtävästi sama pitkän vokaaliaineksen kuluminen, joka on tapahtunut lyydin apusanoissa (ks. lukua 5.3.1.1. Kuujärvi ja muu lyydi: vokaalit).

4) Poiketen pohjoiskarjalasta yks. 3. persoonan pronominin *iä* ~ *eä* -diftongillisten muotojen asemesta monissa eteläkarjalan murteissa tavataan lyydin *hain* ~ *hän* ~ *hään* tai aunuksen *hái* -muotoja vastaavia variantteja, vrt. karjP *hiän* ~ *heän* (ks. lukua 5.3.1.2. Kuujärvi ja muu lyydi: konsonantit). Paatenen pitkävokaalinen muoto, jonka vastine löytyy pohjoislyydin koillismurteista, on palautettavissa Kj:n edustamaan alkumuotoon: Kj *hain* > Td *hään* > Pt *heen*.

5) Sisäheitosta selittyvät muodot, joita esiintyy eteläkarjalassa (ks. Ojansuu 1918: 126–128, Turunen 1950: 143–146, KKS), esim. *huomnekše-* ~ *huondekse-* ~ *huondukše-* ~ *huondukse-* ~ *huomukše-* 'aamu', vrt. Kj *huomez*, karjP *huomenekše-* / Pt *voapšhane* 'ampiainen', vrt. Kj *vuaksaan'e* (< **vuakshaine*, vrt. Kj *vuaksahaine*, LMS s. 499) 'kimalainen', karjP (Kiest) *voapšahain'i* 'ampiainen' / Tv *garbolo* ~ *karbolo* 'karpalo', vrt. Kj (z) *garbol* : (z) *garblo-*, karjP *karpalo* / Tihv *šantaa* ~ *šantah* (Rjagojev 1977: 20), Tv *šantah* 'sanotaan', vrt. Kj *sandaze* ~ *sandaa*, karjP *šanotah* (ks. seuraavaa lukua / sisäheittoisista muodoista enemmän luvuissa 5.3.1.1. Kuujärvi ja muu lyydi: vokaalit, 5.3.3.3. Kuujärvi ja aunus).

5.3.3.2.2. Kuujärvi ja eteläkarjala: konsonantit

1) *nh > hn* -metateesi, jota lyydin ja aunuksen ohella tavataan myös murteittain eteläkarjalassa (Kettunen 1960: 6, ks. näytteet: LMS, KKS, Punžina 1994), esim. Kj *vahn* 'vanha'; karjE (Pt, Mnt, Prj, Suist, Tv) *vahna* (~ *vanha*), (Tihv) *vahna*, vrt. karjP *vanha* / Kj *tahn* 'tanhua, navetta'; karjE (Pt) *tahnut* (~ *tanhut*), (Mnt) *tahnuo* (~ *tanhut*), (Tv) *tahnuo* (~ *tanhuo* ~ *tanhua* ~ *tanhu*), (Tihv) *tahnuo*, (Vld) *tahnuo*, vrt. karjP *tanhuo* ~ *tanhut*. Tämän huomattavan erikoispiirteen perusteella eteläkarjalan murteet ovat jaettavissa kahtia: aunuksenpuoleisiin, joissa ko. kehitystä ei esiinny, ja lyydinpuoleisiin, joissa metateesi on edustettuna.

2) Adverbi *vielä* eteläkarjalan Paateneen, Mäntyselän, Suojärven ja Suistamon murteissa (ks. KKS), samoin kuin lyydissä ja aunuksessa, esiintyy *l*:ttömässä muodossa *vie*, vrt. karjE (Rkj) *vielä*, P *vielä*. Kuujärvellä esiintyy lyhytvokaalinen ja loppuheittoinen muoto *ve* (< **veel* < **veelä*), josta kyseiset eteläkarjalan, aunuksen ja muun lyydin *l*:ttömät muodot lienevät selitettävissä: *vie* < *ve*. Kyseistä *l*:ttöntä adverbimuotoa ei voi silti johtaa vepsästä, koska vepsän vastineissa lateraali tai sen jatkaja on säilynyt: vepsÄ *v'el* ~ *vel* ~ *v'ol* ~ *v'öl*, K *vol* ~ *v'ol* ~ *völ* ~ *v'öl* ~ *vou* ~ *vuu* ~ *vöu* ~ *viuu*, kk. *völ*; E *veu* ~ *vou* ~ *vöu* ~ *voo* (> *vo*) (Tunkelo 1946: 557, SVJ, VVS, VVV 1995).

3) Lyydille ominaista *j > d'* -kehitystä tavataan etenkin lyydinpuoleisissa eteläkarjalan murteissa: Tunkualla, Ontajärvellä, Paateneessa ja Mäntyselässä, kun taas aunuksenpuoleiselle eteläkarjalalle ovat ominaisia *j*:lliset muodot, esim. Tunk, Onj, Pt, Mnt *d'ogi* 'joki' (KKS, Bubrih & al. 1997: kartta 42), vrt. karjE (Rkj, Prj, Suoj, Krp, Suist, Tihv) *jogi*, P *joki* (KKS). Lyydinpuoleisesta eteläkarjalasta tämä kehitys ulottuu pohjois- ja eteläkarjalan välisiin siirtymämurteisiin, joissa esiintyy *d' ~ j* -variaatio, esim. Jysk *d'umala* 'jumala', *d'älelläh* 'takaisin', *d'ärveh* 'järveen' (KKN III s. 79); Usm *d'umalan* 'jumalan', *d'äl'el'l'äh* (~ *jäl'el'l'äh*) 'takaisin' (mts. 96–97), vrt. Jysk *jotta* ~ *d'otta*, Ums *juokšou* 'juoksee' (mts. 80, 96). Oheiset esimerkit ovat Leskisen (1936) julkaisemista näytteistä, joiden kuvaama variaatio on KKS:ssa tasoitettu *j*:n hyväksi, vrt. Jysk *jälelläh*, Usm *jäl'el'l'äh* (KKS I s. 560).

d:lliset muodot ovat yleisiä Koikarin murteessa, jossa lyydi ja eteläkarjala ovat törmänneet toisiinsa, esim. *d'ogi*, *d'ärvi*, *d'äniž*, *pohd'an'e* (ks. Pahomov 2000c luku 1.2.3.). Myös itäisellä Porajärvellä ja Juustjärvellä on tavattu lyydin tapaisia muotoja, esim. Prj *paissa kard'alakš* 'puhua karjalaa', Jst *D'uustarvi* 'Juustjärvi' (ok.). Sisä-Venäjän karjalaismurteissa tavataan taas *j*:llisiä muotoja, esim. Tv *kariela* ~ *karjala* (KKS). Kehityksen esiintyminen lyydissä, josta äänis- ja keskivepsäkin näyttää saaneen palataalistuneen *d*:n (ks. Turunen 1947: 7), ja sen pohjoispuoleisissa eteläkarjalan murteissa, viittaa jälleen lyydin ja kyseisen eteläkarjalan osan hyvin läheisiin suhteisiin.

4) Venäjän fonetiikan vaikutuksesta soinnillisia klusiileja ja sibilantteja sekä niiden muodostamia soinnillisia konsonanttiyhtymiä (*bl*, *br* ym.) tavataan onomatopoeettis-deskriptiivisten ja eräiden muiden omaperäisten sanojen alussa (ks. Kettunen 1940a: 281, 1960: 3). Niinpä lekseemit *puola* 'puolukka' ja *karpalo* esiintyvät alku-*b* ja -*g*:llisinä vepsästä lähtien aina pohjois- ja eteläkarjalan siirtymämurteisiin (mm. Jyskyjärvelle) asti, min-kä asemesta pohjoiskarjalassa tavataan soinnittomat klusiilit, esim. Kj *buol*, (*z*)*garbol*;

lyydP *buol*, *garbal* ~ -o; K *buole*, *garbalo*; SP *buolu*, *garbalo*; veps. *bol* ~ *boo*, *garbol* ~ *gar'bol'* ~ *garbou* ~ *gal'buu* ~ *garb'üü*; aun. *buolu*, *garbalo* ~ (NR) *guarbalo*; karjE *buola*, *garbalo* (~ *karpalo*); Jysk *buola* (~ *puola*), *garbalo* (~ *karpalo*), vrt. karjP *puola*, *karpalo* (Turunen 1947: 3, LMS s. 24, 53–54; SVJ s. 46, 85; KKS II s. 75, IV s. 507).

Tämän perusteella Kettunen on olettanut, että sananalkuiset soinnilliset konsonantit ovat voineet tulla eteläkarjalaan vepsästä (1940a: 281), ja hänen selitystään on kannattanut Turunen (1947: 3). Toisaalta vepsän edustus ei ole tapauksittain yhtä johdonmukaista kuin sen sukukielimuotojen, esim. veps. *put'k* ~ *but'k* 'putkikasvi' (SVJ s. 443), vrt. Kj *but'k*, lyydP *but'k* ~ *butk*, K *but'ki* ~ *butki*, SP *butki*; aun. *butki*, karjE *butki* ~ *but'ki*, vrt. karjP *putki* (LMS s. 25, KKS VI s. 536). Lisäksi eräissä venäläisperäisissä sanoissa, joita vain murteittain tavataan vepsässä, lyydissä yleensä esiintyy alkuperäinen soinnillinen klusiili, esim. Kj, lyydP, K (V) *bučč(i)* 'tynnyri' < ven. *bočka*, vrt. vepsÄ (S), K, E (Ars) *lač* 'tynnyri' (SVJ s. 269, VVS) / vepsÄ (Kal) *buč*, K (Ko, P, Sim) *buč* (~ *lač*) 'tynnyri' (VVS, SVJ s. 49). Sama edustus on myös lyydiläisalueen pohjoispuolella puhutuissa eteläkarjalan murteissa, esim. Pt, Ptj *bučči*, mutta muualla varsinaiskarjalassa sekä aunuksessa tämä alkukonsonanti voi kehittyä soinnittomaksi, vrt. aun., karjE, P (Kont) *pučči* 'tynnyri' (KKS IV s. 540–541). Niinpä kehityksen fokuksena, josta soinnillisia sananalkuisia konsonanteja alkoi levitä pitkälle karjala-aunukseseen, voi hyvin ajatella lyydiä.

Lekseemin *karpalo* alkukonsonantin soinnillistuminen on mahdollista seurausta sanansisäisen *b*:n soinnillistumisesta, mikä kehitys on tapahtunut vepsässä ja lyydissä etenkin *v*-alkuissa sanoissa (Setälä 1899: 445; Kettunen 1922a: 3, 112–113; Turunen 1946: 326–327), esim. Kj *babarm* 'vadelma' < *vabarmo* < **vaβarmo*. Tällaisen kehityksen tuloksena syntyneitä *b*-alkuisia muotoja tavataan myös karjala-aunuksessa, jossa ne on selitetty lyydiläislainoiksi (Ojansuu 1918: 78, Turunen 1946: 327).

Lekseemi *puola* esiintyy eteläkarjalassa pelkästään *b*:llisessä muodossa, kun taas sana *karpalo* tavataan siinä sekä *g*- että *k*-alkuisena mm. Tverin murteessa (ks. KKS II s. 75; Punžina 1994: 41, 88). Tverissä *garbalo* ~ *karpalo* -muotojen ohella, joissa toisessa tavussa esiintyy tavanomainen *a*, tavataan myös *garbolo* ~ *karpolo* -rinnakkaismuotoja, jossa toisessa tavussa on *o* (ks. KKS II s. 75). Viimeksi mainitut tapaukset ovat rinnastettavissa Kuujärven ja äänisvepsän *o*:lliseen (*z*)*garbol* -muotoon, jossa sekundaarinen *o* selittyy sisäheittoisesta vartalosta: *garblo-* >> *garbol*. Sisäheittoisten muotojen otaksutaan esiintyneen laajemmin lyydissä (ks. Turunen 1946: 132–136, 1950: 140–154; Pahomov 2000c luku 5.4.), joka on voinut toimia kielipohjana ainakin osalle eteläkarjalan murteita.

5) Poiketen pohjoiskarjalan edustuksesta venäjän sananalkuiset *g*, *d*, *b* ja soinnilliset sibilantit sekä niiden muodostamat konsonanttiyhtymät on omaksuttu yleensä sellaiseen (ks. Kettunen 1960: 3), esim. Kj *gos t'*, lyydP *gošt'š'* ~ *gošt'* ~ *gost'* ~ *gos t'*, K *gost'e*, SP *gost'u*; veps. *gost'*, aun. *gost'u* ~ *gost'ju* ~ *gošt'u* ~ *gošt'ju*, karjE *gost'a* ~ *gošt'a* ~ *gošt'i* 'vieras' < ven. *gost'*, vrt. karjP *kost'a* ~ *kost'ja* ~ *kostja* / Kj-veps. *zavod*, aun. *zavodu*, karjE *zavoda* 'tehdas' < ven. *zavod*, vrt. karjP *savota*. Tapauksittain myös eteläkarjalassa venäjän soinnillinen alkukonsonanti voi silti kehittyä soinnittomaksi (ks. edellinen kohta).

Venäjän soinniton sananalkuinen konsonantti soinnillistuu taas herkimmin aunuksen vaikutuksen alaisissa eteläkarjalan Ilomantsin, Suojärven ja Suistamon murteissa (a), kun taas lyydin pohjoispuolella puhutuissa eteläkarjalan murteissa ja samoin Sisä-Venäjän karjalaismurteissa (b) tällaista soinnillistumista tapahtuu harvemmin, esim.

- a. Ilom *žuahhari*, Suoj *zoahhari* ~ *zoahari*, Suist *zuahar*;
- b. Rkj *soahhari* ~ *soahkari* (~ *zuahari*), Pt *soohari*, Mnt *suahhari*, Tv *suahara* ~ *suaharo* ~ *suaharu* ~ *siaharu* ~ *siahru* (~ *zuaharo*), Tihv (mon. nom.) *suahar'it*, Vld (mon. nom.) *saaharut* ~ (yks. part.) *soaharuo* (KKS).

6) Klusiilit ja sibilantit ovat soinnillistuneet soinnillisten äänteiden välissä (ks. Turunen 1947: 6, Kettunen 1960: 3–5), esim.

- (tavun alussa) Kj-karjE *mägi* 'mäki'; *märg*, -e, -ü, -ä 'märkä'; *hong*, -e, -u, -a 'honka'; *pada* 'pata'; *peld*, -o, *pöud* ~ *püud*, *peldo* 'pelto'; *hebo* 'hevonen', *ambu-* 'ampua', *pezen* 'pesen', vrt. karjP *mäki*, *märkä*, *honka*, *pata*, *pelto*, *hepo*, *ampua*, *pesen*;
- (tavun lopussa) Kj-karjE *kagl*, -e, -u, -a 'kaula'; *ladv*, -e, -u, -a 'latva'; *kab/laz*, -las, -las ~ -laz, -laš 'ketara, kaplas', vrt. karjP *kakra*, *latva*, *kaplaš*.

Soinnillistuneita konsonantteja tavataan myös pohjoisempana, pohjois- ja eteläkarjalan siirtymämurteissa (Virtaranta 1972: 9–10, 1975: 410–411). Klusiilien ja s:n soinnillistumisen johdosta Kettunen on esittänyt, että tämä alkuaan venäjän aiheuttama kehitys on tullut karjalaan vepsästä (1940a: 282–283, 1960: 203–204). Itkonen (1993, 1994) taas on pitänyt sitä rinnakkaiskehityksen tuloksena. Tarkastellessaan lyydin, vepsän, aunuksen ja eteläkarjalan yhteisiä piirteitä kokonaisuudessaan Turunen (1947: 6–7) on huominnut nämä molemmat selitykset ja lisäksi esittänyt, että myös lyydistä on voinut tulla vaikutteita vepsään.

7) Aunuksen tapaan myös eteläkarjalassa esiintyy sellaisia muotoja, jotka ovat yhdistettävissä lyydin kvalitatiiviseen astevaihteluttomuuteen. Tällaisia tapauksia ovat:

- a. Melko systemaattinen vokaalienvälisen b:n vaihteluttomuus umpitavussa, jota tavataan etenkin lyydiläisalueen pohjoispuolella puhutuissa eteläkarjalan murteissa – Suikujärvellä, Rukajärvellä (so. Ontajärvellä) ja Paatenessa (Ojansuu 1918: 23, ks. myös Itkonen 1971: 156; Virtaranta 1972: 16, 1975: 412), esim. *leibä* 'leipä' : yks. gen. *leibän* / Onj *rubei* 'rupesi' : *rubettih* 'ruvettiin', *tabotti* 'tavoitti', *tabottanet* 'tavoittanet' (Stepanova 1991: 147–150); Pt *siibi* : *siiben* (~ *siiven*) 'siipi, siiven', *n'aban* 'navan', *rubei* 'rupesi' : *rubeta* 'ruveta' : *rubettih* 'ruvettiin' (KKS); Mnt *rubetau* 'ruvetaan' (KKS), vrt. Kj *l'eib* : *l'eiban*, *n'aban*, *rubez* : *rubeta*.

Samanlaisia muotoja tavataan niin lyydinpuoleisissa karjalaismurteissa kuin Sisä-Venäjän karjalassa ja aunuksen murteissa, mikä kertoo näiden kielimuotojen ja lyydin yhteisestä menneisyydestä, esim. aun. NR *käbü/d*, karj. Tv, Tihv -t; aun. Sl, NR, Kaakk, karj. Tv, Pt, Rkj *robeh*; aun. Sl *ubeh*, karj. Tv *ubeh*; aun.

Smt *kuabe*, karj. Rkj *koabe*; aun. Kaakk *huabikko* ~ *huabeikko*, Smj, karj. Rkj *hoabeikko*, vrt. Kj *käbüd*, *robeh*, *ubeh*, *kuabe*, *huabik*. *b*:llisiä tapauksia esiintyy myös varhaisessa aunuksenkielisessä katekismuksessa, esim. *tabat* (Perevod 1804: 21a), vrt. Kj *tabad*, aun. *tavat*.

- b. Muut astevaihtelun ulkopuolelle jääneet tapaukset, esim. Tv prees. 3. p. *kin'd'it't'äu* 'tuntuu ahtaalta' (KKS II s. 181), vrt. Kj *kiin'd'itada*, lyydP (Sn) *kiin'd'ittädä* ~ *kin'd'ittädä*, (B) *kin'd'ittada*, (Td) *kin'd'itädä* (~ *kingitädä*); vepsÄ, K, E *kingitada*; aun. *kiin'ittiä* ~ *kiin'itteä*; karjE *kiin'itteä* ~ *k'iin'ittiä* ~ *k'iin'it't'ia*, P *kiin'ittöä* (< **kiindittädäk*) 'kiinnittää' (Tunkelo 1946: 65–66, LMS s. 132, SVJ s. 206, VVS, KKS).

Verbimuoto *kin'd'it't'äu* esiintyy Tverissä *nd*:llisenä, lyhytvokaalisena ja leksikaalisesti eristäytyneenä merkityksessä *kin'd'it't'äu miata kajalla* 'on ahdas maata kaidalla (patjalla)' odotuksenmukaisen *k'iin'it't'ia* ~ *kiin'itteä* -muodon ohella (KKS II s. 181). Se on yhdistettävissä juuri lyydin *nd*:llisiin vastineisiin. Kaikkialla vepsässä verbi esiintyy *ng*:llisessä muodossa (ks. SVJ s. 206, VVS), joka Tunkelon selityksen mukaan on syntynyt sisäheittoisten muotojen analogian tietä ja on lyydin edustamaa *nd*:llistä kantaa nuorempi (1946: 65–66, myös Itkonen 1971: 174).

Huomattakoon, että astevaihteluttomuuteen viittaavia yksittäisiä tapauksia tavataan myös siirtymämurteissa, esim. Usm *sügüš's'oomga* 'syyslohikala' (NKK s. 135), vrt. Kj *s'ügüz'-Miikul* 'Syys-Miikkulanpäivä 19.12.' (Pahomov 2012a: 150); aun. *süvüz-* ~ *süüz/nuottu*; karjE (Rep, Suoj) *süüz-*, P *šüüš/nuotta* 'syyskälästä käytettävä suuri nuotta' (KKS).

- c. Varsinaiskarjalasta poikkeava aunuksen ja eteläkarjan *lg* : *ll*, *rg* : *rr* -astevaihtelu, joka on selitettävissä astevaihtelemattomalta kannalta (Itkonen 1971: 158–165; Virtaranta 1972: 16–17, 1975: 412), esim. karjE *jalga* : *jallat*, vrt. karjP *jalka* : *jalat*.

8) Sanansisäisen *b*:n vaikutuksesta tapahtuneen sananalkuisen *v*:n klusiiliutumisen (ks. Turunen 1946: 326) jälkiä tavataan lyydin pohjoispuolella puhutussa eteläkarjalassa, esim. *babarno* ~ *bavarno* ~ *vavarno*, Pt *babarno* ~ *vabarno* ~ *vavarno* (Genetz 1880, KKS); Onj *babarno* (Klementjev 1991: 20; ALFE 2: 483, 485, 487) 'vadelma', vrt. Kj *babarm* 'vadelma' (< *vabarmo* < **vaßarmo*); vepsÄ *babarm*, K *babarm* ~ (Vil) *vabarm*, E *babarm*; karjE (Rkj, Rep, Prj, Mnt, Tihv) *vavarno*, (Tv, Vld) *vavarno* ~ *vavarnu* ~ (Tv) *vavarn* (Turunen 1982: 315; SVJ s. 38, VVS, KKS; ALFE 2: 481, 483, 485, 487).

Aunuksessa on taas yleistynyt *g*:llinen alkuaan deminutiivinen muoto *vagoi* < *vavoi* << *vavarno* (Ojansuu 1918: 24, myös Turunen 1982: 316–317), joka on ulottunut keskilyydiin, Saavan Prääsään ja aunuksenpuoleiseen eteläkarjalaan: aun. *vagoi* ~ (Sl, Vt, Tmj, NR) *vavoi*, vrt. lyydK *vaguoi* ~ *vagoi*, SP *vagoi*; karjE (Ilom, Krp, Suoj) *vagoi* ~ (Suist, Impil) *vavoi* (KKS, Pohjanvalo 1947: 153, LMS s. 469; ALFE 2: 481, 483, 487). Tämän ohella kaakkoisaunuksessa tavataan *rno*-loppuiseen muotoon perustuvat muodostelmat: *vavarjo* ~ *vavarju* ~ *vavadr'o* ~ *vavadno* jne. (Turunen 1982: 315, Makarov 1990: 410, 420; ALFE 2: 481, 483, 485, 487, vrt. Turunen 1946: 326).

b-alkuisia muotoja on yleensä selitetty karjala-aunukseen kulkeutuneiksi lyydiläislainoiksi (Ojansuu 1918: 78, Turunen 1946: 327). Lyydinpuoleisen eteläkarjalan

muodoissa esiintyykin llydille ominaista astevaihteluttomuutta, joka on toisaalta ominaista myös ko. eteläkarjalaisille murteille. Tosin lekseemin nykyiset vastineet pohjoislyydissä ovat *v*-alkuisia ja sisältävät sekundaarisen *g*:n (lyydP *vagarm* ~ *vagarmo*; LMS s. 469; ALFE 2: 481, 483, 485–487), joka on ilmeisesti lainautunut pohjoislyydiin aunuksesta (ks. Ojansuu 1918: 24, Turunen 1982: 315–316). Tällainen muoto esiintyy myös Paateneessa, Porajärvellä ja Mäntyselässä, joissa se on äänneasultaan melko selvä llydiläislaina: Pt, Prj, Mnt *vagarmo* (KKS; ALFE 2: 481, 483, 485–487, vrt. Turunen 1982: 316–317, Koponen 1991: 127–130). Kaikista llydin murteista sana esiintyy *b*:llisessä asussa vain Kuujärvellä, mistä se ei ole voinut lainautua eteläkarjalaan maantieteellisistä syistä.

Niinpä *b*:llinen *babarno* ~ *vabarno* ~ *bavarno* voi olla selitettävissä llydinpuoleisen eteläkarjalan vanhan astevaihteluttoman kielipohjan heijastumana, jonka jälkiä on säilynyt mm. Paateneen murteessa. Tällaista olettamusta tukee myös se, että varsinaiskarjalassa *rno*-johtimisen lekseemin levikki rajoittuu lähinnä llydinpuoleisiin ja Sisä-Venäjän eteläkarjalaismurteisiin. Varsinaiskarjalan alkuperäinen vadelman nimitys oli todennäköisesti *vuapukka* (ks. lukua 5.2. Sanasto).

9) Tverinkarjalassa ja myös Tihvinässä tavataan lyhytklusiilisia muotoja, joissa geminaatta on lyhentynyt 1. ja 2. tavun rajalla soinnillisen konsonantin jäljessä (ks. KKS, Punžina 1994), esim. nom. *verko* 'verkko', *p'er't'i* 'pirtti' : *p'er't'ie* 'pirttiä', *maltau hormih* '(hän) osaa venäjää'; Tihv *verkoloin* 'verkkojen', vrt. Kj *verkoho* 'verkkoon', *per't'id* 'pirttiä', *mautab* '(hän) osaa'. Varsinaiskarjalan yleisedustukselle ominaista geminaattaa vastaa Tverissä myös yksinäisaffrikaatta, esim. Tv *t'ül'čä* ~ *t'ül'či* 'tylsä', vrt. Kj *t'ül'čad* 'tylsää; tylsät' / karjE *tül'ččä*, P *tülččä*.

Tverin muodot on selitetty yleensä venäjän vaikutukseksi (ks. Ojansuu 1918: 9–10, Turunen 1946: 169), mutta kyseessä voi olla jälleen vanha yhteinen kehitys (ks. Itkonen 1971: 170–171), joka on edustettuna Kuujärven ohella llydin Suojun ryhmässä, Viitanaassa ja Lohmojassa (Turunen 1946: 168–169) sekä aunuksessa ja sen vaikutuksen alaisessa Saavan Prääsan llydiläismurteessa, esim. llyd. Kn, V, SP *maltau* ~ N, Lmo *mautau* 'osaa'; aun. *verko* : *verkoh*, *pert'i* 'pirtti' : *pert'ii* 'pirttiä', *maltau* ~ Vt *maltaa*. Myös soinnillisen konsonantin jälkeinen affrikaatta on yleensä lyhyt llydissä ja aunuksessa (vrt. Turunen 1946: 202–204), esim. llydP (Sn, Pl) *čülčäd* 'tylsää; tylsät', K *tülče* (LMS s. 448–449) 'tylsä'; aun. kk. *tülčü* 'tylsä' (Penttonen 2006: 185, vrt. Makarov 1990: 395).

10) Alkuaan **tsek*-loppuisissa prolatiivimuodoissa eräissä llydiläisalueen pohjoispuolella ja Sisä-Venäjällä puhutuissa eteläkarjalan murteissa llydin ja aunuksen tapaan esiintyy heikkoasteinen affrikaatta, esim. Mnt *taguči* 'taitse; puolesta', *siiriči*; Vld *siiriči* (~ *siiričči*) 'ohi, ohitse' (KKS), vrt. llyd. Kj *taguči*, *siir'iči*; llydP (Hj) *taguči*, Hj *siir'iči* (Turunen 1946: 209, Virtaranta 1986: 96) / aun. *tuači*, *siiriči*; karjE *tuačči*, *siiričči*; P (Kont) *toačči*, *siiričči* (KKS).

11) *t*:n palataalistumista etuvokaalin edellä *tk*-yhtymässä, mitä kehitystä aunuksessa, aunuksenpuoleisessa eteläkarjalassa ja pohjoiskarjalassa ei esiinny (ks. KKS), tavataan llydissä ja vepsässä (ks. Turunen 1946: 67–68, Tunkelo 1946: 83, LMS s. 315, VVS) sekä eteläkarjalan llydinpuoleisissa murteissa ja Sisä-Venäjän karjalassa (ks. Rjagojev

1977: 49; Punžina 1994: 211, KKS), esim. Kj, veps. *pit'k*; lyydP *pit'k* (~ *pitk*), K *pit'ke* (~ *pitke*), SP *pit'kü*; karjE (Pt, Mnt, Prj, Tv, Tihv, Vld) *pit'kä*, vrt. aun. *pitkü*; karjE (Rkj, Rep, Suoj, Krp, Suist), P *pitkä*.

12) Lekseemi *vaapsahainen* on Kuujärvellä, Suojun lyydissä, kaakkoisaunuksessa, Säämäjärvellä ja eteläkarjalan Tihvinän murteessa siirtynyt *ps*:llisistä *ks*:llisiin muotoihin: Kj *vuaksaan'e* ~ *vuaksahaine* (LMS s. 499) ~ *vuaksun'aan'e* ~ *vuaksujaan'e* 'kimalainen (Bombus)', Tihv *vuakšalan'e* 'ampiainen (Vespa vulgaris)' (KSS), vrt. karjE (Tunk) gen. *voapšahaisen*, (Rkj) gen. *vuapšahaizen*, (Pt) *voopšahane* ~ *voopšahan'e* ~ *voapšhane*, (Mnt) *vuapsahane*, (Prj) *voapsahane*, (Ilom) *vuapšahan'i*; P (Kiest) *voapšahain'i*, (Jysk) *vuapšahain'i* 'ampiainen (Vespa vulgaris)' (KKS). *ks*:llinen muoto *vaaksiainen* 'vaapsahainen' esiintyy myös suomen murteissa.

13) Sananloppuisen *k:n* kadon paikalla loppukahdennusta ei esiinny (ks. Kettunen 1960: 6–7), esim. Kj *anda tulob* 'tulkoon', veps. *anda kät'* 'anna kättä', aun. *anna mengäh iče* 'menköön itse', karjE *anna šiitä tul'is hüvä* 'tulkoon siitä hyvä', vrt. karjP *ei kuulukkana* 'ei kuulukaan', *vuotappa* 'odotapa'; ink., suom. Sav *allaappäin* (< **alahak-*) 'alaspäin' (Itkonen 1993, 1994).

14) Lyydin ja vepsän tapaan myös murteittain karjE:ssa ja aunuksessa sananloppuinen *t* on soinnillistunut (ks. Ojansuu 1918: 15), esim. Kj *l'ühüd*, lyydP *lühüd* ~ *l'ühüd*, K (Ph) *lühüd*; veps. *l'ühud* ~ *l'ühüd*; aun. Smj, NR *lühüd*; karjE (Tunk, Ilom, Suoj) *l'ühüd* 'lyhyt' (KKS), vrt. karjP *lühüt*. Loppu-*d*:llisiä muotoja tavataan tämän lisäksi pohjois- ja eteläkarjalan siirtymämurteissa, esim. Jysk *jo nüd on aika ažeutuo* 'jo nyt on aika ruveta nukkumaan', *aitavarvad* 'salmipaikkoihin pystytetty rysän aita', *n'enäšulad* 'sieraimet' (KKS); Usm *vel'l'ed* (~ *vel'l'et*) 'veljet' (KKN III s. 97), *mer'oožad* 'rysät' (NKK s. 135), vrt. Pt *midä nüd miula roodoo* 'mitä nyt minun on tehtävä?' (KKN III s. 43). Keski- ja etelävepsälle ominaista loppu-*d:n* palataalistumista lyydissä ja eteläkarjalassa ei esiinny, vrt. vepsK (Sim) *l'äks'id* 'lähdit', (No) *homaičežiid*; E *and'ood*, *joižiid* (Tunkelo 1946: 119–120), vrt. Kj *anduud*, karjE *annoid* ~ *annoit*.

15) Virtarannan mukaan pohjoiskarjalassa ja eteläkarjalaisten murteiden pohjoisryhmässä sanansisäinen *s* (*z*) on säilynyt vain *i:n* jäljessä (1946: 6–7). Päinvastoin kuin lyydissä, suhusibilantti ei esiinny lyhyen *i:n*, pitkän *ii:n* tai *i*-loppuisen diftongin jäljessä, jossa varsinaiskarjalassa tavataan terävä sibilantti, esim. *maistua*, *paissa*, *istuo*, *valmis*, vrt. *piäššä*, *ihaštuu*, *opaštuu* (Zaikov 2013: 38–40). Silti mm. pohjois- ja eteläkarjalan siirtymämurteissa, joille ovat ominaisia soinnittomat ja soinnilliset sibilantit (Virtaranta 1972: 9–10, 1975: 410–411), tavataan *i:n* jäljessä *š*:llisiä ja *ž*:llisiä muotoja, esim. Jysk *n'iška* 'niska' (KKS III s. 505), Usm *ištuih* 'istuutui' (KKN III s. 96–97, KKS II s. 234), Jysk *ižändä* 'isäntä' (KKS I s. 463). Kyseiset tapaukset ovat yhdistettävissä lyydin *s > š* ja *z > ž*-kehitykseen (vrt. Kj *n'išk*, *ištuihe(ze)*, *ižand*). Tällaisia muotoja on myös lyydin ja eteläkarjalan törmäyksestä syntyneessä Lohmojan murteessa, esim. *n'iška*, *raudaziä* 'rautaisia' (Turunen 1977: 182).

Tämän kehityksen jälkiä tavataan laajemmin eteläkarjalassa (ks. Virtaranta 1946: 9, 12–13, 15–17, 18–19, 23–29, 32–33), esim. karjE *laiska* ~ (Pt, Mnt, Suoj, Suist) *laiška*,

(Krp, Tunk, Prj, Tihv, Tv) *n'iska* ~ (Pt, Mnt, Tv, Rkj, Rep, Ilom, Suoj, Suist) *n'iška*; *izändä* ~ (Suoj, Suist) *izändä* (KKS III s. 7, 505; I s. 463), vrt. Kj *laš̄k*, *n'iš̄k*, *izand*; karjP *laiska*, *n'iska* ~ *niska*, *isäntä*. Huomattakoon, että etenkin *-isk-* > *-iš̄k-* -muutos on edustettuna sekä lyydinpuoleisissa Paateneen ja Mäntyselän murteissa että Tverissä. Paateneessa ja Mäntyselässä sekä mm. Suojärvellä esiintyy ž:llisessä muodossa vepsäläis-lyydiläis-aunukselainen lekseemi *n'izu* 'vehnä', joka näyttää š:llisenä lainautuneet eteläkarjalasta edelleen pohjoiskarjalaan: Uht *n'išuin'i* 'nisuinen, *vehnä-*', *n'išuleipä* (harv.) 'vehnäleipä' (KKS III s. 506–507).

16) *z* karjala-aunuksen *h*:n asemesta esiintyy mm. Kuujärven muodossa *mez'iaan'e* 'mehiläinen (Apis mellifica)' (< **mesijäinen*; Tunkelo 1946: 485), jonka vastineita esiintyy pohjoislyydissä (ks. Turunen 1946: 321), esim. Kn *mez'iaine* ~ *meziain'e* 'mehiläinen, kimalainen' (LMS s. 234), ja vepsässä: vepsÄ *mez'd'ein'e* ~ *mez'd'äin'e*, K *mezjein'e* ~ *mezjäin'e* ~ *mez'g'ein'e* ~ *mez'g'äin'e*, E *mez'jaan'e* ~ *mez'iaan'e* 'mehiläinen' (Tunkelo 1946: 483–486; Turunen 1946: 321, 325; VVS). Vepsän vastineissa tapahtui *-zij-* > *-zj-* (> vepsÄ *-z'd'-*) -kehitys, josta Turunen mainitsee myös Kuujärven rinnakkaismuodon *mez'd'aan'e* (1946: 321, 325), vrt. Kj *mez'jaine* (LMS s. 234).

Pohjoislyydin murrealueella tällaisia sisäheittoisia muotoja tavataan lähinnä vain Possin kylän toisinoissa: B *meziain'e* ~ *mezijäin'e* ~ *mežjain(e)* (LMS s. 234, ks. myös Turunen 1946: 321). Tämä viittaa siihen, että kyseinen tapaus on ulottunut eteläkarjalan Paateneen murteeseen lyydistä eikä äänisvepsästä, jossa sisäheittoinen muoto *mez'd'ein'e* ~ *mez'd'äin'e* on yleistynyt: (Pt) *meziäne* 'mehiläinen (Apis mellifera)' (KKS III s. 294), vrt. karjE (Rkj), P *meheläin'i* 'mehiläinen (Apis mellifica); kimalainen (Bombus)' (KKS).

17) Kuujärvellä tavataan illatiivin ja pass. indikatiivin pikapuhemuotoja, joissa frikatiivi (*h* tai *z*) on kadonnut lyhyen vokaalin jäljessä, esim. (illat.) *d'al'gmääžee čuasuusaa* 'viimeiseen hetkeen saakka', (pass. ind. prees.) *sandaa* (~ *sandaze* ~ *sandahe* ~ *sandaha*), (pass. ind. imperf.) *san'd'ii* ~ *sand'ii* (~ *san'd'ihe* ~ *sand'ihe*).

Frikatiivin katoaminen on edennyt pitkälle pohjoislyydissä, esim. lyydP (illat.) *aigaa*, *loppuu*, *d'algee*, *per't'ii*, *šüömää*, *kündämää*; (pass. ind.) *otetaa*, *käüdää*, *tuod'ii*, *kävelt'ii* (ks. Turunen 1946: 249–260); (poss. suff.) *edellee* 'edelleen, eteenpäin' (~ N *edelle(h)*), *d'ärgillee* 'takaisin' (LMS s. 44–45). Paitsi *i*-vartalosisissa muodoissa pohjoislyydissä yleisesti käytetään diftongillisia variantteja, esim. lyydP *aigai*, *loppui*, *küläi*, *d'algei*, *venehei*, *andamai*; *antau*, *otetau*, *käüdäu*, *tuodau* ~ (N, Lk) *tuodai*, *käveltai*; *edellei*. Pohjoislyydistä frikatiivittomat muodot ulottuvat Lohmojaan ja keskilyydin Viitanaan. Niitä tavataan myös Kuujärven pohjoispuolella puhutussa Kaskanen murteessa (ks. lukua 5.3.1.2. Kuujärvi ja muu lyydi: konsonantit).

Samoin lyydinpuoleisessa eteläkarjalassa sekä Sisä-Venäjällä etenkin Tihvinän murteessa (ks. Rjagojev 1977: 19–20, Zaikov 2000: 86–87) *h*:n asemesta esiintyy vokaalipidentymä, esim. Pt *pert't'ii*, *päččii*, *keit't'ämää* (NKK s. 169); *d'algee*, *kävellä*, *käveld'ii*; *d'ärellää*, *iellä* (~ *ielleh*, KKS) / Tihv *jälgee(h)* (KKS) ~ (vihmazen) *jälgee* (NKK s. 227); *robehee*, *gul'aimaa*, *tullaa*, *oldii*, *kučuttii* (mts. 227); *kirruttaa*, *tuldii* (mts. 226); *eez'ist'ää* (Rjagojev 1977: 162), vrt. karjE *tullah*, *ielläh* ~ *ielleh*; (Rep) *jälgeh*, *perttih*, *järelläh*; P *tullah*, *jälkeh*, *pirttih* ~ *perttih*, *ielläh* (KKS). Rjagojevin (1977:

19–21) mukaan Tihvinässä tällaiset muodot esiintyvät *h*:ttomien ohella, mutta ne edustavat kahta erilaista kehityskulkua, joista vain toinen – siinä *h* on säilynyt – oli ”aito karjalainen”: *meččää, annettii, juogaa* : *meččäh, annettih, juogah*. Näin Tihvinän murteessa on syntynyt mm. kaksi illatiivin päätettä (mts. 62–63).

Pitkävokaalisia muotoja käytetään *h*:llisten ohella myös Tverin karjalassa, esim. *gos’i’imaa* ~ *gos’i’imah*, *loppietaa* ~ *loppietah* (NKK s. 237). Mäntyselässä vokaalipidentymän ohella voi esiintyä pohjoislyydille ominaisia *u*-päätteisiä pass. preesensin muotoja, esim. Mnt *tullaa, lähetää* : *pannau, keitetau* (Zaikov 2000: 86–87). *h*:ttomia rinnakkaismuotoja tavataan lisäksi lyydinpuoleisen eteläkarjalan pohjoispuolella puhutuissa siirtymämurteissa (ks. mts. 86), esim. Usm (illat.) *tabaa* (~ *tabah* ~ *tapah*), *školaa, kävel’emää*; (pass. ind.) *kačotaa, oldii, püüvettii*; (poss. suff.) *mind’ää* ’minkä takia’, vrt. (*rupiemma*) *bräl’l’äimäh, opašuttih, iel’l’äh* (NKK s. 134–137).

Kyseessä on pohjoislyyidin ja sen pohjoispuolella puhutun varsinaiskarjalan yhteinen kehitys, jonka jäljet ovat vieneet mukanaan Sisä-Venäjälle siirtyneet karjalaiset. Tämä on ilmeisesti alkanut lyydissä (myös Zaikov 2000: 86), jossa pääpainottomien *i*-loppuisten diftongien monoftongiutumisen myötä on kehittynyt tendenssi pitkävokaalistumiseen: Koill nom. *reboo* >> illat. *kegoho* > *kegoo* (> *kegoi*) (vrt. Rjagojev 1977: 20–21).

5.3.3.2.3. Kuujärvi ja eteläkarjala: muoto-opillisia yhtäläisyyksiä

1) Yksitavuiseen vartaloon Kuujärvellä ja muualla lyydissä (ks. Turunen 1946: 244, 247) liittyy illatiivin päätte *-hV*, joka esiintyy myös lyydiläisalueen pohjoispuolella puhutun eteläkarjalan murteissa, esim. Tunk *šuohe* ’suohon’, Mnt *suuhu* ’suuhun’ (KKS). Tihvinän murteessa on tapauksittain säilynyt vanha illatiivin *-hen*-päätte, jota *h*-päätteen ohella tavataan lyydin tapaan diftongin jäljessä monikossa (ks. Rjagojev 1977: 62–63), esim. *padoihen* ’patoihin’ (~ *losn’ijoih* ’kiiltäviin’), vrt. Kj *paduohe*, lyydP (Hj) *kanduoihe* ’kantoihin’ (Virtaranta 1986: 19).

2) Pääpainottoman tavun jäljessä ja kauempana sanassa illatiivin ja pass. indikatiivin päätteinä sekä 3. persoonan possessiivisuffiksina lyydinpuoleisessa eteläkarjalassa, Sisä-Venäjän karjalaismurteissa ja siirtymämurteissa käytetään pohjoislyyidin tapaan vokaalipidentymää (ks. edellistä lukua).

3) Eteläkarjalassa mm. adverbeissa on jälkiä *-lle*-allatiivista, jonka asemesta pohjoiskarjalassa yleisesti käytetään *-lla*-päätteistä adessiivi-allatiivia (Larjavaara 1986b: 413, 419; Virtaranta 1972: 22, Zaikov 2013: 96–98), esim. karjE (Rep, Prj, Suoj, Krp, Suist, Impil, Pt, Tv) *ielleh* (KKS) ’edelleen, eteenpäin’, vrt. karjP, E (Tunk, Rkj, Ilom) *ielläh*, (Pt) *iellää* / Kj *edel’eze*, lyydP *edellei* ~ *edellee* ~ (N) *edelle(h)*, K (Ph) *edelleh* (LMS s. 44–45); veps. *edeleze*, aun. *ielleh* (ks. lisää esimerkkejä luvussa 5.3.3.1. Kuujärvi ja pohjoiskarjala).

Lyydin ja vepsän tapaista varsinaista *-le*-päätteistä allatiivia käytetään satunnaisesti mm. Tihvinän murteessa, esim. *venčale l’ähtöö* ’vihille lähtee’ (Rjagojev 1977: 63, Larjavaara 1986b: 419).

4) Lyydin, aunuksen sekä äänis- ja keskivepsän (ks. Grünthal 2003: 168) *-nke*-päätteisen komitatiivin vastine esiintyy Sisä-Venäjän karjalaismurteissa – Tverissä, Tihvinässä ja Valdaissa, esim. Tihv *hänenke* ’hänen kanssaan’ (ks. KKS II s. 131). Lyydin ja Sisä-Venäjän karjalaismurteiden lukuisat yhtäläisyydet viittaavat siihen, että kyseessä voi olla sama kehitys. Komitatiiviin kuuluva *ke*-aines lyydin, vepsän ja aunuksen taholla palautuu Kuujärvellä säilyneeseen postpositioon *kerd*, esim. *hänen kerd* ’hänen kanssaan’ (ks. lukua 5.3.1.2. Kuujärvi ja muu lyydi: konsonantit). Tästä poiketen pohjoiskarjalassa käytetään monikollista *-neh*-komitatiivia sekä gen. + postp. *kerä* ’kanssa’ -rakennetta, esim. *poikineh* ’poikineen’, *kenen kerä* ’kenen kanssa’ (Zaikov 2013: 75–76, 101).

Aiemmin Kettunen (1960: 46–47) yritti selittää karjala-anuksen *-nke*-komitatiivia sekä gen. + postp. *kerä* ’kanssa’ -konstruktiota vepsästä, jolle on toisaalta ominainen *-dme*-prolatiivi-komitatiivi (ks. Grünthal 2003: 168). *-nke*-komitatiivin kehityksen keskus sijoittuu kuitenkin lyydiin.

5) Tverinkarjalassa käytetään approksimatiivia (ks. edellistä lukua sekä lukua 5.3.1.1. Kuujärvi ja muu lyydi: vokaalit).

6) Tverin ja Tihvinän murteissa karitiiviadjektiivien vokaalivartaloiset analogiamuodot esiintyvät vanhojen konsonantivartaloisten asemesta, esim. Tv *ožattama* ~ *ožattoma* (~ *ožatoin* ~ *ožatoi*) ’onneton’, Tihv *hujjottama* ’häpeämätön’, vrt. karjE (Rkj) *ožatoin*, P *ošatoin*; karjE, P *hujjotoin* (KKS). Sama ilmiö tavataan lyydin ja aunuksen karitiiviadjektiivien vokaalivartaloisessa yks. partitiivissa, jota käytetään murteittain myös vepsässä (ks. lukua 5.3.3.3. Kuujärvi ja aunus).

7) Lyydin pohjoispuolella puhutuissa eteläkarjalan murteissa verbitaivutuksessa esiintyy lyydin tapaisia akt. 2. partisiipin muotoja, esim. Tunk (*en*) *voinu*, *šüönü* (KKS); Pt (*ei*) *roinnu* (~ *voinut*); Jnk (*ed*) *ottanu*, (*lienöv*) *ajanu* (Ojansuu 1918: 15, Turunen 1946: 107), vrt. Kj *voinu*, *s’üönü*, *rod’inu*, *otnu*, *ajanu*; karjP (*en*, *olen*, *olin*) *voinun*, *šüönün*, *juottan*, *antan*, *tietän* (Zaikov 1993: 46, 2013: 161, 204). Tällaisia *U*-loppuisia partisiippimuotoja käytetään yleisesti lyydissä ja äänisvepsässä (ks. Turunen 1946: 106–107; Tunkelo 1946: 125–126; Virtaranta 1972: 23–24, 1975: 413).

8) Lyydissä yleisen refleksiivitunnuksen ominaisuudessa esiintyy morfeemi *ze* ~ *že*, jonka funktionaalinen ja äänteellinen vastine tavataan eteläkarjalan Paateneen murteessa (ks. Tunkelo 1924b: 28–29, Suhonen 1974: 9–11), esim. akt. ind. prees. yks. 1. p. *kumardelia/mmaže*, mon. 2. p. *-ttaže*; imperf. yks. 1. p. *kumardeli/mmaže*, 2. p. *-ttaže* / akt. pot. prees. yks. ja mon. 1. p. *pesse/mmäže*, 2. p. *-ttäže*, vrt. Kj *peze/muože*, *-tuožebad*; *pez’ii/muože*, *-tuože* / *pezn’e/muože(bad)*, *-tuože(bad)* (Genetz 1880: 235; Tunkelo 1924a: 353–355, 1924b: 28). Tällaisten muotojen vastineita esiintyy myös pohjoislyydissä, joka on muutoin siirtynyt johdinparadigmatyyppiin, esim. akt. ind. imperf. 1. p. N *kummaržiimoize*; N, Pl *ištuimoiz/ze* ~ *-že* (LMS s. 169, 91, ks. myös Suhonen 1974: 11, Koivisto 1993: 190).

Rakenteellisesti ja funktionaalisesti lyydin ja Paateneen *že*-muotoja vastaa *čče*-morfeemi, joka esiintyy Sisä-Venäjän karjalaismurteissa ja ulottuu Suikujärven ja Repolan eteläkarjalaismurteista pohjoiskarjalan itäiselle puolelle (ks. lukua 5.3.3.1. Kuujärvi

ja pohjoiskarjala). Lisää eteläkarjalan ja lyydin yhtäläisyyksiä refleksiiviverbien alalta käsittelen seuraavassa luvussa, joka kertoo lyydin suhteesta aunukseseen.

5.3.3.3. Kuujärvi ja aunus

5.3.3.3.1. Kuujärvi ja aunus: vokaalit

1) Kaksitavuisten nominien muodoissa, joissa ensitavu on pitkä (diftingin tai pitkän vokaalin sisältävä tai konsonanttiin päättyvä), sananloppuisen *a* ~ *ä*:n asemesta aunuksessa esiintyy *u* ~ *ü* (Stroitsankonnussa *o* ~ *ö*; Virtaranta 1972: 19–21, 1975: 412–413) ja Kuujärvellä, pohjoislyydissä ja vepsässä vokaalin kato (ks. Turunen 1950: 154–157, Tunkelo 1946: 755–757; Kettunen 1960: 16–17, 41), esim. aun. *koiru* 'koira', *vihmu* (~ Sk *vihmo*) 'vesisade', *lehmü* 'lehmä', vrt. Kj, lyydP, veps. *koir*, *vihm*, *l'ehm* ~ *lehm*; karj. *koira*, *vihma*, *lehmä*. Lisäksi Stroitsankonnussa tapauksittain tavataan loppuheittoisia muotoja, esim. Sk *äj* (NKK s. 323–348) 'paljon', vrt. Kj *äi*, lyydP *äi* ~ *äj*, K *äi* ~ *äj* ~ *äije*; aun. *äjü*. Aunuksen tapaisia *U*-loppuisia muotoja on taas Saavan Prääsän lyydiläismurteessa (Turunen 1950: 160), esim. *äjü*.

Aunuksen sananloppuisten vokaalien Virtaranta on selittänyt kehittyneen redusoituneista äänteistä, joita edustavat keskilyydin loppu-*e*:lliset muodot (1972: 21, 1975: 413, ks. myös Bubrih 1947a: 122–123; Kettunen 1960: 17, 24; Itkonen 1971: 172–173, vrt. Turunen 1950: 158–160), esim. lyydK *koire*, *vihme*, *lehme*. Sananloppuisten *a*:n ja *ä*:n redusoitumisen, joka edustuu lyydissä, aunuksessa ja vepsässä, Bubrih (mts. 123) on sijoittanut tapahtuneeksi ensimmäiselle vuosituhannele. Tällainen ajoitus sopii muinaisvenäjän redusoituneiden vokaalien katoamiseen, joka alkoi Pohjois-Venäjällä 1100-luvun alussa (Kiparsky 1956: 75). Siellä redusoituneita vokaaleja esiintyi murteittain vielä 1200-luvulla (Ivanov 1959: 65). Siispä itämerensuomalaisen kehityksen malliksi voi ajatella muinaisvenäläisten vokaalien reduktion.

Stroitsankonnun *o* ~ *ö*-loppuiset muodot (esim. *vihmo*) palautuvat samoihin reduktiovokaaleihin (Virtaranta 1972: 20–21, 1975: 412–413, ks. myös Itkonen 1971: 173). Samantapainen kehitys on myös tapahtunut kaakkoisaunuksen yks. 1. ja 2. persoonan pronominiin allatiivimuodoissa *millo* ja *sillo* (esim. *midä vai sillo pidäv, kaikkie hüviä minä sillo luajin* (Makarov 1990: 337) 'teen sinulle kaikkea hyvää, mitä vain tarvitset'), jotka ovat selitettävissä lyydin *e*:llisistä muodoista: aun. Kaakk *millo* < *mille* << **millei(n)*, vrt. lyydP (Mun, Suj) *mille*, *šille* ~ *sille*.

Koska aunuksen *U* ~ *O*-loppuiset muodot ovat hyvin selitettävissä keskilyydin avulla, niiden selitystä ei tarvitse hakea kaukaa vepsän loppuheittoon vedoten (vrt. Itkonen 1971: 172–173). Vaikka lyydin ja vepsän loppuheitot ovat läheistä perua, vokaalin kato esiintyy lyydissä tapauskohtaisesti johdonmukaisemmin kuin vepsässä, esim. Kj *kiäg* (Bogdanov 1946) 'kahva, kädensija', vrt. vepsÄ *käg'a* ~ *käg'ä* (VVS) (vrt. aun. *kiägü*, karjE (*s*)*kiägä*); Kj *kuar* 'lahti', vrt. vepsK *kara* (VVS) (vrt. lyydK (Ph) *kuare*).

Kuujärven Ylitsissä loppuheittoisten muotojen ohella on havaittu aunuksen tapaisia *u*-loppuisia rinnakkaismuotoja numeraalien taivutuksessa (ks. myös Turunen 1946: 36), esim. *viiškoumattuküment* (~ *viiškoumatküment*) '25', *üksn'el'l'attuküment* (~ *üksn'el'l'atküment*) '31', *ükskoumattoštuküment* (~ *ükskoumattoštüküment*) '121', *kakskoumattoštuküment* (~ *kakskoumattoštüküment*) '122'. Tätä poikkeusta on kuitenkin

vaikeaa selittää pelkäksi aunuksen lainaksi tai vaikutukseksi. Pikemminkin kyseessä on loppuheittoa edeltäneen redusoituneen vokaalin jälki. *u*-loppuisia muotoja on tavattu kauempanakin aunuksen ja lyydin välisestä rajasta mm. Järventakuisen murteessa, esim. (yks. part.) *vettu, vuottu, kuudu* (Turunen 1946: 40).

2) Edellä kuvattua edustusta aunuksessa ja myös keskilydyissä esiintyy Kuujärven tapaan useampitavuisien sanojen lopussa (ks. mm. Turunen 1950: 155–157, Markianova 2002: 31–32), esim. aun. *ižändü ~ ižändü* 'isäntä', *kuldastu ~ kuldaštu* 'kultaista'; lyydK *ižände ~ ižande, kuldašte (~ kuldašt ~ kuldast)*, vrt. Kj, lyydP, veps. *ižand, kuldašt*. Sama koskee myös Suomessa puhutun eteläkarjalain aunuksenvaiikutteisia yks. partiitivin *kuldasto aigua* 'kulta-aikaa', *parembaisto* 'parempaa (dem.)', *argehisto* 'arki(ruokaa)'-tapaisia muotoja, joita tavataan Suojärven teksteissä (Koukkunen 1984: 19, 35). Suojärven teksteissä tavataan sidevokaali *e*, joka on ilmeisesti kehittynyt redusoituneesta *A*:sta inessiivi-elatiivin päätteessä (vrt. Kettunen 1960: 17), esim. iness.-elat. *muamoises* (Tuovinen 2015: 17) 'äidissäsi, äidistäsi' < *-ssa (+ poss. suff. * -si), vrt. *muamois* 'äidissä, äidistä'.

Useimmat aunuksen ja keskilydyinkin useampitavuiset yks. nominatiivin muodot ovat silti Kuujärven ja pohjoislyydin tapaisia ja sisältävät loppuvokaalin kadon, esim. aun. (*ie*-vartalo) *kondii (kondie-)* 'kontio, karhu', pohjoisaun. *haldii ~ hardii (haldie- ~ hardie-)* 'myt. haltija, suojelushenki, onni, voima; valta', *kuolii (kuolie-)* / (*jA*-vartalo) *opastai, opastui, ongittai* / (*nA*-vartalo) *ikkun, murgin* 'päivällinen', *Iivan* / (*lA*-vartalo) *kattil, madal, riehtil, Miik(k)ul* / (*ra*-vartalo) *hattar* 'jalkarätti' / (*mA*-vartalo) *kuudam (kuudama-), suurim* jne. Vrt. Kj, lyydP, K *kond'ii, ikkun*; lyydP *halgii (halgia-)* 'haltia' (LMS s. 60); vepsÄ *kond'ii, ikkun*; K *kon'd'i, ikun*; E *kond'ii, ikun*.

Aunuksen (sekä samalla lyydin ja vepsän) sananloppuisten *a:n* ja *ä:n* kehityksen kulkua selvitti Bubrih (1947a: 122–123), jonka mukaan näissä kielimuodoissa loppuheitto on alkanut lyhyen avotavun edellä kolmitavuisissa muodoissa. Tällaisissa muodoissa aunuksessa, kuten lyydissä ja vepsässä, loppuvokaali on kadonnut, esim. aun. *ikkun* 'ikkuna', *korgei* 'korkea', vrt. Kj, lyydP, vepsÄ *ikkun, korged*; lyydK *ikkun, korgei ~ korged*. Sen asemesta lyhyen avotavun edellä kaksitavuisissa muodoissa loppuvokaali on säilynyt, esim. aun. *kala* 'kala', *kezä* 'kesä', vrt. lyyd. *kala, keza ~ kezä*; veps. *kala, keza*.

Myöhemmin tämä kehitys ulottui sellaisiin muotoihin, joissa edellinen tavu on ollut umpitavu tai on sisältänyt pitkän vokaaliaineksen (mts. 122). Näissä muodoissa tapahtui loppuvokaalin reduktio, joka on johtanut Kuujärven lyydissä, pohjoislyydyissä ja vepsässä loppuheittoon, mutta keskilydyissä *e*-loppuisiin ja aunuksen *U*-loppuisiin muotoihin, esim. Kj, lyydP, veps. *vihm, kuldašt*; lyydK *vihme, kuldašte*; aun. *vihmu, kuldastu ~ kuldaštu*. Tällöin Stroitsankonnun ja Suojärven *O*:lliset muodot (Sk *vihmo*, Suoj *kuldasto*) näyttävät edustavan keskilyydyin *e*:stä aunuksen *U*:hun johtavan kehityssarjan välivaihetta.

Loppu-*a:n* ja -*ä:n* kehitys on Bubrihin (mts. 122–123) mukaan alkanut ennen loppu-*k:n* ja ennen osittaista loppu-*n:n* katoamista sekä ennen *i*-loppuisen diftongin jälki-komponentin katoamista sibilantin edellä, esim. aun. *kuldazed* 'kultaiset', vrt. *kalažu* 'kalaisa'. Viimeksi mainitussa tapauksessa loppu-*u:n* kehitys on näet edellyttänyt pitkää eli diftongin sisältävää edellistä tavua, vrt. suom. *kalaisa*.

3) Lyydille ominainen pääpainollisen tavun diftongien *ua* : *ää* -suhde esiintyy kaakkois-aunuksessa (etenkin Nekkula-Riipuskalassa) ja Salmilla (Leskinen 1933: 12, 15, 17) (ks. esimerkkejä luvussa 5.3.3.1 Kuujärvi ja pohjoiskarjala). Stroitsankonnun takavokaalinen diftongi *ia*, jota tavataan myös Tverissä ja Valdaissa, palautuu lyydille ominaiseen *ua*-diftongiin (ks. Virtaranta 1972: 12–13, 1975: 411; Itkonen 1971: 174). Muualla aunuksessa ko. suhteen varianttina on yleensä karjalaissävyninen diftongipari *oa* : *eä* (ks. Leskinen 1933: 12, 16–17).

Viteleen murteessa ensitavussa esiintyvät lähes yksinomaan monoftongit *aa* ja *ää*, jotka tavataan *oa* : *eä* -diftongiparin ohella myös Tulemajärvellä (ks. Setälä 1899: 474; Bubrih 1932: 28, 1947a; Leskinen 1933: 14, 16, 51–56; Ahtia 1936: 8–9; Virtaranta 1967: 65–69, 1972: 13, 1975: 411; Zaikov 2000: 25. Näytteet: Leskinen 1933: 109–114, KKN II s. 18–35, KKS, NKK s. 298–311; KKR I s. 105–107, 272–274; Stepanova 1991: 140, 177–179 ym.). Huomattakoon, että Tulemajärveltä on merkitty muistiin myös *OO*:llisia muotoja, esim. *-loo ~ -löö* 'luo, luona', jotka palautuvat alkuperäiseen pitkään vokaaliin (Leskinen 1933: 57–59, Nissilä 1947: 16). Sama suffiksoitunut postpositio esiintyy pitkävokaalisena Viteleessä, esim. *tul'i hänel'l'öö* (Virtaranta 1967: 66) Tulemajärven kuntaan kuuluvassa Kolatselän kylässä pitkän *aa*:n parina esiintyy pitkä *ee*, esim. *maa* : *pee* (Makarov 1969: 16, 21, 105, ks. myös Zaikov 2000: 25). Aunuksessa pitkien vokaalien ydinalue sijoittuu Viteleen kuntaan, josta se näyttää ulottuvan eri suuntiin naapurissa puhuttuihin aunukselaimurteisiin, näytteiden perusteella mm. Vieljärven Kinnermäkeen (ks. KKR I s. 101–104). *ua*:llisia ja *aa*:llisia rinnakkaismuotoja on havaittu myös kaakkoisaunuksen kuuluvalla Kotkatjärvellä (Leskinen 1933: 12, 17).

Vaikka Vitele ja Tulemajärvi sijaitsevat vanhan Suomen rajan itäpuolella, niiden edustusta ei voi selittää mm. suomen vaikutuksesta, koska paria paikallismurretta lukuun ottamatta näiden kuntien Suomen-puoleisessa naapurissa, so. Salmin kunnassa, diftongillinen edustus on yleistä. Ainoastaan Tulemajärven ja Viteleen kuntien länsirajan takana sijaitsevien Salmin itäisten kylien paikallismurteissa ensitavun vokaalit ääntyivät pitkänä, esim. *maa ~ moo*, *pää ~ pee* (Leskinen 1933: 55–56, Pyöli 2014). Näihin kyliin, jotka sijaitsevat Salmin kunnan itäisellä rajavyöhykkeellä, pitkävokaalinen edustus näyttää silti ulottuneen idästä Viteleen ja Tulemajärven suunnalta. Aunuksenpuoleisissa eteläkarjalan murteissa pitkät *aa* ja *ää* esiintyvät Suistamon Loimolan kylässä. Niiden asemesta Suistamon Uuksujärvellä tavataan Paateneen edustuksen mukaiset pitkät *oo* ja *ee* (Leskinen 1933: 56). Setälän (1899: 474), ja Leskisen (1933: 51–56) mukaan kyseisissä aunuksen ja eteläkarjalan murteissa pitkät vokaalit ovat säilyneet kantasuomalaiselta ajalta.

Eräitä pitkän vokaalin esiintymistapauksia on tavattu myös lyydissä, esim. Lm *d'äänhalgelmus* 'railo'. Vaikka kyseistä tapausta on yritetty selittää tulemajärveläiseksi lainaksi (Turunen 1950: 19), ei sen voi sinänsä kuvitella kulkeutuneen Tulemajärveltä saakka. Tapaus on näet merkitty keskilyydin Lismillä, jonka erottaa Tulemajärvestä laajahko Vieljärven alue, jossa yleensä tavataan diftongillista edustusta (ks. Leskinen 1933: 12). Naapurissa sijaitsevilta Vieljärveltä ja Munjärven aunuksenkieliseltä puoliskolta Lismin ja Possinkylän lyydiläiset näyttävät juuri lainanneen oman *ua* ja *ää* -diftongiparinsa rinnalle *oa* ja *eä* -parin (ks. Turunen 1950: 17–18, 31), esim. Lm *hoabe* (~ *huabe*), B *hoab* (~ *huab*), vrt. Vl_j, LMun *hoabu* (ks. KKS). Myös sanastollisesti kyseinen yhdyssana vaikuttaa omaperäiseltä, vrt. aun. (Vl_j, Vt) *hallelmus*, (Sm_j, NR) *hallelmuz*.

Pitkä vokaali on voinut jäädä tämän yhdyssanan määräiteosaan lekseemin semanttisesti eriydyttyä 'jäätä' tarkoittavasta kantasanasta (lyydK *d'ia*) ja säilyä leksikaalisena yksittäistapauksena.

4) Lyydin tapaan aunuksessa on tapahtunut epäodotuksenmukaista diftongiutumista (ks. Leskinen 1933: 53, 57; Turunen 1946: 81, 1950: 1–2, 15–17; Kettunen 1960: 25–26), jonka ohella Viteleen ja Tulemajärven murteissa tavataan myös pitkävokaalisia muotoja (ks. KKS), esim. NR *muarju*, Vt *maard'u* (~ *mard'u*), Tmj *maarju* (~ *marju*), vrt. Kj *muar'*, karjP *marja* / Sl *tiähti*, Tmj *teähti*, Smj *teähti* ~ *tiähti* (~ *tähti*), Vlj *teähti* ~ *tiähti*, Vt *täähti*, NR *tiähti*, vrt. Kj *t'iaht'*, karjP *tähti*. Kyseiseen esimerkistöön kuuluva Vieljärven diftongin *iä*:llinen rinnakkaismuoto on voinut lainautua mm. naapurissa puhutusta keskilyydistä, vrt. Vlj *peä* : *moa*.

5) Tapauksittain pitkän konsonanttiaineksen edellä Kuujärvellä, koko lyydissä ja aunuksessa (ks. Ojansuu 1918: 99–100; Leskinen 1933: 52–61, 1963: 13; Turunen 1950: 20–31; Itkonen 1971: 154, 174–175), odotuksenmukaisten diftongien asemesta esiintyy lyhyitä vokaaleja, esim. Kj *ald*, *ardeh*, *vate*, *pühkta* ~ *pühhta*; aun. *aldo*, *arreh*, *vate*, *pühkie*. Karjalasta poikkeava aunuksen sekä keski- ja pohjoislyydin *l*:tön adverbimuoto *vie* 'vielä' näyttää kehittyneen Kuujärven tapaisesta lyhytvokaalisesta muodosta *ve* (< **veel* < **veelä*), jotka eivät ole ominaisia vepsälle, vrt. vepsÄ *v'el*, K *vol*, kk. *völ*, E *veu*; karjP *vielä*.

6) Pääpainottomassa tavussa aunuksen Viteleen murteessa *Ai*-diftongin asemesta esiintyy Kuujärvelle ominainen pitkä vokaali (ks. KKS), esim. Vt *saraa* (~ *sarai*) 'tanhuan ylinen, saraja': *tanhut on saraan al*, vrt. Kj *saraa* : *saraan*, Smj *sarai* : *sarai* ~ *saroi* / Vt yks. part. *veräädy* 'ulko-ovi', vrt. Kj *veraad*, Smj *vereädy*.

7) Stroitsankonnussa edustuu *Oi* >> *OU* > *UU* > *Ui* -kehityssarja, joka on ominainen Kuujärven lyydille, esim. *mužikuole* 'miehille', *ei vuu* 'ei voi', *n'ügüö* ~ *n'ügüü* ~ *n'ügöi* 'nyt', *üölüöl* 'öillä', *riaduin* 'raadoin, tein työtä' (NKK s. 323–348; ks. lukua 5.3.1.1. Kuujärvi ja muu lyydi: vokaalit).

8) Alkuperäisen *i*-loppuisen diftongin ja yksinäisvokaalin suhteet deminutiivisten *ne*-loppuisten johdosten paradigmoissa ovat edustettuina lyydissä ja vepsässä varsinaiskarjalasta poikkeavalla tavalla (ks. Kettunen 1960: 15–16). Niiden vertailu paljastaa, että aunuksen muodot (ks. Markianova 2002: 32) ovat syntyneet lyydiläis-vepsäläisen (-*Vine* : -*Vize*- : -*Všt(e)*) ja varsinaiskarjalaisen (-*Vni* : -*Vse*- : -*VistA*) rakennetyyppien törmäyksestä, jonka merkinä on aunuksen murteissa esiintyvä variaatio (-*Vine* : -*Vze*- ~ -*Vize*- : -*VstU*), esim.

- aun. *kuldaine* : *kuldazen* ~ (Kaakk) *kuldažen* ~ (Smj) *kuldaizen* : *kuldistu* ~ (Kaakk) *kuldaštu*; *heboine* : *hebozen* ~ (Kaakk) *hebožen* ~ (Smj) *heboizen* : *heboistu* ~ (Kaakk) *heboštu*, vrt.
- Kj, lyydP, K *kuldaan'e* ~ *kuldaine* : *kuldaažen* ~ *kuldaižen* : *kuldašti(e)*; *hebuo(i)n'e* : *hebuo(i)žen* : *hebošt(e)*;

- vepsE *kuudaan'e* : *kuudaažen* : *kuudašt*; *heboon'e* : *heboožen* : *hebošt*;
- karjE *kuldan'i* : *kuldazen* : *kuldaista*; *hebon'i* : *hebozen* : *hevoista*;
- karjP *kultan'i* : *kultasen* : *kultaista*; *hepon'i* : *heposen* : *hevoista*.

Näissä samoissa esimerkeissä näkyy mm. kaksivartaloisten nominien yksikön partitiivissa esiintyvä loppu-*U*, joka liittyy edellä käsiteltyyn aiheeseen aunuksen *U*-loppuisten ja loppuheittoisten nominimuotojen yhteydestä lyydiin, sekä muita aunuksen erikoisuuksia, joiden selitykset löytyvät lyydiläis-vepsäläiseltä taholta. Niitä esitetään tämän luvun lopussa (kohdat 9–11) ja seuraavan luvun alussa (kohdat 1–3).

9) Alkuaan *inen*-loppuisten nominijohdosten (ks. esimerkkejä kohdassa 8) yksikön partitiivin muodoissa *i*-loppuisten diftongin jälki-*i*:n on kadonnut samoin kuin yleensä *sk*- ja *st*-yhtymän edellä lyydissä ja vepsässä (ks. Turunen 1950: 35–37, 173–174; Tunkelo 1946: 587–588, 765–766; Bubrih 1947a: 121–122, 1948b: 45; Kettunen 1960: 5, 16, 42–43; Virtaranta 1972: 21, 1975: 413), esim. aun. *lašku* 'laiska', *muštan* 'muistan', vrt. Kj, lyydP, K *laš* ~ *-e*, *muštan* (LMS s. 193, 248); veps. *laš*k, *muštan* (Tunkelo 1946: 587–588); karj. *laiska*, *muissan* (KKS). Bubrihin mukaan tämä ja edelliset kehitykset ovat tapahtuneet 1300-luvun alkuun mennessä, mihin viittaa novgorodilaisten lainaama itämerensuomalainen sana *uškui* 'iso kuljetusvene' (1947a: 122).

10) Jälkitavujen *i*-loppuisten diftongin jälkikomponentti on säilynyt (mm. Kettunen 1940a: 295) alkuaan *inen*-loppuisten nominijohdosten yks. nominatiivissa koko aunuksessa ja lisäksi Säämäjärvellä ko. johdosten muissa vokaalivartaloisissa muodoissa (ks. esimerkkejä kohdassa 8). Tämä kehitys on edustettuna näkyvästi aunuksessa sananloppuissa muodoissa (ks. Bubrih 1948b: 45, Itkonen 1971: 165–166), esim. aun. *taloi* 'talo', vrt. Kj *taluo* ~ *taluu* (< *-oi*), karj. *talo*.

Aunuksessa myös Kuujärven ja Suojun lyydin tapaisen pitkän *ii*:n käyttö rajoittuu *inen*-loppuisten nominien yksikön nominatiivin muotoihin, joita tavataan kaakkoismurteissa sekä Viteleessä ja Tulemajärvellä, esim. aun. Kaakk *vedehiine* 'vetehinen', *kiviine* (~ *kiviže-*) 'kivinen'; Tmj *ved'ehiin(e)* 'vetehinen', Vt *ikkunpieliine* (~ *-pielize-*) '(ikkunan) pieli- eli raamilauta' (ks. Tunkelo 1938a: 13–14, Makarov 1990, KKS). Vertailemalla aunuksen *inen*-nominien diftongillista edustusta kyseisiin *ii*:llisiin muotoihin, joita aunuksessa tavataan vain murteittain, Tunkelo (1938a: 14) on tullut siihen johtopäätökseen, että aunuksen taivutuksen vokaalivartaloissa on tapahtunut alkuperäisen *i*-loppuisten diftongin ja pitkän *ii*:n lyheneminen: aun. *kuldaze-* < **kuldaiže-*, *vedehize-* < **vedehiize-*. Tällöin aunuksen ja samalla koko lyydin alkuperäinen kanta on ollut sama kuin Kuujärven ja Suojun lyydiläismurteissa, esim. Kj *kuldaaže-*, Suj *kuldaiže-* ~ *kuudaiže-* : Kj, Suj *vedehiize-*, vrt. yks. nom. Kj *kuldaan'e*, Suj *kuldaine* ~ *kuudaine* : Kj *vedehiin'e*, Suj *vedehiine*.

11) Vokaali *e* on säilynyt *-ne*-deminutiivijohdoksissa yks. nominatiivin muodoissa, jotka varsinaiskarjalassa ovat yleensä kehittyneet *i*:llisiksi (ks. Zaikov 1987: 71), esim. aun. *kuldaine*, vrt. karj. *kuldan'i* ~ *kultan'i* (lisää esimerkkejä kohdassa 8).

5.3.3.3.2. Kuujärvi ja aunus: konsonantit

1) Alkuaan *inen*-loppuisten nominien taivutusmuodoissa (ks. esimerkkejä edellisen luvun kohdassa 8) edustuu $s > š$, $z > ž$ *i:n* jäljessä -kehitys (mm. Kettunen 1960: 5, 20), jota tavataan koko aunuksen taholla mm. sanoissa *lašku*, *n'išku*, *n'izu* ja *ižändü* (~ *izändü*), vrt. Kj, lyydP, K *lašk(e)*, *n'išk(e)*, *n'izu*, *ižand(e)* ~ *ižänd(e)*; veps. *lašk*, *n'išk*, *n'izu*, *ižand*. Kaakkoisaunuksessa sibilanttien suhustumista esiintyy laajemmin (ks. Virtaranta 1946: 24–25, 1972: 19, 1975: 412), esim. *ištuttua* 'istuttaa', *lämmäžen* 'lämpimän', *naižed* 'naiset'. Tällaisia muotoja on mm. Grigori Makarovin kaakkoisaunuksen sanakirjassa (1990). Niitä on myös ensimmäisessä aunuksenkielissä kirjassa (ks. Perevod 1804), esim. *paišta* 'puhua', (s. 19b), *toižis* 'toisissa, toisista' (s. 22a) jne.

2) Alkuaan *inen*-loppuisten nominijohdosten esimerkistö (ks. edellisen luvun kohdassa 8) paljastaa aunuksen varhaisen kielipohjan, jolle ei ole ollut ominaista kvalitatiivinen astevaihtelu, esim. aun. *heboštu*, *poigastu*, vrt. karj. *hevoista*, *pojasta*. Aunuksen vanhaan astevaihteluttomaan kantaan viittaavat vahva- ja heikkoasteisten muotojen variaatio umpitavussa, varsinaiskarjalasta poikkeava edustus heikossa asteessa, aunukselle ja eteläkarjalalle ominainen *lg* : *ll*, *rg* : *rr* -astevaihtelu ym. aunuksen klusiilistoa koskevat erikoisuudet (ks. Turunen 1959: 390–393, Kettunen 1960: 7–9; Virtaranta 1972: 14–26, 1975: 411–413; Itkonen 1971: 155–165), esim. aun. Smj, NR *tagači* (~ Smj *toači*) 'taitse; puolesta' (KKS), vrt. Kj *tagaači*, karjE *tuačči* ~ (Suo)j *tagačči*, P (Kont) *toačči* (KKS) / aun. *velgu* : *vellat* ~ *velgat* (Perevod 1804: 6a; ks. lisää esimerkkejä luvussa 3.1.3. Vuoden 1804 katekismuksen käännökset), vrt. Kj *velg* : *velgad*, karjP *velka* : *velat*. Astevaihtelun rapistumista esiintyy silmänpistävästi mm. Stroitsankonnussa, esim. *minun igäs* 'minun iässä', *riaduın* 'raadoin, tein työtä', *anda* 'anna' (NKK s. 323–348), vrt. Kj *minun igas*, *ruaduon* ~ *ruaduın*, *anda*. Tällaisia klusiilisia muotoja on kulkeutunut jonkin verran myöskin aunuksen kirjakieleen, esim. *vedellä*, *vedeltü* (Markianova 1995: 48), vrt. Kj *vedel'ta*, *vedel'tud*; karjP *vejellä*, *vejeltü*.

3) Klusiilit ja sibilantit ovat soinnillistuneet soinnillisessa äänneympäristössä, mikä on ominaista paitsi lyydille myös vepsälle ja eteläkarjalalle (mm. Kettunen 1960: 3–5), esim. aun., karjE *kuldazen*, *hebozen*, vrt. karjP *kultasen*, *heposen* (ks. lisää vertailuesimerkkejä edellisen luvun kohdassa 8).

4) Edellisestä poiketen alkuaan **ltAk*-loppuisten frekventatiiviverbien konsonanttivartalosisissa muodoissa odotuksenmukaisen soinnillisen äänneen asemesta aunuksessa, samoin kuin Kuujärvellä ja äänisvepsässä, esiintyy soinnittomia klusiileja (ks. Genetz 1884: 166, Turunen 1946: 77–78, Tunkelo 1946: 62–65), esim. aun. *ajelta* (~ *ajella*), *käveltäh* (~ *kävelläh*), *rrijeltih*, *ommeltu*, *ommelkua* (Makarov 1990: 18, KKS; Markianova 1995: 8, 40), Kj *ajel'ta*, *kävel'taze*, *r'iidel't'ihe*, *ombel'tud*, *ombel'kat*; vepsÄ *aelta*, *ombeltud*, *ombelkat* (Tunkelo 1946: 63), vrt. karjE *ajella*, *kävelläh*, *ajeldih*, *ajeldu*, *ommelgua*.

5) Aunuksessa lyydin ja vepsän tapaista astevaihteluttomuutta esiintyy näkyvästi mm. seuraavissa muodoissa (ks. Itkonen 1971: 155; Virtaranta 1972: 14–26, 1975: 411–413):

- a. Toisen ja kolmannen tavun rajalla sekä kauempana sanassa esiintyneet yhtymät *nd*, *ld*, *rd* ja *mb* ovat astevaihteluttomia, esim. Kj *ižand* : *ižandan* 'isäntä', lyydP *ižänd* ~ *ižand* : *ižändän* ~ *ižandan*, K *ižände* ~ *ižande* : *ižändän* ~ *ižandan*; veps. *ižand* : *ižandan*, aun. *ižändü* : *ižändän*, vrt. karjE *izändä* : *izännän*, P *isäntä* : *isännän*.
- b. Varsinaiskarjalasta poiketen **ltAk*-loppuisten frekventatiiviverbien infinitiivi- ja passiivimuodoissa aunuksessa esiintyy vahva-asteinen klusiili, esim. aun. *ajelta* (~ *ajella*) 'ajella', *ommelta* (~ *ommella*) 'ommella', *käveltäh* (~ *kävelläh*), vrt. Kj *ajel'ta*, *ombel'ta*, *kävel'taze*; vepsÄ *aelta*, *ombelta*, *ombeltaze*; karjP, E *ajella*, *ommella*, *kävelläh*. 1. infinitiivin *t*:llisiä muotoja aunuksessa tavataan harvemmin, mutta ne ovat melko yleisiä kaakkoisaunukselaisissa murteissa (ks. Makarov 1990).
- c. Kahden soinnittoman konsonantin yhtymät *sk*, *hk*, *tk*, *st* ja *ht* ovat astevaihteluttomia kaikkialla sanassa (ks. Kettunen 1960: 8–9), esim. Kj, lyydP, veps. *matk* : *matkan* 'matka'; lyydK *matke* : *matkan*, aun. *matku* : *matkan*, vrt. karjE, P *matka* : *matan*.

6) Aunuksessa ja Kuujärvellä esiintyy vanhoista klusiilin ja muun konsonantin muodostamista yhtymistä analogian kautta kehittyneitä muotoja:

- a. Analoginen yksikön nominatiivin *ht*:llinen muoto sanassa *lahti*, minkä kehityksen vastineita on muualla lyydissä ja vepsässä (ks. Nissilä 1947: 19, Turunen 1946: 150, Tunkelo 1946: 95, LMS s. 190): Kj pn. *Mieklaht* 'Miekkalahti', *Mieklahtenkuar* 'Miekkalahdenlahti', aun. *lahti* (KKS III s. 13) < **laksi*, vrt. lyydP *laht* ~ *laht'*, K *laht* ~ *laht'i*; veps. *laht* ~ *-e*; karjE *lakši* ~ *laksi*, P *lakši* (mts. 13).
- b. Lekseemi *vaapsahainen* on Kuujärvellä, Suojun lyydissä sekä aunuksen kaakkoismurteissa ja Säämäjärvellä siirtynyt *ps*:llisistä *ks*:llisiin muotoihin: Kj *vuaksaan'e* ~ *vuaksahaine* (LMS s. 499) ~ *vuaksun'aan'e* ~ *vuaksujaan'e* 'kimalainen (Bombus)'; lyydP (Kn) *vuaksahaine*, (N) *vuokshahaine* (~ *vuopsahaine*) 'vaapsahainen, ampiainen (Vespidae)' (LMS s. 499); aun. Kaakk *vuokshahaine* ~ *vuoksajaine* 'kimalainen (Bombus)' (Makarov 1990: 442), Smj *vuokshain'e* 'vaapsahainen, ampiainen' (Turunen 1950: 18).

Kaikissa muissa lyydin murteissa ja vepsässä alkuperäinen *ps*-yhtymä on säilynyt alkuperäisellä kannalla. Kaakkoisaunukselaiset vastineet merkityksen ('kimalainen', ks. lukua 5.2. Sanasto) ja *jaine*-johtimen puolesta liittyvät kiinteästi Kuujärveen. Kyseessä voi kuitenkin olla vanha kehitys, koska *ks*:llisiä muotoja tavataan Tihvinän karjalassa ja mm. aunuksen Salmin vastineella on sama merkitys: Tihv *vuakšalan'e* 'ampiainen (Vespa vulgaris)' (KKS), Sl *vuapsahan'e* 'vaapsahainen, ampiainen, kimalainen' (Pohjanvalo 1947: 159), vrt. karjE (Ilom) *vuapšahaini* 'ampiainen (Vespa vulgaris)', P (Jysk) *vuapšahaini* 'ampiainen (Vespa vulgaris)' (KKS). Huomattakoon samalla, että poiketen vepsästä *v* alkuperäisen *ps*-yhtymän edellä lyydin yleisedustuksessa ja aunuksessa ei ole klusiilistunut, vrt. vepsK (P) *bapshain'e* 'ampiainen' (SVJ s. 41).

7) *i*-loppuisen diftongin edellä lyydissä, vepsässä ja aunuksessa esiintyy heikko aste (ks. Itkonen 1971: 165–166; Virtaranta 1972: 17, 1975: 412), esim.

- Kj *kukuo*, aun. *kukoi* 'kukko' < **kuḱ koi*, vrt. karj. *kukko*;
- Kj *l'ötuo*, aun. *lötöi* 'sammakko' < **lötöi*, vrt. karj. *löttö*;
- Kj *tapuo* 'pui', aun. *tapoi* 'tappoi' < **taḱpoi*, vrt. karj. *tappo*;
- Kj *mecuo*, aun. *mečoi* 'metso' < **meḱtoi*, vrt. karj. *meččo*.

8) Aunuksessa geminaatta on yleensä lyhentynyt 1. ja 2. tavun rajalla soinnillisen konsonantin jäljessä (ks. Itkonen 1971: 170; Markianova & Mensonen 2006: 23–24, 27, 53–55), esim. *verko* 'verkko' : *verkoh* 'verkkoon', *pert'i* 'pirtti' : *pert'ii* 'pirttiä', *maltau* ~ Vt *maltaa* '(hän) osaa', vrt. Kj *verk* : *verkoh*, *per't'* : *per't'id*, *mautab*. Tällaisia muotoja tavataan myös Sisä-Venäjän karjalan Tverissä ja Tihvinässä (ks. lukua 5.3.3.2. Kuujärvi ja eteläkarjala).

9) Geminaattasibilanttien astevaihtelua lyydin ulkopuolella esiintyy vain aunuksessa, esim. (*ss* : *s*) Kj *kass* : *kassad* : *kasan*, aun. *kassu* : *kasan* 'palmikko' (ks. Virtaranta 1972: 17, 1975: 412). Myös geminaatta *hh* osallistuu pohjoislyydin tapaan aunuksessa astevaihteluun, esim. aun. *duuhhu* : *duuhun* 'henki; haju'. Tällaisia astevaihtelutyypejä varsinaiskarjala ei tunne.

10) Aunuksen prolatiivi (ks. mm. Markianova 2002: 57) esiintyy lyydin tapaan heikkoasteisena, esim. Kj *piäl'iči* 'yli, ylitse', *tagaači* ~ *taguiči* 'taitse; puolesta', *s'iir'iči* 'ohi, ohitse', *mecaači* 'metsän kautta', *pelduoči* 'peltojen kautta' / lyydP, K *piäliči* ~ *piäl'iči*, *tagači* ~ (Hj) *taguči*, *siir'iči*; (Hj) *mečači*, *peldoči* 'pellon kautta' (Turunen 1946: 209, Virtaranta 1986: 94–96, VVS), // aun. *piäl'iči*, *tuači*, *siiriči* (KKS); *mečäči*, *peldoloiči* (Markianova 2002: 57), vrt. karjE *piäl'ičči*, *tuačči*, *siiričči*; P *piäl(l)ičči*; (Kont) *toačči*, *siiričči* (KKS).

Poiketen lyydistä ja aunuksesta varsinaiskarjalan vastineet sisältävät geminaatan, esim. karjP *eičči*, *peräčči*, *küličči*, *puoličči* (ks. Zaikov 1993: 60–61, 2013: 219). Siis loppu-*k*:n kadottua avautuneessa tavussa oli karjalassa yleistetty vahva aste (*-*ḱsek* > -*čči*), mitä ei voinut tapahtua aunuksessa sen alkuperäisen geminaattajärjestelmän jälkivaikutuksen vuoksi. Yksinäis-*č*:tä tavataan myös murteittain lyydiläisalueen pohjoispuolella ja Sisä-Venäjällä puhutussa ja eteläkarjalassa.

11) *tt*-lliset vertailusanat, jotka selitetään sisäheitosta, esim. Kj, vepsÄ *pitte* 'jonkin pituinen', *kortte* 'jonkin korkuinen'; aun. *piduhutteh*, *korgevutteh* ja niiden muodostamat venäläisvaikutteiset rakenteet: gen. + instr. -*tte(h)*, esim. Kj *kiel'em pitte matk* 'kielen pituinen matka', aun. *min om pidutteh* 'minkä on pituinen'; Kj *kahten virstam pitte* 'kahden virstan pituinen', vrt. ven. длиной с (~ в) две версты 'id.'. Tällaiset tapaukset ovat palautettavissa *Us*-loppuisten nominien sisäheittoisiin muotoihin: *pitte* < *pit'kte* < **pitküden* (Pahomov 2000c luku 3.1.5.2.1., vrt. Tunkelo 1935: 72–73, 1946: 71, 86; Posti 1937: 103–110). Varsinaiskarjalasta tämä -*tte(h)*-tyyppi puuttuu, esim. aun. *levevütteh* 'jonkin levyinen', vrt. Uht (gen. + nom.) *šormen levevüš voatetta* (KKS III s. 73).

12) Kaksivartaloiset verbit, joiden konsonanttivartaloiset muodot ovat selitettävissä si-säheiton aiheuttamiksi (ks. Pahomov 2000c luku 3.1.2.1.2.), esim.

- Kj *l'öita*, lyydP *l'öüttä* ~ *l'öutta* ~ *l'öütä* ~ *löuta*, K *l'öütä* ~ *l'öüta*; vepsÄ, K *l'üuta*, E *l'eütä*; aun. Smj *löütä* (~ *löüdeä*) 'löytää' < **leütädäk*, vrt. karjE *löüdeä*;
- Kj *ruata*, lyydP, K *ruatta* ~ *ruata*; veps. *rata*, aun. Smj *roata* (~ *roadoa*) 'raataa, tehdä työtä' < **raatađak*, vrt. karjE *ruadua*;
- Kj *sortaze*, lyydP (B, Hj) *sortau*, (N) *sortai*; aun. Smj *sortah* (~ *sorretah*), NR *sorttah* 'kaadetaan, pudotetaan' < **sorđetaksen*, vrt. karjE (Suoj) *sorretah*.

13) Klusiilittomia erikoistapauksia:

a. Yksittäisissä vepsäläis-lyydiläis-aunukselaisissa sanoissa, esim.

- Kj-aun. *ke* 'kera, kanssa' << **kerta* (ks. Turunen 1946: 81–82, Tunkelo 1946: 66–67, Tikka 1992: 57–59), vrt. Kj *kerd* 'id.' (suffiksoitunut postpositio *ke* tunnetaan myös Sisä-Venäjän karjalaismurteissa);
- Kj, veps., lyydP *eht*; lyydK *ehte*, aun. *ehtü* 'ilta' < **ehtayo*, vrt. vatj. *ehtago*; vepsÄ *ehtkein'e*, K *ehtkoin'e*, E *ehtkoon'e* (Tunkelo 1946: 191);
- Kj *kavaz(luud)*, vepsÄ *kavaz'* ~ *kavag*, aun. *kavas* 'havu' < **kavaya* (ks. Setälä 1899: 105; Tunkelo 1946: 129, 186);
- Kj, veps. *ven'aks*; lyydP *ven'akš*, aun. *ven'akse* 'venäjäksi' < **venädeksi*, vrt. karj. gen. *venäh* : *venähen* (ks. Ojansuu 1918: 33; Tunkelo 1946: 129, 197).

b. Aunuksen taholta lainautuneissa Kj:n sanoissa, esim. Kj, aun. *aino* 'ainoa (taipum.)' (< **ainayo*); Kj *n'ügüö* ~ *n'ügüü* ~ *n'ügüi*; aun. *nügöi*, (Sk) *n'ügüö* ~ *n'ügüü* ~ *n'ügöi* 'nyt, nykyään' (< **nüküden*), vrt. lyydP *ainag*, K (V) *ainago*; Kj, lyydP *n'ügüde*. Klusiilittomia muotoja tavataan murteittain myös muualla lyydissä (ks. LMS, Turunen 1946: 124).

c. Aunuksessa *t:n* heikon vastineen jatkaja ei esiinny *kerta*-substantiivin heikkoasteisissa taivutusmuodoissa sekundaarisen diftongin jäljessä, kuten myös lyydissä (ks. Turunen 1946: 81), jossa klusiilittomat muodot voivat esiintyä kaikissa sijamuodoissa: Kj *kierd* 'kerta' : *kieran* ~ *kierdan* 'kerran; kertana', *kierad* ~ *kierdad* 'kertaa; kerrat'; lyydP *kier* ~ *kierd* 'kerta' : *kieran* ~ *kierdan* 'kerran; kertana', *kierad* 'kertaa; kerrat' ~ *kierdad* 'kertaa'; K *kiere* ~ *kier* 'kerta': *kieran* 'kerran', *kierad* 'kertaa; kerrat' (LMS s. 130); aun. *kierdu* (~ *kerdu*) 'kerta': *kieran* (~ *kerran*) 'kerran', *kierdua* ~ *kierdoa* (~ *kerdua* ~ *kerdoa*) 'kertaa' (KKS II s. 138; Makarov 1990: 133, 139), vrt. veps. *kerd* 'kerta' : *kerdan* 'kerran; kertana' : *kerdad* 'kertaa; kerrat' (SVJ s. 195). Tällaisia yksinäis-*r:*llisiä muotoja tavataan myös tverinkarjalassa (KKS II s. 138, Virtaranta 1972: 13–14), minkä perusteella on pääteltävissä, että kehitys on saanut alkunsa varsinaiskarjalassa (ks. lukua 5.3.3.2. Kuujärvi ja eteläkarjala).

14) Lyydille ominaista $j > d'$ -kehitystä (ks. Turunen 1946: 318–325) tavataan yllättäen kaukana lyydin ja aunuksen välisestä rajasta puhutuissa Salmin, Viteleen ja Tulemajärven murteissa (KKS I s. 505), esim. Sl, Vt, Tmj $d'ogi$ (= lyyd.), vrt. Smj $jogi$. Myös aunuksen kaakkoismurteisiin, joihin rajoittuvat Kuujärven ja Pyhäjärven lyydiläismurteet, perustuvaan Grigori Makarovin sanakirjaan on merkitty eräitä d' -alkuisia variantteja, esim. Mkr, Smt $diä$ (~ $jiä$) 'jää', $diäjä$ (~ $jiäjä$) 'jäää', $d'o$ (~ jo) 'jo', $d'üvie$ (~ $jüvie$) 'jyrsiä' (Makarov 1990: 41–44). Kyseisen kehityksen esiintyminen eri puolilla aunusta kertoo siitä, että aunuksella kokonaisuudessaan on ollut aiemmin hyvin läheinen suhde lyydiin (vrt. Tunkelo 1946: 465).

15) Kuujärven, koko lyydin ja myös aunuksen tunnusomainen piirre on $nh > hn$ -metateesi, joka ei ole ominainen vepsälle (ks. Kettunen 1960: 6). Esim. Kuujärven metateettiset $vahn$ 'vanha' ja $tahn$ 'tanhua, navetta' tapaukset ovat KKS:n mukaan edustettuina aunukselaismurteissa seuraavasti: LMun, Ktj $vahnu$; Smj, NR $vahnu \sim vanhu$ / Ktj $tahnut$; NR, Smj $tahnud \sim tanhud$, vrt. Sl, Tmj, Vt, Vl $vanhu$ / Sl $tanhuo-$, Tmj $tanhua-$, Vt $tanhut$.

Metateettisiä muotoja tavataan odotuksenmukaisesti pitkän lyydin ja aunuksen välistä rajaa Nekkula-Riipuskalassa, Kotkatjärvellä, Säämäjärvellä ja läntisellä Munjärvellä, kun taas näiden kuntien länsipuolisissa aunukselaismurteissa (Salmilla, Tulemajärvellä, Viteleessä ja Vieljärvellä) ovat yleistyneet pohjoiskarjalan tapaiset muodot. Kehityksen on kuitenkin täytynyt esiintyä laajalti aunukselaisalueella, koska metateesi ei ole voinut kulkeutua eteläkarjalan Suistamoon muuta tietä kuin läntisten aunukselaismurteiden välityksellä, esim. Suist *ennen vahnas*, *sigoin pahnas* (sp., KKS).

16) Lateraalista syntynyt u ulottuu lyydistä aunukseseen, jossa sitä tavataan tapauksittain mm. kaakkoismurteissa, Säämäjärvellä ja Vieljärvellä, esim. NR $tauttu$ (~ $tal'ttu \sim taltu$), Smj $tauttu$ (~ $tal'ttu$), Vl $tauttu$ (~ $tal'tu$) (KKS; Makarov 1990: 375, 378), vrt. Kj *taut*. Pitkälle kehittyntä l :n vokaaliutumista, jota esiintyy erilaisten vokaalien jäljessä sekä ensi- että jälkitavuuissa Naamoilan, Pyhäjärven Mellitsän ja Lohmojan lyydiläismurteissa sekä keski- ja etelävepsässä (Turunen 1946: 307–309, 1983: 93–94; Tunkelo 1946: 433–437), tavataan kaakkoisaunuksen Kotkatjärvellä, esim. *koume* 'drei', *siu kohtau* 'ander Stelle' (Virtaranta 1972: 13).

17) Sanansisäisen b :n vaikutuksesta sananalkuinen v on kaikissa lyydin murteissa kluusiolistunut (ks. Turunen 1946: 326–327), mikä kehitys esiintyy myös murteittain aunuksessa (ks. Ojansuu 1918: 78), esim. Kj *biibol* '(leipä)viipale', vrt. aun. *viibalo* ~ *viiboi* ~ *viibaleh* ~ *biiboi* ~ (Tmj) *biibalo* ~ (Smt) *biibuloi*. Sananalkuista b :tä tavataan yleisesti Kuujärven rajoittuvassa kaakkoisaunuksessa, nim. Sammatuksen ja Pätsin murteissa (ks. mm. Makarov 1969, 1990), esim. Smt *barbu* 'varpa', *barvas* : *barbahan* 'varvas', *bemmel* : *bemmel'en* 'vemmel', *birbi* 'pikilanka' jne. Turunen on olettanut, että kyseiset tapaukset, jotka esiintyvät suppealla alueella ja useimmiten v :llisten muotojen ohella, ovat lyydiläislainoja aunuksessa (1946: 327). KKS:n mukaan niitä esiintyy silti mm. Tulemajärven murteessa, ja aunukselta niitä on levinnyt sen vaikutuksen alaisiin eteläkarjalan murteisiin, esim. Suoj *bemmel* ~ *vemmel*, *biibalo* ~ *viibalo*. Niinpä kyseessä voi olla aunuksen osalta hämärtynt vanha kehitys.

18) Sekundaarista *nd*-yhtymää yleisaunukselaisessa muodossa *huondes* ~ *huondez* 'aamu' on vaikeaa ymmärtää muulla tavalla, kuin sisäheiton kautta kehittyneeksi: *huondes* < *huomnes* < *huomenes* (Ojansuu 1918: 126–127, ks. myös Turunen 1950: 143–144), vrt. karjE *huomenekše*- ~ *huomenekse*- ~ *huomenukše*- ~ *huomnekše*- ~ *huondekse*- ~ *huondukše*- ~ *huondukse*- ~ *huomukše*-; P *huomenekše*-. Aunuksen edustuksen tapaisia *nd*:llisiä muotoja tavataan sen vaikutuksen alaisissa murteissa, mm. Suojärvellä, Suistamolla ja Impilahdessa. Tämän kehityksen *mn*:llinen välimuoto on jäänyt Sisä-Venäjän karjalaismurteisiin: Tv *huomnekše*-, Tihv *huom(e)nekše*- (KKS I s. 335).

Kuujärven *huome/z* (*-sen*) ja äänisvepsän Per *home/z* (*-sen*) muodot, joiden *huomuš*-asuiset vastineet esiintyvät lyydin pohjoispuoleisissa Rukajärven ja Paateneen eteläkarjalaismurteissa, palautuvat samoihin *mn*:llisiin alkumuotoihin. Muualla lyydissä tavataan aunuksen kaltaisia muotoja *huondez* ~ *huondes* ~ *huonduz*, jotka myös selitetään sisäheittoiseen asuun palautettaviksi (Turunen 1950: 143–144). Viimeksi mainittu variaatio esiintyy lisäksi lyydinpuolisessa eteläkarjalassa: Pt *huondukše*-, Ptj *huondukse*- (~ *huondekse*-). Keski- ja etelävepsän *homende/z* (*-cen*), jonka tarkka vastine esiintyy myös äänisvepsän Kalajoella (VVS), selittyy *mez* ja *nde*z -loppuisten muotojen myöhemmin tapahtuneesta kontaminaatiosta. Siispä sisäheitolla selitettäviä muotoja ei tavata ainoastaan lyydissä ja aunuksessa, vaan myös lyydinpuoleisessa eteläkarjalassa ja sen Sisä-Venäjällä puhutuissa murteissa (ks. myös Turunen 1950: 143–144), joissa kyseinen lekseemikin esiintyy varhaisimmassa (*mn*:llisessä) asussa. Sisäheitosta on selitettävissä myös Tverin *o*:llinen muoto *garbolo* ~ *karbolo*, vrt. Kj (*z*)*garbol* : (*z*)*garblo*-, karjP *karpalo* (ks. lukua 5.3.3.2. Kuujärvi ja eteläkarjala).

Sisäheittoon viittaavat myös Viteleessä ja eräissä muissa aunukselaismurteissa esiintyvät 'sanomista' tarkoittavan verbin vokaalittomat passiivimuodot, esim. Vt *santah* 'sanotaan', *ei santa* 'ei sanota' (NKK s. 311), joiden vastineita löydetään Kuujärvellä ja muualla lyydissä sekä Sisä-Venäjän eteläkarjalasta (ks. lukua 5.3.1.1. Kuujärvi ja muu lyydi: vokaalit).

5.3.3.3.3. Kuujärvi ja aunus: muoto-opillisia yhtäläisyyksiä

1) Lyydin ja vepsän tapaan kaakkoisaunuksessa, Viteleessä ja eräissä muissa aunuksen murteissa sekä kirjakielessä (Virtaranta 1967, 1972: 22, 1975: 413; Markianova & Mensonen 2006: 58) esiintyy erillinen allatiivin päätte (ks. Larjavaara 1986b: 416–417), esim. *ühte*le *jumalale spasale sündule poijale jumalan* (Perevod 1804: 6b). Sen asemesta varsinaiskarjalassa käytetään adessiivi-allatiivia, esim. karj. *mečällä* 'metsällä; metsälle'; *anna koiralla* 'anna koiralle', *istuuvu penkillä* 'istuudu penkille' (Larjavaara 1986b: 413, 418–419; Zaikov 2013: 96–98, ks. myös Kettunen 1960: 17, Virtaranta 1972: 22), vrt. suom. Ink *ukol* '(avio)miehellä; (avio)miehelle'; *anna miul* 'anna minulle', *panna pövväl* 'panna pöydälle' (ok.). Myös aunuksen läntisissä murteissa allatiivi on adessiivin kaltainen (Larjavaara 1986b: 417–418, ks. myös Kettunen 1960: 17, Virtaranta 1972: 22), jonka takana voidaan nähdä varsinaiskarjalan vaikutus.

Kuujärven tapainen allatiivin päätte *-l'e*, jossa *l* on palataalistunut, esiintyy Kuujärven lyydiin rajoittuvissa kaakkoisaunukselaisissa murteissa (Virtaranta 1972: 22), esim. Kaakk *kezoil'e* 'uimaan' (Makarov 1990: 135), vrt. Kj (Mets) *kezuul'e*.

Omistusliitteen edellä kaakkoisaunuksessa tavataan myös geminaatallinen muoto *-l'l'e(h)*, esim. *puolet'l'eh* 'puoleksi' (mts. 287).

2) Lyydin, vepsän ja aunuksen synkretistiset olo- ja erosijat (Larjavaara 1986b):

- a. Inessiivin kaltainen elatiivi, jonka päätteellä Kj:llä on *-s ~ -š (~ -spiä ~ -špiä)* ja aunuksessa *-s (~ -späi)* (ks. myös Virtaranta 1972: 21–22, 1975: 413; Turunen 1946: 87, Tunkelo 1946: 79–80; Kettunen 1960: 18, 46; Markianova 2002: 38–39, 49–51), esim. Kj *škola/s(piä) ~ aun. -s(päi)* 'koulusta', vrt. Kj *škola/s ~ aun. -s* 'koulussa'.
- b. Adessiivin kaltainen ablatiivi, jonka päätteellä Kj:llä on *-l (~ -lpiä)* ja aunuksessa *-l (~ -lpäi)* (ks. myös Virtaranta 1972: 22, 1975: 413; Turunen 1946: 78, Tunkelo 1946: 68; Kettunen 1960: 18, 46; Markianova 2002: 38–39, 52–54), esim. Kj *škola/l(piä) ~ aun. -l(päi)* 'koululta', vrt. Kj *škola/l ~ aun. -l* 'koululla'.

Olosijojen kaltaisia erosijoja tavataan lisäksi aunuksen vaikutuksen alaisissa eteläkarjalan murteissa, mm. Suojärvellä ja Suistamolla, esim. Suoj *moas(päi)* 'maasta', *kus(päi)* 'mistä', *üksiel(päi)* 'yhtäältä', *üksiel tuloo*, *toiziel mänöö* (sp.); Suist *ei pohjaspäi pinuo purreta* (sp., KKS).

3) Kuujärven ja aunuksen yhtäläisyyksiin kuuluvat persoonapronominien muodot. Aunuksen yks. 3. persoonan pronomini *häi* (ks. KKS, Markianova 2002: 87) palautuu alkumuotoon *hain*, joka esiintyy Kuujärvellä, keskilyydissä ja Saavan Prääsässä sekä eteläkarjalan Suistamolla ja Korpiselässä, vrt. veps. *hän*; karjP, E *hiän ~ heän*.

Kuujärven yks. 1. ja 2. persoonan pronominiin taivutus on lyydiläis-äänisvepsäläistä tyyppiä (ks. lukua 5.3.1. Lyydiläismurteiden sisäinen variaatio): part. *mindaa*, *s'indaa*; adess.-ablat. *milaa*, *s'ilaa*; allat. *mil'ii*, *s'il'ii*. Tämä tyyppi ulottuu myös kaakkoisaunukseen (ks. mm. Makarov 1990: 337), jossa tavataan pronomini muodot *millo* 'minulle', *sillo* 'sinulle', vrt. aun. kk. *minule*, *sinule* (Markianova 2002: 88).

4) Karitiivadjektiivien yksikön partitiivissa ovat vokaalivartaloiset analogiamuodot syrjäyttäneet vanhat konsonanttivartaloiset, esim. Kj *ozatomad*, aun. *ozattomua* 'onnetonta' (ks. Markianova 1993b: 66). Vokaalivartaloisia yksikön partitiivimuotoja tavataan myös muissa lyydiläismurteissa sekä murteittain vepsässä, vrt. lyydP (Suj, B), K *ozattomad* 'onnetonta'; vepsÄ (Kask), K (Al) *vigatomad* 'virheetöntä', E (Ars) *hambhiitoomad* 'hampaatonta' (Turunen 1946: 77, Tunkelo 1946: 59–60, VVS). Varsinaiskarjalan ja vepsän yleisedustukselle ovat taas ominaisia konsonanttivartaloiset muodot, esim. karjP *ošatointa* (KKS), veps. kk. *ozatont* (VVV 1995: 72).

5) Akt. ind. imperfektissä ja kond. preesensissä on yleistynyt akt. ind. preesensin mon. 2. persoonan päätte, esim. Kj *anduot* 'annoitte', *s'üižiit* 'söisitte'; aun. *annoitto*, *süöžit-tö* (Markianova 2002: 115, 131), vrt. karjE *andoja* 'annoitte', *šoazie ~ šaizie* 'saisitte' (Ojansuu 1918: 33, Kettunen 1960: 16); P *antoja*, *saisija* (Zaikov 2013: 156, 182). Analoginen päätte on ominainen myös koko lyydille ja vepsälle (Turunen 1946: 129; Tunkelo

1946: 61–62, 209–210). Sama pääte tavataan aunuksen rinnakkaismuodoissa myös imperatiivin yks. 2. persoonassa (ks. lukua 5.3.1.3. Kuujärvi ja muu lyydi: muoto-opillisia yhtäläisyyksiä).

6) Aunuksen ja lyydin akt. 2. partisiipin tunnuksiset poikkeavat etenkin varsinaiskarjalan *n*-loppuisista vastineista, joita käytetään verbitaivutuksessa (ks. lukua 5.3.1.3. Kuujärvi ja muu lyydi: muoto-opillisia yhtäläisyyksiä), esim. Kj (= vepsÄ), lyydP, K *voinu* 'voinut', *tulnu* 'tullut', *andanu* ~ Kj *annu*; aun. *voinnuh*, *tulluh*, *andanuh*, vrt. karjP (*en, olen, olin*) *voinun*, *tullun*, *antan* (Zaikov 2013: 161, 204). *nU*-tunnusta käytetään yleisesti myös äänisvepsässä (ks. Tunkelo 1946: 125–126). Aunuksen yleisedustukselle ominaisten *h*-loppuisten muotojen ohella (ks. Genetz 1884: 166, Markianova & Mensonen 2006: 104–105) Turunen (1946: 106–107) mainitsee Tulemajärven ja Vieljärven aunukselaismurteista lyydin tapaiset (*n*)*nU*-tunnuksiset variantit, vrt. Tmj, Vl*j* *voinnu*, *andanu*. Virtarannan (1972: 23–24, 1975: 413) mukaan aunuksen *h*-loppuiset muodot ovat palauttavissa lyydin ja äänisvepsän *nU*-tunnukseen.

Lyydissä, aunuksessa ja äänisvepsässä ei ole myöskään verbitaivutuksessa ja adjektiiivin tehtävässä käytettävien akt. 2. partisiipin tunnusten eroa, mikä esiintyy varsinaiskarjalassa sekä keski- ja etelävepsässä (ks. Tunkelo 1946: 121; Zaikov 1993: 46–47, 2013: 204–206).

7) Akt. 2. partisiipista muodostettu konditionaalinen imperfekti on ominainen lyydille, vepsälle ja aunukselle (Markianova 2002: 132–135, Markianova & Mensonen 2006: 83–85, Pahomov 2013a, SVJ s. 737), esim. Kj *annuižiin*, lyydP (H*j*) *andanu(i)žin*, K (Ph) *andanuižin*; vepsK (Sim) *andanuižin*, aun. *andanuzin* 'olisin antanut'. Aiemmissä tutkimuksissa näitä muotoja on kutsuttu kond. perfektiksi (ks. Turunen 1950: 195, Kettunen 1960: 21; Zaitseva 1981: 258–259, 281; Virtaranta 1986: 105–107, Zaikov 1987: 115–116, VVV 1995: 189–191, myös SVJ s. 736). Huomattakoon, että Zaikov (1993: 30–32, 2013: 178–182) määrittelee myös suomen kond. preesensia vastaavaa pohjoiskarjalan verbimuotoa kond. imperfektiksi, esim. *mänisin* 'menisin'.

8) *škAnde*, *zU* ym. -verbijohtimet, joiden vastineita tavataan lyydissä ja vepsässä (ks. Genetz 1872: 22; Turunen 1946: 25, 64–65, 230–231, 235–236; Tunkelo 1946: 256–258, 903; Kettunen 1960: 24–25; Virtaranta 1972: 25–26, 1975: 413; Zaitseva 1978: 33–129; Koivisto 1993: 188, 198), esim. aun. *meniškändöü* '(hän) alkaa mennä', *madalzuo* 'käydä matalaksi', *humalzuo* 'humaltua', vrt. Kj, veps. *vihmuškandob* 'alkaa sataa' / lyydP (Sn) *madalzuda*, *humalzuda* (VVS); vepsÄ *humalzuda*, K (Pe) *humalzuda* ~ *humouz(d)uda* ~ *humauzduda* (~ *humalstuda*), E *humaazuda* (~ *humaastuda*) (VVS, SVJ s. 134, Zaitseva 1978: 122).

9) Tunkelon mukaan kolmannen persoonan *-*sen* ~ *-*hen* -pääte on aunuksessa ja eräissä eteläkarjalan murteissa laajentunut preesensin 1. ja 2. persoonan muotoihin refleksiivisyyttä osoittavan yleisen morfeemin ominaisuudessa (1924b: 28–29). Lyydin yleistä refleksiivitunnusta *ze* (~ *že*), jonka vastineita tavataan mm. eteläkarjalan Paateneen murteessa, vastaa aunuksessa etenkin *s*-aines, joka esiintyy yks. 1. ja 2. persoonan päätteisissä *-mmOs* ja *-ttOs* (ks. Genetz 1884: 180, Suhonen 1974: 11). Tämä aines palautuu

alkumuotoon *ze*, samoin kuin aunuksen 3. persoonan refleksiiviseen päätteeseen kuuluva *s*-morfeemi: *(-he)ze > (-he)z > (-he)s*. Pohjoislyyidin Päljärven murteessa se esiintyy *ze*-aineksen rinnakkaismuotona mm. yks. 1. persoonan päätteessä *-mOize ~ -mOis*, esim. akt. ind. imperf. yks. 1. p. *istui/moize ~ pezežii/möis* (LMS s. 91, 308).

Yksikön *s*-loppuisia päätteitä aunuksessa käytetään kaikissa moduksissa, paitsi imperatiivissa (Genetz 1884: 180–181; Markianova 1995: 49–53, 2002: 170–171), esim. akt. ind. prees. yks. 1. p. *peze/mmös*, 2. p. *-ttös*; imperf. 1. p. *pezi/mmös*, *-ttös*, vrt. Kj *peze/muože*, *-tuože*; *pez'ii/muože*, *-tuože*. Aunuksen tapaisia 1. ja 2. persoonan *-mmOs* ja *-ttOs* -päätteitä tavataan myös sen vaikutuksen alaisessa Suojärven eteläkarjalaismurteessa, esim. Suoj akt. ind. prees. yks. 1. p. *keändelemmös*, 2. p. *keädelettös*; imperf. yks. 1. p. *keändelimmös*, 2. p. *keädelittös* (mm. Tunkelo 1924b: 28).

Morfeemia *s* aunukselaismurteissa käytetään lähinnä yksiköllisyyttä ilmaisevassa numerustehtävässä (Genetz 1884: 180, Suhonen 1974: 11, Markianova 2002: 170–171), vrt. aun. akt. ind. prees. mon. 1. p. *peze/mmökseh*, 2. p. *-ttökseh*; imperf. 1. p. *pezi/mmökseh*, *-ttökseh*. Aunuksen monikollisuutta osoittavaa *kse*-morfeemia, johon liittyy aunuksen yleinen refleksiivitunnus *h* (Suhonen 1974: 8–11, 18), vastaa Kuujärven refleksiivitaivutuksessa monikon päätte *-bad*, vrt. Kj *peze/muožebad*, *-tuožebad*; *pez'ii/muožebad*, *-tuožebad*.

Aunuksen tapaista 1. ja 2. persoonan yksikön ja monikon *s ~ z* ja *kse* -tunnusten osoittamaa oppositiota Genetz (1872: 25–26) on havainnut keskilyyidin Pyhäjärven ja Viitanan murteissa ja Turunen (1973: 457) Pyhäjärvellä, esim. Ph *mina pezemöz* : *müö pezemökse* (Turunen 1973: 457, ks. myös Suhonen 1974: 11). Toisaalta Pyhäjärveltä on tallennettu toinenkin taivutustyyppi, jonka mukaan 1. ja 2. persoonan loput ovat yksikössä ja monikossa täysin identtisiä eli *ks*:llisiä, esim. Ph akt. ind. prees. ja imperf. yks. 1. p. *pez/emökse*, *-imökse*; 2. p. *pez/etökse*, *-itökse*, vrt. mon. 1. p. *pez/emökse*, *imökse*; 2. p. *pez/etökse*, *-itökse* (ok., ks. myös LMS s. 308). Myöskään keskilyyidin Kaskanen 1. ja 2. persoonassa monikon ja yksikön oppositiota ei allekirjoittaneen muistiinpanojen mukaan esiinny, esim. Ka akt. ind. prees. yks. ja mon. 1. p. *pezemös*, 2. p. *pezetös*; imperf. yks. ja mon. 1. p. *pezimös*, 2. p. *pezitös* (ok.).

Funktionaalisesti aunuksen *kseh*-loppuiset monikkomuodot ovat samalla rinnastettavissa keskivepsän mon. 1. ja 2. persoonan päätteisiin *-moiš*, *-toiš*, joiden vastineita ei ole muualla vepsässä (ks. Tunkelo 1946: 100–101, 902; Kährrik 1978: 269, 273; Bogdanov 1947: 133), esim. vepsK akt. ind. prees. ja imperf. mon. 1. p. *pez/emoiš*, *-imoiš*; mon. 2. p. *pez/etoiš*, *-itoiš* (Zaitseva 1981: 276–277).

Vaikka keskivepsän *š < ks*, Tunkelon mukaan toisaalta ”näyttää puheenalainen *-kseh*-loppu vasta aunuksessa liittyneen mon. 1:een ja 2:seen persoonaan” ja toisaalta ”*-s ~ š* tai sen edeltäjä vasta suhteellisesti myöhäisinä aikoina vK:ssä liittynyt 1:sen ja 2:sen persoonan päätteeseen” (1946: 101). Huomattakoon myös, että aunuksen yksikkömuotoja vastaavien keskivepsäläisten vastineiden lopussa *s*:llistä morfeemia ei esiinny, vrt. yks. 1. p. *pez/emoi*, *-imoi*; yks. 2. p. *pez/etoi*, *-itoi* (Zaitseva 1981: 276–277). Voi siis otaksua, että aunuksen *ks*:lliset muodot ovat mon. 1. ja 2. persoonassa kehittyneet riippumatta (keski)vepsästä mm. aunuksen 1. infinitiivistä (esim. aun. *siduokseh* ’sitoutua’, *pestäkseh* ’peseytyä’; ks. Markianova 1995: 49), jonka keskivepsäläinen vastine on *s*-loppuinen (esim. vepsK *tehtas* ’tekeytyä’, *lastas* ’laskeutua’; Zaitseva 1981: 276, ks. myös Tunkelo 1946: 100).

Aunuksen ja keskivepsän edustukset vastaavat funktioltaan Kuujärven *bad*-loppuisia monikollisia refleksiivimuotoja. Kyseisissä murteissa voidaan otaksua tapahtuneen rinnakkaiskehitys, jonka taustatekijänä on ollut venäjän refleksiivisten verbien vaikutus (ks. mm. Kährik 1978: 271–272). Nimittäin venäjän refleksiivisen мыться 'peseytyä' -verbin imperfektin kaikissa persoonissa tavataan samankaltaiset muodot, jotka eroavat toisistaan ainoastaan numeruksen mukaan, esim. imperf. yks. 1., 2. ja 3. p. (я, ты, он) мылся 'peseydyin, peseydyit, peseytyi', vrt. mon. 1., 2. ja 3. p. (мы, вы, они) мылись 'peseidyimme, peseidyitte, peseytyivät'.

Mikäli aunuksen 1. ja 2. persoonan monikkomuodot ovat myöhäsyntyisiä, kyseinen varieteetin alkuperäisemmän kannan voi katsoa sen vaikutuksen alaisen Kaskanen keskilyydiläismurteen edustuksen mukaiseksi, jossa lyydin yleistä refleksiivitunnusta yksikössä ja monikossa vastaa tehtävältään ja alkuperältään morfeemi *s < ze*.

10) Lyydin ja äänisvepsän refleksiivistä 3. persoonan päätettä *ze* vastaa aunuksessa morfeemi *he* (ks. Tunkelo 1924b: 33, Genetz 1884: 180; Markianova 1995: 48–50, 2002: 170–171), esim. Kj, lyydK (V), vepsÄ *pezeze* '(hän) peseytyy'; aun. *peze/heze ~ -hez ~ -hes ~ -h* (Kaakk *kaži pezeheze* 'kissa peseytyy'; Makarov 1990: 262). Kuten myös passiivissa (ks. mm. Kettunen 1960: 6, 20, 47–48), aunuksen preesensin morfeemi on yleistynyt analogian tietä imperfektin *h*:llisistä muodoista, joiden päätteenä on sama *-heze ~ -hez ~ -hes ~ -h*, esim. aun. Kaakk *istuiheze stuulal* 'istuutui tuolille' (KKS) >> *pöl'ü istuheze* 'pöly laskeutuu' (Makarov 1990: 87).

Samoin kuin Kuujärven ja koko lyydin, äänisvepsän ja karjala-aunuksen passiivin preesensin morfeemit (ks. Posti 1945: 358–363; Kettunen 1960: 6, 47–48), myös nämä aunuksen *h*:lliset muodot eivät ole suoranaisesti johdettavissa *ks*:llisestä alkumuodosta, jonka jatkajat tavataan keski- ja etelävepsässä (ks. Tunkelo 1946: 97–100, Kettunen 1960: 47). Passiivin finiittimuotojen ja refleksiiviverbien 3. persoonan päätteet ovat yhteistä **-sen ~ *-hen* -perua (ks. Tunkelo 1924b: 29–33, 1946: 102; Lehtinen 1984: 39–41). Näin on otaksuttavissa, että morfeemisarja **-ksen*, jossa *k* on preesensin tunnus (ks. mm. Tunkelo 1946: 102; Kettunen 1960: 6, 47–48; Suhonen 1974: 14, Posti 1980: 112), oli ensin analogian tietä preesensissä korvattu morfeemilla **-sen* (vrt. Kj, vepsÄ *pestaze, pezeze*), joka aunuksessa sitten korvattiin imperfektislähtöisen morfeemin **-hen* jatkajalla (vrt. aun. *pestäh, pezeh*). Näin myös Turunen (1946: 258–260) Kuujärven ja äänisvepsän *pestaze, pezeze* -tyyppisiin preesensmuotoihin nojaten on otaksunut, että pohjoislyydin pass. ind. preesensin päätteenä oli alkuaan *ze*, jonka myöhemmin korvasivat *u*-loppuiset analogiamuodot.

Käsitykseni mukaan myös varsinaiskarjalan ja suomen (ks. mm. Kettunen 1960: 6, 47–48) pass. ind. preesensin kehitys (**tulðaksen* >> *tullahen* > karj. *tullah*, suom. *tullaan*) edellyttäisi Kuujärven ja äänisvepsän edustamaa **-sen*-päätteistä välivaihetta: **tulðaksen* >> **tulðasen* > Kj, vepsÄ *tuldaze* (> Kj *tuldahe* > Kj *tuldaha* > Kj *tuldaa*). Refleksiivinen pääte **-hen* on alun perin kehittynytkin **sen*-aineksesta (Koivisto 1995: 117). Äänisvepsän *ze*-loppuisia muotoja on ongelmallista johtaa mm. muun vepsän edustamista *s*:llisistä muodoista kontaminaation kautta (vrt. Tunkelo 1924b: 33, 1946: 105; Turunen 1946: 155–157), koska *z*:llisten muotojen ohella äänisvepsässä ovat esiintyneet juuri *ks*:lliset eivätkä *s*:lliset 1. infinitiivin ja pass. ind. preesensin muodot, esim. vepsÄ 1. infin. *vasteidakse ~ vasteidaze* 'vihtoa', pass. ind. prees. *ištakse ~ ištutaze*

'istuudutaan; istuutuvat' (Tunkelo 1946: 96–97, 104–105), vrt. Kj *vastuodakse* 'vihtoa', *ištaze* 'istutaan; istuvat'.

Aunuksen yks. 1. ja 2. persoonan refleksiivipäätteiden rinnakkaismuodoissa *s*, joka on lyydin *ze*-morfeemin äänteellinen vastine, on korvattavissa imperfektislähtöisellä *h*-tunnuksella, esim. aun. akt. ind. prees. yks. 1. p. *kačommo/s ~ -h*, 2. p. *kačotto/s ~ -h* (Genetz 1884: 180–181, Tunkelo 1924b: 28–29); Ktj *külüis pezetööh i valatooh viel* (KKN II s. 17) 'saunassa peseydyt ja huuhtoudut vedellä', vrt. Kj *peze/muože* 'peseydyn', *-tuože* 'peseydyt'; *vala/muože* 'huuhtoudun', *-tuože* 'huuhtoudut'.

Tämän lisäksi *h*:llisiä muotoja tavataan aunukselaisalueen pohjoispuolella puhutussa Repolan eteläkarjalaismurteessa, esim. Rep akt. ind. prees. ja imperf. yks. 1. p. *keändel/emmeh*, *-immeh*; 2. p. *-etteh*, *-itteh*, vrt. mon. 1. p. *-emmäččeh*, *-immäččeh*; 2. p. *-ettäččeh*, *-ittäččeh* (Genetz 1880: 237; Tunkelo 1924a: 384–385, 1924b: 29). Toisin johdintaivutukseen mukautuneena *čče*-morfeemi esiintyy aunukselaisalueen läntisellä reunalla puhutussa Impilahden murteessa, jonka KKS lukee eteläkarjalan piiriin kuuluvaksi (esim. Impil akt. ind. prees. *laskei/čen*, *-čed*, *-ččou*), ja ainakin osaksi aunuksen Salmilla (Genetz 1884: 182, ks. myös Koivisto 1993: 195).

Niinpä aunuksessa on yleiseksi refleksiivitunnukseksi kehittynyt *h*, joka voi liittyä sekä yksikkö- että monikkomuotojen loppuun, esim. aun. yks. 1. p. *kačommo/h* (~ *-s*), 2. p. *kačotto/h* (~ *-s*); mon. 1. p. *kačommokseh*, 2. p. *kačottokseh* (Genetz 1884: 181). Aunuksen omassa edustuksessa ja aunuksen vaikutuksen alaisissa eteläkarjalan murteissa *h*-tunnus esiintyy siis alkumuotoon *ze* (~ *že*) palautettavien tunnusten ohella. Aunuksen vaikutuksen alaisille keskilyydin murteille *h*:llinen edustus ei ole silti ominaista (ks. edellisen kohdan esimerkkejä). Vertailun vuoksi mainittakoon, että aunuksessa mm. alkuaan *sti*-loppuisissa adverbeissa lyydin edustama alkuperäinen *s*-aines korvattiin analogisella *h*:lla suhteellisen myöhään, esim. Kj *lujas* 'lujasti', *ainos* 'aina', vrt. aun. *lujah*, mutta *ainos* (ks. Genetz 1884: 182–185, Turunen 1946: 86, Markianova 1995: 58–59). Siispä aunuksen yks. 1. ja 2. persoonan refleksiivipäätteiden *s*-loppu ja yleinen refleksiivitunnus *h* sekä funktioltaan että alkuperältään ovat yhdistettävissä lyydin yleiseen refleksiivitunnukseen *ze* (~ *že*).

5.3.4. Kuujärven omia kehityksiä

Tietyille Kj:n tapauksille on vaikea löytää vastineita muiden lyydiläismurteiden, vepsän tai karjala-aunuksen taholta.

5.3.4.1. Kuujärven omia vokaalikehityksiä

Epäodotuksenmukaista diftongiutumista esiintyy tapauksittain sellaisissakin sanoissa, joiden muun lyydin ja aunuksen vastineissa on lyhyt vokaali, esim. *huar* 'harja', vrt. lyydP *hard*, K *hard'e*; aun. *harju* / *nousta* : *nousta* 'nostaa', vrt. lyydP, K *nostada*; aun. *nostua* ~ (Vt) *nostaa* / *viäzu-* : *viästa* 'väsyä', vrt. lyydP *väzüdä* ~ *väzüda*, aun. *väzüö*, veps. *väzda*.

5.3.4.2. Kuujärven omia konsonanttikehityksiä

1) Klusiilittomia tapauksia:

- a. *g* on kadonnut sisäheittoisissa muodoissa nasaalin edellä, esim. *nenahuomn'ed* 'sieraimet', *d'äl'mään'e* (~ *d'äl'gmaan'e*) 'viimeinen', *d'äl'mää* (~ *d'äl'gmaa*) 'viimein, vihdoin', *murn'an* (~ *murgn'an*) 'päivällisen', vrt. lyydP (Sn) *n'en'ähuogamed*; vepsK (P) *g'äl'gmäin'e*, *g'äl'gmäi*, *mur'gn'an* ~ *mur'ginan* 'aamiaisen'.
- b. Klusiili on kadonnut yksittäisissä pikapuhemuodoissa, esim. *mua* (~ *muga*) 'näin, sillä tavoin', *s'ia* ~ *s'ie* (~ *s'iga*) 'siellä'; *pidada* 'pitää': *piäb*, *piji*, *ei pin'e*, vrt. *pidab*, *pid'ii*, *ei pidan'e*. Eräiden kuujärveläisten puheessa adverbimuoto *s'ie* on kuitenkin tulkittavissa aunukselaislainaksi (ks. Pahomov 2011: 49, 142), vrt. aun. *sie* ~ *sia* 'siellä' (KKS).
- c. Soinnittoman konsonanttiyhtymän jälkimmäinen klusiili on kadonnut nasaalin edellä sisäheittoisissa muodoissa, esim.
- (*sk*) K*j* *kosmaha* (~ *kosmaha*) 'koskemaan', vrt. vepsK *kosmaha*; K*j* *käsnu* (~ *käsknu*) 'käskenyt', vrt. vepsK *käskent*; K*j* *kes'maan'e* ~ *kez'maan'e* (~ *kes'kmaan'e*), vrt. vepsÄ *keskm'ein'e*, K *kes'kmäin'e*, E *keskmaan'e*;
 - (*tk*) K*j* *it'maha* 'itkemään', *it'nu* 'itkenut', vrt. vepsK *itkn'us*; K*j* *tutmed* 'tutkaimet', vrt. vepsE *tutkmed*;
 - (*st*) K*j* *mušmaha* (~ *muštaha*) 'muistamaan'; *asnu* 'astunut', vrt. vepsK *astnu* ~ *astund*;
 - (*ht*) K*j* *ehmaha* 'ehtimään'; *l'ähnu* 'lähtenyt', vrt. vepsK *l'ähtnu* ~ *l'ähtend*.
- d. Vartaloltaan kaksitavuisten verbien akt. potentiaalin preesensin sisäheittoisissa muodoissa nasaalin edellä *d* ja *t* ovat kadonneet, esim.
- K*j* *ruanob* 'raatane, tehnee työtä', vrt. vepsK *radn'eb*;
 - K*j* *an'n'en* 'antaneen', vrt. vepsK *andn'en* ~ *ann'en*;
 - K*j* *kiän'n'en* 'kääntäneen', vrt. vepsK *kändn'en* ~ *känn'en*;
 - K*j* *asn'ed* 'astunut', vrt. vepsK *astn'ed*;
 - K*j* *en l'ähn'e* 'en lähtene', vrt. vepsK *en l'ähtn'e*.
- (vepsK = Zaitseva 1981: 261, 323–337.)
- e. Analogiset klusiilittomat mon. genetiivin muodot ovat yleistyneet kaikissa vartalotyypeissä, esim. *puin* 'puiden', vrt. lyydP (H*j*) *puiden*, veps. *puid'en*; *lambhiin* 'lampaiden', vrt. lyydP *lambahid'en* ~ *lambahin* ~ *lambahien*, vepsÄ *lambhid'e*.
- f. *d* on joskus poikkeuksellisesti kadonnut nopeassa puheessa, esim. *n'ämii* 'näitä', *laps'ii* 'lapsia', vrt. *n'ämiid*, *laps'iid*; *uudet_skotnuu_dvorad* 'uudet karjanavetat', vrt. mon. nom. *skotnuud* 'karja-'; *oma* – *d'iädu_t'äha kod'ih_el'ämaha* 'ovat jääneet asumaan tähän kotiin', vrt. *d'iädud* 'jääty; jääneet'.

2) Klusiili lisä-äänteenä:

- a. *g* on lisä-äänteenä sisäheittoisessa muodossa *küünged* 'kyynelet', jonka asemesta vepsässä tavataan *d* (ks. Tunkelo 1946: 67, SVJ s. 257), vrt. vepsÄ *kündl'ed*; K, E *kündled*.
- b. Kj:n sana *l'ehte* 'lehti', mon. gen. *l'ehtken* on siirtynyt **ek*-loppuisiin nomineihin, vrt. vepsK (Sim), E (Sod) *l'eht : l'ehten*.

3) Soinniton klusiili odotuksenmukaisen soinnillisen äänteen asemesta esiintyy poikkeusmuodoissa *ezmažar'ik* (~ *ezmažar'g*) 'maanantai', *tožar'ik* (~ *tož(n)ar'g*) 'tiistai', yks. part. *kadakt* (vrt. yks. nom. *kadag* 'kataja') ja *uutašt'i* 'uudestaan' (LMS s. 468).

4) Sanassa *tuttam* 'tutkain, langanpää' alkuperäisen *tk*-yhtymän asemesta tavataan geminaatta *tt* (vrt. Tunkelo 1946: 109), vrt. lyydP, K mon. nom. *tutkamed*; vepsE *tutkam*, mon. nom. *tutkmed* (Kj, vepsÄ *katten* 'katkesi').

5) *kt*-yhtymä **ek*-loppuisten kaksivartaloisten nominien yks. partitiivin muodoissa, joiden ensitavu on ollut lyhyt, esim. *ludekt* (~ *ludet*) 'ludetta', vrt. vepsK *ludet*.

6) Geminaattojen kvantitatiivinen astevaihtelu toteutuu vain 1. ja 2. tavun rajalla lyhyen vokaaliaineksen jäljessä, esim. Kj *akkad* 'naista' : *akad* 'naiset'.

7) Geminaatat Kuujärven henkilönnimissä eivät vaihtelee, esim. *Pekko* : *Pekkon*, *Mikko* : *Mikkon*, *D'akko* : *D'akkon*, *St'oppi* : *St'oppin*, *Mišši* : *Miššin*, *Vas's'i* : *Vas's'in*, vrt. suom. *Pekon*, *Mikon*, *Jaakon*, *Tepon*. Toisaalta alkuperäisen *i*-loppuisen diftongin edellä esiintyy heikko aste, esim. *Mišuo* ~ *Mišuu*, *Vas'uo* ~ *Vas'uu*.

8) *j > d'*:n katoaminen epäodotuksenmukaisen diftongin jäljessä sanoissa *huar'* 'harja' ja *muar'* 'marja', yks. part. ja mon. nom. *huar'ad*, *muar'ad*, vrt. lyydP, K *hard'(e)* ~ (Td) *har'd'*, *hard'ad* ~ (Td) *har'd'ad*; *muard'(e)* ~ (Td, Pl, B) *mard'*, *muard'ad* ~ (Td, Pl) *mard'ad* (LMS s. 62–63, 244).

5.3.4.3. Kuujärven omia muoto-opillisia kehityksiä

1) Yksitavuisissa sanoissa mon. genetiivin päätte *-n* liittyy suoraan mon. *i*-loppuiseen vartaloon, esim. *muain* 'maiden; maina', *luin* 'luiden; luina', *puin* 'puiden; puina'. Kehitys näyttää olevan Kuujärven oma, vrt. lyydP (Hj) *muaiden*, *puiden*; ess. *muain*, *puin* (Virtaranta 1986: 17–18); veps. *maid'en*, *puid'en*.

2) Kujolan mainitsemasta Kj:n pronominiasta *n'ece* 'tuo, se', yks. part. *n'ečid(a)*, yks. gen. *n'ečen* (LMS s. 263) minulla ei ole havaintoja. Kuujärvellä tapaamani adverbi-muodot *n'ečiga* 'tuolla, siellä', *n'ečigapiä* 'tuolta, sieltä' on tulkittava aunuksenvaikutteisiksi. Niitä esiintyy sellaisella kielioppaalla, jonka puheessa on myös muita selviä aunukselaisuuksia (ks. Pahomov 2011: 49, 142–157).

3) Preesensin mon. 3. persoonan tunnus *ba* esiintyy potentiaalissa, esim. *l'iinoba* 'lienevät' < **leeneβät*, *olnoba* 'lienevät' < **olneβat*, *peznoba* < **pesneβät*, *tulnoba* < **tulneβat*, *sannuba* < **sanoneβat*. Äänisvepsässä saman tunnuksen käyttö rajoittuu *e*-vartaloisten verbien akt. ind. preeseensin muotoihin (ks. Turunen 1946: 138).

4) Kuujärven refleksiivikonjugaatio etenkin monikollisuutta ilmaisevan *bad*-morfeemin osalta eroaa aunukselais-keskilyydiläisestä tyypistä ja vaikuttaa varsin omintakeiselta (ks. Turunen 1946: 105–106, Bogdanov 1947).

Esim. Kj (Pal) *pestakse* 'peseytyä' // lyydK (Ka) *pestäkse* 'id.'

- akt. ind. prees.
- yks. 1. p. *pezemuo(že)* // Ka *pezemös*
- yks. 2. p. *pezetuo(že)* // Ka *pezetös*
- yks. 3. p. *pezeze* // Ka *pezeheze*
- mon. 1. p. *pezemuožebad* // Ka *pezemös*
- mon. 2. p. *pezetuožebad* // Ka *pezetös*
- mon. 3. p. *pezezebad* // Ka *pestäheze*

Muiden Kuujärven refleksiivikonjugaatiossa käytettyjen morfeemien vastineet tavataan sekä lyydissä ja aunuksessa että vepsässä. LMS:n esittämien pohjoislyydin puhtaasti refleksiivisten persoonapäätteiden runsaus antaa aiheita olettamukseen, että ennen sekaparadigmojen syntymistä pohjoislyydissä johdintavutuksen ohella on pitkään käytetty refleksiivikonjugaatiota (ks. myös Genetz 1872: 24, Suhonen 1974: 11, Posti 1980: 129–131, Koivisto 1993), esim. Suj yks. 1. p. prees. *ištumoi*, imperf. *ištuimoi(že)* (LMS s. 91).

5) Imperatiivin 3. persoonan *ze*-suffiksin sisältävät muodot ovat pääosin omaa kehitystä, joka tuntuu tapahtuneen refleksiivimuotojen vaikutuksesta, esim. Kj *oukhaze* ~ *olkhaze* ~ *olgahaze* (~ *oukha* ~ *olkha* ~ *olgaha*) 'olkoon', *oukhazebad* ~ *olkhazebad* ~ *olgahazebad* 'olkoot', *pang(a)haze* (~ *pang(a)ha*) 'pankoon', *pang(a)hazebad* 'pankoot', vrt. lyydP, Lmo *olgai*, (Td) *ottagai* ~ *ottagaa*, K *pangah*; vepsÄ *pangha* (Turunen 1946: 249–251), kk. *sagha* 'saakoon; saakoot', *tehkaha* 'tehköön, tehköt' (VVV 1995: 189); aun. *ottakkah* 'ottakoon', *otettahes* 'ottakoot' (Markianova & Mensonen 2006: 92); karjP *olkah* 'olkoon; olkoot', *mänkäh* 'menköön; menköt' (Zaikov 1993: 30).

Huomattakoon, että varsinaiskarjalassa ja vepsässä imperatiivin 3. p. yksikön ja monikon eroa ei yleensä osoiteta. Aunuksen oppositiot *tulgah* 'tulkoon' : *tuldahes* 'tulkoot', *peskähes* 'peseytyköön' : *pestähes* 'peseytykööt' (Markianova 1995: 49–53, Markianova & Mensonen 2006: 92–93) löytävät vastineensa silti lyydistä, vrt. Kj *tulgaha(ze)* 'tulkoon' : *tulgahazebad* 'tulkoot', *peskahaze* 'peseytyköön; pesköön' : *peskahazebad* 'peseytykööt; peskööt' / lyydK *peskäheze* 'peseytyköön' : *pestägäheze* 'peseytykööt' (Turunen 1946: 249).

5.3.5. Havaintoja Kuujärven kylämurteista

Kuujärven murre on koostumukseltaan aika yhtenäinen. Melkein kaikki paikalliset lyydintaitoiset asukkaat asuvat nykyään Mihailovskojen asutuskeskuksessa, joten ne pienet murre-erot, jotka olivat ominaisia eri kylämurteille, ovat sodanjälkeisinä vuosina pitkälti tasoittuneet. Tällaisia eroja voi silti havaita etenkin vokaalistossa.

5.3.5.1. Paloniemen kylämurre verrattuna Joensuun murteeseen

1) *uo* > *ie* palataalistuneen konsonantin jäljessä ensitavussa, esim. *bl'ied* 'syvä lautanen' (~ *Js bl'uod*);

2) *üö* > *ie* ensitavussa, esim. *mie* 'me' (~ *Js müö*), *t'ie* 'te' (~ *Js t'üö*), *hie* 'he' (~ *Js hüö*), *l'ieda* 'lyödä' (~ *Js l'üöda*), *malan'd'al l'ieb* 'salamoi' (~ *Js l'üöb*), *miehä* 'myöhään' (~ *Js müöhä*), *mieda* 'myydä' (~ *Js müöda*), *s'ieda* 'syödä' (~ *Js s'üöda*), *s'iemha* 'syömään' (~ *Js s'üömha*), *t'ienda kird'aan'e* 'lähetä kirje' (~ *Js t'üönda*), *ie* 'yö' (~ *Js üö*);

3) *iu* > *ii* ensitavussa, esim. *kiidug* 'kiuas' (~ *Js kiudug*);

4) *üü* > *ii* ensitavussa, esim. *l'iid'iks* 'lyydiksi' (~ *Js l'üüd'iks*), *l'iid'ikuud* (~ *Js l'üüd'ikuod*), *piihüt* 'pieni pyy' (~ *Js püühüt*), *piidam* 'pyydämme (kalaa)' (~ *Js püiidam*);

5) (*eü* > *öü* >) *öi* > *ei* ensitavussa, esim. *l'eida* 'löydä!' (~ *Js l'öida*), *l'eil'* 'löyly' (~ *Js l'öil'*).

6) 1. ja 2. tavussa *ü* > *i*, esim. (1. tavussa) *kinded* 'kynnet' (~ *Js künded*), *kinduz* 'kynnys' (~ *Js künduz*), *iks* 'yksi' (~ *Js üks*) / (2. tavussa) *kül'i* 'sauna, kylä' (~ *Js kül'ü*), *küz'ida* 'kysyä' (~ *Js күз'üda*), *l'ühid* 'lyhyt' (~ *Js l'ühüd*), *kävüda* 'käydä' (~ *Js kävüda*), *pövi* 'turkki' (~ *Js pövü*) / (kummassakin tavussa) *n'igi* 'nyt' (~ *Js n'ügu*), *n'igide* 'nyt' (~ *Js n'ügude*).

7) Kuujärven tavanomaisen *uo* ~ *uu*, *üö* ~ *üü* -vaihtelun asemesta (esim. *Js kukuo* ~ *kukuu* 'kukko', *l'ämüö* ~ *l'ämüü* 'valo, tuli; nuotio'), joka esiintyy ensitavua kauempaan, Paloniemessä tavataan yleensä pitkiä vokaaleja, esim. *Pal akatuu* 'akaton', *kädetuu* 'kädetön', *pašta piirguud* 'paistaa piirakoita', *vihanduud* 'vihreitä', *algam t'ienduguu* 'älkäämme lähtekö', *algahazabad mängüü* 'älkööt menkö'.

8) Paloniemessä mm. konditionaalinen imperfektissä diftongi *Ui*:n asemesta tavataan *UU*, esim. *Pal pestakse* 'peseytyä': yks. 1. p. *peznuužii/muuže*, 2. p. *-tuuže*, 3. p. *-heze*; mon. 1. p. *-muužebad*, 2. p. *-tuužebad*, 3. p. *-hezebad*. Tällaisia muotoja on myös pohjoislyyidin Lismajärvellä (Turunen 1946: 257, 1950: 195–196, 221), vrt. *anda/nuužin* (~ *-nuižin*) 'olisin antanut', *en voinuuž* 'en olisi voinut', *kiit t'änüüžin* 'olisin kiittänyt' (ks. myös lukua 5.3.1.1. Kuujärvi ja muu lyydi: vokaalit).

9) Joensuun sisäheittoista illatiivin *per't'he*, *randha* -tyyppiä vastaa Paloniemessä sisäheitoton *per't'ihe*, *randaha* -tyyppi.

10) Joensuun loppuheittoisia yks. 3. p. imperfektin muotoja *ot't' 'otti*, *kiän'd'ž 'käänsi*, *saubaz' 'sulki*, *ištut' 'istutti* jne. vastaavat Paloniemessä *ii*:lliset muodot *ot'ii*, *kiän'd'žii*, *saups'ii*, *ištut'ii*.

11) Pass. preesens, imperfekti ja 2. partisiippi ovat Joensuussa *ištutetaze* ~ *ištutetahe*, *ištutet'he* ja *ištutet* ~ *ištutetud*, mutta Paloniemessä – *ištutetaze* ~ *ištutadaze*, *ištutet'ihe* ~ *ištutad'ihe*, *ištutetud* ~ *ištutadud* -tyyppiä.

12) Joensuun klusiilitonta ilmeisesti analogista verbimuotoa *l'ämmištuda* 'lämmetä' (vrt. *l'ämm* : *l'ämmä*- 'lämpö; lämmin') Paloniemessä vastaa *mb*:llinen muoto *l'ämbištuda*.

13) Paloniemessä olen tehnyt havainnon myös *st*:llisestä muodosta *t'äst* 'tässä', esim. *t'äst om* 'tässä on', vrt. *t'äspiä* 'tästä (päin)' (~ Js, Akv, Yl *t'äss*), joka on tulkinnanvarainen. Ensi silmäyksellä näyttää siltä, että tässä muodossa on kivetynyt vanha *t*:llinen elatiivi, mutta kun missään muissa muodoissa sellaista ei esiinny (Kj:n elatiivi on *-s* ~ *-spiä* -päätteinen), on olettavissa, että kyseessä on adverbien *mest* 'jälleen, taas' (< **möösten*) analogia. Joensuun kylämurteelle ominaista muotoa *möst* (Virtaranta 1967: 101) vastaa Paloniemessä *e*:llinen muoto.

14) Paloniemi eroaa mm. Joensuusta jossain määrin sanastonsa osalta, esim. Pal, Yl *man'd'žokaan'e* 'mansikka', vrt. Js *man'd'žuo* ~ *man'd'žuu*. Mainittu sanaesimerkki johtimensa osalta edustaa sellaista tyyppiä, joka esiintyy vepsässä ja paikoin eteläkarjalassa: vepsÄ *manzikein'e*, K (P) *manz'ikäin'e* (SVJ s. 321); karjE *man'čikkan'e* (KKS), vrt. lyydP, K *man'd'ž(u)oi*, (Post) *man'd'žuo* (LMS s. 231); aun. *mand'žoi* ~ *man'd'žoi*, karjE *mand'žoi* ~ *man'd'žoi(i)* (KKS).

Paloniemeläisen Lidia Potašovan (s. 1945) puheessa ja kirjoituksissa olen havainnut pari ilmiötä, jotka ovat ominaisia lähinnä hänen idiolektilleen:

- a. Ensitavua kauempana *ai* > *aa*, *äi* > *ää* -kehityksen asemesta, joka on ominainen Kj:lle, Potašovalla tapauksittain esiintyy diftongi *inen*-loppuisissa sanoissa, esim. *alain'e* 'rukkanen', *al'embain'e* 'alimmainen', *bobain'e* 'lelu', *čigičain'e* 'musta herukka', *edahalain'e* 'kaukainen', *ezmain'e* 'ensimmäinen', *ildain'e* 'illallinen', *kird'ain'e* 'kirje', *kärbäin'e* 'kärpänen', *munain'e* '(kanan) muna', *n'eičukain'e* 'tyttönen', *pakain'e* 'pakkanen', *pohd'ain'e* 'pohjonen', *tagain'e* 'takainen', *ül'embain'e* 'ylimmäinen', mutta *valdaažen* 'vallan', (imperat.) *ozaada* 'osu, arvaa', *varaada* 'pelkää, varo'.

Potašovan äiti Marista Roškova (s. 1908 Paloniemessä) lausui kuitenkin kuu-järveläisittäin *batogaaženke* 'kepin kanssa', *puhthaažed* 'puhtaat', *vazaan'e* 'pieni vasikka', *z'el'onaan'e* 'vihreä', *st'eraamha* 'pesemään pyykkiä'. On tuskin mahdollista selittää Potašovan diftongilliset muodot esim. aunuksen vaikutuksen taholta, koska hän on koko ikänsä asunut Paloniemessä ja sitten Joensuussa metsiniemeläisen Iivan-miehensä kanssa.

- b. Analyyttisen 3. persoonan imperatiivin apusanan muoto *ando* (~ *Js anda*), esim. *ando ei peze* 'älkөөn peskö', *ando ei peste* 'älkөөn peseytykö', *ando ei iškoožebad* 'älkөөt istuutuko', *ando ei peskoožebad* 'älkөөt peseytykö', *ando ei tulguu* 'älkөөt tulko'.

5.3.5.2. Havaintoja Kuujärven pohjoiskylien murteista

1) Metsoiniemessä ja Ylitsissä *uo* > *uu*, *üö* > *üü* kehitys on tapahtunut ensitavussa, esim. (yks. nom.) *suu* 'suo' (~ *Js suo*), *kuup* (Turunen 1946: 37 ~ *Js kuop*) 'kuoppa', *vuuz* 'vuosi' (~ *Js vuoz*'), *müü* 'me' (~ *Js müö*), *t'üü* 'te' (~ *Js t'üö*), *hüü* 'he' (~ *Js hüö*) / (ind. prees.) *tuub* '(hän) tuo' (~ *Js tuob*), *s'üüb* '(hän) syö' (~ *Js s'üöb*) / (imperat.) *d'uu* 'juo' (~ *Js d'uo*), *müü* 'myy' (~ *Js müö*), *tuu* 'tuo' (~ *Js tuo*) / (kielt. imperat.) *ala l'üü* 'älä lyö' (~ *Js ala l'üö*), *ala s'üü* 'älä syö' (~ *Js ala s'üö*). Turusen (1946: 39) mukaan *u* alkuperäisen pääpainollisen pitkän *oo*:n asemesta tavataan myös Järventakuisen murteessa, esim. *su* 'suo'.

Kaakkoisaunuksen Stroitsankonnussa esiintyy kehitys *oi* >> *uo* ~ *uu*, *öi* >> *üö* ~ *üü*, joka Stroitsankonnussa Kuujärven pohjoisten murteiden tapaan on tapahtunut ensitavussakin, esim. *ei vuu* 'ei voi', vrt. *üölüöl* 'öillä', *mužikuole* 'miehille', *n'ügüö* ~ *n'ügüü* ~ *n'ügöi* 'nyt' (NKK s. 323–348).

2) Metsoiniemessä (ks. Nissilä 1947: 15) ja Ylitsissä (sekä etelässä sijaitsevassa Hidniemessä) *ie*-diftongin asemesta ensitavussa esiintyy pitkä *ii*, esim. Kj:n kylien nimissä: *Mecuun'iiim* (Lüüdilaine 2006: 53), *Hid'n'iiim*, *Palon'iiim*, *N'iiim*, vrt. *Js n'iem* 'niemi' / *Yl müihel'e män'ii* '(nainen) meni naimisiin', *t'iidab* '(hän) tietää', *d'üilota* 'ilman asiaa'.

3) Akveessa Bogdanovin mukaan ensitavun *üü* edustuu *üi*-diftongilla mm. lyydiläisiä tarkoittavissa sanoissa: *Akv l'üüdilažed*, *l'üüdikuod* (*d* – sic; Bogdanov & al. 1946), vrt. *Js*, *Taask l'üüd'ilažed*, *l'üüd'ikuod*.

4) Ylitsissä mm. konditionaalin imperfektissä *Ui*:n rinnalla esiintyy diftongi *UO*, esim. *en*, *ed*, *ei ištutanuiz* ~ *ištutanuož* 'en, et, ei olisi istuttanut'.

5) Metsoiniemessä tapauksittain esiintyy ensitavun vokaalin muutosta, esim. *Mets bömbel*', vrt. *Pal bembel*' 'vommel; sateenkaari', lyydP (N) *bömböl*' 'luokka, vommel' (LMS s. 16, ks. myös Turunen 1950: 7–8), vepsK (Pä) *b'ömbuu* 'vommel, (hevosen) luokka' (Tunkelo 1946: 491); *Mets korgel'iin'e*, vrt. *Pal kurgel'iin'e (aid)* 'kurki(aita)'

6) Ylitsissä loppuheittoisten muotojen ohella on havaittu vokaaliloppuisia rinnakkaismuotoja numeraalien taivutuksessa (ks. myös Turunen 1946: 36), esim. *viiškoumattuküment* (~ *viiškoumatküment*) '25', *üksn'el'l'attuküment* (~ *üksn'el'l'atküment*) '31', *ükskoumattoštuküment* (~ *ükskoumattoštüküment*) '121', *kakskoumattoštuküment* (~ *kakskoumattoštüküment*) '122'.

Edellä mainituissa Ylitsin numeraalien rinnakkaismuodoissa esiintyy geminaatta *tt*, joka Kj:llä tavataan yleensä lyhyen ensitavun jäljessä ja sisäheittoisissa muodoissa, esim. *Kj ottab* '(hän) ottaa', *d'uotta* 'juottaa', *vuotta* 'odottaa', *it'ketuotta* 'itkettää'.

7) Pass. preesens, imperfekti ja 2. partisiippi ovat Ylitsissä *ištutetaze*, *ištutet'he*, *ištutadut* -tyyppiä, vrt. Js *ištutetaze* ~ *ištutetahe*, *ištutet'he*, *ištutet* ~ *ištutetud*; Pal *ištutetaze* ~ *ištutadaze*, *ištutet'ihe* ~ *ištutad'ihe*, *ištutetud* ~ *ištutadut*.

8) Metsoiniemessä esiintyy myös murre sanoja, joita ei tavata muissa Kj:n kylämurteissa, esim. Mets *l'ehtuk*, *-an* 'lehti', vrt. Pal *l'ehte* 'lehti', lyydP (Td) *lahtuk*, *-an* 'lahdelma' (LMS s. 190) / Mets *kezuul'e* 'uimaan', vrt. Pal *kül'büül'e* 'uimaan', aun. Kaakk *kezoil'e* 'uimaan' (Makarov 1990: 135) / Mets *ruumen/šuuun'*, yks. iness. *ruumen/šuuun'as* 'ruumenlaatikko, laatikko ruumenten säilymistä varten', vrt. aun. Smj *ruumempugri on sarooan čupuz n'el'l'ičuppuine*, *lavvoiz laittu*, *kui suuri joaššiekku* 'ruumenkoppi' (KKS). Ylitsistä on merkitty muistiin lapsille tarkoitettu sana *mömmö* 'karhu', jonka tarkimmat vastineet löytyvät yllättäen varsinaiskarjalasta, vrt. karjP, E *mömmö*; aun. Smj *mömmöi* (KKS). Samassa kylämurteessa tavataan myös karjalaissävyinen verbi (Yl) *kirkta* 'huuataa' johdoksineen, vrt. Kj (Pal) *heikta*; karjE, aun. *kirguo* (KKS).

5.4. Lyydin suhde lähialueiden itämerensuomalaisiin varieteetteihin

5.4.1. Yleisiä havaintoja

1) Edellä esitetty sanamateriaali käsittelee 70 Kuujärven yleistä lekseemiä, joiden määrästä 5 kuuluu myöhempisiin venäläislainoihin. Tämän aineiston pohjalta voidaan arvioida, että Kuujärven sanastossa on eniten vepsäläis-lyydiläis-aunukselaisia sanoja (esitetty 21 esimerkkiä, joista yksi ven. laina). Seuraavaksi suurempiin sanastoryhmiin kuuluvat karjalais-aunukselais-lyydiläiset sanat (17 esim., joista 2 ven. lainaa) ja vepsäläis-lyydiläiset (12 esim., joista 2 ven. lainaa). Vähemmän lukuisia sanastoryhmiä ovat Kuujärven ja vepsän yhteiset lekseemit (7 esim.), aunukselais-lyydiläiset sanat (5 esim.) sekä vepsäläis-karjalaiset (3 esim.) ja Kuujärven omat sanat (3 esim.). Vepsäläis-aunukselaiset (1 esim.) ja karjalais-aunukselaiset (1 esim.) kuuluvat Kuujärven sanaston pienimpiin ryhmiin.

Kuujärven lyydin leksikaaliset suhteet muihin lyydiläismurteisiin ja lähimpiin sukukieliin ilmenevät oheisesta taulukosta 7, jossa pisteiden määrä vastaa tarkasteltujen sanojen määrää.

2) Muiden lyydiläismurteiden ohella Kuujärvi osoittaa yhteyttä sekä karjala-aunukseen että vepsään. Kuujärven ja samoin koko lyydin ensitavun vokaalisto ja kvantitatiivinen astevaihtelu yhdistävät lyydin karjala-aunukseen, mutta kvalitatiivinen astevaihteluttomuus ja lopputavujen vokaalien kehitykset ovat ominaisia myös vepsälle (vrt. Pahomov 1995: 110, 2011: 10). Toisaalta mm. synkretistiset olo- ja erosijat sekä kond. imperfekti tavataan lähinnä vain lyydissä, vepsässä ja aunuksessa.

Koko lyydiläisalueella esiintyvät mm. triftongiutuminen, *j > d'*-kehitys, pitkät sananloppuiset konsonantit, geminaattojen (mukaan lukien *cc*, *ll*, *mm*, *nn* ym.) konsonanttimäärältään laaja astevaihtelu lyhyen pääpainollisen vokaalin jäljessä, *nh*-yhtymän metateesi ja *h*:n katoaminen tietyissä illatiivin ja passiivin muodoissa, jotka eivät ole

Pisteet	Kielimuodot				
	Kuujärvi	Muu lyydi	Vepsä	Aunus	Karjala
21	+	+	+	+	
17	+	+		+	+
12	+	+	+		
7	+		+		
5	+	+		+	
3	+		+		+
3	+				
1	+		+	+	
1	+			+	+
Yhteensä	70	55	44	45	21

Taulukko 7. Kuujärven lyydin leksikaaliset suhteet muihin lyydiläismurteisiin ja lähimpiin sukukieliin.

yleensä ominaisia karjala-aunukselle tai vepsälle. Poiketen vepsästä sananalkuisen *v:n* klusiilistuminen sanansisäisen *b:n* edellä lyydissä on edustettuna johdonmukaisesti (ks. Turunen 1946: 326–327, Kettunen 1922a: 112–113). Vepsän sananalkuisen *b:n* klusiilistuminen *ps*-yhtymän edellä ei ole yleensä ominaista lyydille.

3) Kehitys *j > d'* sanan alussa ja toisen tavun alussa konsonantin jäljessä (Kj, lyydP, K *d'ogi* 'joki' / Kj *kird'aan'e*, lyydP *kird'ain'e*, K *kird'aine* 'kirje') kuuluu lyydin tunnusomaisiin piirteisiin (Pahomov 1995: 110, ks. myös Turunen 1946: 318–325). Tästä poiketen vepsässä ja lyydin vaikutuksesta karjala-aunuksessa sitä tavataan ainoastaan murteittain. Vepsään se on Turusen (1947: 7) oletuksen mukaan voinut tulla lyydisistä. Kyseistä muutosta pidetään yleensä venäläisen fonetiikan aiheuttamana (ks. mts. 7, Kettunen 1940a: 292), mutta sen edellytykset ovat löydettävissä lyydin sisäisestä kehityksestä. Muutos näyttää alkaneen *t : t'*-suhteen vaikutuksesta, jonka ohella lyydin uudehkot *dalkuiset* muodot ovat vaatineet parikseen palataalistunutta *d:tä*: Kj *taga-* 'taka' : *t'äga* 'täällä', *t'aganad* (< ven. *tagan*) 'kolmijalka' >> *duuh* (< ven. *duh*) 'henki; haju', *dur'm* 'nurmi' : *d'uur'* 'juuri', *d'üru* 'jyry'.

4) Kuujärvellä on silmäänpestäviä yhtäläisyyksiä pohjoislyydin Suojun ryhmään (lyhenteenä Suj, mm. Kenjärevelle = Kn ja Naamoilaan = N) ja koillisryhmään (lyhenteenä Koill, mm. Tiutiaan = Td ja Lismajärevelle = Lmj), keskilyydin Viitanaan (= V ja AV), Postaan (= Post) ja Kaskanaan (= Ka) sekä etelälyydin Järventakuisen (= Jt):

- a. Kj, Jt, Ka, Suj, V ja Koill: vokaalisointu puuttuu (*ižand* ~ V *ižande* 'isäntä; haltia'), toisen tavun *o > u* (*kacun* ~ *kačun* 'katson');
- b. Kj, Koill ja N: affrikaatta *c* ja sen astevaihtelu (*mecc* : yks. part. *meccad* : yks. gen. *mecan*);
- c. Kj ja Suj: diftongi *UO* pääpainottomassa tavussa (Kj, Hs *anduo* 'antoi'), pitkä *ii* ensitavua kauempana (*vedelhiin'e* ~ *-hiine*), tavunloppuinen *d* (Kj, N *l'idn* 'linna, kaupunki'), sibilantti loppu-*t:n* asemesta substantiivissa *kevaz'* 'kevät', *ps > ks*

- kehitys lekseemissä *vaapsahainen*, geminaatan lyheneminen (*hei/tab* ~ *-tau* 'riisuu', *kazak* 'palvelija' : *kazakad* 'palvelijaa'), *-al-* > *-au-* ja *-ol-* > *-ou-* (*ei mauta* 'ei osaa'), *s-*loppuiset adverbimuodot (*luj/as* ~ *-is* 'lujasti'), *d-*loppuinen pass. 2. partisiippi (*aje/tud* ~ *-ttud* 'ajettu');
- d. Kj ja Td: diftongi *Oi:n* kehitys (*mec/uo* ~ *-oo* 'metso'), diftongi *iä* ensitavua kauempana (*kodišpiä* 'kotoa'), klusiilin säilymisen tapaukset (*kierd* 'kerta', *kierdad* 'kertaa; kerrat'; *küment* ~ *kümend* 'kymmenentä'), geminaatan lyheneminen (*ištutada* 'istuttaa'), frikatiivin kato ja epäodotuksenmukainen sisäheitto passiivimuodoissa (Kj *sandaa*, *san'd'ii*; Td *santaa*, *santii* 'sanotaan; sanottiin'), *olda-*verbin *m:*lliset muodot (*om* 'on'), kysymysliite (*oledik* 'oletko'), analoginen mon. genetiivi (*lambhiin* ~ *lambahin* 'lampaiden'), pronomini-*muoto* Kj *hain* ~ Td *hään*;
- e. Kj ja Lmj: alkuperäisten diftongien *Oi:n* ja *Ai:n* asemesta *UO* ja *AA* (*kukuo* 'kukko', *hubaan'e* 'pieni'), *Ui* ~ *UU* -variaatio (*en voinuiž* ~ *voinuuž* 'en olisi voinut'), persoonapronominien muodot (*milaa* 'minulla; minulta');
- f. Kj ja Post: loppuheitto (*vahn* 'vanha', vrt. lyydK *vahne*), diftongi *UO* pääpainottomassa tavussa (*man'd'žuo* 'mansikka');
- g. Kj ja V (AV): diftongi *UO* pääpainottomassa tavussa (*varuod* 'varikset'), epäodotuksenmukainen sisäheitto passiivimuodoissa (Kj *sandaa*, V *santah* 'sanotaan'), tavunloppuinen *d* (*l'idn(e)* 'linna, kaupunki'), sibilantti loppu-*t:n* asemesta substantiivissa *keväz* 'kevät', geminaatan lyheneminen (*mautab* ~ *maltau* '(hän) osaa'), persoonapronominien muodot (*milaa* ~ AV *millai*, vrt. lyydK *minul*), prees. yks. 3. p. päätte *-b* (*siiöb* '(hän) syö', *astub* 'astuu'), refleksiivinen morfeemi *ze* (*pezeze* 'peseytyy'), *s-*loppuiset adverbimuodot (*lujas* 'lujasti');
- h. Kj ja Ka: *uo* ~ *uu* -variaatio (*korvuo* ~ *korvuu* 'korvo, saavi'), diftongi *ia* sekä elatiivin ja ablatiivin loppu-*i:tön* päätte (*d'ärves/piä* ~ Ka *-pia* 'järvestä'), *-al-* > *-au-* ja *-ol-* > *-ou-* ensitavun lopussa (*tauvel* 'talvella'), *n-*loppuinen pronomini-*muoto* *hain* 'hän';
- i. Kj ja Jt: *uo* > *uu* (Kj *suo* ~ *suu*, Jt *su* 'suo'), prees. yks. 3. p. päätte *-b* (*andab* '(hän) antaa'), terminatiivin päätte (*-saa* ~ *-sai* 'saakka'), *-hV-*päätteiset illatiivimuodot (*kod'ihe* 'kotiin'); allatiivin päätte *-l'e*, jossa konsonantti on liudentunut (*meil'e* 'meille'); yhteiset lekseemit (*mättaz* ~ *mätaz* 'mäki', *kerag* 'kokous').

Mainituilla murteilla on yhteisiä piirteitä äänisvepsän kanssa, esim. Td, Ks, Selk *kah-tekse*, vrt. vepsÄ *kahtsa*. Omalta osaltaan Kuujärvi on myös melko lähellä äänisvepsää, esim. Kj, vepsÄ *l'ähtaze*, *panoba*, *pezeze* : *pez'i(i)he*, *d'uoksta* ~ *d'oksta*, *ukst*, *l'ähtan'e* ~ *l'ähtane*.

5) Kuujärvi, samoin kuin Suojun murteet ja koillisryhmä sekä Viitanan, Postan, Kaskan ja Järventakuisen murteet, joiden kosketukset karjala-aunukseen eivät olleet tiiviitä, edustavat lyydin varhaista kantaa. Näissä murteissa havaittuja edellä esitettyjä tapauksia tavataan mm. 1600-luvun lyydinkielisessä muistomerkissä (ks. Barantsev 1978: 286–294), esim. **sai* 'saakka', **milain* 'minulta', **lidn* 'linna, kaupunki', **katčui* 'katsoja', **kivi/ocan* 'kiviotsan', **mättäs* 'pieni mäki', **konz lineb tarbiš* 'kun tulee tarvis' jne.

6) Huomattava osa Kuujärven ns. ”vepsäläisyyksistä” esiintyy myös muissa lyydin murteissa, esim. prees. yks. 3. persoonan päätte *-b*. Vanhojen lyydiläisten loitsujen teksteissä esiintyy sekä *u*:llisia (tai *v*:llisiä), joita vepsä ei tunne, että *b*:llisiä muotoja, esim. ind. prees. **nouzov*, **potkaidav* (Loitsu 1 s. 286); pot. prees. **laulanou*, **homainou* (Loitsu 3 s. 288), **lineb* (Loitsu 9 s. 293), mitkä Lönnrotin (1902: 21) ja Genetzin (1872: 22–23) Viitanan esimerkkien ohella tukevat ajatusta siitä, että pohjois- ja keskilyydissä *b*:lliset ja *u*:lliset muodot esiintyivät pitkään rinnakkain. Toisaalta Kj:llä on sellaisia tapauksia, joille ei oikeastaan löydy muualta vastineita kuin vepsästä, esim. K_j, veps. *il'besen* 'ilveksen', vrt. lyydP, K *ilveksen*.

7) Turusen (1977: 179) mukaan ”se vepsä, joka Järventakuisen samoin kuin Kuujärven murteelle tarjoutuu vertauskohdaksi ei ole keskivepsää, maantieteellisesti lähintä päämurretta, vaan ensisijaisesti äänisvepsää, jonka kanssa niillä on erittäin runsaasti yhteisiä piirteitä”. Toisaalta Kuujärvellä on myös sellaisia muotoja, jotka poikkeavat äänisvepsästä, mutta vaihtelunomaisesti esiintyvät etelä- tai keskivepsässä, esim. K_j, vepsE *mez'iaan'e*, vrt. vepsÄ *mez'd'ein'e* ~ *mez'd'äin'e*; K_j *rebuo*, vepsE *reboo*, vrt. vepsÄ *rebei*, K *reboi*; K_j, vepsE (K_rl) *luluu*, vrt. vepsÄ *laulei*, K *lauloi*; K_j, vepsK (Sim) *kahesa* 'kahdeksan', vrt. vepsÄ *kahtsa*, K (P), E *kahtsan*; K_j, vepsK *taut*, vrt. vepsÄ *talt*, E *daut*; K_j *musked* (~ *must*), vepsK (Ku) *musket* 'musta', vrt. vepsÄ, K, E *must*; Mets *bömbel'*, Pä *b'ömbuu*, vrt. vepsÄ *bembel'*, K *bembel* ~ *vembel*, E *bembel'* ~ *vembel'*; K_j *n'iemak*, vepsK (Pe) *n'emak* 'niemi', vrt. vepsÄ, K, E *n'em'* (ks. lisää Turunen 1947: 9–10). Tästä seuraa, että Kuujärven lyydiä ei voi oikeastaan pitää minkään vepsäläismurteen jatkajana.

Vepsän geminaatalliset muodot heijastavat sen varhaisen kielipohjan geminaattakantaa, joka on säilynyt lyydiläismurteissa (Itkonen 1971: 170–171, Barantsev 1989: 21, ks. myös Tunkelo 1946: 148–149, 903). Geminaattojen astevaihtelun osalta äänisvepsä lähenee lyydin edustusta, ja sen vähäistä astevaihtelua (esim. vepsÄ = K_j *otan* : *ottab*, *rikon* : *rikkob*) on yritetty selittää lyydiläisvaikutuksesta (mm. Kettunen 1960: 29–30, 205–206). Geminaattojen säilymistä lyhyen pääpainollisen vokaalin jäljessä silti esiintyy myös keskivepsän luoteismurteissa (esim. *ikkun* 'ikkuna', *hattar* 'jalkaripu') sekä tapauksittain kaikkialla vepsässä (esim. vepsÄ, K, E *kukkuda* 'kukkuu', *kukkub* 'kukkuu'; *vettuda* 'vettyä', *vettub* 'vettyä').

Niinpä vepsän ja lyydin alkuperäistä kantaa (paremmin kuin mm. äänisvepsä) heijastaa Kuujärven *akk* : *akkad* : *akan* 'nainen, vaimo' -astevaihtelutyypä, joka toteutuu pääpainollisen tavun lyhyen vokaalin jäljessä (ks. myös Itkonen 1971: 170). Vahvassa asteessa geminaatan ohella esiintyy pitkä klusiili loppuheittoisissa muodoissa. Tällaisen mallin voi otaksua loppuheiton tapahduttua olleen hallitseva sekä lyydissä että kaikkialla vepsässä ennen vepsän geminaattojen ja sananloppuisten pitkien konsonanttien lyhenemistä. Ylipäänsä geminaattojen lyhenemiseen on johtanut venäjän vaikutus (ks. Ojansuu 1918: 10, Tunkelo 1938b: 34–35). Toisaalta juuri pohjoisvenäjässä geminaattoja esiintyy ensitavun lyhyen vokaaliaineksen jäljessä, esim. venP это 'tämä, se', идти [*it't'i*] 'mennä', отдых [*oddih*] 'lepo', группа 'ryhmä, joukko', hn. Коппалев (< karj. *koppalo* 'koppelo'), hn. Римма, санний 'reki-', русский 'venäläinen, venäjän-'.

8) Lyydin ja pohjoiskarjalan näkyvä yhtäläisyys on diftongi-*ua*:n ja *-iä*:n monimuotoisuuden puute, joka viittaa siihen, että lyydi on saanut diftonginsa yhdeltä suunnalta ja samanaikaisesti kaikkiin murteisiin. Karjalassa kyseinen diftongipari on silti nuorehko ilmiö: *oa* > *ua*, *eä* > *iä*, joka näyttää alkaneen itäisissä murteissa, niinpä lyydikin näyttää saaneen diftonginsa melko myöhään. Sen ohella pohjoiskarjalassa tavataan sekundaarista diftongiutumista, pääpainollisen tavun pitkän vokaalin lyhenemistä, lyydin asuinen lekseemi *n'išu* ym. piirteitä, jotka ovat ominaisia lyydille. Varsinaiskarjalassa esiintyvän lyydiläisperäisen *že* ja siihen yhdistettävissä olevan *čče* -morfeemien levikkialue käsittää lyydin pohjoispuoleiset eteläkarjalan murteet ja niihin liittyvän Sisä-Venäjän karjalan, joista se ulottuu pohjoiseen pohjoiskarjalan itämurteisiin. Nämä morfeemit ovat ilmeisesti samaa juurta (*te* + *že* = *čče*) ja esiintyvät sekä lyydissä että varsinaiskarjalassa yleistä refleksiivisyyttä ilmaisevan tunnuksen ominaisuudessa, minkä vastineita ei löydy vepsän murteista (ks. Kährrik 1978: 271–272).

Merkittäviä ovat Kuujärven, karjala-aunuksen ja äänisvepsän yhtäläisyydet, jotka poikkeavat muun vepsän yleisedustuksesta, esim. passiivin preesensin tunnuksset, jotka eivät ole johdettavissa *ks*:llisestä alkumuodosta, kuten muun vepsän vastineet (ks. Kettunen 1960: 47–48), passiivin yleistymisen mon. 3. persoonan funktiossa ja prolatiivirakenteet, joiden asemesta keski- ja etelävepsässä on kehittynyt *-dme*-prolatiivi, sekä myös keskivepsän luoteismurteissa tunnetut ilmiöt: pääpainollisen tavun vokaalien pituuserot, pääpainollinen diftongi *UO*, jonka merkkejä löytyy myös kyseisestä vepsästä, geminaatitasuhteet ja potentiaalinen käyttö.

9) Eteläkarjalan murteet voidaan jakaa aunuksenpuoleisiin ja lyydinpuoleisiin. Ensimmäiseen ryhmään kuuluvat Repola, Ilomantsi, Suojärvi, Korpiselkä, Suistamo ja Impilahdi, kun taas lyydiläisalueen pohjoispuolella puhutut Suikujärven, Tunkuan, Ontajärven, Paateneen ja Mäntyselän murteet muodostavat toisen ryhmän. Leveähkön Porajärven kunnan itäinen siipi kytkeyty luonnollisesti lyydiin, mutta muu Porajärvi aunuksen.

Lyydinpuoleiseen ryhmään kuuluvissa eteläkarjalaisissa murteissa esiintyvät *j* > *d'* -kehitys, *nh*-yhtymän metateesi, astevaihteluton *b* vokaalien välissä, *h*:ttomat muodot, liudennus *tk*-yhtymän sisällä, *s* > *š* ja *z* > *ž* -kehityksen jäljet, sananalkuisten konsonanttien säilyminen soinnillistumattomina myöhemmissä venäläislainoissa, pitkät vokaalit odotuksenmukaisten pääpainollisten diftongien asemesta, sisäheitosta selittyvät muodot (*huomukše*- ~ *huondukše*-), yksitavuisiin vartaloihin liittyvä illatiivin *-hV*-pääte, akt. 2. partisiipin tunnus *nU*, yleistä refleksiivisyyttä ilmaisevat *že* ja *čče* -tunnuksset, *l*:tön adverbimuoto *vie* (vrt. Kj *ve*), lyydin asuinen lekseemi *n'išu*, lyydin tapainen *z*:llinen muoto *meziäne*, lekseemi *vavarno* ja sen *b*:lliset asut ym. Myös pohjoislyydin *hän* ~ (Td) *hään* -pronominimuotojen vastineet löytyvät lyydinpuoleisesta eteläkarjalasta, vrt. Rkj, Pt, Mnt *hän* ~ (Pt) *heen*.

10) Lyydinpuoleisiin eteläkarjalan murteisiin edustukseltaan liittyvät Sisä-Venäjällä puhutut karjalaismurteet – Tver, Tihvinä ja Valdai, mikä suhde ilmenee näkyvästi mm. niiden yhteisen *vavarno*-lekseemin levikissä. Sisä-Venäjän karjalaismurteet osoittavat Kuujärveen ja yleensä lyydiin sellaisia yhteyksiä, joita ei voi liittää vepsään: ensitavun diftongillisuus (erityisesti *ua* ja *iä*), sekundaarinen diftongillisuus (tai pitkävokaalisuus), *nh*:n metateesi, yleinen refleksiivitunnus *čče* (vrt. lyyd. *že*), *h*:ttomat muodot, geminaat-lyheneminen soinnillisen konsonantin jäljessä, *kerta*-substantiivin dentaalittomat

muodot, *kiinnittää*-verbin *nd*:llinen asu, *ps* > *ks* -kehitys lekseemissä *vaapsahainen* ym. Sisä-Venäjän karjalassa esiintyy jopa sisäheittoon viittaavia muotoja, joiden läheisimpiä äänteellisiä vastineita löytyy Kuujärveltä ja äänisvepsästä, esim. *garbolo* ja *huommeš* -asuiset muodot.

11) Tapauksittain lyydi osoittaa vepsästä ja pohjoiskarjalasta poikkeavaa yhtäläisyyttä aunukseseen, esim. lyydin loppu-*e*:tä vastaavat *U* ~ *O* -loppuiset aunukselaismuodot, epäodotuksenmukainen diftongiutuminen eräissä sanoissa (Kj *muar'*, lyydP, K *muard'(e)*, aun. *muarju*); diftongin ja pitkän vokaalin alkuperäinen kesto-suhte **kuldaiže-* : **vedehiiže-*, johon palautuu aunuksen edustus (Tunkelo 1938a: 14); *nh* > *hn* -metateesi, geminaattasibilanttien ja *hh*:n astevaihtelu, geminaattojen lyheneminen soinnillisen konsonantin jäljessä, heikkoasteiset prolatiivimuodot, kvantitatiivisen astevaihtelun rakenne kokonaisuudessaan, eräät klusiilittomat tapaukset, *ps* > *ks* -kehitys lekseemissä *vaapsahainen*, sananalkuisen *v*:n säilyminen *ps*-yhtymän edellä, lyydin *ze*-morfeemiin verrattavissa olevat yleiset *s* ja *h* -refleksiivituunnukset, imperatiivin 3. p. monikon ero, pronomini-muoto Kj *hään* > aun. *hääi*, *l*:tön adverbimuoto *vie* (vrt. Kj *ve*), *r*:llinen *järilleh*-adverbimuoto ym. Sanaston osalta lyydin ja aunuksen yhtäläisyyksiin kuuluvat mm. yhteiset sanat *počč* ~ *počči* 'sika' ja *varuo(i)* ~ *varoi* 'varis' sekä *vaapsahainen* 'kimalainen' ja *murkina* 'päivällinen' -lekseemien merkitykset.

Aunuksen uudehkot *U* ~ *O* -loppuiset muodot, jotka vastaavat Kuujärven loppuheittoa, ovat hyvin selitettävissä lyydin *e*-loppuisten nominimuotojen pohjalta. Tällaisilla tapauksilla voi olla todistusarvoa aunuksen hypoteettiselle lyydiläis pohjalle (ks. mm. Lüüdilaine 2007: 40).

12) Tietyllä varauksella tähän tapausryhmään liittyvät myös sellaiset aunuksen ja lyydin yhtäläisyydet, joita vepsässä tavataan lähinnä vain äänismurteissa. Preesensin refleksiivisen *-ze*-päätteen (ks. Tunkelo 1924b: 33) ja eräiden muiden rakennepiirteidensä osalta äänisvepsä yhtyykin enemmän lyydiin, kuin keski- ja etelävepsään. Analogialla selittyvän (ks. mm. Turunen 1946: 155–157) pass. ind. preesensin *-ze*-päätteellä ja passiivimuotojen yleiskäytöllä mon. 3. persoonan funktiossa äänisvepsä edustaa eri tyyppiä kuin muu vepsä. Tällöin se liittyy lyydin kautta karjala- aunukseseen, jossa alkuperäisen **-ksen*-päätteen asemesta (*k* on preesensin tunnus ja *-sen* on yksikön 3. persoonan päätte) tavataan analogisia muotoja (ks. Kettunen 1960: 47–48). Muita lyydin ja äänisvepsän huomattavimpia yhtäläisyyksiä ovat *d' > j* -muutos, pitkävokaaliset sekä geminaatalliset ja pitkäkonsonanttiset muodot (ks. Tunkelo 1946: 465, 903; Turunen 1947: 7).

Lyydin, äänisvepsän ja aunuksen yhteiset piirteet ja yhteinen *lyydi*-etnonyymi kertovat Tunkelon mukaan ”näiden naapurikielten ja -murteistojen läheisistä keskinäisistä suhteista varhaisempina aikoina” (1946: 465). Tällaisia yhtäläisyyksiä ovat mm. lyhyen vokaalin esiintyminen ensitavussa sanassa Kj *ald* ~ lyydK, aun. *aldo* (ks. Itkonen 1971: 175), jonka sanastollisia vastineita vepsässä tunnetaan lähinnä vain äänisvepsän Kalajoelta (Kal *ald*, vrt. vepsK, E *lainiž*; SVJ s. 29, 273); kaakkoisaunuksen yks. 1. ja 2. p. pronominiin *l*:lliset allatiivimuodot *millo* ja *sillo* (vrt. Mun, Suj *mille*), joita keskivepsä ei tunne; **ltAk*-loppuisten verbien *t*:lliset ja *k*:lliset muodot sekä akt. 2. partisiipin yksinomainen tunnus *nU* (> aun. (*n*)*nUh*), jota poiketen varsinaiskarjalasta sekä keski- ja etelävepsästä käytetään paitsi adjektiivin tehtävässä myös verbitaivutuksen kaikissa muodoissa.

13) Merkittävä on lyydin yhteys Viteleen ja Tulemajärven murteisiin, joissa tavataan johdonmukainen $j > d'$ -kehitys, sananalkuisen $v:n$ klusiilistumista sanasisäisen $b:n$ edellä, pitkää vokaalia Ai -difongin paikalla, $ii:tä$ ensitavua kauempana (*ved'ehiin(e)*, vrt. Kj *vedehiin'e*), nU -tunnuksisia akt. 2. partisiipin muotoja ym. Viteleessä vokaalikin on kadonnut 'sanomista' tarkoittavan verbin passiivimuodoissa *santah*, *ei santa*, joiden vastineita tavataan Kuujärvellä sekä mm. pohjoislyydin koillisryhmässä, vrt. Kj *sandaze*, lyydP (Td) *santaa*. Huomattakoon, että näissä aunuksen murteissa pääpainollisessa tavussa esiintyy pitkiä vokaaleja (ks. mm. Virtaranta 1972: 13, 1975: 411), joiden asemesta lyydissä on diftongeja.

14) Kuujärven ja kaakkoisaunuksen lukuisten yhtäläisyyksien perusteella voidaan otaksua, että kaakkoisaunus on muodostunut Kuujärven lyydin pohjalta. Sananalkuisen $v:n$ klusiilistumista, minkä kehityksen edellyttämää sanansisäistä $b:tä$ ei kaikissa kaakkoisaunuksen muodoissa enää esiinny, voi selittää tällaisen pohjan säilymisen tapauksena, esim. Kaakk *bemmel* (< *vemmel*) 'vemmel', *barvas* (< *varbas*) 'varvas', vrt. Kj *bemmel'*, *barbaz*.

Kaakkoisaunukselle ominainen johdonmukainen $s > š$, $z > ž$ -kehitys (*ištuttua* 'istuttaa', *naižed* 'naiset', *lämmäžen* 'lämpimän'), ii ensitavua kauempana (*vedehiine* 'veteinen', *otiimmo* 'otimme', *rodiiheze* 'syntyi'), $j > d'$ -muutos; allatiivin pääte $-l'e$, jossa l on palataalistunut; *millo*, *sillo* -pronominimuodot; monofongiset yhdellä konsonantilla alkavat refleksiiviset morfeemimuodot *mOO*, *tOO*; alkuaan **ltAk*-loppuisten verbien 1. infinitiivin t :lliset muodot, l :stä kehittynyt u (*koume* 'kolme'), *vuoksajaine*-asuinen lekseemi ja sen merkitys ('kimalainen'), lekseemi *vavarno* sekä muut erikoisuudet löytävät vastineensa Kuujärven lyydistä. Tällaisia muotoja on mm. KKS:ssa ja Grigori Makarovin (1990) toimittamassa kaakkoisaunuksen sanakirjassa. *Kaara* 'lahti' ja *Purde* 'lähde' -nimien levikillä kaakkoisaunuksen itäinen osa yhtyy lyydiin (ks. Mulonen 2002: 162–165, kartta 13).

Kuujärveltä Stroitsankonnun kaakkoisaunukselaiseen murteeseen ulottuvat mm. seuraavat ominaisuudet: *Oi* >> *UO* ~ *UU* -kehitys, joka Stroitsankonnussa Kuujärven pohjoisten murteiden tapaan esiintyy ensitavussakin, esim. *ei vuu* 'ei voi', *üölüöl* 'öillä', *mužikuole* 'miehille', *n'ügüü* ~ *n'ügüü* ~ *n'ügöi* 'nyt'; diftongi *Ui UO* ~ *UU* -variaatiosarjan jatkona, esim. *riaduïn* 'raadoin, tein työtä'; tapauksittainen loppuheitto, esim. *äij* 'paljon' (vrt. aunuksen *äijü*) ja astevaihtelun rapistuminen, esim. *minun igäs* 'minun iässä', *riaduïn* 'raadoin, tein työtä', *anda d'ia(v)* 'jäähkään' (NKK s. 323–348).

5.4.2. Lyydi ja varsinaiskarjala

Lukukokonaisuudessa 4.2. Suomalaisten tutkijoiden käsityksiä kerron, että Virtaranta (1972: 27, 1975: 414), Itkonen (1971: 182) ja Turunen (1977: 173) ovat kaavailleet tietynlaista *perusainesta* eli substraattia, jonka jälkiä on havaittavissa aunuksessa ja osaksi myös eteläkarjalan murteissa (vrt. Larjavaara 1986b: 422–423, Koivisto 1993: 194). Laatomassaan itämerensuomalaisten kielten sukupuussa Tiit-Rein Viitso (1985: 401–403, 2008: 64–66) kutsuu eteläkarjalan, aunuksen, lyydin ja vepsän yhteistä kantakieltä *Itä-Laatokan kieleksi* (vir. *idalaadoga*). Itkosen ja Turusen mukaan näiden kielimuotojen substraattina on ollut vepsä, mutta Virtaranta on katsonut sellaiseksi lyydi-vepsän

(engl. *Lude-Vepsian*) ja lyydiläis-vepsäläiset (*Lude-Vepsians*), tarkemmin sanoen lyydin ja äänisvepsän (*Onega-Vepsian*), johon hän viittaa esityksessään.

Kyseinen substraatti heijastuu näkyvästi aunuksen ja eteläkarjalan astevaihtelusuhteisiin ja klusiiliston kehitykseen (ks. Virtaranta 1972: 27, 1975: 414; Itkonen 1971: 155–179; Viitso 1985: 403, 2008: 66; Pahomov 2000c luku 5.1.6.). Substraattiin palautuvat eteläkarjalan vokaaliston tapaukset antavat uusia mahdollisuuksia karjalaismurteiden ja lyydin vertailuun. Itkosen mukaan tähän substraattiin palautuvia piirteitä eteläkarjalaiset ovat vieneet mukanaan kauas Sisä-Venäjälle (1971: 182).

Dmitri Bubrih, joka on yleensä suhtautunut kielisubstraattiteorioihin hyvin kriittisesti ja omasta puolestaan yrittänyt selittää eri kielten välisiä yhtäläisyyksiä taloudelliskulttuurisilla kontakteilla (1932: 11), on kuvannut samaa ilmiötä pohjoislyydin vahvaksi vaikutukseksi, joka ulottuu lyydiläisalueelta Suununjoen ja Seesjärven välisessä maastossa puhuttuun eteläkarjalaan ja aunuksen pohjoisimpiin murteisiin sekä vähenevässä määrin tuntuu pohjoisempaan Vienanmeren rannikon lähetyvillä ja etelämpänä Itä-Karjalan eteläosissa aina äänisvepsään saakka (1947b: 45–46, 1948b: 47–48). Aikansa hengessä Bubrih on nähnyt kyseisen ilmiön takana materialistisen syyn – pohjoislyydiläisten välittämän metalliteollisuuden levinneisyyden Äänisen niemimaalta kyseisille kielialueille. Tähän liittyen muistutettakoon, että yhteyttä eteläkarjalaan osoittaa ei ainoastaan pohjoislyydi, vaan tietyssä määrin koko lyydin murrealue, mistä todistaa sekä murre- että nimistötutkimuksellinen, historiallinen ja kansanrunoudellinen evidenssi (ks. lukua 2.1. Lyydiläiset ja heidän kielialueensa).

Eteläkarjalassa esiintyvät lyydiläisyydet eivät saa tyydyttävää selitystä pelkästään naapurilyydin vaikutuksen taholta siitäkään syystä, ettei niitä tavata pelkästään lyydiläisellä maantieteellisellä läheisissä karjalaismurteissa, vaan myös Sisä-Venäjän karjalassa. Tämä koskee mm. *nh*-yhtymän metateesia, vokaalienvälisen *b*:n astevaihteluttomuutta, *h*:ttomia muotoja, liudennusta *tk*-yhtymän sisällä, illatiivin *-hV(n)*-päätettä (Tihv *padoihen*), *-(l)le*-allatiivin jälkiä (Tv *iel'leh*), heikkoasteisia prolatiivimuotoja ja lekseemin *vavarno* yhteistä levikkiä. Merkittävää on, että Sisä-Venäjän karjalaismurteissa tavataan approksimatiivipäätte *-llu ~ -llü*, jonka suoria vastineita löytyy juuri lyydistä, sekä karitiivijektiviin analogiset vokaalivartaloiset muodot ja *nke*-päätteinen komitatiivi, jotka esiintyvät lyydissä, aunuksessa ja murteittain vepsässä. Sisä-Venäjän karjalassa tavataan myös sisäheitosta selitettäviä muotoja, esim. Tv, Tihv *huomnekše-*, vrt. Rkj, Pt *huomukše-* / Tv *garbolo*. Sisäheittoon viittaa Tihvinän ja Tverin vokaaliton passiivimuoto *šantaa ~ šantah* 'sanotaan', jonka vastineita löydetään Kuujärveltä ja muualta lyydistä sekä murteittain aunuksesta, vrt. Kj *sandaze ~ sandaa*. Kyseessä on pikemminkin se substraatti, jota suomalaiset tutkijat ovat kaavailleet eteläkarjalan murteiden pohjaksi, ja jonka piirteitä ovat vieneet mukaansa Sisä-Venäjälle siirtyneet karjalaiset, mutta tällaista substraattia on vaikeaa selittää myöskään vepsäläisperinnöksi (vrt. Larjavaara 1986b: 422–423).

Esimerkiksi Tveriin saakka kulkeutunut *nd*:llinen verbimuoto (Tv *kin'd'it'äu* 'tuntuu ahtaalta (prees. yks. 3. p.)' (KKS II s. 181) voidaan selittää vain lyydin avulla (vrt. Kj *kin'd'itada*, lyydP (B) *kin'd'ittada*), koska vepsässä tämä verbi *nd*:llisessä muodossa ei esiinny (vrt. vepsÄ, K, E *kingitada*; myös lyydP (Td) *kingitädä ~ kin'd'itäda*). Tverin lyhyt-*i*:llinen rinnakkaismuoto *šir'd'ia* (~ *šiiir'd'ia*) 'siirtää' (KKS V s. 368) on paremmin yhdistettävissä Kuujärven edustamaan lyydiin, kuin äänisvepsään tai pelkästään pohjoislyydiin: Kj *s'irta*, vrt. vepsÄ *s'erta*, lyydP *šier/ta ~ -tä ~ -ttä*. *nh*-yhtymän

metateesille, geminaatan lyhenemiselle soinnillisen konsonantin jäljessä, *h*:ttomille muodoille, varsinaiskarjalassa yleistä refleksiivisyyttä ilmaisevalle *čče*-tunnukselle ja eräille muille lyydin ja Sisä-Venäjän karjalan yhteisille kehityksille vepsä ei voi myöskään tarjota vertauskuvia.

Pohjoislyydin pohjoisimmille murteille (koillismurteille ja Munjärven ryhmälle) ominaiselle sibilantin suhistumiselle (ks. Turunen 1946: 32, 158–159, 213–215, 222–223) löytyy vastineita Sisä-Venäjän ja lyydinpuoleisesta eteläkarjalasta (ks. Virtaranta 1946: 5–7, 9, 11, 20–22, 33–34; 36–37, kartta 1–2; 38–39), esim. lyydP (Koill, Mun) *šiib*, (Suj) *s'iib ~ šiib* 'šiipi' (LMS s. 390), vrt. karjE (Tunk, Rkj) *šiibi*, (Tv, Vld) *šiibi ~ šiibi*, (Tihv, Pt, Prj) *šiibi* (KKS V s. 365); lyydP (Koill, Mun) *lapš* : *last ~ lašt*, (Suj) *laps'* : *last* 'lapsi, lasta' (LMS s. 192), vrt. karjE (Tv, Vld, Tihv, Tunk, Rkj, Prj) *lapši* : *lašta*, (Pt) *lapši ~ lapsi*, (Mnt) *lapsi* : *lasta* (KKS III s. 25); lyydP (Koill, Mun) *uuž*, (Suj) *uuz'* 'uusi' (LMS s. 468), vrt. karjE (Rkj, Pt) *uuži* (Virtaranta 1946: 33–34), (Tv) *uuzi ~ uuži* (KKS).

Tämän ohella eteläkarjalassa esiintyy paikoin *š*:n ja *ž*:n terävöitymistä (ks. Virtaranta 1946: 7–9, 10–12, 14–15, 18–19, 20–23, 33; 36–37, kartta 1–2; 38–39), mikä on katsottu pohjoisemmilla seuduilla lyydiläisvaikutuksen aiheuttamaksi (Bubrih 1947b: 46), vrt. karjP *šiipi*, *lapši* : *lašta*, *uuži* (KKS). Varsinaiskarjalan kannalta odotuksenmukaisten *š*:llisten muotojen ohella mm. Tunkuan translatiivissa tavataan *s*:llisiä rinnakkaismuotoja (ks. Virtaranta 1946: 9). Tällaisten muotojen variaatiota esiintyy myös 1600-luvulle sijoitetuissa lyydiläisissä ja varsinaiskarjalaisissa teksteissä (ks. lukua 3.1. Vanhimmat kirjalliset lähteet), esim. transl. **kilbekši* 'kilveksi' ~ **varaksi* 'varaksi' (Jalalahden lyydiläisteksteissä, Loitsu 5 s. 290), **kar(ja)laksi* 'karjalaksi' ~ **venähäksi* 'venäjäksi' (Solovetskin sanaluettelossa; Mullonen & Pantšenko 2013: 32, 37).

Varsinaiskarjalan yleisedustuksesta (ks. Zaikov 2013: 37–44) eroavaa pohjoislyydin suhusibilanttien kehitystä Turunen (1946: 215, 223) ei ole pystynyt yhdistämään karjalaan, koska siinä kyseessä ei ole suoranainen karjalaislaina, vaan samanlainen karjalaismallien tavoittelu, joka on johtanut pohjoislyydissä omintakeisen refleksiivisen *ze*-johdinparadigman syntymiseen (ks. Koivisto 1993). Varsinaiskarjalan vaikutuksen tiliin on siis luettava refleksiivikonjugaation rappeutuminen pohjoislyydissä, jossa esiintyy myös alkuperäistä kantaa valaisevia refleksiivisiä taivutusmuotoja (ks. Tunkelo 1924b, Posti 1980: 129–131, Koivisto 1993, Pahomov 2000c luku 3.2.3.2.3.). Niinpä lyydin ja karjalan törmäyksestä syntyneessä Koikarin murteessa tavataan eteläkarjalan Paateneen kaltaista (ks. Tunkelo 1924a: 377–378) taivutusta, joka voidaan katsoa pohjoislyydin johdinparadigman kehityksen malliksi (ks. Koivisto 1993: 194–196, 199), esim. Koik akt. ind. prees. yks. 1. p. (*mie ~ mina*) *pežieten*, 2. p. (*šie ~ šina*) *pežieted*, 3. p. (*hän*) *pežietou*; mon. 1. p. (*müö*) *pežietemme*, 2. p. (*tüö*) *pežietette*, vrt. lyydP (Pl) (*mina*) *pezezen*, (*šina*) *pezezed*, (*hän*) *pezezou*; (*müö*) *pezezemme*, (*t'üö*) *pezezette* (ok., Lüüdilaine 2006: 49–50).

Lyydinpuoleisten eteläkarjalaisten murteiden alue, johon kuuluvat Mäntyselkä, Paatene, Ontajärvi, Tunkua ja Suikujärvi, ulottuu Juustjärven tienoilta Seesjärven kautta kohti Vienanmeren rannikkoa, joiden välisessä maastossa ennen karjalaisen ekspansion alkua on otaksuttavasti asunut lyydiä puhunutta väestöä. Tällaista kuvaa tukevat myös pohjoiskarjalaan ulottuvat lyydiläisyydet, mm. lyydiläislainaksi selitetyt affrikaatalliset *toičči*, *kahičči* -adverbimuodot (Kalima 1939: 381) ja vepsäläis-lyydiläis-aunukselainen lekseemi *n'išu*, jossa on tunnistettavissa lyydille ominaisen *i:n* loppuisen *s > š* ja *z > ž* kehityksen jälki (ks. muita esimerkkejä Virtaranta 1946).

Lyydinpuoleinen eteläkarjala sekä kontrastoinniltaan että maantieteelliseltä läheisyydeltään kytkeytyy lyydiin eikä vepsään. Niinpä refleksiivisen *že*-morfeemin ja siitä johdettavissa olevan *čče*-morfeemin levikkialue ulottuu lyydistä sen pohjoispuoleisiin eteläkarjalan murteisiin ja niihin liittyvään Sisä-Venäjän karjalaan, joista se ulottuu pohjoiskarjalan itämurteisiin. Lyydissä ja varsinaiskarjalassa aina pohjoiskarjalan Kiestinkiin saakka näillä morfeemeilla on yleisen refleksiivisyyden osoittamisen tehtävä, jonka vastineita ei löydy vepsän murteista. Merkittävä on lyydin ja pohjoiskarjalan itäisten murteiden yhteinen *ua* : *iä* -diftongipari, joka pohjoiskarjalassa esiintyy juuri lyydinpuoleisen eteläkarjalan pohjoispuolella. Lyydin taholta on luonnollista myös selittää pohjois- ja eteläkarjalan siirtymämurteissa tavattuja erikoismuotoja, esim. *d*-alkuiset (Jysk, Usm *d'umala* 'jumala'), *d*-loppuiset (Jysk *nüd* 'nyt'), *i:n* jälkeiseen *s > š* ja *z > ž* -kehitykseen liittyvät *š*:lliset ja *ž*:lliset (Jysk *n'iška* 'niska', Usm *ištuih* 'istuutui'; Jysk *ižändä* 'isäntä'), *h*:ttomat (Usm *tabaa* 'tapaan') sekä astevaihteluttomat (Usm *sügišs'oomga* 'syyslohikala') muodot.

Lyydille ominaisen *z > ž* kehityksen jälkiä sisältävät myös *Hiisi*-toponyymit, jotka *ž*:llisessä asussa ulottuvat lyydiläisalueelta eteläkarjalan kautta Jyskyjärvelle, esim. Jysk *Hiižvuara*; Skj, Rkj, Mnt *Hiižärvi* ~ Prj *Hiižarvi*; Prj *Hiiživehkarvi*, Jnk *Hiižin'iemi* (Nissilä 1967: 22), vrt. lyydP (Td) *Hiižd'är'v*, K (Ph) *Hiiškuare* (Nissilä 1947: 19, 1967: 22, 29; Žukov & Litvin 2015: 38). Huomattakoon, että Jyskyjärven ja lyydinpuoleisen eteläkarjalan paikannimistössä sana *hiiž(i)* esiintyy lyydin tapaan paitsi *ž*:llisenä myös tapauksittain loppuheittoisena, vrt. karjE (Rkj, Tv) *hiizi*, P *hiisi* 'lievä kirosana; paha paikka, horna, helvetti; paholainen' (KKS I s. 264).

Eteläkarjalan murteista Paateneen edustus on lähimmillään pohjoislyydiä, vaikka maantieteellisesti sen erottaa pohjoislyydin koillismurteista Mäntyselän kunta. Toisaalta juuri Paateneen maantieteellinen etäisyys lyydistä todistaa näiden yhtäläisyyksien korkeasta iästä, koska pelkkä rajakontakti ei voi tulla kyseeseen. Paateneessa tavataankin *j > d'* -kehitys, *nh*:n metateesi, astevaihteluton *b* vokaalien välissä, *h*:ttomat muodot, liudennus *tk*-yhtymän sisällä, *s > š* ja *z > ž* -kehityksen jäljet, sananalkuisten konsonanttien säilyminen soinnistumattomina myöhemmissä venäläislainoissa, loppu-*d*:lliset muodot (*nüd*, KKN III s. 43), sisäheitosta selittyvät muodot (*huomukše-* ~ *huondukše-*, *voapšhane*), *-(l)le*-allatiivin jäljet (*ielleh*), akt. 2. partisiipin tunnus *nU*, yleinen *že*-refleksiivitunnus, pronomini- ja adverbimuoto *hän* ~ *heen*, *l*:tön adverbimuoto *vie* (vrt. Kj *ve*), lyydin asuinen lekseemi *n'izu*, lyydin tapainen *zi*-aineksinen muoto *meziäne* (vrt. vepsÄ *mez'd'ein'e* ~ *mez'd'äin'e*), *r*:llinen *d'ärellää*-adverbimuoto ym. merkittävät yhtäläisyydet pohjoislyydin ja muun lyydin kanssa.

Paateneen vokaalienvälisen *b*-klusiilin astevaihtelemattomuus, etenkin astevaihteluttomana ja *b*-alkuisena siinä säilynyt muoto *babarno* 'vadelma', jossa tapahtunutta *v > b* -muutosta on edellyttänyt alkuperäinen astevaihteluton *asu* ja jonka vastineita ei löydy nykyisistä pohjoislyydin murteista, todistaa sen puolesta, että Paateneen ja naapurikuntien alkuperäisenä kielenä ei ollut karjala, vaan lyydi. Niinpä Juustjärvenkin kylän asukkaat kertoivat v. 1990 allekirjoittaneelle, että heillä ennen vanhaan on puhuttu lyydiä eikä karjalaa – sanottin *paissa l'üüd'ikš* eikä *paissa karjalakš*, kuten nykyään. Bubrihin mukaan Suununjoen keski- ja yläjuoksulla asuneet Mäntyselän ja Porajärven eteläkarjalaiset kutsuivat itseään *lyydiköiksi* (1947b: 8, 46–47; Bubrih & al. 1997: kartta 1–2).

Paateneen pitkät *oo* ja *ee*, jotka esiintyvät ensitavussa alkuperäisten *aa*:n ja *ää*:n asemesta, ovat rinnastettavissa toisaalta pohjoislyydin omintakeisiin pääpainollisiin

uo ja *ie* -diftongeihin, toisaalta myös pääpainottoman tavun monoftongeihin *oo*:hon ja *ee*:hen, jotka tavataan pohjoislyyidin koillismurteissa alkuperäisten diftongien *oi*:n ja *ei*:n paikalla (Turunen 1950: 184–185, 235–235). Tiutian pitkävokaalisen *hään*-pronomini-muodon (LMS s. 84) suora vastine löytyy myös Paateneesta, vrt. Pt *heen* (KKS).

Olen edellä esittänyt, että koko lyydiläisalueella pääpainottoman tavun *UO*-diftongia ja *UOi*-triftongia on edeltänyt monoftongiutumisen: *Oi* > *OO* > *UO* >> *UOi* (Airila 1944: 146–147). *OO*:llisia (esim. Ktj *pezetööh i valatooh*, KKN II s. 17) ja niihin palautuvia *UO*:llisia ja *UU* muotoja (esim. Sk *n'ügüö ~ n'ügüü*, NKK s. 323–348) esiintyy lisäksi murteittain kaakkoisaunuksessa. Kuujärvellä ja Lismajärvellä etelävepsän tapaan *AA* tavataan alkuperäisen *Ai*-diftongin asemesta pääpainottomassa tavussa ja kauempana sanassa (Turunen 1950: 176, 225). Monoftongisiin muotoihin (vrt. Kj *-saa* > Ka *-sua* ja **-pää* > Kj, Td *-piä* > Ka *-pia*) ovat palautettavissa yleislyydiläiset triftongilliset terminatiivin *-suai* (~ *-suoi*) ja erosijojen *-piäi* (~ *-piei*) -suffiksit, jotka ovat kehittyneet *i*-loppuisten muotojen (vrt. Jt-veps.-aun. *-sai*, veps.-aun. *-päi*) vaikutuksesta: (*-sai* >) *-saa* > *-sua* >> *-suai* ja (*-päi*) > *-pää* > *-piä* >> *-piäi*. Pitkään vokaaliin ovat myös palautettavissa diftongilliset muodot, jotka tavataan pohjois- ja osaksi keskilyydissä *h*:n kadon paikalla (ks. Turunen 1946: 249–252). Paateneellekin on ominainen ensitavua kauempana esiintyvä monoftongiutumisen, esim. *l'ihoo* 'lihaa', *l'eibee* 'leipää' (NKK s. 168), ja se heijastuu myös *h*:n kadon paikalla olevaan vokaalipidentymään illatiivissa, esim. *roodamaa* 'työtä tekemään' (mts. 170).

On oletettavissa, että lyydissä pääpainottoman tavun *i*-loppuisten diftongin monoftongiutumisen on tapahtunut ensitavun vokaaliston vaikutuksesta. Aiemmin pohjoislyyidin ensitavun omintakeisille diftongeille *uo* : *ie* on haettu selitystä vepsän lyhyestä, kantasuomen pitkää pääpainollista vokaalia edustavasta äänneestä (ks. Turunen 1950: 18–19, 31–32). On siis ajateltu, että lyydiläisten ”väärin” omaksumat karjalan diftongit todistavat heidän kielensä kehittyneen lyhytvokaaliselta pohjalta.

Kyseiset muodot ovat silti hyvin johdettavissa Paateneen pitkistä vokaaleista *oo*:sta ja *ee*:stä, jotka ovat etenkin venäjän fonetiikan vaikutuksesta kehittyneet pitkistä *aa*:sta ja *ää*:stä, esim. Pt *moo*, *pee* (ks. lukua 5.3.1.1. Kuujärvi ja muu lyydi: vokaalit). Vanhauskoisten kirjoittamien tekstien analyysin perusteella on oletettavissa, että pitkät *aa* ja *ää* ovat esiintyneet yleisesti Paateneessa vielä 1700-luvun alussa (ks. lukua 3.1.2. 1600- ja 1700-luvun karjalankieliset sanaluettelot). Paateneen pohjoispuolella puhutussa Ontajärven murteessa pitkä *aa* ja tapausittain *ää* (~ *ee* ~ *iä*) ovatkin säilyneet. Tämän vastineita löytää myös 1920-luvulla tallennetuissa Paateneen Vitsajärven näytteissä. Sen ohella pääpainollisen tavun vokaalit *aa* ja *ää* ovat säilyneet sellaisinaan Sisä-Venäjällä puhutussa Valdain murteessa, jonka runsas variaatio, esim. *peä* ~ *pää* ~ *püä* ~ *pöä* (KKS), todistaa diftongiutumisen olevan Valdaissa nuorehko kehitys.

Koska lyydinpuoleisen varsinaiskarjalan oletetaan kuvastavan eräitä lyydin vanhoja piirteitä, kuten pääpainollisen tavun pitkä *aa* ja *ää*, pohjoislyyidin omintakeisille diftongeille on esitettävissä seuraava kehityskaava: *maa* > *moo* > *muo* : *pää* > *pee* > *pie*. Tämä äänne muutos alkoi todennäköisesti Pietarin tehtaiden ketjun muodostuessa Äänisen seuduilla 1700-luvulla.

5.4.3. Lyydi ja aunus

Aleksandr Barantsev (1989: 21, 2007: 102–103) on esittänyt, että lyydi ja aunus olisivat palautettavissa *pitkävokaaliseen* substraattiin. Hänen mielestään väljenevät diftongit ilmestyivät lyydiläisten puheeseen pääpainollisessa tavussa vasta 1600-luvun jälkeen. Barantsevin esittämä kronologia perustuu Jallahden loitsutekstien (ks. lukua 3.1.1. 1600-luvun lyydiläiset loitsut) äänneopilliseen analyysiin, jonka kohteena ovat olleet teksteissä käytetyt lyydin pitkien vokaaliainesten kirjalliset osoittamistavat. Tällaisia esimerkkejä hän on löytänyt 24 sanamuodosta. Tosin hän on julkaissut vain tutkimuksensa tulokset, mutta sinänsä pitkiä vokaaleja koskeva alalyysi on jäänyt häneltä julkaisematta. Barantsev ei ole löytänyt loitsuteksteistä pääpainollisten *ua : iä* -diftongien kirjoittamisyriytyksiä, vaan näiden asemesta hänen mukaansa teksteihin on merkitty yhdellä kirjaimella pitkiä vokaaleja (2007: 102–103). Barantsevin antama lyydissä tapahtuneen pitkien vokaalien muutoksen kronologia tuntuu realistiselta, koska itämerensuomalaisien kielten erilaisuuteen johtanutta kehitystä pidetään suhteellisen myöhäisenä ilmiönä, joka ajoitetaan etupäässä toiselle vuosituhannelle jKr. (ks. Grünthal 2004: 104).

Näkemyksensä lyydin ja aunuksen kielipohjasta, joka on ollut erilainen kuin vepsän nykyinen edustus, Barantsev perustaa myös toiseen argumenttiin, jonka mukaan lyydiläis- ja aunukselaismurteet ovat kehittyneet sellaiselta pohjalta, jolle on ollut ominaista geminaattojen astevaihtelu (1989: 21). Tältä osin Barantsevin esitys saa tukensa Terho Itkoselta, joka on ehdottanut samaa ratkaisua (1971: 170). Aikaisemmin vepsän geminaatallisia muotoja yritettiin selittää mm. lyydiläislainoiksi (Turunen 1947: 7, Kettunen 1960: 205–206). Lyydin ja aunuksen ohella vepsän reliktinomaiset geminaatat (ja pitkät konsonantit) heijastanevat alkuperäistä geminaattojen astevaihtelukantaa, joka on ollut ominaista lyydin, aunuksen ja vepsän substraatille (ks. myös Tunkelo 1946: 148–149, 903).

Geminaattojen lyheneminen konsonanttiloppuisen pitkän ensitavun jäljessä, joka esiintyy lyydissä ja aunuksessa niistä ulottuen kauemmaksi Sisä-Venäjän karjalaan, kertoo siitä, että sellaisessa substraatissa kvantitatiivinen astevaihtelu on toteutunut etupäässä lyhyen painollisen tavun jäljessä, esim. Kj *ota-* : *otta-* 'ottaa'. Niinpä keskilyydin *akke* ja aunuksen *akku* -tyyppisissä muodoissa, joissa loppuvokaalin oletetaan kehittyneen redusoituneesta äänneestä (Bubrih 1947a: 122; Kettunen 1960: 17, 24; Itkonen 1971: 172–173; Virtaranta 1972: 21, 1975: 413), loppuheitto ei ole toteutunut kokonaan ja geminaatta on säilynyt alkuperäisen pitkänä.

Yksivartaloisten verbien akt. 2. partisiipin muodostamisessa aunuksessa esiintyy vartalon ja tunnuksen vaihtelua, esim. *süönnüh* ~ *ottanuh* ~ *virittännüh* (Markianova & Menonen 2006: 104–105). Näissä muodoissa geminaatta *nn*:ää lienee supistamaverbien mallien tuella pyritty yleistämään painollisen vokaaliaineksen jäljessä, jossa aunuksessa otaksutaan alun perin esiintyneen geminaattoja (vrt. Itkonen 1971: 170). Painottoman tavun jälkeiset muodot ovat taas aunuksen akt. 2. partisiipissa sekä tunnukseltaan (*ottanuh*) että vartaloltaan (*viritännüh*) jääneet heikkoasteisiksi eli geminaatottomiksi, mikä viitannee siihen, että painottoman tavun jäljessä aunuksen substraatissa geminaattoja ei ole esiintynyt, kuten pohjoislyydin koillismurteissa, esim. lyyd. Koill *kado-ta-da* 'kadottaa' (ks. Turunen 1946: 173–175).

Pitkävokaalinen *maa*, *pää* -tyyppi, joka tavataan Viteleen ja Tulemajärven aunukselaismurteissa, antaa Barantsevin olettamukselle lisää tukea. Näissä murteissa, samoin kuin paikoin eteläkarjalassa, pitkät vokaalit ovat Setälän (1899: 474) ja Leskisen (1933: 51–56) mukaan säilyneet myöhäiskantasuomen ajalta. Myös Bubrihin mielestä Viteleen murteen esimerkkien valaisemana pitkien pääpainollisten *oo*, *öö* ja *ee* vokaalien diftongiutumisen on aunuksessa suhteellisen nuori kehitys, koska se on tapahtunut *ti* > *t'i* -kehityksen jälkeen (1947a: 118–120, 123). Tästä näkökulmasta aunuksen, lyydin ja vepsän väliset suhteet jäivät kuitenkin Bubrihilta tarkastelematta. Salminen (1998: 399) ei mm. sulje pois mahdollisuutta, että pitkien vokaalien lyheneminen olisi hänen olettamaansa lyydin ja vepsän yhteistä kantakieltä myöhempi ilmiö.

Kronologisesti katsoen pääpainollisen tavun pitkien vokaalien lyheneminen on vepsässä tapahtunut loppuheiton, sisäheiton (ks. Itkonen 1971: 174–175) ja geminaattojen lyhenemisen jälkeen, esim. vepsÄ, K, E *kop* 'kuoppa, hauta' (VVS) < **kooppa* : yks. part. *kopad* < **kooppaða* : yks. illat. *kopha* < **kooppahan* : mon. nom. *kopad* < **kooppat*. Nämä kehitykset ovat lyydissä kokonaisuudessaan ja aunuksessa jääneet kesken. Geminaatan säilyminen keskilyydin *akke* ja aunuksen *akku* -tyyppisissä muodoissa puhuu sen puolesta, että geminaattojen astevaihtelua on substraatissa esiintynyt ennen loppuheittoa. Eräät pääpainolliset vokaalit ovat säilyneet pitkänä äänisvepsässä ja etenkin keskivepsän luoteismurteissa, esim. vepsK (Ts) *viiz* 'viisi', *uuz* 'uusi'; (Ka) *niin* 'niini', *kuuz* 'kuusi(puu)' (Tunkelo 1946: 550–551, 561). Samoissa vepsän murteissa tavataan myös geminaatallisia muotoja (ks. mts. 903). Vepsän alkuperäistä geminaatatantaa valaisee myös vepsän sisäheittoisissa muodoissa ja muissa tapauksissa tapahtunut geminoituminen (vrt. Kettunen 1960: 29–30), jonka vastine esiintyy Kuujärven lyydissä, esim. Kj-veps. *otta* 'ottaa', *takkiž* 'takiainen'.

Viteleen ja Tulemajärven aunukselaismurteiden ja lyydin välissä on sellaisia yhtäläisyyksiä, joita ei tavata aunuksen yleisedustuksessa (ks. lukua 5.4.1. Yleisiä havaintoja). Tähän tapausryhmään liittyvät myös lyydissä havaitut pitkän vokaalin reliktinomaiset esiintymistapaukset, esim. Lm *d'äänhalgelmus* 'railo' (Turunen 1950: 19). Ensitavussa alkuperäiset pitkät *aa* ja *ää* jäivät diftongiutumisen ulkopuolelle Järventakuisen lyydiläismurteessa, jossa niiden asemesta yleensä tavataan lyhyitä vokaaleja odotuksenmuokaisten *ie*, *uo* ja *üö* -diftongien rinnalla. Vuonna 1804 julkaistussa aunuksenkielisessä katekismuksessa alkuperäisten pääpainollisten pitkien vokaaliainesten vastineet on merkitty yhdellä kirjaimella (ks. lukua 3.1.3. Vuoden 1804 katekismuksen käännökset).

Tämän lisäksi Viteleessä ja Tulemajärvellä pitkiä vokaaleja tavataan alkuaan lyhytvokaalisissakin sanoissa, joissa muualla aunuksessa ja lyydissä on tapahtunut epäodotuksenmukainen diftongiutumisen (aun. Tmj *maarju*, Vt *maard'u* (KKS), vrt. aun. Kaakk *muarju*, lyyd. Kj *muar*). Kielen kronologian kannalta se tarkoittaa, että lyhyiden vokaalien epäodotuksenmukainen pidentyminen aunuksessa on vanhempi kuin diftongiutumisen. Leskinen (1933: 52–57) on olettanut, että eräillä sanoilla oli jo myöhäiskantasuomessa sekä pitkä- että lyhytvokaalista edustusta. Tästä seuraa, että aunus ja lyydi ovat kehittyneet sellaisen kielimuodon pohjalta, jolle on ollut ominaista ensitavun pitkävokaalisuus.

5.4.4. Lyydi ja vepsä

Vepsän ja lyydin loppu- ja sisäheitto ovat edellyttäneet ensitavussa pitkää vokaaliainesta, esim. Kj *n'iem* 'niemi', *suapkad* 'saappaat'; veps. *n'em*, *sapkad*. Mielenkiintoinen on tässä suhteessa Kj:n, vepsÄ:n ja Karhilan pitkävokaalinen tapaus *l'iinob* ~ *liin'ob* 'ta-
pahtuu, tulee, koittaa; riittää; lienee', koska etenkin etelävepsässä ja suurimmassa osassa keskivepsää kaikkia ensitavun pitkiä vokaaleja edustavat lyhyet vokaalit, esim. vepsE, K *l'in'n'eb*, *hil'*, *l'ikutada*, *sur'*, *pü*, *püdüsed* (SVJ). Tässä verbissä on tapahtunut seuraava kehitys: mksm. **leene*- >> lyyd.-veps. *liine*- > veps. *l'in'n'e*-, vrt. Kj *ei ol'e* >> **eel'e* > Kj *iel'e* > Kj *iil'e* 'ei ole'; *milei(n)* > *milee* > Kj *mil'ie* > Kj *mil'ii* 'minulle'.

Mikäli vepsä ja lyydi ovat varttuneet samasta muinaiskielestä, tämäkin kertoo siitä, että myöhäiskantasuomen pitkät vokaalit ovat jatkuneet tällaisessa *kantalyydi-vepsässä*, esim. Kj, vepsÄ *hiil'* 'hiili', *l'ikutada* 'keinuttaa; liikuttaa', *suur'* 'suuri', *püü* ~ *p'üü* 'pyy', *püüdused* ~ *p'üüdüsed* 'pyydykset', vrt. vepsK (Krh) *liikutada* (Virtaranta 1967: 122), *suur'* (SVJ s. 527), *p'üü* (Tunkelo 1946: 35), *pivdušet* (Lönnrot 1902: 224). Huomattakoon, että äänis- ja ojatinvepsässä esiintyy myös diftongiutumisen merkkejä alkuperäisen *OO*:n paikalla, esim. Kj, vepsÄ, K (Ts, L) *kuol'* (~ veps. *kol'*) 'kuoli', *s'üü-* ~ *Ä s'üo-* (~ veps. *s'ö-*) 'syö(dä)'.

Siihen, että lyydi ja vepsä ovat kehittyneet pitkävokaalisesta substraatista, viittaa mm. Kuujärven lyydissä pitkien vokaalien esiintyminen lainasanojen ensitavussa, esim. *aamin* (~ *amin*) 'aamen', *ii* (~ *i*) 'ja', *voot* (~ *vot*) 'niin', sekä niiden runsas käyttö ensitavua kauempana: *sandaa* (~ *sandaze*) 'sanotaan', *kuldaan'e* 'kultainen', *saraa* : *saraa-* 'talon takaosa, saraja', *kir'itaažiid* 'kirjoittaisit', *milaa* 'minulla', *s'ilaa* 'sinulla', *veraa* : *veraa-* 'ulko-ovi; piha', *käväädan* 'käväisen', *igävään'e* 'ikävä (dem.)', *ol'ii* 'oli', *san'd'ii* (~ *san'd'ihe*) 'sanottiin', *poigiid* 'poikia', *hubaažiid* 'pieniä', *kiviin'e* 'kivinen', *vedehiin'e* 'veteinen', *kiän'd'žii* (~ *kiän'd'ž*) 'käänsi', *kir'it'ii* (~ *kir'it'*) 'kirjoitti', *tul'iižiin* 'tulisin', *pez'iižiimuu(že)* 'peseytyisin', Pal *peznuužiimuužebad* 'olisimme peseytyneet' jne.

Kuujärven lisäksi pitkiä vokaaleja pääpainollista tavua kauempana tavataan murteittain muualla lyydissä ja vepsässä. Pohjoislyydin koillismurteissa ja etelävepsässä esiintyvät myös *OO* ja *ee*, esim. lyyd. Koill *reboo* 'repo, kettu', *milee* 'minulle'; vepsE *reboo*, *mileen'*. Monofongisia (esim. Ktj *pezetööh i valatooh*, KKN II s. 17) ja niihin palautuvia diftongillisia ja pitkävokaalisia muotoja (esim. Sk *n'ügiö* ~ *n'ügiü*, NKK s. 323–348) tavataan murteittain kaakkoisaunuksessakin. Alkuaan *i*-loppuisten vokaaliainesten lyhytvokaalinen edustus, joka yleisaunukselaisella taholla esiintyy *inen*-loppuisten nominien vokaalivartaloissa (*-kuldaze-* : *vedehize-*), palautuu pitkään kestoasteeseen (Tunkelo 1938a: 14), vrt. Kj *kuldaaže-* : *vedehiiže-*.

Koillisryhmän edustuksen pohjalta on pääteltävissä, että pohjoislyydissä monofongiutuneiden muotojen vaikutuksesta (esim. *reboo*) alkuperäinen *h* on kadonnut lyhyen vokaalin jäljessä, ja sen paikalle on syntynyt pitkiä vokaaleja: nom. *reboo* >> illat. *kegoho* > *kegoo* (> *kegoi*). Tämä kehitys ulottuu lyydistä sen pohjoispuolella puhuttuun varsinaiskarjalaan (mm. Paateneen ja Usmanan murteisiin), ja on sieltä kulkeutunut karjalaisten siirtolaisten mukana Sisä-Venäjälle. Kehitys on tapahtunut ennen 1600-lukua, mihin viittaavat myös Jallahden käsikirjoituksen *h*:ttomat muodot, esim. **audioi süväi*

'altoon syvään' (Loitsu 10 s. 294). Kuujärven diftongilliset muodot *mil'ie* (> *mil'ii*), *re-buo* (> *rebuu*) ovat myös johdettavissa monoftongeista. Kuujärven kieltoisanan *iel'e* (> *iil'e*) 'ei ole' kehityskaava edellyttää pitkävokaalista alkumuotoa **eel'e* ensimmäisesäkin tavussa. Aunuksen Viteleen murteessa sekä ensitavussa että kauempana esiintyy pitkä *AA*, esim. *maa, pää, saraa, verää*. Pääpainollista tavua kauempana Viteleessä ja Tulemajärvellä tavataan Kuujärven ja Suojun llydille ominaista *ii:tä*, esim. *ved'ehiin(e)*, vrt. Kj *vedehiin'e*, llydP (Kn, N) *vedehiine*.

Erityisen maininnan ansaitsee llydin suhde keskivepsän luoteismurteisiin, etenkin niihin kuuluvaan Karhilaan. Elias Lönnrot (1902) merkitsi muistiin Lotinapellon ("Karhelan") keskivepsäläisiltä pitkävokaalisia muotoja: *toores, -ehet* 'tuores'; *pivdus, -vduset* 'saalis' (s. 224) / *ei liene* (~ *lineb*, mon. 2. p. *linetai*) 'tulla jne.', *taat* (~ elat. *tatas*, allat. *tatale*) 'isä', *keelitajad* 'pakanat', *kiitaisiba* 'kunnioittaisivat', *kuuldud* 'kuultu', *duumaitas* 'ajattelevat' (s. 231). Noin 15 kilometrin päässä etelässä Syvärin mutkasta sijaitseva Karhila on Kuujärven ja koko llydin läheisimpiä keskivepsäläisiä kyliä (ks. Karttaliite, kartta 4), joiden kielestä on saatu näytteitä (ks. Tikka 1992: 165), ja se osoittaa yhtäläisyyttä Kuujärven ja äänisvepsän kanssa.

Lönnrotin (1902) merkintätapa on selvästi kirjasuomeen perustuva eikä hänen vepsän näytteitään voi pitää moitteettomina. Lönnrot on mm. merkinnyt yhdellä suomen s:llä kaikki vepsän sibilantit, mistä hän myös itse mainitsee matkakertomuksessaan (mts. 232). Hänen merkitsemänsä pitkä ensitavu Karhilan muodoissa *pivdus, -vduset; kiitaisiba, kuuldud* ja *duumaitas* tuntuu silti oikealta (vrt. Kj *püüduz, püüdused, kiita-, kuuldud, duumaataze*). SVJ:ssa Karhilan esimerkkejä on esitetty niukasti ja melko ristiriitaisella tavalla: *püdüsed* 'pyydykset' (vrt. vepsÄ *püüdused*, K (P, Pe, Sim) *püdüsed*) (s. 445), mutta *suur'* 'suuri' (s. 527).

Virtarannan (1967: 120–123) julkaisemista Karhilan kielennäytteistä kuitenkin selviää, että Karhilassa on lähes sama edustus kuin äänisvepsässä niiden ensitavun pitkien vokaalien osalta, joissa llydissä ei ole tapahtunut diftongiutumista. Kyseessä siis ovat pitkät *ii, uu* ja *üü*, esim. Krh *liikutada* 'liikuttaa' (vrt. Kj *l'iikutada*), *liin'ob* 'riittää' (vrt. Kj *l'iinob*), *suur'* 'suuri' (vrt. Kj id.), *duumei* 'ajatteli' (vrt. Kj *duumaa*), *guul'eida* 'huvitella' (vrt. Kj *guul'aada*), *p'üudap kalad* '(hän) pyytää kalaa' (vrt. Kj *kalat püüidab*, Virtaranta 1967: 103). Myös Tunkelo mainitsee Karhilasta samanlaisia muotoja, esim. Krh *siiriči, luudičoba* (1946: 326); *p'üudap kalad* (mts. 569).

Karhilan muita yhtäläisyyksiä Kuujärven kanssa ovat mm. seuraavat (Virtaranta 1967: 120–123):

- Vokaalisoinnin puuttuminen, esim. Krh *m'ända* 'mennä', *el'ämaha* 'elämään, asumaan', vrt. Kj *mända, el'ämaha*.
- Pikapuhekielinen muoto Krh *iil'e* 'ei ole', vrt. Kj *iel'e* ~ *iil'e* (< **eel'e*).
- Pitkä *ii* ensitavua kauempana, esim. Krh *t'egiihe* 'tekeytyi', vrt. Kj *rod'iihe* 'syn-tyi, tapahtui'.
- Prees. yks. 3. persoonan vartalovokaali *e* > *o* labiaalisen klusiilin edellä, esim. Krh *liin'ob* 'riittää', vrt. Kj *l'iinob*.
- Pitkät soinnittomat klusiilit loppuheittoisissa muodoissa, esim. Krh *akk* 'nainen, vaimo', vrt. Kj *akk*. Lausefoneettisissa tapauksissa niiden asemesta tavataan soinnillisia yksinäisklusiileja soinnillisen konsonantin edellä, esim. Krh *ag_da*

- mužikk* 'vaimo ja mies' (vrt. Kj id.), ja täysgeminaattoja vokaalin edessä, esim. Krh *t'ägäna minun akk_i om* 'täällä minun vaimoni onkin', vrt. Kj *venehes akk_ištuihe airuihe* 'veneessä vaimo istuutui airoihin' (Pahomov 2011: 110).
- f. Pitkä *ii* pääpainottomassa tavussa ja kauempana sanassa, esim. Krh *norembiid' vel'l'iid'* 'nuorempia veljiä', *merdeižiid'* 'mertoja (dem.)', vrt. Kj *nuorembiid vel'l'iid, merdaažiid*.
- g. Verbien sisäheittoisissa muodoissa on kadonnut klusiili, esim. Krh *ranu* 'tehnyt työtä', vrt. Kj *ruanu* (suom. *raatanut*).
- h. *l:n* vokaalistuminen ensitavun lopussa takavokaalin jäljessä, esim. Krh *koume* 'kolme', *g'ougad* 'jalkaa; jalat', vrt. Kj *koume, d'augad*.
- i. Pronominin *mikä* nominatiivimuodossa tavataan pitkä *ii*: Krh *mii* (= Kj).
- j. Adverbiparissa Krh *kuna* 'minne' : *s'in'n'ä* 'sinne' (vrt. Kj *kuna* : *s'inna*) esiintyy geminaatan ja myöhäsyntyisen yksinäisnasaalin vaihtelu.
- k. *n* on kadonnut pikapuhemuodossa Krh *saob* 'sanoo', vrt. Kj *saab*.
- l. Approksimatiivin päätteessä on *-nnoste*, esim. Krh (= Kj) *sizarennoste* 'sisaren luokse', vrt. vepsK, E *-nnost* (Tunkelo 1946: 427); kk. *-nnoks* (VVV 1995: 181).
- m. Keski- ja etelävepsän *-dme*-prolatiivin asemesta Karhilassa on käytetty pitkään part. + postp. *möde* -rakennetta, esim. esim. Krh *d'eriinad möde* 'kylää myöten', *dorogad möde* 'tietä myöten', vrt. Kj *d'er'ein'ad müöt'i, dorogad müöt'i*. Nämä Karhilan näytteet on tallennettu vuonna 1936, jolloin postposition suffiksoituminen oli siellä aluillaan (Tikka 1992: 165), vrt. Krh *pöldodmöte* 'peltoa myöten' (Virtaranta 1967: 122). Suffiksoituminen tapahtui Karhilassa 1960-luvulle tultaessa (Tikka 1992: 162–165).
- n. Poiketen keski- ja etelävepsästä (ks. Zaitseva 1981: 251–252) imperfektin kielto-muodoissa käytetään *nU*-tunnuksisia akt. 2. partisiipin muotoja, esim. Krh *ii otnu* 'ei ottanut', *ii ranu* 'ei raatanut, tehnyt työtä', *en käsknu* 'en käskenyt' (~ *ii mülünd* 'ei mahtunut'), vrt. Kj (*ei*) *otnu, (ei) ranu, (en) käs(k)nu*; vepsK (Sim) *en pidand* 'et pitänyt' (mts. 252), *et käskend* 'et käskenyt' (Tunkelo 1946: 121).
- o. Potentiaali, joka vepsässä on ylipäänsä harvinainen ilmiö, esim. Krh *andtanese* 'annettaneen', *sovbanese* 'sulkeutunee' (Tunkelo 1946: 99–100), vrt. Kj *antan'e, sauban'eheze*.
- p. Passiivin käyttö mon. 3. persoonan funktiossa, esim. Krh *elet'ihe edel ag da mužikk* 'elivät ennen akka ja ukko', vrt. Kj *hüö el'et'ihe* 'he elivät'. Tosin näiden muotojen ohella Karhilassa käytetään alkuperäistä mon. 3. persoonaa (ks. Tunkelo 1946: 127), esim. Krh *kazveiba n'ene vel'l'ed* 'kasvoivat ne veljet', vrt. Kj *hüö kazvd'ihe* 'he kasvoivat'.
- q. Yhteisiä lekseemejä, esim. Krh *d'er'iinas* 'kylässä', *rikmaha* 'tappamaan', vrt. Kj nom. *d'er'ein'* 'kylä', *rikmaha* 'id'.

Vanhimmat lyydiläistekstit viittaavat siihen, että lyydin substraatille olivat ominaisia pitkät pääpainolliset vokaalit *aa* ja *ää*. Näissä teksteissä mm. diftongeja *uo* ja *üö*, esim. **nulet* 'nuolet', **tuda* 'tuoda', **süttaj* ~ **süttai* 'syöttäjä', **müdha* 'myötään' (Loitsu 10 s. 294, ks. lukua 3.1.1. 1600-luvun lyydiläiset loitsut), on osoitettu eri tavalla kuin alkuperäisten pitkien vokaalien *aa:n* ja *ää:n* vastineita, vrt. **ma* 'maa', **pä* 'pää' (Loitsu 7 s. 291); **maha sai* 'maahan saakka', **päh* 'pähän' (Loitsu 3 s. 288); **sada* 'saada',

**mas* 'maasta' (Loitsu 10 s. 294). Viimeksi mainituissa tapauksissa yksittäiskirjaimilla on voitu osoittaa pitkiä vokaaleja (ei kuitenkaan diftongeja). Vastaavanlaista kirjoitustapaa käytettiin myös varhaisessa aunuksenkielisessä katekismuksen käännöksessä, esim. **tatto*, **mal*, **pästa* (Perevod 1804: 6a).

Pitkät vokaalit ovat todennäköisesti levittäytyneet jo varhain lyhytvokaalisiin muotoihin (vrt. Vt *maa* : *maard'u*), joissa ne myöhemmin karjalan vaikutuksesta lyydissä ja suurimmassa osassa aunusta diftongiutuivat (vrt. lyyd. *mua* : *muard'*, aun. Kaakk *mua* : *muarju*). Toisaalta myös varhain osa pitkävokaalisia sanoja on poikkeuksellisesti liittynyt lyhytvokaalisiin (vrt. Kj *ald*, aun. *aldo*). Itkosen (1971: 175) mukaan pitkien vokaalien lyheneminen "suhteellisilla kronologioilla operoiden selittyy vepsässä sekä sisäettä loppuheittoa nuoremmaksi ilmiöksi (todellisuudessa siis vain jälkitavujen vokaalien heikentymistä nuoremmaksi)". Myös Turusen (1977: 179) mielestä vepsän äännekehityksen kronologiassa sisäheiton edellytyksenä on ollut pitkien vokaalien olemassaolo: *veerahalla* > *veerhal* > *verhal*. Verbien muodoissa kehitys on siis tapahtunut seuraavasti: vepsK, E *sud'i-* : *sut'ä* 'tuomita' < **suudida* < ven. *sud'it'*, vrt. Kj *suud'i-* : *suut'ta*; vepsK *sul'i-* : *sul'dä* 'luvata' < **suulida* < ven. *sul'it'*, vrt. vepsÄ *suul'i-* : *suul'da*.

Yllä lainatusta Itkosen lauseesta voi päätellä, että lyydin sisäheitottomat muodot ovat ainakin osaksi vanhaa perua eivätkä ole pelkkää karjalaisvaikutuksen tulosta. Tätä olettamusta tukee Barantsevin (1989: 21) huomautus siitä, että aunuksen ja lyydin konsonanttisuhteet eivät saa tyydyttävää selitystä vepsäläiseltä pohjalta. Huolimatta lukuisista yhtäläisyyksistään vepsän kanssa Järventakuisen lyydiläismurre ei kuitenkaan tunne muita sisäheiton aiheuttamia tapauksia, kuin yleislyydiläiset konsonanttivartaloiset verbimuodot *künta* 'kyntää' ja *souta* 'soutaa', vrt. Jt *vierahal* 'vieraalla', *lambhad* 'lampaat' (ks. Turunen 1977: 177–179) / Kj *künta*, *souta*, *vierhal*, *lambhad*. Pohjoislyydin *l'innaa* ~ *l'innai* -tapaisia illatiivimuotoja, joiden kehitys on edellyttänyt vokaalin säilymistä *h:n* edellä, on myös vaikea kuvitella palautuvan sisäheittoisiin **lidnhan* -tyyppiin alkumuotoihin (ks. Larjavaara 1986b: 422), vrt. Kj *l'idnaha* (~ *l'idnha*), veps. *l'idnha* 'kaupunkiin'.

Etenkin *U:*llisiä sisäheitottomia variantteja tavataan myös Kuujärvellä ja itse vepsässäkin, esim. *kukku-* : Kj *kukkuda* (Pahomov & Potašova 2003: 138) ~ *kuukta* (Bogdanov 1946); vepsÄ, K, E *kukkuda* ~ (Sim) *kukta* (Tunkelo 1946: 158, VVS) 'kukkua' / *nukku-* : Kj *nukkuda* (Pahomov & Potašova 2003: 144) ~ *nukta* (Bogdanov 1946); vepsÄ, K, E *nukta* ~ Ä (Per), K, kk. *nukkuda* (Tunkelo 1946: 159, VVV 1995: 69, VVS) 'torkkua' / *hauku-* : Kj *haukta* ~ *haukuda* (Pahomov & Potašova 2003: 133, Bogdanov 1946); vepsK, kk. *haukkuda* (huom. geminaatta *kk!* – SVJ s. 110, VVV 1995: 25), E (Ars) *hauskta* (VVS) 'haukkua' // vrt. aun. kk. *kukkuo*, *nukkuo* 'nukkuu', *haukkuo* (Penttonen 2006).

Keskivepsän Simjärvellä akt. 2. partisiipin sisäheitottomia variantteja käytetään imperfektissä, esim. (kielt. ind.) *en*, *ed*, *ii andand*; (myönt. kond.) *andanuiži/n'*, *-d'*, *andanuiž*, vrt. akt. 2. partis. *an(d)nu* 'antanut' (Zaitseva 1981: 258–259, 322–324). Etelävepsässä pass. 2. partisiipin sisäheittoisten *ottud* 'otettu', *anntud* 'annettu', *riktud* 'tappettu' -muotojen ohella esiintyy sisäheitottomia *otet*, *andet*, *rikot* -variantteja (ks. Ketunen 1922a: 65, Posti 1945: 359).

Lyydin substraatin konsonantistosta on otaksuttavissa, että sekä mksm. klusiileja että niiden heikkoja vastineita ovat siinä edustaneet soinnilliset klusiilit *g*, *d* ja *b*: Kj *oiktan* < vlyyd. *oigedan* < mksm. **oikeđan*, vrt. lyydP, K *oigedan* (ks. Tunkelo 1938b:

30–31; Posti 1938: 1–5, 1942: 230–232; Pahomov 2000c luku 5.4.). Tämä oletamus saa tukea mm. siitä, että Kuujärven ja vepsän venäläislainoissa on kahden soinnillisen klusiilin yhteenliittymästä syntynyt soinnittomia klusiileja: Kj *suud'i* - : *suut'ta*; vepsK, E *sud'i* : *sut'tä* < -d'd- (vrt. lyydP *suud'ida*) << ven. *sud'it'* / *naved'i* - : Kj, vepsÅ *navet'ta*; vepsK, E *navet'ta* 'rakastaa' < -d'd- (vrt. lyydP *naved'ida*) << ven. (*n'e*)*nav'id'et'*, vrt. (sibilantti + klusiili) Kj *shuušp* 'palvelus, toimi' < ven. *shužba*.

Venäjän kahden peräkkäisen soinnillisen klusiilin ääntämistä lyydissä ja vepsässä on vältetty myös käyttämällä sidevokaaleja, esim. Kj *s(v)uad'ib*, veps. *svad'ib* < ven. *svad'ba* 'hääät'. Tunkelon (1938b: 30) mukaan vepsän sanansisäiset soinnilliset *zd*, *zg* ym. -konsonanttiyhtymät ovat sisäheittoa nuorempia: veps. *kazda* < (Kj) *kazvda* 'kasvaa'. Edellisen mallin mukaan on kehittynyt myös vepsän verbimuoto *vázda* 'väsyä', vrt. Kj *viásta*, lyydP *vázüda* ~ *vázüda* ~ (N) *váz'u*- (LMS s. 503).

Lyydiläismurteista löytyy yhtäläisyyksiä kaikkien Terho Itkosen (1971) vepsästä johtamien aunuksen ja eteläkarjalan piirteiden kanssa. Pertti Virtarannan (1975: 411–413, ks. myös 1972) esittämille aunuksen tunnusomaisille piirteille, joiden kokonaismäärä on 19, lyydistä löytyy tasan 19 vastinetta, kun taas koko vepsästä vain 12 ja äänisvepsästä 15 vastinetta.

Lyydiläismurteista löytyy jopa enemmän tietoa kuin vepsästä siitä muinaiskielestä, jonka pohjalta lyydin, aunuksen ja vepsän oletetaan kehittyneen. Mainittakoon tässä yhteydessä Kuujärven säilyttämä postpositiivimuoto *kerd* 'kera, kanssa' (< *kerta*), vrt. veps. *ked*. Geminaattasuhteiden Itkonenkin (1971: 170) on katsonut säilyneen lyydissä varhaisemmalla kannalla kuin vepsässä. Kymmenlukuja ja niiden välisiä lukuja ilmaisevan yksikön partitiivin klusiilillisen muodon säilymistä Kuujärvellä ja pohjoislyydin koillisryhmässä myös Turunen (1946: 79–80) on pitänyt vepsän edustusta vanhempana jne.

Niinpä vepsää etenkin *lyhytvokaalisena kielimuotona* ei voi pitää aunuksen (ks. Itkonen 1971: 182) eikä lyydin (ks. Turunen 1947: 12) substraattina.

5.4.5. Varhaislyydin suhteellinen kronologia

Sitä substraattikieltä, jota on aiemmin kutsuttu *muinaisvepsäksi* tai *kantavepsäksi*, olisi perusteltua tietyssä mielessä August Ahlqvistin (1859b: 73) jalanjälkiä seuraten nimitetään *varhaislyydiksi* (= vlyyd.) sitä suuremmalla syyllä, että *lyydi*-sanalla itseään kutsuvat sekä lyydiläiset että äänisvepsäläiset, läntiset keskivepsäläiset ja aunuksenkarjalaiset (ks. Grünthal 1997: 98). Vertailun vuoksi mainittakoon, että Tiit-Rein Viitso (1985: 401–403, 2008: 64–67) määritteli lyydiläismurteiden ja äänisvepsän yhteisen kantakielten *muinaislyydiksi* (vir. *muinaslüüdi*).

Oletetun varhaislyydin suhteellinen kronologia olisi suurin piirtein seuraava:

- a. Varhaislyydissä pääpainollisessa tavussa esiintyivät kaikki (ks. Bubrih 1947a) myöhäiskantasuomalaiset pitkät vokaalit: aun. Vt, Tmj *maa*, *pää* (vrt. karjE (Vld) *maa*, *pää*; (Onj) *maa*, *pee*; (Pt) *moo*, *pee*); -*loo* ~ -*löö* 'luo, luona'; Kj-vepsK *suur'*, *püü* ~ *püu*, *liikuta*, *liinob*. Ne ulottuivat myös eräisiin alkuaan lyhytvokaalisiin sanoihin: aun. Tmj *maarju*; Vt *maard'u*, *naaglu* (ks. Leskinen 1933: 52–57); lyyd. *kier(d)* ~ *kiere*, aun. aun. *kierdu*, vrt. karjE (Vld) *naagla*, (Pt) *noogla*, (Tv) *ühen k'eeran* ~ *n'el'l'in kieroin*; P *noagla* ~ *nuagla*.

Tapauksittain pitkät vokaalit samalla lyhenivät mm. seuraavissa tapauksissa:

- pitkän konsonanttiaineksen edellä: Jallahdessa 1600-luvulla illat. **audioi* (Loitsu 10 s. 294); aun. *aldo*, *arreh*, *vate*, *pühkie* (ks. Leskinen 1933: 52–60), vrt. karjE *pühkie*, *takka*; P *takka*;
 - apusanoissa: lyyd.-aun.-karjE *vie* (< *ve*), Kj *ve* 'vielä?'; Kj *möst* ~ *mest* 'taas, jälleen', -*no* ~ -*noste* 'luo, luokse', vrt. karjE (Tv) -*lu* ~ -*lü* 'luo, luokse' (KKS); Lmo *müd* 'myöten' (Turunen 1950: 33).
- b. Mksm. soinnittomat klusiilit (*k*, *t*, *p*) ja niiden heikot vastineet kehittyivät soinnillisiksi klusiileiksi (*g*, *d*, *b*) ja niiden jatkajat lankesivat yhteen: vlyyd. *andada* < mksm. **antaδak*, vlyyd. *kündädä* < mksm. **küntädäk*, vrt. lyydK *andada*, *kündädä*; P (N) *kündäda*, *kandada* (ks. myös Tunkelo 1938b: 30–31). Huom. Soinnillisia klusiileja oletetaan esiintyneen jo mksm:ssa mm. nasaalien jäljessä heikossa asteessa (esim. *kangas*, *kandot*, *lambas*).
- c. Edellisestä välittömästi seurasi laadullisen astevaihtelun tasoittuminen: *poigana* = *poigan*, *poigada* = *poigat*.
- d. Sananloppuisen *a* ~ *ä*:n heikkeneminen ja katoaminen lyhyen avotavun jäljessä kolmitavuisissa muodoissa (Bubrih 1947a: 122): aun. *ikkun*, *korgei*, *eläi*.
- e. Laadullisen astevaihtelun tasoittuminen ja loppuvokaalin kato toteutui mm. essivissä ja partitiivissa, mikä johti samankaltaisten muotojen syntymiseen nominitaivutuksessa: Kj, lyydP, veps. *poigan* 'poikana' : *poigan* 'pojan', *poigad* 'poikaa' : *poigad* 'pojat', vrt. aun. *tossarren* 'tiistaina; tiistain'.
- f. Laadullisen astevaihtelun tasoittumisen ja samankaltaisten taivutusmuotojen syntymisen myötä tapahtui geminaattakannan rappeutuminen: aun. *pert'i*, vrt. karjE (Tv, Tihv) *pert'i*. Geminaattojen astevaihtelu on kuitenkin katsottava varhaislyydissä toteutuneeksi lyhyen painollisen tavun jäljessä: lyydK *akke* : *akad*, aun. *akku* : *akat*.
- g. Sananloppuisen *a* ~ *ä*:n reduktio pitkän tavun jäljessä (Bubrih 1947a: 122–123): lyydK *poige*, *lehme*, *ižände*. Tämän kehityksen seurauksena oli *A*:n kato ja synkretististen paikallissijojen syntyminen nominitaivutuksessa: aun. *leiväs*, *leiväl*.
- h. *a* ~ *ä*:n heikkeneminen pitkän ensitavun jäljessä sanan sisällä, mikä esiintyi muodoittain: lyyd. *andada* ~ *ant(t)a*, *kündädä* ~ *künt(t)ä* / Kj *poigaha* ~ *poigha*, *l'ehmaha* ~ *l'ehmha*, vrt. Kj *t'ervhuz*, lyydP *t'ervuhuz* ~ *t'ervehüz* < *tervehüs* (ks. Turunen 1946: 133).
- i. Edellisistä kehityksistä seurasivat sananloppuisen vokaalin kato pitkän tavun jäljessä ja sisäheitto, jotka yleistyivät vain osassa varhaislyydiä: Kj-vepsK *akk*, vrt. lyydK *akke*, aun. *akku* / Kj, lyydP, veps. *ižand*, vrt. lyydK *ižände*, aun. -*ü* // lyyd. *ruatta* ~ *ruata*, veps. *rata*, aun. *ruata* < **raadada*; Kj *anta*, lyydP *antta* ~ *anta* < *andada*; Kj *künta*, lyydP *künttä* ~ *küntä* < *kündädä* (ks. myös Tunkelo 1938b: 30–31) / lyyd. *huonde/z*, aun. -*s* << *huomenes* (Ojansuu 1918: 126–127), vrt. karjE (Tv, Tihv) *huomnekše*-.
- j. Lopuksi lyydissä ja aunuksessa tapahtui pääpainollisen tavun pitkien vokaalien diftongiutumisen ja vepsässä niiden asteittainen lyheneminen: lyyd. *suada*, *piä*, *suola-*, *üö*, *kiehu-* / veps. *sada*, *pä*, *sola-*, *ö*, *kehu-* < vlyyd. **saada*, **pää*, **soola-*, **öö*, **keehu-*, vrt. Kj *suomest*, aun. Smj *suolašte* (KKS), vepsÄ *sol'mest*, K *suumest* ~ *soumest*, E *solast'ii* (SVJ s. 530) < vlyyd. **soolastii*.

6. Lopuksi

Nykyään lyydin puhujamäärä on enintään 300 henkeä, ja se kuuluu uhanalaisimpiin itämerensuomalaisiin kieliin. Nykyiset lyydiläismurteet edustavat kielikuoleman eri asteita. Kielen sammumisen takana ovat mm. lyydiläisalueen korkea teollistuminen ja Petroskoin kaupungin läheisyys. Tämän ohella lyydin sammumiseen ovat vaikuttaneet Karjalan tasavallan itämerensuomalaisiin kieliin kohdistuneen kielensuunnittelun puutteet, joiden takia lyydiläisten kieli on jäänyt virallisten tahojen tukeman revitalisaation ulkopuolelle.

Lyydiläisten historiallinen asuma-alue jakautuu Syvärin ja Äänisen kulttuurialueeseen. Ennen Venäjän vallankumousta lyydiläismurteiden puhujamäärä ylitti 10 000 hengen rajan. Juho Kujolan laskentamenetelmän pohjalta voi esittää, että v. 1905 tutkijoiden tuntemien lyydiläismurteiden puhujamäärä oli 10 676 h., ja se sijoittui 81 kylään. Kaikkia 1900-luvun alussa puhuttuja lyydiläismurteita ei kuitenkaan ehditty kartoittamaan, koska lyydin perinteisen puhuma-alueen itärajan taakse jääneet murteet, joiden oletetaan kuuluneen lyydin kokonaisuuteen, sammuiivat 1940-luvulle mennessä. Tilastotietojen perusteella näiden ja tieteellisesti kartoitettujen lyydiläismurteiden yhteisen puhujamäärän voidaan arvioida olleen 1900-luvun alussa enimmillään 15 000–20 000 h. Tästä määrästä yli puolet sijoittui Petroskoin läheisyyteen Äänisen alueelle, jossa lyydiä puhuu enää noin kolmasosa sen nykyisestä puhujamäärästä.

Lyydiläisten omakielinen identifioituminen poikkeaa Venäjällä käytetystä virallisesta kielellisestä ja etnisestä identifikaatiosta. Lyydiläismurteiden puhujat kutsuvat itseään *lyydiläisiksi* tai *lyydiköiksi* ja omaa kieltänsä *lyydin kieleksi*, minkä pohjalta ovat kehittyneet myös *livviköitä* eli aunuksenkarjalaisia ja heidän puhumaansa kieltä tarkoittavat etnonymit. Lyydiläisalueen välittömässä läheisyydessä asuvista väestöistä itämerensuomalaisiin kuuluvat karjalaiset taas identifioivat lyydiläisiä *vepsäläisiksi* ja heidän kieltänsä *vepsäksi*, mikä määrittely perustuu kielihavaintoihin.

Toisaalta jo Arvid Genetz (1872: 5) aikoinaan huomautti, että varsinaiskarjalaisista poiketen aunuksenkarjalaiset eivät erottaneet lähinaapuruudessaan asuvia pohjois- ja keskilyydiläisiä itsestään kielen perusteella. Tämä ei koske kuitenkaan Kuujärven lyydiläisiä, joiden murteen rakenne ei ole kokenut huomattavaa aunuksen vaikutusta. Varsinaiskarjalaiset ovat pitäneet lyydiläisten lisäksi myös livviköitä *vepsäläisinä* (ks. mm. Bubrih 1950a: 144). Käsitellessään karjalan kielen kokonaisuutta, johon Dmitri Bubrih laski mukaan lyydin Kuujärven murteineen, hänkin joutui toteamaan, ettei tässä kokonaisuudessa esiinny sellaisia yhteispiirteitä, jotka eivät olisi ominaisia vepsälle (1948b: 44–45, 1950a: 144).

Myös venäläisväestö, jonka kielen vaikutus lyydiin on jatkuvasti voimistunut, käytti aluksi vepsäläisiin liittyviä ilmaisuja osoittaessaan lyydiläisiä. Toisaalta 1800-luvulla Venäjällä alkoi yleistyä etnonymia *karjalaiset*, joka tarkoitti kaikkia Itä-Karjalan suomensukuisia väestöjä mukaan lukien lyydiläiset ja vepsäläiset, vrt. vepsK *kor'el'akod olemai* 'olemme karjalaisia (so. vepsäläisiä)' (Tunkelo 1946: 465). Tämä käytäntö, joka ei huomioinut kielten välisiä eroja, perustui maakunnan nimeen *Karjala* (ven. *Korela*, myöh. *Karelija*).

Lyydiläisiin kohdistuneissa tutkimuksissa on esitetty erilaisia näkemyksiä heidän kielellisestä ja etnisestä identifikaatiostaan, mikä johtuu näkökulmien moninaisuudesta ja yhtenäisten arviointikriteerien puutteesta.

1700–1800-luvun vaihteessa Pietarin akateemisissa piireissä varsinaiskarjala erotettiin Aunuksen läänin asukkaiden kielestä, millä osoitettiin lähinnä aunuksenkarjalaisen, lyydiläisten ja vepsäläisten kielimuotoja. Käsite *karjalan kieli* tuli yhdessä tarkoitamaan varsinaiskarjalaisen, livviköiden ja lyydiköiden kielimuotoja sekä aluksi myös vepsää Petroskoissa v. 1829 perustetun Aunuksen pappisseminaarin piireissä. Samaa käytäntöä noudatettiin myös Aunuksen läänissä 1820–1830-luvuilla suoritetuissa *karjalan kielen* käyttöä koskevissa tilastoissa. Tuolloin paikalliset viranomaiset määrittelivät kaikki Aunuksen läänin itämerensuomalaiset *karjalaisiksi*.

Vasta 1840-luvulta lähtien Peter von Köppenin toimittamissa tilastoissa, jotka nojasivat A. S. Sjögrenin tutkimuksiin, vepsä selvästi erotettiin omaksi kielekseen ja vepsäläiset omaksi kansakseen. Köppenistä lähtien venäläisessä kansallisuustilastossa alkoi levitä näkemys, jonka mukaan Aunuksen läänin suomensukuiset asukkaat jaettiin karjalaisiin, joiden joukkoon kuuluivat aunuksenkarjalaiset ja lyydiläiset, ja vepsäläisiin. Toisaalta Köppenin perustamissa Venäjän asuttujen paikkojen luetteloissa lyydiläisiä identifioitiin sekä karjalaisiksi että paikoin myös *tsuudeiksi* (so. vepsäläisiksi), *lappalaisiksi* ja *suomalaisiksi*. Köppenin jälkeen mm. Nikolai Leskov, Mihail Georgijevski, Filipp Fortunatov ja muut Venäjällä toimineet tutkijat määrittelivät lyydiläisiä karjalaisiin kuuluviksi.

Ennen Venäjän vallankumousta lyydiläisten identifikaatio ei perustunut kielellisiin havaintoihin, vaan senaikaisiin käsityksiin Aunuksen läänissä asuneista kansoista. Tämän näkökulman omaksui myös Neuvosto-Venäjän suomalais-ugrilaisen tutkimuksen johtohahmo Dmitri Bubrih, joka opiskeli ja aloitti tieteellisen toimintansa tsaarinaikaisessa Pietarissa.

Itämerensuomalaisten kielten tutkimus Karjalan tasavallassa käynnistyi Bubrihin johdolla, niinpä siellä toimiva *neuvostoliittolaisen*, myöhemmin *kotimaisen* kielentutkimuksen nimen saanut Bubrihin koulukunta (ks. Kert 1975: 5, 2000: 83) on perinyt saman näkemyksen. Tämän näkemyksen mukaan lyydiä on pidetty karjalan kielen kolmantena päämurteena. Venäjällä jo 1800-luvulla katsottiin karjalan kielen koostuvan varsinaiskarjalasta, aunuksesta ja lyydistä, minkä käsityksen venäläinen koulukunta on esittänyt Bubrihin nimissä. Toisaalta Bubrih huomautti, ettei tämä kansallisuuspolitiikkaan perustuva määrittely saa tukea lyydin rakenteellisista ominaisuuksista (ks. mm. 1950a: 144). Venäjällä harjoitettu itämerensuomalaisten kielten tutkimus on ollut tähän mennessä luonteeltaan deskriptiivistä, ja mm. puheyhteisön sisäinen variaatio on sivuutettu lähes täysin (Kunnas 2007: 314). Sen puitteissa ei ole ollut mahdollista tarkastaa Bubrihin esittämiä teorioita vertailevan kielentutkimuksen, dialektologian ym. keinoin.

Suomalaisten tutkijoiden tapa määritellä lyydi vaihtelee enemmän ja perustuu yleensä kielellisiin havaintoihin. Heidän tutkimuksissaan lyydiä on perinteisesti käsitelty erillisenä sekamurteistona. Pertti Virtarannasta lähtien alkoi vakiintua näkemys, jonka mukaan lyydi on itsenäinen kieli eikä karjalan tai vepsän varieteetti. Suomalaisten tutkijoiden käsitykset voidaan jakaa suunnilleen kahtia: ennen 1900-lukua ja sen jälkeen esitettyihin identifikaatioihin. Ensimmäisiä tietoja lyydiläisistä ja heidän puhumastaan

kielestä tavataan v. 1825 A. J. Sjögrenillä, jota Venäjällä pidetään suomalais-ugrilaisen tutkimuksen perustajana (ks. Paškov 2010: 58).

Arvid Genetzin edeltäjillä, kuten Sjögrenillä, Lönnrotilla, Europaeuksella ja Ahlqvistilla, ei ollut kokonaiskuvaa lyydin murrealueesta. Heidän tutkimuksensa perustuvat satunnaisiin murrehavaintoihin, ja heidän päätelmänsä nojautuivat usein Venäjällä saatuihin tietoihin Aunuksen läänin etnisistä ryhmistä ja kielistä. Genetzin ansiosta lyydiläismurteiden puhuma-alue alkoi 1870-luvulta lähtien hahmottua. Toisaalta hänen tutkimuksensa lyydiläisten kielestä oli laadultaan deskriptiivinen ja tukeutui August Ahlqvistin näkemykseen, jonka mukaan lyydi oli vepsän kielen jatkoa.

1900-luvun alussa varsin kattavan lyydiläismatkan suorittanut Juho Kujola identifioi lyydiläismurteet lähinnä itsenäiseksi itämerensuomalaiseksi *kieleksi*, mitä kannattivat mm. E. N. Setälä ja *Karjalan kielen sanakirjan* toimittaja Eino Leskinen. Seuraavaksi kypsyi Lauri Kettusen käsitys, jonka mukaan lyydin voi identifioida yhtä hyvin vepsään kuin karjalaankin kuuluvaksi, sillä se ei ole polveutunut suoraan kantasuomesta. Viimeisessä teoksessaan *Suomen lähisukukielten luonteenomaiset piirteet* Kettunen (1960) tarkasteli lyydiä karjalan kielen jatkona ns. *karjala-aunus-lyydin* kokonaisuuden puitteissa. Tämän taustalla voidaan nähdä neuvostotieteessä yleistynyt Bubrihin näkemys karjalan kielen murrekoostumuksesta, joka on sopinut hyvin Kettusen omiin kokemuksiin itäkarjalaisten pakolaisten kielestä. 1920-luvulla hän tutustui samanaikaisesti lyydiin ja aunuksen, joita hän kutsui jo silloin *karjalan murteiksi*, Itä-Karjalasta Suomeen saapuneiden pakolaisten keskuudessa (LKN s. VI–VII). Äännehistoriallista tekijää painotti tutkimuksessaan myös Kettusen oppilas Aimo Turunen, joka tarkasteli lyydiä suhteellisen itsenäisenä kielimuotona – vepsän ja aunuksen *väli-* tai *sekamurteistona*. *Sukukielen* aseman palautti lyydille 1960-luvulla suorittamansa lyydiläismurteiden dokumentointityön pohjalta Pertti Virtaranta. Virtarannan (1972, 1975) karjalalle ja lyydille antamia määrittelyjä noudatetaan yleensä myös nykyisessä suomalaisessa kielentutkimuksessa.

Aimo Turusen (1946, myös Barantsev 1975) murrejaossa lyydissä erotetaan kolme päämurretta – pohjois-, keski- ja Kuujärven lyydi, joka yhdessä sammuneen Järventaukuisen murteen kanssa muodostaa etelälyydin (ks. Pahomov 1995: 110). Lyydin päämurteet sisältävät tai ovat sisältäneet alamurteita, jotka rakenteellisten ominaisuuksien perusteella voivat olla yhdistettävissä murreryhmiksi. Esimerkiksi pohjoislyydin sisällä voi erottaa Suojun, Munjärven ja koillismurteiden ryhmät. Päämurteiden ohella lyydiin kuuluvat Lohmojan ja Saavan Prääsän erillismurteet, joista edellisessä tuntuu voimakas eteläkarjalan ja jälkimmäisessä aunuksen vaikutus. Näiden lisäksi voidaan puhua tutkimatta jääneistä kuolleista lyydiläismurteista, joita puhuttiin perinteisen lyydiläisalueen itärajan takana. Tällaisia on esimerkiksi Maasjärven murre, jonka luonteesta voidaan päätellä mm. Maasjärven seudun lyydiläissävyisen paikannimistön (ks. Nissilä 1967: 11–12) ja kirjallisten lähteiden perusteella.

Lyydin päämurteet eroavat toisistaan etenkin erilaisista kieliympäristöistä johtuvalla variaatioiltaan. Valitsemalla tiettyjä murrepiirteitä kieleensä yksilö ilmentää identiteettiään (Mantila 2004: 323). Pohjoislyydillä on yhteyksiä eteläkarjalaan ja keskilyydillä aunuksen, joiden puhujat kehittivät vuorovaikutuksessa aluekulttuuriansa merkkejä. Hyväksymällä naapurimurteista tulevia vaikutuksia kieleensä pohjois- ja keskilyydiläiset osoittivat kuulumisensa tiettyyn alueeseen. He kuitenkin suhteuttivat niitä omaan

järjestelmäänsä sulautumatta etelä- tai aunuksenkarjalaisiin. Eteläisimmällä lyydiläisalueella Kuujärvellä, jonka intensiivisimmät kontaktit suuntautuivat venäläistyneelle Syvärille, aunusta puhuttiin vieraana kielenä lyydin ohella, ja sen vaikutus oli vähäistä.

Varsinaisina karjalaislainoina lyydissä on pidetty keskilyydin ”aunukselaisuuksia”, kun taas pohjoislyydi on lähinnä hyödyntänyt varsinaiskarjalan tarjoamia malleja (ks. Turunen 1947: 11, Koivisto 1993: 199–200). Karjalaismallien tavoittelua voidaan nähdä mm. pohjoislyydin refleksiivisen *ze*-johdinparadigman (Koivisto 1993) ja suhusibilanttien omintakeisessa kehityksessä. Keskilyydin ja aunuksen yhteiset ominaisuudet taas voidaan hyvin katsoa näiden samasta kantamuodosta periytyneiden kielimuotojen yhteiseksi kehitykseksi.

Lyydin asema itämerensuomalaisten kielten joukossa voidaan määritellä erilaisten kriteerien perusteella. Murteiden luokittelu perustuu yleensä äänteellis-morfologisiin ja leksikaalisiin eroihin ja yhtäläisyyksiin, joita voidaan käsitellä diakronisesta ja synkronisesta näkökulmasta piirre- ja rakennekeskeisessä tarkastelussa (ks. Paunonen 2006: 249–253). Perinteisessä lyydiläistutkimuksessa, jota tyypillisimmillään edustavat Aimo Turunen (1946, 1950) ja Lauri Kettunen (1960), lyydiläismurteiden luokitus tapahtui lähinnä vain äännehistoriallisten kriteerien perusteella. Myös Dmitri Bubrih (1947b ymt.) ja Terho Itkonen (1971) käsitelivät etenkin aunuksen alkuperään liittyviä kysymyksiä diakronisesta näkökulmasta.

Yleisten sanojen tarkastelun perusteella voidaan esittää, että leksikaalisesti Kuujärven lyydi (70 pistettä) on lähempänä muita lyydiläismurteita (55 pistettä), kuin vepsää ja karjalan varieteetteja. Seuraavaksi melkein yhtä läheisiä Kuujärvelle ovat aunun (45 pistettä) ja vepsä (44 pistettä). Lähimmistä sukukielistä Kuujärvelle sanastoltaan kaukaisin on varsinaiskarjala (21 pistettä).

Piirrekeskeisessä tarkastelussa Kuujärven lyydillä on muiden lyydiläismurteiden ohella yhteisiä ominaisuuksia karjala-aunuksen ja vepsän kanssa. Kuujärven ja samoin koko lyydin ensitavun vokaalisto ja kvantitatiivinen astevaihtelu yhdistävät lyydin karjala-aunukseen, mutta kvalitatiivinen astevaihteluttomuus ja lopputavujen vokaalien kehitykset ovat ominaisia vepsälle. Toisaalta mm. synkretistiset olo- ja erosijat sekä kond. imperfekti tavataan lähinnä vain lyydissä, vepsässä ja aunuksessa.

Lyydiläismurteita ei voi lukea karjalan kieleen kuuluviksi synkronisesta eikä diakronisesta näkökulmasta (Virtaranta & Koivusalo 1975: 224, 231). Lyydin luokittelu yhdeksi karjalan päämurteeksi on sikäli ongelmallista, että lyydiläismurteille ja karjala-aunukselle on vaikea esittää yhteisiä tunnusomaisia piirteitä, joita ei esiintyisi jossakin vepsän murteista. Yrittäessään kuvata varsinaiskarjalasta, aunuksesta ja lyydistä koostuvan karjalan kielen ja vepsän eroja Bubrih huomautti, että on olemassa yksi tai kaksi äännepiirrettä, jotka erottavat nämä kielimuodot toistaan, nimittäin pääpainollisten vokaalien pituuserojen säilyminen karjalassa ja sisäheitto vepsässä. Samalla hän joutui toteamaan, että myös äänisvepsässä esiintyy pitkien (*uu, üü, ii*) ja lyhyiden (*u, ü, i*) vokaalien ero, ja sisäheitto on ominainen hänen osaksi karjalan kieltä katsomalleen Kuujärven lyydille (Bubrih 1948b: 44–45, 1950a: 144). Kuujärven lisäksi myös muualla lyydissä tavataan sisäheitosta aiheutuvia muotoja (ks. Turunen 1946, 1950).

Kuujärvellä on silmään pistäviä yhtäläisyyksiä pohjoislyydin Suojun ryhmän ja koillisryhmän, keskilyydin Viitanan, Postan ja Kaskanen sekä Järventakuisen murteen kanssa. Nämä murteet säästyivät parhaiten karjala-aunuksen vaikutukselta, ja tällöin ne

edustavat lyydin varhaista kantaa. Huomattava osa Kuujärven ns. ”vepsäläisyyksistä” esiintyy näissä murteissa, esim. prees. yks. 3. persoonan päätte *-b*.

Kuujärven lyydissä on samankaltaisuuksia äänisvepsän kanssa, mutta siinä on myös sellaisia muotoja, jotka poikkeavat äänisvepsästä ja yhdistyvät pikemmin etelä- tai keskivepsään. Tästä johtuen Kuujärven murretta ei voi oikeastaan pitää minkään vepsäläismurteen jatkajana. Toisaalta mm. geminaattojen edustuksen osalta Kuujärvi ja muut lyydiläismurteet näyttävät säilyneen alkuperäisemmällä kannalla kuin vepsä.

Lyydin ja pohjoiskarjalan näkyvä yhtäläisyys on diftongien *ua:n* ja *iä:n* suppeahko variaatio, joka viittaa siihen, että diftongiutuminen on lyydin murteissa samanikäinen ilmiö. Karjalassa kyseinen diftongipari on silti nuorehko: *oa > ua*, *eä > iä*, niinpä lyydikin näyttää saaneen diftonginsa melko myöhään.

Eteläkarjalan murteet voidaan jakaa aunuksenpuoleisiin ja lyydinpuoleisiin. Lyydiläisalueen pohjoispuolella puhutut Mäntyselän, Paateneen, Ontajärven, Tunkuan ja Suikujärven murteet muodostavat toisen ryhmän. Tässä ryhmässä on havaittavissa lukuisia piirteitä (esim. *nh > hn* -metateesi), jotka ulottuvat Sisä-Venäjän karjalaismurteisiin – Tveriin, Tihvinään ja Valdaihin – ja ovat selitettävissä lyydin taholta (vrt. Larjavaara 1986b: 423).

Merkittäviä ovat lyydin, karjala-aunuksen ja äänisvepsän yhteiset piirteet: passiivin preesensin tunnukset, jotka eivät ole johdettavissa *ks*:llisestä alkumuodosta kuten muun vepsän vastineet, passiivin yleinen käyttö mon. 3. persoonan funktiossa, pääpainollisen tavun vokaalien pituuserot, pääpainollinen diftongi *UO*, jonka merkkejä esiintyy äänisvepsässä, geminaattasuhteet, prolatiivin muodostus, potentiaali ym.

Lyydi osoittaa merkittäviä yhtäläisyyksiä myös aunuksen kanssa. Aunuksen ”vepsäläisyyksinä” pidetyt piirteet voidaan selittää hyvin lyydistä käsin. Esimerkiksi aunuksen tunnusomaiset *U ~ O* -loppuiset nominimuodot ovat parhaiten yhdistettävissä keskilyydin *e*:llisiin muotoihin (ks. Virtaranta 1972: 21, 1975: 413). Tällaisilla tapauksilla voi olla todistusarvoa aunuksen hypoteettiselle lyydiläispohjalle. Lyydin ja aunuksen lukuisten yhtäläisyyksien perusteella voidaan esittää, että mm. kaakkoisaunus syntyi Kuujärven lyydin pohjalta. Lyydiläisiksi arkaismeiksi on katsottava mm. kaakkoisaunuksen persoonapronominien *mi*-vartaloiset muodot (allat. *millo* ’minulle’, *sillo* ’sinulle’) sekä refleksiiviverbien 1. ja 2. persoonan morfeemimuodot *mOO*, *tOO*, joiden asemesta aunuksessa yleensä tavataan *minu*-vartaloisia pronomini-*muotoja* (allat. *minul(e)*, *sinul(e)*) ja refleksiivisiä *mmO*, *ttO* -morfeemimuotoja.

Virtaranta (1972, 1975), Itkonen (1971) ja Turunen (1977) ovat olettaneet tietynlaista substraattia, jonka jälkiä on havaittavissa aunuksessa ja osaksi myös eteläkarjalan murteissa. Substraattiin palautuvat eteläkarjalan piirteet, jotka eteläkarjalaiset ovat vieneet mukanaan kauas Sisä-Venäjälle, antavat uusia mahdollisuuksia karjalaismurteiden ja lyydin vertailuun. Esimerkiksi vokaalisointuun mukautuneen Tverin approksimatiivipäätteen *-llu ~ -llü* täsmällinen vastine löytyy juuri lyydistä.

Lyydinpuoleinen eteläkarjala sekä kontrastoinniltaan että maantieteelliseltä läheisyydeltään kytkeytyy paremmin lyydiin kuin vepsään. Siihen kuuluvien eteläkarjalaisen murteiden alue ulottuu Juustjärven tienoilta Seesjärven kautta kohti Vienanmeren rannikkoa. Niiden välisessä maastossa on ennen karjalaisen ekspansion alkua otaksuttavasti asunut lyydiä puhunutta väestöä. Tällaista kuvaa tukevat myös pohjoiskarjalaan ulottuvat lyydiläisyydet, esim. refleksiiviset morfeemit *že* ja siitä johdettavissa oleva

čče (*te + že = čče*). Näiden morfeemien levikkialue ulottuu lyydistä sen pohjoispuoleisiin eteläkarjalan murteisiin ja niihin liittyvään Sisä-Venäjän karjalaan, joista se ulottuu pohjoiskarjalan itämurteisiin. Lyydissä ja varsinaiskarjalassa aina pohjoiskarjalan Kies-tinkiin saakka nämä morfeemit osoittavat yleisesti refleksiivisyyttä, johon rinnastuvaa tunnusta ei löydy vepsän murteista.

Eteläkarjalan murteista Paateneen edustus on lähimpänä pohjoislyydiä, josta sen erottaa Mäntyselän kunta. Paateneen maantieteellinen etäisyys pohjoislyydistä todistaa eteläkarjalan ja lyydin yhtäläisyyksien korkeasta iästä, koska pelkkä rajakontakti ei voi tulla kyseeseen. Näiden yhtäläisyyksien taustalla tuntuu loogiselta pohjoislyydin omintakeisten diftongien *uo* : *ie* yhdistäminen Paateneen pääpainollisiin monoftongeihin *oo*:hon ja *ee*:hen. Aikaisemmin pohjoislyydin diftongeille on haettu selitystä vepsän lyhentyneistä vokaaleista (ks. Turunen 1950: 18–19, 31–32),

1700-luvulle ajoitettujen kirjallisten muistomerkkien sekä Paateneen ja sen pohjoispuolella puhutun Ontajärven eläkarjalaismurteen vokaaliston analyysin pohjalta on pääteltävissä, että Paateneen murteessa ensitavun pitkät *oo* ja *ee* ovat kehittyneet melko myöhään alkuperäisistä *aa*:sta ja *ää*:stä. Sen lisäksi pääpainollisen tavun vokaalit *aa* ja *ää* ovat säilyneet sellaisinaan mm. Sisä-Venäjällä puhutussa Valdain murteessa. Koska oletan lyydinpuoleisen varsinaiskarjalan kuvastavan eräitä lyydin vanhoja piirteitä (esim. lyydin refleksiivitunnusta *ze ~ že*), pohjoislyydin omintakeisille pääpainollisille diftongeille on esitettävissä seuraava kehityskaava: *aa* > *oo* > *uo* : *ää* > *ee* > *ie*. Eteläkarjalan pääpainolliset *oo* ja *ee* sekä niihin palautuvat lyydin diftongit *uo* ja *ie* voidaan selittää 1700-luvulla alkaneen venäläisvaikutuksen tulokseksi.

Aleksandr Barantsevin (1989, 2007) näkemyksen mukaan lyydi ja aunus ovat kehittyneet sellaisen substraatin pohjalta, jolle olivat ominaisia sekä lyhyet että pitkät pääpainolliset vokaalit. Aikoinaan myös Bubrih (1947a) huomautti, että alkuperäisten pitkien pääpainollisten vokaalien diftongiutuminen on tapahtunut aunuksessa melko myöhään. Pitkävokaalinen *maa*, *pää* -tyyppi, joka tavataan Viteleen ja Tulemajärven aunukselaismurteissa, tukee tällaista näkemystä. Viteleessä ja Tulemajärvellä pitkiä vokaaleja esiintyy alkuaan lyhytvokaalisissakin sanoissa, joissa muualla aunuksessa ja lyydissä on tapahtunut epäodotuksenmukainen diftongiutuminen. Tästä seuraa, että lyhyiden vokaalien epäodotuksenmukainen pidentyminen on diftongiutumista vanhempi.

Kronologisesti pääpainollisen tavun pitkien vokaalien lyheneminen on vepsässä tapahtunut loppuheiton, sisäheiton ja geminaattojen lyhenemisen jälkeen. Geminaatan säilyminen keskilyydin *akke* ja aunuksen *akku* -tyyppisissä muodoissa puhuu sen puolesta, että ennen loppuheittoa substraatissa on esiintynyt geminaattojen astevaihtelu, joka toteutui ainakin lyhyen painollisen tavun jäljessä. Lyydi ja aunus ovat siis kehittyneet sellaisesta kielimuodosta, jolle olivat ominaisia pääpainolliset pitkät vokaalit ja geminaattojen astevaihtelu. Vepsä ei sellaisenaan sovi niiden substraattikieleksi, koska lukuun ottamatta eräitä poikkeuksia ensitavun pitkät vokaalit ja alkuperäiset geminaatat ovat vepsässä pääsääntöisesti lyhentyneet.

Alkuperäisten vokaali- ja geminaattasuhteiden jälkiä tavataan äänisvepsässä ja keskivepsän luoteismurteissa, jotka edustavat vepsän varhaista kantaa (vrt. Tunkelo 1946: 148–149, 584–585, 903). Luoteismurteisiin kuuluva Karhila on Kuujärven ja koko lyydiläisalueen läheisimpiä keskivepsän kyllä, ja sillä on huomattavia yhtäläisyyksiä Kuujärven lyydin ja äänisvepsän kanssa. Karhilassa tavataan mm. geminaattojen

astevaihtelun jälkiä, **ltAk*-loppuisten verbien *t*:llisiä muotoja, potentiaalia, *nU*-tunnuksesta akt. 2. partiisiippia eri tehtävissä, passiivia mon. 3. persoonan muotona (aktiivin ohella) sekä ensitavun *ii*, *uu*, *üü* (> *üü*) -vokaaleja ja muita ensitavun pitkävokaalisuuteen viittaavia tapauksia. Sellaisiin tapauksiin esimerkiksi kuuluu pitkää pääpainollista *ee*:tä edellyttänyt suomen potentiaalinen apuverbin vastineessa tapahtunut **leene-* >> *liine-* -kehitys, joka on edustettuna Kuujärven lyydissä, äänisvepsässä ja Karhilassa. Alkuperäiseen pitkävokaalisuuteen viittaavat myös diftongeista syntyneet monoftongit, joita tavataan ensitavua kauempana murteittain lyydissä, vepsässä ja aunuksessa.

Pitkien pääpainollisten vokaalien lyheneminen vepsässä on tapahtunut suhteellisen myöhään, koska vepsälle ominaisen sisä- ja loppuheiton toteutuminen edellyttää juuri pitkää vokaaliainesta ensitavussa (ks. Itkonen 1971, Turunen 1977), ja tämä on myös geminaattojen lyhenemistä nuorempi kehitys: vepsÄ, K, E *kop* 'kuoppa, hauta' (VVS) < **koop* < **kooppa* : yks. part. *kopad* < **koopad* < **kooppada* : yks. illat. *kopha* < **koopha* < **kooppahan*, vrt. mon. nom. *kopad* < **koopad* < **kooppat*.

Toisaalta sisäheittoisten muotojen ohella lyydissä ja myös vepsässä tavataan sisäheitottomia, esim. lyyd. *ant(t)a* ~ *andada*; Kj, veps. *nukta* ~ *nukkuda*; vepsE *anttud* ~ *andet*. Lehtinen (1984: 21) tulkitse mm. lyydin sisäheitottomat *andetah*, *kandetah* -tyyppiset passiivimuodot vanhan kannan säilymiksi, vrt. Kj *antaze*, lyydP (Hj) *antau*. Osittain venäläislainoihin perustuvan selitykseni mukaan, vrt. Kj *služp* 'palvelus, toimi' < ven. *služba*; Kj, vepsÄ *navet'ta*, vepsK, E *navet't'a* 'rakastaa' < -*d'd-* (lyydP *naved'ida*) << ven. (*n'e*)*nav'id'et'* (Pahomov 2000c luku 5.4.), soinnittomat konsonanttiyhtymät ovat voineet syntyä sisäheittoisissa muodoissa soinnillisten konsonanttien supistumasta: Kj, veps. *oiktan* < -*gd-* < *oigedan*.

Se tarkoittaa, että substraattikielessä soinnittomat klusiilit (*k*, *t*, *p*) ja niiden heikot vastineet kehittyivät soinnillisiksi klusiileiksi (*g*, *d*, *b*) jo ennen sisäheittoa melko varhain. Koska sisäheittoa pidetään nuorehkona ilmiönä (ks. Itkonen 1971: 175), pohjois- ja keskilyydin *oigedan*-tyyppisiä sisäheitottomia muotoja, joissa esiintyy soinnillisia klusiileja, voidaan pitää Kuujärven ja vepsän sisäheittoisia *oiktan*-muotoja vanhempina (vrt. Tunkelo 1938b).

Lyydiläismurteista löytyy yhtäläisyyksiä kaikkien Itkosen (1971) vepsästä johdettujen aunuksen ja eteläkarjalan piirteiden kanssa. Virtarannan (1975) esittämille 19 aunuksen tunnusomaiselle piirteelle löytyy lyydistä 19 vastinetta, koko vepsästä 12 ja äänisvepsästä 15 vastinetta. Lyydiläismurteista löytyy siis enemmän tietoa kuin vepsästä siitä muinaiskielestä, jonka pohjalta lyydin, aunuksen ja vepsän oletetaan kehittyneen. Vastakohtaksi Itkoselle (1971), joka johti aunuksen ominaisuudet suoraan vepsästä, Virtaranta painotti, että aunukseläismurteita ei voi tutkia ottamatta huomioon lyydiä (Virtaranta & Koivusalo 1975: 224, 231). Yleisluonteeltaan lyhytvokaalisena sekä geminaattojen suhteen astevaihteluttomana kielenä vepsä ei sellaisenaan sovi lyydin ja aunuksen substraattikieleksi.

Diakronisesta näkökulmasta (ks. Paunonen 2006: 250–251) lyydin, aunuksen ja vepsän äänteelliset, morfologiset ja leksikaaliset yhtäläisyydet osoittavat, että nämä kielimuodot ovat periytyneet samasta substraatista, johon palautettavia piirteitä esiintyy myös eteläkarjalassa. Aunuksen ja eteläkarjalan kielihistoriallista kehitystä pystyy selittämään lyydistä ilman vepsää, mutta ei ilman lyydiä. Esimerkiksi lyydin geminaattosuhteet, jotka heijastuvat aunukseseen ja eteläkarjalaan, eivät ole johdettavissa vepsästä.

Kokonaaisuudessaan lyydin kvantitatiivinen astevaihtelu, jota vepsä ei tunne, juontuu kansasuomesta. Koska vepsää ei voi esittää kantamuodoksi, määrittelen sen *varhaislyydiksi*.

Lyydiläismurteiden kontrastointi lähisukukieliin valaisee varhaislyydin suhteellisen kronologian vaiheita, joista tärkeimmät ovat: a) pääpainollisen tavun pitkävokaalisuus; b) alkuperäisten soinnittomien klusiilien ja niiden heikkojen vastineiden kehittyminen soinnillisiksi klusiileiksi (*g, d, b*) sekä niiden jatkajien yhteenlankeaminen; c) laadullisen astevaihtelun tasoittuminen; d) sananloppuisen *A:n* heikkeneminen ja katoaminen lyhyen avotavun jäljessä kolmitavuisissa muodoissa; e) samankaltaisten muotojen syntyminen nominatiivutuksessa; f) geminaattakannan rappeutuminen (geminaattojen astevaihtelua esiintyi silti ainakin lyhyen painollisen tavun jäljessä); g) sananloppuisen *A:n* reduktio pitkän tavun jäljessä; h) *A:n* heikkeneminen muodoittain pitkän ensitavun jäljessä sanan sisällä; i) sananloppuisen vokaalin kato pitkän tavun jäljessä ja sisäheitto (yleistyivät vain osassa varhaislyydiä); j) pääpainollisen tavun pitkien vokaalien diftongiuminen lyydissä ja aunuksessa / niiden asteittainen lyheneminen vepsässä.

Diakronisten kriteerien perusteella varhaislyydin tytärikielät, joihin liittyy myös eteläkarjala, kontrastoituvat pohjoiskarjalaan (vrt. Bubrih 1948b: 46, 1950a: 144; Itkonen 1971: 182). Tämä jako, jossa eteläkarjala kytkeytyy lyydiin ja aunukseseen (sekä äänisvepsään), edustuu myös Itä-Karjalan aineellisessa kulttuurissa (ks. Tarojeva 1965: 82–86, 100).

Perinteisessä itämerensuomalaisten kielten luokittelussa, joka perustuu diakroniseen näkökulmaan, typologisiin eroihin ei ole kiinnitetty paljon huomiota (Grünthal 2003: 20–21). Strukturaalisesta näkökulmasta (ks. Paunonen 2006: 251–253) voidaan katsoa, että lyydi ja aunus yhdessä äänisvepsän kanssa kontrastoituvat muuhun vepsään. Huomattakoon, että mm. Viitson (1985: 401–404, 2008: 64–67) mukaan lyydiläismurteet ja äänisvepsä, myöhemmin Kuujärven lyydi ja äänisvepsä, kehittyivät tietyissä vaiheissa yhdessä erillään keski- ja etelävepsästä. Viimeksi mainitut hän määrittelee *varsinaisvepsäksi* (vir. *pärisvepsa*).

Passiivin preesensin päätteiden osalta aunus ja keskilyydi kuuluvat analogiseen suomalais-karjalaiseen **-hen*-tyyppiin, kun taas keski- ja etelävepsä yhtyvät alkuperäiseen **-ksen*-tyyppiin, joka on edustettuna mm. virossa, esim. vepsK, *E s'ödäs syödään', jodäs ~ jodakse 'juodaan'*, vrt. vir. *süüakse*, vatj. *süvväs*. Kuujärven lyydi ja äänisvepsä, joiden samankaltaiset pass. ind. preesensin päätteet palautuvat analogiseen **-sen*-muotoon, liittyisivät muuten analogisen tyyppin kieliryhmään, mutta samalla ne muodostavat kahden eri typologisen ryhmän väliin sijoittuvan oman tyyppinsä, esim. Kj *d'uodaze*, vepsÄ *d'odaze*. Tämän ohella Kuujärvellä tavataan *h*:llisiä rinnakkaismuotoja (Kj *d'uodaze* ~ *d'uodahe*) ja äänisvepsässä yksittäisiä *ks*:llisiä muotoja (ks. Tunkelo 1946: 97). Kuujärven ja äänisvepsän muodostamaan välityyppiin liittyy alkuperältään myös pohjoislyydi, jonka pass. ind. preesensin muodot ovat palautettavissa samaan *-ze*-päätteeseen (ks. Turunen 1946: 259).

Lisää vertailuaineistoa tähän tarjoaa yks. 3. persoonan refleksiivisen **-sen*-päätteen pohjalta kehittynyt yleistä refleksiivisyyttä ilmaiseva *ze*-morfeemi, joka on alkuperältään sama kuin passiivin pääte (ks. Tunkelo 1924b: 29–33, Lehtinen 1984: 39–41, Koivisto 1993: 188–191), vrt. Kj, vepsÄ *pezeze* 'peseytyy'. Tämän morfeemin ja sen johdannais-ten (*zU, čče* ym.) levikin perusteella Kuujärven ja äänisvepsän edustamaan välityyppiin liittyisivät muut lyydiläismurteet ja aunus sekä niiden lisäksi myös varsinaiskarjalan

lyydinpuoleinen osa. Kaikissa näissä kielimuodoissa passiivia käytetään lisäksi monikon 3. persoonan muotona. Näkemykseni mukaan varsinaiskarjalan ja suomen pass. ind. preesensin kehitys (**tulδaksen* >> *tullahen* > *karj. tullah*, suom. *tullaan*) edellyttäisi juuri Kuujärven ja äänisvepsän edustamaa *-*sen*-päätteistä välivaihetta: **tulδaksen* >> **tulδasen* > K_j, vepsÄ *tuldaze*. Pääte *-*hen* on alun perin kehittynytkin *-*sen*-aineksesta.

Aimo Turunen arvioi, että mm. lyydin geminaattoja voitaisiin pitää alkuperäisinä, ”jos lyydiä voitaisiin pitää, kuten on otaksuttu, likipitään vepsään rinnastettavana itsenäisenä kielimuotona” (1946: 69). Lyydistä itsestään lähtevä kielianalyysi osoittaa, että sellaiselle näkemykselle, jonka mukaan lyydiä määriteltäisiin *vepsään rinnastettavaksi itsenäiseksi kielimuodoksi*, ei ole oikeastaan mitään estettä.

Lyydiläismurteita ei voikaan pitää *sekamurteina*, koska niissä ei esiinny eri tahoilta tulleiden ainesten kilpailua ja siihen perustuvia ilmiöitä: runsasta äänne- ja muotopiirteiden vaihtelua eikä vasta vakiintumassa olevia uusia järjestelmiä (vrt. Paunonen 1991: 297, Palander 2001: 22; ks. lukua 1.3. Kielen ja murteen rajankäyntiä). Näin mm. pääpainollisten diftongien variaatio on lyydissä pienempi kuin eteläkarjalassa tai aunuksessa.

Muotopiirteiden merkittävintä vaihtelevuutta on lyydin refleksiivitaivutuksessa, jossa taivutusmuotojen ohella murteittain esiintyy myöhäsyntyisiä johdosmuotoja (Turunen 1946: 140, 258–259; Koivisto 1993: 188). Toisaalta pohjoislyydin ”refleksiivisen *ze*-aineksen johtimistumiselle ja leviämislle refleksiiviparadigmaan ei ole suoraa vastinetta muissa – – ims. kielimuodoissa” (Koivisto 1993: 191). Kyseessä on siis lyydin oma kehitys, joka tapahtui eteläkarjalan antaman mallin mukaan (ks. mts. 194–199). Sen sijaan sekamurteille ominaisia erillään olevien varianttien kilpailua ja uusia rakenteita esiintyy mm. eteläkarjalan Paateneessa, jonka refleksiivitaivutukseen kuuluu useita paradigmatyyppejä (ks. Tunkelo 1924a: 352–355, 377–378).

Lyydiä ei voi myöskään pitää *sekakielenä*, jollainen syntyy kaksikielisyyden ja koodinvaihdon tuloksena (vrt. Sarhimaa 1999, Lauttamus 2001), koska varsinaiskarjalan ja aunuksen vaikutuksesta johtuvaa koodinvaihtoa koko lyydiläisalueella esiintyy ani harvoin. Lyydin ja karjala-aineksen kaksikielisyyttä tavataan Kuujärvellä, jonka murteessa aunuksen vaikutus on kuitenkin hyvin vähäistä. Karjala-aineksella on ollut vaikutusta pohjois- ja keskilyydin murreominaisuuksiin, mutta näiden murteiden puhujilla taas lyydiläis-karjalaista bilingvismia ei oikein tunneta. Sitä vastoin lyydi täyttää itsenäisen kielimuodon kriteerit, koska sen murteista on löydettävissä ympäristöstään (tässä tapauksessa varsinaiskarjalasta ja aunukselta sekä vepsästä) selvästi erottuva oma järjestelmänsä (vrt. Palander 2001: 40).

Karjalan kielen revitalisaation puitteissa (ks. Pasanen 2006: 115–117) lyydiläisille tarjottiin normitetun kirjakielen ominaisuudessa aunusta (mm. Pyöli 1996: 71, Kunas 2006: 229), mikä ei tunnu pätevältä lingvistisestä eikä kielisosiologisesta näkökulmasta.

Uusien kielimuotojen syntyyn vaikuttavia kielellisiä tekijöitä ovat mm. törmäävien kielimuotojen rakennepiirteet ja kielenulkoisia tekijöitä ovat mm. sosiaaliset ja kulttuuriset seikat, erityisesti prestiisisuhteet (Paunonen 1991: 297). Aunuksen kehitykseen on vaikuttanut etenkin varsinaiskarjalan kielisosiologinen prestiisi. Esimerkiksi aunuksen yleisedustukselle ominaista *s:n* ja *z:n* käyttöä suhusibilanttien asemesta alkuperäisen *i:n* jäljessä, esim. aun. *kuldazen* : *kuldaſtu* (vrt. aun. Kaakk *kuldažen* : *kuldaſtu*), voidaan katsoa varsinaiskarjalan tarjoaman mallin tavoitteluksi, vrt. karjE *kuldazen* : *kuldais-ta*, P *kultasen* : *kultaista*. Koko aunuksen äänteellis-morfologisen moninaisuuden takaa

paljastuu karjalaismallin omintakeinen tavoittelu, esim. aun. *veräi* 'veräjä' : yks. part. *veriädi* 'veräjää', vrt. karj. *veräjä* : *veräjiä*, lyyd. (Sn, TP) *veräi* : *veräid*.

Siinä, missä aunus pyrkii moninaisuuteen, lyydi suosii suppeita ilmaisukeinoja. Tämä ilmenee mm. synkretistisessä genetiivi-essivissä, joka vastaa yhteiseen kysymykseen *min?* 'minkä?; minä?' (Pahomov 2013a), sekä samankaltaisissa yksikön partitiivin ja monikon nominatiivin muodoissa, esim. lyyd. *poigan* 'pojan' : *poigan* 'poikana', *poigad* 'poikaa' : *poigad* 'pojat', joissa aunus osoittaa päinvastaista (laajenevaa) kehitystendenssiä, vrt. aun. *poijan* : *poijannu*, *poigua* : *poijat*.

Lyydiläiset ovat Karjalan tasavallan autoktonista väestöä, jotka kutsuvat itseään "kansaksi" (lyyd. *rahvaz*, *narod*) ja kieltään "kieleksi" (lyyd. *l'üüd'ikiel'*, *meid'en kiel'*). Lyydinkieliset henkilöt käyttävät aunuksenkielisessä ympäristössä ainakin jo 1900-luvun alusta lähtien äidinkieltensä sijasta venäjää (Pahomov 1993b: 116), mikä osoittaa, että aunus ja ylipäänsä karjala ovat heille vieraita kieliyhteisöjä (vrt. Paunonen 1982: 37). Koska karjalaisten ryhmäidentiteetti ja solidaarisuus koko kansan tasolla on ylipäänsä heikkoa on perusteltua esittää kysymys, "voimmeko oikeastaan edes puhua karjalaisista yhtenäisenä yksikkönä tai karjalasta yhtenä kielenä?" (Sarhimaa 2000: 199–200, Kunnas 2006: 242, vrt. myös Pasanen 2006: 117). Kun kerran karjalaisetkin pitivät lyydiä eri kielenä – *vepsänä* – ja lyydiläisiä *vepsäläisinä*, eikö olisi luonnollista käsitellä sitä karjala-aunuksesta erikseen?

Kaikesta huolimatta karjala-aunuksen välittömässä läheisyydessä puhuttu lyydin kieli on toistaiseksi säilynyt, ja se on pysynyt sitkeästi kvalitatiivisen astevaihtelutmuuden kannalla: *poig* 'poika' : *poigad* 'pojat; poikaa'. Aunuksessa ja eteläkarjalassa puolestaan näkyy lyydiläinen substraatti, eikä näitä kielimuotoja voi tutkia ottamatta huomioon lyydiä (vrt. Virtaranta & Koivusalo 1975: 224, 231). Silti venäläiset viranomaiset jo 1800-luvun jälkipuoliskolla luokittelivat lyydiläiset karjalaisiksi. Tämän ohella kuitenkin huomattiin, että lyydiläiset ovat *tšuidilaista alkuperää*, ja heidän kieltensä huomattavasti eroaa aunuksenkarjalaisten kielestä (KOG 1856). Myös neuvostoaikana lyydiläisiä pidettiin ja vielä nytkin pidetään Venäjällä sekamurretta puhuvina "harmaina" karjalaisina. Tästä syystä lyydiläisten kieli ja kansankulttuuri eivät ole koskaan saaneet osakseen ansaitsemaansa huomiota.

Lyydin kielen aseman tunnustus, siihen kohdistuva laaja kansainvälinen yhteistyö ja revitalisaatio toiminnan tukeminen voivat vielä edesauttaa lyydiläisten eloonjäämistä. Lyydiläismurteiden tarkastelu alueellisen variaation, kielellisen määrittelyn ja väestöhistorian tutkimusnäkökulmasta osoittaa, että lyydiä on lähestyttävä omanlaisenaan alueellisena ilmiönä.

Lähdeluettelo

Julkaisematon aineisto

- BOGDANOV, N. I. 1946: Russko-karel'skij slovar' po dialektu karel Mihailovskogo sel'soveta Olonetskogo rajona Karelo-Finskoi SSR: Avans – Jaštšik. Petrozavodsk 1946. – f. 1, op. 43, jed. hr. 9. // Russko-karel'skij slovar' po dialektu karel Mihailovskogo s/s Olonetskogo rajona KFSSR: Avans – Zahlebnut'sja. Petrozavodsk 1946. – f. 1, op. 43, jed. hr. 10. // Karel'skije teksty: Mihailovskij s/s, Olonetskij rajon KFSSR. Petrozavodsk 1946. – f. 1, op. 43, jed. hr. 11. Karjalan tiedekeskuksen arkisto. Petroskoi.
- BOGDANOV & AL. 1946: N. I. Bogdanov (retkikunnan johtaja), M. Mironov, A. Semenov (täyttäneet). Programma po sobiraniju materiala dlja dialektologitšeskogo atlasa karel'skogo jazyka. Mihailovskij s/s, Olonetskij r-n KFSSR. – f. 1, op. 43, jed. hr. 4–6. // Malyje voprosniki po karel'skoi dialektologii. Olonetskij rajon Karelo-Finskoi SSR, Mihailovskij s/s. – f. 1, op. 43, jed. hr. 8. Petrozavodsk 1946. Karjalan tiedekeskuksen arkisto. Petroskoi.
- GORDEJEVA, M. V.; JEGOROVA, V. I. (täyttäneet) 1941: Programma po sobiraniju materiala karel'skogo jazyka. Prjažinskij rajon, selo Prjaža. – f. 1, op. 38, jed. hr. 268. // Malyje voprosniki. Prjažinskij rajon, Prjažinskij s/s. – f. 1, op. 38, jed. hr. 269. Petrozavodsk 1941. Karjalan tiedekeskuksen arkisto. Petroskoi.
- ITKONEN, TERHO 1993: Omat muistiinpanot Itkosen luontosarjasta Karjalan osuus itämerensuomen pohjoisryhmässä, jonka hän on pitänyt Helsingin yliopistossa syyslukukautena 1993.
- ITKONEN, TERHO 1994: Omat muistiinpanot Itkosen luontosarjasta Suomen kielen karjalainen pohja, jonka hän on pitänyt Helsingin yliopistossa syyslukukautena 1994.
- KF = Karjalan nauhoitearkisto. Venäjän tiedeakatemian Karjalan tiedekeskuksen Kielen, kirjallisuuden ja historian instituutti. Petroskoi.
- KNA = Karjalan nimiarkisto. Venäjän tiedeakatemian Karjalan tiedekeskuksen Kielen, kirjallisuuden ja historian instituutti. Petroskoi.
- KOG 1856 = Kantseljarija Olonetskoi gubernii. Lojanskij pogost. 17 nojabrja 1856 goda. – f. 1, op. 46, jed. hr. 21/219. Karjalan tasavallan kansallisarkisto. Petroskoi.
- KRA = Kansanrunouden Arkisto. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- LAIHO 1942b = Lauri Laihon Etelä-Aunuksen kokoelmat. Kuujärvi. SKS/KRA, N:o 6152–6753.
- PAHOMOV, MIIKUL 2000c: Muinaisvepsän tytärkielten historiallista äänneoppia. Kuujärven lyydiläismurteen klusiilit astevaihtelusuhteinen, lisensiaatintyö [konekirjoitus]. Helsingin yliopisto.
- PAHOMOV, MIIKUL 2013a: Grammatika ljudikovskogo jazyka: Naretšije Kujärv. Utšebnyi material. Pahomovan Miikul (opastaj). Lüüdin kielen kurs: Kursmaterial. Helsingin universtet 16.–20.6.2013. Lüüdilaane Siebr. Helsingi 2013.
- SKNA = Suomen kielen nauhoitearkisto. Helsinki: Kotimaisten kielten tutkimuskeskus.
- SNA = Suomen nimiarkisto. Helsinki: Kotimaisten kielten keskus.
- VOTS 1845 [N:o 23–25] = Vedomost' N:o 23 o tserkvi Svjatitelja i Tšudotvortsja Nikolajja Olonetskogo ujezda Soginskogo pogosta za 1845 god. // Vedomost' N:o 24 o tserkvi Svjatitelja i Tšudotvortsja Nikolajja Olonetskogo ujezda Pagatšenskogo pogosta za 1845 god. // Vedomost' N:o 25 o tserkvi Svjatago Velikomutšenika Georgija Olonetskogo ujezda Lojanskogo pogosta za 1845 god. – f. 25, op. 12, jed. hr. 13/1. Karjalan tasavallan kansallisarkisto. Petroskoi.

Painetut julkaisut

- AFANASJEVA & AL. 1984 = A. I. Afanasjeva, K. A. Morozov, J. M. Epštein. *Istorija našego kraja s drevnejših vremen do kontsa XIX veka. Učebnoje posobije dlja srednei školy Karel'skoi ASSR*. Petrozavodsk: Karelija.
- AHLQVIST, AUGUST 1859a: Anteckningar i Nord-Tschudiskan. Aftryck ur Finska Vetenskaps-Societetens Acter 6 : 1. Helsingfors: H. C. Friis, s. 49–113.
- AHLQVIST, AUGUST 1859b: *Muistelmia matkoilta Wenäjällä vuosina 1854–1858*. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- AHLQVIST, AUGUST 1878: Ohjeita Karjalan murteen tutkijalle. Teoksessa: *Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran keskustelemukset v. 1871–1872*. Suomi II : 12. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, s. 14–17.
- AHTIA, E. V. 1903: Silmäys kansallisuusoloihin Aunuksen ja Vienan lääneissä. *Virittäjä* 7, s. 1–11.
- AHTIA, E. V. 1936: *Karjalan kielioppi. Äänne- ja sanaoppi*. Suojärvi: Karjalan kansalaisseura. [näköispainos Joensuu: Karjalan Kielen Seura 2009.]
- AIKIO, ANTE; AIKIO, ASLAK 2001: Heimovaelluksista jatkuvuuteen: suomalaisen väestöhistorian tutkimuksen pirstoutuminen. *Muinaistutkija* 4, s. 2–21.
- ALFE 1–3 = *Atlas Linguarum Fennicarum / Itämerensuomalainen kielikartasto 1–3*. Päätoimittaja Tuomo Tuomi. SKST 800. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura & Kotimaisten kielten tutkimuskeskus 2004–2010.
- AIRILA, MARTTI 1944: Pitkä i pääpainottomassa tavussa itämerensuomaisissa kielissä. *Virittäjä* 48, s. 144–162.
- AMELINA, T. P. 2006: Etnitšeskij sostav naselenija južnoi Karelii v XV–XVII vv. Teoksessa: S. I. Kotškurkina, M. G. Kosmenko (toim.). *Problemy etnokul'turnoi istorii naselenija Karelii (Mezolit – Srednevekovje)*. *Sbornik statei*. Petrozavodsk: Karel'skij nautšnyi tsentr, s. 276–303.
- BALAGUROV, J. A. 1962: *Pripisnyje krestjane Karelii v XVIII–XIX vekah*. Petrozavodsk: Karel'skoje knižnoje izdatel'stvo.
- BARANTSEV, A. P. 1975: *Fonologitšeskije sredstva ljudikovskoi retši. Deskriptivnoje opisanije*. Leningrad: Nauka.
- BARANTSEV, A. P. 1977: Eteläkarjalaisten murteiden alkuperän ongelmasta. Teoksessa: *Karjalan synty symposio 30.6.–2.7.1976, Joensuu. Alustukset*. Joensuu: Joensuun korkeakoulu, s. 63–74.
- BARANTSEV, A. P. 1978: *Obrazcy ljudikovskoi retši I. Obraztsy korpusa ljudikovskogo idiolekta. Derevnja Peldoža i ejo okrestnosti*. Petrozavodsk: Karelija.
- BARANTSEV, A. P. 1984: O ljudikovskom jazykovom pamjatnike natšala XVII veka. SFU 20, s. 298–303.
- BARANTSEV, A. P. 1987: Ljudikovskije zagovory natšala XVII veka: teksty, tštenije. SFU 23, s. 285–294.
- BARANTSEV, A. P. 1989: K otsenke vzgljadov D. V. Bubriha o proišoždenii jazyka karel. Teoksessa: *Karely: etnos, jazyk, kul'tura, ekonomika. Problemy i puti razvitija v uslovijah soveršenstvovanija mežnatsional'nyh otnošenij v SSSR. Tezisy dokladov*. Petrozavodsk: Karel'skij filial AN SSSR, s. 20–22.
- BARANTSEV, A. P. 2007: Lyydiläiset – Karjalan katoava etninen yhteisö. *Carelia* 6, s. 100–104.
- BEREZIN, N. I. 1903: *Peškom k karel'skim vodopadam*. Sankt-Peterburg: Tipografija tovarištšestva "Obštšestvennaja pol'za".
- BOGDANOV, N. I. 1947: K voprosu o vozvratnyh formah glagola v dialekte Mihailovskogo sel'soveta Olonetskogo rajona K-FSSR. SNTL:n tiedekatemian Karjalais-Suomalaisen

- tieteellisen tutkimusjaoston tiedonantoja 1–2 (1947) / *Izvestija Karelo-Finskoi nautšno-issledovatel'skoi bazy Akademii nauk SSSR 1–2 (1947)*. Petrozavodsk: Gosudarstvennoje izdatel'stvo Karelo-Finskoi SSR, s. 132–134.
- BOGDANOVA, G. N.; VINOKUROVA I. J. 2006: Nikolai Ivanoviš Bogdanov: tšelovek i utšenyi (k 100-letiju so dnja roždenija). Teoksessa: I. J. Vinokurova (toim.). *Sovremennaja nauka o vepsah: dostiženija i perspektivy (pamjati N. I. Bogdanova)*. Petrozavodsk: Karel'skij nautšnyi tsentr, s. 35–75.
- BRANCH, MICHAEL 1973: *A. J. Sjögren – Studies of the North*. SUST 152. Helsinki: Suomalais-Ugrilainen Seura.
- BRENDOJEV, VLADIMIR 1999: *Jättie hyvä jälgi muale. Runot da runokiännökset*. Toimittanut Vladimir Rjagojev. Petroskoi: Karjala.
- BUBRIH, D. V. 1932: *Karely i karel'skij jazyk*. Moskva: Izdatel'stvo Mosoblispolkoma.
- BUBRIH, D. V. 1946: *Programma po sobiraniju materiala dlja dialektologitšeskogo atlasa karel'skogo jazyka. Vtoroje izdanije*. Petrozavodsk: Gosudarstvennoje izdatel'stvo Karelo-Finskoi SSR.
- BUBRIH, D. V. 1947a: K voprosu ob istoritšeskoj posledovatel'nosti fonetitšeskih sdvigov v livvikovskom naretšii karel'skogo jazyka. SNTL:n tiedeakatemian Karjalais-Suomalaisen tieteellisen tutkimusjaoston tiedonantoja 1–2 (1947) / *Izvestija Karelo-Finskoi nautšno-issledovatel'skoi bazy Akademii nauk SSSR 1–2 (1947)*. Petrozavodsk: Gosudarstvennoje izdatel'stvo Karelo-Finskoi SSR, s. 118–123.
- BUBRIH, D. V. 1947b: *Proišhoždenije karel'skogo naroda. Povest' o sojšznike i druge russkogo naroda na severe*. Petrozavodsk: Gosudarstvennoje izdatel'stvo Karelo-Finskoi SSR.
- BUBRIH, D. V. 1948a: *Istoritšeskaja fonetika finskogo-suomi jazyka*. Sovetskoje finnougrovedenije VIII. Petrozavodsk: Gosudarstvennoje izdatel'stvo Karelo-Finskoi SSR.
- BUBRIH, D. V. 1948b: Istoritšeskoje prošloje karel'skogo naroda v svete lingvistitšeskih dannyh. SNTL:n tiedeakatemian Karjalais-Suomalaisen tieteellisen tutkimusjaoston tiedonantoja 3 (1948) / *Izvestija Karelo-Finskoi nautšno-issledovatel'skoi bazy Akademii nauk SSSR 3 (1948)*. Petrozavodsk: Gosudarstvennoje izdatel'stvo Karelo-Finskoi SSR, s. 42–50.
- BUBRIH, D. V. 1948c: Tridtsat' let sovetskogo finnougorskogo jazykoznanija. Teoksessa: *Nauka v Karelo-Finskoi SSR za 30 let Sovetskoi vlasti*. Petrozavodsk: Karelo-Finskaja nautšno-issledovatel'skaja baza Akademii nauk SSSR, s. 134–142.
- BUBRIH, D. V. 1950a: K voprosu ob etnitšeskoj prinadležnosti run ”Kalevaly”. Teoksessa: *Trudy jubileinoi nautšnoi sessii, posvjaštšenni 100-letiju polnogo izdanija ”Kalevaly”*. Petrozavodsk: Karelo-Finskij filial Akademii nauk SSSR, s. 142–151.
- BUBRIH, D. V. 1950b: Ne dostatotšno li jemskih teorij? Neuvostoliiton tiedeakatemian Karjalais-Suomalaisen filiaalın tiedonantoja 1 (1950) / *Izvestija Karelo-Finskogo filiala Akademii nauk SSSR 1 (1950)*. Petrozavodsk: Gosudarstvennoje izdatel'stvo Karelo-Finskoi SSR, s. 80–92.
- BUBRIH, D. V. 1955: *Istoritšeskaja morfologija finskogo jazyka*. Moskva–Leningrad: Izdatel'stvo Akademii nauk SSSR.
- BUBRIH & AL. 1997 = D. M. Bubrih, A. A. Beljakov, A. V. Punžina. *Dialektologitšeskij atlas karel'skogo jazyka / Karjalan kielen murrekartasto*. Toimittanut Leena Sarvas. Kotimaisen kielten tutkimuskeskuksen julkaisuja 97. Helsinki: Suomalais-Ugrilainen Seura.
- CARELIA, ENT. PUNALIPPU. Karjalan tasavallan kansallisuuspolitiikan asiain ja uskonnollisiin yhdistyksiin ylläpidettävien yhteiskuntasuhteiden ministeriön, Inkerin liiton, Karjalan Rahvahan liiton ja Vepsän kulttuuriseuran kulttuurilehti. Petroskoi.
- DVADTSATIPJATILETIJE = *Dvadtsatipjatiletije Imperatorskago Russkago geografitšeskago obštšestva. 13 janvarja 1871 goda*. Sankt-Peterburg: Tipografija Maikova 1872.
- EPŠTEIN, J. M. 1987: *G. R. Deržavin v Karelii*. Petrozavodsk: Karel'ija.
- EUROPAEUS, D. E. D. 1847a: Suomen kieli kirjallisesti käytettävänä. Suometar 16 (20.4.1847). Helsinki.

- EUROPAEUS, D. E. D. 1847b: Seppoi Ilmorin starina. Suometar 40 (5.10.1847). Helsinki.
- FILIN, F. P. 1972: *Proishoždenije ruskogo, ukrainskogo i belorusskogo jazykov. Istroriko-dialektologičeskij oščerk*. Leningrad: Nauka.
- FIRSOV, VASILIJ 2000: Nikolai Leskov. Carelia 2, s. 102–108.
- FUF = Finnisch-Ugrische Forschungen. Zeitschrift für finnisch-ugrische Sprach- und Volkskunde. Helsinki.
- GENETZ, ARVID 1872: Wepsän pohjoiset etujoukot. Kieletär I : 4, s. 3–32.
- GENETZ, ARVID 1880: Tutkimus Venäjän Karjalan kielestä. Kielennäytteitä, sanakirja ja kielioppi. Suomi II : 14. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, s. 1–247.
- GENETZ, ARVID 1884: Tutkimus Aunuksen kielestä. Kielennäytteitä, sanakirja ja kielioppi. Suomi II : 17. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, s. 1–194.
- GEORGIJEVSKI 1908a = M. D. Georgijeskij. Karely. Vestnik Olonetskago Gubernskago Zemstva 16, s. 8–10.
- GEORGIJEVSKI 1908b = *Russko-Korel'skij Slovar'*. Sostavil' utšitel' Svjatozerskago odnoklassnago utšilištša Mihail Dmitriev Georgijevskij. Sankt-Peterburg: Tipografija V. D. Smirnova.
- GRÜNTAL, RIHO 1997: *Livvistä liiviin. Itämerensuomalaiset etnonyymit*. Castrenianumin toimitteita 51. Helsinki: Helsingin yliopisto.
- GRÜNTAL, RIHO 2003: *Finnic adpositions and cases in change*. SUST 244. Helsinki: Suomalais-Ugrilainen Seura.
- GRÜNTAL, RIHO 2004: Itämerensuomalaisten kielten erilaisuus ja samuus. Virittäjä 108, s. 102–105.
- HAAVIO, MARTTI 1969: *Me marssimme Aunuksen teitä. Päiväkirja sodan vuosilta 1941–1942*. Helsinki – Porvoo: Werner Söderström.
- HÄRKÖNEN, IIVO 1920: *Itäinen vartio. Lukuja vanhasta Karjalasta*. Helsinki: Kustannusosakeyhtiö Ahjo.
- HÄRKÖNEN, IIVO 1925: Karjalankielisestä kirjallisuudesta I. Toukomies 1–5, s. 7–9.
- HÄRKÖNEN, IIVO (toim.) 1932: *Karjalan kirja*. Porvoo – Helsinki: WSOY.
- IKK = *Itämerensuomalainen kielikartasto. Kyselysarja*. Helsinki: Kotimaisten kielten tutkimuskeskus 1989.
- ISTORIA KARELIJ = *Istorija Karelij v dokumentah i materialah (s drevneiših vremen do natšala XX veka)*. *Utšebnoje posobje dlja srednei školy*. Nautšnyi redaktor A. I. Afanasjeva. Petrozavodsk: Izdatel'stvo Petrozavodskogo gosudarstvennogo universiteta 2000.
- ITKONEN, TERHO 1971: Aunuksen äänneopin erikoispiirteet ja aunukselaismurteiden synty. Virittäjä 75, s. 153–182.
- IVANOV, V. V. 1959: *Kratkij očerk istoričeskoi fonetiki ruskogo jazyka*. Moskva: Utšpedgiz.
- JEROŠKIN, ANATOLI 1996: Kuujärven kylän kuulumisia. Karjalan Sanomat 13.11., N:o 91 (14 797).
- JUŽAKOV, S. N. (toim.) 1900–1909 [1–22] = *Bol'shaja Entsiklopedija: Slovar' obščedostupnyh svedenij po vsem otraslam znanija. Tom 1–22*. Pod redaktsijei S. N. Južakova. Sankt-Peterburg: Bibliografičeskij institut & Prosvjaštšenije.
- KALIMA, JALO 1936: *Itämerensuomalaisten kielten balttilaiset lainasanat*. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- KALIMA, JALO 1939: Eräs lyydiläis-vepsäläinen äänneilmio. Virittäjä 43, s. 377–381.
- KALIMA, JALO 1952: *Slaavilaisperäinen sanastomme. Tutkimus itämerensuomalaisten kielten slaavilaisperäisistä lainasanoista*. SKST 243. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- KALLIO, PETRI 2006: Suomen kantakielten absoluuttista kronologiaa. Virittäjä 110, s. 2–25.
- KALLIO, PETRI 2007: Kantasuomen konsonanttihistoria. SUST 253. Helsinki: Suomalais-Ugrilainen Seura, s. 229–249.
- KAREL'SKAJA ASSR 1983 = Karel'skaja ASSR, karta. Redaktor L. V. Stulova. Moskva: Glavnoje upravlenije geodezii i kartografii pri Sovete ministrov SSSR.

- KARJALAN HEIMO, aikakauslehti. Karjalan Sivistyseuran äänenkannattaja. Perustettu 1906. Helsinki.
- KARJALAN SANOMAT, ENT. NEUVOSTO-KARJALA. Suomenkielinen sanomalehti. Perustettu 1920. Petroskoi.
- KARJALAINEN, K. F. 1909: Aunus. Teoksessa: *Tietosanakirja. Ensimmäinen osa: A – Confort*. Helsinki, s. 714–716.
- KEHAYOV & AL. 2012 = Petar Kehayov, Eva Saar, Miina Norvik, Andres Karjus. Hääbuva keskliüdi murde jälgedel suvel 2012. Emakeele Seltsi aastaraamat 58 [2012], s. 58–101.
- KERT, G. M. 1960: Nekotoryje saamskije toponimitšeskije nazvanija na territorii Karel'skoi ASSR. Voprosy jazykoznanija 2, s. 86–92.
- KERT, G. M. 1975: *Dmitrij Vladimirovič Bubrih, 1890–1949. Otšerk žizni i dejatel'nosti*. Leningrad: Nauka.
- KERT, G. M. 1983: Karel'skij jazyk. Teoksessa: A. S. Žerbin, G. M. Kert, K. A. Morozov, J. A. Savvatejev, I. P. Šaskol'skij (toim.). *Karely Karel'skoi ASSR*. Petrozavodsk: Karelija, s. 63–75.
- KERT, G. M. 2000: *Otšerki po karel'skomu jazyku. Issledovanija i razmyšlenija*. Petrozavodsk: Karelija.
- KERT, G. M. 2004: Oli Karjalan mua ainos mieles. Tunnetun kielentutkijan Filipp Fortunatovan mustokse. *Oma Mua* 16.9., N:o 38 (719).
- KERT, G. M.; MAMONTOVA, N. N. 2008: *Zagadki karel'skoi toponimiki. Rasskaz o geografitšeskih nazvanijah Karelii*. Izdanije 3-je, ispravlennoje i dopolnennoje. Petrozavodsk: Karelija.
- KETTUNEN, LAURI 1922a: *Löunavepsa häälik-ajalugu. I. Konsonantid*. Acta et Commentationes Universitatis Dorpatensis B II, 2. Tartu.
- KETTUNEN, LAURI 1922b: *Löunavepsa häälik-ajalugu. II. Vokaalid*. Acta et Commentationes Universitatis Dorpatensis B III, 4. Tartu.
- KETTUNEN, LAURI 1925: *Näytteitä etelävepsästä II*. Eripainos aikakauskirja ”Suomen” V jakson 4. osasta. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- KETTUNEN, LAURI 1930: *Vatjan kielen äännehistoria*. SKST 185. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- KETTUNEN, LAURI 1938: Onko vepsässä ollut astevaihtelua? *Virittäjä* 42, s. 373–388.
- KETTUNEN, LAURI 1940a: Karjalaisen heimon ja ”karjalan kielen” iästä ja alkuperästä. *Virittäjä* 44, s. 129–144, 281–301.
- KETTUNEN, LAURI 1940b: *Suomen murteet III. Selityksiä murrekartastoon*. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- KETTUNEN, LAURI 1960: *Suomen lähisukukielten luonteenomaiset piirteet*. SUST 119. Helsinki: Suomalais-Ugrilainen Seura.
- KEYNÄS, V. 1921: Kansallisuuskartta Itä-Karjalasta ja Kuollan niemimaasta. Mittakaava 1 : 1.333.333. Kartta laadittu etupäässä venäläisten tekemien tilastojen mukaan vuosilta 1902, 1905 ja 1907.
- KIPARSKY, VALENTIN 1956: Suomalais-slaavilaisten kosketuksien ajoituksesta. *Virittäjä* 60, s. 71–82.
- KIVELÄ, MARJUT 1983: *Matka Karjalaan*. Helsinki – Pieksämäki: Karjalainen Nuorisoliitto.
- KKLS I–II = T. I. Itkonen. *Koltan- ja Kuolanlapin sanakirja*. LSFU XV. Helsinki 1958.
- KKN I–III = *Karjalan kielen näytteitä*. Julkaissut Eino Leskinen. SKST 193. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura 1932, 1934, 1936.
- KKR I = *Karjalan kansan runot I. Kalevalanaiheiset kertovaiset runot*. Kokoonpannut V. Jevsejev. Tallinn: Eesti Raamat 1976.
- KKR II = *Karjalan kansan runot II. Muita kertovaisia runoja. Historiallisia runoja*. Kokoonpannut V. Jevsejev. Tallinn: Eesti Raamat 1980.
- KKS I–VI = *Karjalan kielen sanakirja*, I–VI osa. LSFU XVI, 1–6. Helsinki: Suomalais-Ugrilainen Seura 1968–2005.

- KLEMENTJEV, J. I. 1991: *Karely / Karjalažet. Etnografitseskij otšerk*. Petrozavodsk: Karelija.
- KLEMENTJEV, J. I. 2008: *Karjalazet. Histourielis-etnografiline kuva*. Bibliotheca Fennougrica. Redigit János Pusztay. Petroskoi: Periodika.
- KOIVISTO, JOUKO 1990: *Suomen murteiden refleksiivitaivutus*. SKST 532. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- KOIVISTO, VESA 1993: Lyydin ze-refleksiivijohdosten synnyn ongelma. *Virittäjä* 97, s. 187–202.
- KOIVISTO, VESA 1995: *Itämerensuomen refleksiivit*. SKST 622. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- KOIVULEHTO, JORMA 1979: *Phonotaktik als Wegweiser in der Lehnwortforschung: die osfi. -str-Wörter*. FUF 43. Helsinki: Suomalais-Ugrilainen Seura.
- KOPONEN, EINO 1991: Itämerensuomen marjannimistön kehityksen päälinjoja ja kantasuomen historiallista dialektologiaa. *SUSA* 83, s. 123–161.
- KOPONEN, RAIIJA 1968: Aunus. Teoksessa: Pertti Virtaranta, Väinö Kaukonen, Matti Kuusi, Leea Virtanen (toim.). *Karjalan laulajat*. Helsinki – Tampere: Kirjayhtymä, s. 201–236.
- KORHONEN, MIKKO 1977: Karjalaisten ja saamelaisten yhteydet kielentutkimuksen valossa. Teoksessa: *Karjalan synty -symposio 30.6.–2.7.1976, Joensuu. Alustukset*. Joensuu: Joensuun korkeakoulu, s. 75–82.
- KORHONEN, MIKKO 1986: *Finno-Ugrian Language Studies in Finland 1828–1918. The History of Learning and Science in Finland 1828–1918*. Helsinki: Societas Scientiarum Fennica.
- KOTŠKURKINA, S. I. 1973: *Jugo-Vostotšnoje Priladožje v X–XIII vv*. Leningrad: Nauka.
- KOTŠKURKINA, S. I. 1989: *Pamjatniki Jugo-Vostotšnogo Priladožja i Prionežja X–XIII vv*. Petrozavodsk: Karelija.
- KOTŠKURKINA, S. I. 1990: *Sokrovištša drevnih vepsov*. Petrozavodsk: Karelija.
- KOVALEVA, S. V.; RODIONOVA, A. P. 2011: *Traditsionnoje i novoje v leksike i grammatike karel'skogo jazyka (po dannym sotsiolingvistitseskogo issledovanija)*. Petrozavodsk: Karel'skij nautšnyi tsentr.
- KOUKKUNEN, HEIKKI 1984 = *Fed'an tšuppu. Fil. tri Heikki Koukkusen muistojulkaisu*. Toimitanut Maire Tsusunen. Joensuu: Joensuun seudun Suojärveläiset.
- KUJOLA, JUHO 1909: *Matka lyydiläisalueelle v. 1909*. Teoksessa: Pertti Virtaranta. *Juho Kujola karjalan ja lyydin tutkija*. SKST 266. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura 1960, s. 19–30.
- KUJOLA, JUHO 1910: Sananen lyydiläisistä ja heidän kielestään. Teoksessa: Iivo Härkönen (toim.). *Karjalan kirja. II osa*. Porvoo: WSOY, s. 162–171.
- KUJOLA, JUHO 1928: Lyydiläiset. Teoksessa: A. Kannisto, E. N. Setälä, U. T. Sirelius, Yrjö Wichmann (toim.). *Suomen suku. II osa*. Helsinki: Otava, s. 94–101.
- KUJOLA, JUHO 1932: Lyydiläiset. Teoksessa: Iivo Härkönen (toim): *Karjalan kirja*. Porvoo – Helsinki: WSOY, s. 518–530.
- KUNNAS, NIINA 2006: Yksi, kaksi vai monta kirjakieltä? Vienankarjalaisten kanta kirjakielidebattiin. *Virittäjä* 110, s. 229–247.
- KUNNAS, NIINA 2007: *Miten muuttuu runokielten kieli: reaaliaikatuutkimus jälkitavujen A-loppuisten vokaalijonojen variaatiosta vienalaismurteissa*. Acta Universitatis Ouluensis B Humaniora 78. Oulu.
- KUZMIN, DENIS 2013: Lappalaisten asutukset karjalaisten naapureina. Osa 1–2. *Karjalan Heimo* N:o 9–10, s. 132–135; N:o 11–12, s. 164–169.
- KUZNETSOVA, NADEŽDA 1994: Tuli uni uinottamah, piendy lastu magaittamah. *Oma Mua* 30.4., N:o 18 (178).
- KÄHRIK, AIME 1978: *O formirovanii paradigmy vozvratnyh glagolov v vepsskom jazyke*. SFU 14.
- KÖPPEN, PETER 1851: *Etnografitseskaja karta Jevropeiskoi Rossii, sostavlennaja Petrom Kopenom*. Izdana Imperatorskim Russkim geografitseskim obštšestvom. Sankt-Peterburg: Imperatorskoje Russkoje geografitseskoje obštšestvo.

- KÖPPEN, PETER 1852: *Ob etnografitseskoj karte Jevropeiskoi Rossii*. Sankt-Peterburg: Imperatorskaja Akademija nauk.
- KÖPPEN, PETER 1861: *Hronologitšeskij ukazatel' materialov dlja istorii inorodtsev Jevropeiskoi Rossii*. Sostavlen pod rukovodstvom Petra Keppena. Sankt-Peterburg: Imperatorskaja Akademija nauk.
- LAAKSO, JOHANNA 1990: *Translatiivinen verbinjohdin NE itämerensuomalaisissa kielissä*. SUST 204. Helsinki: Suomalais-Ugrilainen Seura.
- LAAKSO, JOHANNA 1999: Vielä kerran itämerensuomen vanhimmista muistomerkeistä. *Viritäjä* 103, s. 531–555.
- LAAKSO, JOHANNA; SARHIMAA, ANNELI 1997: Väitöskirja aunuksenkarjalan nykytilasta. *Viritäjä* 101, s. 108–119.
- LAANEST, ARVO 1972: Itämerensuomalaisten kielten ryhmityskysymyksiä. *Viritäjä* 76, s. 113–120.
- LAIHO, LAURI 1942a: Eteläisen Aunuksen kansanperinteestä. Havaintoja keruuretkeltäni Kuujärveltä Alavoisiin. *Suomalainen Suomi* 8–9, s. 448–459.
- LAINIO, EKA 1985: *Kompassiruuus. Merellisiä tapahtumia ja merikarttoja Suomen historian vaiheilta*. Helsinki: Merikustannus.
- LAINEN, KIMMO E. 2005: Vladimir Nikolajevitš Mainov Karjalan kuvaajana. Asukkaiden kieli ja etnieteetti / Vladimir Nikolajevitš Mainov – vinne kiränik, kar'ala keele ni kar'alaisi rahvusõ määrämise kujotaja / Vladimir Nikolajevič Maynov. A Russian Writer Recording Language and Ethnicity in Karelia. Teoksessa: Karl Pajusalu, Jan Rahman (toim.). *Piirikultuuriq ja -keeleq / Piirikultuurid ja -keeled. Konvörents Kurgjärvel, 21.–23. rehekuu 2004*. Võro instituudi toimõndusõq / Publications of Võro institute 17. Võro: Võro instituut, s. 124–136, 187.
- LARJAVAARA, MATTI 1986a: *Itämerensuomen demonstratiivit I. Karjala, aunus, lyydi ja vepsä*. SKST 433. Mikkeli: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- LARJAVAARA, MATTI 1986b: Itämerensuomen koillisryhmän synkretistiset paikallissijat. *Viritäjä* 90, s. 413–427.
- LAUTTAMUS, TIMO 2001: Uutta karjalan kielen tutkimusta. *Viritäjä* 105, s. 639–643.
- LEHIKONEN, LAILA 1986: D. E. D. Europaeus kirjasuomen kehittäjänä ja kielentutkijana. *Viritäjä* 90, s. 178–202.
- LEHTINEN, TAPANI 1979: *Itämerensuomen verbien historiallista johto-oppia. Suomen avajaa, karkajaa -tyyppiset verbit ja niiden vastineet lähisukukielissä*. SUST 169. Helsinki: Suomalais-Ugrilainen Seura.
- LEHTINEN, TAPANI 1984: *Itämerensuomen passiivin alkuperästä*. Suomi 129. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- LEHTINEN, TAPANI 1990: Uutta refleksiivitaivutuksesta. *Viritäjä* 94, s. 345–348.
- LESKINEN, EINO 1933: *Tulemajärven murteen vokalismi*. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- LESKINEN, EINO 1936 = KKN III.
- LESKINEN, EINO 1937: *Karjalan kieleen kohdistuneesta tutkimuksesta ja harrastuksesta*. Eripain. julkaisusta ”AKS:n tie”. Helsinki–Porvoo: WSOY, s. 237–273.
- LESKINEN, HEIKKI 1963: *Luoteis-Laatokan murteiden äännehistoria. I Konsonantit*. SKST 275. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- LESKOV, NIKOLAI 1892: O vlijanii karel'skogo jazyka na russkij v predelah Olonetskoi gubernii. *Živaja starina* 4, s. 97–103.
- LESKOV, NIKOLAI 1893a: Doklad o pojezdke v Olonetskuju guberniju letom 1892 goda. *Živaja starina* 3, s. 432–436.
- LESKOV, NIKOLAI 1893b: Korel'skaja pesnja (Sepuoi Ilmalline). *Živaja starina* 4, s. 541–553.

- LESKOV, NIKOLAI 1893c: *Zagadki korel Olonetskoi gub[ernii]. Poslovitsy korel'skije*. Živaja starina 4, s. 532–540.
- LESKOV, NIKOLAI 1894a: *Otšet o pojezdke k Olonetskim Korelam letom 1893 g.* Živaja starina 1, s. 19–36.
- LESKOV, NIKOLAI 1894b: *Viändüoid*. Živaja starina 3–4, s. 514–517.
- LESKOV, NIKOLAI 1895a: *Otšet o pojezdke v Tšudskoi krai (Olonetskoi gub., Lodeinopol'skogo ujezda) v 1894 g.* Živaja starina 1, s. 1–13.
- LESKOV, NIKOLAI 1895b: *Pojezdka v Korelu*. Živaja starina 3–4, s. 279–297.
- LESKOV, NIKOLAI 2000: *Tutkimusmatkalla Aunuksen kuvernementissa kesällä 1892 [suomenos, julk. lyhennettynä]. Carelia, N:o 2, s. 109–111.*
- LKN = *Lyydiläisiä kielemnäyitteitä*. Koonneet Heikki Ojansuu, Juho Kujola, Jalo Kalima ja Lauri Kettunen. SUST LXIX. Helsinki: Suomalais-Ugrilainen Seura 1934.
- LMS = *Lyydiläismurteiden sanakirja*. Toimittanut ja julkaissut Juho Kujola. LSFU IX. Helsinki: Suomalais-Ugrilainen Seura 1944.
- Loitsu 1–11 = Barantsev 1987.
- LSFU = *Lexica Societatis Fenno-Ugricae*.
- LÜÜDILAINEN 2005–2007, 2013. *Lyydiläisen Seuran vuosijulkaisu*. Päätoimittajat: Miikul Pahomov, Veikko Purmonen. Helsinki.
- LÜÜDILAINEN SANA 1–5 [2012–2016]. *Lüüdilaane lehte*. Ilmaha piästab Kard'alan lähte KRISO Lüüdin Vezaažed KRISO:n tugel. Piätoimitajad: Kopanevan Raja da Manijevevan Natoi. Kujärv, Kard'alan tazavald.
- LÖNNROT, ELIAS 1853: *Om det nord-tschudiska språket*. Helsingfors: J. C. Frenckell.
- LÖNNROT, ELIAS 1902 = *Elias Lönnrotin matkat. II osa. Vuosina 1841–1844*. SKST 98: II. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- LÖNNROT, ELIAS 1985 = *Putešestvija Eliasa Ljonnrota. Putevyje zametki, dnevniki, pis'ma 1828–1842*. Nautšnyi redaktor, avtor vstupitel'noi statji i primetšanij U. S. Konkka. Petrozavodsk: Karelija.
- MAITINSKAJA & AL. 1967 = K. J. Maitinskaja, P. J. Pal'meos, J. S. Jelisejev, A. P. Feoktistov, R. M. Batalova. *Finno-ugorskije jazyki*. Teoksessa: *Sovetskoje jazykoznanije za 50 let*. Moskva: Nauka, s. 213–243.
- MAKAROV, G. N. 1969: *Karel'skije poslovitsy, pogovorki / Karielazet šananpolvet, privutkat*. Petrozavodsk: Karel'skoje knižnoje izdatel'stvo.
- MAKAROV, G. N. 1971: *Sananlaskuja Aunuksen Prääsästä*. Kerännyt Anna Timofejevna Samsonova. Julkaissut ja selityksin varustanut G. N. Makarov. SUSA 71, s. 1–27.
- MAKAROV, G. N. 1990: *Slovar' karel'skogo jazyka. Livvikovskij dialekt*. Petrozavodsk: Karelija.
- MANTILA, HARRI 2004: *Murre ja identiteetti*. Virittäjä 108, s. 322–346.
- MARKIANOVA, LJUDMILA 1993a: *Karjalan tasavallan kielitilanne*. Teoksessa: *Tapani Salmi (toim.). Uralilaiset kielet tänään*. Snellman-instituutin julkaisuja A 13/1993. Kuopio: Snellman-instituutti, s. 52–58.
- MARKIANOVA, LJUDMILA 1993b: *Livvin murdehen morfolougii. Nominat da abusanat. Opastusmoniste*. Petroskoi: Petroskoin valdivonüliopisto.
- MARKIANOVA, LJUDMILA 1995: *Livvin murdehen morfolougii. Verbit. Adverbit. Opastusmoniste*. Petroskoi: Petroskoin valdivonüliopisto.
- MARKIANOVA, LJUDMILA 2002: *Karjalan kielioppi. 5–9*. Petroskoi: Periodika.
- MARKIANOVA, LJUDMILA 2005: *Karjalan kieli rajantakaisessa Karjalassa*. Teoksessa: *Paula Kokkonen (toim.). Sukukansaohjelman arki. Suomalais-ugrilainen perintö ja arkipäivä. Studia Fenno-Ugrica 21.9.–16.11.2004*. Castrenianumin toimitteita 64. Helsinki – Saarijärvi: M.A. Castrénin Seura & Suomalais-Ugrilainen Seura & Helsingin yliopistos, s. 59–66.
- MARKIANOVA, LJUDMILA; MENSÖNEN, AARO 2006: *Opastummo karjalakse. Lugemistu aiguzile*. Petroskoi: Verso.

- MATKAPAKINOITA = Lauri Kettunen. *Matkapakinoita ja muita muistelmia 1925–1960*. Helsinki: Jakaja Kirjavälitys OY 1960.
- MERI, LENNART 1983: *Hopeanvalkea. Matka menneeseen oppaina aurinko, fantasia ja folklore*. Suomentanut Eva Lille. 2. painos. Jyväskylä: Gummerus.
- MIELIKÄINEN, AILA 1982: Nykypuhesuomen alueellista taustaa. *Virittäjä* 86, s. 277–294.
- MIELIKÄINEN, AILA 1998: Välimurteiden dialektometriaa. *Virittäjä* 102, 263–271.
- MIHAILOVA, MARINA 1998: Pajol istun, pajol astun, pajol aigua mänetän. *Oma Mua* 26.11., N:o 48.
- MIKKOLA, J. J. 1901: Karjalaisia sanoja 17:nneeltä vuosivadalta. *Virittäjä* 5, s. 101–102.
- MIKKOLA, J. J. 1904: Pari vanhaa karjalaista sanaluetteloa. *Virittäjä* 8, s. 38–44.
- MIKKOLA, J. J. 1932: Vanha karjalais-venäläinen sanaluettelo. *Virittäjä* 36, s. 101–104.
- MJULLER, R. B. 1947: *Otšerki po istorii Karelii XVI–XVII vv.* Petrozavodsk: Gosudarstvennoje izdatel'stvo Karelo-Finskoi SSR.
- MULLONEN, IRMA 1988: *Gidronimija basseina reki Ojati*. Petrozavodsk: Karelija.
- MULLONEN, IRMA 1995: Kivoja i Kivrutšei: dve adaptatsionnyje modeli v toponimii Prisvirja. // ”Svjatyje” godronimy v kontekste vepssko-russkogo kontaktirovanija. Teoksessa: N. N. Mamontova, I. I. Mullonen (toim.). *Onomastika Karelii: Problemy vzaimodejstvija raznojazyčnyh onomastičeskikh sistem*. Petrozavodsk: Karel'skij nautšnyi tsentr, s. 4–17 ja 17–27.
- MULLONEN, IRMA 2002: *Toponimija Prisvirja: Problemy etnojazykovogo kontaktirovanija*. Petrozavodsk: Karel'skij nautšnyi tsentr.
- MULLONEN, IRMA 2009: Lyydiläiset Karjalan nimistökartalla. *Lyydi* 2009, s. 22–26.
- MULLONEN, IRMA 2011 = Robert Kolomainen. Voimaa kulttuuriperinnöstä. *Carelia* 4, s. 66–71.
- MULLONEN & AL. 1997 = I. I. Mullonen, I. V. Azarova, A. S. Gerd. *Slovar' gidronimov Jugo-Vostotšnogo Priladožja (bassein reki Svir')*. Pod redaktsijej A. S. Gerda. Sankt-Peterburg: Izdatel'stvo Sankt-Peterburgskogo universiteta.
- MULLONEN, IRMA; PANTŠENKO, OLEG 2013: *Pervyi karel'sko-russkij slovar' i ego avtor afon-skij arhimandrit Feofan*. Petrozavodsk: Izdatel'stvo Petrozavodskogo gosudarstvennogo universiteta .
- NEUVOSTO-KARJALA KS. KARJALAN SANOMAT
- NIEMI, A. R. 1905: D. E. D. *Europaeuksen kirjeitä ja matkakertomuksia*. Suomi IV : 3. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- NIKOL'SKAJA, R. F. 1983: Traditsionno-bytovaja kul'tura. Teoksessa: A. S. Žerbin, G. M. Kert, K. A. Morozov, J. A. Savvatejev, I. P. Šaskol'skij (toim.). *Karely Karelii ASSR*. Petrozavodsk: Karelija, s. 103–152.
- NIRVI, R. E. 1945: Viron *uss* ja *uisk*. *Virittäjä* 49, s. 208–213.
- NISSILÄ, VILJO 1947: Kuujärven paikannimistöä. *Virittäjä* 51, s. 13–19.
- NISSILÄ, VILJO 1962: *Suomalaista nimistöntutkimusta*. SKST 272. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- NISSILÄ, VILJO 1967: *Die Dorfnamen des alten lüdischen Gebietes*. SUST 144. Helsinki: Suomalais-Ugrilainen Seura.
- NKK = *Näyteitä karjalan kielestä I. Karjalan tasavallan ja Sisä-Venäjän karjalaismurteet*. Joensuu – Petroskoi: Joensuun yliopisto 1994.
- OGV = Olonetskija Gubernskija vedomosti. Aunuksen läänin aikausjulkaisu.
- OJANEN, MUUSA 1985: *Adjektiivikategoria venäläis-lyydiläisissä kontakteissa. Lingvistinen interferenssitutkimus*. SUST 188. Helsinki: Suomalais-Ugrilainen Seura.
- OJANSUU, HEIKKI 1918: *Karjala-aunuksen äännehistoria*. SKST 162. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- OJANSUU, HEIKKI 1922: *Itämerensuomalaisten kielten pronominioppia*. Turun suomalaisen yliopiston julkaisuja BI : 3. Turku.

- OIK = *Otšerki istorii Karelii. Tom I.* Petrozavodsk: Gosudarstvennoje izdatel'stvo Karel'skoi ASSR 1957.
- ÕISPUU, JAAN 2006a: *Oma Mua -lehten bibliograafii 1990–2004.* Tallinn.
- ÕISPUU, JAAN 2006b: *Runoista romaaneihin.* Tallinna: [Tallinnan yliopisto & al].
- OMA MUA, sanomalehti. Karjalan rahvahan lehti, perušettu kešäkuuša 1990. Petroskoi.
- OZERETSKOVSKI, N. J. [1792] 1989: *Putešestvije po ozeram Ladožskomu i Onežskomu.* Petrozavodsk: Karelija.
- PAHOMOV, MIIKUL 1986: Opiskelijat tutkivat kansanperinnettä. Neuvosto-Karjala 31.8., N:o 106 (13 259).
- PAHOMOV, MIIKUL 1989: Diedon tammi, Nikeda ym. runoja. Punalippu 3, s. 152–153.
- PAHOMOV, MIIKUL 1990a: Lyydin kiel' čoma meile. Kuibo elät, karjalaine? Punalippu 2, s. 183–185.
- PAHOMOV, MIIKUL 1990b: Matveista Svätoi Jovangeli. Carelia 11, s. 170–192; 12, s. 151–178.
- PAHOMOV, MIIKUL 1990c: Me lyydiläiset. Neuvosto-Karjala 21.1., N:o 10 (13 855).
- PAHOMOV, MIIKUL 1992: Lyydiläiskysymys. Kieliposti 3, s. 9–12.
- PAHOMOV, MIIKUL 1993a: Lyydiläinen matkakertomus. Elias 4, s. 28–30.
- PAHOMOV, MIIKUL 1993b: Obraman Fedjuun muistelmia Kuujärven lyydiläismurteella. Karjalan Heimo 7–8, s. 116–119.
- PAHOMOV, MIIKUL 1993c: *Tuohuz ikkunas. Runokird'.* Petroskoi: Periodika.
- PAHOMOV, MIIKUL 1995: Lyydiläiskysymys, kieli ja historiaa. Teoksessa: Itämerensuomalaisten kansojen historiasta. Karjalan Heimo 7–8, s. 109–110.
- PAHOMOV, MIIKUL 1997: Duhovnyje korni lojanskih karel. Sever 8, s. 139–144.
- PAHOMOV, MIIKUL 1998a: Lyydiläinen seura perustettiin. Hiidenkivi 6, s. 6.
- PAHOMOV, MIIKUL 1998b: Uhanalaisin suomalais-ugrilainen kieli. Yliopisto 17, s. 40–41.
- PAHOMOV, MIIKUL 1999: *D'umalan Poig. D'umalahizen lugendan kird' Kard'alan lüüdin kielel.* Helsingi: Lüüdilaine Siebr.
- PAHOMOV, MIIKUL 2000a: *Lüüdiland. Runokird' lüüdin heimon kolmes mujus / Kolmivärinen runokokoelma lyydin kielellä.* Snellman-instituutin erillisjulkaisut 1/2000. Kuopio: Snellman-instituutti.
- PAHOMOV, MIIKUL 2000b: Lyydin synty. Carelia 4, s. 136–138.
- PAHOMOV, MIIKUL 2005a: *Ehtsluužb. Arkipäivän ehtoopalvelus ja rukouksia lyydin ja karjala-aunuksen kielellä: Käännösehdotus.* Helsingi: Lüüdilaine Siebr.
- PAHOMOV, MIIKUL 2005b: Kuujärvi ja sen naapuristo. Lüüdilaine 2005, s. 10–15.
- PAHOMOV, MIIKUL 2006: Zapiski Karel'skogo palomnika. Tšast' I. Karelia. Ortodoksiviesti 6, s. 26–27 [=Miiikul Pahomov. Karjalan pyhiinvaeltajan muistiinpanoja. Carelia 6, 2007, s. 61–62].
- PAHOMOV, MIIKUL 2007a: Lyydin kansan alkuperästä. Carelia 6, s. 32–36 [= Obraman Fed'uun Miiikul. Lüüdin rahvahan sündünd. Lüüdilaine 2006, s. 5–10. = Miiikul Pahomov. Lüüdi rahva periolõminõ / Lüüdin rahvahan sündünd / Lüüdi rahva algupärast / About the origin of the Ludians. Teoksessa: Helen Koks, Jan Rahman (toim.). *Õdagumeresooe kodo / Läänemeresooe kodu. Konvõrents Võrol, 19.–21. rehekuul 2006.* Võro instituudi toimõndusõq / Publications of Võro institute 20. Võro: Võro instituut 2007, s. 147–153, 181].
- PAHOMOV, MIIKUL 2007b: Lüüdin oks Uralan kiel'kundan sugupuus / Lyydi vetv' v ural'skom rodovom dreve. Lüüdilaine 2007, s. 37–44.
- PAHOMOV, MIIKUL 2007c: Uralaižehe filosofijaha niškuo / Uralilaisesta filosofiasta. Lüüdilaine 2007, s. 17–23.
- PAHOMOV, MIIKUL 2009: Lyydin kielen kehitys kaunokirjallisuudessa / Lüüdikielen kohendamaine literaturas / Lüüdi keele arõng kirändüsen / Development of the Ludic language in literature. Teoksessa: Jüva Sullõv (toim.). *Kirändüs/kiil veidembüsen / Kirjandus/keel vähemuses / Minority literature/language.* Võro instituudi toimõndusõq / Publications of Võro institute 23. Võro: Võro instituut, s. 77–89.

- PAHOMOV, MIIKUL 2010: *Ukon bembel. Runod lüüdin kielel*. Petroskoi: Verso.
- PAHOMOV, MIIKUL 2011: *Kuujärven lyydiläistekstejä*. Suomalais-Ugrilaisen Seuran Toimituksia 263. Helsinki: Suomalais-Ugrilainen Seura.
- PAHOMOV, MIIKUL 2012a: *Kondan Kalndan. Kujärven lüüdin rahyhansana*. Kogonu da toimitanu Obraman Fed'uun Miikul. Helsingi – Võro: Lüüdilaane Siebr & Võro Selts.
- PAHOMOV, MIIKUL 2012b: Položenije ljudikovskogo jazyka. Doklad na VI Vsemirnom kongresse finno-ugorskikh narodov. Lüüdilaine Sana 1 [2012].
- PAHOMOV, MIIKUL 2013b: Lüüdid: tunnustamata soome-ugri rahvas. *Soome-ugri sõlmed 2012*. Tartu: Fenno-Ugria 2013, s. 81–86.
- PAHOMOV, MIIKUL; POTAŠOVA, LIDIA 2003: *ABC-kird' Kujärven lüüdin kielel*. Helsingi: Lüüdilaane Siebr.
- PAHOMOV, MIIKUL; POTAŠOVA, LIDIA 2007: *Tervheks! Lugendkird' Kujärven lüüdin kielel*. Helsingi: Lüüdilaane Siebr.
- PAHOMOV, VÄINÖ 1995: Kuujärven kunnailta. Teoksessa: Itämerensuomalaisten kansojen historiasta. Karjalan Heimo 7–8, s. 108–109.
- PALANDER, MARJATTA 2001: Välimurteiden idiolektit. Virittäjä 105, s. 22–43.
- PALANDER, MARJATTA 2007: Suomalaistuvatko vienalaismurteet? Virittäjä 111, s. 409–417.
- PALLAS, P. S. 1789: *Linguarum totius orbis vocabularia comparativa; augustissimae cura collecta. Sectionis primae, Linguae Europae et Asiae complexae. Pars secunda*. Petropoli: Typis Iohannis Caroli Schnoor MDCCLXXXIX / *Sravnitel'nyje slovari vseh jazykov i naretšij, sobrannyje desnitseju vsevysočšaišei osoby. Otdelenije pervoje, soderžaštšeje v sebe jevropeiskije i aziatskije jazyki. Tšast' vtoraja*. Sankt-Peterburg: Tipografija Šnora.
- PAŠKOV, A. M. 2010: *Karel'skije prosvetiteli i krajevedy XIX – natšala XX veka*. Petrozavodsk: Izdatel'stvo Petrozavodskogo gosudarstvennogo universiteta.
- PASANEN, ANNIKA 2005: Kielipesätoiminta osana karjalan ja inarinsaamen kielen revitalisaatiota. Teoksessa: Paula Kokkonen (toim.). *Sukukansaohjelman arki. Suomalais-ugrilainen perintö ja arkipäivä. Studia Fenno-Ugrica 21.9.–16.11.2004*. Castrenianumin toimitteita 64. Helsinki – Saarijärvi: Helsingin yliopisto, s. 67–81.
- PASANEN, ANNIKA 2006: Karjalan kielen nykytila ja tulevaisuus. SUSA 91, s. 115–131.
- PAUNONEN, HEIKKI 1982: Suomen kielen sosiolingvistinen vaihtelu tutkimuskohteena. Teoksessa: M. K. Suojanen, Päivikki Suojanen (toim.). *Sosiolingvistiikan näkymiä*. Helsinki: Gummerus, s. 35–110.
- PAUNONEN, HEIKKI 1991: Kuinka murre syntyy? Virittäjä 95, s. 297–303.
- PAUNONEN, HEIKKI 2006: Lounasmurteiden asema suomen murteiden ryhmytyksessä. Teoksessa: Taru Nordlund, Tiina Onikki-Rantajääskö ja Toni Suutari (toim.). *Kohtauspaikkana kieli – näkökulmia persoonaan, muutoksiin ja valintoihin*. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, s. 249–268.
- PEREVOD 1804 = *Perevod nekotoryh molitv i sokaštšennago katihizisa na Olonetskoi jazyk*. Sankt-Peterburg: Svjateišij Pravitel'stvujuštšij Sinod.
- PIIROINEN, ERKKI 1991: *Karjalan pyhät kilvoittelijat*. Kolmas painos. Joensuu: Ortodoksinen veljestö.
- PIMENOV, V.; EPŠTEIN, J. 1969: *Karelija glazami putešestvennikov i issledovatelei XVIII–XIX vekov*. Petrozavodsk: Karelija. PENTTONEN, MARTTI 2006: *Karjal-Suomi-Karjal sanakniigu*. Karjalan Kielen Seuran julkaisuja 3. [Helsinki:] Karjalan Kielen Seura.
- PIT'K RANDAANE 2007. *Pajod. Lyydiläisiä lauluja / Ludian songs*. Toimitus: Obraman Fed'uun Miikul. Helsingi: Maailman musiikin keskus & Lüüdilaane Siebr.
- PKOP 1563 = *Pistsovyje knigi Obonežskoi pjatiny 1496 g. i 1563 gg*. Materialy po istorii narodov SSSR. Pod obštšei redaktsijei M. N. Pokrovskogo. Vypusk 1. Materialy po istorii Karel'skoi ASSR. Leningrad: Izdatel'stvo Akademii nauk SSSR 1930.

- PKOP 1582–83 = Pistsovajakniga Zaonežskoi poloviny Obonežskoi pjatiny 1582/83 g.: Zaonežskije pogosty / Äänisen pogostien kirjurinkirja 1582/83. Teoksessa: Irina Tšernjakova, Kimmo Katajala (toim.). *Asiakirjoja Karjalan historiasta 1500- ja 1600-luvulta III / Isrorija Karelii XVI–XVII vv. v dokumentah III*. Joensuu – Petroskoi: Joensuun yliopisto & Karjalan tiedekeskus 1993, s. 35–341.
- POHJANVALO, PEKKA 1947: *Salmin murteen sanakirja*. SKST 233. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- POPOV, S. V. 1990: *Nazvanija studjonyh beregov*. Murmansk: Murmanskoje knižnoje izdatel'stvo.
- POSTI, LAURI 1937: Mõningaist mõõdu väljendamiseks tarvitatavaist läänemere-soome vormidest. *Eesti keel* 16, s. 98–111.
- POSTI, LAURI 1938: Über den Stufenwechsel im Wepsischen. *FUF* 26, s. 1–25.
- POSTI, LAURI 1942: *Grundzüge der livischen Lautgeschichte*. SUST 85. Helsinki: Suomalais-Ugrilainen Seura.
- POSTI, LAURI 1945: Itämerensuomalaisten kielten passiivin tunnusten suhteesta. *Virittäjä* 49, s. 355–368.
- POSTI, LAURI 1948: Vepsän refleksiivinen taivutus pääte *-ste*. *Virittäjä* 58, s. 116–120.
- POSTI, LAURI 1961: Itämerensuomalaisen verbitaivutuksen kysymyksiä. *Virittäjä* 65, s. 351–366.
- POSTI, LAURI 1980: The Origin and Development of the Reflexive Conjugation in the Finnic Languages. Teoksessa: *Congressus quintus internationalis Fenno-Ugristarum. Turku 20.–27.VIII.1980. Pars 1, Sessiones plenares*. Turku: Suomen Kielen Seura, s. 111–144.
- POSTI, LAURI; ITKONEN, TERHO (toim.) 1973: *FU-transkription yksinkertaistaminen*. Castrenianumin toimitteita 7. Helsinki – Vammala: Helsingin yliopisto.
- POTAŠOVA, LIDIA 2003: Lyydin kielen tulevaisuus huolestuttaa. *Karjalan Heimo* 9–10, s. 160.
- POTAŠOVA, LIDIA 2007: Iivanan Lid'an seminaripagin. Teoksessa: Obraman Fed'uun Miikul (toim.). *Lüüdiläisiin paginad Muailmankongressas ja seminaras Helsingiis 2000*. Lüüdilaine 2007, s. 12–14.
- PULKIN, VIKTOR 1984: *Podarenje. Predanija, otšerki, povest'*. Petrozavodsk: Karelija.
- PUNALIPPU KS. CARELIA
- PUNŽINA, A. V. 1994: *Slovar' karel'skogo jazyka. Tverskije govory*. Petrozavodsk: Karelija.
- PYÖLI, RAIJA 1996: *Venälaistyvä aunuksenkarjala: kielenulkoiset ja -sisäiset indikaattorit kielenvaihtolanteessa*. Joensuun yliopiston humanistisia julkaisuja 18. Joensuu: Joensuun yliopisto.
- PYÖLI, RAIJA 1997: Kieli kuolemanvaarassa – kenen vastuu? *Virittäjä* 101, s. 66–70.
- PÖLLÄ, MATTI 1995: Pohjois-Vienan väestön sukujuuret. *Karjalan Heimo* 7–8, s. 114–116.
- RAHKONEN, PAULI 2013: South Eastern Contact Area of Finnic Languages in the Light of Onomastics. An Academic Dissertation for the Degree of Ph.D. at Helsinki University. Jyväskylä.
- RASPOPOV & AL. 1969 = I. M. Raspopov, V. B. Vilinbahov, E. M. Gorelova, V. A. Kirillova. *Ladoga*. Petrozavodsk: Karel'skoje knižnoje izdatel'stvo.
- RJAGOJEV, V. D. 1977: *Tihvinskij govor karel'skogo jazyka*. Leningrad: Nauka.
- SAARIKIVI, JANNE 2011: Saamelaiskielet – nykypäivää ja historiaa. Teoksessa: Irja Seurujärvi-Kari, Petri Halinen, Risto Pulkkinen (toim.). *Saamentutkimus tänään*. Tietolipas 234. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, s. 77–119.
- SALMINEN, TAPANI 1993: Uralilaiset kielet maailman kielten joukossa. Teoksessa: Tapani Salmi (toim.). *Uralilaiset kielet tänään*. Snellman-instituutin julkaisuja A 13/1993. Kuopio: Snellman-instituutti, s. 24–30.
- SALMINEN, TAPANI 1998: Pohjoisten itämerensuomalaisten kielten luokittelun ongelmia. Teoksessa: Riho Grünthal ja Johanna Laakso (toim.). *Oekeeta asijoo. Commentationes Fenno-Ugricae in honorem Seppo Suhonen sexagenarii 16.V.1998*. SUST 228. Helsinki: Suomalais-Ugrilainen Seura, s. 390–406.

- SAMMALLAHTI, PEKKA 1977: Suomalaisten esihistorian kysymyksiä. *Virittäjä* 81, s. 119–136.
- SARHIMAA, ANNELI 1999: *Syntactic transfer, contact-induced change, and the evolution of bilingual mixed codes: focus on Karelian-Russian language alternation*. *Studia Fennica Linguistica* 9. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- SARHIMAA, ANNELI 2000: Neighbours getting together in Karelia. Teoksessa: Johanna Laakso (toim.). *Facing Finnic: Some challenges to historical and contact linguistics*. Castrenianumin toimitteita 59. Helsinki: Helsingin yliopisto, s. 185–209.
- SEME NOV, V. P. (toim.) 1900: *Rossija. Polnoje geografitšeskoje opisanije našego otetšestva. Tom III. Ozernaja oblast'*. Sankt-Peterburg: Izdaniye A. F. Devrijena.
- SETÄLÄ, E. N. 1890: *Yhteissuomalainen klusilien historia. Luku Yhteissuomalaisesta äännehistoriasta*. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- SETÄLÄ, E. N. 1899: *Yhteissuomalainen äännehistoria*. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- SETÄLÄ, E. N. 1922: Lyydiläismurteet. Teoksessa: *Tietosanakirja. Yhdestoista osa: Täydennysosa*. Helsinki: Tietosanakirja-Osakeyhtiö, s. 729–731.
- SFU = Sovetskoje finno-ugrovedenije / Soviet Finno-Ugric Studies. Tallinn.
- SKES = *Suomen kielen etymologinen sanakirja I–VII*. LSFU XII, 1–7. Helsinki: Suomalais-Ugrilainen Seura 1955, 1958, 1962, 1969, 1975, 1978, 1981.
- SKST = Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran Toimituksia.
- SKVR II = *Aunuksen, Tverin- ja Novgorodin-Karjalan runot*. Julkaissut A. R. Niemi. Suomen Kansan Vanhat Runot II. Helsinki 1927. Verkkooversio: <http://dbgw.finlit.fi/skvr/skvr.phtml>
- SNM 1873 = *Olonetskaja gubernija: Spisok naseleennyh mest po svedenijam 1873 goda. Obrabotan staršim redaktorom J. Ogorodnikovym. Spiski naseleennyh mest Rossijskoi imperii XXVII*. Sankt-Peterburg: Tsentral'nyi statistitšeskij komitet Ministerstva vnutrennih del 1879.
- SNM 1905 = *Spisok naseleennyh mest Olonetskoi gubernii po svedenijam za 1905 god*. Sostavil I. I. Blagoveštšenskij. Petrozavodsk: Olonetskij gubernskij statistitšeskij komitet 1907.
- SNM 1926 = *Karjalan A.S.N.T:n asuttujen paikkojen luettelo (Vuoden 1926 väenlaskun ainehiston mukaan) / Spisok naseleennyh mest Karel'skoi ASSR (Po materialam Perepisi 1926 goda)*. K.A.S.N.T:n Tilastohallinnon laatima. Petroskoi: Tilastohallinto 1928.
- SNM 1933 = *Asuttujen paikkojen luettelo (Vuoden 1933 väenlaskun ainehiston mukaan) / Spisok naseleennyh mest (Po materialam Perepisi 1933 g.)*. Petroskoi: KASNT:n KTLH & Sojuzorgutšet 1935.
- SNP 2010 = *Sel'skije naseleennyje punkty Respubliki Karelija. Itogi Vserossijskoi perepisi naselenija 2010 goda. Tom 2*. Petrozavodsk: Karel'jastat 2012.
- STEPANOV, A. J. 1986: *Na putjah duhovnogo voshoždenija. Religija i ateizm v Karelii*. Petrozavodsk: Karelija.
- STEPANOVA, A. S. 1991: *Aukaisen sanaisen arkun. Hrestomatija po karel'skomu fol'kloru dlja utšaštšihsjä škol Karel'skoi ASSR*. Petrozavodsk: Karelija.
- SUHONEN, SEppo 1974: *Lähisukukielten muoto-oppia ja lainasuhteita*. Castrenianumin toimitteita 9. Helsinki: Helsingin yliopisto.
- SUHONEN & AL. 1997 = Seppo Suhonen, Pirkko Suihkonen, Juha Kääriäinen (toim.). *Data-bank for Endangered Finno-Ugrian Languages. Joint Project. / Uhanalaisten suomalais-ugrialaisten kielten tietopankki. Yhteistyöhanke*. Helsinki: Helsingin yliopisto.
- SURHASKO, J. J. 1977: *Karel'skaja svadebnaja obrjadnost' (konets XIX – natsalo XX v.)*. Leningrad: Nauka.
- SUSA = Suomalais-Ugrilaisen Seuran Aikakauskirja / Journal of the Finno-Ugric Society.
- SUST = Suomalais-Ugrilaisen Seuran Toimituksia / Mémoires de la Société Finno-ougrienne.
- SVJ = *Slovar' vepsskogo jazyka*. Maria Zaitseva, Maria Mullonen (toim.). Leningrad: Nauka 1972.

- TALLGREN, A. M. 1927: *Eräitä suomalais-ugrilaisen nuoremman rautakauden kulttuuripiirejä*. Kalevalaseuran vuosikirja 7. Porvoo.
- Tarojeva, R. F. 1965: *Material'naja kul'tura karel (Karel'skaja ASSR)*. *Etnografitseskij otšerk*. Moskva – Leningrad: Nauka.
- TIKKA, TOIVO 1992: *Vepsän suffiksoituneet postpositiot. Kieliopillisiin sijoihin liittyvä suffiksoituminen*. Acta Universitatis Upsaliensis. Studia Uralica Upsaliensia 22. Uppsala: Uppsala universitet.
- TOOMESSALU, AADU 1969: *Tuulik, kadakas ja leib. III valimik korrespondentide murdetekste*. Tallinn: Valgus.
- TŠERNYH, P. J. 1962: *Istoritšeskaja grammatika russkogo jazyka. Kratkij otšerk. Posobije dlja pedagogičeskikh institutov*. Izdanije tretje. Moskva: Gosudarstvennoje utšebno-pedagogičeskoje izdatel'stvo Ministerstva prosvetššenija RSFSR.
- TŠIKINA, NATALIA 2012: Lyydiläinen perinne elää Miikul Pahomovin runoissa. Karjalan Heimo N:o 5–6, s. 78–80.
- TŠIKINA, NATALIA 2016: Maija Fedorovna Pahomova (k 90-letiju so dnja roždenija). Lüüdilaine Sana 5 [2016].
- TSYKAREV, ALEKSEI 2007: Vieraisilla Kuujärvellä. Carelia 6, s. 77–87.
- TUNKELO, E. A. 1924a: Eräistä suomen, karjala-aunuksen ja vepsän refleksiivitunnuksista. Teoksessa: *Kieli- ja kansatieteellisiä tutkielmia. Juhlakirja professori E. N. Setälän kuusikymmenvuotispäiväksi 27.2.1924*. SUST 52. Helsinki: Suomalais-Ugrilainen Seura, s. 352–386.
- TUNKELO, E. A. 1924b: Lyydiläismurteiden refleksiivinen verbitunnus *-ze-*. Virittäjä 28, s. 27–33.
- TUNKELO, E. A. 1935: Eräistä vepsän, lyydiläismurteiden y.m. pronominaaleista y.m. Virittäjä 39, s. 60–73.
- TUNKELO, E. A. 1938a: *Pääpainottoman lyhyen ja pitkän i:n vaihtelusta itämerensuomalaisissa kielissä*. Suomi V : 20. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, s. 1–146.
- TUNKELO, E. A. 1938b: *Vepsän kielen astevaihteluttomuudesta*. Suomi V : 20. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, s. 1–44.
- TUNKELO, E. A. 1946: *Vepsän kielen äännehistoria*. SKST 228. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- TUOVINEN, SAARA 2015: *Saaran kuuskut da starinat*. Helsinki – Jyväskylä: Karjalan Kielen Seura.
- TURUNEN, AIMO 1945: Onko lyydiläisalue täysin runoton? Virittäjä 49, s. 244–248.
- TURUNEN, AIMO 1946: *Lyydiläismurteiden äännehistoria I. Konsonantit*. SUST 89. Helsinki: Suomalais-Ugrilainen Seura.
- TURUNEN, AIMO 1947: Lyydin asema vepsän ja karjala-aunuksen välimurteistona. Virittäjä 51, s. 1–12.
- TURUNEN, AIMO 1950: *Lyydiläismurteiden äännehistoria II. Vokaalit*. SUST 99. Helsinki: Suomalais-Ugrilainen Seura.
- TURUNEN, AIMO 1959: Vepsän terminatiivipostpositio *-ssai*. Teoksessa: *Verba docent: juhla-kirja Lauri Hakulisen 60-vuotispäiväksi*. SKST 263. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, s. 390–402.
- TURUNEN, AIMO 1973: *Vepsän, lyydin ja karjalan du- ~ dü- ja zu- ~ zü- johtimiset intransitiivi-verbit*. SUSA 72, s. 452–459.
- TURUNEN, AIMO 1977: Lyydiläiset murreaarekkeet Karjalan tasavallan venäjänkielisellä alueella. Teoksessa: *Kielen ja kulttuurin kentältä*. Neuvostoliittoinstituutin vuosikirja 25. Helsinki – Vammala: Neuvostoliittoinstituutti, s. 173–186.
- TURUNEN, AIMO 1982: Kaksi itämerensuomen monimuotoista sanaa. Teoksessa: *Voces amicorum Sovijärvi. In honorem Antti Sovijärvi septuagesimum annum agentis die XXII mensis Aprilis anno MCMLXXXII*. SUST 181. Helsinki: Suomalais-Ugrilainen Seura, s. 311–318.

- TURUNEN, AIMO 1983: *Vepsän äännehistorian pääkohdat*. Kolmas painos. Helsinki: Helsingin yliopisto.
- USPENSKI, PAVEL 1912: *Karel'skij i tšudskoi govor v Olonetskoj gubernii*. Vestnik Olonetskogo gubernskogo zemstva 7, s. 13–15.
- VAARANDI, DEBORA 1982: *Tuulen valossa*. Toimittaneet Tauno Lähteenkorva, Kaisu Mikkola, Mart Mäger. Oulu: Pohjoinen.
- VIITSO, TIIT-REIN 1985: *Läänemeresoome murdeliigenduse põhijooned*. Keel ja Kirjandus 28, s. 399–404.
- VIITSO, TIIT-REIN 1993: Eteläiset itämerensuomalaiset kielet eilen ja tänään. Teoksessa: Tapani Salminen (toim.). *Uralilaiset kielet tänään*. Snellman-instituutin julkaisuja A 13/1993. Kuopio: Snellman-instituutti, s. 59–65.
- VIITSO, TIIT-REIN 2008: *Liivi keel ja läänemeresoome keelemaastikud*. Tartu – Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus.
- VIRTARANTA, HELMI; VIRTARANTA, PERTTI 1999: *Ahavatuulien armoilla. Itkuvirsiä Aunuksesssa*. Toimittaneet Raija Koponen, Marja Torikka. SUST 234. Helsinki – Vammala: Suomalais-Ugrilainen Seura.
- VIRTARANTA, PERTTI 1946: *Eteläkarjalaisten murteiden s.* Suomi-kirjan eripainoksia 18. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- VIRTARANTA, PERTTI 1960: *Juho Kujola, karjalan ja lyydin tutkija*. SKST 266. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- VIRTARANTA, PERTTI 1963a, 1963b, 1964, 1976, 1984, 1994: *Lyydiläisiä tekstejä I–VI*. SUST 129–132, 165, 218. Helsinki: Suomalais-Ugrilainen Seura.
- VIRTARANTA, PERTTI 1967: *Lähisukukielten lukemisto*. SKST 280. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- VIRTARANTA, PERTTI 1972: *Die Dialekte des Karelistischen*. SFU 8, s. 7–27.
- VIRTARANTA, PERTTI 1975: The dialects of the Karelian language. Their classification briefly illustrated and some problems of their origin. Teoksessa: *Congressus tertius internationalis Fenno-Ugristarum. Tallinnae habitus 17.-23. VIII 1970*. Pars 1, Acta linguistica.. Tallinn: Valgus, s. 410–414.
- VIRTARANTA, PERTTI 1986: *Haljärven lyydiläismurteen muoto-oppia*. SUST 190. Helsinki: Suomalais-Ugrilainen Seura.
- VIRTARANTA, PERTTI 1990: *Kulttuurikuvia Karjalasta. Ihmisiä ja elämänohjalaita rajantakaisesta Karjalassa*. Jyväskylä: Weilin & Göös.
- VIRTARANTA, PERTTI 1993: *Kynällä kylmällä – kädellä lämpimällä. Muistiinpanoja tapauksista ja tapaamisista*. Toimittanut Jaakko Yli-Paavola. SKST 582. Helsinki – Vammala: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- VIRTARANTA, PERTTI; KOIVUSALO, ESKO (toim.) 1975: *Suomalais-ugrilaisen kielentutkimuksen symposiumi Petroskoissa 26.–27.3.1974 / Simposium po finno-ugorskomu jazzykoznaniju. Petrozavodsk 26.–27.3.1974*. Castrenianumin toimitteita 13. Helsinki: Helsingin yliopisto & Suomalais-Ugrilainen Seura.
- VIRTARANTA, PERTTI; SUHONEN, SEPPO 1983: *Näytteitä uralilaisista kielistä III. Lähisukukielet*. Suomi 119: 3. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- VITUHNOVSKAJA, M. A. 1988: *Gosudarstvennyi istoriko-arhitekturnyi i etnografitseskij muzei-zapovednik Kiži. Putevoditel'*. Petrozavodsk: Karelija.
- VLASOVA, M. N. 1986: *Stareišij nautšno-issledovatel'skij institut*. Teoksessa: *Gody sveršenij*. Redaktionnaja kollegija: G. S. Biske, I. P. Pokrovskaja, V. A. Sokolov. Petrozavodsk: Karelija 1986, s. 76–102.
- VRS = *Vepsän rahvhan sarnad / Vepsskije narodnyje skazki*. Sostaviteli: N. F. Onegina i M(aria). I. Zaitseva. Petrozavodsk: Karelija 1996.

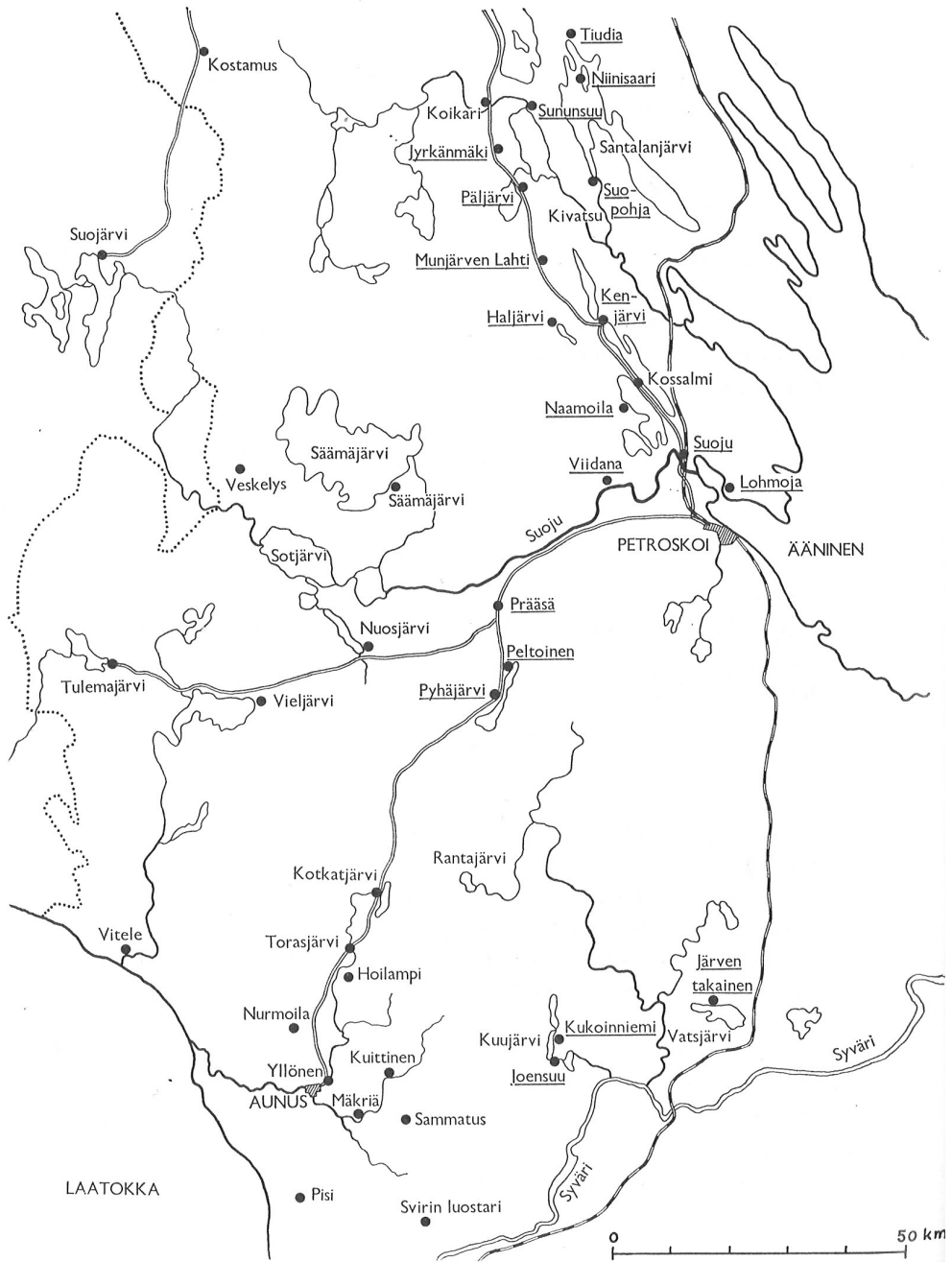
- VVV = *Vepsa-venähine vajehnik / Vepssko-russkij slovar'*. M. M. Hämäläinen i F. A. Andrejev (toim.). Moskv – Leningrad: Utšpedgiz 1936.
- VVV 1995 = Zaitseva, Nina; Mullonen, Maria. *Vepsä-venälaine, venä-vepsläine vajehnik / Vepssko-russkij, russko-vepskij utšebnyi slovar'*. Petroskoi: Karjala.
- ZAIKOV, PEKKA 1987: *Karjalan kielen murreoppia. Opetusmoniste*. Petroskoi: Petroskoin valtioniopisto.
- ZAIKOV, PEKKA 1992: *Karjalan kielen kielioppie I. Länne- ta muoto-oppie. Opetusmoniste*. Petroskoi: Petroskoin valtioniopisto.
- ZAIKOV, PEKKA 1993: *Karjalan kielen kielioppie II. Muoto-oppie. Opetusmoniste*. Petroskoi: Petroskoin valtioniopisto.
- ZAIKOV, PEKKA 1999: *Grammatika karel'skogo jazyka: fonetika i morfologija*. Petrozavodsk: Periodika.
- ZAIKOV, PEKKA 2000: *Glagol v karel'skom jazyke (Grammatitšeskije kategorii litsa-tšisla, vremeni i naklonenija)*. Petrozavodsk: Petrozavodskij gosudarstvennyi universitet.
- ZAIKOV, PEKKA 2013: *Vienankarjalan kielioppi. Lisänä harjotukšie ta lukemisto*. Helsinki: Karjalan Sivistysseura.
- ZAITSEVA, MARIA 1978: *Suffiksal'noje glagol'noje slovoobrazovanije v vepsskom jazyke*. Leningrad: Nauka.
- ZAITSEVA, MARIA 1981: *Grammatika vepsskogo jazyka. Fonetika i morfologija*. Leningrad: Nauka.
- ZAITSEVA, MARIA 2001: *Vepsän kielen lauseoppia*. SUST 241. Helsinki: Suomalais-Ugrilainen Seura.
- ŽUKOV, A. J.; LITVIN, J. V. (toim.) 2015: *Lokal'nyje issledovanija Južnoi Karelii: opyt komplek-snogo analiza*. Petrozavodsk: Karel'skij nautšnyi tsentr.
- ZVERINSKI, V. V. 1890: *Material dlja istoriko-topografitšeskago izsledovanija o pravoslavnyh monastyryjah v Rossijskoi imperii s bibliografitšeskim ukazatelem I. Preobrazovanije staryh i utšreždenije novyh monastyrei s 1764–95 po 1 ijulja 1890 god*. Sankt-Peterburg: Tipografija V. Bezobrazova i Komp.
- ZVERINSKI, V. V. 1892: *Material dlja istoriko-topografitšeskago izsledovanija o pravoslavnyh monastyryjah v Rossijskoi imperii s bibliografitšeskim ukazatelem II. Monastyri po štatam 1764, 1786 i 1795 godov*. Sankt-Peterburg: Tipografija V. Bezobrazova i Komp.

Verkkojulkaisut

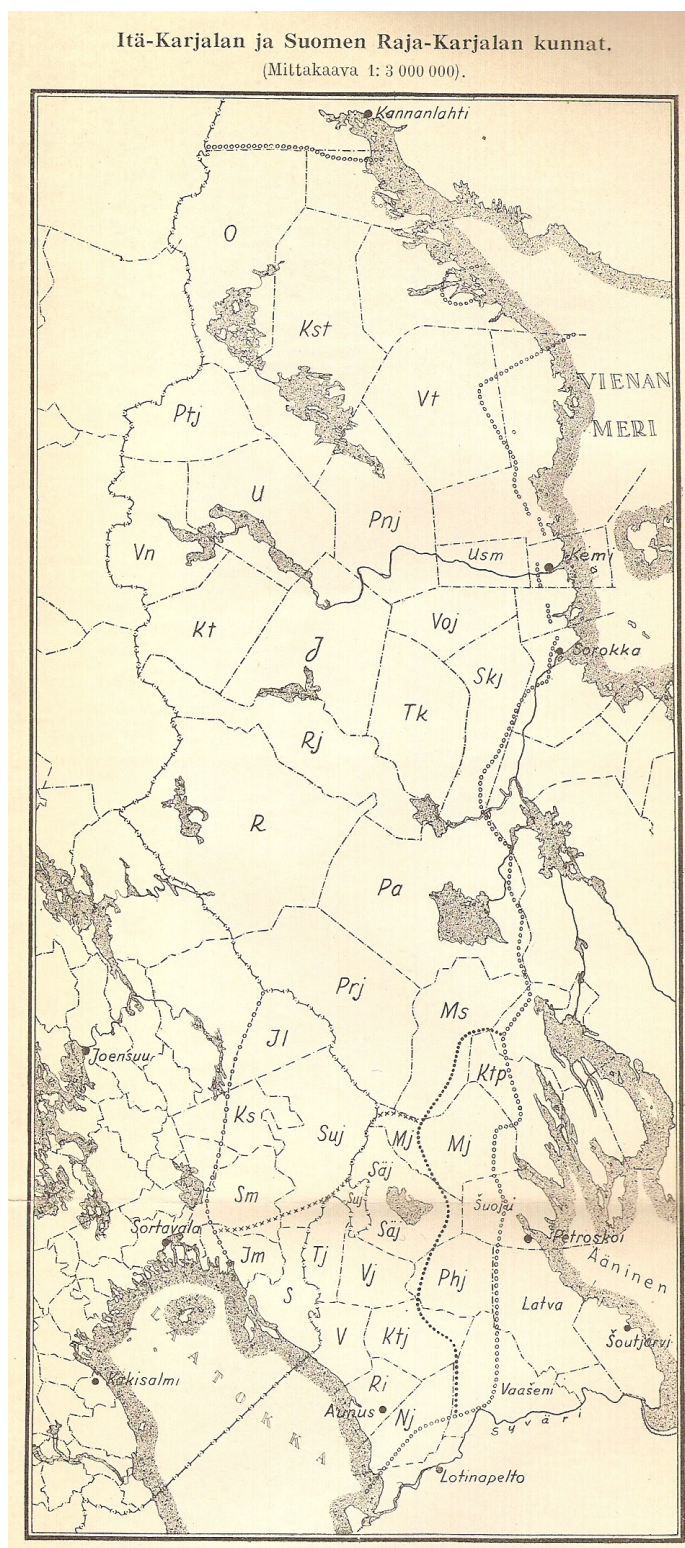
- BSE = Bol'saja sovetškaja entsiklopedija. [= Bol'saja sovetškaja entsiklopedija. 3-je izdanie. V 30 tomah. Moskva 1969–1978]. – Akademik. <<http://dic.academic.ru/contents.nsf/bse>>. [Haettu 21.4.2014.]
- GRÜNTAL, RIHO 2007: Lauri Kettusen vepsän sanasto (esittely). – Kotimaisten kielten keskus. Aineistopalvelu Kaino. <<http://kaino.kotus.fi/sanat/vepsa/index.php>>. [Haettu 21.2.2014.]
- KKS = Karjalan kielen verkkosanakirja. Kotimaisten kielten tutkimuskeskuksen verkkojulkaisu 18. Helsinki 2009. <<http://kaino.kotus.fi/cgi-bin/kks/karjala.cgi>>. [Haettu 6.4.2011.]
- DESKRIPTIIVINEN FONETIIKKA. – Helsingin yliopiston digitaalinen arkisto. <<https://helda.helsinki.fi/bitstream/handle/10224/3513/003.htm>>. [Haettu 17.3.2015]
- KARTA ”VAHNOVA KARA”. <<http://maps-city.ru/map-vahnova-kara-41082.html>>. [Haettu 9.3.2014.]

- KONDOPOGA 2007 = Respublikanskaja nautšno-praktitšeskaja konferentsija. – Kondopožskij rajon. Ofitsial'nyi sait administratsii Kondopožskogo munitsipal'nogo rajona. <<http://amsu.kondopoga.ru/new/news/3565/3968.html>>. [Haettu 4.12.2014.]
- KÖPPEN, PETER 1849: Ethnographische Karte des St. Petersburgischen Gouvernements. St. Petersburg. – Neofitsialnyi sait poselka Lukaši. Geografitšeskije karty. <http://www.aroundspb.ru/maps/uralic/1849_spbgub_etn.jpg>. [Haettu 27.3.2015.]
- LYYDILAINEN 2008–2009, N:o 1–7. Gazeta osnovana v aprele 2008 goda. Utšreditel': Karel'skaja molodežnaja obštšestvennaja organizacija "Trias". Izdatel': GUP PK Izdatel'stvo "Periodika". <<http://fulib.ru/books.php?action=viewPereodika&cat=Lyydilaine>>. [Haettu 28.3.2014.]
- MALYŠEVA, OLGA 2011: Strana ljudikov. – Tvr-panorama. Ježenedel'nik dlja vsei semji, 17.1.2011. <<http://www.tvr-panorama.ru/content/strana-lyudikov>>. [Haettu 31.12.2011.]
- MINVALEJEV, S. A. 2015: Etnografitšeskoje izutšeniye karelov-ljudikov v 1950-je gg. Teoksessa: N. G. Zaitseva, J. V. Zaharova, I. J. Vinokurova, O. P. Iljuha, S. I. Kotškurkina, I. I. Mullonen, J. G. Soini (toim.). *Materialy nautšnoi konferentsii "Bubrihovskije tštenija: gumanitarnyje nauki na Jevropeiskom Severe"*. Petrozavodsk 1–2 oktjabrja 2015 g. Petrozavodsk: Karel'skij nautšnyi tsentr & Petrozavodskij gosudarstvennyi universitet, s. 135–139. <http://resources.krc.karelia.ru/illh/doc/knigi_stati/bubrih_cht_2015.pdf>. [Haettu 18.9.2016.]
- PAHOMOV, MIKUL 2014a: Identifikatsija jazyka ljudikov finljandskimi issledovateljami v XIX – natšale XX veka. Teoksessa: N. G. Zaitseva, I. I. Mullonen & al. (toim.). *V Vserossijskaja konferentsija finno-ugrovedov "Finno-ugorskije jazyki i kul'tury v sotsiokul'turnom landšafte Rossii"*: *Materialy. Petrozavodsk 25–28 ijunja 2014 g.* Petrozavodsk: Karel'skij nautšnyi tsentr & al., s. 210–214. <http://resources.krc.karelia.ru/illh/doc/knigi_stati/mater_fin_ugr_konf.pdf> [Haettu 25.10.2016.]
- PAHOMOV, MIKUL (toim.) 2014b: Lyydin verkkosanakirja. – Kielipankki / The language bank of Finland. <<http://sanat.csc.fi>>. [Haettu 19.12.2015.]
- PAŠKOV, A. M. 2013: Georgijevskij Mihail Dmitrijevitš. – Bibliografitšeskij slovar' krajevedov Olonetskoi i Arhangel'skoi gubernij. – Etnografija i fol'klor Olonetskoi i Arhangel'skoi gubernij. Petrozavodskij gosudarstvennyi universitet 2006–2013. <http://ethnomap.karelia.ru/local_historian.shtml?id=15>. [Haettu 22.10.2014.]
- PYÖLI, RAIJA 2014: Salmin pitäjän kielestä. – Salmi-Säätiö. Salmin pitäjän kotisivut. <<http://www.salmi-saatio.fi/15>>. [Haettu 16.3.2014.]
- RODIONOVA, A. P.; KOVALEVA, S. V. 2014: Ljudiki: problemy sohraneniya jazyka i kul'tury [nautšnaja statja, 11 s.]. – Natsional'naja biblioteka Respubliki Karelija. Projekt "Korenyje narody Karelii". <http://knk.karelia.ru/site/lud/rod_kov.pdf>. [Haettu 7.7.2015.]
- SKVR = Suomen Kansan Vanhat Runot. – Suomalaisen Kirjallisuuden Seura. <<http://dbgw.finlit.fi/skvr/skvr.phtml>>. [Haettu 31.12.2011.]
- VVS = Vepsän verkkosanasto [2007] / Lauri Kettusen vepsän sanasto. – Kotimaisten kielten keskus. Aineistopalvelu Kaino. <<http://kaino.kotus.fi/sanat/vepsa/index.php>>. [Haettu 21.2.2014.]

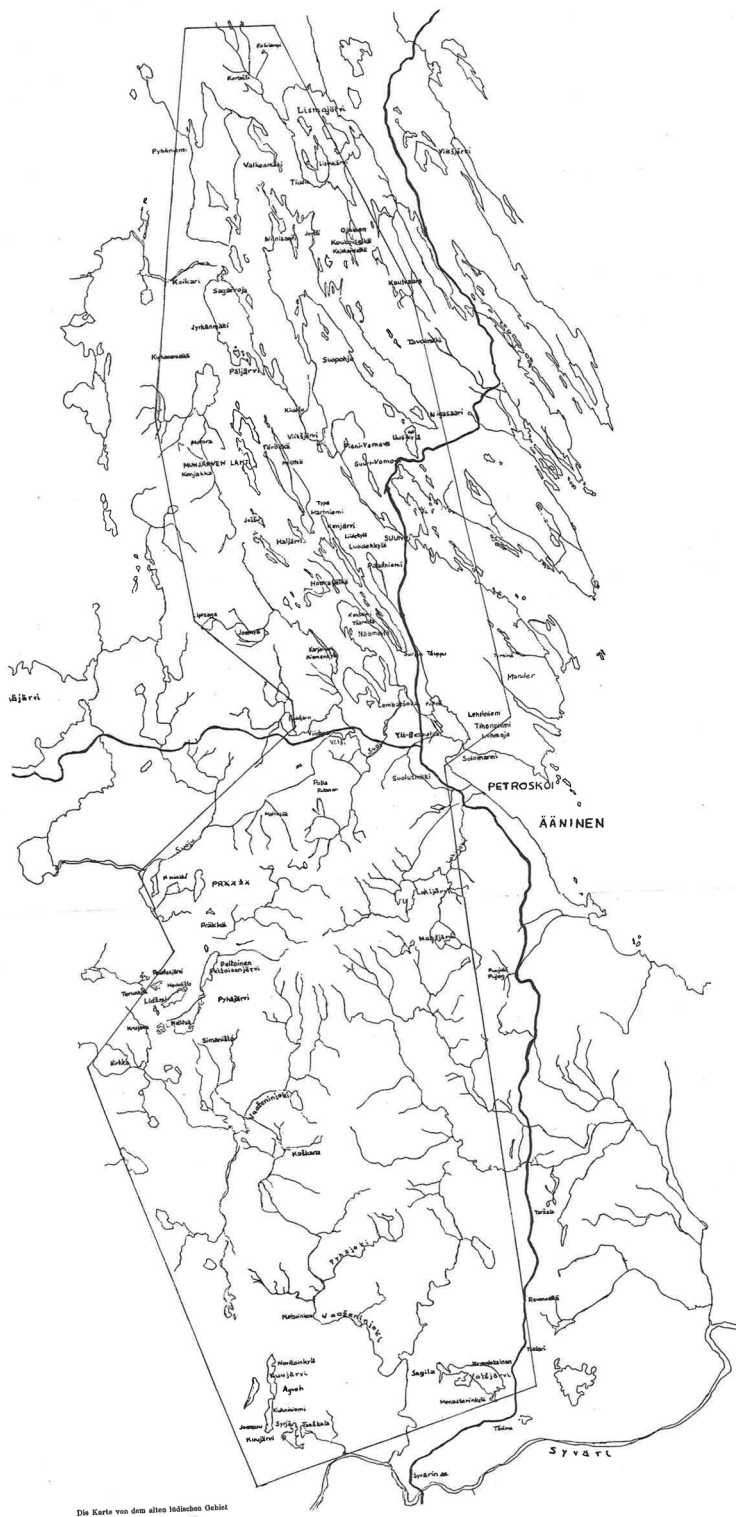
Karttaliite

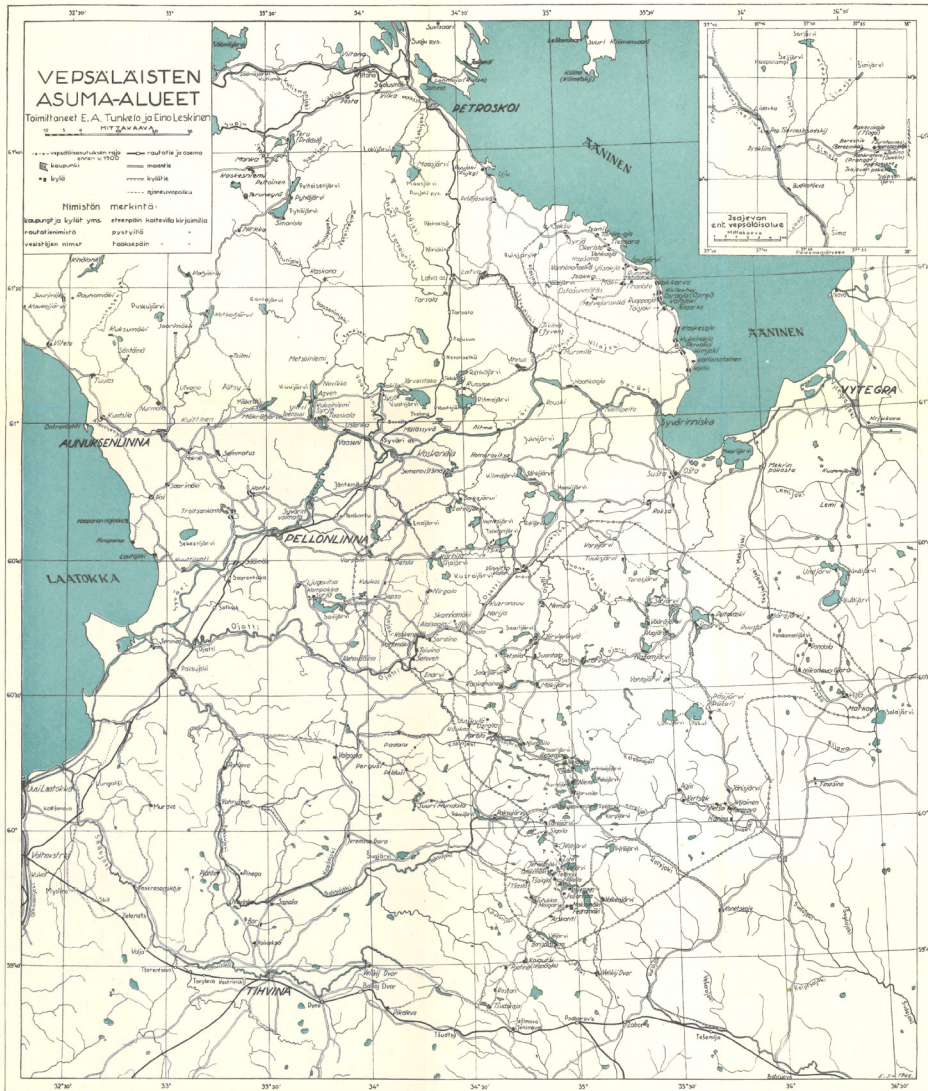
Kartta 1. Lyyläläismurteiden alue Pertti Virtarannan (1967: 88) mukaan. Lyyläläiskylät on alleviivattu.

Kartta 2. Lyydiläisalue entiseen kuntarakenteeseen perustuvassa Eino Leskisen (1936) *Itä-Karjalan ja Suomen Raja-Karjalan kunnat* -kartassa.

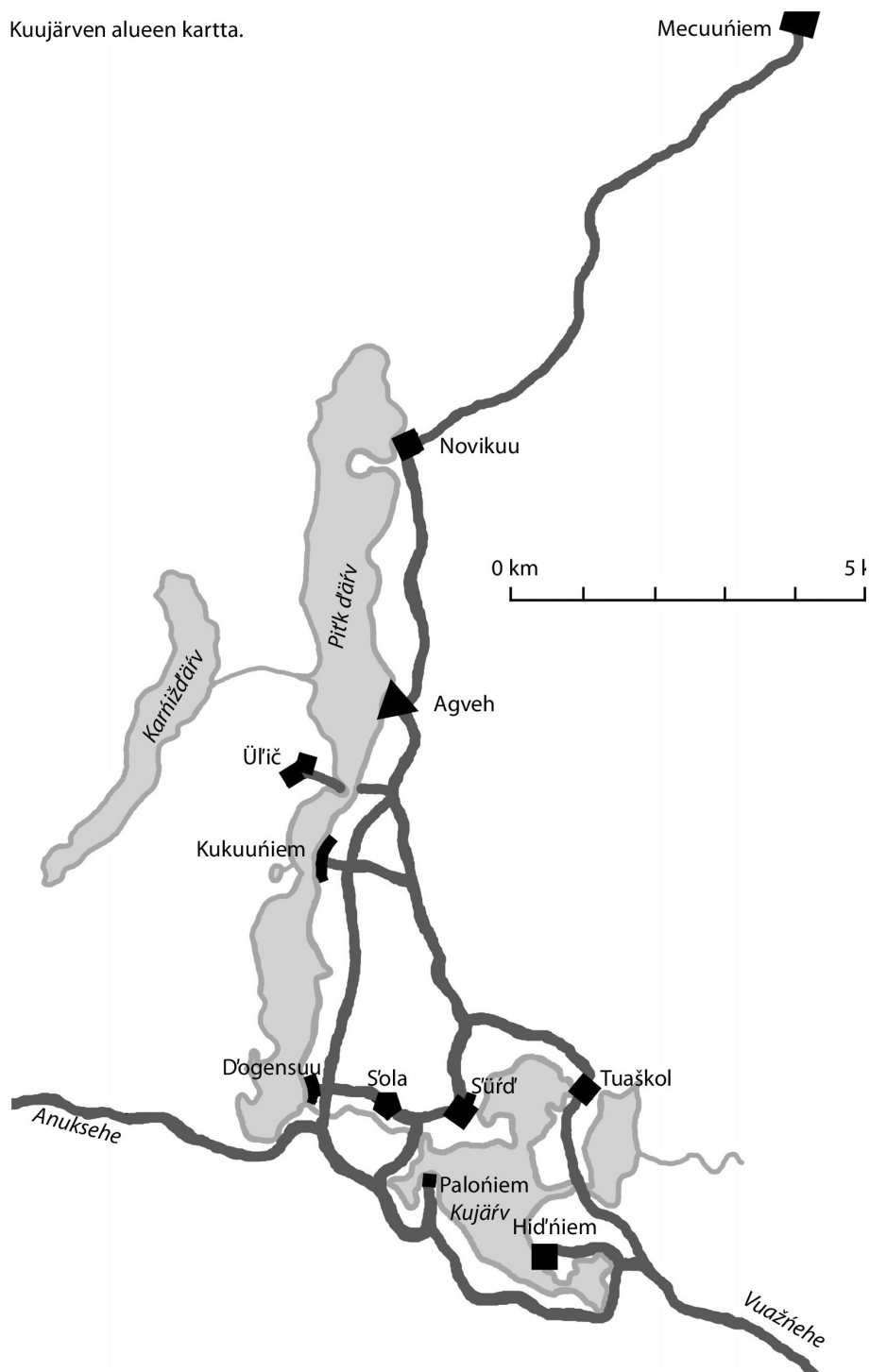

Kartta 3. Vanha lylydiläisalue Nissilän (1967) mukaan.

Kartta 4. Aunuksen kannaksen eteläosissa sijaitsevat lyydin ja vepsän alueet E. A. Tunkelon ja Eino Leskisen *Vepsäläisten asuma-alueet* -kartassa (Tunkelo 1946).

Kujjärven alueen kartta.

Kartta 5. Kujjärven alue (Pahomov 2011: 13).

